

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КОМАРНИЦЬКИЙ ОЛЕКСАНДР БОРИСОВИЧ

УДК 94:378 – 057.87(477) «192/193» (043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ
СТУДЕНТСТВО ПЕДАГОГІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ
РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ ТОТАЛІТАРНОЇ
СИСТЕМИ (20-30-ті рр. ХХ ст.)

Спеціальність 07. 00. 01 – Історія України

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ (підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий консультант **Завальнюк Олександр Михайлович, доктор історичних наук, професор**

Кам'янець-Подільський – 2017

АНОТАЦІЯ

Комарніцький О. Б. Студентство педагогічних навчальних закладів радянської України в умовах формування тоталітарної системи (20-30-ті рр. ХХ ст.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільський, 2017.

У дисертації здійснено узагальнюючий аналіз діяльності студентів педагогічних навчальних закладів радянської України в різних сферах у 1920-1930-х рр. з урахуванням новітніх досягнень історичної науки; на основі залучених документів визначено соціальний, національний, статевий склад молоді, кількісні показники прийому абітурієнтів, показано особливості навчальної, наукової і громадсько-політичної діяльності студентства, його матеріальне становище. Проаналізовано стан розробки проблеми і визначено рівень її наукового осмислення, узагальнено історіографічні надбання, оцінено джерельну базу (фактографічний матеріал виявлено у державних двох центральних, 13 обласних, архіві міста Києва, трьох відомчих архівах, багатьох тогочасних періодичних виданнях). Дисертант вважає, що наявні праці відтворюють переважно загальноукраїнський контекст, або акцентують увагу переважно на студентській молоді лівобережного та південного регіонів України. Їхні автори не проводили градації студентів за окремими галузями освіти. Крім того, абсолютна більшість досліджень хронологічно обмежувалися 1920-ми рр.

З'ясовано основні напрямки державної політики щодо педагогічних вишів України, розкрито суть партійно-класового підходу до формування студентського контингенту через організацію масових відряджень комуністів та робітників, практикування розкладок, які встановлювали чіткі норми прийому для кожної губернії. Обмеження, пов'язані з соціальним походженням осіб, було скасовано лише у середині 30-х років. У роботі йдеться про проведення у студентському середовищі систематичних антидемократичних і протизаконних кампаній «чисток» та «соціально-академічних перевірок», при проведенні яких керувалися,

насамперед, класовим принципом. Доведено, що найінтенсивнішими «чистки» були у першій половині 1920-х рр., внаслідок чого чисельний склад студентів-педагогів скоротився щонайменше як на 20%. Практикувалася система доносів від місцевих органів влади, партійних та комсомольських організацій, студентів, що заявляли на своїх однокурсників. Автор зазначає, що більшовикам упродовж майже 20 років поступово, завдяки посиленню ідеологічного контролю, вдалося схилити на свій бік студентську молодь, яка мала втілювати у життя всі накази тоталітарної влади щодо побудови нової соціалістичної нації.

У дослідженні простежено, як політика більшовицької влади вплинула на чисельний, соціальний і національний склад студентства, здійснено розподіл майбутніх педагогів за освітою, віком і статтю. Найчисельніші контингенти студентів були у педвишах Харкова, Києва, Дніпропетровська і Одеси. На конкретних прикладах доводиться, що наслідком політики влади щодо пролетаризації вишів стало поступове збільшення наприкінці 20-х рр. серед студентів питомої ваги робітників і селян (до цього переважали інтелігенція і службовці). Наголошено, що більшовикам не вдалося повною мірою реалізувати свій задум про домінування у студентському середовищі комуністів і комсомольців. У абсолютній більшості педвишів навіть у середині 30-х рр. партійно-комсомольський прошарок був нижчим за 50%. Щодо національного складу, то впродовж 1920-1930-х рр. відсоток українців був абсолютно домінуючим. Упродовж усього періоду низькою була базова освіта; достатній освітній рівень мала незначна кількість студентства.

Встановлено позитивні і негативні риси у сфері навчальної і наукової роботи молоді. У дисертації показано, що державна освітня політика, в основі якої були настанови правлячої більшовицької партії, визначала зміст навчальних планів і програм, у розробці яких брали участь і студенти. З'ясовано вагому роль студентської молоді у процесах українізації, активізації військово-оборонної роботи, модернізації навчально-методичної роботи (частина студентів-педагогів працювали у складі циклових комісій). Проаналізовано питання трудової дисципліни студентів, проходження ними навчальних і виробничих

(індустріальної та сільськогосподарської) практик, річного стажування, проведення загальноосвітніх та навчальних екскурсій, виконання дипломних робіт. Дисертант встановив, що з кожним роком зростала кількість випускників педагогічних навчальних закладів, однак, цієї кількості було недостатньо, щоб забезпечити потреби загальноосвітніх шкіл. Йому вдалося довести, що науково-дослідною роботою був охоплений незначний відсоток молоді, яка працювала у складі науково-дослідних кафедр, наукових гуртків (краєзнавчих, наукової організації праці, фізичних, математичних, мовних, літературних, природничих, біологічних, хімічних, історичних, соціально-економічних, кооперативних, географічних, сільськогосподарських, стенографічних та ін.), семінарах вищого типу. Лише окремі з них брали участь у наукових конференціях, публікували свої праці.

У дисертації висвітлено основні напрямки громадсько-політичної діяльності студентства, показано різні шляхи нав'язування студентству більшовицької ідеології. Зокрема, студентів залучали до участі у роботі осередків КП(б)У та ЛКСМУ. Свої ідейні настанови влада реалізовувала через організацію політичних гуртків та шкіл, гуртків «біжучої політики» тощо, на засіданнях яких обговорювали актуальні питання у житті тогочасного радянського суспільства. У педвишах велася робота з пропаганди життя та діяльності «вождів» більшовицької партії, проводилися соцзмагання, «Сталінські естафети», естафети «За кадри», різноманітні «походи», які мали слугувати покращенню якості навчальної роботи, культурно-побутових умов життя студентства, масово-культурного виховання. Автор акцентує увагу на політиці радянської влади щодо поширення антирелігійних поглядів серед студентів, у зв'язку з чим у вишах створювалися осередки «Спілки войовничих безбожників», атеїстичні гуртки «Безвірник», антирелігійні семінари. Молодь залучали до участі у загальнодержавних заходах, зокрема, відзначенні державних, революційних та радянських свят, вшануванні пам'яті В. Леніна, К. Маркса, Ф. Енгельса, державних та культурних діячів тощо. Дисертант переконує, що ідеологічним настановам партії була підпорядкована громадська діяльність студентів у своїх

клубах, органах самоврядування, різноманітних гуртках, профспілкових організаціях. Для пропаганди ідей будівництва соціалізму та ідеологічного виховання мас влада використовувала осередки добровільних товариств, у яких найбільший обсяг роботи виконувало студентство. Активізації ідеологічної роботи в середовищі молоді слугували також студентська преса, постановки «живих і світлових газет».

Частина дослідження присвячено аналізу позавишівської роботи молоді, яка залучалася до різних кампаній, пов'язаних з мобілізацією коштів на господарські потреби держави, зборах коштів для зміцнення оборони тощо. Йдеться про участь у колективізації сільського господарства, розкуркуленні, хлібо- і м'ясозаготівлях, допомогу під час посівної і збиральної кампаній, в обробці сільськогосподарських культур, проведення політико-освітньої роботи. Висвітлено шефську роботу студентів, яку проводили на місцевих підприємств, у підрозділах Червоної армії, різних місцевих органах та культурно-освітніх закладах міст, показано їхню участь у кампанії ліквідації неписьменності. Водночас, дисертант зазначає, що частина молоді не була згодна з політикою правлячого режиму і виявляла опозиційність. Студентів, які виявляли антирадянські настрої, відраховували з педагогічних навчальних закладів. Частина з них стали об'єктом для репресивних заходів режиму.

З'ясовано складне матеріальне становище молоді, через що вона не мала можливості повноцінно навчатися і відпочивати. Зокрема, автор вважає, що однією із найгостріших для студентів проблем було погане забезпечення житлом, освітленням, опаленням і водою. Лише незначній частині молоді надавали стипендії, розмір яких був мізерний. Крім того, студентство примушували обробляти земельні площі підсобних господарств. Чимало труднощів виникало із забезпеченням майбутніх педагогів харчуванням, особливо під час голодоморів 1921-1923 і 1932-1933 рр. Життєві труднощі позначилися на стані здоров'я студентів. Наголошено, що посильну допомогу педагогічній молоді, яка перебувала у скрутному матеріальному становищі, надавали комітети поліпшення побуту. Сприяли студентам й каси взаємодопомоги, комісії із соціального

забезпечення, економічні секції профспілкових організацій навчальних закладів, керівництво більшості вишів.

Здобувач наукового ступеня зазначає, що, не зважаючи на всі негаразди, молодь знаходила час для організації власного дозвілля, хоча можливості для цього були вкрай обмежені. Водночас, у студентському середовищі певного поширення набули різні прояви девіантної поведінки, що засвідчувало про невирішені проблеми морального виховання.

У додатках розкрито різні сторони життя студентів: подано дані про їхню чисельність, соціальний, партійний, національний, віковий, освітній, статевий склад; списки відрахованих, внаслідок чисток; участь у роботі циклових комісій, забезпечення стипендіями тощо.

Ключові слова: студент, інститут, технікум, педагогічний, тоталітарна система, партійно-радянський режим, навчання, гурток, осередок, село, стипендія, їдальня.

SUMMARY

Komarnitskyi O. B. Students of Soviet Ukraine Pedagogical Educational Establishments under Conditions of Totalitarian System Formation (1920-1930-ies). – Manuscript of the scholarly thesis.

Thesis for a Doctoral Degree in History. Speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University, KamianetsPodilsky, 2017.

The thesis lays the groundwork for analysis of students of Soviet Ukraine pedagogical establishments' activity in different spheres in 1920-1930-ies in consistence with the present-day historical research. The social, national, sexual composition of the young people, number of applicants, specificity of learning, research, social and political students' activity as well as their financial capacity constitute the objectives of the project. The careful procedure of the historiography establishes the current state of the problem in question. The scope of resources covers material from state archaives among which there are two central, 13 regional, the city archaive of Kyiv and three office archaives, and material from mass media of those

days. According to the author, the available sources either predominantly uncover the Ukrainian context, or put spotlight on students from the Left-Bank or Southern regions of Ukraine. There has been no gradation of students according to branches of education. Besides, the majority of the research is chronologically terminated by 1920-ies.

The paper states that the mainstream of state policy concerning pedagogical higher educational establishments and the essentials of party and class approach towards the students contingent formation are coupled with numerous official journeys of communists and workers and the practice of layouts defining clear enlisting rules for each province. Restrictions due to social origin were cancelled only in the middle of 1930-ies. The study sheds light upon systematic antidemocratic and illegal campaigns of “combings-out” and “social-academic revisions” whose requirements were mostly determined by class principles. The findings prove that the most intensive “combings-out” took place in early 1920-ies which resulted in at least 20% reduction of pedagogical students. The local authorities, party and Komsomol organizations practiced denunciations; students used to inform against their groupmates. The author claims that within 20 years bolsheviks used ideological control and succeeded in winning over the student youth destined to implement all the orders of totalitarian authorities regarding the new socialist nation formation.

The research focuses on the influence of the bolshevik authorities on the number, social and national composition of students. The latter are classified according to their education, age, and sex. Pedagogical educational establishments of Kharkiv, Kyiv, Dnipropetrovsk, and Odesa could boast of the largest numbers of students. The paper illustrates the effect of official proletarian policy on higher education in late 1920-ies due to which the number of workers and peasants (as opposed to previous dominance of office workers) among students grew. In spite of the bolsheviks’ plan, communists and komsomol members failed to dominate among the students. In the middle of 1930-ies, the quotient of communists and komsomol members was lower than 50% in all the higher educational establishments. In 1920-1930-ies, prevalence of Ukrainians was absolute in the national composition. During the investigated period, the basic education was low; few students had sufficient level of education.

There were positive and negative aspects in instructive and scholarly students' activity. The state policy in the educational sphere following the decisions of ruling bolsheviks party determined the curricula, which were worked out in consideration with the students' opinion. The paper views the role of students in the processes of Ukrainization, active military-defence work, updating of educational and methodical techniques (some students were enlisted in professional cycle commissions). The author provides evidence for the students' working discipline, their educational and labour (industrial and agricultural) practical trainings, annual internship, recreative and scholarly excursions, diploma projects. The number of graduates of pedagogical educational establishments increased yearly, but it was not enough for secondary schools. A small number of young people were involved into scholarly research. They were members of research departments, academic communities (dealing with local history, scholarly labour management, physics, mathematics, linguistics, literature, natural history, biology, chemistry, history, social economics, cooperation, geography, agriculture, stenography etc.), seminars of high school type. Very few of them participated in academic conferences and published their research papers.

The thesis enters into the leading trends of social and political students' activity, the ways of implementing bolsheviks' ideology among the young people. In particular, students were encouraged to take part in CP(b)U and LCLYU clusters. The authorities realized their ideology by managing political societies and schools, "current politics" workshops and so on. Their assemblies discussed issues from contemporary Soviet life. The pedagogical higher educational establishments used to propagandize life and activity of bolshevik party's leaders, hold socialist competitions, "Stalin Tournaments", contests "To the Staff", different "hiking tours" aiming to improve the students' study, cultural environment and household conditions, their upbringing. The author advances understanding of Soviet authorities policy in spreading antireligious views among the students which led to formation of communities like "Union of Combative Atheists", atheistic societies like "Unbeliever", antireligious seminars. The youth were made to participate in nation-wide actions, particularly, in celebrating state, revolution and Soviet holidays, commemorating V. Lenin, K. Marx, A. Engels, other state and cultural

activists etc. The paper articulates the assurance that students' social activity in their clubs, bodies of government, various communities and trade-unions organizations were subject to the party's ideological dogmas. The authorities used voluntary communities where the students completed the vast amount of work for promotion of socialist construction ideology and mass ideological education. Students' mass media, performances of "live and light newspapers" intensified ideological influence among the youth.

Certain chapters of the thesis provide an account of extracurricular students' activity which consisted in participation in numerous campaigns intending to collect money for state economic needs, for military and defence purposes and so on. These were like collectivization of agriculture, dispossession, collecting grain and meat provision, assistance in sowing and harvesting campaigns, in other agricultural processings, political and enlightening activity. The students held voluntary work in local factories, in Red Army units, different local authority bodies, cultural and educational establishments, participated in the campaign of illiteracy combating. Meanwhile, some young people objected the politics of the ruling regime and opposed it. The students expressing anti-Soviet beliefs were excluded from institutes and universities. Some of them were repressed by the regime.

The research places emphasis on the students' material misery which was the chief obstruction of their study and rest. For instance, one of the worst problems was lack of classrooms and the like, as well as improper household conditions (accommodation, light, heating, and running water). Inconsiderable part of students received scholarship the amount of which was tiny. Besides, students had to work on subsidiary farms. Students suffered from hardships with food-stuffs provision, especially during the famines of 1921-1923 and 1932-1933. These all affected the students' health. The paper provides support for eventual help to materially necessitous pedagogical students supplied by committees of household improvement. There were also offices of mutual assistance, commissions for social provision, economic branches of trade-union organizations in educational establishments, educational authorities who supported the students.

The present paper evokes an implication that notwithstanding all the troubles the youth managed to find time for leisure, considering scarce possibilities for it. However, demonstrations of deviant behaviour were rather widespread among the students which signalled unsolved problems of moral upbringing.

The Supplement illustrate various aspects of students' life: there are data concerning their number, social, party, national, age, educational, sex composition; rosters of excluded students as a result of combings-out; participation in professional cycle commissions, scholarship availability etc.

Key words: student, institute, technical college, pedagogical, totalitarian system, party-Soviet regime, studying, club, branch, village, scholarship, canteen.

Список публікацій здобувача за темою дисертації:

Монографія

1. Комарніцький О. Б. Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920-1930-х рр.: монографія/наук. ред. – проф. О. М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2017. 984 с.

Рецензії: Романюк І. М. Рецензія на монографію: Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920-1930-х рр.: монографія/наук. ред. – проф. О. М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2017. 984 с.//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./[редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), В. П. Андрущенко, В. Г. Акоюн та ін.]. Київ: вид-во «Гілея», 2017. Вип. 123 (8). С.344–345.

Левченко Л. Л. Рецензія на монографію: Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920-1930-х рр.: монографія/наук. ред. – проф. О. М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2017. 984 с.//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. Степанков (відп. ред.), В. Смолій, Л. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2017. Т. 27. С. 470–473.

Публікації у зарубіжних виданнях та виданнях, уведених до міжнародних наукометричних баз:

2. Комарніцький О. Б. Влада і студентство педагогічних навчальних закладів Правобережної України: перехід на платну вищу освіту (20-ті рр. – перша половина 1930-х рр.)//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. Степанков (відп. ред.), В. Смолій, Л. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2015. Т. 25. С. 342–351.
3. Комарніцький О. Б. Діяльність профспілкових організацій студентів педагогічних навчальних закладів УСРР у середині 20-х – у 30-х рр. ХХ ст.//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. Степанков (відп. ред.), В. Смолій, Л. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2016. Т. 26. С. 389–401.
4. Комарніцький О. Б. Партійний та комсомольський осередки і студентство Київського педагогічного вишу (20-30-ті рр. ХХ ст.)//Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: історія/[редкол.: І. К. Патриляк (відп. ред.), І. Бутулis, Й. Вайченоніс та ін.]. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2015. №1 (124). С. 21–26.
5. Комарніцький О. Б. Стипендіальне забезпечення студентства педагогічних вишів УСРР у 30-х рр. ХХ ст. //Virtus: Scientific Journal/Editor-in-Chief M. A. Zhurba. February, issue 11. Montreal, Svatove, 2017. S. 233–236.
6. Комарніцький О. Б. Студенти-педагоги УСРР: проблеми формування нового політичного світогляду (кінець 20-х рр. – 30-ті рр. ХХ ст.)//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки /[редкол.: В. Степанков (відп. ред.), В. Смолій, Л. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2017. Т. 27. С. 350-361.
7. Комарніцький О. Б. Студентство педагогічних навчальних закладів радянської України 1920-1930-х рр. в оцінці сучасних українських

науковців//Історіографічні дослідження в Україні: зб. наук. пр./[редкол.: В. А. Смолій (гол.), О. А. Удод (відп. ред.), Д. С. Вирський та ін.]. Київ: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2016. Вип. 26. С. 418–438.

8. Комарніцький О. Б. Формування студентського контингенту педвишів УСРР (1921-1926 рр.): нормативно-правова база//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. Степанков (відп. ред.), В. Смолій, Л. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. Т. 24. С. 314–326.
9. Комарніцький О. Б. Шефство студентів педагогічних навчальних закладів України над підрозділами Червоної армії (20-30-ті рр. XX ст.)//Evropský filozofický a historický diskurz. Svazek 2. Vydání 3. Praha: Vydavatel Berostav Družstvo Vlastislavova, 2016. S. 15–22.

Публікації у наукових фахових виданнях:

10. Комарніцький О. Б. Антирадянські настрої вінницьких студентів у ході боротьби правлячого режиму проти політичної опозиції 1930-х рр.//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.), В. А. Смолій, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. Т. 20. С. 382–391.
11. Комарніцький О. Б. Громадська діяльність студентів Кам'янець-Подільського інституту народної освіти//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.), В. А. Смолій, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 19. С. 502–510.
12. Комарніцький О. Б. Громадсько-політична діяльність студентства педагогічних технікумів Житомирщини у 20-і рр. XX ст.//Волинські історичні записки: зб. наук. пр./[редкол.: С. М. Міщук (гол. ред.), Л. В. Баженов, В. К. Баран та ін.]. Житомир: Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка, 2012. Т. 9. С. 124–129.

13. Комарніцький О. Б. Громадсько-політична діяльність та матеріальне становище студентів педагогічних технікумів Житомирщини у 30-ті рр. ХХ ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки / [редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.), В. А. Смолій, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. Т. 22. С. 399–410.
14. Комарніцький О. Б. Громадсько-політична діяльність та повсякденне життя студентської молоді Вінницького педагогічного технікуму (20-30-ті рр. ХХ ст.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / [редкол.: О. П. Реєнт (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2012. Т. 19. С. 95–112.
15. Комарніцький О. Б. Документи Державного архіву Вінницької області про студентство педагогічних навчальних закладів Хмельниччини у 1920-ті – першій половині 1930-х рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / [редкол.: О. П. Реєнт (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2013. Т. 20. С. 100–112.
16. Комарніцький О. Б. Документи Держархіву Хмельницької області про ставлення режиму до антирадянських настроїв кам'янецького студентства у першій половині 1930-х рр. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки / [редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.), С. А. Копилов, А. Г. Філінюк та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2013. Вип. 6. С. 92–101.
17. Комарніцький О. Б. Доля Огієнкового університету (за сторінками кам'янецької преси 1921-1923 рр.) // Іван Огієнко і сучасна освіта та наука: наук. зб. Серія: історична та філологічна / [редкол.: О. М. Завальнюк (гол. ред.), Є. І. Сохацька (відп. ред.), Л. І. Бондарчук та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. Вип. VII. С. 96–105.

18. Комарніцький О. Б. Журнал «Студент революції» про навчальну та громадську діяльність студентства вищих педагогічних навчальних закладів України (1930-1933 рр.)//Краєзнавство: наук. журн./[редкол.: П. Тронько (голов. ред.), О. Бажан, Л. Баженов та ін.; Нац. спілка краєзнав. України, Ін-т іст. України НАН України]. Київ: ТОВ НВП «Ферокол», 2011. Вип. 4 (77). С. 32–37.
19. Комарніцький О. Б. Журнал «Студент революції» про подільське студентство середини 20-х рр. ХХ ст.//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. Т. 12. С. 367–376.
20. Комарніцький О. Б. Комплектування студентами педвишів УСРР у другій половині 20-х рр. ХХ ст.: аналіз нормативно-правової бази//Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.), С. А. Копилов, С. В. Олійник та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2014. Вип. 7. С. 354–369.
21. Комарніцький О. Б. Комсомольські осередки і студенти педагогічних навчальних закладів Правобережної України (20-30-ті рр. ХХ ст.)//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: О. П. Реєнт (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2015. Т. 22. С. 190–203.
22. Комарніцький О. Б. Матеріали фондів Держархіву Хмельницької області як джерело до вивчення партійного життя, політосвітньої та громадської діяльності студентства Кам'янець-Подільського інституту народної освіти//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: О. П. Реєнт (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. Т. 18. С. 536–569.
23. Комарніцький О. Б. Матеріали фонду Р. 1586 Держархіву Хмельницької області як джерело до вивчення матеріального становища студентства

- Кам'янець-Подільського інституту народної освіти//Іван Огієнко і сучасна освіта та наука: наук. зб. Серія: історична та філологічна/[редкол.: О. М. Завальнюк (гол. ред.), Є. І. Сохацька (відп. ред.), Л. І. Бондарчук та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. Вип. VIII. С. 62–75.
24. Комарніцький О. Б. Матеріальне становище студентів Вінницького інституту соціального виховання (педагогічного, учительського інститутів) у 30-х рр. ХХ ст.//Краєзнавство: наук. журн./[редкол.: П. Тронько (голов. ред.), О. Бажан, Л. Баженов та ін.]. Київ: Телесик, 2011. Ч. 1. С. 191–196.
25. Комарніцький О. Б. Матеріальне становище студентів Кам'янець-Подільського інституту народної освіти у 1920-ті рр.//Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.), С. А. Копилов, А. Б. Задорожнюк та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2009. Вип. 2. С. 100–109.
26. Комарніцький О. Б. Матеріальне становище та антирадянські настрої студентства вищих педагогічних навчальних закладів України на початку 30-х рр. ХХ ст. (на матеріалах журналу «Студент революції»)//Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. пр.: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини/[редкол.: О. В. Добржанський (наук. ред.), Л. Р. Винар, Ю. І. Макар та ін.]. Чернівці: Чернівец. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2012. Вип. 590-591. С. 157–162.
27. Комарніцький О. Б. Навчальна діяльність студентів Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (соціального виховання, педінституту) у 20-ті – першій половині 30-х рр. ХХ ст.//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 13. С. 137–158.
28. Комарніцький О. Б. Навчальна діяльність студентства Вінницького педагогічного ВНЗ у 1930-х рр.//Вісник Кам'янець-Подільського

- національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.), С. А. Копилов, А. Г. Філінюк та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. Вип. 4. С. 476–484.
29. Комарніцький О. Б. Організація та проведення сільськогосподарської практики студентів педагогічних навчальних закладів Правобережжя (20-30-ті рр. ХХ ст.)//Український селянин: зб. наук пр./[редкол.: А. Г. Морозов (відп. ред.), В. І. Марочко, С. В. Корновенко та ін.]. Черкаси: Черкас. нац. ун-т, 2015. Вип. 15. С. 50–53.
30. Комарніцький О. Б. Партійна та політосвітня діяльність студентів Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (1920-ті рр.)//Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика: зб. ст./[редкол.: В. М. Даниленко (відп. ред.), О. В. Добржанський, Г. В. Касьянов та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2011. Вип. 16. С. 268–277.
31. Комарніцький О. Б. Партійно-комсомольські осередки студентів Вінницького педвузу у 30-ті рр. ХХ ст.: підтримка правлячого режиму//Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. пр./[редкол.: П. С. Григорчук (відп. ред.), Ю. А. Зінько, В. М. Даниленко та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2010. Вип. ХVІІІ. С. 230–235.
32. Комарніцький О. Б. Педагогічні навчальні заклади Черкащини у 20-30-ті рр. ХХ ст.: реорганізації та формування студентського складу//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.), В. А. Смолій, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. Т. 23. С. 416–424.
33. Комарніцький О. Б. Радянські історики післявоєнної доби про студентство вищих педагогічних навчальних закладів Правобережної України 20-30-х рр. ХХ ст.//Проблеми історії України: зб. наук. пр./[редкол.:

- В. М. Ботушанський (наук. ред.), Л. В. Баженов, П. П. Брицький та ін.]. Чернівці: Чернівецьк. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2014. Т. 17. С. 92–98.
34. Комарніцький О. Б. Репресії радянського режиму проти студентів Кам'янецького педагогічного ВНЗ наприкінці 20-х – у першій половині 30-х рр. XX ст.//Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.), С. А. Копилов, А. Г. Філінюк та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. Вип. 3. С. 297–306.
35. Комарніцький О. Б. Соціальні чистки студентського складу педагогічних вишів УСРР на початку 1920-х рр.: на матеріалах Правобережжя//Іван Огієнко і сучасна освіта та наука: наук. зб.: Серія: історична та філологічна/[редкол.: С. А. Копилов (гол. ред.), Л. М. Марчук (відп. ред.), В. С. Прокопчук та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. XI. С. 71–78.
36. Комарніцький О. Б. Стажування студентів педагогічних навчальних закладів Правобережної України (середина 20-х рр. XX ст.)//Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.), С. А. Копилов, С. В. Олійник та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 8. С. 321–332.
37. Комарніцький О. Б. Студенти педагогічних навчальних закладів Харківщини: чисельність, склад і випробування соціальними чистками (20-30-ті рр. XX ст.)//Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: історія/[редкол.: С. І. Посохов (відп. ред.), Л. Ю. Посохова, В. В. Калініченко та ін.]. Харків: Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2016. Вип. 52. С. 56–64.
38. Комарніцький О. Б. Студентство Вінницького інституту народної освіти у першій половині 20-х рр. XX ст.//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.),

- Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 14. С. 185–197.
39. Комарніцький О. Б. Студентство Житомирського педвузу в 30-ті рр. ХХ ст.: партійна, політосвітня та громадська діяльність//Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. пр./[редкол.: П. С. Григорчук (відп. ред.), Ю. А. Зінько, В. М. Даниленко та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2012. Вип. ХХ. С. 101–108.
40. Комарніцький О. Б. Студентство Кам'янець-Подільського інституту народної освіти в період репресій (20-ті рр. ХХ ст.)//Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: наук. зб. Серія: історична та філологічна/[редкол.: О. М. Завальнюк (гол. ред.), Є. І. Сохацька (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2009. Вип. VI. С. 52–60.
41. Комарніцький О. Б. Студентство Кам'янець-Подільського інституту народної освіти на початку 20-х рр. ХХ ст.//Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр./[редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.), А. Г. Болебрух, О. М. Бут та ін.]. Дніпропетровськ: Дніпропетровс. нац. ун-т, 2008. Вип. 6. С. 284–291.
42. Комарніцький О. Б. Студентство Кам'янець-Подільського інституту народної освіти у другій половині 20-х рр. ХХ ст.: на матеріалах газети «Червоний кордон»//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: П. Т. Тронько (гол.), О. М. Завальнюк, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. Т. 16. С. 173–185.
43. Комарніцький О. Б. Студентство Кам'янець-Подільського інституту народної освіти у середині 1920-х рр.: матеріальне становище, навчальна і політична діяльність (на матеріалах газети «Червоний кордон»)//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: П. Т. Тронько (гол.), О. М. Завальнюк, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. Т. 15. С. 63–77.

44. Комарніцький О. Б. Студентство Кам'янець-Подільського інституту соціального виховання (педінституту) у першій половині 30-х рр. ХХ ст.: соціальний та національний склад, партійність, настрої, участь у політичних кампаніях//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: П. Т. Тронько (гол.), О. М. Завальнюк, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 10. С. 322–333.
45. Комарніцький О. Б. Студентство Кам'янець-Подільського педагогічного технікуму у першій половині 1930-х рр.//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: П. Т. Тронько (гол.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. Т. 17. С. 171–193.
46. Комарніцький О. Б. Студентство педагогічних навчальних закладів Сіверщини у 20-ті – на початку 30-х рр. ХХ ст. (на матеріалах журналу «Студент революції»)//Сіверщина в історії України: зб. наук. пр./[редкол.: С. А. Слесарев (гол.), О. М. Титова, С. І. Білокінь та ін.; Нац. заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України, УТОПІК]. Київ, Глухів: ТОВ НВП «Ферокол», 2010. Вип. 3. С. 306–309.
47. Комарніцький О. Б. Студентство педагогічних навчальних закладів УСРР у другій половині 1920-х рр.: формування контингенту (на матеріалах Правобережної України)//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: О. П. Реєнт (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2014. Т. 21. С. 129–140.
48. Комарніцький О. Б. Студентство педагогічних технікумів Житомирщини у 20-ті рр.: формування складу, навчальна діяльність//Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.), С. А. Копилов, А. Г. Філінюк та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка 2012. Вип. 5. С. 293–304.
49. Комарніцький О. Б. Студентство педагогічних технікумів України на початку 30-х рр. ХХ ст. (на матеріалах журналу «Студент

- революції)//Література та культура Полісся: зб. наук. пр./[редкол.: В. С. Самойленко (відп. ред., упоряд.), Н. К. Бойко, О. Д. Бойко та ін.]. Ніжин: Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя, 2011. Вип. 65: Соціальні аспекти регіонального та загальноукраїнського історико-культурного розвитку. С. 105–116.
50. Комарніцький О. Б. Студентство Проскурівського польського педагогічного технікуму: формування студентського контингенту та навчальна діяльність//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. А. Смолій, Л. В. Баженов, В. П. Газін, В. С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. Т. 21. С. 449–456.
51. Комарніцький О. Б. Студентські партійно-ідеологічні гуртки в педагогічних навчальних закладах України (20-30-ті рр. ХХ ст.)//Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.), С. А. Копилов, С. В. Олійник та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2016. Вип. 9. С. 278–289.
52. Комарніцький О. Б. Участь студентства педагогічних навчальних закладів радянської України у вивченні історико-культурних та географічних процесів у житті малої батьківщини (20-30-ті рр. ХХ ст.)//Чорноморський літопис: наук. журн./[редкол.: В. А. Смолій (гол. ред.), Г. В. Боряк, Я. В. Верменич та ін.]. Миколаїв: Чорномор. держ. ун-т імені Петра Могили, 2016. Вип. 11. С. 94–99.
53. Комарніцький О. Б. Фонди державних архівів областей як джерела до вивчення історії студентства педагогічних навчальних закладів УСРР (20-30-ті роки ХХ ст.)//Архіви України: наук.-практ. журн./[редкол.: Т. Баранова (гол. ред.), Анджей Бернат, І. Бондарчук та ін.]. Київ: Держ. арх. служба Укр., 2016. №2. С. 59–73.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

54. Комарніцький О. Б. Антирадянські настрої викладачів і студентство педагогічних навчальних закладів Поділля у 30-ті рр. XX ст. // Духовні витоки Поділля: науковці в історії краю: матер. V всеукр. наук.-практ. конф., м. Хмельницький, 23 квітня 2014 р. / [редкол.: І. М. Шоробура (гол.), Б. С. Кришук (відп. ред.), О. М. Галус та ін.]. Хмельницький: Хмельн. гум.-пед. академ., 2015. С. 151–156.
55. Комарніцький О. Б. Виконання планів прийому студентства до педагогічних вишів радянської України у першій половині 1920-х рр. // Музейна справа на Поділлі: історія та сучасність: зб. наук. пр. за підсумками всеукр. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 15 травня 2015 р. / [редкол.: В. С. Травінський (гол.), Л. В. Баженов, О. М. Завальнюк та ін.]. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2015. С. 240–245.
56. Комарніцький О. Б. Військово-оборонна робота серед студентів педагогічних вишів Правобережної України у міжвоєнний період // Воєнні аспекти історії Поділля XX-XXI ст.: матер. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 29 жовтня 2014 р. / [редкол.: В. А. Дубінський (гол.), О. М. Завальнюк, Л. В. Баженов, О. Б. Комарніцький (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський, 2014. С. 43–50.
57. Комарніцький О. Б. Віковий склад студентів педагогічних вишів радянської України у 1920-1930-х рр. (на матеріалах Правобережжя) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів. Вип. 13. У 3-х т. / [редкол.: С. А. Копилов (гол.), І. М. Конет (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2014. Т. 1. С. 24–25.
58. Комарніцький О. Б. Віковий склад студентства педагогічних навчальних закладів радянської України (20-30-ті рр. XX ст.) // Пріоритетні напрямки розвитку суспільних наук у XXI столітті: матер. міжнарод. наук.-практ. конф., м. Херсон, 26-27 лютого 2016 р. / [редкол.: В. Л. Федяєва (гол. ред.),

- I. В. Шапошникова, Л. О. Цибуленко та ін.]. Херсон: Вид. дім «Гельветика», 2016. С. 22–26.
59. Комарніцький О. Б. Вплив матеріального становища на навчальну діяльність студентів Кам'янець-Подільського інституту соціального виховання (педінституту) у першій половині 30-х рр. ХХ ст. // Матеріали ХІІ Подільської історико-краєзнавчої конференції / [редкол.: О. М. Завальнюк, В. І. Войтенко, Л. В. Баженов]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 2. С. 208–217.
60. Комарніцький О. Б. Вшанування студентами педагогічних навчальних закладів радянської України пам'яті та творчості культурних діячів і науковців (20-30-ті рр. ХХ ст.) // Анатолій Олексійович Копилов: Особистість у вимірі епохи: Спогади. Дослідження: зб. матер. наук.-практ. конф. / [уклад.: В. А. Дубінський, В. С. Степанков; відп. ред. В. С. Степанков]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2016. Вип. 2. С. 142–145.
61. Комарніцький О. Б. Громадська діяльність студентів Вінницького інституту соціального виховання (педагогічного, учительського інституту) у 30-ті рр. ХХ ст. // Краєзнавство: історичний досвід та перспективи розвитку: матер. II-ї міжнарод. наук.-практич. конф., м. Вінниця, 13-15 жовтня 2010 р. / [редкол.: Н. І. Морозова (відп. за вип.), О. І. Кізян, Т. П. Кристофорова та ін.]. Вінниця: Балюк І. Б., 2011. Вип. 3. С. 21–22.
62. Комарніцький О. Б. Громадсько-політична робота студентів польських педагогічних навчальних закладів радянської України (20-30-ті рр. ХХ ст.) // Intermagum: історія, політика, культура: матер. щоріч. міжнарод. наук. конф. «Польща-Україна: спільні шляхи до свободи. В єдності сила. Співпраця польсько-українська в переломних моментах історії та сучасності», м. Житомир, 4 листопада 2016 р. / [за заг. ред. В. О. Венгурської]. Житомир: Полісся, 2016. Вип. 3. С. 222–233.
63. Комарніцький О. Б. Громадсько-політична робота студентів Херсонського ІНО (ІСВ, педінституту) // Минуле і сучасність: Херсонщина. Таврія.

- Каховка: зб. матеріал. всеукр. наук.-практ. конф., м. Каховка, 16-17 вересня 2016 р./[упоряд. М. В. Гончар]. Каховка, Херсон: Гілея, 2016. С. 70–73.
64. Комарніцький О. Б. Громадсько-політичне життя студентів педагогічних навчальних закладів Луганська у 1920-1930-х рр.//Луганщина: краєзнавчі розвідки: матер. регіон. наук.-практ. конф., м. Старобільськ, 20 квітня 2017 р./[редкол.: В. С. Курило, А. В. Бадер, О. І. Бублик та ін.]. Старобільськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2017. С. 36–43.
65. Комарніцький О. Б. Державна політика щодо комплектування студентами педагогічних вишів УСРР (1919-1921 рр.)//Науковий діалог «Схід-Захід»: матер. III всеукр. наук. конф. з міжнарод. участю, м. Кам'янець-Подільський, 7 червня 2014 р./[редкол: О. С. Токовенко (наук. ред.), П. І. Гнатенко, В. Г. Городяненко та ін.]. Дніпропетровськ: вид-во «Інновація», 2014. С. 18–21.
66. Комарніцький О. Б. Діяльність кас взаємодопомоги і студентство педагогічних навчальних закладів УСРР у 20-30-ті рр. ХХ ст. //Таврійські історичні наукові читання: матер. міжнарод. наук.-практ. конф., м. Київ, 27-28 січня 2017 р./[редкол.: В. П. Казарін гол., С. М. Ховрич, В. М. Дудник та ін.]. Київ: Таврійс. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського, 2017. С. 19–23.
67. Комарніцький О. Б. Діяльність студентських самоврядних організацій педвишів Правобережжя на початку 1920-х рр.//Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє: матер. міжнарод. наук.-практ. конф., м. Київ, 8 травня 2015 р. Київ: ГО «Київська наукова суспільствознавча організація», 2015. С. 12–15.
68. Комарніцький О. Б. До питання про партійний склад студентства педтехнікумів УСРР (20-30-ті рр. ХХ ст.)//Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації: матер. II міжнарод. наук. конф., м. Суми, 24-25 березня 2016 р./[редкол.: В. С. Бугрій (наук. ред.), С. О. Авхутська, О. В. Вовк та ін.]. Суми: ФОП Цьома С. П., 2016. С. 180–183.
69. Комарніцький О. Б. До питання про участь студентства у житті бібліотек педагогічних навчальних закладів Поділля та Південно-Східної Волині

- (1920-1930-ті рр.)//Бібліотечна справа на Поділлі: минуле і сучасність: матер. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 21 червня 2016 р./[редкол.: В. А. Дубінський (гол.), О. М. Завальнюк, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський, 2016. С. 52–56.
70. Комарніцький О. Б. Журнал «Студент революції» про студентство педагогічних навчальних закладів Поділля на початку 30-х рр. ХХ ст.//Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення: матер. ХХІІІ всеукр. наук. іст.-краєзнавч. конф., м. Вінниця, 20-21 жовтня 2011 р./[редкол.: Ю. А. Зінько (відп. ред.), Ю. С. Степанчук, С. М. Василюк та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2011. С. 392–395.
71. Комарніцький О. Б. Зарубіжні історики про студентство педагогічних вишів України у 1920-1930-х рр.//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів. Вип. 12. У 5-ти т./[редкол.: С. А. Копилов (гол.), І. М. Конет (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2013. Т. 1. С. 22–23.
72. Комарніцький О. Б. Культурно-освітня діяльність студентства педагогічних вишів серед населення Поділля у 1920-ті рр.//«Просвіта»: минуле та сучасне: матер. регіон. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 4 грудня 2013 р./[редкол.: В. А. Дубінський (гол.), О. Б. Комарніцький (відп. ред.), В. В. Полятинчук та ін.]. Кам'янець-Подільський, 2014. С. 132–139.
73. Комарніцький О. Б. Матеріали архівного фонду Кам'янецької окружної інспектури народної освіти як джерело до вивчення історії студентства Кам'янець-Подільського інституту народної освіти//Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів Національного архівного фонду України: наук. зб. за підсумками всеукр. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 20-21 вересня 2012 р./[редкол.: С. А. Копилов, В. Г. Байдич, А. Г. Філінюк (наук. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. С. 319–329.

74. Комарніцький О. Б. Матеріальне становище студентів Волинського ІНО//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів. Вип. 11. У 3-х т./[редкол.: С. А. Копилов (гол.), І. М. Конет (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. Т. 1. С. 37–39.
75. Комарніцький О. Б. Могилів-Подільський педагогічний технікум у 1920-1930-х рр.: формування складу та навчальна діяльність студентів//П'ята Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція: матер. конф., м. Могилів-Подільський, 16-17 жовтня 2015 р./[редкол.: С. Д. Гальчак (гол.), Л. В. Баженов (співгол.), Ю. А. Зінько (співгол.) та ін.]. Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2015. С. 363–370.
76. Комарніцький О. Б. Освітні критерії відбору молоді для вступу у педагогічні виші УСРР (20-ті рр. ХХ ст.)//Проблеми та перспективи розвитку освіти, науки і техніки в Україні та світі: зб. пр. за матер. всеукр. наук.-практ. конф./[редкол.: С. М. Ховрич (відп. ред.), І. Г. Адамська, О. І. Гуржій та ін.]. Київ, Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я. М., 2016. С. 22–25.
77. Комарніцький О. Б. Партийна, політосвітня та громадська діяльність студентства Житомирського інституту народної освіти//Культурний простір Житомирщини-Волині ХІХ-ХХ ст.: матер. всеукр. наук.-краєзнавч. конф., м. Житомир, 24 квітня 2012 р./[редкол.: М. Ю. Костриця (відп. ред.), Л. В. Баженов, О. О. Бейдик та ін.]. Житомир: М. Г. Косенко, 2012. Вип. 47. Т. 2. С. 251–260. Наук. зб. «Велика Волинь»: праці Житомир. наук.-краєзнавч. тов-ва дослідників Волині.
78. Комарніцький О. Б. Партийний склад студентів педагогічних навчальних закладів радянської України у 1920-1930-х рр. (на матеріалах Правобережжя)//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів. Вип. 14. У 3-х т./[редкол.:

- С. А. Копилов (гол.), І. М. Конет (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Т. 1. С. 25–27.
79. Комарніцький О. Б. Політико-освітня робота у селах студентів педагогічних вишів Поділля і Південно-Східної Волині (20-30-ті рр. ХХ ст.) // Матеріали І Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України», м. Хмельницький, 22 вересня 2016 р. / [редкол.: Л. В. Баженов (гол.), С. М. Єсюнін (відп. ред.), В. Г. Байдич та ін.]. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2016. С. 199–205.
80. Комарніцький О. Б. Проблема збереження студентського контингенту педагогічних навчальних закладів радянської України у 1930-х рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів. Вип. 15. У 3-х т. / [редкол.: С. А. Копилов (гол.), І. М. Конет (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2016. Т. 1. С. 22–23.
81. Комарніцький О. Б. Робітфаки та підготовчі курси як напрями підготовки майбутніх студентів педагогічних вишів радянської України у 20-30-х рр. ХХ ст. (на матеріалах Правобережжя) // Матеріали XIV Подільської історико-краєзнавчої конференції / [редкол.: С. А. Копилов (співгол.), О. П. Реєнт (співгол.), Л. В. Баженов (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2014. С. 345–354.
82. Комарніцький О. Б. Соціальний склад студентів педагогічних вишів радянської України у 1920-1930-х рр. (на матеріалах Правобережжя) // Музейна справа на Поділлі: історія та сучасність: зб. наук. пр. за підсумками всеукр. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 15 травня 2015 р. / [редкол.: В. С. Травінський (гол.), Л. В. Баженов, О. М. Завальнюк та ін.]. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2015. С. 256–262.
83. Комарніцький О. Б. Статевий склад студентів педагогічних навчальних закладів радянської України у 1920-1930-х рр. // Науковий діалог «Схід-

- Захід»: матеріали IV всеукр. наук. конф. з міжнарод. участю, м. Кам'янець-Подільський, 25 травня 2015 р./[редкол: О. С. Токовенко (наук. ред.), П. І. Гнатенко, В. Г. Городяненко та ін.]. Дніпропетровськ: вид-во «Інновація», 2015. Ч. 1. С. 86–89.
84. Комарніцький О. Б. Студенти Кам'янець-Подільського інституту народної освіти і відзначення загальнодержавних заходів//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів/[редкол.: О. М. Завальнюк (гол.), О. В. Кеба, С. Д. Абрамович та ін.]. Вип. 9. У 5-ти т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. Т. 1. С. 42–43.
85. Комарніцький О. Б. Студентство і українізаційні процеси у педагогічних навчальних закладах Правобережжя у 20-30-х рр. ХХ ст.//Історія, культура та освіта: християнський вимір (присвячується вшануванню пам'яті Блаженнішого Володимира, митрополита Київського і всієї України, 1000-річчю упокоєння князя Київського Володимира Великого, 220-річчю створення Подільської єпархії): зб. наук. пр./[редкол.: Л. Г. Білий (гол. ред.), В. Р. Адамський, А. В. Авсієвич та ін.]. Хмельницький: Хмельн. ін-т МАУП., 2015. Вип. 4. С. 110–122.
86. Комарніцький О. Б. Студентство інститутів педагогічного профілю радянської України у 1920-1930-х рр.: аналіз партійного складу//Треті Череванівські читання: зб. наук. ст. за матеріалами всеукр. наук. конф., м. Полтава, 17-18 березня 2016 р./[редкол.: М. І. Степаненко (гол. ред.), Л. Л. Бабенко, П. А. Кравченко та ін.]. С. 46–53.
87. Комарніцький О. Б. Студентство Кам'янець-Подільського інституту народної освіти: формування складу, навчальна діяльність, антирадянські настрої, матеріальне становище (на матеріалах партійних фондів Держархіву Хмельницької області)//Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: матер. IV міжнарод. наук.-практич. конф., м. Кам'янець-Подільський/[редкол.: О. М. Завальнюк (гол.),

- О. Б. Комарніцький (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2016. С. 167–175.
88. Комарніцький О. Б. Студентство Київського інституту народної освіти (соціального виховання) у 1920-ті – на початку 1930-х рр. : на матеріалах журналу «Студент революції»//Дні науки історичного факультету: матер. III міжнарод. наук. конф. молодих учених, присвяч. 65-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні/[редкол.: В. Ф. Колесник (гол.), О. Ю. Комаренко, І. В. Семеніст та ін.]. Київ: Наук. тов-во студ. та аспірантів іст. ф-ту Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2010. Вип. III. У 4-х ч. Ч. 1. С. 93–95.
89. Комарніцький О. Б. Студентство Корсунського педтехнікуму у 20-30-ті роки ХХ століття//Корсунщина в історії України: зб. матер. наук.-практ. конф., м Корсунь, 15 грудня 2015 р./[редкол.: П. Я. Степанькіна (відп. ред.), Л. Г. Овсієнко, С. Ю. Степанькін та ін.]. Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2016. С. 158–171.
90. Комарніцький О. Б. Студентство педагогічних навчальних закладів Бердичева у 20-30-х рр. ХХ ст.: прийоми, партійність, кількісний, соціальний, національний та статевий склад//Бердичів від давнини до сьогодення. Науковий збірник «Велика Волинь»: матер. всеукр. наук.-краєзн. конф., м. Бердичів, 12-13 листопада 2015 р. Вип. 52/[ред. рада: І. Д. Дячук, О. В. Петрівська, П. С. Скавронський (упоряд.) та ін.]. Бердичів: ФОП Мельник М. В., 2015. С. 141–149.
91. Комарніцький О. Б. Студентство педагогічних навчальних закладів Донеччини у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. (на матеріалах журналу «Студент революції»)//Історична регіоналістика на зламі століть: матер. міжнарод. наук. конф., м. Луганськ, 25-26 квітня 2011 р./[уклад.: В. І. Абакумова; відп. за вип. І. В. Довжук]. Луганськ: Луганс. нац. ун-т ім. В. Даля, 2011. С. 33–36.
92. Комарніцький О. Б. Студентство педагогічних навчальних закладів Житомирщини на початку 1930-х рр. (за матеріалами журналу «Студент

- революції»)//Матеріали ІІІ Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, м. Житомир, 12-13 листопада 2010 р./[відп. за вип. Л. В. Гуцало]. Житомир: Житом. держ. ун-т, 2010. С. 154–156.
93. Комарніцький О. Б. Студентство педагогічних навчальних закладів Поділля наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. (за матеріалами місцевих молодіжних газет)//Матеріали ХІІІ Подільської історико-краєзнавчої конференції/[присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винкура]/[редкол.: О. М. Завальнюк (гол.), В. І. Войтенко (співгол.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. С. 498–506.
94. Комарніцький О. Б. Студентство педагогічних технікумів Південно-Східної Волині у 20-30-ті рр. ХХ ст.//Матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції «Південно-Східна Волинь: від давнини до сьогодення»/[редкол.: Л. В. Баженов (гол.), С. М. Єсюнін (відп. ред.), В. В. Сміховський та ін.]. Шепетівка, [Хмельницький]: Мельник А. А., 2015. С. 162–171.
95. Комарніцький О. Б. Студентство Проскурівського педагогічного технікуму у середині 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ ст.: формування контингенту студентів, навчальна та громадсько-політична діяльність//Матеріали ІІІ науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України»/[редкол.: Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич, С. М. Єсюнін (відп. ред.) та ін.]. Хмельницький: Мельник А. А., 2011. С. 263–272.
96. Комарніцький О. Б. Студентство Проскурівського польського педагогічного технікуму: основні результати діяльності//Україна і Польща: історичне сусідство: зб. матеріалів міжнарод. наук. конф. м. Вінниця, 17-18 травня 2012 р./[редкол.: Ю. Зінько (відп. ред.), К. Висоцька, А. Войнаровський та ін.]. Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2012. С. 457–468.
97. Комарніцький О. Б. Студентство Шепетівського педагогічного технікуму у 20-30-ті рр. ХХ ст.//Матеріали всеукраїнського науково-краєзнавчої конференції «Хмельниччина в контексті історії України»/[редкол.:

Л. В. Баженов (гол.), С. М. Єсюнін (відп. ред.), О. М. Брицька та ін.]. Хмельницький: Мельник А. А., 2012. С. 226–231.

98. Комарніцький О. Б. Сучасні українські науковці про педагогічні навчальні заклади радянської України 20-30-х рр. XX ст.//Розвиток професійної культури майбутніх фахівців: виклики, досвід, стратегії і перспективи: матер. II всеукр. наук.-практ. конф., м. Ірпінь, 27 квіт. 2017 р./[редкол.: В.О.Радкевич (гол.), Л.М.Єршова, П.Г.Лузан та ін.]. Павлоград: ІМА-прес, 2017. С. 46–48.
99. Комарніцький О. Б. Українське студентство педагогічних навчальних закладів як об'єкт вивчення вченими 20-30-х рр. XX ст.//Україна у світовому історичному просторі: зб. матер. всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 8 квітня 2016 р./[редкол.: К. В. Балабанов (гол. ред.), О. П. Реєнт, В. Ф. Лисак та ін.]. Маріуполь: Маріуп. держ. ун-т, 2016. С. 72–76.
100. Комарніцький О. Б. Умови для проживання студентства педагогічних навчальних закладів Поділля у 1920-х рр.//Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції з міжнародною участю «Хмельниччина: історія і сучасність», м. Хмельницький, 27 вересня 2017 р./[редкол.: Л. В. Баженов (гол.), С. М. Єсюнін (відп. ред.), В. Г. Байдич та ін.]. Хмельницький: Мельник А. А., 2017. С. 127–132.
101. Комарніцький О. Б. Участь студентів педагогічних навчальних закладів Правобережжя у діяльності військово-оборонних громадських об'єднань у міжвоєнний період//Велика Вітчизняна війна: уроки історії: зб. матер. всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 70-річчю визволення України від німецько-фашистських загарбників, м. Хмельницький, 28 жовтня 2014 р./[редкол.: Л. Л. Місінкевич (гол.), Л. В. Баженов, В. С. Прокопчук та ін.]. Хмельницький: Хмельн. ун-т упрал. та права, 2014. С. 296–307.
102. Комарніцький О. Б. Формування студентського контингенту Вінницьких державних педагогічного і учительського інститутів у середині – другій половині 30-х рр. XX ст.//Наукові праці Кам'янець-Подільського

національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів: у 5-ти томах/[редкол.: О. М. Завальнюк (гол.), І. М. Конет (відп. ред.), О. В. Кеба та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. Вип. 10. Т. 1. С. 57–58.

103. Комарніцький О. Б. Формування студентського контингенту Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (соціального виховання, педінституту) у 20-ті – першій половині 30-х рр. ХХ ст.//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів/[редкол.: О. М. Завальнюк, О. В. Кеба, С. Д. Абрамович та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2009. Вип. 8. У 5-ти т. Т. 1. С. 38–39.

104. Комарніцький О. Б., Комарніцька Л. М. До питання про підготовку учителів-дефектологів у 1920-х рр.//Вектор: зб. наук.-метод. пр. Подільського спеціального навчально-реабілітаційного соціально-економічного коледжу. Інновації партнерської взаємодії освіти, економіки та соціального захисту в умовах інклюзії та прагматичної реабілітації соціуму: матер. міжнарод. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 24-25 квітня 2017 р./[редкол.: М. М. Тріпак (гол.), О. Н. Коркушко, Анета Зелінська та ін.]. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. С. 125-127.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації:

105. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Бучинський Петро Миколайович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 32 с. (Сер. «Керівники навчального закладу»).

106. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1918-2012 рр.): іст. нарис. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. 340 с.

107. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Клепатський Павло Григорович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 28 с. (Сер. «Керівники навчального закладу»).
108. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Хведорів (Федоров) Михайло Михайлович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 24 с. (Сер. «Керівники навчального закладу»).
109. Комарніцький О. Б. Антирелігійна робота серед студентів педагогічних навчальних закладів Правобережної України у 1920-1930-х рр.//Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: Науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж» 2'2014)/[редкол.: А. Г. Філінюк (співгол.), О. Г. Погорілець (спів гол.), Л. В. Баженов (заст. гол.) та ін.]. Хмельницький : ІРД, 2014. Ч. 2. С. 384–392.
110. Комарніцький О. Б. Бібліотеки і студентство педагогічних навчальних закладів Правобережної України у 1920-1930-х рр.//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство/[редкол.: С. А. Копилов (гол.), В. С. Прокопчук (відп. ред.), С. Д. Абрамович та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 4. С. 77–83.
111. Комарніцький О. Б. Виробнича практика у житті студентів педагогічних навчальних УСРР у 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ ст.//Проблеми дидактики історії: зб. наук. пр./[редкол.: С. А. Копилов (гол., наук. ред.), В. В. Газін, В. А. Дубінський та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2016. Вип. 7. С. 100–113.
112. Комарніцький О. Б. Голодомор 1932-1933 рр. і студентство педагогічних навчальних закладів Правобережної України//Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій ХХ століття (Україна у Другій світовій війні

- (1939-1945 рр.): зб. наук. пр./[редкол.: Л. Г. Білий (гол. ред.), А. В. Авсієвич, В. Г. Байдич та ін.]. Хмельницький: Хмельн. ін-т МАУП, 2015. Вип. 9. С. 160–175.
113. Комарніцький О. Б. Громадська діяльність та матеріальне становище студентства Проскурівського польського педагогічного технікуму//Анатолій Олексійович Копилов: Особистість у вимірі епохи: Дослідження. Спогади. Документи. Бібліографія/[уклад.: О. М. Завальнюк, В. С. Степанков; відп. ред. В. С. Степанков]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. С. 168–176.
114. Комарніцький О. Б. Гурткова науково-дослідна робота студентів педагогічних навчальних закладів Поділля та південно-східної Волині у 20-30-х рр. ХХ ст.//Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєзн. зб./[редкол.: Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич (співгол.), С. М. Єсюнін та ін.]. Хмельницький: Мельник А. І., 2015. Вип. 4. С. 113–122.
115. Комарніцький О. Б. До питання про самоорганізацію студентів Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (20-ті рр. ХХ ст.)//Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка/[редкол.: О. М. Завальнюк (гол.), О. В. Кеба, І. М. Конет та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2009. Вип. 1. С. 26–27.
116. Комарніцький О. Б. До питання про соціальні чистки студентського складу педагогічних навчальних закладів Правобережної України у 1930-х рр.//Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєзн. зб./[редкол.: Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич (співгол.), С. М. Єсюнін та ін.]. Хмельницький: Мельник А. І., 2015. Вип. 6. С. 87–94.
117. Комарніцький О. Б. Краєзнавча діяльність студентів педагогічних навчальних закладів Правобережної України у 20-30-х рр. ХХ ст.//Краєзнавець Хмельниччини: наук.-краєзнавч. зб./[редкол.: Л. В. Баженов (гол.), В. С. Прокопчук, І. О. Старенький та ін.]. Кам'янець-

- Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 8. С. 57–64.
118. Комарніцький О. Б. Матеріальне становище студентів Проскурівського педагогічного технікуму (20-30-ті рр. ХХ ст.)//Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка/[редкол.: О. М. Завальнюк (гол.), О. В. Кеба, І. М. Конет та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. Вип. 3. С. 15–16.
119. Комарніцький О. Б. Навчальна та науково-дослідна робота студентів Житомирського педвишу у 20-30-ті рр. ХХ ст.//Проблеми дидактики історії: зб. наук. пр./[редкол.: С. А. Копилов (гол., наук. ред.), В. В. Газін, В. А. Дубінський та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2013. Вип. 4. С. 84–101.
120. Комарніцький О. Б. Навчальні плани як основа підготовки учителів у педагогічних вишах УСРР у першій половині 1920-х рр.//Вектор: зб. наук.-метод. праць Кам'янець-Подільського планово-економічного технікуму-інтернату/[редкол.: М. М. Тріпак (гол.), О. О. Мазур, В. М. Федорчук, О. Б. Комарніцький (заст. гол. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Рута, 2016. Вип. 1. С. 45–62.
121. Комарніцький О. Б. Організація педагогічної практики студентів педагогічних навчальних закладів Правобережної України (1920-1930-ті рр.)//Проблеми дидактики історії: зб. наук. пр./[редкол.: С. А. Копилов (гол., наук. ред.), В. В. Газін, В. А. Дубінський та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 6. С. 149–168.
122. Комарніцький О. Б. Правобережне студентство педагогічних вишів України у 1920-1930-х рр.: аналіз архівних фондів//Педагогічний дискурс: зб. наук. пр./[редкол.: І. М. Шоробура (гол. ред.), О. М. Галус, Б. С. Кришук та ін.]. Хмельницький: ХГПА, 2013. Вип. 15. С. 344–349.
123. Комарніцький О. Б. Профспілкова організація студентів Кам'янець-Подільського інституту народної освіти у 20-ті рр. ХХ ст. (за матеріалами

- фонду Р. 1566 Державного архіву Хмельницької області)//Краєзнавець Хмельниччини: наук.-краєзнавч. зб./[редкол.: Л. В. Баженов (гол.), А. О. Михайлик, В. С. Прокопчук та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. Вип. 3. С. 37–46.
124. Комарніцький О. Б. Степан Сірополко про становище студентства педагогічних навчальних закладів радянської України у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст.//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство/[редкол.: С. А. Копилов (гол.), В. С. Прокопчук, П. С. Атаманчук та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2013. Вип. 3. С. 104–111.
125. Комарніцький О. Б. Студенти і партійні осередки педагогічних навчальних закладів міст Правобережної України (перша половина 20-х рр. ХХ ст.)//Науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж» 2'2015)/[редкол.: А. Г. Філінюк (співгол.), О. Г. Погорілець (співгол.), Л. В. Баженов (співгол.) та ін.]. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2015. С. 291–300.
126. Комарніцький О. Б. Студентство Вінницького педагогічного технікуму у 20-30-ті рр. ХХ ст.: формування складу, навчальна діяльність//Вісник інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2012. Вип. 10. С. 67–73.
127. Комарніцький О. Б. Студентство Житомирського педвишу у 20-30-х рр. ХХ ст.: формування контингенту, статевий, національний, партійний, соціальний, віковий склад//Нариси з історії освіти на Житомирщині: монографія/[за заг. ред. Г. Г. Махоріна; авт. кол.: Г. Махорін, О. Дудар, Ю. Малихін, О. Комарніцький та ін.]. Житомир: Полісся, 2014. С. 117–124.
128. Комарніцький О. Б. Студентство Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (соціального виховання, педінституту) у 20-ті рр. – першій половині 30-х рр. ХХ ст.: на матеріалах газети «Радянський

студент»//Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка/[редкол.: О. М. Завальнюк (голова), О. В. Кеба, І. М. Конет та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. Вип. 2. С. 21–24.

129. Комарніцький О. Б. Студентство педагогічних технікумів містечок Вінниччини у середині 20-х – 30-ті рр. ХХ ст.//Науковий вісник «Межибіж»: матер. III наук.-краєзнавч. конф. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України»/[редкол.: О. Г. Погорілець (гол.), Л. В. Баженов, А. М. Трембіцький та ін.]. Меджибіж, Хмельницький: Мельник А. А., 2010. Ч. 2. С. 166–176.
130. Комарніцький О. Б. Сучасні українські науковці про студентство педагогічних вишів Правобережжя 1920-1930-х рр.//Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: Науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж» 1'2014)/[редкол.: А. Г. Філінюк (співгол.), О. Г. Погорілець (співгол.), Л. В. Баженов (заст. гол.) та ін.]. Хмельницький: ІРД, 2014. Ч. 1. С. 203–225.
131. Комарніцький О. Б. Формування складу та навчальна діяльність студентства педагогічних технікумів Житомирщини у 30-ті рр. ХХ ст.//Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка/[редкол.: О. М. Завальнюк (гол.), О. В. Кеба, І. М. Конет та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2013. Вип. 4. С. 17–18.
132. Комарніцький О. Б., Моштак М. В. Профспілкова організація студентів, аспірантів та докторантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. нарис. Кам'янець-Подільський: Буйницький О. А., 2009. 216 с.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	6
Розділ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДИСЕРТАЦІЇ.....	15
1.1. Історіографія проблеми.....	15
1.2. Характеристика джерел роботи.....	40
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.....	60
Розділ II. ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЩОДО ФОРМУВАННЯ СТУДЕНТСЬКОГО КОНТИНГЕНТУ ПЕДАГОГІЧНИХ ВИШІВ УКРАЇНИ.....	76
2.1. Стан педагогічної освіти на початку 1920-х рр. Організація та особливості прийому молоді на навчання.....	76
2.2. «Чистки» як засіб регулювання соціального складу молоді.....	97
2.3. Вплив політики більшовицької влади на чисельність, соціальний, партійний, національний, освітній, віковий та статевий склад студентства.....	111
Розділ III. НАВЧАЛЬНА ТА НАУКОВО-ДОСЛІДНА РОБОТА СТУДЕНТІВ.....	141
3.1. Шляхи забезпечення якості підготовки педагогічних кадрів.....	141
3.2. Науково-дослідна робота студентської молоді	160
3.3. Вимоги до проходження педагогічної й виробничої практик та стажування. Екскурсійна діяльність та випуски молодих фахівців.....	177
Розділ IV. ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ.....	204
4.1. Участь молоді у роботі партійних і комсомольських осередків педвишів. Політосвітня діяльність.....	204
4.2. Функціонування громадських організацій, органів студентського самоврядування. Участь студентів у роботі масових добровільних товариств...	230
4.3. Залучення студентської молоді до участі в господарських кампаніях і до роботи у селах, ліквідації неписьменності. Шефська робота.....	256

4.4. Боротьба партійно-радянського режиму проти опозиційних настроїв студентства.....	281
Розділ V. ПОБУТ І МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ МОЛОДІ: ЗДОБУТКИ І ПРОБЛЕМИ. КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ.....	305
5.1. Зміни у забезпеченні студентства гуртожитками. Робота студентів у підсобних господарствах.....	305
5.2. Особливості стипендіального забезпечення і організація харчування та медичної допомоги.....	329
5.3. Створення і діяльність організацій із поліпшення матеріального становища студентської молоді. Культурне дозвілля майбутніх учителів.....	355
ВИСНОВКИ.....	385
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	396
ДОДАТКИ.....	619

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Агітпроп	агітаційно-пропагандистський відділ
академзаборгованість	академічна заборгованість
БПС	будинок пролетарського студентства
ВБПС	виконавче бюро професійних секцій
ВА ЗНУ	Відомчий архів Запорізького національного університету
ВА ХНПУ ім. Г. С. Сковороди	Відомчий архів Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди
виконбюро	виконавче бюро
виш, ВНЗ	вищий навчальний заклад
ВЛКСМ	Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді
ВУРПС	Всеукраїнська рада професійних спілок
ВЦРПС	Всесоюзна центральна рада професійних спілок
Головполітосвіта	Головний комітет політичної освіти
ГПО	«Готовий до праці і оборони»
ГСО	«Готовий до санітарної оборони»
губпартком	губернський партійний комітет
губпрофосвіта	губернський відділ професійної освіти
Держархів	Державний архів
ІНО	інститут народної освіти
ІПО	інститут професійної освіти
ІСВ	інститут соціального виховання
КВД	каса взаємодопомоги
КНС, комнезам	комітет незаможних селян
комосередок	комуністичний осередок
коопхарч	кооперативне харчування
КП(б)У	Комуністична партія (більшовиків) України
КППС	комітет поліпшення побуту студентства
КСМУ	Комуністична спілка молоді України
лікнеп, лікпунт	пункт ліквідації неписьменності
ЛКСМУ	Ленінська комуністична спілка молоді України
МПК	міський партійний комітет
н.р.	навчальний рік
нарком	народний комісар
нацменшина	національна меншина
НКО, Наркомос	Народний комісаріат освіти
ОБПС	окружне бюро пролетарського студентства
ОВК, окрвиконком	окружний виконавчий комітет
ОКК	окружна контрольна комісія
окрполітосвіта	окружний відділ політичної освіти
ОПК, окрпартком	окружний партійний комітет
партосередок	партійний осередок

педвиш	педагогічний вищий навчальний заклад
педінститут	педагогічний інститут
педосвіта	педагогічна освіта
політгурток	політичний гурток
політкомісар	політичний комісар
політшкола	політична школа
ППХО	«Протиповітряна хімічна оборона»
пролетстуд	пролетарське студентство
профосвіта, профос	професійна освіта
профсекція	професійна секція
ПТ, педтехнікум	педагогічний технікум
РВК, райвиконком	районний виконавчий комітет
РКП(б)	Російська комуністична партія (більшовиків)
РКСМ	Російська комуністична спілка молоді
РНК, Раднарком	Рада Народних Комісарів
РПК, райпартком	районний партійний комітет
РПШ	районна партійна школа
СГІ	сільськогосподарський інститут
СНТ	студентське наукове товариство
соцвих	соціальне виховання
студклуб	студентський клуб
студком	студентський комітет
студкор	студентський кореспондент
студорганізація	студентська організація
Укрголовпрофосвіта	Головний комітет науково-спеціальної і професійно-технічної освіти України
факсоцвих	факультет соціального виховання
ЦБКС	Центральне бюро комуністичного студентства
ЦБПС	Центральне бюро пролетарського студентства
ЦВК	Центральний Виконавчий Комітет
ЦДАВО України	Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
ЦДАГО України	Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦКСС	Центральний комітет зі студентських справ

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. З проголошенням державної незалежності України для істориків відкрилися нові перспективи дослідження різних політичних і соціальних процесів радянської доби, що зумовлювалося не лише відходом від комуністичної ідеології, а й набагато ширшим доступом науковців до архівних джерел.

Це повною мірою стосується і студентської проблематики. Робіт, у яких би йшлося власне про студентство, не багато. Студентська молодь, як у попередні десятиліття, так і сьогодні, становить одну з найбільш свідомих і передових суспільних груп – носіїв різних прогресивних ідей, на засадах яких розвивається країна, твориться її майбутнє. Формування молодого покоління інтелігенції у вищих навчальних закладах дає можливість нації отримати з часом не лише приплив нових інтелектуальних сил, а й значну кількість кадрів, без праці яких не можлива нова якість матеріального і культурно-духовного життя наступних поколінь.

Студентство, як соціально-демографічна група, має доволі визначений суспільний статус, що, з огляду на часове обмеження навчання, характеризується насамперед значною мінливістю й нестабільністю. Однак у переломні моменти та при значній політизації суспільства саме молодь є тією суспільною групою, на прикладі якої найкраще простежуються дух епохи, поява нових віянь і тенденцій до змін. Важливо також, що саме на період здобуття вищої освіти, зазвичай, припадає соціалізація особи, творення її світогляду та політичних уподобань. Саме в середовищі української студентської молоді свого часу формувалися українська політична та інтелектуальна еліти.

Важливий аргумент на користь необхідності дослідження становища студентства – недостатня вивченість проблеми. Тривалий час вона розглядалась винятково в контексті розвитку системи вищої освіти. За такого підходу з поля зору дослідників випадала людина, поза увагою залишалися гострі проблеми життя молоді. У роботі акценти зміщено в бік «людського фактора», у центр дослідження поставлена не система надання вищої освіти, а реальний суб'єкт

цього процесу – студентство. Вивчення його життя й діяльності дають змогу узагальнити досвід щодо перетворень, як позитивних, так і негативних, у галузі підготовки фахівців вищої кваліфікації.

Значну увагу в нашому суспільстві в різні періоди його функціонування приділяли підготовці кваліфікованих педагогічних кадрів. Успіхи у розвитку школи, зокрема радянської, значною мірою залежали від учителя – центральної фігури навчального і виховного процесу. Тож цілком закономірно, що державні і партійні органи прагнули піднести роль учителя в житті суспільства, поліпшити його підготовку. Саме учителі мали нести і вкорінювати в маси учнівства, міські і сільські громади наріжні ідеї тогочасного тоталітарного радянського суспільства. Особливо це відчувалося у 20-30-ті рр. ХХ ст., коли відбувалася модернізація системи початкової та середньої освіти, що вимагала невідкладних заходів у вирішенні проблеми забезпечення навчальних закладів кваліфікованими фахівцями, брак яких відчувався в усіх без винятку регіонах. Саме ці складові й обумовили вибір теми для вивчення становища студентської молоді педагогічних навчальних закладів у міжвоєнний період.

Зв'язок теми з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота узгоджена з науковою темою «Проблеми історії суспільних змін і трансформацій в Україні від найдавніших часів і до сьогодення» кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (№ держ. реєстрації 0116U008422).

Мета і завдання дослідження. Спираючись на доробок попередників, широку джерельну базу і сучасні методологічні підходи, комплексно дослідити і охарактеризувати становище студентської молоді педагогічних навчальних закладів в умовах формування та функціонування тоталітарної системи, визначити її місце в громадсько-політичному, культурно-освітньому і науковому житті радянської України у 1920-1930-х рр.

Реалізація мети конкретизується таким **завданнями**:

– проаналізувати стан розробки проблеми і визначити рівень її наукового осмислення, узагальнити історіографічні надбання, оцінити джерельну

базу;

- встановити сутність партійно-класового підходу до формування студентського контингенту;
- простежити, як політика більшовицької влади вплинула на кількісний, соціальний, партійний, національний, статевий склад і освітній рівень студентства;
- визначити шляхи забезпечення якості підготовки педагогічних кадрів, відтворити участь студентської молоді в науково-дослідній роботі;
- висвітлити основні напрямки громадсько-політичної діяльності студентів, зокрема їх участь у політичних структурах і самоврядуванні у вишах, добровільних товариствах, у заходах, пов'язаних із проведенням загальноукраїнських кампаній;
- з'ясувати репресивні заходи влади проти студентства, яке виявляло опозиційні антирадянські настрої;
- показати зміни в забезпеченні студентів стипендіями, гуртожитками, харчуванням, медичною допомогою; схарактеризувати роботу економічних організацій щодо поліпшення матеріального становища майбутніх педагогів;
- дослідити організацію культурного дозвілля майбутніх учителів.

Об'єктом дослідження є студентство педагогічних навчальних закладів радянської України, яке навчалось в інститутах народної освіти, професійної освіти, соціального виховання, педінститутах, учительських інститутах і педтехнікумах.

Предметом вивчення є державно-партійна політика щодо студентства педагогічних навчальних закладів радянської України та її вплив на формування студентського складу, навчальну, наукову, громадсько-політичну діяльність студентів, їхнє матеріальне становище і культурне дозвілля.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 20-30-х рр. ХХ ст. Нижня межа стосується подій 1920-1921 р., коли в результаті політики радянської влади було створено 13 інститутів народної освіти. Верхня межа визначається вереснем 1939 р., коли розпочалася Друга світова війна. 1 вересня 1939 р. у

зв'язку із загостренням міжнародного становища вийшов закон про «Загальний військовий обов'язок», відповідно до якого значну частину студентів, яким виповнилося 19 років, мобілізували до лав Червоної армії. Відстрочка від призову надавалася лише учням середніх шкіл.

Територіальні межі дисертації охоплюють територію радянської України, в її тогочасних адміністративних кордонах. У 1922-1925 рр. УСРР поділялася на 9 губерній, у 1925-1930 рр. – 41 округу. З 1932 р. було запроваджено розподіл республіки (з 1937 р. – УРСР) на області (у 1932 р. їх було 5, у 1937 р. – 11, у 1939 р. – 15). Поза межами дослідження ми залишили Молдавську АСРР.

Методи досліджень. У процесі виконання роботи було використано широкий комплекс загальнонаукових (аналіз, синтез, індукція та дедукція; методи аналогії і порівняння, математичної статистики, діалектичний та когнітивний) та спеціально-наукових методів історичного пізнання (ретроспективний та історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, проблемно-хронологічний, структурно-функціональний, періодизації, контент-аналізу).

Наукова новизна і теоретичне значення отриманих результатів полягають у комплексному дослідженні формування, навчальної та науково-дослідної роботи, громадсько-політичного життя, матеріального становища студентського загалу педагогічних навчальних закладів радянської України у 20-30-ті рр. ХХ ст.

У дисертації вперше:

- зроблено аналіз історіографічного доробку та наявних джерел;
- показано результати прийому студентів у 1920-1930-х рр., причини невиконання планів, градацію педвишів щодо наповнення їх абітурієнтами, зміни у правилах прийому, залучення до профорієнтаційної роботи студентів, практику бронювання місць у вишах для представників нацменшин;
- висвітлено передумови соціальних чисток на початку 20-х рр., їх хід у 1922-1923 н.р. і у 1930-х рр., встановлено обсяги відрахованої молоді внаслідок чисток;

– з'ясовано динаміку чисельності студентів, обсяги відсіву, здійснено градацію окремих закладів за чисельністю, соціальним, національним, партійним і статевим складом, виявлено регіональні особливості представництва робітників і селян у соціальній структурі студентства, базовий освітній, віковий і статевий склад молоді;

– вивчено питання про участь студентів-педагогів у розробці навчальних планів і програм та методичній роботі, запровадження різних форм політичного навчання, перебіг українізаційних процесів у педвишах, успішність студентів-комуністів і комсомольців; показано заходи з подолання мовної неграмотності і загалом незадовільної успішності частини студентства;

– встановлено відсотки відвідування занять, обсяги відрахування студентів за порушення трудової дисципліни, «літунство» і «дезертирство»;

– схарактеризовано роботу молоді у педагогічних, літературних, фізичних, математичних, біологічних і хімічних групах, НОП-гуртках;

– проаналізовано організацію стажування випускників, виконання ними дипломних робіт, складання державних екзаменів, проведення випускних свят;

– висвітлено різні аспекти роботи студентів у партійних і комсомольських осередках, гуртках, школах і семінарах ідеологічного спрямування у другій половині 1920-х – у 1930-х рр., їхню участь у різноманітних політичних заходах (соцзмагання, «походи», антирелігійна робота тощо);

– з'ясовано питому вагу студентів, охоплених громадською роботою, їхню участь у роботі осередків профспілок, низки добровільних організацій, проведенні збору коштів на різні господарські та оборонні потреби держави;

– встановлено відсотки молоді, мобілізованої на роботу у сільську місцевість, а також пов'язану з цим корекцію графіка навчального процесу, показано участь майбутніх педагогів у процесах колективізації селянських господарств, розкуркуленні, політичну і культурно-освітню роботу в селах, допомогу селянам під час посівної і збиральної кампаній, шефську роботу на підприємствах міст і в підрозділах Червоної армії;

– вивчено прояви антисемітизму у педвишах, залучення молоді на підтримку гучних політичних справ; встановлено, що радянський режим у ході репресій першої половини 1930-х рр. покарав майже 500 студентів-педагогів;

– зроблено градацію педзакладів щодо забезпечення їх студентськими гуртожитками і стипендіями; показано виплати спеціальних стипендій, особливості стипендіального забезпечення та організацію харчування у 1930-ті рр., хід внесення студентами плати за навчання, їхнє медичне обслуговування;

– проаналізовано організацію «тижнів допомоги», лотерей, інших благодійних акцій на користь студентів, діяльність кас взаємодопомоги, студентських земляцтв, різні аспекти дозвілля студентів.

Уточнено:

– рознарядки, які визначали і закріплювали квоти відрядженої молоді для різних органів під час прийому студентів у першій половині 1920-х рр.;

– статистичні дані щодо забезпечення студентів інтернатами та стипендіями у 1920-х рр.;

– нижню хронологічну межу запровадження плати за навчання.

Отримали подальший розвиток такі проблеми:

– загальна чисельність студентів-педагогів, їхній соціальний, партійний і національний склад;

– соціальний, національний та статевий склад зарахованих першокурсників і мобілізація до вишів комуністів та комсомольців;

– соціальні чистки 1921-1922 рр., 1923-1924 н.р., 1924-1925 н.р. і поновлення у правах відрахованої молоді;

– участь у роботі циклових комісій, зростанні навчально-матеріальної бази вишів, запровадженні військової підготовки; загальна успішність студентів у 20-30-х рр.; проходження практик та організація екскурсій;

– залучення молоді до роботи науково-дослідних кафедр, студентських наукових товариств, краєзнавчих і мовознавчих семінарів, спеціальних семінарів вищого типу;

– розвиток мережі партійних і комсомольських осередків та їхня боротьба з небільшовицькими організаціями, заняття політгуртків та антирелігійні заходи упродовж 1920-х рр.;

– діяльність студентів щодо поширення гуртків фізичної культури, товариств «Культзмичка» і «Друзів радіо»; виходу молодіжних журналів і газет, проведення хлібозаготівель, політосвітньої роботи у містах, ліквідації неписьменності;

– опозиційні настрої і репресії у студентському середовищі;

– умови проживання у гуртожитках і стипендіальне забезпечення, харчування молоді у 1920-х рр., трудова повинність у підсобних господарствах; діяльність організацій для допомоги найбіднішим студентам;

– участь у роботі мистецьких гуртків, організації культпоходів; прояви девіантної поведінки у студентському середовищі.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що сформульовані у роботі основні положення і висновки можуть бути використані в процесі сучасного реформування галузі вітчизняної освіти. Матеріали дослідження стануть у нагоді при написанні узагальнювальних праць з історії України, соціальної історії, історії вищої освіти, у підготовці та розробці спецкурсів з історії України та історії української культури, а також спецкурсів для обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти. Вищим навчальним закладам доцільно запозичити досвід організації профорієнтаційної роботи, залучення молоді до участі у навчально-методичній роботі. Варто звернути увагу на проведення у тогочасних вишах екскурсійної й особливо гурткової науково-дослідної роботи, які у нинішніх закладах потребують вдосконалення. Органам студентського самоврядування, профспілці доцільно ознайомитися з досвідом роботи колишніх самоврядних органів щодо організації вишівської та позавишівської громадської роботи.

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи оприлюднено автором на 20 міжнародних наукових конференціях («Дні науки історичного факультету» (м. Київ, 22-23 квітня 2010

р.), «Історична регіоналістика на зламі століть: актуальні питання» (м. Луганськ, 25-26 квітня 2011 р.), «Знаки питання в історії України. Парадигма соціальної історії» (м. Ніжин, 13-14 травня 2011 р.), «Україна і Польща: історичне сусідство» (м. Вінниця, 17-18 травня 2012 р.), «Пріоритетні напрямки розвитку суспільних наук у XXI столітті» (м. Херсон, 26-27 лютого 2016 р.), «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (м. Суми, 24-25 березня 2016 р.), «XVII Кирило-Мефодіївські читання» (м. Харків, 11-12 травня 2017 р.); «Таврійські історичні наукові читання» (м. Київ, 27-28 січня 2017 р.), «Другі києвознавчі читання: історія та етнокультура» (м. Київ, 29 березня 2017 р.); на VIII-X Буковинських міжнародних історико-краєзнавчих конференціях (м. Чернівці, 21-22 жовтня 2011 р., 25-26 жовтня 2013 р., 23-25 жовтня 2015 р.) та ін.); 32 всеукраїнських ((«Наддніпрянська Україна: проблеми історії освіти, науки та духовно-культурного життя» (м. Дніпропетровськ, 9-10 жовтня 2008 р.), «Сіверщина в історії України» (м. Глухів, 26-28 травня 2010 р.), «Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення» (м. Вінниця, 20-21 жовтня 2011 р.), «Політичні репресії в Українській РСР: дослідницькі рефлексії та інтерпретації) (до 75-річчя «Великого терору» в СРСР)» (м. Київ, 15 березня 2012 р.), «Науковий діалог «Схід-Захід» (м. Кам'янець-Подільський, Дніпропетровськ, 7 червня 2014 р., 25 травня 2015 р.), «Музейна справа на Поділлі: історія і сучасність» (м. Кам'янець-Подільський, 15 травня 2015 р.), «Україна у світовому історичному просторі» (м. Маріуполь, 8 квітня 2016 р.), «Проблеми та перспективи розвитку освіти, науки і техніки в Україні та світі» (м. Київ, Переяслав-Хмельницький, 20-21 травня 2016 р.), «Минуле і сучасність: Херсонщина. Таврія. Каховка» (м. Нова Каховка, 16-17 вересня 2016 р.) та ін.); 21 регіональній і вишівській конференції ((«Черкащина в контексті історії України» (м. Черкаси, 18 травня 2011 р.), «Корсунщина в історії України» (м. Корсунь-Шевченківський, 15 грудня 2015 р.), «Луганщина: краєзнавчі розвідки» (м. Старобільськ, 20 квітня 2017 р.) та ін.)). Крім того, результати дослідження були предметом обговорення на засіданнях кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною, завершеною науковою працею. Усі результати та положення, що виносяться на захист і складають наукову новизну роботи, отримані здобувачем особисто. Окремі факти з історії студентства вміщено у виданнях, здійснених у співавторстві з професором О. М. Завальнюком, – книзі «Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1918-2012 рр.)», брошурах, присвячених ректорам Кам'янець-Подільського інституту народної освіти П. М. Бучинському, П. Г. Клепатському, М. М. Хведорову (Федорову) (загалом – 5,7 др. арк. і 50%).

Публікації. З теми дослідження здійснено 132 публікації. Серед них – 1 монографія (57,20 др. арк.). 50 статей опубліковано у наукових фахових виданнях, визначених ДАК МОН України. 8 статей вміщено у виданнях іноземних держав або у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз.

Структура дисертації визначається змістом проблеми, поставленою метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, 5 розділів, 16 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (223 сторінки, 2166 позицій), додатків. Обсяг основного тексту становить 395 сторінок, загальний – 682.

РОЗДІЛ І

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДИСЕРТАЦІЇ

1.1. Історіографія проблеми

Драматичним періодом в історії України є 20-30-ті рр. ХХ ст. Він тривав від закінчення громадянської війни і національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920-х рр. до початку Другої світової війни. Міжвоєнна доба чітко поділяється на два відрізки – період нової економічної політики (1921-1928 рр.) й добу «великого перелому» або «радянської модернізації» (1928-1939 рр.). Перший етап позначений тимчасовою відмовою більшовиків від політики «воєнного комунізму» і переходу до обмежених ринкових методів господарювання. У 1920-ті рр. влада, прагнучи завоювати підтримку неросійських народів, здійснювала політику коренізації (в Україні – українізації). Другий етап характеризується поверненням до реалізації програми комуністичного будівництва, глибоких, швидких і болісних соціально-економічних і культурних перетворень, що випливали з комуністичної доктрини, насадженням соціалістичних виробничих і суспільно-політичних відносин [1849, с. 3, 323].

Дана проблема стала предметом дослідження низки українських вчених. Водночас, своєрідною «білою плямою» в українській історіографії є питання про формування та діяльність студентської молоді педагогічних навчальних закладів України. Її буття у 1920-1930-х рр., за відсутності спеціальних досліджень з цієї проблематики, тільки певною мірою перебувало у полі наукового інтересу істориків. Вивчення різноманітних аспектів теми нагромадило значний масив літератури, яку умовно можна віднести до чотирьох груп: 1) праці сучасників подій; 2) радянських істориків 40-80-х рр. ХХ ст.; 3) українських науковців 1990-х рр. – перших десятиліть ХХІ ст.; 4) зарубіжних істориків.

Досліджувана проблема частково вивчалася в працях авторів 1920-1930-х рр. ХХ ст., коли з'явилися перші розвідки, присвячені українській системі вищої освіти загалом, і студентам, зокрема. Серед них помітно виділяються праці очільників освітньої галузі. Зокрема, перший нарком освіти радянського уряду А. Луначарський у статті «Студентство і нова економічна політика» звернув увагу

на поляризацію студентської молоді на початку 20-х рр., виокремивши антикомуністичне «старе студентство», яке дісталось у спадок від дореволюційних вишів, невеличку групу студентів-комуністів і молодь, «яка не розбиралася, чи не бажала розбиратися» в політичній ситуації (т.зв. «болото»). На останню, найбільш нестійку групу, на його думку, потрібно було поширити комуністичну ідеологію [922, с. 179–181; 923, с. 216–218].

Однією із перших праць з історії професійної освіти в Україні слід вважати працю Г. Гринька «Очерки советской просветительной политики» (1923 р.), у якій він наголосив, що профтехнічна освіта мала стати основним стрижнем, навколо якого розгортатиметься вся система. Нарком освіти виправдовував ліквідацію університетів в Україні і створення на їх базі галузевих вишів, прагнув прирівняти технікуми до інститутів з тим, щоб вони готували спеціалістів-практиків вищої кваліфікації [915, с. 99]. Останнє, на нашу думку, нівелювало роль вищої освіти.

Певний інтерес становлять роботи наркома освіти УСРР М. Скрипника. Так, у його праці «Нові лінії в національному будівництві» йшлося про хід українізації вишів, найвищі темпи, які були характерними для педагогічних навчальних закладів. Водночас, як представник режиму, він таврував «контрреволюційну» діяльність «Спілки визволення України», навів дані про роботу її осередків у вишах [938, с. 29–42]. Не залишилася поза увагою наркома навчальна робота, організація якої ускладнювалася тим, що до вишів з метою їхньої пролетаризації приймали слабо підготовлених робітників і селян [941, с. 403].

Низка праць з означеної проблематики належить голові Укрголовпрофосвіти Я. Ряппо, які, як і попереднього автора, відзначалися політичною заангажованістю, оскільки мотивували необхідність формування радянської моделі освіти. З-поміж них інтерес викликає праця «Радянське студентство», в якій показано зростання чисельності, простежено зміни у соціальному, партійному, національному і статевому складі студентів внаслідок запровадження нової системи прийому, розповідається про чистки студентського контингенту, навчальну і громадсько-політичну діяльність (участь у роботі партійних та профспілкових організацій, у житті клубів, проведення гурткової

роботи, організація екскурсій тощо), забезпечення молоді стипендіями, гуртожитками, вплив матеріального становища на здоров'я студентства [931]. Подібне простежуємо і в праці «Народна освіта на Україні за 10 років революції». Тут з'ясовано місце професійної підготовки в системі освіти УСРР, а також зміни, що відбулися в кількісному складі студентів, матеріальній базі вишів, окремі питання навчальної роботи [935].

Не менш інформативною є робота автора «Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні», де подано дані, окремо за кожним типом вишів, про їх кількість, національний склад студентства, оцінено стан проходження студентами практики і стажування [934, с. 64–68, 88]. Аналітичністю вирізняється робота «В защиту советской высшей школы», де здійснено порівняльний аналіз чисельності студентів вишів Російської Федерації і України [927]. В іншій своїй праці Я. Ряппо накреслив шляхи здійснення «пролетаризації» вищої школи, розробив методичні рекомендації щодо складання навчальних планів, організації та проведення практики й стажування, розповів про проведення чисток студентів, обґрунтував необхідність створення будинків пролетарського студентства, навів чимало фактичного й статистичного матеріалу [933].

Характеристика студентства педагогічних навчальних закладів певною мірою простежена у ґрунтовній праці М. Зотіна. Дослідник обґрунтував необхідність створення педвишів, попередньо зробивши стислий екскурс в історію дореволюційних закладів. Автор дав розгорнуту характеристику трирічним педагогічним курсам, на базі яких створили педтехнікуми, структурним підрозділам ІНО – факультетам соціального виховання, професійної та політичної освіти. Окремо зупинився на організації прийому студентів, методах навчання, проведенні педагогічної і виробничої практик, стажування, екскурсій, краєзнавчої роботи, виконанні дипломних робіт, місці фізичної культури у навчальному процесі. Поза увагою М. Зотіна не залишилися громадська робота молоді, забезпечення навчальних закладів навчально-допоміжними і дослідними підрозділами. У додатку подано повний реєстр педвишів республіки, довідки про історію їх заснування та кількість студентів [1667].

Дослідники Я. Звігальський і М. Іванов у своїй праці зробили короткий огляд історії педагогічної освіти в Україні, починаючи з доби Київської Русі, навели динаміку соціального, національного, статевого складу абітурієнтів та студентів за 1923-1926 навчальні роки, показали розподіл молоді за партійністю, віком, володінням рідною мовою [1665, с. 44–84; 261–327]. М. Авдієнко, характеризуючи стан освіти в Україні у 1922-1927 рр., встановив загальну кількість вишів, зокрема, кількісний та національний склад студентів, з'ясував труднощі в реалізації у вишах політики українізації [1570, с. 41–57, 96–97].

У досліджуваній період вийшли праці, які характеризували суспільно-політичне життя молоді. Так, Ф. Голуб наголошував на необхідності залучати студентство до участі в житті комсомольських осередків, які, в свою чергу, основну увагу мали приділити культурно-національному будівництву, в т.ч. впровадженню політики українізації [1615].

У другій половині 20-х – у 30-і рр. ХХ ст. вищі навчальні заклади і наукові товариства при них видавали збірки, де часто вміщувалися праці з історії даного вишу. Найбільш змістовною стала стаття В. Гериновича, присвячена передумовам створення і подано діяльність Кам'янець-Подільського ІНО. Зокрема, він охарактеризував політичне та економічне становище на Поділлі на початку 20-х рр., наголосивши, що воно було несприятливим для молодого радянського вишу. Автор розповів, зокрема, про утворення при інституті колективного господарства, реорганізації закладу у перші роки його існування, поступове зміцнення матеріальної бази, зміну партійного, соціального та національного складу студентства [1611]. Ректор Київського ІНО С. Семко зробив статистичний зріз, показавши соціальний, партійний, національний і статевий склад студентів, їхнє матеріальне становище [2012]. У Полтаві педтехнікум видавав «Бюлетень Полтавського педагогічного технікуму ім. Михайла Драгоманова». У першому номері видання вміщено детальний звіт про роботу закладу у першому півріччі 1926 р. [1334, с. 8–13]. У «Записках Херсонського інституту народньої освіти імені Н. К. Крупської» нашу увагу привернула стаття О. Мироненка, який у загальних рисах показав етапи розвитку цього вишу в 1920-1926 рр. [1908, с. 9–

13]. О. Ткаченко інформував про громадсько-політичну роботу студентів Херсонського ІНО [1479], а Н. Солодкий проаналізував роботу гуртка літературної організації «Плуг», що діяв при інституті [1427]. «Записки Харківського інституту народної освіти ім. О. О. Потебні» містять статтю А. Зільберштейна, присвячену факультету політичної освіти [1142, с. 119–133].

Розвиток і досягнення вищої школи висвітлювалися також на сторінках журналів «Путь просвещения», «Шлях освіти», «Комуністична освіта», «Робітнича освіта», «Студент революції», «Краєзнавство». Грунтовною є стаття І. Хлівного, який порівняв успіхи педагогічної освіти, досягнуті за роки радянської влади, з даними про стан підготовки педагогічних кадрів в Україні в дореволюційний час. У дослідженні наведені дані про мережу педвишів УСРР, контингент студентів та їх розподіл за типами цих закладів, про освітню підготовку учителів, розподіл їх за типами шкіл та стажем роботи тощо [2052]. І. Зеленський та А. Фещенко у журналі «Краєзнавство» подали відомості про краєзнавчу роботу відповідно у Лубенському та Корсунському ПТ [828; 906].

Таким чином, у 20-30-х рр. ХХ ст. було створено низку праць, які, незважаючи на свою ідеологічну заангажованість, містять цінний, різноплановий матеріал, дозволили частково з'ясувати повсякденне життя студентської молоді. Аналіз доробку вчених цього періоду проведено у нашій публікації [1815].

Історики післявоєнної доби, керуючись марксистсько-ленінською методологією, настановами правлячої комуністичної партії створили низку досліджень з історії вищої педагогічної освіти загалом, і студентства зокрема. Досить плідним у цьому відношенні були 1940-1960-і рр. Нашу увагу привернули роботи загальносоюзного масштабу. Зокрема, Є. Мединський, здійснивши екскурс в історію дореволюційної вищої освіти, показав на цьому фоні перевагу радянської системи освіти зразка 1920-1930-х рр., навів дані про мережу вишів СРСР, та охарактеризував типи педвишів – педагогічні та учительські інститути, у загальних рисах порівняв їхні навчальні плани і структуру [1902, с. 167–169, 206–207]. В працях М. Кіма містяться відомості про чисельність студентів вишів, їх

соціальний і статевий склад, показано еволюцію методів навчання, особливості організації вступної кампанії у середині 1930-х рр. [1688, с. 108–111].

Одним із аспектів роботи З. Равкіна була підготовка учительських кадрів у СРСР в першій половині 1920-х рр. Вчений обґрунтував доцільність створення нової системи педагогічної освіти, яка була покликана вирішити проблему нестачі учителів. Реалізацію цього завдання поклали спершу на педкурси, які згодом реорганізували у педтехнікуми, а також на педінститути. Водночас, автор розмістив дані про кількість педвишів у СРСР, кількісний склад студентської молоді [1982, с. 250–257]. Соціальний, національний і партійний склад студентства у 20-30-х рр. ХХ ст. прослідкував Ю. Борисов [1595, с. 138–143].

У 50-60-х рр. ХХ ст. було створено низку праць з історії української освіти. Серед інших своєю ґрунтовністю і повнотою вирізняється колективна монографія «Вища школа Української РСР за 50 років», у якій проаналізовано нормативно-правову базу освітньої галузі, з'ясувано процес реорганізації структури і мережу вишів, уніфікацію системи вищої освіти в країні і розподіл ВНЗ за галузевим принципом, пролетаризацію освітніх закладів, організацію навчально-методичної роботи, поліпшення методів навчання, зміни у навчальних планах і програмах, запровадження і подальше удосконалення виробничої практики та стажування. Крім того, дослідники показали роль партійних організацій у налагодженні виховної роботи у вишах, діяльність комсомольських і профспілкових організацій, охарактеризували студентську пресу, приділили увагу матеріальному забезпеченню студентства [1607, с. 54–223].

З огляду на характер нашого дослідження неабияке значення має праця Г. Шевчука про культурне будівництво в Україні у першій половині 1920-х рр. Дослідник проаналізував основні вищі навчальні заклади педагогічного профілю – інститути та технікуми, наголосив на недостатньому забезпеченні шкіл учительськими кадрами і в зв'язку з цим обґрунтував необхідність реорганізації системи педосвіти, зафіксував введення плати за навчання, висвітлив стипендіальне забезпечення молоді, проведення тижнів допомоги студентству тощо. Разом з тим, Г. Шевчук, як представник радянської історичної науки, не міг

обійти різні форми «пролетаризації» вищої школи – надання пріоритету під час прийому студентів особам робітничо-селянського походження, чистки студентського контингенту від «класово-ворожих елементів». Історик також показав діяльність Центрального бюро пролетарського студентства, партійних, комсомольських і профспілкових осередків, організацію навчального і виховного процесу, які не були позбавлені ідеологічного диктату [2065, с. 176–299].

Цінність роботи Г. Ясницького, який познайомив з процесом підготовки учителів у 1921-1932 рр., полягає в тому, що він одним із перших представив невеликий за обсягом історіографічний огляд проблеми. Автор достатньо ґрунтовно висвітлив реорганізаційні процеси і систему педагогічної освіти, зростання матеріальної бази вишів, стипендіального забезпечення молоді, регулювання соціального складу студентства. Детально проаналізував нормативно-правову базу щодо прийомів студентів, зміни у навчально-виховній роботі вишів, приділив увагу участі молоді у відзначенні державних свят, суспільно-корисній праці, випуску періодичних видань [2073, с. 4–8, 192–227].

Дослідник О. Слуцький, аналізуючи культурне будівництво в Україні другої половини 1920-х рр., виокремив зростання кількості вишів, зміни у соціальному складі студентства, незадовільну організацію вступних кампаній, виробничих практик, значний відсів студентської молоді, який став наслідком недостатнього їх матеріального забезпечення, а також перевантаженості різними позанавчальними завданнями і відрядженнями [2016, с. 145–175]. Ю. Курносів та А. Бондар зупинилися на процесі «поліпшення» соціального складу студентства шляхом проведення перереєстрацій, на введенні до навчальних планів ідеологічних суспільно-економічних дисциплін, забезпеченні студентів стипендіями і гуртожитками, еволюції методів навчання, розкритикувавши при цьому бригадно-лабораторний метод, на реорганізаціях системи вищої освіти на початку 30-х рр. ХХ ст. Заслугою істориків є достатньо скрупульозний аналіз нормативно-правових актів, що стосуються вищої школи [1851, с. 42–70].

Частина радянських істориків, суспільствознавців і педагогів вивчали вплив та роль осередків КП(б)У, комсомолу, профспілки в підвищенні

загальнополітичного та культурно-освітнього рівня населення, підготовці учительських кадрів. Серед них – М. Грищенко [1626] і В. Тихомиров [2039].

Історик Б. Коваль у своєму дослідженні навів дані про кількість випускників, підготовлених педвишами в 1922-1932 рр., соціальний та статевий розподіл студентів, висвітлив реорганізацію технікумів з вищих у середні навчальні заклади, інститутів соціального виховання – у педінститути [1694, с. 85–87]. М. Грищенко [1623, с. 88–89] і С. Гутянський проаналізували основні партійні документи другої половини 20-х рр., що стосувалися вищої педагогічної освіти, подали статистику інститутів народної освіти і студентів у них в середині 20-х рр. [1630, с. 59]. Ф. Шерстюк дослідив реалізацію політики українізації у вишах [2065, с. 75].

У 50-60-ті рр. ХХ ст. вийшло декілька праць, присвячених окремим навчальним закладам. Так, 1959 року, О. Жмудський у книзі, присвяченій 125-річчю з дня створення Київського університету, прослідкував основні віхи діяльності вишу, зокрема в 1920 – на початку 1930-х рр., коли функціонував Київський ІНО [1651]. У середині 60-х рр. вийшла колективна праця з історії цього закладу [1687]. О. Юрженко, З. Першина і Г. Вязовський показали громадсько-політичну діяльність та матеріальне становище студентства Одеського ІНО [2071], а Г. Катренко – Херсонського ІНО (педінституту) [1685]. Р. Ростікус зробив спробу висвітлити історичне минуле Кам'янець-Подільського педінституту в 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ ст. [1987]. Л. Близнюк і М. Гурін дослідили підготовку у 1920-1930-х рр. учительських кадрів на Житомирщині [1592]. О. Дудник і П. Охвват зафіксували роботу агробіостанції Черкаського педінституту [1644].

Таким чином, історики 40-60-х рр. ХХ ст., істотно розширивши джерельну базу своїх досліджень, вдало з'ясували низку аспектів з історії педвишів, роль та місце в них студентства. Водночас, вони ідеалізували роль партії та робітничого класу у формуванні студентського контингенту та навчально-виховному процесі.

Подібне характерне і для праць 70-80-х рр. ХХ ст., як загальних, так і спеціальних. Зокрема, в 6 томі колективної багатотомної «Історії Української

РСР», присвяченого 20-м – початку 40-х рр. ХХ ст., подано, зокрема, відомості про кількість навчальних закладів, соціальний, національний і партійний склад студентства та його кількісний ріст тощо [1669; 1678].

В першій половині 70-х рр. побачило світ багатотомне фундаментальне видання «Історія міст і сіл Української РСР», де містяться деякі факти з історії окремих педагогічних навчальних закладів.

У спеціальних дослідженнях автори показали вплив комуністичної партії на розвиток вищої освіти. До прикладу, М. Бистров проаналізував різні партійні документи, зокрема рішення з'їздів партії, партконференцій, в галузі освіти, державні нормативно-правові акти, з'ясував особливості формування студентського контингенту, роботу I та II всеукраїнських нарад з питань освіти, реорганізацію мережі вишів, зокрема педагогічних. Автор, використавши значну джерельну базу, зупинився на діяльності вишівських парторганізацій, Центрального бюро комуністичного студентства. Предметом розгляду стали також навчально-матеріальна база, матеріальне забезпечення студентства, перереєстрації молоді, навчальні плани і програми, виробнича практика, методи навчання, громадська робота. Власне, сам характер роботи передбачав особливий наголос на позитивній діяльності КП(б)У у галузі вищої освіти [1589]. Те ж саме стосується і монографії І. Паніотова, який показав розвиток народної освіти у драматичне передвоєнне десятиліття, наголосив, що після реорганізації педагогічної освіти на початку 30-х рр. в Україні зросла кількість педінститутів, а відтак виріс і кількісний склад студентства. Автор також охарактеризував процес підготовки учителів для шкіл національних меншин, позавишівську роботу молоді (участь у проведенні колективізації, ліквідації неписьменності тощо), організацію політичного навчання, проведення соцзмагання у вишах, дав оцінку навчальній та науково-дослідній роботі, з'ясував особливості організації у вишах заочного навчання [1952, с. 57–81].

В. Даниленко також не обійшов основні партійні документи щодо вищої освіти, з'ясував статевий розподіл студентів, їхнє матеріальне забезпечення, показав ріст партосередків вишів [1632, с. 79–95]. Г. Мельниченко у своїй статті

наголосила, що предметом постійної турботи партії було соціальне забезпечення студентства, встановила факт існування восени 1920 р. осередку КП(б)У київських студентів [1905]. В. Крижанівський, взявши за приклад організацію студентів Кам'янець-Подільського ІНО «Комунари», проілюстрував процес виховання принципів комуністичної моралі у студентському середовищі [1841]. Вплив партійного керівництва на розвиток вищої школи показали також автори нарисів історії Запорізької, Полтавської, Сумської, Хмельницької, Черкаської та Чернігівської обласних партійних організацій [1926; 1928; 1929; 1931–1933].

70-80-і рр. ХХ ст. стали досить плідними з вивчення історії педагогічної освіти України. Зокрема, В. Ставицький дослідив підготовку учителів початкової школи [2022], П. Ткачук – реорганізацію і мережу педагогічних навчальних закладів, матеріально-технічну базу, кількісний склад студентства у 1933-1937 рр. [2041]. Н. Дичек проаналізувала діяльність педтехнікумів у другій половині 20-х рр., коли їх зараховували до вищих навчальних закладів. Предметом особливої уваги став Київський український педтехнікум [1640]. Наприкінці 80-х рр. опублікував перші праці з історії вищої педагогічної освіти В. Майборода. На конкретних фактах він довів, що на початку 1920-х рр. освітній рівень педагогів республіки був низьким, що спричинило збільшення кількості педагогічних навчальних закладів, вдосконалення планів підготовки педкадрів [1892]. У іншій публікації дослідник показав реорганізації та особливості розвитку системи вищої педагогічної освіти, проаналізував зміни в навчальній роботі вишів, висвітлив процес підготовки учителів для шкіл національних меншин, практикування заочної форми навчання [1891]. У 1990 р. вийшла змістовна стаття І. Кліцакова, де проаналізовано праці радянських авторів, які, на його думку, стали фундаментом для подальшого вивчення проблеми. Крім того, він звернув увагу, зокрема, на низький освітній ценз учителів, зміни в навчальних планах вишів у 1928 р. [1693], що займалися їх підготовкою. Ф. Паначин, характеризує стан педосвіти в СРСР, навів дані про кількість педвишів у різні роки (сюди увійшла і українська статистика), проаналізував документи ВКП(б) у галузі вищої педагогічної освіти, навчальні плани [1951].

Загалом, працям радянських вчених було властиве перебільшення ролі більшовицької партії у становленні і розвитку вищої школи республіки. Вважалося, що лише після Жовтневої революції було створено сприятливі умови для культурних перетворень, для здобуття молоддю, особливо робітничо-селянською, вищої освіти. Більшість досліджень розкривали історію партійних, комсомольських та профспілкових організацій вишів, участь молоді у політично-ідеологічних кампаніях, відбудові народного господарства та побудові нового суспільства. Праці радянських вчених 1940-х рр. – 1991 р. стали предметом аналізу в одному із наших досліджень [1767].

Наступну історіографічну групу склали праці українських істориків 90-х рр. ХХ ст. – до наших днів. З проголошенням державної незалежності України для істориків відкрилися нові перспективи дослідження різних проблем, у тому числі й тих, що вже вивчалися. Це зумовлювалося не лише відходом від комуністичної ідеології, але й ширшим доступом науковців до джерел, що дозволило вивчити нові грані проблеми, використовуючи і упорядковуючи багатющій фактичний матеріал попередніх досліджень.

Це повною мірою стосується і студентської проблематики. Окремі факти з історії студентства містяться у загальних працях. Серед інших виокремимо дослідження Г. Касьянова, у якому зображено історичний портрет української інтелігенції досліджуваного нами періоду. Історик влучно зауважив, що основним джерелом, базою формування інтелігенції була вища освіта, а відтак і студентство, яке радянська влада намагалася якнайшвидше радянізувати. Автор одним з перших, із позицій сучасної вітчизняної історичної науки, правдиво показав процеси пролетаризації вищої школи, чистки студентства, зміни у соціальному складі молоді, репресії 30-х рр. у педагогічних вишах [1683, с. 56–84; 1684]. Основні риси сталінізму як цілісної суспільно-політичної системи висвітлено в працях В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького [1633; 1847], В. Греченка, О. Ярмиша [1618], Г. Васильчука [1600, с. 253–271].

Низка праць сучасних українських істориків присвячені загальноукраїнським аспектам освітнього процесу у 20-30-х рр. ХХ ст., які дали

можливість краще зрозуміти систему тогочасної освіти, з'ясувати мережу навчальних закладів, у т.ч. педагогічних. У цьому контексті виокремимо монографію В. Липинського, у якій він показав концепції та моделі освіти в УСРР, мережу і структуру навчальних закладів. Автор з'ясував принципи і критерії комплектування учнівських та студентських колективів, їх складу, діяльність організацій учнів і студентів з реформування системи освіти [1877].

У 90-х рр. кандидатські дисертації з проблем вищої школи захистили М. Мірошніченко та А. Сасімов. Перша з них дослідила теоретичні засади та умови будівництва вищої освіти УСРР у 1920-1928 рр., висвітлила особливості методів навчання у вишах, розкрила особливості комплектування вищої школи в умовах абсолютизації і принципу класового добору та показала його безпосередній вплив на формування соціально-негативних рис нової інтелігенції [2091]. Предметом дослідження А. Сасімова стало становище та особливості розвитку системи вищої освіти радянської України у 1928-1939 рр. Дисертант розкрив суть партійно-класових підходів до формування студентства, показав негативний вплив Голодомору 1932-1933 рр. на діяльність вишів республіки [2098].

Г. Єфіменко у своїй монографії, присвяченій національно-культурній політиці ВКП(б) щодо радянської України у 1932-1938 рр., звернув на педагогічні заклади, які, на його думку, навчали і виховували майбутніх провідників політики ВКП(б) у життя, з чим ми цілком солідарні. Також у роботі йдеться про боротьбу з проявами «українського буржуазного націоналізму», у т.ч. і в студентському середовищі, показано процеси українізації, національний склад молоді [1647, с. 180–195]. Н. Москальова проаналізувала питання впливу політичних технологій на становлення вищої школи України у 20-30-х рр. ХХ ст., висвітлила механізм зміни соціального складу студентства за класовим принципом [1920]. Проблеми розвитку освіти у досліджуваний нами період стали також предметом розгляду М. Кузьменка [1845; 2081] та І. Автушенка [1571, с. 7–10].

Декілька праць розкривають окремі аспекти становища освіти у 20-30-х рр. минулого століття. Так, Н. Іванцова розкрила історію створення, структуру та

діяльність заочних навчальних закладів, розглянула заходи уряду та Наркомосвіти УСРР із розгортання мережі цих вишів наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. [1670]. Т. Комаренко охарактеризував такі типи навчальних закладів як інститути народної освіти, професійної освіти, соціального виховання [2110-2012]. О. Ляпіна проаналізувала створення та функціонування ІНО, провела їх порівняльний аналіз [1883; 1884]. Технікуми стали предметом розгляду В. Чернолуцького [2063]. Історик А. Суровий показав особливості становлення профспілкових організацій вишів [2033]. Про це ж йдеться у нашій спільній з М. Моштаком праці, присвяченій профспілковій організації студентів, аспірантів та докторантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка [1826, с. 15–38]. А. Бистряков розповів про надання комітетом «Джойнт» матеріальної допомоги студентам Дніпропетровського ПТ [1599].

Робіт, які б стосувалися власне студентства, не багато. Серед студентознавців виокремимо О. Лаврут, яка опублікувала низку статей на студентську тематику, у яких, зокрема, з'ясувала деякі аспекти становлення соціального портрета студентства, прояви девіантної поведінки молоді (від політичного несприйняття дійсності до суїциду), проаналізувала політичні та ідеологічні настрої, показала організацію харчування, забезпечення гуртожитками і стипендіями, стажування, екскурсійну роботу студентів, їх гурткову роботу, громадську та краєзнавчу діяльність, розглянула питання функціонування студентської преси [1854; 1855; 1857-1866]. В іншій своїй публікації вона проаналізувала «Відчит до Центрального бюро пролетарського студентства при ВУРПС. До II конференції пролетарського студентства України», який є важливим джерелом до вивчення життя студентського загалу [1856]. У 2004 р. О. Лаврут захистила кандидатську дисертацію, присвячену студентській молоді радянської України 1920-х рр. Дослідниця розглянула процес формування контингенту, довела, що протягом всього періоду зростала загальна кількість студентів, збільшувалася питома вага українців, жінок, повільно зростала частка членів ЛКСМУ та КП(б)У. У роботі чільне місце посідає повсякденне життя студентів. Дисертантка показала їхнє важке матеріальне становище, встановила

зміни, які відбувалися у системі навчання. Дослідниця довела, що у громадській діяльності визначальними були ідеологічні настанови правлячої партії, дійшла висновку, що студентство відіграло важливу роль у суспільно-політичному житті республіки [2089].

Значний доробок у вивчення студентства здійснила О. Рябченко. У 2010 р. вчена стала співавтором розділу «Нариси студентського життя» у колективній монографії «Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.)», де показала процес пролетаризації студентства, а також сміховий контекст студентської повсякденності. Співавтором виступив В. Прилуцький, який проаналізував повсякденне життя студентів [1934, с. 79–150]. У 2012 р. О. Рябченко опублікувала ґрунтовну монографію, у якій здійснила ретроспективне вивчення студентів вишів України 20-30-х рр. ХХ ст. як суб'єктів соціально-економічних перетворень радянської влади, показала студентство як особливу суспільну групу, простежила стратегії здобуття вищої освіти, проаналізувала норми, стиль, якість та контрасти повсякдення молоді [1993]. У тому ж році побачила світ колективна монографія «Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя», автором одного із розділів якої стала О. Рябченко. Тут йдеться про комплектування контингенту студентства, їхню участь у соціально-економічних перетвореннях, зобразила академічну повсякденність, боротьбу партії з політичними супротивниками у студентському середовищі, матеріальне становище молоді [2046, с. 667–750]. У 2013 р. дослідниця ввійшла до складу авторського колективу колективної монографії «Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917-1938 рр.)», де показала формування контингенту студентів, «чистки» їхнього складу, участь молоді в ідеологічних кампаніях, форми її протесту тощо [2003]. 2015 р. історик у колективній монографії «Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921-1928)» проаналізувала проблеми взаємовідносин студентів і викладачів, участі молоді у громадській роботі та ідеологічних кампаніях, показала особливості новомови студентів, а також вплив соціальних ініціатив влади на їх життя [2001]. Низка аспектів

студентського буття висвітлено у статтях авторки [1990-1992, 1994-2000, 2002, 2005, 2007].

В. Прилуцький на основі маловідомих архівних і друкованих джерел у кількох статтях з'ясував вплив матеріально-побутових умов життя студентства 1920-х рр. на загальні настрої та ставлення його до існуючого режиму. Вчений довів, що, проголосивши за основу ставлення до студентів класовий принцип, правлячий режим перетворив розподіл матеріальної допомоги молоді у важливий важіль для проведення політики пролетаризації вищої школи, підготовки у вишах слухняної, відданої йому інтелігенції [1967; 1970]. В іншій публікації історик розкрив участь студентства у суспільно-політичному та культурному житті [1969].

У 1991 р. побачило світ науково-популярне видання В. Липинського «Хто захистить студента? Студентські організації України: історія і сучасність». Автор проаналізував забезпечення студентів стипендіями і гуртожитками, показав діяльність комітетів поліпшення побуту студентів, Центрального бюро комуністичного студентства, вишівських осередків КП(б)У і ЛКСМУ, загонів т.зв. «легкої кавалерії». На конкретних фактах вчений проілюстрував незадовільну успішність студентів-комуністів, які були перевантажені громадською роботою. Неабиякий інтерес викликає інформація про роботу загальностудентських незалежних демократичних організацій (студентські віча, збори, загальновишівські, факультетські та курсові студентські комітети), їх ліквідацію і створення у середині 1920-х рр. профспілкових організацій [1876]. 2011 року В. Липинський спільно з Х. Кравчук (Хоруженко) у статті розглянули організаційне становлення студентських профспілок у 1920-ті рр., проаналізували причини їх самодіяльного утворення і подальшого офіційного визнання, відстежили етапи кількісного зростання членів профспілок, визначили місце профспілкових організацій у системі органів студентського самоврядування [1873]. Згодом автори в іншій статті окреслили проблему соціального захисту студентства вишів УСРР у 1920-ті рр., встановивши напрямки, форми і засоби діяльності комітету покращення побуту студентів [2057, с. 174–179]. Х. Кравчук в

одній із своїх публікацій розглянула процес відтворення, діяльності та ліквідації організацій загально-студентського представництва, довела, що вони мали демократичне спрямування й створювалися на основі вільного волевиявлення всього студентського загалу. Їх форми, методи й напрями діяльності були спрямовані на захист академічних, соціально-економічних та побутових інтересів студентства. Х. Кравчук також проаналізувала причини заміни цих організацій студентськими профспілками [1835]. У ще одній статті вона розібралася з формами виплати стипендії, встановила її види та розміри, з'ясувала принципи нарахування, встановила коло осіб, що мали право на соціальну допомогу з боку держави. Зіставивши розмір стипендій з прожитковим мінімумом того часу, історик довела, що державні стипендіальні виплати не забезпечували нормального фізичного існування особи [1837]. В одній із своїх статей дослідниця проаналізувала критерії, принципи та механізми здійснення політичних засобів регулювання соціального складу студентської молоді УСРР у 1920-ті рр., зосередивши увагу на «перереєстраціях» і «чистках» [2055]. Іншу публікацію вона присвятила соматичному, інфекційному та психічному стану здоров'я студентства [2056].

У 2011 р. Х. Кравчук захистила кандидатську дисертацію, у якій з'ясувала матеріальний стан і соціально-економічне становище студентства, встановила напрями, форми та засоби діяльності економічних студентських організацій, визначила причини їх появи та ліквідації, вивчила соціальний склад студентства, причини та фактори, які спричинили його зміни. Крім того, вона проаналізувала принципи та критерії комплектування колективів студентів і механізмів регулювання соціального, національного, політичного та гендерного складу студентської молоді, розглянула процес самодіяльного відтворення організацій загально-студентського представництва, зробила аналіз методів і напрямів їх діяльності, роботи студентських курій в органах управління ВНЗ, дослідила фактори появи у студентському середовищі молодіжних профспілок, розкрила напрями їх діяльності та місце у системі організацій майбутніх фахівців,

простежила процес появи, становлення та діяльності політичних організацій студентства [2080].

Пролетаризація вищої школи і відповідні кількісні та якісні показники студентського складу стали наріжними у дослідженні Ю. Степанчука [2025]. І. Коляда відтворив основні етапи розвитку молодіжного руху у формі студентських будівельних загонів, розкрив чинники, які впливали на його розвиток, зокрема, показав роль людського фактора, ідейної свідомості та комсомолу в цьому процесі [1695]. О. Крамар у своїй статті порушив питання про налагодження міжнародних контактів організованого студентства України із зарубіжним українським студентським рухом [1838].

Вищезазначені автори відтворюють переважно загальноукраїнський контекст у вивченні студентства, або акцентують увагу переважно на студентській молоді лівобережного та південного регіонів України. Вони не проводили градації студентів за окремими галузями освіти. Крім того, абсолютна більшість досліджень хронологічно обмежуються 1920-ми рр.

У добу незалежності було створено поодинокі праці, присвячені студентам педагогічних вишів у 1920-1930-х рр. Зокрема, В. Кузьмічова у дисертаційній роботі дослідила динаміку становлення та розвитку ідей змісту, методів теорії та практики музичної освіти студентства педагогічних навчальних закладів у 1920-1933 рр. [2082]. А. Парфіненко і С. Посохов розповіли про роботу наукових гуртків, студентське бюро краєзнавства, студентське наукове товариство Харківського ІНО [1953]. С. Мельничук і А. Рацул показали діяльність НКО УСРР щодо формування естетичної культури майбутніх учителів [1906]. Н. Аксакова розглянула процес формування колективів студентів педагогічних вишів УСРР у 1920-ті рр., встановила підходи, принципи та критерії наповнення ІНО та технікумів студентською молоддю, вивчила державну політику щодо доступу до педагогічної освіти різних соціальних верств населення, проаналізувала соціальний склад студентства [1574]. Інша публікація історика присвячена процесу створення, організаційного становлення та функціонування організацій загальностудентського представництва, студентських профспілок та

економічних студентських формувань педвишів у 1920-і рр. [1575]. І. Мошик показала особливості та проблеми комплектування студентськими контингентами педвишів Чернігівщини у 1920-1930-ті рр. [1922; 1924]. І. Ніколіна у статті здійснила загальний огляд системи підготовки та формування педагогічних кадрів у республіці [1946]. У монографії Н. Дем'яненко здійснено аналіз процесу становлення змісту, структури, доцільного поєднання теорії і практики загальнопедагогічної підготовки вчителів в Україні [1638, с. 39–43, 208–261]. В окремій статті вона показала місце педагогічної практики у професійній підготовці вчителів [1637].

О. Лавріненко у своїх працях з'ясував мережу педзакладів, діяльність Укрголовпрофосу, проаналізував методика викладання, вивчив деякі аспекти стажування молоді, особливу увагу приділивши Київському ІНО [1853]. В. Білобровець охарактеризував студентський журнал Волинського ІНО «Червона грань» [1590]. В. Левченко узагальнив процес становлення і розвитку напрямків освітянського краєзнавства в Одеському ІНО [1869]. О. Морозан з'ясувала вплив профспілкових організацій, партійних і комсомольських осередків на життя студентів Миколаївського ІНО (ІСВ) [1919]. І. Мошик показала українізаційні процеси у Глухівському, Ніжинському і Чернігівському ІНО [1921].

Декілька публікацій присвячені підготовці вчителів-предметників. Так, О. Бондар розглянула питання підготовки працівників для системи дошкільного виховання [1593]. Л. Войналович висвітлила питання підготовки педкадрів для задоволення культурно-освітніх потреб національних меншин. Вона проаналізувала особливості функціонування національних відділень та змістовий аспект підготовки майбутніх учителів шкіл нацменшин при інститутах народної освіти [1608]. Л. Якубова показала роботу грецького відділу Маріупольського ПТ, з'ясувала структуру і зміст підготовки учителів грецької мови [2072]. І. Міщенко розповіла про підготовку учителів для польських національних шкіл [1911–1914; 2097], а І. Щупак – для єврейських [2068]. С. Падун проаналізував викладання історичних дисциплін у Катеринославському ІНО [1950]. Становище навчальних

закладів національних меншин вивчали також В. Нестеренко [1941], В. Кононенко [1828], С. Коляденко [1697], І. Щупак [2068; 2069].

У 90-і рр. ХХ ст. – перші роки ХХІ ст. з’явилися ряд праць, присвячені історії педагогічної освіти, які певною мірою прислужилися нам під час підготовки роботи. У 1992 р. ґрунтовну монографію з історії вищої педагогічної освіти радянської доби опублікував В. Майборода, у якій, зокрема, показав впровадження нових організаційних форм і методів підготовки учительських кадрів у 1921-1928 рр., розкрив питання реорганізації мережі педвишів в умовах формування командно-адміністративної системи наприкінці 20-х – у 30-х рр. ХХ ст. [1890, с. 38–91]. У 1997 р. вийшла ґрунтовна монографія І. Кліцакова «Педагогічні кадри України (1917-1937 рр.)». Автор охарактеризував мережу педагогічних навчальних закладів, показав еволюцію навчальних планів, впровадження політики українізації, підготовку вчителів для шкіл національних меншин, зупинився на «перереєстраціях» і «чистках» студентського складу, важких випробуваннях, які випали на долю студентів під час Голодомору тощо [1692, с. 98–114; 210–254]. У тому ж році побачила світ книга В. Коротеєвої-Камінської. Авторка розповіла про викладання української мови і українознавства у педагогічних закладах, формування особистості вчителя, уніфікацію навчальних планів, форм і методів підготовки учительських кадрів в Україні [1833, с. 29–64]. В. Даниленко на конкретних прикладах проілюстрував вкрай негативний вплив Голодомору 1932-1933 рр. на навчальну діяльність студентів педагогічних навчальних закладів [1631].

Низка публікацій висвітлюють історію окремих педвишів України, а відтак і студентства, зокрема Київського [1885; 1938, с. 40–47; 1939, с. 9–25; 2047, с. 9–28; 2109, с. 262], Харківського [1585; 1867; 1973, с. 17–31; 1986, с. 101–103; 2006; 2049, с. 16–21; 2050, с. 302–366], Одеського [1675, с. 65–69; 1870; 1956; 2087], Дніпропетровського [1663; 1674, с. 54–62], Кам’янець-Подільського [1572; 1619; 1660, с. 16–26; 1680, с. 41–76; 1681, с. 18–23; 1903; 1949], Вінницького [1621; 1622; 2043, с. 298], Донецького (Луганського) [1689-1691; 1850], Житомирського [1649, с. 10–17; 1650; 2042], Мелітопольського [1609], Миколаївського [1907, с.

16–20], Ніжинського [2008, с. 56–74; 2009, с. 120–168; 2010, с. 116–152; 2026], Полтавського [1612; 1645], Херсонського [2013; 2051], Черкаського [2060; 2061], Чернігівського ІНО (ІСВ, педінститутів) [1596-1598; 1846; 1923], Польського педінституту у м. Києві [1616; 1635; 1914, с. 38–41], Бердянського [1894], Запорізького [863; 1664, с. 12–27], Зінов'євського [1965, с. 45–71] і Сумського ПТ (ІСВ, педінститутів) [1831, с. 15–44], проскурівських українського [1588; 1672; 2019; 2031] та польського [1576; 1912, с. 129–137], Переяслав-Хмельницького [1834], Кам'янець-Подільського, Шепетівського, Гайсинського, Тульчинського [1620; 1942; 2034], вінницьких українського і єврейського [2043, с. 298], Коростишівського ПТ [1954].

У процесі дослідження обраної теми нам вдалося з'ясувати різні аспекти діяльності окремих навчальних закладів, зокрема, Вінницького [1700; 1712; 1744; 1751; 1761; 1781; 1821], Житомирського [1745; 1752; 1758; 1784; 1783], Кам'янець-Подільського [1709; 1713; 1727; 1731; 1732; 1741-1743; 1746; 1750; 1757; 1768; 1777; 1787-1793; 1822], Київського ІНО (ІСВ, педінституту) [1760], Херсонського ІНО [1719]; Вінницького українського [1717; 1782], Кам'янець-Подільського [1794], Корсунського [1796], Могилів-Подільського [1749], Прокурівського польського [1714; 1809; 1810] і українського [1747; 1808], Шепетівського ПТ [1811]. Окремі статті присвячені регіональним аспектам в історії студентства. Так, ми показали становище молоді педагогічних навчальних закладів Харківщини [1780], Черкащини [1762], Бердичева [1797], Луганська [1720], педтехнікумів Вінниччини [1805], Житомирщини [1804; 1820], Південно-Східної Волині [1806], польських освітніх закладів [1718].

Чимало інформації ми почерпнули із серійного видання «Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку», зокрема, у томах, присвячених Житомирській, Одеській, Харківській, Хмельницькій, Черкаській та іншим областям [1602-1606].

Декілька праць присвячено українізаційним процесам в Україні у 20-30-х рр. ХХ ст. Зокрема, С. Цвілюк зупинився на питанні переходу на викладання у вишах українською мовою, регіональних особливостях впровадження українізації,

акцентував увагу на збільшенні кількості студентів-українців у вишах упродовж 1920-х рр. [2058, с. 66–71]. Про українізаційні процеси йдеться і в фундаментальній праці «Історія української культури» [1676]. В. Нестеренко показав основні напрями, наслідки, недоліки та особливості українізації на Поділлі, з'ясував участь студентів у виборах ректора Кам'янець-Подільського ІНО, організацію соціальних чисток, участь молоді у мітингах, на яких таврували «ворогів народу» тощо [1943].

Сучасні науковці значну увагу приділили політичним репресіям. На сторінках їхніх праць знаходимо дані і про студентство. Своєю ґрунтовністю виділяється монографія В. Ченцова, який, зокрема, розповів про чистки у середовищі молоді, збільшення опозиційно налаштованих викладачів, студентів, опозиційних рух у молодіжному середовищі. Не залишилися поза увагою автора і сфабриковані справи «Спілки визволення України» та «Спілки української молоді», яку очолював студент Київського ІНО М. Павлушков [2059, с. 91–105, 136–163]. Ці організації стали предметом дослідження також В. Пристайка і Ю. Шаповала [882; 1972]. Репресивні заходи проти молоді в УСРР у 1920-1936 рр. проаналізував у своїй праці В. Прилуцький [1968], а на Поділлі – В. Жезицький [1648] та О. Посвістак [1960; 1962]. Політичні репресії в Ніжинському ІНО (ІСВ, педінституті) вивчали В. Кондрашов [1827], у Артемівському педінституті – Ю. Щур [2070], у Житомирському – В. Єршов [1636], у Полтавському – Л. Бабенко [1581; 1582], у Черкаському педінституті – О. Драч [1643], Вінницькому учительському інституті – А. Лисий [1879]. Цікаві дані про чистки у педагогічних вишах України у 30-х рр. подали В. Марочко і Гьотц Хілліг [1895, с. 168–175], О. Рубльов [1988].

Видатний український історик С. Кульчицький з'ясував становище молоді в роки Голодомору 1932-1933 рр., зокрема неодноразові звернення студентів до керівництва республіки з проханням допомогти голодуючому населенню [1848].

Низка праць присвячена українській молоді, провідною верствою якої було студентство. Так, В. Прилуцький у монографії дослідив становище молоді в умовах формування в Україні тоталітарного ладу, її участь у житті республіки у

1920-1930-х рр. Особливу увагу приділено висвітленню розвитку не більшовицького молодіжного руху, опору молоді політиці правлячого режиму, репресіям у молодіжному середовищі. Автор критично переглянув головні стереотипи, що панували в радянській історіографії, зокрема, пов'язані з діяльністю комсомолу як головного провідника більшовицького впливу на молодь [1971]. Про це ж йдеться в одній із статей В. Прилуцького [1966]. Х. Кравчук розглянула питання організаційного становлення та зростання чисельності комсомольських осередків вишів у 1920-ті рр., розгортання руху за якість знань, розповіла про створення та діяльність загонів «легкої кавалерії» [1836].

Дослідниця В. Молоткіна реконструювала основні напрямки, форми та методи культурно-освітньої діяльності громадських організацій України, серед членів яких значну частину становило студентство [2098]. Про це ж йдеться і в праці С. Свистовича [2011].

Праці сучасних українських науковців проаналізовані у декількох статтях дисертанта [1801; 1813; 1814].

Роботи сучасних українських авторів мають різну вагу і значення. Позитивно оцінюючи зусилля вчених, які частково дослідили історію студентства педагогічних навчальних закладів України у 1920-1930-ті рр., зауважимо, що поза їх увагою залишилося ще чимало нез'ясованих питань (передусім тих, що стосуються навчальної та громадсько-політичної діяльності молоді, їх матеріального забезпечення), які потребують глибшого опрацювання архівно-джерельної бази. А відтак, становище студентства в умовах формування тоталітарної системи має бути досліджене більш ретельно і в повному обсязі.

Наступну групу становлять праці зарубіжних дослідників. Серед досліджень діячів української еміграції виокремимо праці Д. Антоновича, В. Гришка, І. Коляски, І. Крилова, Т. Гунчака, О. Субтельного, С. Сірополка. Ці автори в контексті дослідження більш глобальних проблем у тому чи іншому контексті згадували українське студентство. Так, перший з них дослідив процес формування студентського контингенту шляхом встановлення куріальної системи, відряджень та поповнення через робітфаки. Значну увагу автор приділив

впливу політики українізації на навчальний процес [1578]. В. Гришко у своїй роботі подав загальний огляд історичного минулого молоді України у 1918-1958 рр. Представлено у дослідженні і студентську складову. Зокрема, йдеться про діяльність Спілки української молоді, інші молодіжні організації (зокрема, ініційовану «Спілкою визволення України» організацію «Молода академія», яка мала через виші готувати національно свідомих фахівців, вчених), ліквідовані наприкінці 20-х рр. Більша частина роботи присвячена діяльності комсомольських осередків [1625]. І. Коляска, показавши співвідношення чисельності студентів УСРР щодо студентства загалом Радянського Союзу, зробив висновок, що у порівнянні з дореволюційною Росією цей показник зменшився. Автор зупинився на значенні українізації для суспільства [1698]. І. Крилов проаналізував систему освіти у радянській Україні та її реорганізації у 20-х рр. [1841]. У 1947 р. вийшла праця С. Николишина, який дослідив вплив політики більшовиків на український культурний процес. Дослідник показав особливості процесу політики українізації у різних типах навчальних закладів [1945]. Про це ж йдеться у працях Т. Гунчака «Україна: перша половина ХХ століття» [1628] і О. Субтельного «Україна: історія». О. Субтельний, зазначаючи про реорганізацію університетів, припустився серйозної помилки. Він стверджував, що «університети було реорганізовано в численні інститути народної освіти (ІНО) медичного, фізичного, технічного, агрономічного, педагогічного профілю, які готували спеціалістів для керівництва робітничою силою» [2028, с. 346]. Нині відомо, що ІНО мали педагогічний профіль і готували вчителів. Цінними для дослідників є праці С. Сірополка «Народня освіта на советській Україні» і «Народна освіта на українській землях і в колоніях». Вчений одним із перших незаангажовано, об'єктивно показав становище студентської молоді в умовах радянської дійсності [2014, с. 647–883; 2045, с. 72–84]. Аналізу цієї роботи присвячено одну з наших статей [1774]. Про студентство йдеться і на сторінках видання «Енциклопедія українознавства» [2155].

Політичний, соціально-економічний та культурно-освітній розвиток радянського суспільства у міжвоєнний період досліджували і зарубіжні історики.

У цих працях висвітлено і окремі аспекти життя студентства. Виокремимо дослідження С. Маслова, який навів ряд фактів опозиційності у радянському суспільстві, серед яких – розповсюдження студентами листівок, поширення чуток та розмов на політичні теми [1898, с. 38; 1899, с. 170–171]. У праці американського історика Шейли Фіцпатрік йдеться про такий важливий елемент «культурної революції» як «висуванство» (відрядження на навчання представників робітників, селян, молодих комуністів), що було продиктовано намаганням влади створити власну робітничо-селянську інтелігенцію, яка мала замінити старорежимну «буржуазну» інтелігенцію. Історик однією з перших ввела у науковий обіг поняття «колишні» на позначення представників колишніх привілейованих прошарків царської Росії. Автор звернула увагу на проблему дефіциту одягу, взуття, незадовільне забезпечення їдалень приладдям тощо [2048]. Французький історик Ніколя Верт звернув увагу на недостатнє фінансування державою вищих навчальних закладів. Вчений критично ставився до непу, зазначаючи, що ним була невдоволена частина міської молоді. Остання висловлювала протест проти норми, коли при вступі 25% місць у вишах надавали абітурієнтам, яких відряджали партійні і профспілкові структури [1601]. Ніколя Верт виступив одним із співавторів видання «Чорна книга комунізму», автори якої довели, що вихідці з духовенства, поміщиків, торгівців, ремісників, особи вільних професій, внаслідок волонтаристського сталінського плану радикальної зміни суспільства під різними приводами були викинуті на узбіччя нового суспільства. У книзі йдеться про практикування владою системи доносів, зокрема і в студентському середовищі, коли частина молоді заявляла на викладачів [1852]. Німецький історик Андреас Капеллер у своїй «Малій історії України» навів статистичні показники щодо частки у середовищі студентів українців [1682], а канадський історик Павло-Роберт Магочій розповів про проведення та наслідки політики українізації, зокрема у вищих навчальних закладах [1886; 1887]. Низку фактів з історії радянського суспільства 20-30-х рр. ХХ ст. містять праці німецьких істориків Карла Аймермахера [1573] і Манфреда Гільдермайера [2075;

2076], американських – Мартіна Террі [2077] і Мартіна Малія [1896], китайського – У Еньюня [2044].

Значно більше робіт російських істориків. Так, В. Корольова у дисертації прослідкувала зміни соціального складу, динаміку поповнення вищів робітничо-селянським контингентом молоді, розглянула соціально-економічне становище студентської молоді, формування у студентства громадянської і політичної позиції, встановлення державного контролю за молоддю, створення нової системи побуту, дозвілля та розваг студентства європейської частини Російської Федерації у 1921-1932 рр. [2079]. А. Журавльов дав оцінку державному регулюванню соціального складу студентів педагогічних навчальних закладів Росії у 1920-1930-ті рр. Він доводив, що в умовах економічної і культурної відсталості країни, масової неграмотності, державна політика регулювання була виправданою і включала в себе позитивну, демократичну складову, яка забезпечила реальний доступ до вищої і середньої освіти широким трудящим масам. Водночас, на думку вченого, мали місце грубі деформації, перегини класового підходу до формування студентських контингентів [1652; 1653]. Г. Амалієва показала більшовицьку соціальну політику у галузі вищої освіти в перші роки після революції, яка розглядалася більшовиками як інструмент перебудови класової структури студентства і як засіб створення лояльних політичному режиму спеціалістів, здатних будувати нову державу [1577]. Студентській проблематиці присвятили свої роботи А. Ільюхов [1668], А. Квакін [1686], Є. Постніков [1964], Є. Платова [1957], О. Рожков [1985], Т. Смірнова [2017].

Частина істориків об'єктом свого дослідження обрали молодь, передовою частиною якої було студентство. Так, Л. Кульгускіна дала оцінку ефективності молодіжної політики держави наприкінці 1920-х – у 1930-х рр., виявила політичні погляди і уявлення молодих людей, їх моральні орієнтири і ціннісні установки, ставлення до традицій і проведення в країні перетворень [2083]. Л. Лютов довів, що наприкінці 20-х рр. минулого століття настрої молоді, яка навчалася, часто проявлялися в усвідомленій критиці більшовицької політики, політичних акціях, деструктивній поведінці, які однак мали вже комуно-радянський характер [1882].

А. Слезін дослідив політосвіту молоді у 1920-х рр., яка працювала на зміцнення тоталітарних рис радянської державності [2015].

Сучасна російська історіографія розкриває також модернізаційні процеси в галузі освіти. Зокрема, Т. Красовицька проаналізувала мотиви й стратегію більшовицької модернізації національно-культурних відносин [1839]. Культурно-освітні процеси в Україні в контексті політики українізації висвітлені у виданнях О. Борисьонк [1594] і А. Марчукова [1897]. Ю. Шарапов у своїй монографії показав життя і побут студентів, специфічні риси радянської вищої школи [2064, с. 150–205].

Праці зарубіжних вчених глибше проаналізовані у нашій статті [1736].

Таким чином, проблема життя і діяльності студентства педагогічних навчальних закладів радянської України в умовах формування тоталітаризму, викликала зацікавленість як діаспорних, зарубіжних, так і сучасних українських науковців. Низка робіт появилася і за радянської доби. Взагалі весь історіографічний доробок досить вражаючий, хоча комплексного вивчення зазначеної теми ще не проводилось.

1.2. Характеристика джерел роботи

Під час підготовки роботи автор опрацював широке коло історичних джерел. Писемні джерела, використані в процесі дослідження за родово-видовим принципом, поділяються на такі групи: 1) офіційні документи і матеріали правлячої більшовицької партії та уряду з питань освіти, нормативно-правові акти Народного комісаріату освіти та Укрголовпрофосвіти; 2) матеріали діловодства місцевих органів і навчальних закладів; 3) джерела особового походження; 4) періодична преса.

Перша група джерел зосереджена, насамперед, у фонді НКО УСРР (ф.166) Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Він містить декрети, постанови, положення ВУЦВК та РНК, протоколи засідань, бюлетені РНК, НКО УСРР, колегії Укрголовпрофосвіти України, накази та обіжники НКО та Укрголовпрофосвіти, звіти НКО про стан освіти у республіці, протоколи засідань, звіти губернських і окружних відділів

освіти, матеріали та річні звіти про роботу педагогічних навчальних закладів, положення про студентські організації, відомості про соціальний, національний та партійний склад молоді, протоколи засідань комісій із чисток, списки відрахованих студентів, різні статистичні дані тощо. Низку важливих документів з теми нашого дослідження вміщують також фонди 2 (Рада Народних Комісарів УСРР) і 413 (Центральний комітет національних меншин УСРР). Важливу інформацію почерпнули із Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України). У фондах 1 та 7 наявні циркуляри, інструкції, положення ЦК КП(б)У та ЛКСМУ, звіти, донесення, тези, інформації, листи губернських комітетів партії та комсомолу про агітаційно-пропагандистську і політосвітню роботу, партійну і комсомольську роботу у вишах, проведення загальнодержавних кампаній на місцях, матеріали про загальний стан вишів, діяльність загонів «легкої кавалерії», доповідні записки про політичні погляди молоді.

Частина документів цієї групи вміщено також у фондах обласних державних архівів.

Документи партії та уряду з питань професійної, зокрема педагогічної, освіти друкувалися у збірниках. Один з перших таких збірників опубліковано у 1926 р., укладачем якого був М. Глейзер. Тут вміщено постанови про контингент прийому студентів, проходження ними педпрактики та стажування, інструкції про розподіл стипендій, встановлення оплати за навчання [898].

Через 5 років, у 1931 р. М. Глейзер уклав систематизований збірник, у якому вмістив закони та розпорядження у галузі освіти України, статuti про інститути і технікуми УСРР, постанови про реорганізацію мережі й системи педагогічної освіти, а також XI всеукраїнського з'їзду рад «Про стан та перспективи культурного будівництва» [827]. Тоді ж у Москві А. Подземський уклав збірник директив ВКП(б), основних рішень з'їздів, конференцій, нарад ЦК ВКП(б) з питань освіти [817]. У 1939 р. побачив світ збірник постанов «О высшей школе» (укладач А. Харас), з яких особливо виокремимо типовий статут вищого навчального закладу [858]. У 1947 р. М. Болдирев підготував видання, до якого

увійшли директиви ВКП(б) і постанови радянського уряду за 1917-1947 рр. [816]. Документи правлячої більшовицької партії з питань освіти містяться також у виданні «Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций, пленумов ЦК» [835].

У післявоєнні роки вийшли збірники документів і матеріалів про культурне будівництво Української РСР. До видання, яке побачило світ у 1960 р., увійшли нормативно-правові акти за 1917 – червень 1941 р. Нашу увагу привернули документи, які регламентували роботу вищої школи. Серед них – постанови про введення в дію Кодексу законів про народну освіту (1922 р.), підсумки українізації (1927 р.), роботу добровільних організацій (1929 р.), стан народної освіти в Україні (1927 р.), про навчальні програми та режим у вищій школі і технікумах (1932 р.), роботу вищих навчальних закладів і керівництво вищою школою (1936 р.), резолюція ЦК КП(б)У про стан вишів України (1928 р.) та ін. [840]. Ці та деякі інші документи увійшли до збірника, що вийшов у 1986 р. (упорядники – В. Даниленко, О. Луговський, І. Молодчикова та ін.). Видання охопило хронологічно вузькі межі – 1928 – червень 1941 рр. [839]. У 1978 р. в Москві опублікували збірник постанов, наказів та інструкцій «Высшая школа» (упорядники Є. Войленко, С. Гальцов, В. Карнаухов та ін.), частина з яких стосуються міжвоєнної доби [808]. Ряд документів з питань освіти містять також збірники «Проблема кадров – центральна проблема. Постанови партії та уряду і керівні статті про вищу, початкову й середню школу» (1932 р.) [887] та «Народное образование в СССР» (1974 р.) [853].

До офіційних документів віднесемо правила прийому і програми для вступу до вишів, у т.ч. і педагогічних, які публікував НКО УСРР у періодичній пресі, або окремими брошурами [879; 880]. У 1929 р. В. Володарський і Й. Косман оприлюднили програму для вступу зі своїми коментарями, а також додали до цього й інші необхідні абітурієнтам матеріали. Крім того, автори здійснили порівняльну характеристику результатів прийому студентів у 1923 і 1928 рр. [806]. У 1935 р. побачив світ «Довідник студента та вступника у виші, втиші, технікуми УСРР на 1935-1936 учбовий рік: з додатком інформації про окремі

виші, втиші і технікуми», у якому вмістили інструкцію про прийом до вишів у 1935 р. та правила прийому, програми навчальних дисциплін, з яких проводилися вступні экзамени, перелік вишів, оголошення про прийом до окремих інститутів і технікумів. Окрім того, подано нормативно-правові акти, які призначалися для регламентації навчального процесу, впорядкування громадських навантажень студентів, забезпечення їх стипендіями та гуртожитками, безкоштовним навчанням, поліпшення умов навчання студентів-заочників [2106].

При підготовці роботи ми використали ряд інших опублікованих джерел, яких можна віднести до офіційних. Зокрема, у 1925 р. Укрголовпрофосвіта видала матеріали, які мали допомогти вишам у впровадженні в них наукової організації праці [857]. Тоді ж статистично-інформаційний відділ НКО УСРР оприлюднив перелік педвишів республіки із зазначенням адреси закладів, кількості студентів і викладачів [900]. У 20-ті рр. Центральне статистичне управління України регулярно видавало статистичні збірники із серії «Статистика України», окремі томи якої були присвячені народній освіті. Тут містяться дані про мережу педвишів, соціальний, національний, статевий склад студентів, забезпечення їх стипендіями тощо [854; 855]. Такі ж обстеження проводило і ЦСУ СРСР [852]. У 1930 р. у зв'язку з реорганізацією вишів було видано відповідний збірник постанов і розпоряджень ЦВК і РНК СРСР, де подано також перелік педвишів України, на базі яких мали створюватися заклади нового типу [844].

Джерельну цінність становить одне з видань Всеукраїнського центрального бюро пролетарського студентства, у якому зафіксовано резолюції III Всеукраїнського з'їзду пролетарського студентства, що відбувся 12-18 березня 1929 р. [893].

Важливу групу складають матеріали діловодства місцевих установ і навчальних закладів, які зберігаються переважно в обласних держархівах, архіві м. Києва, відомчих архівах окремих навчальних закладів.

Окремі документи з історії навчальних закладів загалом і студентства, зокрема, містяться у фондах виконавчих комітетів рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Так, фонд Кам'янецького повітового виконавчого

комітету (ф. р. 336 Держархів Хмельницької області) зберігає звіт Кам'янець-Подільського ІНО за 1922 р., накази і звернення Кам'янецького повітвиконкому про шефство над військовими частинами, протоколи засідань пленуму повітового комітету КП(б)У. У фонді Вінницького окрвиконкому (ф. р. 595 Держархів Вінницької області) представлені відомості про роботу осередків Товариства сприяння обороні, комітету незаможних селян, протоколи засідання окружної комісії з проведення українізації, інформація про роботу Вінницького єврейського ПТ. Декілька цінних документів ми почерпнули з фондів Полтавських губ- і окрвиконкомів (ф. р. 363, 1503 Держархів Полтавської області). У фонді Херсонського окрвиконкому (ф. р. 2 Держархів Херсонської області) вміщено статут Одеського губернського відділу всесоюзного товариства допомоги пролетарському студентству. Поодинокі факти містять фонди виконкомів Державного архіву Черкаської області. Зокрема, у фондах Цибулівського райвиконкому (ф. р. 2243) – про матеріальне становище студентства; Стеблівського райвиконкому (ф. р. 81) – про прийом до вишів.

Значну кількість джерел ми почерпнули з фондів партійних і комсомольських комітетів різних рівнів, які до проголошення незалежності України зберігалися у партархівах. Так, фонд Дніпропетровського окружного комітету КП(б)У (ф. п. 7 Держархів Дніпропетровської області) вміщує протоколи засідань бюро осередку КП(б)У при Катеринославському ІНО у 1925-1926 н.р., дані про культшефську роботу молоді, діяльність студентського клубу та гуртків, акти обстеження роботи партосередків факультетів професійної освіти і соціального виховання ІНО за січень-листопад 1929 р., матеріали про обстеження Дніпропетровського російського ПТ. У фонді Катеринославського губернського комітету КП(б)У (ф. п. 1 Держархів Дніпропетровської області) нашу увагу привернули дані про чисельність і партійний склад студентства Катеринославського ІНО. Інформативним є фонд Кам'янецького окружного комітету КП(б)У (ф. п. 3 Держархів Хмельницької області), у якому містяться директиви ЦК ВКП(б) з питань освіти, протоколи партійних зборів, бюро осередків КП(б)У вишів Кам'янця-Подільського, листування з навчальними

зкладами, вирізки з газет, матеріали про «шкідницьку» діяльність «троцькістів і націоналістів». У фонді Подільського губернського комітету КП(б)У (ф. п. 1 Держархів Вінницької області) наявні протоколи засідань губернської комісії по прийому у навчальні заклади, циркуляри, інструкції, правила прийому, донесення, запити про надання місць у вишах, протоколи зборів бюро осередків ВНЗ м. Вінниці, комісій з перевірки успішності студентів-комуністів. Фонд Вінницького окружного комітету КП(б)У (ф. п. 29 Держархів Вінницької області) зберігає звіти і доповідні записки про стан народної освіти в окрузі, хід українізації, роботу партійних і радянських апаратів у сфері освіти, ліквідацію неписьменності, про роботу навчальних закладів, зокрема Вінницького єврейського ПТ. У ф. п. 136 Держархіву Вінницької області (Вінницький обласний комітет КП(б)У) нашу увагу привернули матеріали про роботу Бердичівського, Вінницького і Кам'янецького педінститутів, довідки райкомів партії про роботу технікумів області, інформації про стан студентських гуртожитків. Фонд Харківського губернського комітету КП(б)У (ф. п. 1 Держархів Харківської області) вміщує протоколи нарад політкомісарів, делегатів і уповноважених партосередків вишів Харкова у першій половині 1920-х рр., на яких йшлося і про роботу студентів-комуністів. У фонді Харківського обкому КП(б)У (ф. п. 2 Держархів Харківської області) цінними є звіти відділу шкіл і науки за 1936-1937 рр., у яких йшлося, зокрема, про поширення антирадянських анекдотів у Харківському педінституті і Лохвицькому ПТ. Фонд Житомирського окружного комітету КП(б)У (ф. п. 85 Держархів Житомирської області) містить переписку з ЦК КП(б)У про «засміченість» «троцькістами» Житомирського учительського інституту, інформацію про результати роботи Житомирського педінституту у 1937 р. Фонд Проскурівського окружного комітету КП(б)У (ф. п. 301 Держархів Хмельницької області) зберігає протоколи партійних зборів, засідань бюро партосередку Проскурівського ПТ. Подібні матеріали Бердичівського, Запорізького і Шепетівського ПТ наявні у фондах відповідно Бердичівського (ф. п. 88 Держархів Житомирської області), Запорізького (ф. п. 1 Держархів Запорізької області) і Шепетівського (ф. п. 458 Держархів Хмельницької області) окружкомів партії.

Інформативно наповненими є також фонди міських, повітових і районних комітетів КП(б)У. Багато цінної інформації представлено у фонді Дніпропетровського міськкому КП(б)У (ф. п. 18 Держархів Дніпропетровської області). Тут зберігаються протоколи засідань бюро партосередків місцевих ПО та ІСВ, вміщено дані про антирадянські, «націоналістичні та контрреволюційні» настрої студентства, хід ідеологічних кампаній, відзначення державних і революційних свят, соціальні чистки молоді, її матеріальне становище. Нашу увагу привернули також акти перевірки роботи бюро партосередку ІСВ, а також акт обстеження студентської їдальні № 32, яка обслуговувала Дніпропетровський російський ПТ. У фонді Кам'янецького повіткому (ф. п. 1 Держархів Хмельницької області) виявлено донесення і звіти партійних осередків, протоколи зборів і засідань бюро партосередків вишів Кам'янця-Подільського, листування з організаційних питань. Ф. п. 12 Кам'янецького райкому містить донесення про культурно-господарський і політичний стан Кам'янця-Подільського, протоколи і матеріали комісії з чистки парторганізацій місцевих педінституту і педтехнікуму. У фонді Проскурівського райкому (ф. п. 323 Держархів Хмельницької області) вміщена переписка фондоутворювача з навчальними закладами міста. В архівних справах фонду Хортицького районного комітету КП(б)У (ф. п. 7 Держархів Запорізької області) йдеться про взяття шефства студентами Хортицького німецького ПТ над місцевою трудовою школою №7, участь молоді у святкуванні 12-ї річниці Жовтневої революції спільно з селянами комуни «Будущность» с. Хортиця.

Цінні документи з історії студентства представлені у фондах обласних, окружних і міських комітетів ЛКСМУ. У цьому контексті виокремимо фонд Вінницького обкому (ф. п. 457 Держархів Вінницької області), у якому зберігаються доповідні записки працівників обласної і районних комітетів ЛКСМУ про результати обслідування педтехнікумів, інформації райкомів про стан роботи первинних комсомольських організацій, довідки про роботу інститутів і технікумів, стенограми нарад секретарів комітетів комсомолу навчальних закладів, протоколи зборів осередків ЛКСМУ вишів області,

переписка з питань прийому до ВНЗ. Фонди Кам'янець-Подільського (ф. п. 1602 Держархів Хмельницької області) і Проскурівського (ф. п. 1603 Держархів Хмельницької області) окружкомів містять протоколи засідань комісій з чистки комсомольських організацій навчальних закладів цих міст. Крім того, у першому з них знаходимо дані про антирадянську діяльність студентів Кам'янець-Подільського ІНО, роботу «легкої кавалерії». Протоколи зборів засідань бюро осередків Житомирського українського і єврейського ПТ містяться у фонді Житомирського окружного ЛКСМУ (ф. п. 94 Держархів Житомирської області), Бердичівського ПТ – у фонді Бердичівського окружного (ф. п. 96 Держархів Житомирської області), кам'янець-подільських ІНО, ІСВ, педінституту, педтехнікуму – у фонді Кам'янець-Подільського міськкому (ф. п. 1605 Держархів Хмельницької області).

Досить повними є фонди первинних партосередків педагогічних навчальних закладів. У цьому контексті виокремимо фонд Кам'янець-Подільського педінституту (ф. п. 4 Держархів Хмельницької області), у якому присутні директиви вищестоящих партійних органів, протоколи зборів, засідань бюро осередку, списки членів і кандидатів в члени партії, статистичні звіти, матеріали, звіти про стан роботи осередку, донесення і матеріали про роботу громадських добровільних організацій вишу. Фонд Миколаївського педінституту (ф. п. 498 Держархів Миколаївської області) містить протоколи партійних зборів і засідань бюро, звіт про роботу осередку у січні-лютому 1923 р., різноманітні інформації про антирадянські настрої студентів, їхню участь у роботі політшкіл, господарських кампаніях, Ленінських тижнях, тижнях МОДРу, двотижневику пролетарського студентства, відзначенні державних і революційних свят, антисанітарний стан гуртожитків. В окремих документах йдеться про студентів-комуністів і комсомольців, які, на думку влади, приховали своє соціальне походження, за що їх, як правило, виключали з партії і з комсомолу. У фонді парторганізації Житомирського педінституту (ф. п. 211 Держархів Житомирської області) розміщено переписку з райкомом КП(б)У, звіти, інформації, протоколи загальних зборів і засідань комітетів осередку, висновки та обстеження роботи

первинної організації, списки її членів і кандидатів в члени. Фонд Вінницького педінституту (ф. п. 292 Держархів Вінницької області) зберігає директиви і розпорядження міського парткомітету та обкому КП(б)У, різне листування, протоколи засідань партійного бюро, загальних зборів, мітингів, звіти, плани, матеріали обстеження, доповідні записки про роботу організації, матеріали про проведення посівних кампаній. Подібну документацію містять також фонди Глухівського педінституту (ф. п. 352 Держархів Сумської області), Житомирського єврейського ПТ (ф. п. 215 Держархів Житомирської області), Немирівського (ф. п. 476 Держархів Вінницької області) і Вінницького (ф. п. 249 Держархів Вінницької області) українських педтехнікумів.

Цікаві документи розміщено у фондах губернських і окружних інспектур народної освіти. Так, фонд інспектури народної освіти виконавчого комітету Херсонської окружної ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (ф. р. 414 Держархів Херсонської області) вміщує річний звіт Херсонського ІНО за 1924-1925 н.р., звіт про роботу студентів під час літнього триместру цього навчального року, статистичний звіт за січень 1925 р., місячні звіти за січень, березень, травень 1923 р. Цінними є дані про проведення вступних кампаній, діяльність осередку товариства «Друзі дітей», розподіл студентів на стажування тощо. У фонді Волинського губернського відділу народної освіти (ф. р. 31 Держархів Житомирської області) наявні протоколи засідань комітету з професійно-технічної освіти, інформації та матеріали про роботу вишів, навчальні програми Волинського ІНО, переписка з різними організаціями про проходження студентами практики, призов молоді на військову службу. Не менш інформативним є фонд Волинської окружної інспектури (ф. р. 266 Держархів Житомирської області). Він містить звіти про прийом до вишів, про роботу житомирських українського і єврейського ПТ, Новоград-Волинського і Коростишівського ПТ, бюлетені, протоколи предметних комісій, річні звіти Волинського ІНО, протоколи педнарад та загальних зборів колективів технікумів, переписку з Коростишівським ПТ про організацію навчального процесу. Фонд Шепетівської окружної інспектури (ф. р. 1086 Держархів Хмельницької області)

об'єднує протоколи засідання окружної комісії та заяви студентів про призначення стипендії, відомості, звіти про стан навчальних закладів, проведення педпрактики, прийом до вишів, циркуляри, розпорядження НКО УСРР, ЦБПС про організацію санітарної освіти студентства, списки студентів Волинського ІНО, Новоград-Волинського і Шепетівського ПТ, правила внутрішнього розпорядку останнього. У фонді Кам'янець-Подільської окрінспектури (ф. р. 5 Держархів Хмельницької області) присутні циркуляри, розпорядження, протоколи Подільського губернського комітету професійної освіти, комітету поліпшення побуту студентів, губернської комісії зі студентських справ, студентського комітету Кам'янець-Подільського ІНО, донесення та звіти про роботу ІНО, списки студентів, протоколи засідань правління та дані про комплектування цього вишу, анкети навчальних закладів. У фонді Миколаївської окружної інспектури (ф. р. 99 Держархів Миколаївської області) цінними є місячні та квартальні звіти Миколаївського ІНО, статистичні дані про склад студентів вишу. Подано дані про соціальну чистку студентів інституту у березні 1923 р. Фонд відділу народної освіти Полтавського губвиконкому (ф. р. 495 Держархів Полтавської області) вміщує доповіді політкомісара Полтавського ІНО про діяльність вишу. У фонді Полтавської окружної інспектури народної освіти (ф. р. 369) нашу увагу привернула переписка з місцевим ІНО.

Інформативними є фонди профспілкових організацій працівників освіти. Так, фонд Кам'янець-Подільського окружного відділення профспілки (ф. р. 1566 Держархів Хмельницької області) містить листування з інститутами та технікумами міста, положення про комісії профспілки, протоколи засідань Кам'янець-Подільського окружного бюро пролетарського студентства, загальних зборів членів профспілки Кам'янець-Подільського ІНО, матеріали комітету профспілки цього вишу. Серед документів фонду Черкаської райради профспілок (ф. р. 237 Держархів Черкаської області) – протоколи районних конференцій пролетарського студентства, інформацію про профспілкову роботу серед студентства, шефство над селом. У фонді Черкаського повітового бюро профспілки (ф. р. 262 Держархів Черкаської області) виявлено декілька

документів, у яких йдеться про прийом студентів до вишів. Фонд Дніпропетровського міського комітету профспілки (ф. р. 1506 Держархів Дніпропетровської області) зберігає звіти про роботу дніпропетровських ІПО, ІСВ та російського ПТ, Криворізького ІПО, Нікопольського, Бердянського, Новомосковського ПТ у 1931-1932 н.р., статут Закритого студентського кооперативу, протоколи засідань членів культмасового і соціально-побутового секторів міського бюро пролетарського студентства, загальноміських студентських конференцій.

Більшість документів з досліджуваної нами тематики знаходяться у фондах окремих навчальних закладів. У цьому відношенні найповнішими є фонди Державного архіву Хмельницької області. Серед інших за кількістю документів виділяємо фонд Кам'янець-Подільського педінституту (ф. р. 302). Тут представлені накази з основної діяльності вишу, протоколи засідань правлінь, загальних зборів колективу, факультетських рад, комісій по захисту дипломних робіт, програми, навчальні плани, звіти інституту, факультетів, відомості про рух студентів за навчальний рік, академуспішність студентів, про видачу студентам хлібних, продовольчих карток, забезпечення гуртожитком, матеріали з розподілу молодих спеціалістів, документи з особового складу студентів, профспілкового комітету, різні статистичні звіти тощо. У фондах Кам'янець-Подільського (ф. р. 300) і Шепетівського (ф. р. 2853) українських, Славутського вечірнього (ф. р. 2596), Проскурівського польського (ф. р. 2597) ПТ зберігаються накази з основної діяльності закладів, протоколи засідань педагогічних, методичних рад, приймальних, кваліфікаційних, циклових комісій, окружної комісії з питань українізації, загальних зборів викладачів, студентів, співробітників технікумів, доповідні записки про організацію навчально-виховної роботи, річні плани, звіти з навчальної, організаційної, політико-виховної, культурно-масової роботи, про роботу з іноземними студентами, правила прийому до технікумів та проведення вступних екзаменів, довідки про проходження студентами практики, заяви про призначення стипендій тощо.

Державний архів Одеської області зберігає фонди 4 інститутів педагогічного профілю. Зокрема, фонд Одеського ІНО (ф. р. 1593) складають накази, протоколи засідань правління інституту, навчальні плани та програми факультетів, списки та анкети студентів, доповідні записки та звіти про стан викладання навчальних дисциплін, рівень знань студентів. Тут містяться також річний звіт за 1928-1929 н.р., статистичні дані про склад студентів, інформації про роботу семінарів вищого типу, гуртків, угоди на соцзмагання. Досить інформативним є фонд Одеського інституту професійної освіти (ф. р. 1647), серед документів якого вирізняються накази по інституту, протоколи студентських виробничих нарад, річні статистичні звіти, звіти про проходження практики, статистичні відомості про прийом та випуск студентства, дані про мобілізації молоді, призначення їй стипендій, а також студентську науково-дослідну роботу, соціальні чистки тощо. Цікаві документи знаходяться у фондах навчальних закладів національних меншин, фондоутворювачем одного з яких був Одеський німецький педінститут (ф. р. 1561). Найінформативнішими є накази по інституту, у яких йдеться про випадки порушення правил внутрішнього розпорядку, спекуляції в гуртожитку, відрахування студентів за отримання німецьких гітлерівських марок, антирадянські настрої, приховання свого соціального походження. Відраховували також і студентів-«ворогів народу», студентів-заочників, які не забезпечили «комуністичне виховання» учнів. Фонд містить статистичні дані про прийом та склад студентства, відомості про їхнє матеріальне становище тощо. Фонд Одеського єврейського ПТ (ф. р. 1650) вміщує нормативні документи, окремі розрізнені дані про прийом студентів у 1928-1930 рр. Один з архівних документів повідомляє про виявлення у Білоцерківському технікумі підпільної організації «Погром».

У Державному архіві Житомирської області найзмістовнішим є фонд Житомирського українського ПТ (ф. р. 344). Тут наявні розпорядження, протоколи та постанови правління закладу, протоколи засідань комісії зі студентських справ, стипендіальних комісій, відомості про набори студентів, академуспішність, хід педпрактики, рух студентів, ремонт навчальних та

житлових приміщень, звіт педтехнікуму за 1925-1926 н.р., різні статистичні відомості, листування, перелік студентських випускних робіт у 1926-1927 н.р. У фонді Новоград-Волинського ПТ (ф. р. 412) нашу увагу привернули протоколи загальних зборів, приймальних комісій закладу, накази, циркуляри, інструкції НКО УСРР про умови прийому студентів, протоколи і робочі плани проведення педпрактики студентами-випускниками, відомості про академуспішність молоді, стан гуртожитків, розподіл стипендії. Низку документів ми почерпнули із фонду Волинського (Житомирського) ІНО (ф. р. 98): інструкції про проведення прийому студентів, переписка про прийом і відрахування молоді, про перевірку її соціального походження, характеристики студентів.

Чимало цінних документів вміщують фонди Державного архіву Миколаївської області. У фонді Миколаївського педінституту (ф. р. 993) розміщено протоколи засідань правління за 1926-1928 рр., накази по особовому складу студентів за 1935-1939 рр., звіт про роботу інституту за 1936-1937 н.р., річний і семестрові статистичні звіти за 1938-1939 н.р. У фонді Миколаївського ПТ (ф. р. 1210) представлено звіт про роботу закладу за перший семестр 1934-1935 н.р., статистичні дані про набір та склад студентів, положення про педпрактику студентів, угоду про соцзмагання з Бериславським ПТ тощо.

Декілька фондів навчальних закладів містить також Державний архів Вінницької області. Найповнішим з них є фонд Вінницького ІНО (ф. р. 1941). Серед документів – протоколи засідань ради інституту, педагогічної ради, загальних зборів студентів, накази по вишу, навчальні плани, постанови комісій про звільнення молоді від плати за навчання. У фондах Вінницького українського ПТ імені Івана Франка (ф. р. 1179) вміщено листування з НКО УСРР, обласним відділом народної освіти; Могилів-Подільського ПТ (ф. р. 2223) – відомості про склад студентів, їхню успішність, протоколи екзаменів.

У Державному архіві м. Києва цінну інформацію з історії студентства містить фонд Київського російського ПТ (ф. р. 359). Тут наявні річні звіти про роботу закладу у 1930-1935 рр., звіти про роботу партійної і комсомольської організацій у 1933-1934 н.р., про проведення практики у тому ж навчальному

році, статистичні звіти за 1932 р., протоколи засідань директорату у 1932 р., правила внутрішнього розпорядку у гуртожитку. Фонд Київського ІНО (ф. р. 346) складається з незначної кількості документів, які охоплюють 1920-1923 рр.: статут інституту, звіти про роботу факультетів, протоколи загальних зборів студентів, засідань комісії з перереєстрації студентства. Певний інтерес викликають фонди польських навчальних закладів, описи яких, на жаль, не достатньо впорядковані. У фонді Польського педінституту (ф. р. 920) нашу увагу привернули звіти закладу за перший квартал 1933 р., 1933-1934 н.р., інформація про результати участі у Всесоюзному змаганні вишів у другому семестрі 1933-1934 н.р. тощо. У фонді Київського польського ПТ (ф. р. 807) інформативними є звіти про роботу у 1925-1926, 1928-1929, 1934-1935 н.р., протоколи бюро партосередку за 1926-1927 рр.

У Державному архіві Запорізької області представлені фонди педтехнікумів. У фонді Запорізького ПТ (ф. р. 959) найбільш цінними є звіти закладу про роботу в осінньому триместрі 1926-1927 н.р., у 1932-1933 н.р., звіт виконбюро пролетарського студентства про діяльність у жовтні-грудні 1926 р., протоколи загальних зборів колективу, дані про результати соцзмагання, проведення сільськогосподарської практики у 1930-1931 н.р. Фонд Бердянського ПТ (ф. р. 3674) складають річні звіти за 1926-1927, 1930-1931 н.р., перший семестр 1931-1932 н.р., протоколи загальних зборів, засідань правління та ради, статистичні дані про склад студентства, його матеріальне становище, відомості про результати соцзмагання з Маріупольським ПТ. У фонді Мелітопольського ПТ(ф. р. 3675) вміщено річні звіти за 1925-1926, 1926-1927, 1928-1929 н.р, накази за 1933, 1935 рр., звіт про прийом у виш у 1928 р. Фонд Запорізького ІНО (педінституту) (ф. р. 2054) зберігається у відомчому архіві Запорізького національного університету. Тут наявні накази по інституту зі студентських справ, зокрема про відрахування студентів за самовільне залишення навчання, приховання при вступі свого соціального походження, порушення правил внутрішнього розпорядку у гуртожитках та навчальних корпусах. Окремі накази повідомляють про відрахування молоді за антирадянські настрої. Водночас, ряд

документів містять розпорядження про преміювання кращих студентів, їхню мобілізацію на партійну роботу тощо. Подібні документи вміщено також у фонді Харківського ІНО (ІСВ, педінституту) (ф. р. 4293), який подібно до попереднього фонду зберігається у відомчому архіві Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди.

Державний архів Харківської області містить фонд Харківського ПТ інструкторів політехнічної освіти (ф. р. 1431). Тут подано річні звіти за 1932-1933, 1933-1934, 1934-1935 н.р., вміщено висновки по обстеженню Гадяцького, Лозівського, Лохвицького і Сорочинського ПТ, яке проводилося у вересні-грудні 1934 р.

У фонді Чернігівського педінституту (ф. р. 608) Держархіву Чернігівської області представлені протоколи засідань правлінь, загальних зборів студентів, навчальні плани, звіти і доповіді про роботу інститутів, факультетів, редколегій стінгазети «Студент Жовтня» Чернігівського ІНО тощо. У цьому ж фонді вміщено бюлетені Миколаївського ІНО за 1925-1926 н.р. Не повним є фонд Лубенського учительського інституту (ф. р. 2118), який зберігається у Держархіві Полтавської області: наявні документи за 1936-1937 рр., серед яких – протоколи загальних зборів студентів, накази з особового складу та про зарахування студентів, списки студентів, акти перевірки інституту.

Держархів Сумської області містить фонд Конотопського ПТ (ф. р. 4307), який репрезентує циркуляри, накази НКО УСРР, протоколи загальних зборів викладачів та студентів, звіти про роботу, статuti, статистичні дані про рух студентів, навчальні плани та програми, правила внутрішнього розпорядку, журнали відвідувань занять та успішності, списки молоді.

У Державному архіві Херсонської області знаходиться фонд Херсонського педінституту (ф. р. 469), який містить статистичні дані про склад студентства у 1924, 1931, 1938 рр., академуспішність, протоколи засідань комісії з перевірки соціального складу студентів і, відповідно, накази про їх відрахування, відомості про забезпеченість молоді житловими площами, її культмасову роботу у селах

регіону, проведення екскурсій. Наведено текст положення про виробничу практику студентів вишів СРСР від 26 березня 1938 р.

Фонди навчальних закладів Державного архіву Черкаської області репрезентують незначну, однак цінну групу документів і матеріалів. Зокрема, фонд Черкаського педінституту (ф. р. 193) вміщує листування з НКО УСРР, навчальні плани і програми педпрактики, статистичні відомості про склад студентів. Цінною є історична довідка про становище інституту наприкінці 20-х – у 30-ті рр. минулого століття. У фонді Черкаського ПТ (ф. р. 203) представлені звіт про роботу закладу у 1928-1929 н.р., про прийом до вишу у 1929-1930 н.р. Фонд Корсунського ПТ (ф. р. 198) містить протоколи засідань студентського профкому, на сторінках яких йдеться, зокрема, про громадську роботу молоді. У фонді Уманського педінституту не збереглося жодного документу про становлення цього вишу і його діяльність у 30-х рр. Лише в описі до фондів подано невеличку історичну довідку про становище педінституту у той період.

Малочисельними є фонди педагогічних навчальних закладів, які зберігає Державний архів Дніпропетровської області. У фонді Дніпропетровського вечірнього учительського інституту (ф. р. 3315) певний інтерес викликають накази по інституту за 1937-1938 рр., накази НКО УРСР за 1939 р., інформація Наркомату про наслідки навчальної роботи педвишу в 1938-1938 н.р. Фонд Криворізького педінституту (ф. р. 3966) містить бюлетені Всесоюзного комітету у справах вищої школи за 1939 р., правила прийому, інструкцію про проведення державних екзаменів у цьому році. У фонді Нікопольського заочного ПТ (ф. р. 3591) подано навчальний план закладу на 1932-1933 н.р., списки студентів, їхній розподіл по районах, вміщено інформацію про академзаборгованість за цей рік.

У держархівах областей представлені також фонди громадських організацій студентів. Зокрема, у Державному архіві Хмельницької області нашу увагу привернули фонди кам'янецьких окружного і міського бюро пролетарського студентства (ф. р. 1584), окружного комітету поліпшення побуту студентів (ф. р. 1586). Вони містять постанови, розпорядження, директиви, циркуляри РНК та НКО УРСР, ВЦРПС, Центрального бюро пролетарського студентства, ЛКСМУ,

окружного фінвідділу, накази Кам'янець-Подільського комітету покращення побуту студентів (1925 р.), студентського кооперативу (1934-1935 рр.), положення про студентські земляцтва (1923 р.), протоколи засідань губернських студентських комісій, окружних, міських бюро, правління студентського кооперативу, загальновишівських, стипендіальних комісій, плани роботи, місячні, кварталні, річні звіти, доповіді про виробничо-трудова діяльність, статті, дописи студентів вишів до газети «Студент Прикордоння» (1929-1930 рр.), фінансові звіти, заяви про надання матеріальної допомоги, протоколи засідань профспілкових комітетів тощо. У ф. р. 2361 Державного архіву Житомирської області комітету поліпшення побуту студентства Волині нашу увагу привернули протоколи засідань Волинського губернського та окружного бюро пролетарського студентства, протоколи і звіти КППС та заяви студентів про матеріальне забезпечення, протоколи засідань правління БПС та кошториси на його утримання, постанови конференцій студентів про роботу КППС, списки студентів, протоколи засідань комісії зі студентських справ Новоград-Волинського ПТ. Ряд цікавих документів містить фонди Київського закритого студентського кооперативу (ф. р. 716) Державного архіву міста Києва. Поодинокі документи, у яких йдеться про студентство досліджуваних нами навчальних закладів, зустрічаємо також у таких фондах: ф. р. 96 Кам'янець-Подільський окружний комітет Товариства Червоного Хреста, ф. р. 1508 Кам'янець-Подільський окружний комітет Міжнародного товариства допомоги борцям революції, ф. р. 3722 Кам'янець-Подільський окружний комітет допомоги жертвам інтервенції Державного архіву Хмельницької області; ф. р. 1599 ТСОАвіахім при Одеському ІНО Державного архіву Одеської області; ф. р. 4636 Черкаський обласний відділ спілки журналістів, ф. р. 3990 Комарницький М. Ф., журналіст, краєзнавець Державного архіву Черкаської області.

Про вищезазначені фонди архівних установ йдеться у декількох наших статтях [1819; 1764].

Окремі матеріали місцевих установ публікувалися. Наприклад, Уманський [845] і Черкаський [801; 802; 911] окружні виконавчі комітети регулярно

оприлюднювали свої річні звіти, на сторінках яких йдеться і про студентство місцевих вишів. ЦСУ, а також окружні статистичні бюро і планові комісії видавали матеріали до опису місцевостей [812; 910; 912.]. У 1984 р. до 150-річчя Київського університету імені Тараса Шевченка опублікували відповідний збірник документів і матеріалів. Серед документів – звіти Київського ІНО за 1920-1921 і 1923-1924 н.р., Київського педінституту – за 1931-1932 н.р., інформація про обрання А. Луначарського почесним студентом ІНО [834, с. 89–94]. У 1976 р. вийшов збірник документів і матеріалів, приурочений 200-річчю Дніпропетровська. В одному з документів подано дані про кількісний склад студентів Катеринославського ІНО у 1921 р. [818, с. 174]. У 2008-2009 рр. у Бердянському державному педуніверситеті підготували змістовне видання матеріалів з історії вишу (упорядники І. Лиман та В. Константинова). У третьому томі представлено джерела про діяльність Бердянського ПТ [795], а в четвертому – інституту соціального виховання й педінституту [794].

Автор використав видання, які висвітлюють репресивні заходи влади проти студентства педагогічних навчальних закладів. Серед них, насамперед, такі збірники, як «Українська інтелігенція і влада» [905] і «Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.» [891]. В. Пристайко та Ю. Шаповал оприлюднили документи про підготовку й проведення судового процесу над членами СВУ [820], а Т. Григор'єва віднайшла і опублікувала документи кримінальної справи «Українська революційно-демократична спілка» [823]. В одному з томів серії «Реабілітовані історією», присвяченому Вінницькій області, йдеться про діяльність націоналістичної молодіжної групи у Немирівському ПТ [2130, с. 263]. У збірнику «Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття» опубліковано листи студента Бучака, у яких йдеться про важке матеріальне становище студентської молоді [877, с. 438–448]. Цікаві матеріали опубліковано у регіональних збірниках, присвячених, зокрема, Херсонській [842], Хмельницькій [874; 890; 899] і Черкаській областям [841].

Джерельну базу нашого дослідження становлять також і хроніки історичних подій. Зокрема, у 1989 р. С. Кокін, В. Марочко, О. Мовчан представили події

1921-1925 рр. [2164]. У перше десятиліття ХХІ ст. О. Мовчан, Л. Гриневич, В. Прилуцький, Т. Бикова, В. Марочко, О. Юркова, В. Гриневич опублікували хроніки, у яких рік за роком подані дані у міжвоєнний період [2101; 2104; 2105; 2114; 2157-2160, 2166].

Третю групу становлять джерела особового походження. Серед них виокремимо опубліковані виступи державних діячів, які яскраво демонстрували політику правлячої партії, спрямовану на виховання молоді вишів у комуністичному дусі. Зокрема, як додаток до брошури наркома освіти УСРР М. Скрипника «Нові лінії в національному будівництві», вміщено «Завдання пролетарського студентства в національно-культурному процесі», які були прийняті як резолюція на доповідь М. Скрипника, що була виголошена на III пленумі ЦБПС України (26-31 березня 1930 р.) [938, с. 47–60]. У промові ЦК ЛКСМУ 15 березня 1927 р. він акцентував увагу на покращенні методики навчального процесу [941, с. 253–254]. 13 травня 1929 р., виступаючи на XI всеукраїнському з'їзді Рад, нарком інформував делегатів про недостатню матеріальну базу вишів, кількісний і якісний склад студентства, зрослої потребу народного господарства України у кваліфікованих кадрах [941, с. 360–365]. Окремою брошурою було опубліковано доповідь очільника освітнього відомства на VII всесоюзному з'їзді працівників освіти, який відбувся в Москві 5 березня 1929 р. [939]. Як представник режиму, він таврував «ворогів народу». Зокрема, на загальних зборах студентів у 1930 р. виступив із промовою у клубі ради студентських комун м. Харкова, у якій показав «контрреволюційне шкідництво на культурному фронті» з боку «Спілки визволення України» [937, с. 138–150]. У цьому контексті виокремимо також виступи і доповіді Г. Гринька [914] і Г. Петровського [926]. У 1930 р. на I всеукраїнській нараді працівників вишів виступив діяч В. Мускін, доповідь якого опублікували окремою брошурою. Він акцентував увагу на недостатній пролетаризації вишів, на проявах антирадянських настроїв студентської молоді [846].

Важливим джерелом дослідження є мемуари. Нашу увагу привернули спогади студентів Харківського ІНО В. Гавриленка [943], Кам'янець-

Подільського ІНО, ІСВ – К. Присяжнюка [949; 950], Ю. Горбенка [945], Л. Дубілея [946], С. Діброви [948], Ніжинського ІНО – В. Дудченка [947]. При використанні цих джерел ми враховували їхню особливу суб'єктивність, оскільки їх автори подавали життя крізь призму власного сприймання.

Четверту групу джерел становить періодика, яка надає нам документальну, поточно-хронікальну інформацію, матеріали особистого характеру тощо. У роботі ми використали пресу різного рівня, передусім кореспонденції з республіканських журналів «Радянська освіта», «Просвещение Донбасса», «Шлях освіти», «Комуністична освіта», «Краєзнавство». Одним із найколеритніших у цьому ряді є загальнонаукове літературно-публіцистичне видання пролетарського студентства часопис «Студент революції», який виходив у Харкові у 1922-1933 рр. Численну групу становлять регіональні видання: газети «Більшовицька правда» (м. Вінниця), «Вісти Кам'янець-Подільського повітового революційного комітету та Кам'янецького бюро Комуністичної партії (більшовиків) України», «Житомирський вісник», «Колгоспна правда» (м. Умань), «Наддніпрянська правда» (м. Херсон), «Радянська Волинь» (м. Житомир), «Радянська Житомирщина» (м. Житомир), «Уманська зоря» (м. Умань), «Херсонський комунар» (м. Херсон), «Червона правда», «Червоний кордон» і «Червоний шлях» (всі – м. Кам'янець-Подільський), «Червоне Полісся» (м. Житомир), «Шлях Жовтня» (м. Шепетівка).

Цінні джерела містить молодіжна і студентська преса: газети «За більшовицьку молодь» (м. Житомир), «Комсомолец Прикордоння» і «Сталінська молодь» (м. Кам'янець-Подільський) «Молода гвардія» (м. Одеса), «Юнацька правда» (м. Житомир); газети кам'янецьких студентів «Студент Прикордоння» і «Радянський студент», студентів Київського ІНО – «Кузня освіти», Білоцерківського ПТ – «Кузня культури». Дніпропетровські ІНО та ПТ, Запорізький, Луганський, Одеський і Чернігівський педінститути видавали газети під спільною назвою «За більшовицькі педкадри», Харківський – «За більшовицького педагога», Полтавський – «За більшовицькі темпи», Житомирський і Сумський – «За більшовицькі кадри». В одній із своїх публікацій

ми проаналізували матеріали, вміщені у газетах «Комсомолец Прикордоння» і «Студент Прикордоння» [1800]. Ці видання нам вдалося віднайти у фондах Держархіву Хмельницької області і впеше ввести їх у науковий обіг.

Отже, для дослідження студентства наявна досить велика джерельна база, яка включає в себе цінні архівні комплекси, опубліковані різноманітні документальні збірники, мемуарні видання і багатий матеріал періодики. Ці джерела є репрезентативними та інформаційно насиченими.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Теоретичним підґрунтям дослідження молоді і, зокрема, студентства, як суспільно-активної групи громадян певної держави стали напрацювання, насамперед, вчених-соціологів, філологів, педагогів. Нами використано ряд узагальнюючих концептуальних праць фахівців.

Радянські вчені, зокрема І. Кон, трактували молодь як соціально-демографічну групу, що виділялася на основі сукупності вікових характеристик, особливостей соціального становища і обумовлених цим соціально-психологічних властивостей. Вважалося, що молодість мала соціально-історичну природу і залежала від суспільного ладу, культури і властивих тому чи іншому суспільству закономірностей соціалізації [2113, с. 478]. Нижня вікова межа коливалася у 14-16 років, верхня – 25-30 р. [2153, с. 834]. Більшовики, керуючись марксистсько-ленінською теорією, розглядали молодь і молодіжний рух з класових позицій. Вони вважали, що молодь в класовому суспільстві завжди класово неоднорідна, і різні її загони (робітники, селяни, учні і студенти) мали свої специфічні інтереси, причому класове групування об'єктивно переважало групове. У ранніх працях Карла Маркса і Фрідріха Енгельса ця думка практично не простежувалася. Вони розглядали молодь як кожне нове покоління, яка з одного боку успадковувала і продовжувала традиції старшого покоління, а з іншого, «видозмінювала старі умови позасобом абсолютно зміненої діяльності» [925, с. 44–45]. Згодом К. Маркс почав еволюціонувати до класової теорії щодо молоді. Він писав, що «найбільш передові робітники цілком усвідомлюють, що майбутнє їх класу і, значить,

людства, цілком залежить від виховання підростаючого робітничого покоління» [924, с. 193].

Велике позитивне значення молоді надавав В. Ленін. Акцентуючи увагу на необхідності її революційного виховання, він зазначав, що «молодь вирішить результат усієї боротьби, і студентська, і ще більше робітнича молодь» [920, с. 235]. Він наголошував, що, враховуючи соціальну неоднорідність молоді, підходити до неї потрібно диференційовано. Вождь застерігав, що керувати «киплячою», вируючою молоддю потрібно вміло, оскільки ця категорія «... з необхідності змушена наближатися до соціалізму інакше, не тим шляхом, не в тій формі, не в тій обстановці, як її батьки» [919, с. 214]. Все ж, не зважаючи на певні нотки обережності у цих словах, він закликав сміливіше втягувати молодих людей у революційну боротьбу, залучати у ряди партії. У наступні десятиліття Комуністична партія «турбувалася про комуністичне виховання молоді і її усесторонній розвиток», забезпечення можливості вільного розвитку і творчої діяльності [2113, с. 479]. Що стосується останнього, то зважаючи на цензуру, яка панувала в СРСР, то цей принцип важко було втілити в життя. Владі вдавалося забезпечити безкоштовність освіти і забезпечити молодь роботою, в чому ми вбачаємо неабиякий позитив.

Радянські соціологи недооцінювали відносну самостійність молоді, її автономність у суспільстві, здатність до самодіяльного розвитку. У зв'язку з домінуванням методів комуністичного виховання фактично сформувалося ціле покоління споживачів, молодих людей, не здатних активно брати участь у соціальному перетворенні суспільства. Якісні зміни у молодіжному середовищі сталися у 70-80 рр. На відміну від своїх однолітків попередніх поколінь молодь цього періоду мала вищий рівень освіти, а відтак більш критичніше ставилася до оцінки досягнень у будівництві соціалізму, до застійних явищ в соціально-економічному і духовному житті суспільства [1613, с. 11-12].

Сучасні хлопці і дівчата відрізняються в своїх уподобаннях від молоді радянської доби. У Законі України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» зазначається, що молоддю вважаються громадяни

України віком від 14 до 35 років. Їхнє становлення та розвиток базуються на таких принципах: повага до загальнолюдських цінностей, прав людини і народів, історичних, культурних, національних особливостей України, її природи; безпосередня участь молоді у формуванні та реалізації політики та програм, що стосуються суспільства взагалі та молоді зокрема; врахування потреб молоді, співвіднесення їх реалізації з економічними можливостями держави; доступність для кожного молодого громадянина соціальних послуг і рівність правових гарантій; відповідальність держави за створення умов саморозвитку і самореалізації молоді; єдність зусиль держави, всіх верств суспільства, політичних і громадських організацій, підприємств, установ, організацій та громадян у справі соціального становлення та розвитку молоді; відповідальність кожного молодого громадянина перед суспільством і державою за додержання Конституції України [826].

Зауважимо, що сучасне покоління зростає в нових економічних, соціальних та політичних умовах. На відміну від попереднього періоду, в першому десятилітті ХХІ ст. спостерігається активізація політичної свідомості, що втілюється у можливості молодим людям інтенсивніше обговорювати загальносуспільні проблеми, бути безпосереднім суб'єктом політичних процесів у державі. Для людини нашого часу характерні такі риси: 1) людина економічно вільна, підприємлива, ініціативна і діяльна; 2) людина, глибоко зацікавлена у особистій причетності до політичних свобод; 3) людина з рельєфно оформленою світоглядно-економічною орієнтацією; 4) людина з національно-орієнтованою свідомістю [1613, с. 21]. На думку соціолога М. Головатого, молодь – велика суспільна, соціально-демографічна група, яка мала спеціальні соціальні і психологічні риси, наявність яких визначається як віковими особливостями молодих людей, так і тим, що їх соціально-економічний і суспільно-політичний стан, духовний світ знаходяться у становленні, формуванні [1613, с. 218].

Для сучасного юнацтва характерні проблеми, які для радянської молоді не були такими актуальними. Соціологічне дослідження «Молодь України-2015», проведена Міністерством молоді та спорту України, кампанією «Gfk Ukraine»

показало, що пріоритетними сферами, котрі потребують уваги з боку держави є зайнятість молоді, забезпечення її житлом, підтримкою талановитої молоді, популяризація здорового та безпечного способу життя. Водночас, результати опитування свідчать, що лише 8% молоді були матеріально забезпеченими, 39% молодих громадян готові захищати інтереси України зі зброєю в руках, хоча 81% пишалися тим, що вони є українцями. 39% респондентів не бачили для себе перспектив досягти бажаного фінансового становища, ще 13% українців шукали можливості емігрувати за кордон [1587, с. 18-19; 2036]. Такі результати не можуть не насторожувати. Загалом, зазначимо, що у сучасних умовах молодь має набагато більше можливостей для самовизначення та індивідуального розвитку, однак сучасне юнацтво, як частина суспільства, є більш вразливим і незахищеним.

Специфічну групу молоді становить студентство. У більшості академічних енциклопедій і словників радянської доби до цієї категорії відносять тих, хто навчався у виші. Осіб, які студіювали в середньому спеціальному начальному закладі, називали учнями [2102, с. 73; 2127, с. 170; 2162, с. 32; 2165, с. 338]. Таке ж визначення зустрічаємо і в «Енциклопедії українознавства». У цьому виданні йдеться про те, що «студентство – це молодь, що студіює у високих школах і становить базу кваліфікованих кадрів країни [2155, с. 3076].

Водночас, у «Словнику української мови» (Київ, 1973) зазначається, що студентом є той, хто навчався у вищому або середньому спеціальному навчальному закладі [2150, с. 799]. Таким чином, ми бачимо певну неузгодженість у дефініції поняття студентство, що не було властиво тогочасним серйозним науковим визнанням. Ця література була наповнена текстами ідеологічного змісту. Так, у «Радянському енциклопедичному словнику» зазначається, що «в соціалістичних країнах відсутність антагоністичних класів, процес зближення класів і соціальних груп, а також політика комуністичної партії, спрямована на полегшення вступу у виші представників робітничо-селянської молоді, сприяють утвердженню фактичної рівності соціальної можливості всіх прошарків населення, ідейній єдності студентства» [2153, с. 1295]. Автори «Педагогічної енциклопедії» переконані, що студенти зобов'язані

систематично і глибоко оволодівати «марксистсько-ленінською теорією», теоретичними знаннями і практичними навиками зі спеціальності, виконувати вчасно всі види навчальної роботи, передбачені навчальними планами і програмами, активно брати участь в громадському житті вишу і т.д. [2127, с. 170]. З класової позиції трактував поняття «студентство» В. Ленін, яке, на його думку, було «найчуткішою частиною інтелігенції, а інтелігенція через те й зветься інтелігенцією, що найсвідоміше, найрішучіше і найточніше відображала і виражає розвиток класових інтересів і політичних угруповань в усьому суспільстві. Студентство не було би тим, чим воно є, якби його політичне групування не відповідало політичному групуванню в усьому суспільстві, – «відповідало» не в розумінні повної пропорціональності студентських і суспільних груп щодо їх сили і чисельності, а в розумінні необхідної і неминучої наявності в студентстві тих груп, які є в суспільстві» [918, с. 326].

Радянське студентство післявоєнної доби і молодь 20-30-х рр. мала суттєві відмінності. По-перше, у міжвоєнні роки студентські ряди формувалися за класовим принципом, який ліквідували лише у середині 30-х рр. Частина студентів покинули навчання внаслідок «чисток». По-друге, у цей період більш інтенсивнішою була громадсько-політична робота студентів, як у вишах, так і поза їх межами, особливо, що стосується залучення їх до роботи у селах (хлібозаготівлі, розкуркулення, колективізація, політико-освітня робота) і шефства у підрозділах Червоної армії і на підприємствах міст. Чимало студентів, які мали власну думку про тогочасну політику влади, репресували. По-третє, набагато складнішим було матеріальне становище студентської молоді. Лише незначна її частина була забезпечена житлом, стипендіями, повноцінним харчуванням, медичним обслуговуванням. Деякі студенти упродовж 20-х рр. платили за навчання. Скромними були можливості молодих людей щодо забезпечення свого дозвілля. Дисертант комплексно дослідив навчальну, науково-дослідну, громадсько-політичну діяльність студентства педагогічних навчальних закладів, їхнє матеріальне становище у міжвоєнний період, що є його особистим досягненням. Значний джерельний ресурс дав змогу відійти від схематизму,

заглибитися в існуючий масив інформації, показати раніше недосліджені аспекти даної проблеми.

Нинішня студентська молодь, у порівнянні зі студентством радянської доби, має набагато більше можливостей для самореалізації. У Законі України «Про вищу освіту» зазначається, що студенти мають право на «участь у заходах з освітньої, наукової, науково-дослідної, спортивної, мистецької, громадської діяльності, що проводяться за кордоном; внесення пропозицій щодо умов і розміру плати за навчання; вибір навчальних дисциплін у межах, передбачених відповідною освітньою програмою та робочим навчальним планом; навчання одночасно за декількома освітніми програмами, а також у декількох вищих навчальних закладах; міжнародну академічну мобільність; захист від будь-яких форм експлуатації, фізичного та психічного насильства; на забезпечення гуртожитком на строк навчання у порядку, встановленому законодавством; отримання цільових пільгових державних кредитів для здобуття вищої освіти; оскарження дій органів управління вищого навчального закладу та їх посадових осіб, педагогічних і науково-педагогічних працівників» тощо [825]. Про це радянська молодь могла лише мріяти.

Водночас, сучасне студентство є пасивнішим, щодо участі у громадському житті. Так, за результатами соціологічного дослідження, проведеного у 2007 р. соціологічною службою Молодіжного Центру політики, 70% студентів взагалі не цікавилися громадським життям у вишах. Лише 4% студентів брали активну участь у діяльності органів студентського самоврядування, профспілок і студентських клубів. Новоспечені випускники мають значні труднощі з працевлаштуванням. Майже половина (47%) працюючої кваліфікованої молоді працювала не за фахом. Серед основних причин – відсутність вакансій, незадовільний розмір зарплати та умови праці [1915]. Для сучасних студентів характерні такі тенденції: падіння престижності спеціальностей, орієнтованих на працю в державних структурах, і орієнтація на роботу в комерційних; згода на роботу за іншою спеціальністю; прагнення в майбутньому працювати в бізнесі; падіння престижу науково-дослідної діяльності, ослаблення орієнтації на

створення сім'ї; зменшення кількості студентів, які планують для навчання і роботи поїхати за кордон [2126, с. 879–880]. Загалом, на думку М. Головатого, студентство є окремою соціальною групою, одним із елементів соціальної структури суспільства, основним завданням якої є підготовка до високовиробничої праці в сфері матеріального і духовного виробництва [1613, с. 221].

Студенти у досліджуваній нами період здобували вищу освіту в інститутах, а в 1920-х рр. і в технікумах. Що стосується останніх, то 16 липня 1920 р. колегія Укрголовпрофосвіти УСРР прийняла «Положення про технікуми», в примітках якого зазначалося, що при наявності відповідного обладнання та висококваліфікованого викладацького складу технікуми відносили до вищих навчальних закладів. Все ж на той час технікуми ще вважалися середніми спеціальними навчальними закладами. Але поступово переважає точка зору, що технікум повинен готувати виключно фахівця вищої кваліфікації. Саме таку позицію активно відстоював заступник наркома освіти УСРР Я. Ряппо. У січні 1922 р. він писав, що «традиційний поділ на нижчу, середню та вищу школу Укрголовпрофосвітою відкидається. В системі профосвіти визначається тільки два ступені: нижчий ступінь – масова профшкола і вищий ступінь – технікум та інститут поряд. І технікум і інститут є вищими навчальними закладами» [2063, с. 122]. У тому ж році технікуми визнані вищими спеціальними навчальними закладами, аналогічними так званим практичним інститутам у Російській Федерації, що існували там з 1920-1921 н.р. Водночас, технікуми там вважалися середніми навчальними закладами. У виробничій програмі Укрголовпрофосвіти на 1922 р. зазначалося, що «технікум посідає в системі профосвіти місце вищого навчально-практичного закладу, покликаного готувати Республіці працівників вищої кваліфікації...» [1607, с. 70–71].

Великого значення для розвитку вищої освіти мало прийняття «Кодексу законів про народну освіту УСРР», яку ВУЦВК ввів у дію 22 листопада 1922 р. У цьому документі визначалось, що інститути є вищими навчальними закладами з широким теоретичним курсом, готують організаторів-керівників вищої

кваліфікації для широких галузей народного господарства і державного будівництва. На молодших курсах увага зосереджувалась на теоретичній підготовці студентів, а спеціалізація впроваджувалася уже на старших курсах. На відміну від цього, технікуми мали давати знання, максимально наближені до виробництва. В них теоретична підготовка займала менше місця, спеціалізація розпочиналась вже з першого курсу. У документі були визначені т.зв. «вертикалі» (основні напрями) професійної освіти: індустріально-технічна, сільськогосподарська, соціально-економічна, медична, педагогічна, художня [840, с. 161–162].

Підготовку педагогічних кадрів здійснювали інститути народної освіти, які виникли у 1920-1921 рр. на базі історико-філологічних і фізико-математичних факультетів університетів, вищих жіночих курсів, учительських інститутів. У 1920 р. вийшов Статут інститутів народної освіти, за яким вони були «вищими навчальними закладами, що на основі соціалістичного будівництва мають метою підготовку працівників у галузі дошкільній, шкільній і позашкільній» [938, с. 41].

ІНО організовувалися у складі одного або двох факультетів – соціального виховання та професійної освіти [2110]. Вони готували учителів для загальноосвітніх та професійних шкіл. Факультет соціального виховання проводив підготовку спеціалістів для дошкільних закладів, дитячих будинків та старшого концентру трудової школи. Випускники факультету профосвіти отримували кваліфікацію викладача-організатора трудових або професійних шкіл і технікумів відповідно до спеціалізації (викладач історичних, фізико-математичних наук і т.д.). Два факультети діяли лише у Харківському, Катеринославському, Київському і Одеському ІНО. В інших інститутах функціонували факультети соціального виховання [884, с. 58].

У 1921 р., за різними даними, працювали 13 [16, арк. 17], 17 [1624, с. 31; 1892, с. 99; 2065, с. 248] або ж 18 вишів такого типу [2014, с. 740]. У 1922 р. в різних джерелах йдеться про 13 [146, арк. 10зв.], або 14 ІНО [28, арк. 22; 150, арк.6; 1845, с. 75; 1570, с. 41, 96; 2014, с. 740].

У вересні 1921 р. на базі колишніх учительських семінарій були створені трирічні педагогічні школи, які невдовзі реорганізували у курси, які готували учителів для початкової школи [1667, с. 25; 2073, с. 194]. У 1922 р. колегія Укрголовпрофосвіти прийняла «Тимчасове положення про трирічні педагогічні курси», згідно з яким вони не розглядались як вищий ступінь в системі педагогічної освіти [1946, с. 224]. Суб`єктами навчального процесу у цих закладах були слухачі [1667, с. 12], а не студенти, діяльність яких ми досліджуємо.

У 1920-1921 рр. в Україні почали створюватися робітничі факультети (робітфаки), які, за українським істориком В. Липинським, були «тимчасовою мірою і повинні були стати перехідним містком на період, коли діти трудящих зможуть отримати повноцінну середню освіту. Іншими словами робітфаки дублювали середню школу, тимчасово, до тих пір, поки для вихідців з різних прошарків не буде забезпечений однаковий стартовий рівень до моменту вступу у вузи» [1876, с. 109]. Зрештою, робітфаки, як і підготовчі курси, розглядались радянською владою як форма підготовки абітурієнтів до вступу, зокрема у вищі педагогічні навчальні заклади України, метою яких було збільшення робітничо-селянського прошарку у студентському середовищі [1769; 1842, с. 64]. Зважаючи на вищезазначене, робітфаківців не варто відносити до категорії студентства, а, відтак, вони не можуть бути об`єктом нашого дослідження.

Як вже зазначалося, вищу освіту поряд з ІНО надавали також педтехнікуми, які були створені відповідно до постанови РНК УСРР від 9 липня 1925 р. на базі вищих трирічних педагогічних курсів [898, с. 54]. У 1925-1926 н.р. було 59 педтехнікумів, у 1926-1927 н.р. і у 1927-1928 н.р. – по 60, у 1928-1929 н.р. – 61, у 1929-1930 н.р. – 54 [91, арк. 131; 158, арк. 9; 159, арк. 99; 161, арк. 1зв.; 173, арк. 3; 934, с. 64-65; 935, с. 72; 1607, с. 79; 1623, с. 88; 1624, с. 31; 1665, с. 274; 1877, с. 83; 1893, с. 168; 1951, с. 55; 2045, с. 78; 2065, с. 178; 2128, с.40].

З 1926 р. розпочалася реконструкція вищої педагогічної освіти. Головними складовими її перебудови стало скорочення терміну навчання з 4 до 3 років, що, звісно, пришвидшувало підготовку учителів, збільшувалася тривалість навчального року до 11 місяців тощо [1946, с. 228]. Водночас, упродовж другої

половини 1920-х рр. незмінною залишалася кількість інститутів народної освіти. Їх налічувалось 12 [86, арк. 8–9; 91, арк. 176–177; 158, арк. 9; 161, арк. 1зв.; 855, с. 37; 1624, с.31; 1667, с. 211; 2110, с. 504]. У 1925-1926 н.р. запровадили новий факультет – політичної освіти, який мав дати достатню кількість підготовлених фахівців для ідеологічного виховання молоді. У 1929 р. у Харківському ІНО він складався з трьох відділів: а) антирелігійного (готував організаторів-методистів та лекторів-пропагандистів антирелігійної роботи); б) бібліотечного (забезпечував підготовку організаторів бібліотечної роботи та кваліфікованих бібліотекарів); в) шкільно-курсового (готував організаторів-методистів шкільно-клубної роботи в школах політосвіти) [879, с. 20]. Факультети соціального виховання, як і раніше, готували учителів старших класів семирічних шкіл, учителів і працівників дошкільного виховання, дитячих будинків. Факультети професійної освіти проводили підготовку викладачів загальноосвітніх дисциплін для професійних шкіл, шкіл ФЗУ та інших середніх навчальних закладів [2039, с. 23].

У липні 1928 р. ЦК ВКП(б) запропонував органам народної освіти розпочати з 1928-1929 н.р. уніфікацію системи народної освіти СРСР. З цього приводу у 1928-1930 рр. розгорнулася жвава дискусія, зокрема на всесоюзній і всеукраїнській партійних нарадах з питань народної освіти, де було наголошено на користі уніфікації народної освіти країни [1870, с. 95]. Враховуючи результати дискусій і обговорень, Комуністична партія і радянський уряд у 1929-1930 н.р. провели уніфікацію вищої освіти в країні. Відповідно до постанови РНК УСРР від 25 вересня 1929 р. «Про зміну положення про технікуми» останні переводилися у розряд середніх навчальних закладів [1877, с. 84]. Дослідники Б. Коваль, Ю. Курносів, А. Бондар, Н. Дичек, Г. Писарська помилково відносять зміну статусу технікумів до 1930-1931 рр. [1640, с. 87; 1694, с. 85; 1851, с.70; 1954, с. 60].

11 серпня 1930 р. вийшла постанова РНК УСРР «Про реорганізацію мережі й системи педагогічної освіти». Замість ІНО створили інститути соціального виховання (ІСВ), професійної освіти (ІПО), фізико-хіміко-математичні інститути, інститути комуністичної освіти, лінгвістичної освіти, фізичної культури. Об'єктом нашої уваги стали перші два типи вишів, які продовжили готувати

учителів. Фізико-хіміко-математичні інститути проводили підготовку науковців («дослідників для народного господарства»); інститути комуністичної освіти – організаторів і фахівців різних галузей комуністичної освіти; лінгвістичної освіти – викладачів іноземних мов для вищів і технікумів, перекладачів; фізичної культури – організаторів, методистів і викладачів фізичної культури [827, с.111–112]. Інститути професійної освіти працювали у 6 містах; соціального виховання – у 23 [103, арк. 2; 106, арк. 4-7; 109, арк. 175; 115, арк. 11, 31, 33, 50, 53, 55; 117, арк. 33; 118, арк. 55, 69; 130, арк. 88; 727, арк. 114; 736, арк. 2; 737, арк. 23; 738, арк. 41; 844, с. 141–144].

10 липня 1933 р. питання про систему підготовки педагогічних кадрів і мережу педагогічних навчальних закладів на 1933-1934 н.р. обговорили на колегії НКО УРСР і ухвалили запровадити нову систему і визначити номенклатуру профілів підготовки учителів [1939, с. 24]. Відповідно до постанови НКО від 2 липня 1933 р. «Про систему підготовки педагогічних кадрів на 1933-1934 навчальний рік» ІНО та ІСВ, частина інститутів професійної освіти, які готували педагогів-комплексників досить незрозумілої кваліфікації, були замінені єдиним типом вищого навчального закладу – педагогічним інститутом [1636, с. 261; 1850, с. 350; 1987, с. 27; 2111, с. 504; 2112, с. 504]. Загалом, у 1933-1934 н.р. налічувалося 29 педінститутів [2005, с. 125], у 1934-1935 н.р. – 32 [177, арк. 84; 1586, с. 44; 2041, с. 112]. Педагогічні кадри для початкової школи продовжували готувати педтехнікуми. У 1934-1935 н.р. діяло 78 таких закладів [2041, с.112], а в 1935-1936 н.р. – 59 [1647, с. 188]. У 1937 р. їх перейменували у педагогічні школи [1605, с. 237; 1900, с. 499].

Для забезпечення загальноосвітньої школи учительськими кадрами, удосконалення системи підготовки педагогів і приведення її у відповідність з вимогами школи на виконання постанови ЦК КП(б)У від 5 травня 1935 р. «Про підготовку педагогічних кадрів, систему педагогічної освіти та сітку педагогічних установ» було проведено чергову реорганізацію педагогічної освіти. Починаючи з 1935-1936 н.р. у системі вищої педагогічної освіти встановили два типи навчальних закладів: 1) чотирирічні педагогічні інститути для підготовки

учителів середньої школи; 2) дворічні учительські інститути, які готували учителів неповної середньої школи [1589, с. 28; 1607, с. 174; 1891, с. 63]. До чотирирічних навчальних закладів віднесли 15 найбільших, у достатній мірі забезпечених кваліфікованим професорсько-викладацьким складом і навчальною базою, педінститутів. На базі 13 педінститутів створювалися учительські інститути [171, арк. 17–18; 1902, с. 206].

У нашому дослідженні ми послуговуємося терміном «модернізація». В «Українській радянській енциклопедії» під цим терміном розуміють оновлення, удосконалення, надання будь-чому сучасного вигляду, зміна відповідно до новітніх вимог і норм [2161, с. 67]. У «Радянській історичній енциклопедії» подано більш розлоге визначення модернізації. Зазначається, що модернізація – «перенесення понять і оцінок, що застосовуються для явищ і подій більш пізніших епох і періодів історії, на якісно відмінні від них явища і події минулого» [2152, с. 545]. У більшості словників української мови модернізація визначається як зміна, вдосконалення, відповідно до сучасних вимог і смаків [2124, с. 667; 2125, с. 776]. У дисертації ми вживаємо цей термін у контексті змін у галузі вищої освіти у 20-30-х рр. ХХ ст. Вища школа цього періоду кардинально різнилася від закладів царської Росії і вишів доби Української революції 1917-1921 рр., про що свідчать такі складові. По-перше, більшовики радикально реорганізували систему вищої освіти: на зміну університетам прийшли інститути і технікуми, у яких акцент робився не на теоретичне, а практичне навчання, наслідком чого став тісніший зв'язок з виробництвом. По-друге, вищу школу вони розглядали як одну із найважливіших ідеологічних інститутцій, покликаних забезпечити виховання студентів у дусі відданості. Для цього було закрито доступ до здобуття вищої освіти представникам «експлуататорського» класу було закрито. Натомість, формування студентського складу відбувалося шляхом цілеспрямованого насичення його членами КП(б)У і ЛКСМУ, профспілок, демобілізованими червоноармійцями, які були лояльними до правлячого режиму. По-третє, заідеологізованим був навчальний процес. По-четверте, студентів активно залучали до позавишівської роботи, зокрема, до шефської, і ліквідації

неписьменності, чого не було у вишах Російської імперії. По-п'яте, з вишів викорінювали критичний дух, творче начало, гуманізм, милосердя і благородство, що було властиво для старої інтелігенції. Загалом, все це було підпорядковано для виховання зразкового і відданого ідеалам держави та більшовицької партії громадянина, «нової генерації» з ідеологічним світоглядом і мисленням. Фактично формувалася «нова людина», яка ставала «гвинтиком» радянської тоталітарної системи. Вищезазначене дає нам підстави говорити саме про модернізаційні процеси у вищій школі, а не трансформаційні, які передбачають «зміну, перетворення виду, форми, істотних властивостей» [2125, с. 561; 2151, с. 233]. Власне про це йдеться у низці праць українських вчених. Так, Л. Новиченко у фундаментальному колективному академічному виданні «Історія української культури» наголошує, що «піднесення загальнокультурного рівня народу розглядалося як складова частина й важливий чинник генеральної модернізації країни» [1676, с. 124]. Про становлення у 1920-ті рр. нової системи освіти йдеться у низці праць відомого сучасного історика В. Липинського [1874; 1877; 1875].

Визначальними методологічними засадами дисертаційної роботи стали загальнонаукові універсальні принципи конкретно-історичного підходу або історизму, об'єктивності, всебічності і цілісності, системності. Принцип історизму спонукав нас врахувати конкретно-історичні умови появи досліджуваних джерел, насамперед, архівних, і матеріалів тогочасної періодичної преси. Він дозволив нам простежити зміни, які сталися у студентському житті упродовж 20-30-х рр. Реалізуючи принцип об'єктивності ми намагалися залучити якомога більше джерел для забезпечення не розрізнених, фрагментарних фактів, а їх сукупностей, що дозволило обґрунтовувати власну позицію. Наукова об'єктивність спонукала враховувати сукупність різних чинників – суспільно-політичних, культурних, психологічних тощо, які впливали на студентську молодь. З цим принципом тісно пов'язаний принцип всебічності і цілісності, який застерігає від будь-якої однобічності та суб'єктивізму в оцінці джерела [1679, с. 34]. У процесі роботи ми аналізували весь документ чи їх групу, а не якусь його частину. Завдяки цьому принципу намагалися залучити весь спектр об'єктивних і

суб`єктивних факторів, які впливали на історичні процеси у середовищі молоді. Принцип системності дозволив згрупувати матеріали опублікованих та неопублікованих джерел, наявної наукової літератури у структурно завершеній формі, з`ясувати умови, за яких відбувалися історичні події, процеси та явища, встановити причинно-наслідкові зв`язки.

У процесі виконання дослідження було використано широкий комплекс загальнонаукових та спеціально-наукових методів історичного пізнання. Завдяки таким загальнонауковим методам як аналіз, синтез, індукція та дедукція вдалось визначити актуальність, об`єкт і предмет, мету і завдання, наукову новизну дослідження, сформулювати його основні концептуальні положення, узагальнення і висновки. Завдяки першим двом методам ми зуміли спочатку проаналізувати окремі аспекти проблеми, розкласти її на частини, з`ясувати та виділити характерні риси процесів, подій та явищ, що були властиві досліджуваному періоду, а потім узагальнити їх з метою з`ясування повної картини дійсності. У дослідженні використано і загальнонауковий діалектичний метод, який дав змогу простежити взаємозв`язок та взаємовплив у процесі розвитку подій та явищ.

Для з`ясування подібностей і розбіжностей між студентами 20-30-х рр., післявоєнної доби і сучасною молоддю використовувався метод аналогії і порівняння. Визначення чисельності студентів, їхнього партійного, соціального, національного, вікового, освітнього і статевого складу стали можливими завдяки методу математичної статистики. Застосовували також методи роз`яснення, пояснення і оцінки певного факту. Під час характеристики історичних джерел, праць вітчизняних і зарубіжних вчених, їхніх наукових концепцій ми послуговувалися когнітивним методом.

У роботі використано і низку спеціально-історичних методів історичного дослідження. Так, завдяки ретроспективному та історико-генетичному методам вдалося відстежити хроніку подій, які відбувалися у студентському середовищі, встановити їхні причинно-наслідкові зв`язки. Історико-порівняльний метод характеризується встановленням схожих і відмінних рис у досліджуваних подіях. Він дозволив простежити зміни державної політики, зокрема, щодо формування

студентського складу, навчальної діяльності молоді, її матеріального становища. Історико-типологічний метод ми використали під час поділу певних об'єктів і явищ на певні типи: зокрема, при аналізі джерел і розподілу їх на типи; градації вишів за чисельністю студентів, їхньою партійністю, соціальною приналежністю, національністю, статтю. Проблемно-хронологічний метод передбачає розподіл широких тем на вузькі, кожна з яких, у свою чергу, розглядалася у хронологічно-логічній послідовності. Саме за допомогою цього методу вдалося реконструювати загальну палітру, у якій жило студентство педагогічних навчальних закладів у 20-30-х рр. через спектр подій, пов'язаних з відбудовчим періодом початку 20-х рр., процесами українізації, нової економічної політики, радянської модернізації України кінця 20-х-30-х рр. ХХ ст. Проблемно-хронологічний метод був основою для формування структури роботи. Структурно-функціональний метод, який теоретично та методологічно базується на теорії соціальної дії, був застосований при дослідженні взаємодії влади і студентства, особливо в контексті дослідження його суспільно-політичної діяльності (участь у загальнодержавних, ідеологічних і господарських кампаніях, шефській роботі селах, підрозділах Червоної армії і підприємствах міст, робота у складі партійних і комсомольських, а також добровільних громадських організацій тощо). Метод періодизації забезпечив можливість систематизувати історичний процес за хронологічними періодами, що відрізнялися між собою певними особливостями. Зокрема, враховуючи процеси, що відбувалися у студентському середовищі, виокремимо три періоди: 1) перша половина 20-х рр. – становлення радянської системи вищої педагогічної освіти; 2) друга половина 20-х рр. – застосування нових методів навчання, зміни у системі формування студентського складу, певне покращення матеріального становища молоді. Початок третього періоду, який охоплює 30-ті рр., пов'язаний із реформуванням вищої освіти УСРР. Власне, у цей час більшовикам вдалося завершити процес радянізації студентства, інструментами якого було залучення молоді до участі у партійних і комсомольських осередках, різних кампаніях, а також політичні чистки. Вивчаючи численні документи як опубліковані так і неопубліковані, ми застосовували метод контент-аналізу.

Загалом, комплексне використання наукових принципів, загальнонаукових та спеціально-наукових методів, що використовуються сучасною вітчизняною історичною наукою, дало можливість оптимально використати архівні джерела, опубліковані документи та наукову літературу, а відтак системно і неупереджено проаналізувати державну політику щодо формування студентського складу, показати його навчальну, науково-дослідну, громадсько-політичну діяльність та матеріальне становище. Використаний у роботі науковий інструментарій зумовив структуру роботи, логіку викладу матеріалу, дозволив зробити відповідні висновки й аргументувати положення, що виносяться на захист.

Висновки до розділу

Отже, аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії свідчить, що наявні праці відтворюють переважно загальноукраїнський контекст, або акцентують увагу переважно на студентській молоді лівобережного та південного регіонів України. Їхні автори не проводили градації студентів за окремими галузями освіти. Крім того, абсолютна більшість досліджень хронологічно обмежувалися 1920-ми рр. Поза їх увагою залишилося ще чимало нез'ясованих питань, пов'язаних з навчальною, науковою і громадсько-політичною діяльністю студентства педагогічних навчальних закладів України, їхнім соціальним, національним, статевим складом, кількісними показниками прийомів. Аналізуючи наявні архівні комплекси, опубліковані різноманітні документальні збірники, мемуарні видання і багатий матеріал періодики ми дійшли висновку, що вони мають значний інформаційний потенціал, цілком достатній для того, щоби розв'язати поставлені завдання і досягти сформульованої в дослідженні мети. Методологічною основою роботи є комплекс принципів і загальнонаукових та спеціально-наукових методів історичного пізнання. Саме їх залучення сприяло всебічному та ґрунтовному висвітленню подій, фактів і явищ, пов'язаних із життєдіяльністю студентів педагогічних навчальних закладів радянської України у 20-30-ті рр. ХХ ст.

РОЗДІЛ II

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЩОДО ФОРМУВАННЯ СТУДЕНТСЬКОГО КОНТИНГЕНТУ ПЕДАГОГІЧНИХ ВИШІВ УКРАЇНИ

2.1. Стан педагогічної освіти на початку 1920-х рр. Організація та особливості прийому молоді на навчання

Нині діюча національна система педагогічної освіти під дією загальносвітових тенденцій переживає період докорінних змін. Вони, зокрема, передбачають: створення у суспільстві атмосфери загальнодержавного, всенародного сприяння розвитку освіти; відхід від авторитарної педагогіки; забезпечення розвитку освіти на основі прогресивних концепцій; підготовка нового покоління учительських кадрів; створення правової і нормативної бази освіти.

Сьогодні, в умовах реформи вищої школи України, виникає нагальна потреба в науковому узагальненні історичного досвіду підготовки учителів.

До 1917 р. не було єдиної системи підготовка учительських кадрів [24, арк. 17]. Основну масу учителів середньої школи готували університети (на фізико-математичному та історико-філологічному факультетах), які давали ґрунтовну підготовку за спеціальністю (з математики, природознавства, історії, мови і літератури), але зовсім не приділяли увагу педагогічній підготовці – ні теоретичній, на практичній. Цей недолік особливо гостро відчували молоді учителі середніх шкіл [1902, с. 207]. До того ж, в університетах викладання не велося українською мовою. В них навчалися переважно вихідці із заможних верств населення. Так, серед студентів усіх університетів царської Росії дворяни і чиновники становили 38,3%, діти представників духовенства – 7,4%, діти т. зв. почесних громадян і купців – 11,4% і т.д. [2016, с. 159]. Дітям робітників і селян доступ у вищі навчальні заклади, кількість яких у 1914-1915 н.р. в імперії становила 91 [1688, с. 110] (в Україні – 19 з 26695 студентами [2018, с. 128]), був закритий.

У 1911 р. в деяких навчальних округах були відкриті однорічні педагогічні курси для випускників вишів, які бажали стати учителями середньої школи. Але

короткочасність підготовки і, найголовніше, невелика їх кількість не вирішували завдання підготовки кваліфікованих педагогів [1902, с. 207]. Учителів для середніх шкіл комплектували також з випускників духовних академій [24, арк. 17].

Педперсонал для міських шкіл готували учительські інститути, а для початкових шкіл – учительські і духовні семінарії [24, арк. 17], які поряд із кваліфікацією давали середню освіту [2090, с. 9]. У 1917 р. 8 інститутів діяли в Херсоні (створений у 1861 р.), Глухові (1874 р.), Києві (1909 р.), Миколаєві (1913 р.), Вінниці (1912 р.), Полтаві (1915 р.), Одесі (1915 р.), Чернігові (1916 р.) [1665, с. 295; 2014, с. 450]. В. Майборода встановив, що в Україні було 11 учительських інститутів [1891, с. 96–102]. Підготовку учителів гуманітарного профілю вів Ніжинський історико-філологічний інститут [1692, с. 98; 1946, с. 224]. У 1917 р. працювали також 25 учительських семінарій [1665, с. 295-296]. І. Ящук у своїй статті повідомляє про 33 учительські семінарії [2074, с. 205], а І. Ніколіна – про 44. Діяли також 5 церковно-учительських шкіл [1946, с. 224], 34 місцеві і 2 окружні педкурси [2074, с. 205]. Попри це, за С. Постернаком, спеціальну педагогічну освіту у середніх школах України в 1917 р. мали лише 1% учителів [1963, с. 81].

Спроби реформувати систему підготовки педагогічних кадрів мали місце і в добу Української революції 1917-1920 рр. Центральна Рада розробила структуру управління освітою, відновила діяльність Всеукраїнської учительської спілки, яка одним із напрямків своєї діяльності визначила підготовку та перепідготовку педагогічних кадрів – організацію короткотермінових курсів та відкриття у найближчій перспективі спеціалізованих навчальних закладів. Так, у листопаді 1917 р. Київські вищі педкурси реорганізували у педагогічну академію [1868, с. 143], основною метою якої була теоретична розробка методів навчання та виховання, а також формування педагогічної майстерності майбутніх учителів.

У цей час проводилася робота з українізації освіти, зокрема, відновлювалося навчання українською мовою, вводилися українознавчі предмети, видавалися рідною мовою навчальні посібники та підручники, відкривалися нові

українські школи та реорганізовувалися російські в українські, велася підготовка учителів-українців тощо. Школа базувалася на принципах єдності та наступності всіх навчальних закладів, праві всіх на безкоштовну освіту, обов'язковості та світськості освіти [1880, с. 137–138].

У 1918 р. було відкрито один учительський інститут та 11 учительських семінарій. Питанням підготовки педагогічних кадрів приділялася увага і в добу Директорії УНР. Планувалося з 1 січня 1919 р. організувати один учительський інститут, а з осені 1919 р. – 8 інститутів і 20 учительських семінарій. Загалом, на січень 1919 р. в Україні підготовку учительських кадрів здійснювали 22 вищі навчальні заклади: у Києві (університет св. Володимира, український університет, Фребелівський інститут, Польський університет, вищі жіночі курси, історико-філологічні курси Товариства професорів, педагогічний інститут, педагогічна академія, окружні педкурси, педкурси А. Жекуліної), Харкові (університет, вищі жіночі курси), Одесі (університет, вищі жіночі курси, окружні педкурси), Катеринославі (приватний університет, педагогічний інститут, вищі жіночі курси), Кам'янці-Подільському (український університет), Ніжині (історико-філологічні жіночі курси, історико-філологічний інститут кн. Безбородька), Полтаві (історико-філологічний факультет) [1658, с. 439; 2074, с. 206].

У 1919 р. на більшій території України було встановлено радянську владу. Перемога більшовиків у збройній боротьбі з національно-патріотичними силами не дозволяла їм впевнено почуватися в українських землях. Усвідомлюючи своє хитке становище, лідери більшовицької партії, з одного боку, пішли на тимчасові поступки в економіці та національному питанні, а з іншого – використовували всі можливі засоби для поширення комуністичних ідей серед широких народних мас. Надійним інструментом впровадження комуністичної ідеології більшовики розглядали систему освіти, яку в Україні потрібно було перебудувати й поставити на службу радянській владі. Особливу увагу влада звернула на виховання для майбутнього благодатного суспільства нового типу учителя, здатного слухняно виконувати вказівки і стати в майбутньому «будівником соціалізму» в країні,

втілювати у життя всі накази тоталітарної влади щодо побудови нової соціалістичної радянської нації.

Для реалізації цієї програми влада взяла рішучий курс на пролетаризацію вищої школи, метою якого було зробити спеціальну освіту доступною для тих верств, що не могли навчатися до революції. Більшовики поставили за мету сформувати нову інтелігенцію, з новим соціальним обличчям – робітничо-селянську інтелігенцію. Першим кроком до цього стала пролетаризація вишів.

Вже в перший рік радянської влади поставили завдання «поліпшити» соціальний склад студентства. 8 травня 1920 р. НКО УСРР розробив інструкцію «Про прийом до вищих навчальних закладів», відповідно до якої у виші приймалися особи, які досягли 17 років. При вступі перевага надавалася дітям робітників (членів профспілки), членам КП(б)У, комсомольцям. Абітурієнти складали вступні экзамени (колоквіуми) [463, арк. 16; 834, с. 89; 1150; 1160; 1935, с. 267].

Ці інструктивні документи стали основою під час прийому студентів. Водночас, правила прийомів до різних вишів не були уніфікованими, зокрема, у Вінницькому [260, арк. 93зв.–94; 261, арк. 96зв.–97], Кам'янець-Подільському [645, арк. 75; 909] і Київському ІНО [750, арк. 5; 1939, с. 11].

На жаль, даних про прийом до педвишів у перший рік їхнього існування обмаль. Так, до Київського ІНО у 1920 р. абітурієнти подали 4111 заяву. На навчання прийняли 1119 студентів [18, арк. 40зв.]. Студентами Одеського ІНО упродовж 1920-1921 н.р. стали 720 осіб [1574, с. 74]. Конкурс до вишів великих міст, природно, був вищим, ніж у провінційних. З Вінницького ІНО повідомляли, що у зв'язку з воєнно-політичними подіями 1914-1920 рр., значна частина студентства покинула місто, внаслідок чого постало питання про подальше функціонування вишу [1280, с. 99].

20 квітня 1921 р. наказом Укрголовпрофосвіти при НКО УСРР вільний вступ до вишів відмінявся, а замість нього було запроваджено систему відряджень [152, арк. 18; 1577, с. 329]. Право вступу мали лише відряджені на навчання партійними, профспілковими, радянськими та військовими органами. На кожний

рік Укрголовпрофосвіта складала рознарядку, яка визначала й закріплювала відповідні квоти у відсотках для кожного вищезазначеного органу. Так, на 1921-1922 н.р. 60% місць у педвишах були надані профспілкам, 15% – військовим округам, 10% – КНС, 10% – партійним і 5% – комсомольським осередкам [15, арк. 76; 733, арк. 27; 1574, с. 76]. У 1923 р. серед вступників комуністи склали 5,9%, комсомольці – 4,4%, члени профспілок – 58,6%, КНС – 10,9%, військові – 5,8%, направлені органами освіти – 14,4% [881, с. 29]. У 1925 р. органи КП(б)У отримали в педвишах 15% місць, ЛКСМУ – 13%, профспілки – 40%, КНС – 20%, відділи освіти – 10%, демобілізовані червоноармійці – 2% [186, арк. 21].

Що стосується окремих навчальних закладів, то, наприклад, у Харківському ІНО у 1921 р. на факультеті професійної освіти до колоквіуму допустили 502 особи, з яких 402 були з відрядженнями [2050, с. 329]. У 1923 р. на 770 місць заяви про вступ подали 339 відряджених осіб [152, арк. 115]. В Одеський ІНО у 1922 р. вступили 127 осіб [46, арк. 59], у 1923 р. – 282 [1144, с. 98]; Полтавський – у 1925 р. – 127 [1612, с. 109]. На навчання до Кам'янець-Подільського ІНО у 1922 р. відрядили 154 особи [571, арк. 195], у 1923 р. – 49 [523, арк. 247], у 1924 р. – 48 [589, арк. 17], у 1925 р. – 36 [1063]; Чернігівського – у 1923 р. – 38 [740, арк. 26], у 1925 р. – 44 [743, арк. 53]; Вінницького – 41 [30, арк. 27зв.; 256, арк. 82, 112]; Волинського – у 1925 р. – 30 [896; 897]; Житомирського українського ПТ – у 1925 р. – 31 [1489].

Система відряджень мала багато недоліків і викликала невдоволення у суспільстві, про що повідомив нарком освіти Г. Гринько, виступаючи з доповіддю у квітні 1922 р. на третій губерньській нараді працівників освіти у Бахматі [914, с. 51–55]. На місцях часто не дотримувалися планів рознарядки. Так, у 1923-1924 н.р. у Житомирському окрузі план рознарядки виконали лише на 50%, а в 1924-1925 н.р. – на 74% [1993, с. 28]. Водночас, у Катеринославський ІНО за відрядженнями вступали 244 особи, однак прийняли з них тільки 209 [43, арк. 75], у Миколаївський – відповідно 108 і 88 [45, арк. 15].

Організації, які направляли своїх представників до вишів, не проводили необхідної роботи з відбору кандидатів, внаслідок чого «академічна підготовка прийнятих до вузів була надзвичайно слабкою» [1354].

У 1921 р. вступні іспити відмінили і виші змушені були встановлювати колоквіуми для абітурієнтів зі спеціальних дисциплін, щоб якимось чином перевірити якість знань майбутніх студентів [471, арк. 32зв.; 1877, с. 160; 2091, с. 13]. Від колоквіуму звільнялись випускники робітфаків і професійних шкіл зі стажем роботи; особи, які закінчили виші до революції і їхні знання відповідали програмі вступу до інституту. При зарахуванні переваги надавались членам компартії, комсомольцям, кваліфікованим робітникам, демобілізованим червоноармійцям і членам профспілок, КНС [522, арк. 1; 725, арк. 184]. Характерно, що в разі якщо вступник колоквіум не склав, він міг бути зарахований на I триместр з обов'язковою вимогою надолужити прогалини [1876, с. 32].

У 1923 р. вступні іспити були відновлені [2090, с. 8]. Без них зараховувалися випускники вищих трирічних педкурсів, учительських інститутів, робітфаків, учителі, які мали стаж роботи не менше 4 років [551, арк. 83; 589, арк. 13; 1891, с. 61]. Для того, щоб не допустити в інститут «політично ворожого елементу», голова приймальної комісії один раз у 2-3 дні подавав місцевим відділам списки вступників для перевірки [580, арк. 31; 589, арк. 3]. Все це робилося для того, аби закрити шлях до вищої школи, незалежно від рівня підготовки, вихідцям з колишніх «панівних класів», духовенства, учасникам антибільшовицьких формувань 1917-1920 рр.

У 1926 р. систему відряджень скасували. До вишів стали приймати випускників робітфаків, профшкіл і шкіл ФЗУ. Робітфаківці вступали без іспитів, а всі інші повинні були складати вступні випробування. Від абітурієнтів вимагали «громадської атестації» місцевками, КНС, сільрадами тощо [1523]. При вступі зберігався класовий принцип комплектування: для робітників, селян, інтелігенції, службовців та кустарів відводили відповідну частину місць (куріальна система). Конкурсні іспити проводили в середині

кожної курії, але ні в якому разі не між ними [2050, с. 330]. Наприкінці 1926-1927 н.р. для всіх ІНО визначали таку норму прийому: 15% серед новоспечених першокурсників мали становити робітники, 35% – селяни, 30% – трудова інтелігенція, 17% – службовці, 3% – кустарі [319, арк. 61], у 1927-1928 н.р. – відповідно (у %) 20, 25, 30, 22 і 3 [320, арк. 63], у 1928-1929 н.р. – 20, 35, 32, 10 і 3 [322, арк. 31; 422, арк. 7; 653, арк. 4], у 1929-1930 н.р. – 30, 40, 15, 13 і 2 [172, арк. 88; 322, арк. 39]. Для навчальних закладів різних типів визначалися окремі норми для вступу. Дані додатку А свідчать про співвідношення норм прийому у педагогічні виші з ВНЗ інших типів.

Для педтехнікумів встановлювалися такі пропорції: у 1926-1927 н.р. робітникам виділили 10% місць, селянам – 60%, трудовій інтелігенції – 20%, службовцям – 8%, кустарям – 2%; у 1928-1929 н.р. – відповідно (у %) 15, 60, 18, 6 і 1; у 1929-1930 н.р. – 25, 65, 5, 3 і 2 [215, арк. 13; 322, арк. 341; 653, арк. 4]. Забезпечити ці норми було проблематично, особливо у провінційних вишах, де робітничий прошарок, як вже зазначалося, був незначним.

Загалом, встановлення куріальної системи було кроком вперед на шляху демократизації принципів та критеріїв комплектування колективів студентів. До вишів могли потрапити найбільш підготовлені абітурієнти. Тож за інтелігенцією, службовцями і підприємцями, які до того формально не могли потрапити до вишів, закріплювалося фіксоване представництво у студентських колективах.

На основі вищезазначених принципів формувалися правила прийому, наприклад, до Київського [665, арк. 2–4зв., 19–20] і Кам'янець-Подільського ІНО [1359], Шепетівського [665, арк. 31], київських російського [665, арк. 95–95зв.] і польського [878], Житомирського українського [336, арк. 110; 339, арк. 7; 346, арк. 291зв.–292; 1498], Новоград-Волинського ПТ [347, арк. 48].

У наступні роки правила прийому зазнали певних змін. В інструкції НКО УСРР, яка регламентувала прийом студентів на 1928-1929 н.р., вказувалося, що соціальних норм у більшості вишів не дотримувалися. Тому при прийомі пропонували керуватися такими нормами: до категорії робітників відносити «найманих робітників фізичної праці» і батраків із трирічним виробничим

стажем. До соціальної групи селян зараховували членів сільськогосподарських комун та артільей, сільську бідноту та селян-середняків. Трудову інтелігенцію складали діти членів Всеукраїнського міжсекційного бюро інженерів і техніків (ВУМБІТу), академіків та професорів, учителі та їхні діти, а також сільська інтелігенція (учителі, лікарі, ветеринари, лісники, кооператори). До службовців належали члени профспілки, що працювали в державних, кооперативних і приватних установах та підприємствах. До кустарів зараховували кустарів, які об'єднувалися в артілі і мали виборчі права. Заборонялося заповнювати місця однієї соціальної групи вступниками іншої. У вимогах прийому до вишів простежується політичний підтекст, коли перевага надавалася комуністам і комсомольцям, які повинні були ідейно впливати на студентів і викладачів, оскільки на той час партійно-комсомольський прошарок був незначним. Крім того, пільги при вступі мали також робітники, батраки та сільська біднота, які, навіть не склавши 1-2 непрофільних екзаменів, зараховувалися до вишів. В інструкції наголошувалося і на необхідності збільшити у вишах відсоток українців [422, арк. 7; 653, арк. 3–4]. 1 вересня 1928 р. заступник наркома освіти О. Полоцький направив у приймальні комісії вишів листа, у якому зазначалося, що НКО пропонував зараховувати до ВНЗ вступників-комуністів, які мали середню освіту, без екзаменів [653, арк. 8]. У правилах прийому на 1928-1929 н.р. зазначалося, що за складання екзаменів вступники вносили плату розміром від 1 до 30 руб., в залежності від соціального стану. Крім того, бронювалося 25% місць для учителів. Екзаменів вони складали на загальних підставах [809], що негативно відбилося, насамперед, на малокваліфікованих учителях, особливо на тих, що працювали у селах. Цим самим, сільських учителів штучно утримували на місцях, оскільки частина з них після закінчення ІНО не поспішали повертатися у сільську місцевість. Окрім того, правила обмежували вступ до інститутів випускників педтехнікумів, яких після закінчення навчання зобов'язали 3 роки відпрацювати на виробництві [2050, с. 330]. У 1929-1930 н.р. запровадили принцип районування [879, с. 32], відповідно до якого молодь з того чи іншого регіону могла вступати лише до чітко визначеного вишу (див. додаток Б). Ці правила стали основою для

правил прийому до окремих навчальних закладів, наприклад, до Бердянського [795, с. 192–193] і Запорізького ПТ [368, арк. 19, 21].

Результати прийому розглядались на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У та його органів [1607, с. 86], місцевих парторганів. У грудні 1922 р. секретар Донецького губкому КП(б)У Е. Квірінг акцентував увагу на тому, що «необхідно... проводити різко класову політику: насамперед всього на курси й ІНО повинні прийматися діти робітників і селян, а не вихідці із буржуазії. Новий учитель повинен бути у всіх відношеннях пролетарським учителем» [917, с. 9]. Про це ж у 1923 р. йшлося на VII всеукраїнській конференції КП(б)У [1401]. 30 серпня 1928 р. у резолюції ЦК КП(б)У «Стан вузів України» наголошувалося, що найповільніше процес пролетаризації відбувався у педагогічних та медичних вишах [840, с. 410].

Нормативно-правові акти органів державної влади, більшовицької партії, які використовувалися під час прийомів студентів до педагогічних вищих навчальних закладів проаналізовано у декількох наших публікаціях [1722; 1737; 1823].

Щорічно педвишам України доводився план прийому студентської молоді. Зокрема, у 1921 р. до педвишів планували набрати 4640 осіб [148, арк. 77], у 1922 р. – 5095 [148, арк. 79]. Утім, у 1922 р. план прийому виконати не вдалося. Загалом, подали заяви лише 2832 особи, у т.ч. 1544 відряджених. Допустили до екзаменів 2726 осіб, з яких зарахували 2056, у т.ч. 1164 відряджених. Таким чином, відсоток виконання держзамовлення становив лише 40,35% [141, арк. 123; 150, арк. 10]. Водночас, в одній з праць Я. Ряппо йдеться про те, що того року набрали 2388 студентів [933, с. 35]. У 1923-1924 н.р. до педвишів України мали набрати 3500 осіб, фактичний прийом становив 1771 осіб. Подібне спостерігалось і в 1924-1925 та 1925-1926 н.р. (див. додаток В) [1665, с. 44; 881, с. 28; 1326; 2025, с. 179]. У 1925-1926 н.р. вперше було здійснено набір до педтехнікумів. План прийому становив 2830 осіб, натомість його перевиконали і набрали 3251 студента [1665, с. 46].

У наступні два роки становище із наборами поліпшилось. У 1926-1927 н.р. в інститути народної освіти мали прийняти 2070 студентів, педтехнікуми – 3340 [159, арк. 100; 898, с. 74]. План прийому в ІНО виконали на 96%. Загалом, у 12 ІНО заяви подали 3299 осіб (1,59 осіб на місце), з яких склали екзамени 1366, а зарахували 1988. У 61 педтехнікумі УСРР виявили бажання навчатися 6758 осіб, склали екзамени – 3266, зарахували – 4074 осіб (виконання плану прийому склало 121,97%) [855, с. 9]. У 1927-1928 н.р. ІНО мали поповнити 2010 студентів, а педтехнікуми – 3340 [91, арк. 83; 159, арк. 100]. Бажання навчатися в ІНО виявили 5030 абітурієнтів (2,5 особи на місце), з яких прийняли на навчання 2309 [91, арк. 83], у педтехнікумах – відповідно 8512; 2,54 і 4672 [91, арк. 109]. З 1928-1929 н.р. у вишах почали спостерігатися недобори, зважаючи на політику радянської влади щодо стримування сільських учителів, про що вже йшлося. В ІНО зарахували 3210 студентів при плані прийому у 3250 осіб, у педтехнікуми – 6403 [806, с. 9; 1883, с. 268]. У 1929-1930 н.р. в 11 ІНО прийняли 4141 студента [106, арк. 8–12], педтехнікуми – 2931 студента (дані по 33 технікумах) [106, арк. 1–3].

Найбільші набори мали педвищі великих міст – Харкова, Києва, Дніпропетровська і Одеси, куди вступали по декілька сотень студентів. Це було характерно як для першої (див. додаток Д), так і для другої половини 1920-х рр. Деякі педтехнікуми за кількістю новоспечених першокурсників випереджали низку ІНО (див. додаток Е).

Однією із головних проблем інститутів народної освіти була їхня не престижність серед «пролетарського» елементу, що позначалося на виконанні планів прийому. Основною причиною цього була низька зарплата учителів [846, с. 330–331]. Зважаючи на це, основна маса абітурієнтів прагнула вступати у більш престижні індустріально-технічні, соціально-економічні і сільськогосподарські інститути, які могли забезпечити кращі матеріальні умови і кар'єрний ріст [1667, с. 89]. Деякі студенти вже у ході навчання подавали заяви про відрахування з вишу, аргументуючи це тим, що помилилися з вибором професії [66, арк. 463]. Власне, це призводило до того, що становище з кадрами залишалося напруженим,

їх не вистачало для забезпечення всіх шкіл кваліфікованими працівниками [2031, с. 263].

Для стабілізації становища і покращення наборів виші залучали до профорієнтаційної роботи студентів [266, арк. 100]. Крім того, друкувалися і розсилалися у сільради, профшколи, трудові школи регіонів, інспектури народної освіти «Правила та програми вступу до ІНО» [460, арк. 46].

Наявні праці радянських та сучасних українських дослідників, архівні джерела та матеріали періодики дають можливість прослідкувати партійний, соціальний, національний та статевий склад першокурсників.

Зростала динаміка прийому комуністів і комсомольців. У 1922-1923 н.р. серед першокурсників членами партії були лише 4,3%, комсомольцями – 9,2% [141, арк. 123; 1836, с. 93]; у 1923-1924 н.р. – відповідно 4,8% і 9,6% [806, с. 18]; у 1924-1925 н.р. – 5,7% і 7,9%; у 1925-1926 н.р. – 11,2% і 16,9% [931, с. 23]; у 1926-1927 н.р. – 12,1% і 20,5%; у 1927-1928 н.р. – 14% і 21,2% [931, с. 23]; у 1928-1929 н.р. – 13,5% і 32% [806, с. 18]. У 1929-1930 н.р. комсомольців було 32,8% [1836, с. 93]. У педтехнікумах нижчим був відсоток комуністів, але вищим – комсомольців. Так, у 1926-1927 н.р. члени КП(б)У серед першокурсників становили 2,9%, члени ЛКСМУ – 37,6%, у 1927-1928 н.р. – відповідно 2,6% і 39,7% [91, арк. 187], у 1928-1929 н.р. – 3,3% і 39,4% [806, с. 18]. За показником забезпечення партійним прошарком педвиші випереджали медичні і мистецькі ВНЗ, водночас поступалися – індустріально-технічним і соціально-економічним, були майже на одному рівні із сільськогосподарськими вишами (див. додаток Ж).

Збільшення кількості партійців, зокрема у 1928-1929 н.р., пояснюється насамперед тим, що у липні 1928 р. пленум ЦК ВКП(б) прийняв рішення про відрядження у виші 1 тис. комуністів («парттисячники») [2073, с. 204]. Швидкий ріст партійних рядів наприкінці 20-х рр. спричинив лист заступника наркома освіти УСРР А. Приходька від 1 вересня 1928 р., у якому він рекомендував зараховувати до вишів без іспитів вступників-комуністів із середньою освітою [322, арк. 27].

Аналіз соціального складу вступників показує поступове збільшення робітничо-селянського прошарку. На початку 20-х рр. він був незначним. Наведені дані у додатку 3 дають змогу зробити висновок, що педвиші з поміж інших вищих шкіл УСРР мали найменший робітничий прошарок. Водночас, питома вага службовців була найвагомішою. Що стосується селянства, то їхній показник майже збігався із загальнореспубліканським.

У другій половині десятиліття владі вдалося «поліпшити» соціальний склад. У 1926-1927 н.р. серед першокурсників робітників було 13,6%, селян – 20,8%; у 1927-1928 н.р. – відповідно 13,2%, 22,4% [91, арк. 169]; у 1928-1929 н.р. – 20,4%, 32,2% [806, с. 10]; у 1929-1930 н.р. – відповідно 32,3%, 37,9% [2073, с. 202]. Таким чином, наприкінці 1920-х рр. робітничо-селянський прошарок за чисельністю почав домінувати у середовищі першокурсників. Якщо порівняти ці дані із загальнореспубліканськими, то вони будуть не на користь педвишів. У 1926-1927 н.р. серед першокурсників вишів усіх типів робітники становили 28,5%, селяни – 42% [935, с. 73], у 1927-1928 н.р. – відповідно 34,1% і 27,4% [1607, с. 86; 1920, с. 72], у 1928-1929 н.р. – 34,2% і 32,5% [833, с. 685; 1571, с. 9].

Дещо сприятливішим для більшовицької влади було становище у педтехнікумах. Тут у 1926 р. серед першокурсників робітники становили 12,6%, селяни – 59,7%; у 1927 р. – відповідно 13,2%, 57,8% [91, арк. 109].

Отже, завдяки політиці пролетаризації ВНЗ, зокрема застосовуючи класовий підхід до комплектування студентського складу, вищу школу вдалося перетворити на «організацію диктатури пролетаріату та соціалістичного будівництва».

У педвишах перші позиції серед інших національностей тримали українці. У 1922-1923 н.р. з-поміж першокурсників ІНО вони становили 45,1%, євреї – 28,9%, росіяни – 24,1% [141, арк. 123]. У 1923-1924 н.р. українців було 63,7%, у 1924-1925 н.р. – 66,6%, у 1925-1926 н.р. – 66,9% [2090, с. 192]. У 1926-1927 н.р. представники титульного етносу нараховували 69,9%, євреї – 16,8%, росіяни – 9,6%; у 1927-1928 н.р. – відповідно 70,7%, 16,3%, 8,4% [91, арк. 113, 163]; у 1928-1929 н.р. – 69,2%, 15,4%, 11,8% [806, с. 20]. Подібне мало місце і в педтехнікумах:

у 1926-1927 н.р. українці становили 76,2%, євреї – 11,2%, росіяни – 5,1%; у 1927-1928 н.р. – відповідно 79%, 10,2%, 4,2% [91, арк. 109, 184], у 1928-1929 н.р. – 72,3%, 13,8%, 8,3% [806, с. 20].

Частка українців у педвишах щодо інших ВНЗ був одним із найвагоміших. За цим показником педагогічні навчальні заклади поступалися лише сільськогосподарським (див. додаток І).

У другій половині 20-х рр. ХХ ст. практикувалося бронювання у вишах місць за Радою національних меншин ВУЦВК [138, арк. 100]. У листопаді того ж року вийшла постанова РНК УСРР, у якій йшлося про те, що при прийомі до вишів при рівних умовах у першу чергу приймалися діти спеціалістів та кваліфікованих працівників, що працювали у державних закладах та на підприємствах національних районів [137, арк. 118].

Переважна більшість молоді, яка вступала до педагогічних навчальних закладів, здобула освіту в дореволюційних середніх школах. Частина вступників закінчила трудові і професійні школи. Це було характерно для вступників першої половини 1920-х рр. Їхній освітній рівень наочно ілюструє додаток К.

У другій половині десятиліття комплектування педвишів відбувалося переважно за рахунок випускників професійних та трудових шкіл. Частина абітурієнтів навчалися на робітфаках, у трудових школах, закінчили дореволюційну середню школу чи отримали домашню освіту. Підготовка через робітфаки не була домінуючою, що спростовує офіційну версію радянської історіографії про пріоритетність цієї системи. Про це свідчать такі дані. У 1926 р. 15,2% осіб, прийнятих до ІНО, закінчили робітфаки, 19,1% – профшколи, 13,1% – трудові школи, 26,5% – дореволюційну середню школу, 4,3% – отримали домашню освіту; у 1927 р. – відповідно 8,9%, 25,2%, 8,1%, 31,1%, 7,8% (ще 13% вступників закінчили педтехнікуми) [91, арк. 113; 161, арк. 8зв.]. У педтехнікумах у 1925-1926 н.р. робітфаки закінчили 0,4% вступників, профшколи – 14%, трудові школи – 59,3%, дореволюційну середню школу – 5%, початкову школу – 0,8%, підготовчі курси – 10%, здобули домашню освіту – 5,8%, виховувалися у дитбудинках – 1,3% і т.д. [1665, с. 60]. У 1926 р. 4,5% осіб закінчили робітфаки,

25% – профшколи, 57,2% – трудові школи, 3,1% – дореволюційну середню школу, 3,8% – отримали домашню освіту; у 1927 р. – відповідно 0,4%, 23%, 55,2%, 2%, 4,1% [931, с. 23–24].

Загалом, освітній рівень абітурієнтів був низьким, про що заявляв нарком освіти УСРР М. Скрипник [806, с. 24]. Про слабку підготовку абітурієнтів повідомляли з різних педагогічних навчальних закладів, зокрема, з Глухівського [1923, с. 143], Полтавського [1890, с. 45] і Харківського ІНО [2006, с. 74]; Зінов'євського [1965, с. 46], Пирятинського і Прилуцького ПТ [68, арк. 44, 52]. У зв'язку з цим у вишах змушені були створювати окремі групи, у яких ряд першокурсників зобов'язували у стислі терміни ліквідувати прогалини у знаннях.

Серед абітурієнтів, які вступали до ІНО, переважали 24-28-річні особи, до технікумів – 18-19-річні. В інститутах народної освіти досить значним був відсоток молоді не зовсім студентського віку, тобто 30 років і більше (див. додаток Л).

У педвишах набір жінок і чоловіків здійснювався переважно на гендерно-паритетній основі, з невеликою перевагою чоловіків. Наприклад, у 1922-1923 н.р. серед першокурсників ІНО було 56,1% чоловіків і 43,9% жінок [141, арк. 123], у 1923-1924 н.р. – відповідно 49,8% і 50,2%, 1924-1925 н.р. – 50,6% і 49,4%, у 1925-1926 н.р. – 52,3% і 47,7% [2090, с. 194]; у 1927-1928 н.р. – 58,1% і 41,9% [91, арк. 113], у 1928-1929 н.р. – 55,1% і 44,9% [1877, с. 170]. У педтехнікумах на перших курсах у 1926-1927 н.р. навчалось 51,2% чоловіків і 48,8% жінок, у 1927-1928 н.р. – відповідно 50,7% і 49,3% [91, арк. 109].

Мали місце випадки, коли студентів до вишів зараховували впродовж навчального року, що порушувало «нормальний хід занять» і призводило до падіння загального рівня підготовки спеціалістів [2098, с. 10]. Тому 22 грудня 1922 р. на засіданні комісії Укрголовпрофосвіти ухвалили припинити таку практику і проводити зарахування чи перевід до початку навчального року [39, арк. 412; 146, арк. 13]. Однак, на практиці цієї норми не дотримувалися, про що

повідомляли, наприклад, з Кам'янець-Подільського ІНО [593, арк. 26; 619, арк. 16].

Більш детально про формування студентського контингенту вищих педагогічних навчальних закладів у 1920-х рр. йдеться у двох наших публікаціях, які стосуються відповідно першої і другої половини десятиліття [1703; 1803].

Певні особливості мали вступні кампанії у 1930-х рр., зокрема зросли обсяги прийому молоді. На засіданні РНК УСРР 3 травня 1930 р. ухвалили проводити прийом до вишів двічі на рік – навесні та восени [94, арк. 28]. Тоді ж влада встановила нові правила комплектування вишів республіки, вживала заходів для поліпшення якісного рівня абітурієнтів. У постанові від 5 вересня 1931 р. «Про початкову і середню школу» ЦК ВКП(б) вказав на необхідність подолання корінного недоліку школи, яка у той час не давала достатнього обсягу загальноосвітніх знань і незадовільно вирішувала завдання підготовки абітурієнтів [1951, с. 65]. З метою комплектування вишів краще підготовленою абітурією відповідно до постанови ЦВК СРСР «Про навчальні програми і режим у вищій школі і технікумах» від 19 вересня 1932 р. запроваджувалися єдині вступні іспити, які стали обов'язковими для всіх вступників, у т.ч. для робітфаківців і випускників технікумів [885, с. 3]. Питання про комплектування інститутів УСРР внесли до «Уставу про вищі школи (інститути) УСРР» і «Уставу про технікуми УСРР», який був затверджений ВУЦВК і РНК УСРР 1 січня 1931 р. [827, с.123, 132].

Важливе значення у справі формування контингенту студентської молоді мала постанова ЦК КП(б)У «Про стан педагогічної освіти на Україні» від 23 березня 1931 р., у якій наголошувалося на необхідності змінити ставлення професійних, громадських та партійних організацій до справи комплектування педагогічних навчальних закладів, оскільки мали місце випадки недооцінки з боку цих організацій ролі та завдання педвишів, технікумів та курсів. Зважаючи на це, ЦК зобов'язав ці організації «негайно розпочати роботу щодо популяризації ролі та завдань педагога в сучасний період соціалістичного будівництва, посил[ити] пролетаризацію педшкіл» [839, с. 134].

Як і раніше, прийом здійснювався за класовим принципом. Так, у 1930 р. для педтехнікумів НКО визначив такі норми: 35% зарахованих першокурсників мали становити робітники, 50% – селяни, 10% – інтелігенція [424, арк. 13]. Партійні органи вимагали аби серед зарахованого студентства «партійного і комсомольського ядра» було не менше 50-60% від загальної кількості [1619, с. 289]. На практиці цієї норми досить часто не дотримувалися. Так, того року Кам'янець-Подільський ІСВ недобрав 15% партійців [657, арк. 30], а місцевий педтехнікум – 20% [503, арк. 12]. Це стосувалося й низки інших педвишів та педтехнікумів [2005, с. 128].

У наступні роки становище суттєво не змінилося. В зв'язку з цим генеральний секретар ЦК ВКП(б) Й. Сталін у 1934 р. відмітив, що «педагогічні ... інститути все ще у нас перебувають в загоні. Це великий недолік, що межує з порушенням інтересів держави». На переконання вождя, причиною цього було те, що педвиші випадали з поля зору партійних, комсомольських і громадських організацій, органів народної освіти. Й. Сталін констатував, що «без педагогів неможливо побудувати соціалізм. Педагоги нам потрібні не менш, ніж інженер і технік» [880, с. 3]. У цьому ж дусі була відозва ЦК ВЛКСМ (опублікована у 1934 р.) до всієї молоді, у якій, зокрема, наголошувалося: «Нам потрібні педагоги, щоб виховувати у наших дітей освічених, висококультурних будівників і громадян соціалістичного суспільства» [880, с. 4].

8 травня 1934 р. вийшла постанова бюро ЦК ЛКСМУ, відповідно до якої в педвиші мали відрядити 2050 комсомольців [880, с. 10]. Подібне мало місце і в наступному році, коли партійні органи, щоб забезпечити прийом «партійного і комсомольського ядра», визначали норми мобілізації членів КП(б)У і ЛКСМУ. Так, комуністів і комсомольців направляли на навчання до Харківського [1589, с. 50], Бердичівського [247, арк. 15], Вінницького [247, арк. 4] і Луганського педагогічних, Артемівського учительського інститутів [1952, с. 67], Немирівського [247, арк. 11, 16], Тульчинського [247, арк. 11, 13, 15], Бердичівського [247, арк. 11, 15, 39–40], вінницьких українського [247, арк. 15,

39–40] і єврейського [247, арк. 16], Проскурівського польського ПТ [715, арк. 58–71].

Акти мобілізаційного характеру оприлюднювали і органи державної влади. Так, 8 травня 1934 р. вийшов наказ наркома освіти УСРР В. П. Затонського про мобілізацію на навчання у педвиші 1,5 тис. учителів, які здобули освіту в обсязі педтехнікумів [635, арк. 126; 880, с. 17]. 20 травня 1934 р. очільник освітнього відомства спільно з всеукраїнським комітетом «Робос» видали постанову про відрядження на денну форму підготовки 220 учителів, які найбільш успішно навчалися заочно [880, с. 18].

Мали місце випадки, коли такі розпорядження центральної влади не знаходили підтримки на місцях [136, арк. 21; 639, арк. 179].

У середині 30-х років проблема класового принципу комплектування вишів втратила свою актуальність. На той час за рахунок чисток та перереєстрацій студентське середовище було вже майже однорідне і не становило загрози масового інакодумства. Фактично у середині 30-х рр. експеримент з пролетаризації вищої школи закінчується. У зв'язку з цим ЦВК і РНК СРСР 29 грудня 1935 р. своєю постановою скасував встановлені під час вступу в інститути та технікуми обмеження, пов'язані з соціальним походженням абітурієнтів чи їхніх батьків. До вишів приймали всіх громадян, які успішно склали вступні іспити і пройшли за конкурсом [816, с. 89; 839, с. 41; 840, с. 668; 853, с. 426]. Все ж і в наступні роки більшовики «турбувалися про посилення в рядах [студентів] партійно-комсомольського прошарку».

23 червня 1936 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли розгорнуту постанову «Про роботу вищих навчальних закладів і про керівництво вищою школою», яка встановлювала право першочергового вступу у виші відмінників навчання; єдині терміни і правила прийому у всі виші країни; суворий порядок і відповідальність керівників інститутів і наркоматів за прийом і перевід студентів з одного вишу в інший [886; 1952, с. 67].

Щоб залучити абітурієнтів до вишів, застосовувалися різноманітні форми роботи з ними. Для «вербування» майбутніх студентів у регіони відряджали

бригади студентів і викладачів (Глухівський [130, арк. 28], Зінов'євський [117, арк. 10; 130, арк. 12], Миколаївський [117, арк. 5; 384, арк. 87зв.], Херсонський ІСВ [130, арк. 211]; Вінницький [230, арк. 33–34; 242, арк. 9], Запорізький [863, с. 37; 1664, с. 15–16], Кам'янець-Подільський [639, арк. 179; 640, арк. 99зв.] і Польський педінститути [772, арк. 9]; Бердичівський учительський інститут [199, арк. 2]). Активну профорієнтаційну роботу проводили студенти Київського ІПО [125, арк. 25–25зв.], Кременчуцького [118, арк. 13], Лубенського [130, арк. 136], Ніжинського [130, арк. 63] та Чернігівського ІСВ [118, арк. 151], Житомирського педінституту [1042]. У Лубенському [130, арк. 136] та Херсонському ІСВ до профорієнтації залучали студентів-заочників [130, арк. 211], а в Кременчуцькому ІСВ – випускників цього вишу [118, арк. 13].

Подібна робота проводилася і у педтехнікумах. Зокрема, проводили роботу з «вербування» студенти Бердянського [371, арк. 68], Кам'янець-Подільського [536, арк. 71], Конотопського [442, арк. 58], Коростишівського [98, арк. 75], Маріїнського [98, арк. 89], Маріупольського ПТ [371, арк. 66] і Мелітопольського ПТ [1609, с. 57]. Нерідко студентів залучали до цієї роботи, коли вступна кампанія була під загрозою повного провалу (Київський російський [760, арк. 82–84] і Проскурівський польський ПТ [715, арк. 252зв., 298; 1576, с. 348]).

Нерідко ця робота була незадовільною. Так, слабкою була робота агітбригад Чернігівського ІСВ (до їх складу входили 8 викладачів і 10 студентів). Наслідками їхніх «потуг» були 7 заяв від абітурієнтів [118, арк. 151]. У 1933 р. слабо спрацювали у Вінницькому педінституті [223, арк. 27].

Траплялися випадки слабкої організації вступних кампаній. Вина за такі огріхи покладалася, насамперед, на приймальні комісії вишів. Так, у серпні 1937 р. група абітурієнтів Вінницького учительського інституту опублікувала у пресі замітку про порушення розкладу екзаменів, погану роботу екзаменаторів, незадовільні санітарні умови у гуртожитку, де проживали абітурієнти [803]. Подібне мало місце й у Вінницькому українському педтехнікумі [243, арк. 129]. 26 липня 1938 р. на закритих зборах осередку КП(б)У Житомирського педінституту

ззначалося, що не чітко були визначені аудиторії, де відбувалися консультації для абітурієнтів [308, арк. 70].

Більшість новоспечених першокурсників із піднесенням зустрічали зміну свого статусу. У дусі епохи вони ділилися на сторінках періодичної преси першими враженнями про навчання, серед яких, зокрема, студентка Житомирського учительського інституту А. Іщенко [1163].

Архівні документи і матеріали тогочасної преси повідомляють про виконання планів прийому студентів. Так, під час весняного набору 1931 р. 13 інститутів соціального виховання мали прийняти 1460 студентів. Восени того ж року 29 ІСВ та інститути професійної освіти передбачали поповнити 7540 студентів [106, арк. 4–7]. Навесні 1931 р. до 33 педтехнікумів мали влитися 2850 новоспечених студентів, а восени того ж року – 5220 [106, арк. 1–3]. У 1933 р. до 28 педінститутів планували набрати 5540 першокурсників [106, арк. 49]. А 1936 року виші мали поповнити 5060 студентів, учительські інститути – 2610 [1323]. Судячи з того, що до цих закладів, а також держуніверситетів (план прийому – 1700) було набрано 9574 осіб, то план прийому перевиконали [813]. У 1937 р. до педінститутів планували прийняти 3850 осіб, учительських інститутів – 2 тис., у 1938 р. – відповідно 2380 і 1000. У 1939 р. педінститути мали прийняти 1680 першокурсників [171, арк. 17–18].

Архівні документи, матеріали періодичних видань свідчать про результати прийому до окремих вишів (див. додаток М) і педтехнікумів (див. додаток Н).

Дані цих додатків свідчать, що у ряді закладів мало місце не виконання плану прийому. Восени 1931 р. на одному із засідань бюро ЦК ЛКСМУ причинами недостатніх наборів до педагогічних навчальних закладів були визнані: «Недооцінка деякою частиною молоді значення підготовки педкадрів, негативне ставлення до професії вчителя, недостатня матеріальна забезпеченість в майбутньому» [175, арк. 37]. У наступні роки настрої молоді суттєво не змінилися. 27 квітня 1934 р. у газеті «Комсомолец України» йшлося про те, що «серед певної частини комсомольців та молоді поширений невірний погляд на професію педагога. Частенько вважають, що бути учителем – це нудно, куди

цікавіше піти інженером на домну чи агрономом в МТС». Далі у публікації переконували молодь у необхідності обрати професію учителя: «Товариші, які гадають так, не розуміють великого завдання, що стоїть перед педагогом. Виховувати гармонійно розвинене, бадьоре, життєрадісне молоде більшовицьке плем'я – хіба це не найпочесніша, не радісна праця?» [880, с. 8–9].

Попри це, становище на краще не змінювалося. Так, у 1931 р. в Житомирському ІСВ недобір склав 67 осіб. Одну з причин цього керівництво вишу вбачало у непослідовній політиці НКО УСРР. Зокрема, у звіті закладу за 1931-1932 н.р. зазначалося: «Політика НКО щодо стипендій нового набору не видержує ніякої критики: для кожного ясно, що людина соціально-пригідна для ВИШу й теоретично підготовлена не піде в педвиш, коли заздалегідь цей ВИШ не гарантує стипендії...». Водночас, виші, які перебували у підпорядкуванні інших відомств обіцяли стипендіальне забезпечення [118, арк. 72, 73]. Незадоволення професією учителя висловлювали і студенти Київського ІПО [165, арк. 13], Бердянського [130, арк. 74] і Дніпропетровського ІСВ [274, арк. 1зв.], Вінницького українського ПТ [124, арк. 26]. У Бердичівському ІСВ у 1930 р. при плані набору 120 осіб на 5 жовтня подали заяви про вступ лише 80 абітурієнтів [99, арк. 14], Зінов'євському – в 1932 р. – відповідно 150 і 20 [130, арк. 13], Чернігівському – 120 і 15 [118, арк. 151], Артемівському – 180 і 49 [108, арк. 24], Сумському – 210 і 121 [102, арк. 16].

Катастрофічна ситуація із набором абітурієнтів склалася у 1933 р. 8 серпня член колегії НКО УСРР Моїсеєв сигналізував у ЦК ЛКСМУ, що у Харківський педінститут на 270 місць абітурієнти подали лише 19 заяв, Полтавський – відповідно 300 і 20, Сумський – 240 і 10, Лубенський – 180 і 40, Одеський – 600 і 70, Новомосковський – 180 і 35, Запорізький – 300 і 83, Криворізький – 180 і 30, Київський український – 600 і 168, польський – 300 і 78, Зінов'євський – 210 і 22, Артемівський – 300 і 78, Житомирський – 300 і 12 [176, арк. 15].

До кінця десятиліття справа з наборами дещо покращала. Щоправда, в деяких вишах, наприклад, у Глухівському педінституті у 1934 р. (абітурієнти

подали 10 заяв) [1925, с. 404], Сумському [447, арк. 98] і Житомирському – у 1937 р., мали місце провальні результати вступних кампаній [279, арк. 1].

Таким чином, державна політика щодо формування студентського контингенту в своєму розвитку пройшла декілька етапів. У першій половині 20-х рр. ХХ ст. широко використовувалася система відряджень на навчання партійними, комсомольськими, профспілковими, військовими організаціями, комітетами незаможних селян. Подальші події показали, що ця система була помилковим кроком і не досягла поставленої мети. Практикувалися розкладки, які встановлювали чіткі норми прийому для кожної губернії.

У 1926 р. систему відряджень, а також систему розкладки місць для прийому до вишів було скасовано, залишивши її лише для робітфаківців та осіб, відряджених з інших республік. Класовий принцип комплектування студентських контингентів зберігався: для робітників, селян, інтелігенції, службовців та кустарів відводили відповідну частину місць (куріальна система). Загалом встановлення цієї системи було кроком вперед на шляху демократизації принципів та критеріїв комплектування контингенту студентів. За інтелігенцією, службовцями і підприємцями, які до того формально не могли потрапити до вишів, закріплювалося фіксоване представництво у студентських колективах.

У той період відсоток виконання плану держзамовлення у педвишах був значно вищим у порівнянні з вишами інших типів. Власне, у закладах досить часто планів прийому не дотримувалися: їх або не виконували, або перевиконували. Для покращення наборів виші залучали до профорієнтаційної роботи студентів старших курсів. У соціальному складі вступників, поступово збільшувався робітничо-селянський прошарок. Переважна більшість абітурієнтів педвишів були безпартійними (за показником забезпечення партійним прошарком вони випереджали медичні і мистецькі ВНЗ, водночас поступаючись іншим типам вишів). Набір жінок і чоловіків здійснювався на гендерній паритетній основі. Провідні позиції серед зарахованих різних національностей тримали українці. Комплектування педвишів відбувалося переважно за рахунок випускників професійних та трудових шкіл, освітній рівень яких був загалом низьким.

Обсяги прийому зросли у 30-х рр., було встановлено нові правила комплектування вишів республіки, зокрема у 1932 р. ввели єдині вступні іспити. Діяла система відбору на навчання партійно-комсомольського активу. Регулярно проводилися мобілізації комуністів і комсомольців на навчання. У середині 30-х рр. експеримент з пролетаризації вищої школи завершився, коли у 1935 р. було скасовано обмеження, пов'язані з соціальним походженням абітурієнтів чи батьків. До вишів почали приймати всіх громадян, які успішно склали вступні іспити і пройшли за конкурсом. З року в рік план набору студентів виконувався із значними труднощами, особливо під час голодомору 1932-1933 рр. Становище поліпшилося лише наприкінці 30-х рр. ХХ ст.

2.2. «Чистки» як засіб регулювання соціального складу молоді

У 20-30-ті рр. ХХ ст. мали місце масові порушення прав людини, антидемократичні і нерідко протизаконні кампанії чисток студентів, які за своїм соціальним походженням не мали довіри з боку існуючого режиму. Їхнє соціальне походження протирічило загальному напрямку перебудови вищої школи.

На початку 1920-х рр. студентство було надзвичайно строкатим у соціальному, політичному, віковому та інших вимірах. Нарком освіти А. Луначарський з приводу цього писав: «...Поступово зростала спочатку дуже невеличка група студентів-комуністів. Зміцнення Радянської влади не могло не супроводжуватися зростанням прихильників у всіх прошарках трудового населення. На протилежному фронті організувалась спочатку досить бойова і яскраво контрреволюційна, потім з відтінком деякого політичного безсилля і тому принципово-опозиційна напівлегальна група різного роду політичних гуртків. Тут були люди, які пояснювали свою ворожість до комунізму не стільки позиціями політичними, скільки релігійними. Були кадети, есери праві, ліві, меншовики, анархісти. Посередині було студентство, що не розібралося, чи не бажало розбиратися [з політичною ситуацією]. Тут слово «болото» легко зривається з вуст... До комунізму вони ставляться не зовсім визначено... Багато з цих елементів можуть і відштовхуватися від нас до полюсу ворожого і бути притягнутими нами» [922, с. 179–181; 923, с. 216–218].

Ця теза прямо стосується і педагогічних навчальних закладів. У Харківському ІНО в 1923 р. 31,5% студентів не підтримували радянську владу [1148, с. 12]. Різноманітним було студентство і Київського [34, арк. 105] та Кам'янець-Подільського ІНО [552, арк. 84; 1014; 1017; 1196].

Зважаючи на вищезазначене, починаючи з 1921 р., влада вдалася до регулювання соціального складу студентської молоді, яке отримало назву «соціально-академічної перевірки», або «перереєстрації студентства». 14 жовтня 1921 р. колегія Укрголовпрофосвіти спільно з політкомісарами вишів розробила «Положення про проведення генеральної чистки» [1890, с. 38]. Невдовзі усі виші України отримали відповідну інструкцію, метою якої було «звільнення вищої школи від елементів, які заважають її пролетаризації і гальмують правильне виконання нею своїх функцій» [1572, с. 339; 2007, с. 137]. Серед відрахованих були і студенти інститутів народної освіти. На жаль, підсумкової статистики немає. З Чернігівського ІНО через перереєстрацію у 1921 р. відраховали 30 студентів [739, арк. 28]. Чистки відбулися також у Київському [1993, с. 137] і Катеринославському ІНО [2133, с. 120]. Аналізуючи хід «чистки» 1921 р., Я. Ряппо писав, що «минулорічна [весняний триместр 1920-1921 н.р. – Авт.] перереєстрація вивільнила наші інститути від номінального баласту. Це і «мертві душі», і малокорисні для радянської держави елементи» [1877, с. 165].

У 1922 р. відбулася ще одна «перереєстрація», метою якої оголосили «розвантаження навчальних закладів від ворожих, спекулятивних елементів», «баласту і непридатного для радвлади елементу», «осіб, які несли службу в білих арміях та не реабілітували себе» [152, арк. 18; 933, с. 144; 1577, с. 421], дітей «соціально небезпечного елементу», колишніх капіталістів, дворян, купців, духовенства, чиновництва, неблагонадійних вчителів [2059, с. 95]. В Одеському ІНО із 1236 студентів відраховали 575 [1870, с. 159–160]. Харківський ІНО покинули 100 осіб [2050, с. 332]. У Кам'янець-Подільському ІНО в результаті політичних і трудових чисток упродовж 1922 р. кількість студентів скоротили із 887 до 256 [149, арк. 47; 471, арк. 28зв., 32, 58; 551, арк. 8, 194; 564, арк. 17–18зв.; 1611, с. 17; 1660, с. 17; 1680, с. 47; 1943, с. 15]; Ніжинському ІНО – відповідно 340

і 290 [1922, с. 65]. Окремих молодих людей від звільнення рятувало лише зречення батьків, родичів тощо, яке друкувалося в газеті [1960, с. 257; 1962, с. 30]. У Вінницькому ІНО в травні на перереєстрацію з'явилося 123 студенти із 199 [30, арк. 101; 1280, с. 99].

Своєрідний підсумок чисток 1921-1922 рр. підвів М. Фрунзе, який, виступаючи на VII всеукраїнському з'їзді рад, наголосив: «Ми... переглянули весь склад й відкинули ті елементи, котрі не відповідають нашим вимогам» [1692, с. 210]. Подавалося це як успіх, вияв класової пильності, не замислюючись про наслідки для науки і освіти.

Все ж, незважаючи на вжиті радянською владою заходи з очищення вишів від «соціально-чужих» елементів, вони не принесли їй очікуваного успіху. 16 січня 1923 р. губернські комітети КП(б)У, політкомісари вишів отримали листа за підписом секретаря ЦК КП(б)У Петровського, у якому вказувалося на рішучу необхідність «вивести з вузів політично-шкідливий і антирадянський елемент» [151, арк. 26].

Перереєстрація у першому кварталі 1923 р. відбувалася у два етапи. Зокрема, з Кам'янець-Подільського ІНО у лютому-березні, репресивними заходами влади було «вичищено» 131 юнака і дівчат [26, арк. 62; 42, арк. 281зв.; 471, арк. 32, 58; 567, арк. 6; 571, арк. 26; 581, арк. 1; 583, арк. 1–13; 584, арк. 34], з Полтавського ІНО – у лютому – 20 [36, арк. 20]. З Херсонського ІНО у 1922-1923 н.р. внаслідок чисток з вишу відрахували 18% «соціально-ворожих студентів» [461, арк. 113; 2051, с. 31]. У Київському ІНО не пройшли «політичної перереєстрації» 7 студентів [752, арк. 23], Катеринославському ІНО – 61 [43, арк. 71], Волинському – 18 (березень 1923 р. [25, арк. 15зв.; 32, арк. 66зв.]). Тоді ж покинули навчання і чимало студентів Харківського ІНО [47, арк. 2–2зв.]. Більш гуманно до студентів поставилося керівництво Глухівського [1922, с. 32] та Миколаївського ІНО, з яких через соціальну невідповідність чи неблагонадійність не було відраховано жодну особу [45, арк. 4зв.; 389, арк. 37, 38зв.].

Перші чистки, які припадають на 1921-1923 рр. стали предметом розгляду у нашій статті, у якій ми показали політику радянської влади щодо регулювання

соціального складу студентства педагогічних вишів Правобережної України, нормативно-правове забезпечення чисток, а також їхні результати в окремих педвишах [1771].

Чергова чистка проводилася упродовж 1923-1924 н.р. З Харківського ІНО відрахували 22% студентів [1417, с. 10], Київського – 15% [1885, с. 57], Одеського – 8,5% [1870, с. 168], Миколаївського – 10,9% [45, арк. 55–56; 1458]. Ніжинський ІНО втратив 50 студентів [1923, с. 143], Чернігівський – 20 [740, арк. 62зв.]. У Вінницькому ІНО чистку провели у жовтні-листопаді 1923 р. [258, арк. 117; 259, арк. 2–3, 5зв.–8]. Як і попереднього року, жодного студента не відрахували з Глухівського ІНО [1923, с. 143].

У політзвіті Кам'янець-Подільського ІНО наприкінці квітня 1924 р. вказувалося, що із 120 студентів близько 50% були дітьми куркулів, священників та спекулянтів [1961, с. 67], чим, фактично, було намічено масштаби майбутньої чистки (планувалося відрахувати 107 осіб [1958, с. 185]). У червні 1924 р. Одеський губком КП(б)У оприлюднив план скорочення чисельності студентів Одеського ІНО на 18% [153, арк. 66].

У 1924-1925 н.р. була проведена перереєстрація, яка набула найбільшого суспільного резонансу. Перевірка проводилася на виконання рішень XIII з'їзду РКП(б) і VIII конференції КП(б)У, які визнали за необхідне скоротити контингент студентства і тим самим поліпшити його якісний склад і матеріальне становище [1607, с. 87]. 6 червня 1924 р. політбюро ЦК КП(б)У, виконуючи рішення VIII конференції КП(б)У, ухвалило постанову «Про перевірку складу студентів у вузах» [2073, с. 202], а 28 серпня РНК УСРР видав свою постанову «Про соціально-академічну чистку і перевірку студентів інститутів» [44, арк. 18]. Наступного дня на засіданні Центральної комісії визначили, що з педвишів необхідно відрахувати 12% студентів (з Київського і Харківського ІНО – по 15%) [153, арк. 9], а вже 31 серпня відповідний циркуляр надіслали всім губерньським комісіям і підкомісіям [153, арк. 59].

Перевірку запланували провести з 5 вересня по 5 жовтня [1325; 2055, с. 120]. Вона мала за мету «в'яяснити соціальний склад студентів, відповідність

кожного студента тим завданням, які ставить ВУЗ, академічну успішність, активність у відвідуванні занять і виконання робіт, покладених на студента навчальними планами і програмами, а рівно і активність в громадській роботі» [930, с. 12–13]. У звітах багатьох вишів йшлося про майже повну неуспішність молоді. У практичній роботі комісії припускалися різноманітних перекручень і порушень елементарних громадянських прав. Часто успішність фактично до уваги не бралася [1993, с. 145–146]. Мали місце випадки, коли відраховували студентів-відмінників, резолюції комісії були туманними і двозначними [1683]. Встигаючі студенти, яких виключали за неуспішність, могли за допомогою довідок оскаржити це, але не у всіх вишах їх видавали [2007, с. 143].

Незважаючи на вказівки Укрголовпрофосвіти провести перевірку з 5 вересня по 5 жовтня 1924 р., ця робота, особливо у великих вишах, затягнулася до середини листопада [156, арк. 28; 2007, с. 142]. Відсоток відрахованих студентів був значним. Найбільший відсоток відрахованих припадає на Київський ІНО. Тут виключили 31% студентів [65, арк. 300-301; 157, арк. 130]. Кам'янець-Подільський ІНО покинули 30,8% студентів [157, арк. 134; 573, арк.5; 587, арк.113, 128; 598, арк.78], Катеринославський – 22,8% [157, арк. 129], Волинський – 20,4% [51, арк.22-22зв.], Харківський – 17,6% [157, арк. 128], Полтавський – 15,5% [157, арк. 132], Ніжинський – 14,7% [1922, с.66], Одеський – 13,2% [157, арк. 131; 410, арк. 5], Миколаївський – 10,9% [157, арк. 131], Луганський – 10,6% [157, арк. 133], Херсонський – 9,7% [464, арк.11], Чернігівський – 6,8% [1922, с. 66].

Рішення про відрахування викликало гнів, обурення, а подекуди і паніку студентів, оскільки це негативно впливало на їхню долю [1993, с. 147; 2007, с. 138]. Багато студентів було відраховано з останнього курсу навчання, хоча в нормативних документах зверталася увага на те, що «з особливою обережністю потрібно віднестися при перевірці студентів випускних курсів, на яких держава витратила багато сил і коштів» [930, с. 13].

У 1925 р. РНК УСРР запропонував НКО на майбутнє проводити соціальну перевірку при прийомі до вишів, а перевірку успішності студентів – у процесі

навчання [1607, с. 88; 928, с. 33]. Архівні документи, матеріали тогочасної періодици свідчать про поодинокі факти відрахувань студентів із вишів, насамперед, через «приховання» свого соціального становища, наприклад, з Київського [162, арк. 20], Кам'янець-Подільського [485, арк. 34; 496, арк. 3; 519, арк. 1зв.-2зв., 16зв.], Миколаївського ІНО [392, арк. 147], Вінницького українського [192, арк. 125; 204, арк. 141, 143; 205, арк. 81; 207, арк. 14; 255, арк. 13], Сталінського [162, арк. 20-21], Бердянського педтехнікумів [795, с. 172] тощо.

Переслідування частини студентства з ідеологічних мотивів наприкінці 20-х рр. перетворилося в постійне явище і проводилося під традиційними для того часу гаслами «очищення» вишів від «ворожого елементу». Нерідко відрахування студентів з вишів було пов'язане не стільки за ідейними, суспільно-політичними мотивами, скільки з корисливих прагнень честолюбного керівника показати свою «класову пильність», через елементарну заздрість, амбітність, непорядність окремих працівників та однокурсників. Частина ректорів, зокрема, Київського [2014, с. 748], Кам'янець-Подільського [651, арк. 9] і Одеського ІНО [1993, с. 128–129], з «насолодою» виконували чистки студентського контингенту від «ворожого елементу» для більшовицької влади.

«Пильність» виявляли і місцеві партійні органи, наприклад, Затонський РПК [652, арк. 14; 485, арк. 25] і Старо-Керменчицький осередок ЛКСМУ [795, с. 175–176], які ставили питання про відрахування деяких студентів відповідно Кам'янець-Подільського ІНО і Бердянського ПТ. У ряді випадків про студентів, які мали сумнівне соціальне походження, «сигналізували» місцеві органи влади, громадські організації [426, арк. 9, 33, 35, 38; 795, с. 159; 2001, с. 631]. Долю молоді нерідко вирішували сусіди, товариші, колеги, односельчани тощо [460, арк. 29; 1870, с. 168].

У 1929 р. чистки студентської молоді посилюються. 5 квітня того ж року ЦК ВКП(б) прийняв директиву «Про «чистку» середніх і вищих навчальних закладів», адресовану всім партійним організаціям. Тут було вказано на недоцільність в «даний час» проведення «чисток» вишів. Натомість рекомендувалося у разі необхідності «вилучення чужих елементів» керуватися

особистими якостями студента, а не лише його соціальним походженням [1653, с. 23]. Через декілька днів, 9 квітня 1929 р. до всіх вишів УСРР направили листа за підписом заступника наркома освіти УСРР А. Приходька, у якому пропонувалося роботу з перевірки соціального складу проводити не кампанійськи, а як повсякденну. При відрахуванні слід було враховувати передусім громадську активність студента. До перевірки соціального складу студентської молоді пропонували залучати громадські і партійні органи вишів, а також організації КНС. При цьому зазначалося, що студенти, батьки яких позбавлені виборчих прав, але самі виборчими правами користувалися і не мали матеріального зв'язку з батьками, відрахуванню не підлягали. З дозволу НКО можна було відчислити студентів випускних курсів, дипломників [476, арк. 29; 617, арк. 4]. У цьому ж дусі був і лист секретаря ЦК ВКП(б) А. Смірнова «Про чистку середніх і вищих навчальних закладів» [476, арк. 26]. Правління вишів керувалися у своїй діяльності, окрім вищезазначених актів, ще й постановами НКО УСРР «Про доцільність виключення студентів останніх курсів за соціальними станом» та «Про порядок, як перевіряти соціальний склад студентства вузів» [2007, с. 149].

Проти огульних чисток виступав нарком освіти СРСР А. Луначарський. 15 лютого 1929 р. він написав достатньо ризикований для себе лист Й. Сталіну, де наголошував: «Одне із самих болючих питань – це питання про різні чистки, які тепер під різними приводами і соусами проводяться в окремих навчальних закладах... Чи потрібно тих молодих людей, які вже вчаться, без всякої вини з їх боку чи проблематичну вину їх батьків викидати з [навчальних закладів]». Очільник освітнього відомства переконував керівника держави, що такою політикою «ми остаточно підштовхуємо до ненависті і до контрреволюції деяку кількість молоді, яка, попавши в наш навчальний заклад, можливо, би перебудувалася в нашому дусі» [2018, с. 134–135]. Російський історик А. Журавльов припускає, що це звернення могло стати причиною відставки наркома [1653, с. 23].

Підливала оливи у вогонь і преса, постійно друкуючи списки «вовків в овечій шкурі», «тарганів у шпарах» та наголошуючи, що їх до «наших вузів

пролізали сотні і тисячі» [655, арк. 13; 951; 1295]. Кореспондент газети «Комсомолец Прикордоння» А. Грінберг, висловлюючи ідею більшовицької влади про боротьбу зі студентами, які мали непролетарське походження і вступали на навчання, «приховавши» свій соціальний стан, вимагав: «Треба дати відсіч тим, що пролізли і пролізають в наші школи під машкарою працюючих. Залізною мітлою прочистити наші школи від класово-чужих елементів» [1066].

Активно працювали над виявленням «злочинних елементів» загони т.зв. «легкої кавалерії», які почали виникати у вишах з жовтня 1928 р. відповідно до рішення VIII з'їзду ВЛКСМ [1836, с. 94]. М. Бухарін, виступаючи на цьому форумі, характеризував зазначені формування як «особливий тип летючого «неофіційного контролю», спеціальні групи комсомольців, які повинні були «влізти в саме серце зловживань... застигнути ворога на місці злочину...» [1993, с. 155–156]. У Київському ІНО загін «кіннотників» виник з ініціативи осередку ЛКСМУ в грудні 1928 р. [1215], який у 1930 р. налічував 72 [1225]. У Харківському ІНО для практичної роботи комітет комсомолу створив штаб із 7 осіб, який збирав заяви про прояви ворожих елементів. Загони одразу ж взялися за роботу, і восени 1928 р. посприяли, аби з ІНО відрахували 28 студентів [1836, с. 94]. У Кам'янець-Подільському ІНО загін «кавалеристів» налічував 30 осіб [495, арк. 13; 514, арк. 24].

До роботи комісій залучали широку громадськість, що, як вважали, забезпечувало «поліпшення» соціального складу студентів, наприклад, Дніпропетровського [1993, с. 162] і Кам'янець-Подільського ІНО [652, арк. 42; 655, арк. 27, 75, 80, 83–83зв.], Зінов'євського ПТ [1965, с. 47].

Не рідко на студентів заявляли їхні ж товариші, зокрема, у Кам'янець-Подільському ІНО [513, арк. 3; 654, арк. 9; 655, арк. 10–10зв., 74–74зв., 76зв.; 656, арк. 102]. Мізерна частина студентів, ризикуючи своїм відрахуванням, не видавала своїх товаришів, однокурсників чи односельчан. Одним з таких був студент Одеського ІНО Липка, якого відрахували за те, що, знаючи, де навчаються діти колишнього поміщика з його рідного села, відмовився про це заявити [2007, с. 148]. Студент Дніпропетровського ІНО Заборовський,

протестуючи проти виключення із комсомолу свого товариша М. Галушки, публічно на зборах підтримав його [1298]. Найбільш сміливі відкрито співчували відрахованим однокурсникам [515, арк. 14].

Архівні джерела, матеріали періодичної преси дають можливість встановити масштаби відрахування у 1929 р. студентів педвишів як «соціально-чужого елементу». Наприклад, у Київському ІНО стіни вишу покинули 90 осіб (4,5% від загальної кількості студентів) [846, с. 11; 967; 1156], Одеському – 39 (3,3%) [1870, с. 169], Харківському – 28 (1,3%) [1177], Гадяцькому ПТ – 21 (6,7%) [1045], Білоцерківському – 9 (2,4%) [93, арк. 12–12зв.] і т.д.

У архівних документах, матеріалах тогочасної періодики, з'ясовуються прізвища тих студентів, яких у 1929 р. відрахували як «елемент соціально-чужий», «класово-ворожий елемент», «син петлюрівця-куркуля», «син жандарма», «син службовця культів», «дочка спекулянта», «приховав своє соціальне походження» і т.д. (див. додаток П). Звісно, цей перелік є далеко не повним.

Частина студентів, яких відрахували упродовж 20-х рр. внаслідок чисток, згодом поновили у правах. Інтереси відрахованих захищала Центральна комісія зі студентських справ (ЦКСС) при НКО УСРР. 13 січня 1925 р. Я. Ряппо у доповідній записці ЦК КП(б)У зазначав, що «апелювали буквально всі (особливо спекулянтський, міщанський елементи)», проходячи 2-3 інстанції [156, арк. 28]. Так, студенти Харківського ІНО після перевірки у 1924-1925 н.р. подали 143 апеляції, з яких 32 студентів відновили у їхніх правах повністю, 21 – умовно [157, арк. 128], Катеринославського – відповідно 24, 5 і 4 [157, арк. 129], Київського – 23, 6 і 3 [157, арк. 130], Кам'янець-Подільського ІНО – 2, 1 і 1 [157, арк. 134]. У Ніжинському ІНО повністю відновили 5 студентів [157, арк. 132], Одеському – 3 [157, арк. 131], Полтавському – 1 [157, арк. 132]. Утім, перші подібні приклади відносяться ще до весни 1923 р., коли повернулися до аудиторій 15 із 61 відрахованих студентів Катеринославського ІНО [20, арк. 71].

У наступні роки відраховані студенти продовжували звертатися по допомогу до ЦКСС, яка реалізовувала своє право скасовувати постанови вишів

про відрахування. Зокрема, права відновили студентам Харківського [65, арк. 250; 66, арк. 178зв.], Одеського [1870, с. 169], Чернігівського [1922, с. 66], Кам'янець-Подільського ІНО [474, арк. 101; 591, арк. 21–22зв.; 602, арк. 130; 655, арк. 19, 20].

Коли комісія підтверджувала рішення про відрахування, молодь зверталася з відповідними проханнями до правлінь вишів, які, як правило їх відхиляли, наприклад, у Харківському ІНО [65, арк. 230зв.; 66, арк. 178зв. 190зв.]. Якщо і це не допомагало, то молодь писала листи до голови ВУЦВК Г. Петровського, і, навіть до Н. Крупської, чи до наркома освіти РСФРР А. Луначарського [1996, с. 108–125].

Мали місце випадки, коли правління вишів опротестовувало рішення ЦКСС [619, арк. 6]. У журналі «Студент революції» відверто нарікали, мовляв, не було жодного вишу в Україні, який би не мав претензій до ЦКСС, яка захищає «вовків у шкурі вівці» [1877, с. 167].

Траплялося, що рішення цього органу не сприймала студентська більшість, зокрема, у Кам'янець-Подільському [82, арк. 43] і Харківському ІНО [1177]. На захист відрахованих студентів нерідко ставали професори, які клопоталися за них перед органами влади. Так, студентку Київського ІНО К. Сингаєвську поновили у правах саме завдяки турботі професора І. Шмальгаузна [1993, с. 153]. Частина студентів повернули у стіни вишів через те, що вони були секретними співробітниками ДПУ [1934, с. 116–117].

У 1930-ті рр., на відміну від попереднього десятиліття, масових відрахувань студентів за приховування соціального походження вже не було. Виші, відраховуючи молодь, керувалися в своїй діяльності нормативно-правовими актами, про які згадувалося вище. Крім того, 23 березня 1930 р. вийшла постанова президії ЦВК СРСР «Про усунення викривлень виборчого законодавства Союзу РСР», а 5 квітня того ж року – відповідна постанова ВУЦВК, які регламентували поновлення у складі студентів молоді, відрахованої у 1928-1929 рр., як такої, що була позбавлена виборчих прав, у разі, якщо їй на 1930 р. поновили виборчі права. Студентів, яких відраховували за те, що виборчих прав були позбавлені їхні батьки, поновлювали у академічних правах у випадку, коли батьки не проводили активної

боротьби проти радянської влади. Крім того, кожний такий студент мав довести, що він повністю розірвав контакти із своєю сім'єю [2050, с. 333]. 23 березня 1930 р. НКО СРСР видав спеціальне розпорядження, у якому вимагав підходити до відрахувань осіб, які приховали своє соціальне походження, обережно, документально обґрунтовуючи кожне із них, і зважуючи всі обставини справи [1668, с. 63]. Влітку того ж року політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про виключення із вузів», яка встановлювала, що з останнього курсу вишів могли відрахувати з дозволу відповідного Наркомату лише у випадку наявності «контрреволюційності», встановленої органами ДПУ [2073, с. 203].

Відповідальність за перевірку соціального походження молоді покладалася на дирекції, партійні і комсомольські організації вишів. Вони регулярно надсилали відповідні запити за місцем проживання студентів, де просили повідомити про соціальний стан їхніх батьків [232, арк. 5–6; 499, арк. 99; 654, арк. 42–43].

Виявляючи «класову пильність», до дирекцій навчальних закладів зверталися з відповідними листами місцеві органи влади, партійні та комсомольські організації, окремі громадяни, в яких рекомендували відрахувати деяких студентів. Такі звернення отримали керівники Одеський ІПО [418, арк. 73; 1058], Харківського ІНО [786, арк. 17], Глухівського педінституту [1924, с. 304], Бердянського [795, с. 203, 204] і Кам'янець-Подільського ПТ [530, арк. 22–22зв.; 541, арк. 224]. Заявляли на своїх товаришів і деякі студенти, наприклад, Кам'янець-Подільського ІНО (ІСВ) [494, арк. 30; 501, арк. 6].

У низці випадків місцеві органи надавали студентам фальшиві довідки для вступу у виш. Так, загальні збори комуністів і комсомольців Проскурівського польського ПТ ухвалили постанову про виключення з навчального закладу Місецького і клопотали про зняття з роботи голови Куровечиської сільської ради, який у характеристиці студента не вказав, що він «куркуль» [1576, с. 350]. Подібне мало місце у Запорізькому ІНО [775, арк. 15, 62].

Як правило, після отримання дискредитуючої інформації на певного студента його відраховували з інституту. У жовтні 1932 р. в Кам'янець-

Подільському ІСВ нараховувалося 46 «класово-ворожих елементів» [509, арк. 83]. У 1932-1933 н.р. у Житомирському ІСВ студентський склад скоротився на 12 осіб [130, арк. 105], Лубенському – 9 [130, арк. 134], Херсонському – у січні – на початку березня 1933 р. – 7 [132, арк. 106], Артемівському і Ніжинському педінститутах – у 1933-1934 н.р. – відповідно на 27 і 15 [176, арк. 81], Одеському німецькому педінституті – у січні-серпні 1935 р. – 7 [409, арк. 1]. У Польському педінституті у 1935 р. з 512 студентів «класово-ворожими і контрреволюційними елементами» визнали 84 особи [170, арк. 139]. З Новомосковського ПТ в жовтні 1930 р. за соцстаном відрахували 26 студентів [98, арк. 5]. Вінницький український ПТ покинули 8 студентів, позбавлених виборчих прав [191, арк. 49; 1204]. У Київському російському ПТ у 1931-1932 н.р. відрахували 3-х студентів, як «класово-ворожий елемент» [755, арк. 10], у 1933-1934 н.р. – ще 4-х, як «соціально-чужий елемент» [760, арк. 84]. А в наступному році виявили 5 дітей «куркулів» [762, арк. 23; 763, арк. 15]. Тоді ж у Київському польському ПТ навчання вимушено покинули 7 студентів, визнаних «класово-ворожим елементом» [768, арк. 1, 13]. З Бердянського ПТ за період з 23 лютого по 29 березня 1931 р. як «соціально-ворожий елемент» відрахували 6 студентів [795, с. 253]; Маріупольського грецького – у 1932-1933 н.р. – 26 [133, арк. 9]; Хортицького німецького – у тому ж році – 5 [133, арк. 38]; Харківського ПТ політехнічної освіти – у 1932-1933 н.р. – 4 [448, арк. 43зв.], у 1934-1935 н.р. – 3 [452, арк. 29]; Конотопського – у перших семестрах 1933-1934 н.р. і 1934-1935 н.р. – по 3 [441, арк. 228; 442, арк. 39; 444, арк. 5зв., 53]; Луганського – у 1933-1934 н.р. – 17 [176, арк. 81]; Миколаївського – у першому кварталі 1935 р. – 6 [403, арк. 96].

Ряд наявних джерел, насамперед архівні документи, матеріали тогочасної періодики, містять прізвища деяких студентів, яких у 1930-ті рр. відрахували за приховування свого соціального походження (див. додаток Р).

Частину відрахованої молоді повернули на навчання. Наприклад, апеляційна комісія Вінницького обласного відділу народної освіти у липні 1934 р. поновила у правах студентку Проскурівського польського ПТ Зендеровську, а

наступного місяця – Лопатинську [718, арк. 26–28]. 25 грудня того ж року заступник наркома освіти УСРР Хаїт своїм наказом скасував наказ директора Польського педінституту про відрахування із вишу Б. Тахмановського, як сина куркуля. Пізніше з'ясувалося, що його батько працював у колгоспі ім. Мархлевського (с. Гута Яцковецька Кам'янець-Подільського району), виборчих прав не позбавлявся [542, арк. 3]. Того року подібне мало місце в Одеському німецькому педінституті, де вияснили, що студент І. Лернер не був сином куркуля [404, арк. 59]. В зв'язку з цим Хаїт у своєму наказі попереджав всіх директорів інститутів та технікумів, що в разі, якщо вони допустять безпідставне відрахування студентів, їх буде притягнуто до судової відповідальності [542, арк. 3]. Водночас, керівники освітньої галузі з обережністю ставилися до поновлення тих чи інших осіб у складі студентів. Так, у 1934 р. нарком освіти УСРР В. Затонський у відповідь на звернення старого більшовика («совісті партії») А. Сольца щодо поновлення у правах студента Ніжинського педінституту Ващенко зазначав: «Не знаючи таку людину, як Ващенко, і таким чином не маючи можливості поручатися за нього, я б також не рекомендував його залишити в педінституті, без того вчительські кадри наші досить засмічені» [1993, с. 165].

Соціальна чистка 30-х рр. минулого століття у педагогічних навчальних закладів Правобережжя дисертант присвятив одну із своїх публікацій [1728].

Загалом, маємо констатувати, що соціальне і політичне становище студентів і членів їх родин до вступу у виш в першу чергу були підставою для позбавлення студентського статусу, що відбувалося в руслі організаційної політики радянської влади. З надуманою метою соціального поліпшення рядів відбувалися чистки студентів, які проводилися під різними приводами. Вони послаблювали студентство політично і академічно, знищувало морально.

Таким чином, упродовж 1920-х рр. влада вдавалася до антидемократичних і протизаконних кампаній «чисток» студентів вишів радянської України, зокрема педагогічних, завдяки чому більшовики регулювали соціальний склад молоді. Підставою для позбавлення студентського статусу було, насамперед, соціальне і політичне становище студентів і членів їх родин до і під час Української

революції 1917-1920 рр. «Соціально-академічні перевірки» або «перереєстрації» проводилися під різними приводами. Ініціатором переслідувань часто були самі студенти, які діяли за підказкою більшовиків. Упродовж десятиліття змінювалася політика влади щодо «чисток» студентів. У 1921-1923 рр. більшовики вдалися до регулювання соціального складу студентської молоді, вилучаючи з навчальних закладів «ворожі, спекулятивні елементи», дітей колишніх капіталістів, дворян, купців, духовенства, чиновництва, неблагонадійних вчителів, тих, хто служив в армії УНР, Білій армії. Навесні 1924 р. радянські і партійні організації розробили нові правила проведення «розвантаження» вишів, відповідно до яких цю роботу мали проводити планомірно, впродовж всього навчального року з метою скоротити контингент студентства і тим самим поліпшити його якісний склад. На відміну від попередніх чисток, тут акцентували увагу на академічній успішності. Хоча звільнення за цим показником у прямому сенсі мало місце в поодиноких випадках. Загалом, у результаті «чисток» чисельний склад студентів-педагогів у першій половині 1920-х рр. скоротився не менше як на 20%. Що стосується другої половини десятиліття, то мали місце поодинокі факти відрахувань студентів із вишів. У 1929 р. «чистки» студентської молоді посилюються. Того року відсоток відрахованих студентів становив майже 3%. Варто констатувати, що не зважаючи на вжиті радянською владою заходи із очищення вишів від «соціально-чужих» елементів, вони не принесли їм очікуваного успіху.

У 30-х рр. ХХ ст. у педагогічних навчальних закладах мали місце поодинокі випадки відрахувань студентів за соціальною ознакою. Відповідальність за перевірку соціального походження молоді радянська влада, яка не змогла впродовж 20-х рр. повністю «вичистити» педагогічні виші, поклала на дирекції, партійні і комсомольські організації. В інститутах і технікумах, як і в попередній період, практикувалася система доносів, коли студенти заявляли на своїх однокурсників. За нашими приблизними підрахунками, як «соціально-чужий елемент», з вишів відраховували майже 3% молоді. Частина відрахованих після подання апеляцій відновили у складі студентства.

2.3. Вплив політики більшовицької влади на чисельність, соціальний, партійний, національний, освітній, віковий та статевий склад студентства

Кількісний склад студентства вишів України, зокрема, педагогічних не був сталим. У першій половині 1920-х рр., поряд з скороченням мережі інститутів, відбувалося значне скорочення чисельності студентів. Про зменшення кількості студентів свідчать такі статистичні дані. Наприкінці 1920 р. у 18 інститутах народної освіти нараховувалося 10160 студентів [931, с. 9; 1607, с. 60; 1665, с. 273; 1904, с. 154–155; 1905, с. 79; 1920, с. 71; 1983; 2024, с. 96]. На 1 січня 1922 р. в ІНО здобували освіту 7874 студенти [1570, с. 46], а на 1 листопада того ж року – 8150 [16, арк. 22]. За даними, наведеними Я. Ряппо, у 1921-1922 н.р. в 13 ІНО студіювали 10611 студентів [931, с. 9]. В іншій своїй праці він зазначає, що на 1 вересня 1921 р. в 15 ІНО було 12 тис. студентів [933, с. 19].

Що стосується даних за 1923 р., то тут важко встановити точну кількість студентської молоді, зважаючи на різнобій в джерелах. Так, в одних з них зазначається, що у 1923 р. в 13 ІНО нараховувалося 9690 [1665, с. 273] або 9810 студентів [152, арк. 40]. Ще більш варіативними є статистичні дані про кількість студентської молоді на той час в 14 ІНО: 8639 [1570, с. 46], 9754 [1, арк. 177; 28, арк. 149; 927, с. 21], 9810 [1891, с. 61], 10666, і навіть 10773 студенти [152, арк. 59, 165].

У 1923-1924 н.р. кількість студентів значно зменшилася. У більшості джерел йдеться про 6427 студентів [161, арк. 2; 1665, с. 273; 2073, с. 197]. В. Майборода повідомляє про 7659 студентів [1890, с. 47], а М. Авдієнко – 8107 [1570, с. 46].

На 1 січня 1925 р. в ІНО студіювали 6446 осіб [854, с. 4–5, 11]. Радянський історик М. Бистров наводить дані про те, що на початку 1924-1925 н.р. у 12 ІНО навчалися 5847 студентів [1589, с. 18]. У праці Я. Звігальського й М. Іванова йдеться про 6284 студенти [1665, с. 273]. В. Прилуцький повідомляє про 7659 студентів, які навчалися у 14 ІНО [1970, с. 87].

Серед інститутів народної освіти найчисельніші контингенти студентів (понад 1 тис.) навчалися у Харківському, Київському та Катеринославському ІНО.

До середніх за розмірами закладів віднесемо Одеський, Полтавський та Кам'янець-Подільський ІНО. В інших педвишах – малих – студіювали менше 300 студентів. Близькими до цієї позначки були Волинський та Чернігівський ІНО. За ними розташувалися Донецький, Херсонський, Миколаївський, Златопільський, Ніжинський, Вінницький, Глухівський та Черкаський ІНО (див. додаток С).

Починаючи з 1925-1926 н.р., кількість студентів у вишах України, зокрема педагогічних, починає збільшуватися. Зростання студентських контингентів було пов'язане зі стабілізацією господарського життя УСРР і проведенням політики коренізації [2089, с. 8], що відкривала можливість представникам різних народів мати власні навчальні заклади і тим самим збільшувати контингент студентства. Позитивно на зростання чисельності студентської молоді вплинуло припинення масових чисток у вищій школі. В 1925-1926 н.р. у 12 ІНО навчалися 6887 осіб, у 59 педтехнікумах – 8070. Загалом, на педвиші припадало 24,9% студентів від їх загальної кількості [59, арк. 2; 161, арк. 2; 931, с. 10; 1665, с. 98, 273]. М. Авдієнко вважає, що в цих закладах навчалися 11% студентів [2107, с. 79]. Він наводить дані про 6487 студентів [1570, с. 46]. Такі ж показники містяться і у виданні «Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р.». У педтехнікумах студіювали 8320 студентів [855, с. 2–3]. М. Гриценко вважає, що у 1925 р. в 12 ІНО навчалось 6446 студентів, 60 педтехнікумах – 8089 осіб [1623, с. 88–89; 1624, с. 31]. В одному з архівних документів йдеться про те, що в ІНО було 6764 студенти, у педтехнікумах – 8976 [157, арк. 134].

У 1926-1927 н.р. у 12 ІНО налічувалося 6337 студентів, а 60 педтехнікумів об'єднували 8634 особи [159, арк. 98; 1665, с. 316; 934, с. 64; 935, с. 72; 1593, с. 41]. За офіційними даними, станом на 1 січня 1927 р. в інститутах навчалися 6315 студентів, у педтехнікумах – 8986 [855, с. 2–3]. У деяких архівних документах повідомляється про 6307 студентів в ІНО і 8639 – у педтехнікумах [161, арк. 2].

У 1927-1928 н.р. учителів готували все ті ж 12 ІНО, де нараховувалося 6899 юнаків і дівчат, і 60 педтехнікумів (10214) [161, арк. 2; 1607, с. 79; 1890, с. 73; 1935, с. 269; 1946, с. 228; 2073, с. 197], у 1928-1929 н.р. – відповідно 12 і 6534

студенти, 51 і 13582 [840, с. 160; 1689, с. 229; 1690, с. 289; 1890, с. 73, 89], у 1929-1930 н.р. – 13 і 11387; 41 і 12682 [2039, с. 24].

Інститути педагогічного профілю за своєю середньою наповненістю студентами поступалися індустріально-технічним, соціально-економічним та медичним вишам. Так, у 1925-1926 н.р. на один індустріально-технічний виш припадав 1421 студент, медичний – 1404, соціально-економічний – 1076, педагогічний – 573, сільськогосподарський – 539, мистецький – 303. Що стосується технікумів, то педагогічні заклади посідали останнє місце [59, арк. 2]. У наступні роки становище педвишів за цим показником не покращилося [1607, с. 79].

Серед педагогічних навчальних закладів другій половині 1920-х рр. найбільше студентів мали Харківський, Київський, Дніпропетровський, Одеський, а з кінця десятиліття ще й Полтавський ІНО, у яких навчалося від 800 до понад 2 тис. студентів. Інші інститути народної освіти були невеликими. В них здобували освіту в середньому менше 300 осіб. У цій категорії провідні позиції посідали Чернігівський, Кам'янець-Подільський і Волинський ІНО. За ними розташувалися Херсонський, Ніжинський, Миколаївський, Донецький (Луганський) ІНО (див. додаток Т).

Педтехнікуми, які у другій половині 1920-х рр. вважалися вищими навчальними закладами, за чисельністю студентів були невеликими. За чисельністю студентського контингенту їх можна поділити на декілька груп, взявши за основу показники початку 1927-1928 н.р (див. додаток У). Найбільше студентів (понад 200) мали Вінницький та Тульчинський українські ПТ. До другої групи (від 150 до 199 студентів) віднесемо Харківський, Кременчуцький, Вовчанський, Зінов'євський, Шепетівський, Добровеличківський, Уманський, Охтирський, Київський, Проскурівський, Гадяцький, Сумський, Білоцерківський, Олександрійський, Нероновицький, Маріупольський, Малинський, Могилів-Подільський, Глухівський, Вінницький єврейський, Нікопольський ПТ. Третю групу становлять 33 педтехнікуми, у яких навчалося від 100 до 149 студентів.

Найменше студентів навчалося у Пришибському німецькому, Новоград-Волинському, Хортицькому ПТ.

Різкі зміни у чисельності студентів в ІНО і педтехнікумах упродовж 20-х рр. пояснюються, насамперед, політикою більшовицької влади щодо очищення студентства від «соціально-чужих елементів», про що йшлося у попередньому підрозділі; складним матеріальним становищем молоді; низьким рівнем підготовки новоспечених першокурсників, які через неспроможність вчитися невдовзі покидали стіни вишу; малопrestiжністю педагогічної професії тощо.

Відсотки відсіву студентів були значними. Так, Кам'янець-Подільський ІНО у 1921-1922 н.р. покинули 14,7% студентів [555, арк. 12–12зв.], у 1923-1924 н.р. – 32,9% [33, арк. 7; 52, арк. 33зв.; 572, арк. 126; 573, арк. 51; 574, арк. 7], Київський – у січні-квітні 1923 р. – 17,3% [34, арк. 35]; Волинський – у 1923-1924 н.р. – 32,1% [51, арк. 38зв.]. У 1925-1926 н.р. в інститутах народної освіти республіки на I курсі відсів склав 33,4%, на II-му – 31,4%, III-му – 19,4%, IV-му – 4,9% [161, арк. 2зв.].

Це явище поширилося і на педтехнікуми. Так, у 1925-1926 н.р. студентський контингент Житомирського єврейського ПТ скоротився на 24,7% [329, арк. 16зв.], Житомирського українського – 19,3% [327, арк. 45зв.], Новоград-Волинського – 15,5% [328, арк. 9зв.], Харківського українського – 14,4% [61, арк. 234], Коростишівського – 5,6% [325, арк. 26зв.]; Шепетівського – в 1926-1927 н.р. – 12,3% [666, арк. 157–157зв.], у 1927-1928 н.р. – 12,1% [669, арк. 117зв.]; Бердянського – у 1928-1929 н.р. – 11%, у 1929-1930 н.р. – 9,2% [373, арк. 3]; Черкаського – у 1928-1929 н.р. – 12,4% [729, арк. 1зв.].

У 1930-х рр. у радянській Україні зросла кількість вищих навчальних закладів, що стало наслідком реорганізації вищої освіти, яка була проведена на початку десятиліття. Швидко зростала кількість студентів інститутів педагогічного профілю та педтехнікумів, які з початком 30-х рр. змінили свій статус і вважалися середніми спеціальними навчальними закладами. У 1930 р. у 13 інститутах народної освіти, напередодні їх реорганізації, навчалися 11935 студентів, у 43 педтехнікумах – 12322 [1952, с. 57; 2073, с. 197]. У 1930-1931 н.р. в

37 інститутах педагогічного профілю їх було вже 16283, у 60 педтехнікумах – 15565 [2073, с. 197]. Що стосується останніх показників, то у виданні «Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР» подано дещо інші дані: у 39 інститутах соціального виховання, професійної освіти студіювали 16005 осіб, у 82 педтехнікумах – 17005; у 1931-1932 н.р. відповідно – 43 і 34410; 89 і 26406 [1935, с. 269]. В одній із публікацій газети Ржищівського ПТ «За комуністичні кадри» йдеться про те, що на початку 1931-1932 н.р. у 39 педвишах навчання розпочали 25,2 тис. студенти, у 89 педтехнікумах – 30169 студентів [1536]. На нашу думку, ці показники є завищеними. Викликають сумнів і дані В. Тихомирова, який стверджував, що на 1 жовтня 1932 р. в УСРР було 42 педінститути з 32400 студентами [2039, с. 34]. Більш достовірними вважаємо статистичні дані Г. Ясницького: у 1932-1933 н.р. функціонували 39 педвишів, у яких було 22855 студентів і 66 педтехнікумів із 22079 студентами [2073, с. 197]. Ця статистика найбільш логічно відповідає вищенаведеним викладкам за 1930-1931 н.р., а також даним за 1933-1939 рр.

У 1933-1934 н.р. у педвишах здобували освіту 23914 осіб [1607, с. 160]. На початку січня 1935 р. у 32 педінститутах навчалися 14919 студентів [2041, с. 112] (за іншими даними – 15720) [177, арк. 85], 78 педтехнікумах – 20766 [2041, с. 112]. У 1936 р. у 33 інститутах педагогічного профілю нараховувалося 27518 студентів [1690, с. 289]. У 1938-1939 н.р. педінститути мали 16171 студенти, а учительські – 10132 [863, с. 62]. На початку 1939-1940 н.р. в республіці діяли 123 педагогічні навчальні заклади, у т.ч. 20 педінститутів з контингентом 15860 студентів, 47 учительських інститутів (15434 студенти) і 56 педучилищ (20120 учнів). Радянський історик І. Паніотов наводить дані про 61 педагогічний і учительський інститут із 40411 студентами і 71 педучилище із 26333 учнями [1952, с. 70].

Щодо різних типів вишів, то педагогічні та індустріально-технічні інститути мали найбільше студентів, наприклад, у 1930-1933 рр. (див. додаток Ф).

Як і у 20-х рр., найпотужніші контингенти студентів мали педвищі Харкова, Києва, Дніпропетровська і Одеси. У додатку зроблено ранжування інститутів педагогічного профілю щодо чисельності студентства. Як зіставні візьмемо

відповідні статистичні дані за 1930-1931 н.р., оскільки саме за той час відклалися найбільш систематизовані матеріали (див. додаток X).

Окремі джерела дають змогу встановити чисельність студентів педтехнікумів, які можна розподілити на декілька груп, взявши до уваги середній показник їхньої наповнюваності упродовж першої половини 1930-х рр. Найбільший контингент студентів (від 400 до майже 800) мали Бердянський, Білоцерківський і Бердичівський ПТ. Понад 300 студентів навчалися у 16 ПТ. До педтехнікумів, у яких студіювали від 200 до 300 осіб, належали Хортицький німецький, Київський польський, Миколаївський, Вінницький та Житомирський єврейські, Мар'їнський, Дніпропетровський російський, Запорізький ПТ. Найменше студентів (від 200 до менше 100) було у Київському російському, Проскурівському польському, Одеському єврейському ПТ, Харківському ПТ політехнічної освіти, Нововітебському та Калініндорфському єврейських ПТ. До цього переліку увійшли не всі навчальні заклади. У додаток Ц внесено дані про педтехнікуми, інформацію про кількість студентства яких вдалося віднайти у різних джерелах.

Різкі зміни у контингентах студентів були пов'язані з їхнім великим відсівом, зумовленим різними причинами: академічна неуспішність (особливо у середовищі першокурсників, які мали слабку попередню підготовку), не відповідність «правильним» політичним поглядам, складне матеріальне становище тощо.

Архівні документи, матеріали періодичної преси свідчать про відсів студентів в окремих педагогічних навчальних закладах. Так, із Київського ІСВ – з вересня 1930 р. і до 1 січня 1931 р. – відсіялося 16,4% студентів [115, арк. 53], у 1931-1932 н.р. – 16,7% [165, арк. 22]. У січні-жовтні 1931 р. найвищий відсоток відсіву був у Запорізькому ПТ (17,4%) [115, арк. 99], Бердичівському (15,2%) [115, арк. 31] і Кременчуцькому ІСВ (13,5%) [115, арк. 56]. У Полтавському ІСВ цей показник був дещо нижчим і становив 9,7% [115, арк. 74], Одеському ПТ – 9,1% [115, арк. 20]. У Дніпропетровському ПТ в другому семестрі 1930-1931 н.р. контингент студентів зменшився на 8,2% [271, арк. 118]; у Черкаському ІСВ – у

січні-жовтні 1931 р. – на 7,3% [115, арк. 95]; Лубенському – 7,2% [115, арк. 58]; Миколаївському – 7,1% [115, арк. 62]; Дніпропетровському ІСВ – 5,6% [115, арк. 41], Кам'янець-Подільському – 5,2% [115, арк. 50], Чернігівському – 5,1% [115, арк. 97], Київському ІПО – 4,9% [125, арк. 63], Ніжинському ІСВ – 4,8% [115, арк. 64], Сумському – 4,7% [115, арк. 77], Уманському – 4,7% [115, арк. 80], Артемівському – 4,5% [115, арк. 29], Херсонському – 4,1% [115, арк. 88], Одеському ІСВ – 3,7% [115, арк. 71].

Відсів студентів значно зріс у голодний 1932-1933 н.р. Так, Уманський ІСВ покинули 42,9% студентів [130, арк. 15], Дніпропетровський ІПО – 37,2% [274, арк. 10], Житомирський ІСВ – 36,6% [130, арк. 91], Херсонський – 29,7% [130, арк. 213], Чернігівський – 29,3% [130, арк. 199], Бердянський – 26,2% [130, арк. 74], Новомосковський – 25% [132, арк. 8], Криворізький ІПО – 24,8% [130, арк. 238], Сумський ІСВ – 23,1% [130, арк. 238зв.], Зінов'євський – 21,4% [130, арк. 11], Мелітопольський – 12% [130, арк. 108]. З Кам'янець-Подільського ІСВ у першому семестрі відсіялися 20,4% студентів [130, арк. 92; 636, арк. 38зв.], у другому – 37% [509, арк. 83], з Вінницького – з 1 січня по 15 березня 1933 р. – 16,3% [132, арк. 160]. Певною мірою ця тенденція збереглася у 1933-1934 н.р. Так, Артемівський педінститут тоді покинули 36,3% студентів, Ніжинський – 19,3% [176, арк. 81]. Кам'янець-Подільський педінститут у першому семестрі не дорахувався 28,9% студентів [639, арк. 139, 219], у другому – 8,4% [639, арк. 186]. З Криворізького педінституту лише у квітні 1934 р. відсіялося 11,4% студентів, Бердянського – 4%. Подібне мало місце у Полтавському, Новомосковському, Бердичівському, Харківському [536, арк. 64], Нікопольському [130, арк. 118] і Польському педінститутах [772, арк. 11].

На початку 30-х рр. у педтехнікумах відсоток відсіву був вищим, ніж в інститутах. Так, у Миколаївському [399, арк. 58] та Київському російському ПТ у 1930-1931 н.р. він становив понад 40% [755, арк. 1], у Золотоношському – в 1931-1932 н.р. – 32,9% [120, арк. 4], Бердянському – в 1930-1931 н.р. – 16,2%, у 1931-1932 н.р. – 18,4% [373, арк. 3], Проскурівському польському – в 1931-1932 н.р. – 19% [716, арк. 57], Коростишівському – 16% [120, арк. 30]. У Мар'їнському ПТ зі

складу студентів першокурсників весняного і осіннього наборів 1930 року відсіялося 70 осіб [98, арк. 89].

Великий відсів з педтехнікумів спостерігався у 1932-1933 н.р. Так, у Тульчинському ПТ у грудні 1932 – січні 1933 рр. навчання покинули 59,5% студентів [1692, с. 218], Київському російському – понад 50% [760, арк. 82], Кам'янець-Подільському – 33% [124, арк. 3]. В інших закладах цей показник був нижчим. Зокрема, у Маріупольському грецькому ПТ він становив 25,9% [133, арк. 30], Конотопському – 23,5% [441, арк. 192], Хортицькому німецькому – 18,7% [133, арк. 38], Харківському ПТ політехнічної освіти – 14,7% [448, арк. 43зв.], Проскурівському польському – 14% [716, арк. 57], Київському польському – 10,6% [126, арк. 15зв.].

У наступні роки відсів студентів педінститутів вже не був таким масовим і становив від 7,5% до 17,3% [232, арк. 13; 243, арк. 66; 245, арк. 163; 396, арк. 3; 402, арк. 18; 409, арк. 1, 8, 74; 447, арк. 100; 450, арк. 24зв.; 452, арк. 29; 643, арк. 68; 715, арк. 260; 722, арк. 1]. Лише у декількох закладах цей показник залишався бути високим. Так, у Київському російському педтехнікумі у 1934-1935 н.р. він становив 33,6% [762, арк. 3; 763, арк. 1], польському – 19,4% [768, арк. 1].

Більш детально про обсяги відсіву студентів з педагогічних навчальних закладів радянської України у 1930-х рр. йдеться у нашій статті, у якій ми довели, що кількість студентів, що залишили педагогічні виші була значною, особливо у роки голодомору 1932-1933 рр. У педтехнікумах частка тих, що покинули ці заклади, був вищим, ніж в інститутах [1765].

На вищу школу радянська влада покладала відповідальне завдання сформувати нову радянську інтелігенцію. Для його реалізації виші необхідно було «демократизувати» і «пролетаризувати», зважаючи на незадовільний для влади соціальний склад студентів. Переважна більшість їх були вихідцями із різних соціальних груп та прошарків.

У педагогічних вишах у першій половині 20-х рр. ХХ ст. темпи «пролетаризації» були не високими. У березні 1923 р. вихідці із робітничого середовища становили 10,6%, селян – 19%, службовців – 37,3% [2073, с. 203; 1,

арк. 60; 152, арк. 59]. Досить неоднозначними є показники за 1924-1925 н.р. У праці Я. Звігальського та М. Іванова наводяться дані про 6% робітників і 12,1% селян [1665, с. 46]. М. Лескевич та В. Курило зазначають, що у 1924 р. серед студентів у педвишах налічувалося 40,5% селян і робітників [1850, с. 354; 1871, с. 73]. В. Майборода вважає, що у 1924-1925 н.р. робітничо-селянський прошарок не перевищував 63% [1892, с. 100]. Останні дані, на нашу думку, є значно перебільшеними. Вважаємо, що тут треба послуговатися даними Центрального статистичного управління УСРР. На 1 січня 1925 р. 9,6% студентів були робітниками, 24,2% – селянами, 50,8% – службовцями [854, с. 31].

Розподіл студентів за соціальною ознакою у педвишах відносно інших типів навчальних закладів ілюструє додаток Ш. Аналізуючи дані таблиці видно, що відсоток робітників і селян у педвишах майже збігався із загальнореспубліканським щодо всіх ВНЗ. Щоправда, на підставі різних джерел можна стверджувати про певні регіональні особливості представництва цих груп у студентстві. У вишах великих міст УСРР цей показник був не високим. Так, у Київському [34, арк. 95; 2012, с. 195], Одеському [43, арк. 90; 62, арк. 29зв.–30; 1870, с. 165] і Харківському ІНО [66, арк. 181; 1148, с. 7; 1973, с. 20] відсоток робітників і селян не перевищував 40%. Проміжне місце у цій градації вишів посідали Чернігівський [38, арк. 9–10; 739, арк. 30; 740, арк. 66, 88; 744, арк. 44; 1846, с. 221, 224], Миколаївський [65, арк. 747; 389, арк. 37; 390, арк. 20, 24] та Донецький ІНО [1850, с. 354], робітничо-селянський прошарок яких не перевищував 50%. В інших ІНО відсоток селян і робітників був домінуючим, особливо перших з них [30, арк. 101зв.; 36, арк. 6зв., 13; 461, арк. 22; 464, арк. 11; 524, арк. 4зв.–5; 551, арк. 119; 557, арк. 217; 1277, с. 91; 1611, с. 19; 2013, с. 9].

Друга половина 1920-х рр. характеризується стрімкою динамікою кількості робітників і селян у вишах УСРР, що свідчило про цілеспрямовану політику партійно-радянського апарату щодо перетворення вищої школи у джерело формування кадрів робітничо-селянської інтелігенції.

В інститутах народної освіти у 1925-1926 н.р. робітники становили 10,3%, селяни – 19,3%, службовці – 56,2% [59, арк. 7; 1665, с. 46], у педтехнікумах –

відповідно 17,3%, 57,7%, 10,4% [59, арк. 15]. У 1926-1927 н.р. відсоток робітників склав 11,6%, селян – 19,1%, службовців – 67,9% [161, арк. 3зв.; 173, арк. 6], у педтехнікумах – відповідно 12,6%, 56,6% і 24,5% [161, арк. 3зв.]. У 1928-1929 н.р. в ІНО вихідці із робітників нараховували 17%, селян – 26,5%, у педтехнікумах – відповідно 17,1% і 56,9% [2073, с. 203]. У 1929-1930 н.р. 30% студентів ІНО були селянами, 23% – робітниками, 38% – службовцями; у педтехнікумах – відповідно 58,6%, 22,3%, 15,5% [2014, с. 753]. Порівняно із загальнореспубліканським показником, робітничо-селянський прошарок у педвишах зростав повільніше, що непокоїло партійців.

У деяких вишах, у порівнянні із першою половиною 1920-х рр., питома вага робітників і селян дещо зменшилася, або залишалася на тому ж рівні. Не значний ріст робітничо-селянського відсотку намітився лише наприкінці десятиліття (Одеський, Харківський і Дніпропетровський ІНО [62, арк. 88зв., 399зв.; 174, арк. 99зв.; 1870, с. 165; 1973, с. 20]). В інших педвишах ситуація була складнішою і помітне збільшення чисельності робітників та селян намітилося лише наприкінці десятиліття [62, арк. 474зв.; 70, арк. 14зв.; 83, арк. 4зв.; 90, арк. 29; 93, арк. 33; 174, арк. 99зв.; 326, арк. 48зв.; 425, арк. 65зв.; 460, арк. 95; 527, арк. 3зв.; 650, арк. 10; 743, арк. 54; 745, арк. 2зв.; 746, арк. 4зв.; 1611, с. 19; 2012, с. 195].

Значно вищим відсоток робітників та селян був у педтехнікумах, що пояснюється державною політикою, спрямованою на регулювання соціального складу молоді через встановлення норм прийому, про що йшлося у підрозділі 2.1. Відповідно до цих норм у педтехнікумах кількість робітників і селян, особливо останніх, мала бути більшою ніж в інститутах народної освіти. Ми оперуємо даними, починаючи з 1926-1927 н.р. На жаль, інформації про норми прийому у педтехнікуми у 1925-1926 н.р., коли власне було започатковано ці заклади, нам віднайти не вдалося. Вважаємо, що тенденція до значного домінування у студентському складі селян мала місце і в першій половині – середині 20-х рр., коли функціонували педкурси, – попередники педтехнікумів. Зауважимо, що педтехнікуми насамперед обслуговували потреби сільських шкіл, і, відповідно, склад студентів у них переважно був селянський [1667, с. 12].

Аналіз даних за 1925-1925 н.р. дає змогу розподілити педтехнікуми за соціальним складом молоді на декілька груп. До першої групи відносяться педтехнікуми, у яких величезну перевагу мали селяни (вони становили від 70 до 89%). Серед них – Гадяцький [68, арк. 67], Пирятинський [68, арк. 43], Нероновицький (Сорочинський), Полтавський [68, арк. 73; 1334, с. 8], Красноградський [68, арк. 121], Корсунський [68, арк. 23], Новоград-Волинський [328, арк. 11зв.–12], Тульчинський [74, арк. 79зв.] і Уманський ПТ [76, арк. 175зв.]. Другу групу складають заклади, у яких відсоток селян був трохи меншим, але безумовно домінуючим – становив від 50% до 69% (Нікопольський [68, арк. 140], Артемівський [76, арк. 117зв.], Коростишівський [325, арк. 28зв.–29], Прилуцький [68, арк. 52], Білоцерківський [93, арк. 11], Запорізький [68, арк. 129], Золотоношський [68, арк. 33], Лубенський [68, арк. 58], Могилів-Подільський [90, арк. 5зв.], Житомирський український [327, арк. 47зв.–48; 337, арк. 5зв.], Павлоградський [68, арк. 125], Бердянський ПТ [795, с. 96]). До третьої групи увійшли Черкаський [76, арк. 232зв.] і Харківський український ПТ, де вихідці із селян переважали, але не мали абсолютної більшості [1476, с. 64]. Водночас, у Житомирському єврейському ПТ переважали робітники, яких було 31,8%, селян – 13,1%, службовців – 14,4%, учителів – 15,9% [329, арк. 11зв.–12].

Низка документів свідчать про соціальний склад студентства педтехнікумів у другій половині 1920-х рр. Наявні джерела показують деяке зменшення частки селян. Все ж, як і в 1925-1926 н.р., він був домінуючим, зокрема, у Полтавському [425, арк. 58], Маріупольському [371, арк. 33], Коростишівському [324, арк. 220; 351, арк. 1], Конотопському [90, арк. 32], Шепетівському [90, арк. 33], Житомирському українському [336, арк. 149–149зв.], Бердянському [371, арк. 36; 795, с. 292, 299], Проскурівському [2031, с. 258–259], Красноградському [425, арк. 62], Конотопському [436, арк. 26; 440, арк. 5зв.], Мелітопольському [377, арк. 1], Могилів-Подільському [265, арк. 17], Київському польському ПТ [163, арк. 31]. Усі ці зміни можна пояснити тим, що у 1928-1929 і 1929-1930 н.р. інститути народної освіти, відповідно до встановлених державою норм прийому, мали змогу прийняти більшу кількість робітників і селян, про що йшлося у підрозділі 2.1. ІНО

були вищими за статусом навчальними закладами ніж технікуми, що робило їх більш привабливими для молоді. Крім того, можна припустити, що у зв'язку з процесами індустріалізації і колективізації, що розгорнулися у державі наприкінці десятиліття, значна частина молоді надавала пріоритет індустріально-технічним і сільськогосподарським вишам. На початку цього підрозділу ми вже показували динаміку, відповідно до якого середня наповнюваність цих вишів у другій половині 20-х рр. значно зросла. У той же час приріст студентів педвишів був мінімальним.

Свою специфіку мали педтехнікуми нацменшин. Тут серед студентства переважали робітники [90, арк. 28; 192, арк. 163; 270, арк. 47]. Водночас, у Преславському болгарському ПТ в 1929-1930 н.р. робітники становили лише 11,1%, селяни – 84,3% [112, арк. 150].

Таким чином, у соціальній структурі педтехнікумів переважали селяни, окрім закладів нацменшин (євреї, росіяни), де найбільш значною соціальною групою виявилися робітники. У педтехнікумі болгар серед студентів переважаючими були вихідці з сільської місцевості.

Масова «пролетаризація» системи вищої освіти України, проведена у 1920-ті рр., дала бажані радянській владі більш відчутні результати у наступному десятилітті. Разом з тим, якісні показники студентства були низькими. Проголошення класового принципу формування нової інтелігенції призвело до того, що поза межами вишів залишилася здібна молодь непролетарського походження. Відповідно знизився освітній і загальноосвітній рівень молодих фахівців. Випускники вишів ставали ідеологічними носіями класових принципів та комуністичних морально-етичних норм. Повною мірою це стосується педвишів. Восени 1930 р. в інститутах педагогічного профілю робітники становили 23%, селяни – 40,2% [164, арк. 36]; у 1931-1932 н.р. – відповідно 27,8% і 40,5%, у педтехнікумах – відповідно 26,1% і 59,7% [2073, с. 203]. У січні 1935 р. у педтехнікумах було 24,3% робітників, 40,9% селян, 3,7% селян-одноосібників, 17,9% службовців і т.д. [177, арк. 85].

Прослідкуємо зміни соціальної приналежності студентства окремих педвишів, у яких у 1930-ті рр. зріс відсоток робітників. Водночас, кількість селян зменшилася (Бердичівський [122, арк. 23; 193, арк. 18], Житомирський [130, арк. 89; 296, арк. 41; 300, арк. 21] і Запорізький ІСВ [374, арк. 21]; луганські ІПО [ ] і педінститут [1952, с. 59, 67], Криворізький ІПО [115, арк. 14]). В інших педвишах найбільш вагомою була частка селян (у Новомосковському ІСВ [132, арк. 173], Бердянському [127, арк. 64–66; 131, арк. 26], Ніжинському [178, арк. 105; 1924, с. 303], Чернігівському [1924, с. 303], Херсонському [104, арк. 52], Вінницькому [127, арк. 363; 193, арк. 16, 18, 75], Кам'янець-Подільському [118, арк. 55; 132, арк. 91; 625, арк. 8зв.; 633, арк. 74зв.–75; 636, арк. 5–6, 38, 199], Уманському [193, арк. 18] і Сумському ІСВ [102, арк. 24]; Кам'янець-Подільському [639, арк. 116; 643, арк. 5, 63], Вінницькому [195, арк. 15; 196, арк. 1; 198, арк. 5]; Харківському [178, арк. 180] і Одеському німецькому педінститутах [409, арк. 31]).

Для педтехнікумів 1930-ті рр. характерні значним домінуванням селянського контингенту, навіть у тих закладах, де у другій половині 1920-х рр. переважали робітники, зокрема у педтехнікумах нацменшин [107, арк. 13; 112, арк. 50, 123; 120, арк. 34; 133, арк. 3, 26, 37, 68; 715, арк. 21; 719, арк. 2; 720, арк. 104; 721, арк. 25; 760, арк. 9, 59; 763, арк. 9].

Велику групу студенти-селяни склали в українських педтехнікумах. Так, майже повністю селянським був Бердичівський ПТ [124, арк. 7; 240, арк. 50]. Понад 70% селяни становили у Новомосковському [132, арк. 173], Конотопському [441, арк. 187; 442, арк. 39; 445, арк. 44], Кам'янець-Подільському [121, арк. 61; 530, арк. 54, 168, 218; 532, арк. 30, 42; 545, арк. 3], Миколаївському [399, арк. 58; 403, арк. 18, 37], Запорізькому [369, арк. 1], Бердянському [131, арк. 29; 373, арк. 2; 795, с. 292], Вінницькому українському ПТ [202, арк. 33, 47; 206, арк. 14; 255, арк. 69, 79, 111, 116]. З часом такого ж показника досягли Добровеличківський ПТ [107, арк. 34зв.] і Харківський ПТ політехнічної освіти [448, арк. 43зв.; 450, арк. 24зв.; 452, арк. 29]. Лише у Луганському ПТ різниця між питомою вагою вихідців з селян і робітників була мінімальною, утім на користь перших [119, арк. 5зв.].

В одній із наших статей ми проаналізували результативність політики більшовиків, спрямованої на збільшення серед студентів педвишів, зокрема Правобережної України, частки робітників і селян. Дисертант довів, що наслідком пролетаризації вишів стало поступове збільшення наприкінці 20-х рр. серед студентів питомої ваги робітників і селян [1770].

Проаналізуємо партійний склад студентства. Переважну його більшість становили безпартійні. Радянська влада все робила для зростання у середовищі вишівської молоді кількості комуністів та комсомольців, зважаючи на вагому роль партійно-комсомольського прошарку у процесі ідеологізації навчального процесу. У вишах педагогічного профілю відсоток комуністів був мінімальним, хоча мав тенденцію до збільшення. У 1922-1923 н.р. члени та кандидати в члени КП(б)У в інститутах народної освіти становили лише 2,6% студентів [1, арк. 60; 28, арк. 149; 152, арк. 59]. У 1923-1924 н.р. в цих закладах їх було 2,9%, комсомольців – 2,1%; у 1924-1925 н.р. – відповідно 3,2% і 5% [1665, с. 56]; у 1925-1926 н.р. – 6,8% і 9,4% [59, арк. 8] (у педтехнікумах – 1,8% і 24,5%) [59, арк. 19]; у 1926-1927 н.р. – 9,5% і 15,9%, 3,1% і 35,9% [161, арк. 3зв.]; у 1928-1929 н.р. – 14,3% і 24,6%; 3,2% і 41%; у 1929-1930 н.р. – 12,3%, 29,7%, 2,9% і 42,3% [2073, с. 205].

Відносні показники партійних студентів педвишів щодо вишів інших типів зафіксовано у додатку Щ. З наведених даних видно, що відсоток партійної приналежності студентів педвишів був значно нижчим, ніж в соціально-економічних, сільськогосподарських та індустріально-технічних вишах.

З'ясуємо градацію інститутів народної освіти за партійною приналежністю студентів, умовно прийнявши як зіставні, показники 1925-1926 рр. Найбільшим відсоток комуністів і комсомольців був у Донецькому ІНО (дислокувався у м. Луганськ) – відповідно 18,2% і 29,2% [1850, с. 354]. Дописувач журналу «Студент революції» Д. Ірклієвський повідомляв, що партійно-комсомольське ядро цього вишу в 1927 р. становило 75% [1161], що, на нашу думку, не відповідає дійсності. Щодо інших інститутів народної освіти, то, взявши до уваги відсоток комуністів і комсомольців серед студентської молоді, представимо їх у рейтингу станом на

середину 20-х рр.: Кам'янець-Подільський [29, арк. 69; 62, арк. 474зв.; 571, арк. 117; 577, арк. 108; 587, арк. 121; 604, арк. 68зв.; 614, арк. 1; 1611, с. 19], Київський [34, арк. 95; 62, арк. 592; 65, арк. 311; 960; 2012, с. 196], Чернігівський [70, арк. 15зв.; 743, арк. 54; 746, арк. 4зв.], Волинський [32, арк. 1зв., 9, 143а; 326, арк. 48зв.; 330, арк. 6], Одеський [62, арк. 88зв.], Миколаївський [745, арк. 2зв.], Полтавський [36, арк. 13; 68, арк. 100; 93, арк. 33; 425, арк. 65зв.; 427, арк. 115; 1277, с. 91], Херсонський [37, арк. 15; 461, арк. 22; 464, арк. 11], Харківський [47, арк. 31; 66, арк. 181], Ніжинський [83, арк. 4зв.] і Катеринославський ІНО [62, арк. 399зв.; 267, арк. 18–19зв.].

У педтехнікумах значно вищим був відсоток комсомольців, а в декількох закладах – комуністів. Зокрема, у 1925-1926 н.р. в Артемівському ПТ комуністи становили 13,8%, комсомольці – 60% [76, арк. 117зв.]; Коростишівському – відповідно 4,1% і 54,3% [325, арк. 28зв.]; Харківському – 2,9% і 52,3% [61, арк. 234]. Нижче, за цими закладами розташувалися Новоград-Волинський [328, арк. 11зв.], Житомирський єврейський [329, арк. 11зв.], Бердянський [795, с. 96], Кременчуцький [74, арк. 272зв.], Гадяцький [68, арк. 67], Прилуцький [68, арк. 52], Могилів-Подільський [74, арк. 5зв.], Старобільський [76, арк. 57зв.], Нероновицький [68, арк. 73], Житомирський український [327, арк. 47зв.], Уманський [76, арк. 175зв.], Черкаський [76, арк. 232зв.], Полтавський [1334, с. 8], Пирятинський [74, арк. 199зв.], Тульчинський [74, арк. 79зв.], Корсунський ПТ [68, арк. 23].

Що стосується другої половини 1920-х рр., то маємо, на жаль лише поодинокі факти, які засвідчують про партійно-комсомольський склад студентської молоді. Так, у 1926-1927 н.р. Полтавський ПТ мав 4,5% комуністів і 58,5% комсомольців [425, арк. 58]; Красноградський – відповідно 0,9% і 32,4% [425, арк. 62]; Конотопський – 2,7% і 21,4% [436, арк. 26], у січні 1929 р. – 0,8% і 32,3% [440, арк. 5зв.] і т.д. [93, арк. 11; 112, арк. 150; 163, арк. 31; 192, арк. 163; 270, арк. 47; 324, арк. 220; 351, арк. 1; 352, арк. 87; 371, арк. 36; 377, арк. 1].

На початку 30-х рр. у педагогічних навчальних закладах партійно-комсомольський прошарок значно зріс. У 1930-1931 н.р. відсоток комуністів в

інститутах педагогічного профілю становив 12,9%, комсомольців – 28,8%, у 1931-1932 н.р. – відповідно 18,7%, 31,5% [2073, с. 205]. Зокрема, у Луганському ІПО в 1932-1933 н.р. члени і кандидати в члени КП(б)У становили 15,9%, комсомольці – 40,5% [1952, с. 59]; Криворізькому – на 20 жовтня 1931 р. – відповідно 19,8% і 36,2% [115, арк. 14]; Ніжинському ІСВ – у 1931 р. – 13,4% і 51,9%, у 1932 р. – 11,6% і 36,9%, у 1933 р. – 13,3% і 47,2% [1924, с. 303]; Сумському – 12,9% і 46,9% [102, арк. 24]; Херсонському – 13% і 40% [104, арк. 52]; Чернігівському – у 1931 р. – 11,5% і 40,9% [1924, с. 303] і т.д. [118, арк. 56; 122, арк. 23; 127, арк. 64–66, 363; 130, арк. 89, 140–141; 131, арк. 26; 132, арк. 91, 173; 193, арк. 1, 18; 374, арк. 21; 636, арк. 5, 38; 658, арк. 65]. Найнижчим показником партійності студентів був у Польському ІСВ: у першому кварталі 1933 р. комуністи становили лише 2,9%, комсомольці – 11,7% [769, арк. 3].

Подібне спостерігалось і після реорганізації ІСВ та ІПО у педінститути. Так, у 1935 р. у Харківському педінституті серед студентів 7,5% були членами КП(б)У, 48,9% – ЛКСМУ [178, арк. 180], Луганському – відповідно 10,4% і 44% [1952, с. 67]. Все ж, у більшості педвишів у середині 30-х рр. партійно-комсомольський прошарок був нижчим за 50%. Зокрема, у Вінницькому педінституті у 1934 р. навчалися 3,2% комуністів і 32,2% комсомольців [195, арк. 15; 196, арк. 1; 198, арк. 5; 229, арк. 1], у 1935 р. – відповідно 3,2% і 41,6% [199, арк. 3; 243, арк. 15]; Кам'янець-Подільському – в 1933-1934 н.р. – 5,1% і 37,4% [639, арк. 116]; у січні 1935 р. – 6,8% і 42,4% [643, арк. 5], у квітні того ж року – 7,02% і 42,3% [643, арк. 63]; Ніжинському – в 1935 р. – 7,5% і 38,3% [178, арк. 105]; Одеському німецькому – на 25 лютого 1935 р. – 1,5% і 32,8% [409, арк. 31], на 1 квітня 1936 р. – 0,6% і 29,4% [409, арк. 68]; Бердичівському – в 1935 р. – 1,49% і 25,6% [199, арк. 3; 243, арк. 15].

Зросла кількість комуністів і комсомольців у педтехнікумах. У 1930-1931 н.р. перші з них становили 2,3%, комсомольці – 36,1%, у 1931-1932 н.р. – відповідно 2,7% і 41,5% [2073, с. 205]. У декількох педтехнікумах їхній відсоток був значним. Зокрема, у Луганському ПТ у 1931-1932 н.р. комуністами були 1,6% студентів, комсомольцями – 71,5% [119, арк. 5зв.]; Білоцерківському – в третьому

кварталі 1932 р. – відповідно 2,43% і 61,3% [119, арк. 2]; Бердянському – на 4 грудня 1930 р. – 0,8% і 58,2% [372, арк. 42], у травні 1931 р. – 0,6% і 59,1% [795, с. 207], у вересні того ж року – 1,1% і 52,7% [373, арк. 2], у 1933 р. – 1,3% і 51,1% [131, арк. 29]; Хортицькому німецькому – 1% і 52,7% [133, арк. 37]. У Бердичівському ПТ у грудні 1932 р. серед студентів комуністами були 0,5%, комсомольцями – 54,9% [124, арк. 1; 1083]. У деяких закладах ці показники з часом понизилися. Зокрема, у Харківському ПТ інструкторів політехнічної освіти восени 1932 р. питома вага комуністів і комсомольців становила відповідно 0,9% і 54,1% [448, арк. 43зв.], на 1 травня 1933 р. – 0,8% і 35,2% [449, арк. 42зв.], на 1 липня 1934 р. – 5,2% і 31,8% [450, арк. 24зв.], навесні 1935 р. – 2,5% і 36,3% [452, арк. 29]; Київському російському ПТ в 1931-1932 н.р. – 5% і 40% [755, арк. 9], у 1934-1935 н.р. – 1,36% і 15,3% [763, арк. 9].

У більшості педтехнікумів відсоток комуністів і комсомольців не досягав 50%, зокрема, у вінницьких українському і єврейському [243, арк. 15–16], Дніпропетровському російському [133, арк. 26], Житомирському єврейському [133, арк. 76; 313, арк. 5], Запорізькому [369, арк. 1], Кам'янець-Подільському [121, арк. 61], Конотопському [441, арк. 187; 442, арк. 39], Миколаївському [399, арк. 58; 403, арк. 18, 37], Немирівському [243, арк. 15–16], Новомосковському [132, арк. 173], Одеському єврейському [107, арк. 13], Первомайському [107, арк. 34зв.], Преславському болгарському [112, арк. 1, 5], проскурівських українському [121, арк. 6] і польському ПТ [196, арк. 26].

Розподіл студентів педагогічних навчальних закладів радянської України 20-30-х рр. ХХ ст. за партійністю ми показали у трьох статтях [1726; 1759; 1786].

Упродовж 1920-х рр. серед молоді вишів педагогічного профілю зростає кількість українців, що узгоджувалося як з їх переважаючим місцем у національній структурі республіки, так і політикою українізації. Повну картину національного складу студентів інститутів та технікумів, у т.ч. і педагогічних, подано у додатках Ю і Я. У низці інститутів народної освіти частка українців перевищувала загальнореспубліканський показник. Так, понад 80% українці становили у Полтавському ІНО [36, арк. 7, 13; 93, арк. 33–33зв.; 425, арк. 66; 1277,

с. 91], Херсонському [458, арк. 108зв.; 889, с. 75; 2051, с. 31], Кам'янець-Подільському [62, арк. 474зв.; 551, арк. 119; 648, арк. 4зв.; 1611, с. 19; 1659, с. 23], Чернігівському [38, арк. 9–10; 70, арк. 15зв.; 739, арк. 30; 740, арк. 66зв., 88; 743, арк. 54; 744, арк. 44; 746, арк. 4зв.; 1922, с. 66], Вінницькому [28, арк. 49; 152, арк. 170]; Ніжинському ІНО [83, арк. 4зв.; 1921, с. 67].

У Глухівському [31, арк. 4], Волинському [32, арк. 9, 90; 326, арк. 48зв.], Донецькому [1850, с. 354], Київському [2012, с. 196] цей показник був значно нижчим. У Катеринославському ІНО спостерігався певний паритет. Навесні 1924 р. українців було 34,5%, євреїв – 33,8%, росіян – 26,7% [53, арк. 66зв.]. Невдовзі українців стало значно більше. У 1925-1926 н.р. у Дніпропетровському ІНО їх питома вага зросла до 53,9% [62, арк. 399зв.]. В Одеському [46, арк. 13; 62, арк. 30зв.–31, 88зв.] і, на початку 20-х рр. у Миколаївському ІНО, домінували вихідці з євреїв [65, арк. 747; 389, арк. 37зв.; 745, арк. 2зв.]. У Харківському ІНО на початку 20-х рр. більшість студентської молоді становили росіяни і євреї. До середини 20-х рр. цей баланс змінився – у 1924-1925 н.р. українці становили 44,3%, росіяни – 21,6%, євреї – 31% [66, арк. 181].

Ще більший відсоток українців спостерігався у педтехнікумах. Так, у 1925-1926 н.р. у Пирятинському ПТ вони нараховували 98,5% від загального складу [74, арк. 199зв.], Полтавському – 96,2% [1334, с. 8], Уманському – 93,3% [76, арк. 175зв.]. За ними розташувалися Житомирський український [327, арк. 47зв.–48; 337, арк. 5зв.], Могилів-Подільський [74, арк. 5зв.], Старобільський [76, арк. 57зв.], Коростишівський [325, арк. 28зв.–29], Харківський [61, арк. 234], Тульчинський [74, арк. 79зв.], Золотоношський [76, арк. 4зв.], Черкаський [76, арк. 232зв.], Кременчуцький [74, арк. 272зв.], Новоград-Волинський ПТ [328, арк. 11зв.–12]. Менше українців було у Бердянському (64,3%) [795, с. 96] і Артемівському ПТ (50,7%) [76, арк. 117зв.].

У 30-х рр. частка українців у вишах зросла. У 1931-1932 н.р. у педвишах їх було 65% [2073, с. 205]. Того ж року найбільше українців зафіксовано у Сумському ІСВ та Криворізькому ІПО, що викликає певний подив, зважаючи на значну кількість у тих регіонах російськомовного населення. У першому з цих

вишів українців було 93,2% [102, арк. 24]; Криворізькому ІПО – 88,8% [115, арк. 14]. Від 72% до 76% українці становили у Бердичівському ІСВ [193, арк. 1], вінницьких [127, арк. 363; 193, арк. 16; 195, арк. 15; 196, арк. 1; 198, арк. 5] і кам'янець-подільських ІСВ (педінститутах) [639, арк. 116; 643, арк. 63; 658, арк. 65]. В Одеському ІПО їх було 61,5% [421, арк. 53]. У Житомирському ІСВ спостерігався приблизний паритет між українцями і євреями [130, арк. 89].

В педтехнікумах у 1931-1932 н.р. представники титульного етносу загалом становили 75% [2073, с. 205]. У Бердянському ПТ цей показник був ще вищим. Тут на початку першого семестру студіювали 80,1% українців; на початку другого семестру – 82,3% [373, арк. 2]. У наступні роки відсоток українців зріс. Так, у Конотопському ПТ у 1933-1934 н.р. їх обчислювали на рівні 99% [441, арк. 187]; Кам'янець-Подільському – в січні 1933 р. – 82,7% [532, арк. 42; 545, арк. 3]; Бердичівському – в 1934 р. – 93,1% [240, арк. 50]. Менше українців було у Мелітопольському і Миколаївському ПТ. У 1934-1935 н.р. у першому з них вони становили 57,5% [1609, с. 57]; Миколаївському – 57,2% [403, арк. 37].

Природно, що значно менше українців навчалися у педінститутах і технікумах нацменшин. Наприклад, у Польському педінституті у 1932-1933 н.р. поляки нараховували 92,1% від загального складу [1914, с. 39]. В Одеському німецькому педінституті на 25 лютого 1935 р. студіювали 96% німців [409, арк. 31]. У Київському російському ПТ у 1931-1932 н.р. росіяни становили 60,5% [120, арк. 46; 755, арк. 10; 757, арк. 3], у 1934 р. – 45,5% росіян [760, арк. 9]. Преславський болгарський ПТ на початку 1930 р. мав у своєму складі 85,6% болгар [112, арк. 123].

Низка документів, насамперед архівних, засвідчують базовий освітній рівень студентів до вступу у виш. На жаль, що стосується загальноукраїнського показника, то маємо дані лише за 1925-1926 н.р. Достатній освітній рівень (закінчили дореволюційні середні повні школи, професійні школи, робітфаки, педагогічні та підготовчі курси, перевелися на навчання з інших вишів) мали 81,5% студентів. Зокрема, того року в ІНО навчалось випускників дореволюційної середньої повної школи – 49,2%. Наступні місця посідали випускники

професійних шкіл – 13,3%, робітфаків – 6,7%, ті, хто перевівся на навчання з інших вишів – 12,3%. Інші студенти до вступу у виші студіювали у закладах, які середню освіту не давали. Так, трудові школи закінчили 12,8%, дореволюційні неповні середні школи – 1,8%. Домашню освіту здобули 3,3%, іншу – 0,5% [59, арк. 13]. Найбільше студентів, які отримали достатній освітній рівень до вступу у виш, навчалося у Волинському ІНО (їх було 90,8%). У Кам'янець-Подільському ІНО таких студентів налічувалося 88,9%, Київському – 82,7%, Ніжинському – 82%, Херсонському – 80,3%, Одеському – 75,7%, Чернігівському – 68,4%, Дніпропетровському – 59,3% (див. додаток АА).

У педтехнікумах, які тоді вважалися вищими навчальними закладами, становище з базовим освітнім рівнем студентів було ще складнішим. Так, у 1925-1926 н.р. тут достатню освіту мали лише 27,8% студентів (професійні школи закінчили 10,6%, дореволюційні середні школи – 8,9%, підготовчі курси – 6,8%, робітфаки – 0,3%, навчалися в інших вишах – 1,2%). Освіту в обсязі трудової школи отримали 63,9% студентів, нижчих та початкових шкіл – 0,7%, в домашніх умовах – 6% хлопців і дівчат, виховувалися і навчалися у дитбудинках – 1,2%, здобули іншу освіту – 0,4% [59, арк. 21].

Виявлені архівні документи свідчать про освітній рівень деяких педтехнікумів (див. додаток ББ). Звіти інспекторів педагогічної освіти НКО УСРР свідчать, що при визначенні рівня освіченості студентів до уваги брався відсоток тих, хто, насамперед, закінчив профшколи. Так, у 1925-1926 н.р. випускниками цих навчальних закладів були 28,7% студентів Запорізького ПТ, 21,6% – Золотоношського, 16,7% – Гадяцького, 12% – Нікопольського, 8,7% – Пирятинського, 5,2% – Нероновицького (Сорочинського), 1% – Полтавського, 0,8% – Прилуцького [68, арк. 33, 43, 52, 67, 74, 116, 129, 140].

У наступному десятилітті становище щодо здобутого попереднього освітнього рівня студентів суттєво не змінилося [120, арк. 46; 130, арк. 89; 448, арк. 20зв.; 755, арк. 10]. Більш детально про освітній рівень молоді у 1920-х рр. йдеться у статті дисертанта [1756].

Соціально-економічні умови 20-30-х рр. не могли не позначитися на віковому складі студентів. Більшість молоді вже мали значний життєвий і виробничий досвід, а відтак більш свідомо прагнули здобути знання, які б, після опанування обраного фаху, у майбутньому могли б забезпечити їм сталий добробут. Багато з них брали участь у революційній боротьбі, чи зі зброєю в руках боролись в рядах Червоної армії, в партизанських загонах, мали досвід радянської, партійної чи господарської роботи. Так, у Чернігівському ІНО серед студентства було 2,6% молодших 18 років, 46,6% – від 18 до 21, 50,8% – понад 21 рік [739, арк. 30]. У 1924-1925 н.р. 17-20-річних налічувалася 43,8%, 21-24-річних – 40,4%, понад 24 роки – 15,8% [744, арк. 44]. У Полтавському ІНО на початку 1922-1923 н.р. студенти віком до 20 років становили 30,5%, від 21 до 25 – 53%, понад 25 – 16,5% [1612, с. 109; 1645, с. 12], у 1923-1924 н.р. – відповідно 33,8%, 44,5%, 21,7% [36, арк. 7]; Глухівському – у 1923-1924 н.р. – 49,5%, 35%, 15,5% [31, арк. 4зв.]; Кам'янець-Подільському – наприкінці 1922 р. – 34,3%, 48,6%, 17,1%, у серпні 1923 р. – 33,3%, 49,6%, 17,1%; у січні 1924 р. – 35,8%, 56,1%, 8,1% [52, арк. 81]; Волинському – в 1922-1923 н.р. – 32%, 46,1%, 21,9% [32, арк. 42]. У 1923-1924 н.р. в останньому виші було четверо 15-17-річних студентів, 182 – 17-23-річних, 49 – 23-30-річних, 7 – понад 30 років [51, арк. 37зв.]. В Одеському ІНО питома вага студентів у віці від 17 до 20 років становила 7,9%, від 21 до 23 – 31,6%, від 24 до 35 – 60,5% [62, арк. 31зв.–32]. У Київському ІНО в січні 1923 р. зафіксовано 3,7% студентів, яким виповнилося 16-17 років, 40,8% – 18-21, 55,5% – понад 21 [34, арк. 94]. У Миколаївському ІНО цей показник був нижчим: у квітні 1923 р. 16-20-річних було 70,2%, 21-25-річних – 23,7%, 26-річних і старших – 6,1%, у грудні того ж року – відповідно 64,7%, 24,9%, 10,4% [389, арк. 38, 67].

У наступні роки кількість студентів старшого віку зросла. У 1925-1926 н.р. в інститутах народної освіти УСРР 18-річні студенти становили 0,6%, 19-річні – 3,3%, 20-річні – 5,7%, 21-річні – 9,2%, 22-річні – 11,3%, 23-річні – 11,8%, 24-28-річні – 35,4%, 29-33-річні – 16%, 34-річні і старші – 6,7% [59, арк. 11]. У січні 1927 р. 25-30-річних було 36,7%, 22-24-річних – 29,5%, 19-21-річних – 19,7%, 17-18-річних – 1,4%. Понад 30 р. мали 12,7% студентів, до 18 років – 1,4% [855, с. 33]. В

Одеському ІНО у 1925-1926 н.р. 17-20-річні становили 8,7%, 21-23-річні – 28,9%, 24-29-річні – 37,4%, 30-річні і старші – 25%; Дніпропетровському – відповідно 8,6%, 31,2%, 46,3%, 13,9%; у Київському – 11,2%, 25,1%, 49%, 14,7 [62, арк. 94, 400, 593]; Волинському – 4,2%, 27,9%, 45,6%, 22,3% [62, арк. 299; 326, арк. 50]; Кам'янець-Подільському – 15,1%, 34,1%, 45,2%, 5,6% [62, арк. 475; 526, арк. 4]; Херсонському – 17,2%, 44,4%, 25,8%, 12,6% [458, арк. 109зв.]. У Полтавському ІНО на осіб віком до 21 року припадало 24%, від 21 до 25 років – 50%, понад 25 років – 26% [1612, с. 109; 1645, с. 12]. Молодші за віком студенти навчалися у Чернігівському ІНО. Тут 17-20-річні становили 33,6%, 21-22-річні – 24,4%, 23-29-річні – 33,6%, старші 28 р. – 8,4% [746, арк. 5]; у Миколаївському – 17-20-річні – 46,2%, 21-25-річні – 37%, 26-30-річні – 13%, 31-38-річні – 3,8% [745, арк. 2зв.]. Наведені відмінності пояснюються віковими особливостями населення цих регіонів. За нашими підрахунками, наприклад, на Поліссі у 1926 р. молоді люди віком від 15 до 19 років становили 33%, 20-24 – 26,5%, 25-29 – 23,3%, 30-34 років – 17,2% [807, с. 44–45].

В педтехнікумах УСРР студенти за віком були молодшими: у 1925-1926 н.р. 17-19-річні становили 38,3%, 20-23-річні – 50,8%, 24-28-річні – 9,1%, 29-33-річні – 1,6%, 34-річні і старші – 0,2% [59, арк. 20]. У січні 1927 р. 18-річних і молодших було 19,1%, 19-21-річних – 53,2%, 22-24-річних – 20,9%, 25-30-річних – 6,2%, 30-річних і старших – 0,6% [855, с. 33]. Віковий розподіл студентства деяких педтехнікумів УСРР зафіксовано в наведеній таблиці (див. додаток ВВ).

Виявлені нами архівні документи містять дані про віковий склад студентів у 1930-х рр. Так, у листопаді 1930 р. у Кам'янець-Подільському ІСВ 19-річних і молодших було 104, 20-23-річних – 161, 24-29-річних – 122, 30-річних і старших – 37 [625, арк. 8зв.]. У Вінницькому ІСВ у 1931-1932 н.р. 17-19-річні становили 93 особи, 20-25-річні – 146, 26-30-річні – 71, мали понад 30 років – 54 [127, арк. 363]. Криворізький ІПО налічував 155 студентів, яким на 20 жовтня 1931 р. виповнилося 19-23 роки, 165 – 24-30 років. Ще 3 особи були у віці від 30 до 35 років [115, арк. 14]. В Одеському німецькому педінституті на 25 лютого 1935 р.

нараховувалося 75 17-18-річних студентів, 238 – 19-23-річних, 59 – 24-30-річних, 3 – 31-річних і старших [409, арк. 31].

Що стосується розподілу молоді за віком у педтехнікумах, то, наприклад, у Преславському болгарському ПТ на 20 жовтня 1931 р. 16 років виповнилося 62 студентам, 17-18 р. – 120, 19-23 р. – 105, 24-25 р. – 22, 26 р. і більше – 8 [112, арк. 123]. У Вінницькому українському ПТ навчалися 15 15-річних студентів, 92 – 16-річних, 124 – 17-річних, 59 – 18-річних, 51 – 19-річних, 28 – 20-річних, 12 – 21-річних, 8 – 22-23-річних, 4 – 24-25-річних, 3 – 26-27-річних, 3 – 30-31-річних [254, арк. 246]. У Харківському ПТ інструкторів політехнічної освіти на 1 травня 1933 р. було 69 осіб, яким виповнилося 17-20 років, 21 – 20-25, 35 – 26 років і більше [449, арк. 42зв.]. Конотопський ПТ у 1933-1934 н.р. мав 264 студенти, яким ще не виповнилося 18 років, 61 – 18-21-річних, 4 – 22-29-річних, 2 – старших 30 р. [441, арк. 187].

У двох публікаціях дисертант показав розподіл студентів педагогічних вишів радянської України 20-30-х рр. ХХ ст. за віком [1706; 1707].

Частина студентів мали досвід роботи на виробництві. У Кам'янець-Подільському ІНО у 1925-1926 н.р. навчався 21 студент, який мав більш, як 4-річний учительський стаж, 26 – 3-річний, 10 – 2-річний, 8 – 1-річний. 30 осіб мали трирічний стаж у галузі сільського господарства, 26 – дворічний і 40 – річний; 4 студенти до вступу у виш виконували конторську роботу упродовж 3 років, 8 – 2 років [62, арк. 475зв.–476; 526, арк. 5]. Тоді ж 34 студенти Херсонського ІНО мали трирічний виробничий сільськогосподарський стаж, 67 – чотирирічний. Ще 16 осіб мали стаж конторської роботи. Не мали трудового досвіду 97 осіб [458, арк. 110зв.]. Виробничий стаж мали також 59 студентів Чернігівського ІНО, з яких 30 до вступу у виш працювали у школах, 20 – у сільському господарстві, 3 – у конторах, 1 – на заводі, 5 – виконували іншу роботу [746, арк. 6]. У 1926-1927 н.р. серед студентів Житомирського українського ПТ 8 осіб мали виробничий стаж від 1 до 3 років, ще 6 – більше, ніж 3-річний [336, арк. 150]. У Тульчинському ПТ у 1925-1926 н.р. стаж роботи мали 177 із 183 студентів [74, арк. 80зв.], Пирятинському – відповідно 4 і 136, Кременчуцькому – 55 і 87 [74, арк. 201,

273зв.], Золотоношському – 20 і 116, Старобільському – 1 і 68, Артемівському – 33 і 65, Уманському – 93 і 105, Черкаському – 101 і 103 [76, арк. 5зв., 60зв.].

У 20-30-х рр. серед студентської молоді поступово збільшувалася кількість жінок. Найбільше їх нараховувалося у педагогічних і медичних навчальних закладах, де вони могли найбільше реалізувати свій потенціал (додаток ДД). В окремі роки жінки кількісно домінували у цих вишах (наприклад, в ІНО у 1923 р. їх було 54,8% [152, арк. 59; 1584, с. 41], на 1 січня 1925 р. – 52,8% [854, с. 22–23]). У січні 1927 р. в інститутах народної освіти представники жіночої статті становили 45,6%, у педтехнікумах – 55,6% [855, с. 39].

Що стосується окремих ІНО та педтехнікумів, то їх можна розподілити на три групи. До першої з них увійшли виші, де домінували чоловіки, зокрема у Кам'янець-Подільському [571, арк. 117; 648, арк. 4зв.; 650, арк. 10; 679, арк. 170; 1611, с. 19; 855, с. 37], Луганському [854, с. 22–23; 855, с. 37] і Полтавському ІНО [68, арк. 100; 93, арк. 33зв.; 427, арк. 7, 115; 1277, с. 90–91]; Білоцерківському [855, с. 39], Вінницькому українському [202, арк. 33, 47; 206, арк. 14; 255, арк. 69, 79, 111, 116], Добровеличківському [855, с. 39], Коростишівському [324, арк. 220; 855, с. 39], Корсунському [68, арк. 23; 855, с. 39], Кременчуцькому [74, арк. 272зв.; 855, с. 39], Малинському [855, с. 39], Могилів-Подільському [74, арк. 5зв.; 855, с. 39], Нероновицькому [68, арк. 73; 855, с. 39], Новоград-Волинському [328, арк. 11зв.–12; 347, арк. 60–60зв.; 351, арк. 1; 352, арк. 87], Олександрійському [855, с. 39], Новомосковському [855, с. 39], Павлоградському [68, арк. 125; 855, с. 39], Пришибському німецькому, Проскурівському, Ржищівському [855, с. 39], Тульчинському [74, арк. 79зв.; 855, с. 39], Уманському [76, арк. 175зв., 207], Хортицькому німецькому [855, с. 39] і Шепетівському ПТ [666, арк. 154зв.; 669, арк. 115–116зв., 117зв.; 855, с. 39].

Наступну групу становлять заклади, у яких переважали жінки (Глухівський [31, арк. 18зв.], Миколаївський [389, арк. 37; 390, арк. 20; 854, с. 22–23; 855, с. 37], Херсонський [37, арк. 15; 458, арк. 107зв.; 460, арк. 95; 854, с. 22–23; 855, с. 37; 889, с. 75], Чернігівський ІНО [739, арк. 30; 740, арк. 66; 743, арк. 54; 744, арк. 44; 746, арк. 4зв.; 854, с. 22–23; 855, с. 37]; Артемівський [76, арк. 117зв., 219],

Бердянський [370, арк. 13зв.; 855, с. 39], Бердичівський [855, с. 39], Вовчанський, Вінницький єврейський [68, арк. 121], Гайсинський [855, с. 39], Городнянський, Глухівський [68, арк. 121], Дніпропетровський російський [270, арк. 126; 855, с. 39], житомирські єврейський [329, арк. 11зв.–12; 855, с. 39] і український [327, арк. 47зв.; 336, арк. 149; 337, арк. 5зв.; 855, с. 39], Запорізький; Зінов'євський, Ізюмський, Кам'янський, київські єврейський, польський, російський, український [68, арк. 121; 855, с. 39], Конотопський [436, арк. 7зв., 26; 440, арк. 5зв.; 855, с. 39], Красноградський [68, арк. 121; 425, арк. 62], Куп'янський [855, с. 39], Лубенський [68, арк. 58; 855, с. 39], Маріупольський [855, с. 39], Мелітопольський [68, арк. 121], Мринський [855, с. 39], Нікопольський [68, арк. 140; 855, с. 39], Одеський єврейський [68, арк. 121], Остерський, Охтирський [855, с. 39], Пирятинський, Преславський болгарський [68, арк. 43; 74, арк. 199зв.; 855, с. 39], Прилуцький [68, арк. 52; 855, с. 39], Сталінський [74, арк. 230], Старобільський, Сумський [76, арк. 57зв.; 855, с. 39], харківські єврейський [61, арк. 13зв.] і український [61, арк. 234; 855, с. 39], Черкаський ПТ [74, арк. 232зв.; 855, с. 39].

Третю групу складають виші, де впродовж десятиліття переважали то чоловіки, то жінки, наприклад, у Волинському [32, арк. 1зв., 9; 51, арк. 37зв.; 326, арк. 48зв.; 854, с. 22–23; 855, с. 37; 796, с. 100], Катеринославському (Дніпропетровському) [62, арк. 399зв.; 854, с. 22–23; 855, с. 37], Київському [34, арк. 94. 54, арк. 70; 855, с. 37; 2012, с. 195], Ніжинському [83, арк. 4зв.; 854, с. 22–23; 855, с. 37; 2008, с. 56], Одеському [46, арк. 12зв.; 62, арк. 29зв.–30, 88зв.; 854, с. 22–23; 855, с. 37] і Харківському ІНО [47, арк. 31; 854, с. 22–23; 855, с. 37]; Гадяцькому [68, арк. 66; 855, с. 39], Золотоношському [68, арк. 33; 76, арк. 4зв., 46] і Полтавському ПТ [68, арк. 116; 425, арк. 58; 855, с. 39; 1334, с. 8].

У 1930-х рр. у статевому відношенні у педагогічних вишах більшість становили чоловіки. У 1938 р. їх було 51,9%. Чоловіки домінували у Дніпропетровському [1674, с. 54], Криворізькому [115, арк. 14] і Одеському ІНО [421, арк. 53]; Бердичівському [193, арк. 1] і Чернігівському ІСВ [118, арк. 192]; вінницьких [127, арк. 363; 195, арк. 16; 196, арк. 1; 198, арк. 5] і кам'янець-

подільських ІСВ (педінститутах) [118, арк. 56; 132, арк. 91; 639, арк. 116; 643, арк. 63]; Одеському німецькому педінституті [409, арк. 31]; жінки – у Сумському ІСВ [102, арк. 24] і Херсонському педінституті [468, арк. 15].

Діаметрально протилежним було становище у педтехнікумах, де більшість була за жінками (у Бердянському [372, арк. 66], Вінницькому українському [202, арк. 33, 47; 206, арк. 14; 255, арк. 69, 79, 111, 116], Житомирському єврейському [133, арк. 58], Київському російському [763, арк. 9], Конотопському [441, арк. 187], Мелітопольському [1609, с. 57], Миколаївському [403, арк. 37], Преславському болгарському [112, арк. 123], Первомайському [107, арк. 34зв.], Проскурівському польському ПТ [715, арк. 121; 719, арк. 2]). Чоловіки переважали у Кам'янець-Подільському [121, арк. 61; 530, арк. 54, 168, 218; 532, арк. 30, 42; 545, арк. 3], Проскурівському ПТ [121, арк. 6] і Харківському ПТ політехнічної освіти [449, арк. 42зв.; 450, арк. 24зв.].

Більш повніше статевий склад студентства досліджуваного періоду відбито у нашій статті [1773].

Отож, упродовж 20-30-х рр. ХХ ст. поступово зростала чисельність студентства педагогічних навчальних закладів. Водночас, за середніми показниками наповнюваності педвищі поступалися вишам інших типів. Серед інститутів педагогічного профілю значні контингенти студентів навчалися лише у Харкові, Києві та Катеринославі, де здобували освіту понад 1 тис. осіб. Близьким до нього був Одеський ІНО. Що стосується інших вишів, то кількісний склад молоді не перевищував 650 осіб. Ще менше студентів було у педтехнікумах. У середині 20-х рр. лише два педтехнікуми – Вінницький та Тульчинський – нараховували понад 200 студентів. Наприкінці десятиліття до них приєдналися Вовчанський, Шепетівський, Охтирський, Проскурівський та ряд інших навчальних закладів. У 30-х рр. декілька технікумів сформували студентські контингенти, які налічували близько 400 осіб (Бердянський, Білоцерківський і Бердичівський та ін. ПТ). Таке становище пояснювалось «соціально-академічними перевітками» та «чистками» молоді, недостатнім матеріальним

забезпеченням, малопрестижністю педвишів у порівнянні з іншими навчальними закладами.

У 20-х рр. більшовикам не вдалося реалізувати свій задум про домінування серед студентства пролетарської верстви. Незначний ріст робітничо-селянського відсотку намітився лише наприкінці десятиліття. Загалом, у соціальній структурі педвишів, особливо педтехнікумів, переважали селяни, окрім закладів найбільших нацменшин, де домінували робітники.

Упродовж 1920-х рр. серед студентства незначним був відсоток комуністів і комсомольців. У наступному десятилітті завдяки політиці радянської влади, спрямованій на посилення ідеологізації навчального процесу, кількість партійних студентів дещо зросла, щоправда це не призвело до переважання їх у студентському середовищі. Відносно більшу групу становили комсомольці.

За національним складом, абсолютна більшість студентства у педагогічних навчальних закладах була за українцями. У низці інститутів народної освіти їхній відсоток перевищував загальнореспубліканський показник. У декількох вишах досить значним був відсоток євреїв. Зокрема, в Одеському і, частково, у Миколаївському ІНО вони домінували. Інші національності до педвишів делегували не значну кількість молоді. Значно менше українців було у педінститутах і технікумах нацменшин.

Досить низькою була базова освітня підготовка студентства, що негативно позначалося на якості навчання. Достатній освітній рівень мала незначна кількість молоді. У педтехнікумах становище було ще складнішим.

Прикметною рисою студентства педагогічних вишів був його різновіковий склад, коли на одному курсі поряд із 15-річними юнаками навчалися 30-річні. Частина молоді мала досвід роботи на виробництві. Чимало студентів були одруженими і несли відповідальність за утримання своїх сімей.

За статтю у міжвоєнний період в інститутах педагогічного профілю домінували чоловіки. Щоправда, їхній відсоток не набагато перевищував питому вагу жінок. У педтехнікумах більшість становили представники жіночої статті.

Висновки до розділу

Отже, аналіз державної політики щодо формування студентського контингенту педагогічних навчальних закладів свідчить, що більшовикам упродовж майже 20 років поступово, завдяки посиленню ідеологічного контролю, вдалося схилити на свій бік студентську молодь, яка мала втілювати у життя всі накази тоталітарної влади щодо побудови нової соціалістичної нації.

Для радянзації студентів влада використала низку методів задля «поліпшення», насамперед, їх соціального складу. У перші роки радянської влади, взявши за основу класовий підхід, відбувалася організація масових відряджень комуністів та робітників на навчання у виші на пільгових умовах зарахування. Практикувалися розкладки, які встановлювали чіткі норми прийому для кожної губернії. Особливий акцент робився на поповненні рядів студентів комуністами і комсомольцями. Завдяки таким крокам, на думку влади, до 1924-1925 рр. «пролетаризацію» вищої педагогічної школи в основному вдалося завершити.

Упродовж 1920-х рр. виші, особливо провінційні, мали проблеми із наборами молоді. По декілька сотень студентів вступали лише до вишів великих міст України – Харкова, Києва, Катеринослава, певною мірою Одеси. Деякі педтехнікуми за кількістю новоспечених першокурсників випереджали низку ІНО. Власне, це призвело до того, що становище з кадрами залишалося напруженим, їх не вистачало для забезпечення всіх шкіл кваліфікованими працівниками.

Загалом система відряджень була помилковим кроком, що визнала і сама влада. Тому в середині десятиліття вирішили вдосконалити систему комплектування колективів студентів і повернутися до складання конкурсних екзаменів, впровадивши куріальну систему, що базувалася на жорстких принципах соціального відбору. Позитивною рисою цієї системи було те, що вона давала можливість потрапити до вишів більш підготовленим абітурієнтам.

У першій половині 1930-х рр., як і раніше, прийом здійснювався на основі класового підходу. Фактично питаннями прийому студентів опікувалися партійні, комсомольські і профспілкові органи, які проводили мобілізації комуністів і

комсомольців на навчання. Нововведенням цього періоду було запровадження у 1932 р. єдиних вступних екзаменів.

У середині 30-х років проблема класового принципу комплектування вишів втратила свою актуальність, і на порядку денному постало питання ідеологічної лояльності та безапеляційної підтримки політики владного режиму. На той час студентське середовище було вже майже однорідне і не становило загрози масового інакодумства. Тому у 1935 р. обмеження, пов'язані з соціальним походженням осіб, було скасовано і до вишів почали приймати всіх громадян, які успішно склали вступні екзамени і пройшли за конкурсом.

Одним із напрямків пролетаризації і, відповідно, регулювання соціального складу студентства було проведення у їхньому середовищі систематичних антидемократичних і протизаконних кампаній «чисток» та «соціально-академічних перевірок», при проведенні яких керувалися, насамперед, класовим принципом. Із навчальних закладів, у першу чергу, відраховували дітей колишніх власників підприємств, заможних селян, дворян, купців, священників, чиновників, військовиків білогвардійської армії та армії УНР. Найбільш масовими чистки були у 1920-х рр. Частина студентів для того, щоб залишитися у виші, зрікалися своїх батьків. Парторганізації використовували ці факти як успіх і неабиякі здобутки кампанії, вияв класової пильності. У ряді випадків про студентів, які мали сумнівне соціальне походження, «сигналізували» місцеві органи влади. Нерідко ініціатором переслідування були самі студенти, які, за підказкою влади, публікували у пресі провокативні замітки, або заявляли на своїх товаришів-однокурсників. Утім частину студентів, яких відраховували, після подання апеляцій згодом поновили у правах.

Загалом, не зважаючи на вжиті більшовиками заходи із очищення вишів від «соціально-чужих» елементів, повністю «вичистити» педагогічні виші не вдалося. Тому влада аж до кінця 1930-ті рр. продовжувала відраховувати студентів за приховування свого соціального походження. Як і в попередній період, практикувалася система доносів від місцевих органів влади, партійних та комсомольських організацій, студентів, що заявляли на своїх однокурсників.

Проведення владою політики пролетаризації вишів, однією із форм якої були «соціально-академічні перевірки» та «чистки» молоді, недостатнє матеріальне забезпечення, малопrestiжність педагогічної професії тощо спричинили у першій половині 1920-х рр. помітне скорочення чисельності студентів. Деякий ріст намітився з 1925-1926 н.р., що певною мірою пов'язувалося зі стабілізацією господарського життя УСРР, політикою коренізації, а також припиненням масових чисток. Найбільше студентів мали Харківський, Київський, Дніпропетровський, Одеський, а з кінця десятиліття – Полтавський ІНО.

З початку 30-х рр. кількість студентів інститутів педагогічного профілю та педтехнікумів почала швидко зростати. Виключенням є голодоморні 1932-1933 рр., коли спостерігався великий відсів молоді.

Наслідком політики влади щодо пролетаризації вишів стало поступове збільшення наприкінці 20-х рр. серед студентів питомої ваги робітників і селян. До цього переважали інтелігенція і службовці. Це стосується, насамперед інститутів народної освіти. У педтехнікумах з початку їх функціонування значним був відсоток селян. Більшовикам не вдалося повною мірою реалізувати свій задум про домінування у студентському середовищі комуністів і комсомольців. У абсолютній більшості педвишів навіть у середині 30-х рр. партійно-комсомольський прошарок був нижчим за 50%. Щодо національного складу, то впродовж 1920-1930-х рр. відсоток українців був абсолютно домінуючим і завжди перевищував загальнореспубліканський показник щодо усіх ВНЗ. У декількох вишах досить значним був відсоток євреїв. Упродовж усього періоду низькою була базова освітня підготовка студентства і достатній освітній рівень мала не значна кількість студентства.

РОЗДІЛ III

НАВЧАЛЬНА ТА НАУКОВО-ДОСЛІДНА РОБОТА СТУДЕНТІВ

3.1. Шляхи забезпечення якості підготовки педагогічних кадрів

Після приходу більшовиків до влади розпочалося становлення нового суспільства, побудова якого без учителя була просто неможливою. Оскільки саме він мав нести комуністичні ідеї в учнівське середовище, формувати світогляд учнів, виховувати у них відданість радянській ідеології. Зважаючи на це, велику увагу влада приділяла підготовці учителів у педінститутах і педтехнікумах. Лідер більшовицької партії В. Ленін вказував, що потрібно «...виховати нову армію педагогічного учительського персоналу, який повинен бути тісно зв'язаний з партією, з її ідеями, повинен бути пройнятий її духом, повинен повернути до себе робітничі маси, пройняти їх духом комунізму, зацікавити їх тим, що роблять комуністи» [921, с. 384]. Голова Укрголовпрофосвіти Я. Ряппо в розвиток цього завдання у 1922 р. наголошував на його педагогічній складовій: «Новий працівник освіти повинен бути озброєний знаннями, володіти вмінням працювати і горіти бажанням створення нового суспільства» [24, арк. 17].

Підготовка учителя у вишах відбувалася за навчальними планами і програмами, у виробленні яких брали участь і студенти. Наприкінці кожного триместру декани факультетів педвишів на загальних зборах студентів і викладачів інформували про навчальні результати, а також про зміни у навчальних планах на новий семестр. Після доповідей відбувалося їх обговорення, учасниками якого були студенти, наприклад, у Київському [34, арк. 9] і Кам'янець-Подільському ІНО [688, арк. 2; 689, арк. 1; 691, арк. 1зв.; 1181; 1279; 1559], Житомирському єврейському ПТ [34, арк. 227]. У 30-х рр. створювалися студентські бригади, що аналізували робочі програми з окремих дисциплін, готуючи питання для підсумкових загальнонавчальних нарад [118, арк. 86–87; 125, арк. 37; 193, арк. 26; 623, арк. 24], зокрема, у Новомосковському педкомбінаті [132, арк. 174], Ніжинському ІСВ [2014, с. 761] і Олександрівському ПТ [1532]. Водночас, мали місце випадки, коли серед студентів поширювалося невдоволення великою кількістю педдисциплін [1552].

В одній із своїх статей автор дисертаційної роботи проаналізував перші навчальні плани, за якими навчалися студенти педвишів у першій половині 1920-х рр. Зазначається, що для перших планів характерною була багатопредметність, дублювання предметів, нечітко виражена спеціалізація підготовки студентів, надмірне захоплення предметами виробничого циклу тощо [1753].

Особлива увага у вишах приділялася політичному (ідеологічному) навчанню, яке мало забезпечити «ідейне виховання кожного комсомольця, комуніста, студента» [231, арк. 16]. Радянський історик Ю. Курносів, спираючись на дані журналу «Шлях освіти», встановив, що у педвишах був найбільший відсоток ідеологічних дисциплін. В індустріальних інститутах вони займали 6% навчального часу, сільськогосподарських – 5%, медичних – 4%. Натомість в ІНО цей показник становив 17%. Подібне мало місце і в технікумах: в педагогічних суспільствознавчі дисципліни займали 16%, соціально-економічних – 12%, сільськогосподарських – 5%, індустріальних – 3% [1851, с. 61].

У багатьох випадках кадри викладачів, що викладали ці предмети, були недостатньо підготовленими, наприклад, у Вінницькому ІНО [263, арк. 37; 1280, с. 99] і Харківському ІСВ [1208]. Подібне мало місце і в інших вишах [1617, с. 304; 1870, с. 216]. Крім того, суспільно-політичні дисципліни для студентів, особливо з низькою довузівською підготовкою, виявилися занадто складними для засвоєння [1336]. Присутність студентів на лекціях з ідеологічних дисциплін була обов'язковою [1563]. Водночас, ця робота не завжди була ефективною, оскільки серед членів партії мали місце випадки «політичної безграмотності» [300, арк. 12]. Окремі студенти, попри вказівки «зверху», байдуже ставилися до вивчення цих дисциплін [1254].

У січні 1930 р. для ознайомлення студентства з питаннями поточної політики з ініціативи ЦБПС УСРР запровадили обов'язкові політгодини [993]. Перед молоддю виступали доповідачі з викладачів, студентів-комуністів, а також представників партійних і комсомольських організацій міста, області [131, арк. 32; 1952, с. 62]. Заняття мали здебільшого схоластичний характер, зводилися до цитування і тлумачення цитат з творів «класиків» марксизму-ленінізму, партійних

документів. Студентів «широко ознайолювали» із питаннями внутрішньої і зовнішньої політики партії, постановами і матеріалами партійних з'їздів і пленумів ЦК, рішеннями і постановами уряду тощо [219, арк. 15зв., 30; 230, арк. 20зв., 42; 295, арк. 11; 296, арк. 33; 636, арк. 104]. Встановлено, що політгодини проводилися в Одеському ІПО [421, арк. 63]; Вінницькому [207, арк. 7], Миколаївському [131, арк. 32], Ніжинському [131, арк. 117], Нікопольському ІСВ [131, арк. 69]; Криворізькому педінституті [181, арк. 62; 182, арк. 62] та інших інститутах і технікумах педагогічного профілю [98, арк. 6; 118, арк. 60; 119, арк. 67; 120, арк. 35, 50; 121, арк. 59, 68; 131, арк. 84; 132, арк. 137–138; 177, арк. 255; 296, арк. 33; 445, арк. 13; 486, арк. 60; 508, арк. 43; 509, арк. 102; 623, арк. 27; 639, арк. 101; 715, арк. 130; 719, арк. 2зв.; 732, арк. 7; 760, арк. 40; 762, арк. 19]. Для проведення політгодин за окремими курсами закріплювалися комуністи і комсомольці, які виконували контролюючу функцію [207, арк. 13зв.; 512, арк. 175зв.].

У вишах мали місце й інші форми політнавчання: партійні дні [2051, с. 46], політп'ятихвилинки [131, арк. 135], політхвилини [245, арк. 160зв., 165], політзарядки [403, арк. 30], політінформації [178, арк. 70] тощо. У навчальні плани вводили додаткові заняття для обговорення рішень більшовицької партії і радянського уряду, доповідей на партійних з'їздах [715, арк. 253зв.]. Для студентів проводилися консультації, у кабінетах марксизму-ленінізму організовували виставки з історії партії, проводили екскурсії до історичних музеїв для ознайомлення з виставками, присвяченими історії ВКП(б). Для кращих студентів влаштовували поїздки в музеї ім. В. Леніна у Києві та Москві [201, арк. 26, 27].

Попри це, джерела свідчать про слабку організацію політнавчання, про що йшлося, зокрема, на I всеукраїнській студентській конференції (березень 1933 р.) [868]. Зриви політгодин, перенесення їх на інші дні, мали місце у Житомирському [300, арк. 12], Запорізькому [778, арк. 65зв.], Зінов'євському ІСВ [131, арк. 51], Харківському педінституті [536, арк. 48] та інших закладах [120, арк. 7; 236, арк.

71, 101; 387, арк. 62зв.; 508, арк. 43; 509, арк. 102; 521, арк. 49; 731, арк. 25; 972; 1147].

Значний вплив на навчальний процес у педагогічних навчальних закладах, а відтак, і на студентство справили українізаційні процеси. На початку 20-х рр. у педвишах викладання велося переважно російською мовою. Єдиним вишем, у якому викладали українською мовою, був Кам'янець-Подільський ІНО [570, арк. 73; 587, арк. 21, 25; 913, с. 11]. Водночас, в інших вишах становище було складнішим. Наприклад, у Харківському ІНО в 1923-1924 н.р. українську мову знали лише 10-15% студентів [47, арк. 45], Одеському – в 1924-1925 н.р. – 29% [1870, с. 183], Донецькому – в 1926-1927 н.р. – 15-20% [1161].

Планову українізацію розпочали в 1924-1925 н.р. [935, с. 75]. У додатку ЕЕ представлено дані, що засвідчують динаміку українізації педвишів, їх співвідношення з іншими типами навчальних закладів. У 1926-1927 н.р. ІНО були українізовані на 56,8%, педтехнікуми – 67,8%, у 1927-1928 н.р. – відповідно на 75% і 82,7% [159, арк. 101]. Водночас, якщо взяти до уваги загальнореспубліканський показник (у 1925-1926 н.р. українізували 25,8% інститутів УСРР [1676, с. 130], у 1928 р. – 42% [1886, с. 296; 1887, с. 530]), то становище у педвишах було кращим.

Частина студентів підтримали постанови НКО про необхідність навчання українською мовою. Так, 29 червня 1922 р. молодь Київського ІНО на своїх загальних зборах прийняла резолюцію про те, що навчальний процес мав вестися «мовою того народу, потреби якого ІНО [мав] задовольняти» [19, арк. 65–65зв.].

Питання українізації розглядалося на студентських форумах різного рівня, зокрема, на III всеукраїнському з'їзді пролетарського студентства (12-18 березня 1929 р.) [1838, с. 43], учасники якого ухвалили вимагати від викладачів і керівництва вишів проводити навчання українською мовою [893, с. 9–11]. Ця ж проблема було наріжною на третьому пленумі ЦБПС, який відбувся 26-31 березня 1930 р. [938, с. 53]. 7 травня 1929 р. із закликом до студентства активніше українізовуватися звернулася всеукраїнська рада професійних спілок [677, арк. 18].

Ці та інші заходи дали позитивні наслідки. На 1929-1931 рр. повністю українізували Кам'янець-Подільський [2058, с. 66] і Волинський ІНО [296, арк. 10], на 96% – Полтавський, 92% – Київський, 86-87% – Чернігівський, Миколаївський ІНО. У 1931 р. українізація Дніпропетровського ІНО становила 94% [271, арк. 117].

Ряд документів свідчать про практичну роботу студентів у справі українізації. Так, 30 вересня 1923 р. у Ніжинському ІНО створили студентську комісію з українізації, яка 8 грудня презентувала програму своєї діяльності [2026, с. 24]. У педвишах проводили тижневики і двотижневики українізації [371, арк. 44; 1172, с. 66; 1529, с. 71], «місячники національно-культурного будівництва» [271, арк. 84], «декадниги боротьби за культуру слова» [130, арк. 175] тощо. Крім того, у багатьох закладах створювалися гуртки з вивчення української мови [60, арк. 313зв.; 65, арк. 142; 76, арк. 141зв.; 391, арк. 6зв.; 458, арк. 105; 1921, с. 67].

У деяких вишах в роботі з українізації мали місце «перегини», коли викладачі забороняли студентам складати заліки російською мовою [300, арк. 10].

Поряд з українізацією проводилася робота із надання представникам інших національностей, що населяли Україну, можливості опанувати знання рідною мовою. З метою підготовки учителів для національних загальноосвітніх шкіл в Україні відкрили педтехнікуми, а в 30-х рр. з'явилися навіть національні педінститути. Крім того, створювалися відділення при ІНО та педтехнікумах. Студенти цих вишів мали можливість поглибити свої знання з рідної мови у відповідних гуртках, зокрема, єврейських, у Волинському [296, арк. 12] і Кам'янець-Подільському ІНО [676, арк. 64зв.], Могилів-Подільському ПТ [74, арк. 72зв.].

Більш детально перебіг українізаційних процесів у педагогічних навчальних закладах, зокрема Правобережної України, показано у статті дисертанта [1785].

З початком активної індустріалізації країни зросла потреба у вивченні іноземних мов, насамперед для налагодження торговельних і економічних зв'язків із зарубіжжям, вивчення світових досягнень у різних галузях науки і техніки, спілкування із запрошеними в країну іноземними фахівцями [2092, с. 19]. У ряді

випадків студенти активно опановували мови. Так, в Одеському ІНО функціонували гуртки з вивчення іноземних мов [413, арк. 9]. Студенти брали на себе зобов'язання швидко опанувати іноземні мови, наприклад, в Одеському ІНО [1218] і Луганському педінституті [1357]. Разом з тим, мали місце випадки, коли студенти негативно ставилися до вивчення іноземної мови [1153].

Напружена міжнародна обстановка, можливість військового конфлікту спричинили нагальну потребу посилення військово-патріотичного виховання студентів. Зокрема, у педагогічних навчальних закладах, відповідно до постанови ЦВК СРСР від 20 серпня 1926 р., з 1925-1926 н.р. запровадили допризовну військову підготовку [1191; 1244]. Студенти вивчали військову інженерію, топографію, тактику, теорію, проходили стройову підготовку [120, арк. 35; 965]. Теорію військової служби вивчали також жінки і чоловіки, які були не придатні до військової служби [1244, с. 21]. Студентство двох старших курсів Кам'янець-Подільського ІНО (ІСВ) [101, арк. 37; 492, арк. 8; 1091; 1448], Київського [93, арк. 48; 1030; 1535] і Харківського ІНО [2006, с. 26], Запорізького ІСВ [777, арк. 64зв.], Луганського [975] і Польського педінститутів [772, арк. 79зв.], влітку впродовж двох місяців проходили навчання у польових умовах, під час якого закріплювало на практиці здобуті знання. Практикувалося стажування молоді у військових частинах [1603, с. 83; 1649, с. 12], залучення їх до проведення у селах «Тижнів оборони» [1103], у містах – святкових демонстрацій [1609, с. 80]. Разом з тим, в опануванні військової справи мали місце випадки слабкої успішності студентів, пропуски занять, халатне ставлення до цієї справи [98, арк. 82; 391, арк. 33зв.; 448, арк. 32, 45; 492, арк. 8; 1029; 1567; 2050, с. 310]. Детальніше про організацію військово-оборонної роботи серед студентів педагогічних вишів Правобережної України ми розповіли у статті [1705].

Значну увагу в педагогічних навчальних закладах приділяли навчально-методичній роботі, до якої залучали і студентів. Вона переважно концентрувалася у циклових (предметних) комісіях, діяльність яких координували факультетські комісії [1938, с. 48]. Зокрема, у складі факультетських комісій працювали студенти Київського [54, арк. 79], Харківського [2050, с. 324] і

Дніпропетровського ІНО [62, арк. 401]. Дані про роботу молоді у циклових комісіях, зокрема, в 1925-1926 н.р., покажемо у додатку ЖЖ.

Педагогічні навчальні заклади ставали методичними центрами регіону («центрами педагогічної думки»), дієвим чинником яких було студентство. Так, у Київському ІНО в 1924-1925 н.р. запровадили «соцвихні суботи». Щосуботи третьокурсники факультету соціального виховання спільно з викладачами організовували для учителів педагогічні методичні конференції [54, арк. 99]. Молодь Херсонського ІНО у 1922-1923 н.р. курувала роботу зразкових шкіл міста [461, арк. 113]. Студенти Кам'янець-Подільського ІНО працювали у міських методичній комісії та педагогічних гуртках, організовували методичні конференції і семінари, викладали на учительських семінарах тощо [528, арк. 3зв.–4]. Подібну роботу проводили і студенти Волинського [332, арк. 3] та Чернігівського ІНО [1596, с. 191].

Одним із найвищих критеріїв навчальної роботи студентів була їхня успішність. Особлива увага зверталася на академічні показники студентів-комуністів і комсомольців. У більшості випадків успішність цієї категорії молоді була нижчою порівняно з позапартійним студентством і не тільки в Україні. У 1925 р. генеральний секретар ЦК ВКП(б) Й. Сталін у листі до делегатів І всесоюзної конференції пролетарського студентства звернув увагу на цю обставину: «Говорять, що студенти-комуністи серйозно відстають [у навчанні] від безпартійних... Комуністи-студенти ризикують стати поганими керівниками соціалістичного будівництва, адже не можна керувати побудовою соціалістичного суспільства, не оволодівши науками...» [942, с. 4]. Про слабку успішність йшлося і на партійних зібраннях різного рівня [185, арк. 16; 446, арк. 40–41]. Ряд документів повідомляють про випадки слабкої успішності у педвишах, наприклад, у Волинському [292, арк. 10], Кам'янець-Подільському [648, арк. 2зв.] і Одеському ІНО [1870, с. 232]. З метою поліпшення ситуації вирішили частково їх розвантажити від громадської роботи, зменшити кількість «зайвих» засідань і зборів, тим самим збільшивши обсяг часу для підготовки до занять [1291]. Проводилися місячники з ліквідації академзаборгованості [487, арк. 8; 488, арк.

45; 518, арк. 78; 519, арк. 38; 1876, с. 53]. Власне, такі заходи призводили до покращення показників [478, арк. 25зв.; 496, арк. 39зв.]. Водночас, траплялися і зриви успішності. Так, наприкінці 1929 р. у Кам'янець-Подільському ІНО академічну заборгованість мали 25% членів КП(б)У і 20% – членів ЛКСМУ [686, арк. 2; 1464].

Нестабільною була успішність студентів-комуністів і комсомольців у 30-ті рр., що пояснювалося, насамперед, їх частими мобілізаціями на різні господарські кампанії [118, арк. 59; 300, арк. 22; 303, арк. 19, 21; 501, арк. 71; 2014, с. 759]. У середині десятиліття успішність комуністів і комсомольців покращилася. Причиною стала «розгрузка [їх] від громадської роботи і правильний [її] розподіл...» [614, арк. 1зв.]. Крім того, студентів-комуністів, які відставали у навчанні, заслуховували на партійних зборах. Зросла успішність партійців Житомирського [296, арк. 15; 306, арк. 39], Кам'янець-Подільського [521, арк. 52; 643, арк. 45], Київського [1055], Польського педінститутів [772, арк. 3], Тульчинського ПТ [243, арк. 67].

Що стосується загальної успішності студентів, то в 1920-х рр. як правило, якісна успішність молоді складала менше 50%, наприклад, у Волинському [51, арк. 42зв.; 330, арк. 13], Дніпропетровському [1511, с. 38], Київському [1993, с. 145] і Харківському ІНО [2050, с. 335]; Житомирському [330, арк. 47] і Харківському українських [61, арк. 240], Тульчинському ПТ [78, арк. 49зв.].

Невисоку успішність студенти демонстрували і в 30-х рр. Однак, у цей період був вищим абсолютний показник. Водночас, якісний показник у більшості випадків не досягав 50% (див. додаток 33). Дані таблиці свідчать, що якісна успішність у більшості закладів, особливо в педтехнікумах, була вкрай низькою. Становище почало поліпшуватися лише наприкінці десятиліття. У другому семестрі 1937-1938 н.р. у педінститутах республіки абсолютна успішність склала 90,5%, якісна – 64%, в учительських інститутах – відповідно 92% і 60,8% [1952, с. 70]. У другому семестрі 1938-1939 н.р. якісна успішність студентства педінститутів не перевищувала 64%, учительських інститутів – 66,8% [1607, с. 221].

Для тогочасного контингенту студентів досить гострою була проблема загальної, зокрема мовної грамотності. Вкрай низькими виявилися знання з української мови студентів Кам'янець-Подільського педінституту. Зокрема, у 1933-1934 н.р. на «дуже добре» українську мову знав лише 1% студентів, «добре» – 18%, «задовільно» – 71%, «незадовільно» – 10%, у 1934-1935 н.р. – відповідно 2%, 14%, 34% і 50(!)% [639, арк. 186; 643, арк. 47]. У диктанті зі 120 слів більшість студентів робили від 10 до 30, а деякі – по 30-50 помилок [637, арк. 18; 640, арк. 63в.]. Подібне мало місце у Вінницькому [195, арк. 54; 229, арк. 2], Зінов'євському, Кременчуцькому, Харківському [638, арк. 43], Київському [1997, с. 30] і Запорізькому педінститутах [779, арк. 134], і Мелітопольському ПТ [536, арк. 67]. Мовну неграмотність демонстрували і майбутні учителі мови. На цю обставину у своєму наказі від 14 квітня 1934 р. звернув увагу нарком освіти УСРР В. Затонський. Серед 5 вишів, які «відзначилися», називалися Зінов'євський, Одеський і Уманський педінститути [635, арк. 43зв.; 638, арк. 77]. Тому нарком наказав заборонити видачу дипломів студентам, які не знали правопису і пунктуації [638, арк. 79]. Недостатню підготовку мали студенти-філологи Запорізького ІСВ [777, арк. 65].

На досить низькому рівні було засвоєння студентами російської мови, що для влади було значною проблемою, зважаючи на проведення політики «русифікації». Заступник наркома освіти А. Хвиля у наказі від 28 травня 1934 р. відзначив «ганебну» неграмотність 78% студентів Конотопського ПТ, які у диктанті зі 130 слів допустили від 10 до 40 помилок [445, арк. 36–37; 536, арк. 67]. Труднощі мали місце також у Вінницькому [198, арк. 9; 201, арк. 19; 236, арк. 117] і Сумському педінститутах [635, арк. 43зв.]. Не змогли на достатньому рівні опанувати російську мову і студенти профільних закладів (Миколаївський педінститут [396, арк. 22], Київський російський ПТ [761, арк. 1зв.]). Подібне мало місце і в профільних вишах нацменшин. Незадовільні знання з польської мови мала молодь Польського педінституту [772, арк. 73]; німецької мови – Одеського німецького педінституту [404, арк. 78]. Досить складними українська та російська

мова були для студентів Вінницького [200, арк. 13] та Житомирського єврейських ПТ [315, арк. 17].

Для покращення грамотності було проведено ряд заходів. Зокрема, створювалися мовні гуртки для допомоги відсталим, якими керували кращі студенти III-IV курсів (Польському [772, арк. 8], Харківському педінститутах [790, арк. 85]). В Одеському німецькому педінституті в 1934-1935 н.р. ввели 10-годинний курс з техніки німецької мови [404, арк. 78]. У Кам'янець-Подільському педінституті в квітні 1934 р. запровадили семінар з українського правопису [245, арк. 160зв.; 639, арк. 101]. Крім того, відбувалися додаткові заняття з української мови, групові диктанти [639, арк. 185; 643, арк. 39]. Такі заходи у підсумку дали позитивні результати [201, арк. 7, 14; 394, арк. 78–79; 639, арк. 186]. Молодь, яка демонструвала повну неграмотність, відраховували [405, арк. 21зв.; 779, арк. 134зв.; 787, арк. 23; 790, арк. 85].

Важко студентам давалася математика [132, арк. 107; 441, арк. 225–226; 635, арк. 47–47зв.], фізики [132, арк. 111], економічна і фізична географії [301, арк. 11; 640, арк. 44–44зв.].

Основною причиною неуспішності студентів з низки дисциплін була їхня недостатня підготовка до вступу у виш, про що зазначалося у попередньому розділі. Про це ж у своїх виступах зазначали нарком освіти М. Скрипник [941, с. 403] і голова Укрголовпрофосвіти Я. Ряппо [928, с. 28; 933, с. 147–148]. Зважаючи на це, в процесі навчання викладачі змушені були спрощувати програми: вони скорочували або зовсім не вивчали розділи програм з найважливіших спеціальних предметів, знижували вимоги на екзаменах. Все це погіршувало якість підготовки майбутніх учителів [99, арк. 16].

Крім того, серед причин неуспішності виокремимо також часті мобілізації викладачів і студентів на допомогу селянам під час посівної і збиральної сільськогосподарської кампаній, завантаження громадськими та іншими дорученнями, важкий матеріальний стан молоді, особливо під час голодомору 1932-1933 рр. Про це піде мова у наступних двох розділах нашого дослідження.

У ряді випадків керівництво вишів робило поступки студентам, які мали академзаборгованість, і переносило складання екзаменів та заліків на пізніші терміни [1912, с. 132; 1913, с. 430; 1977, с. 23].

Значна увага у педагогічних вишах приділялася допомозі слабшим студентам, яка практикувалася у різних формах, зокрема створювали гуртки допомоги невстигаючим. Так, в Одеському ІНО у 1927-1928 н.р. для них працювали 20 гуртків, що охоплювали 265 студентів [89, арк. 21зв.]; у 1928-1929 н.р. – 35 [413, арк. 9]. Подібні гуртки працювали також в інших інститутах і технікумах [296, арк. 12; 371, арк. 43; 392, арк. 21зв., 61; 547, арк. 18; 641, арк. 24, 48; 715, арк. 25–25зв., 292; 719, арк. 2–2зв., 14, 19; 2001. С. 574]. Роботу в них проводили викладачі і студенти-відмінники. Надавалася допомога сильніших студентів слабшим, для чого організували бригад, у які порівно розподілили сильніших і слабших студентів [118, арк. 89; 120, арк. 49; 121, арк. 10; 130, арк. 71, 102; 132, арк. 176; 243, арк. 68; 255, арк. 44зв., 70; 300, арк. 23; 369, арк. 3; 371, арк. 63; 441, арк. 191; 442, арк. 40; 643, арк. 38; 715, арк. 25–25зв., 292; 719, арк. 2–2зв., 14, 19; 795, с. 293; 1090; 1609, с. 31; 2039, с. 25]. Водночас, окремі студенти відмовлялися від допомоги слабшим товаришам, пояснюючи свій крок тим, що така допомога знизить якість їх успішності, а отже не дасть змоги отримати стипендію [636, арк. 9].

Найбільш активних студентів матеріально заохочували: нагороджували грамотами, бюстами Леніна, путівками у будинки відпочинку, на курорт, преміювали грошима, місячним безкоштовним харчуванням, черевиками, калошами, сорочками, відрізами матерії тощо; у кімнати гуртожитків, де мешкали кращі у навчанні, проводили радіо. Як правило, нагороди вручали напередодні державних чи революційних свят [120, арк. 49; 632, арк. 81; 639, арк. 26; 760, арк. 92; 779, арк. 89–90, 114–115; 794, с. 61–62, 67, 72–75; 849; 1365].

Значна увага у вишах приділялася дотриманню трудової дисципліни. Для цього у закладах розроблялися нормативні документи [79, арк. 9–9зв.; 119, арк. 30–32; 264, арк. 151; 395, арк. 14; 620, арк. 8; 1912, с. 133]. Виші отримували інструкції і від місцевих органів влади [1948, с. 123]. Починаючи з 1924 р.

вводилося вартування студентів у перервах між лекціями, які мали наглядати за дотриманням внутрішнього розпорядку [52, арк. 2; 570, арк. 75]. Крім того, із молоді створювали загони ЧОП («частини особливого призначення»), які, зважаючи на прикордонний характер території, окрім охорони приміщення вишу, вночі несли охорону ще й певних об'єктів міста [549, арк. 48; 950].

Поступово покращувалася відвідуваність занять. У 20-ті рр. ХХ ст. студенти погано на них з'являлися, особливо у перші роки десятиліття. Ближче до середини 20-х рр. відсоток відвідуваності занять почав помітно зростати [32, арк. 15; 34, арк. 91; 48, арк. 83; 65, арк. 305, 748; 257, арк. 109зв.; 389, арк. 49; 528, арк. 3; 557, арк. 140зв.; 573, арк. 2зв.; 574, арк. 16; 576, арк. 21; 597, арк. 92; 604, арк. 15]. Причини значних пропусків занять, особливо на початку десятиліття, слід розглядати, насамперед, у матеріальній площині. Більшість студентів не отримували стипендій, не мали житла. Частина з них вносили плату за навчання. Тому вони змушені були поєднувати навчання із виконанням тимчасових або постійних робіт, щоби заробити на прожиття. Крім цього, молодь мобілізували для участі у загальнодержавних ідеологічних кампаніях.

У другій половині 20-х рр. показник відвідуваності занять зріс: наприклад, у Кам'янець-Подільському [478, арк. 25] і Миколаївському ІНО [392, арк. 60], Маріупольському ПТ [371, арк. 33зв.] він становив 85-89%; Житомирському українському [330, арк. 47] і Красноградському ПТ – понад 90% [425, арк. 62]. У 1930-х рр. становище із пропусками занять суттєво покращилося. Так, у Вінницькому ІСВ якщо у першому півріччі 1932 р. відвідуваність коливалася від 73% до 93,4% [624, арк. 16], то у жовтні-грудні 1932 р. вона становила 98,1% [123, арк. 6], у першому семестрі 1933-1934 н.р. – 99,6%, в другому – 99,8% [229, арк. 2]. Це ж стосується й інших вишів та педтехнікумів у яких, як і в попередніх, ріст відвідуваності занять намітився з 1933-1934 н.р., тобто після голодоморних 1932-1933 рр. [121, арк. 57; 125, арк. 52; 130, арк. 9, 19, 197, 209; 131, арк. 53, 83; 132, арк. 2, 177; 133, арк. 29; 243, арк. 67; 255, арк. 44, 111; 301, арк. 9; 371, арк. 43; 402, арк. 27; 403, арк. 23; 441, арк. 191; 532, арк. 54; 537, арк. 24; 634, арк. 87зв.;

715, арк. 260; 719, арк. 11зв.; 749, арк. 6; 755, арк. 4; 762, арк. 16; 768, арк. 12; 772, арк. 74; 1302; 1834, с. 188].

Збільшення пропусків занять мали місце під час Голодомору 1932-1933 рр., коли молодь змушена була думати не стільки про навчання, як про виживання. Із зменшенням інтенсивності голоду покращувався стан відвідуваності занять. Більшість пропусків припадають також на період весняної посівної кампанії чи збору врожаю, коли студентів залучали до громадської та організаційної роботи у селах, що з'ясовано у підрозділі 4.2.

Для підвищення успішності і боротьби з пропусками використовували адміністративні та громадські методи впливу. Зокрема, практикували «чорні дошки», на яких оприлюднювали прізвища студентів і кількість пропущених ними годин занять [130, арк. 118; 441, арк. 227; 715, арк. 260; 719, арк. 19]. Про недисциплінованих студентів розповідали у стінгазетах, заслуховували їх на загальних студентських зборах, зібраннях груп, викликали на розмови до директора, навчальної частини, профкому, в комітет комсомолу [130, арк. 19, 118; 541, арк. 132, 267, 275; 715, арк. 260; 719, арк. 19; 768, арк. 12]. Скликалися виробничі товариські суди [133, арк. 30], надсилалися листи і характеристики на студентів, які прогулювали заняття чи не встигали у навчанні до тих організацій, що відряджали молодь на навчання [2046, с. 685]. Мали місце випадки, коли батьків виганяли з колгоспів за те, що їх дитина залишила навчання [1620, с. 312].

Частину студентів, які впродовж семестру отримували незадовільні оцінки, позбавляли стипендії до погашення заборгованості. Зі студентських стипендій вираховували частину коштів за пропущені заняття і спізнення [121, арк. 57; 130, арк. 19, 27, 118, 209; 635, арк. 112; 715, арк. 180, 194; 716, арк. 108; 779, арк. 134зв.]. Таку практику припинили у середині 1934 р. 1 липня заступник наркома освіти А. Хвиля надіслав листа директорам педінститутів, педтехнікумів, в якому заборонив вираховувати гроші зі стипендій за певні провини [635, арк. 112]. У Глухівському [130, арк. 27] і Уманському ІСВ у 1932-1933 н.р., тих, хто самовільно відлучався із виробничої практики, позбавляли права отримувати хліб [130, арк. 19]. На студентів накладали адміністративні стягнення (зауваження,

попередження, догани тощо) [13, арк. 19, 118, 209; 310, арк. 6; 335, арк. 16–16зв.; 499, арк. 59; 541, арк. 31, 35, 85, 132, 153, 263, 267, 275; 715, арк. 195; 716, арк. 63, 89; 777, арк. 60].

Частину з них через неуспішність залишали на повторний термін навчання [31, арк. 5; 35, арк. 27зв.; 666, арк. 157–157зв.; 669, арк. 117зв.; 1912, с. 430]. Деякі студенти дуже болісно реагували на зміну свого статусу. Зокрема, студентка Полтавського ІНО О. Кальна позбавила себе життя, яка, за словами її матері, «не мала змоги перенести це лихо» [2007, с. 144]. У 30-х рр. «другорічництво» майже не практикувалося. Цьому послужила постанова ЦК КП(б)У «Про стан педагогічної освіти на Україні» від 23 березня 1931 р., яка зобов'язала НКО, професійні та партійні організації ліквідувати «другорічництво» [839, с. 134]. Попри категоричність цієї норми, деякі виші і надалі застосовували таку практику [393, арк. 20; 394, арк. 63; 396, арк. 17].

Частину студентів за неуспішність і пропуски занять відраховували (див. додаток ІІІ). Аналізуючи дані таблиці, можна побачити, що найбільше молоді покинуло педінститути та технікуми у страшні 1932-1933 рр. Деяких студентів після погашення академзаборгованості відновили у правах [139, арк. 30; 722, арк. 1].

Відраховували і за ганебні вчинки, зокрема, за підроблення підписів викладачів у залікових книжках [592, арк. 55], крадіжки [130, арк. 91; 541, арк. 102; 549, арк. 14; 716, арк. 229–230; 762, арк. 3; 772, арк. 11]. Студент Одеського німецького педінституту В. Гехт під час екзамену користувався шпаргалками, що було розцінено як вияв «буржуазної школи» [405, арк. 55].

Таким чином, у 20-30-ті рр. частина студентів через порушення трудової дисципліни, неуспішність покинули навчання.

У низці випадків молодь відраховували за «дезертирство з учоби [навчання]», а також за «літунство» («літуни» – студенти, які самовільно переходили до інших навчальних закладів). Їхні прізвища публікувалися в пресі із застереженням, що вони позбавлялися права вступати до будь-яких інших вишів терміном від 1 до 5 років [226, арк. 41; 717, арк. 8]. Окремі джерела свідчать про

випадки «літунства» і «дезертирства» в педагогічних навчальних закладах. «Літунами» та «дезертирами» оголосили студентів Одеського ІПО [417, арк. 98; 420, арк. 16–16зв.]; Вінницького [132, арк. 160; 220, арк. 1; 232, арк. 13; 624, арк. 16], Житомирського [130, арк. 91; 296, арк. 41; 298, арк. 47], Кам'янець-Подільського [118, арк. 55; 245, арк. 163; 639, арк. 139, 186, 219; 1619, с. 293], Київського [109, арк. 86], Уманського ІСВ [103, арк. 72; 130, арк. 15]; Польського педінституту [772, арк. 11]; Бердянського [795, с. 303; 1894], Вінницького українського [239, арк. 279], київських польського [768, арк. 1] і російського [761, арк. 12; 762, арк. 3; 763, арк. 5], Миколаївського [402, арк. 27; 403, арк. 96], Харківського ПТ політехнічної освіти [452, арк. 28]. За нашими підрахунками, з цих закладів у першій половині 30-х рр. відрахували не менше як 475 студентів. Випадки «літунства» і «дезертирства» мали місце у низці інших інститутів і технікумів [393, арк. 13; 406, арк. 82; 409, арк. 62; 777, арк. 45; 786, арк. 46, 68; 789, арк. 34, 67; 792, арк. 33; 793, арк. 126; 1040; 1048; 1168; 1372]. Переважна більшість студентів змушена була залишити заклади через матеріальні труднощі. Серед «дезертирів» були і профтисячники [503, арк. 13].

Частина студентів педвишів переводилися до ВНЗ інших типів через мізерну зарплату, яку вони мали отримувати після закінчення навчання на посадах учителів. Низка педвишів з інших регіонів підтверджували зазначені негативи, особливо щодо залишення навчання. Наприклад, із Харківського ІНО в 1925-1926 н.р. до інших вишів перейшли 57 студентів, у 1926-1927 н.р. – 47 [2050, с. 342]; Кам'янець-Подільського – в 1925 р. – 10 [482, арк. 24]; Вінницького ІСВ – у січні-березні 1933 р. – 3 [132, арк. 160], Уманського – в 1932-1933 н.р. – 2 [130, арк. 15]; Кам'янець-Подільського педінституту – в першому семестрі 1933-1934 н.р. – 5 [639, арк. 139, 219], наприкінці 1934 р. – у першому кварталі 1935 р. – 14 [245, арк. 163]; Київського російського – в 1934-1935 н.р. – 26 [762, арк. 3].

Студентське буття, звісно, було тісно пов'язане з діяльністю професорсько-викладацького складу вишів. На початку 1920-х рр. у закладах налічувалося декілька категорій викладачів. Ряд наставників на заняттях критикували радянську владу, що позитивно сприймалося більшістю студентів. Водночас,

частина пролетарської молоді негативно ставилася до викладацьких кадрів, які не сприйняли більшовицьку політику. Наприклад, в Одеському ІНО студенти опозиційно були налаштовані проти професорів В. Лазурського і П Тихомирова [1870, с. 200]. Колишній студент Харківського ІНО, згодом – академік, І. Францевич згадував, що студенти підтримали заклик голови РНК УСРР В. Чубаря боротися зі старою професурою [1993, с. 263.]. У Полтавському педінституті викладачі без особливого ентузіазму «викривали» своїх колег, яких обвинувачували у «антирадянщині». Значно активнішими були студенти-комсомольці [1844, с. 165].

Частину дисциплін викладали недостатньо теоретично підготовлені, без належного педагогічного досвіду роботи у виші, а відтак малокваліфіковані викладачі [503, арк. 13; 636, арк. 8]. Часто викладацькі посади займали самі студенти, які перед тим стали членами партії [1647, с. 189; 1845, с. 77]. Навчальний процес ускладнювала недисциплінованість окремих викладачів. Студенти вимагали дотримання трудової дисципліни з боку наставників [222, арк. 6; 1974, с. 10]. Частина викладачів не професійно ставилися до викладання доручених їм дисциплін [980; 1153].

Нерідко студентів використовували для розправи із викладачами-«антирадянськими елементами». Зокрема, студенти Полтавського педінституту в 1935-1936 н.р. заявили на викладача сучасної української мови Є. Кудрицького, що він нібито приходив на лекції не підготовленим, упереджено ставився до студентів-активістів. Йому закинули і те, що він пропонував не допускати до державних екзаменів студентів-філологів, які допустили у диктанті більше трьох помилок. Невдовзі його звинуватили і у «протягуванні ворожо-націоналістичних поглядів, за неодноразове застосування ворожих прикладів, що подавалися студентам під час лекцій з української мови» [1580, с. 218; 1582, с. 127]. Трагічно могла скластися доля і завідувача кафедри Лубенського учительського інституту В. Грабенка, який обізвав грубіяном комсорга вишу А. Кріля. Останній організував групу студентів теж невдоволених професором, після чого керівництво вишу отримало відповідний донос, у якому пригадали його ж

обмовку, нібито «СРСР – тюрма народів», «до марксизму треба ставитися критично». У листі йшлося і про факти неетичного ставлення викладача до студентів. На занятті з педагогіки він сказав студентці Кваші: «Сховай своє тіло, воно нікому не потрібне». Грабенко часто вживав вираз: «Наша молодь така, що пройшла Крим і Рим». 27 червня 1936 р. на загальних зборах розглянули справу професора. Більшість студентів і викладачів підтримали його [430, арк. 52; 1993, с. 274]. У Житомирському педінституті за «протаскування буржуазно-націоналістичних концепцій у викладанні історії України» звільнили викладача П. Олійника [278, арк. 1, 9].

Мали місце випадки, коли студенти виявляли своє незадоволення методами викладання деяких викладачів. Зокрема, директор музею мистецтв ВУАН М. Макаренко повідомляв, що студенти ходили зі скаргою до ректора Київського ІНО на одного з кращих викладачів математики вишу за те, що він так викладає, що вони нічого не розуміють. В адміністрації пояснили, що проблема не у викладачеві, а в обсязі їх знань, які студенти здобули до вступу у виш [2143, с. 335.]. Студентство Одеського ІНО ставило вимогу професорові О. Томсону, щоб він, викладаючи мовознавство «прикладав марксистську методологію», на що той заявив про абсурдність зауваження: «Моя дисципліна побудована на реальних фактах, – наголосив професор. – При чім тут марксистська методологія?» [1993, с. 267]. Подібні факти мали місце у Кам'янець-Подільському ІНО [480, арк. 24; 496, арк. 35], Запорізькому педінституті [780, арк. 72зв.], Дніпропетровському російському [270, арк. 131], Конотопському [443, арк. 85] і Миколаївському ПТ [403, арк. 3].

Деякі викладачі, знаючи, що їхню методику викладання будуть критикувати на студентських зборах, ще перед їхнім початком, просили слова і, як, наприклад, професор Київського ІНО І. Шаровольський, заявляли: «Товариші! Ото все, що ви про мене говоритиме, правда! А мене пустіть додому готуватися до завтрашньої лекції» [2046, с. 689].

Серед професорсько-викладацького складу траплялися випадки антисемітизму [905, с. 64]. Деякі викладачі вели аморальний спосіб життя [988].

Серед частини студентів панували нездорові настрої щодо викладачів-комуністів. У 1930 р. в проекті резолюції на доповідь секретаря партосередку Кам'янець-Подільського ІНО було вміщено декілька висловлювань молоді щодо цієї категорії викладацького складу: «Ми, робітники, а ви марксистки в лапках», «Марксистки голодують собі, а студенти собі», «Наш вчений Палько не користується авторитетом», «Робітники-студенти – члени бюро – на положенні експонатів» і т.д. [503, арк. 2].

Мали місце випадки неетичного ставлення до викладачів, які інколи межували з хамством, наприклад, у Кам'янець-Подільському ІНО [1990, с. 57–58], Миколаївському [387, арк. 63] і Польському педінститутах [772, арк. 6], Житомирському учительському інституті [309, арк. 5], Київському польському [768, арк. 13] і Конотопському ПТ [443, арк. 85]. Такі випадки не залишалися поза увагою керівництва вишів. Наприклад, в Одеському німецькому педінституті 9 квітня 1936 р. студенту Райху за грубе ставлення до декана та викладача Ганаши, неетичні висловлювання у звіті про педпрактику оголосили сувору догану [405, арк. 26]. У Бердянському ІСВ і Миколаївському педінституті за грубе і хуліганське ставлення до викладачів відрахували з вишів відповідно студентів Б. Шенфельда [794, с. 112] та І. Іванченка [397, арк. 16].

Поступово зростала навчально-матеріальна база педагогічних навчальних закладів. У цьому процесі вагомим був студентський фактор. Зокрема, молодь дбала про розвиток бібліотек. Наприклад, студенти Кам'янець-Подільського ІНО ініціювали запровадження в роботу книгозбірні різних новацій: у березні 1924 р. студентство звернулося з проханням до бюро вишу покращити інформування читачів про нові надходження літератури. Молодь пропонувала відповідну інформацію невідкладно заносити до каталогу, списки літератури вивішувати в читальному залі для широкого ознайомлення [1981, с. 64].

Виконавчі бюро пролетарського студентства вишів на свої кошти відкривали читальні. Газети і журнали для них часто передплачували за рахунок пожертв студентів зокрема, у Кам'янець-Подільському ІНО [473, арк. 103; 474, арк. 4; 574, арк. 115зв.; 697, арк. 14зв.; 601, арк. 27; 605, арк. 164; 607, арк. 2].

Обслуговування читальні здійснювали чергові студенти під безпосереднім контролем бібліотекаря [1981, с. 54]. Частина видань після опрацювання передавалася в підшефні села та дитячу читальню ІНО [571, арк. 95зв.]. Студентські читальні працювали також у Київському [34, арк. 36; 54, арк. 82], Ніжинському [35, арк. 27; 83, арк. 101], Херсонському [679, арк. 3], Чернігівському ІНО [742, арк. 46] та інших інститутах та технікумах [77, арк. 49; 92, арк. 12; 368, арк. 10; 841, с. 70; 1606, с. 171; 1616, с. 99].

Під час навчання у вишах студенти формували свої виробничі бібліотечки, в яких обов'язково були наявними твори класиків марксизму-ленінізму [93, арк. 10зв., 39зв.; 177, арк. 255; 243, арк. 71; 296, арк. 13].

Студентів залучали до участі у роботі навчально-допоміжних закладів як штатних працівників. Наприклад, у Кам'янець-Подільському ІНО вони були введені у штат бібліотеки [1981, с. 53–54]. У січні 1926 р. лаборантом кафедри соціально-економічних дисциплін цього ж вишу призначили студента Клименка [482, арк. 1зв.]. У 1929-1930 н.р. для налагодження роботи кабінетів залучили студентів-лаборантів і в Бердянському ПТ [371, арк. 48]. У Київському ІНО в 1932-1934 н.р. створили спеціальну студентську бригаду для облаштування кабінетів, що працювала до кінця року [125, арк. 31].

В двох статтях дисертант комплексно дослідив роль бібліотек педагогічних навчальних закладів, які були найбільшими з-поміж інших вишів республіки, у підготовці вчителів в 1920-1930-х рр. Автор на конкретних прикладах показав динамічні зміни у формуванні бібліотечних фондів, розповів про функціонування читалень, вилучення більшовиками із бібліотек літератури [1702; 1729].

Таким чином, упродовж 20-30-х рр. ХХ ст. влада значну увагу приділяла змісту навчання студентів, майбутніх учителів, які мали нести комуністичні ідеї в учнівське середовище, формувати світогляд учнів, виховувати в молоді відданість радянській ідеології. У зв'язку з цим особливий акцент робився на ідеологічну витриманість навчальних планів і програм. Пріоритет надавався суспільно-політичним дисциплінам, спрямованих на формування у студентства марксистського світогляду. Значний вплив на навчальний процес у педагогічних

навчальних закладах, а відтак, і на студентство, справили українізаційні процеси. Поряд з українізацією проводилася робота із надання представникам нацменшин можливості опанувати знання рідною мовою. З кінця 1920-х рр. у республіці почали звертати увагу на вивчення іноземних мов, а з середини 20-х рр. – на військово-оборонну роботу студентів через запровадження допризовної військової підготовки.

Значну увагу в педагогічних навчальних закладах приділяли навчально-методичній роботі, участь у якій брали і студенти. Зокрема, вони працювали у складі циклових комісій. Певною мірою завдяки зусиллям студентської молоді підвищили виконували роль методичних центрів регіону.

У міжвоєнний період не високим був показник успішності студентів, насамперед якісний. Для тогочасного контингенту студентів досить гострою була проблема загальної, у т.ч. мовної, грамотності. Особлива увага зверталася на академічні показники студентів-комуністів і комсомольців. У 1920-х рр. – на початку 1930-х рр. у більшості випадків успішність цієї категорії молоді була дещо нижчою у порівнянні із позапартійним студентством. З середини 30-х рр. ці показники поліпшилися. Поступово покращувалася трудова дисципліна. Збільшення пропусків занять мало місце у голодні 1932-1933 рр., коли молодь змушена була виживати. Більшість пропусків припадають на період весняної посівної кампанії чи збору врожаю, коли студентів залучали до громадської та організаційної роботи у селах. Для підвищення успішності та боротьби з недопущенням пропусків використовували адміністративні та громадські методи впливу. Студентство брало посильну участь у покращенні навчально-матеріальної бази педагогічних навчальних закладів.

3.2. Науково-дослідна робота студентської молоді

Частина студентської молоді виявляла інтерес до науки, що спонукало її до науково-дослідної діяльності, зокрема, у складі науково-дослідних кафедр, запроваджених відповідно до постанови РНК УСРР «Про утворення науково-дослідних кафедр» від 2 грудня 1921 р. [2040, с. 75]. Їхньою метою було залучення до науково-дослідної роботи молодих дослідників [1639, с. 171; 1983, с.

113]. На жаль, даних про їхню практичну роботу, зокрема молоді, обмаль. Відомо лише про діяльність науково-дослідної кафедри з історії Поділля й «Червоної Русі» Кам'янець-Подільського ІНО [557, арк. 258зв.–259], на засіданнях якої регулярно заслуховували доповіді і повідомлення студентів. Вони виступали також і перед викладачами та студентством кам'янецьких вишів та представниками міської громадськості. Студенти і викладачі ІНО організували кілька експедицій з вивчення пам'яток старовини Кам'янецького повіту. У ході роботи для місцевого населення молодь прочитала низку лекцій на історико-краєзнавчі, науково-природничі та атеїстичні теми [1315]. Кафедра організувала зустрічі з ученими, авторами підручників і посібників [950]. Дослідження студентів друкувалися у науковому збірнику «Записки Кам'янець-Подільської науково-дослідної катедри» [1029; 1488].

Наукові розробки студентів також оприлюднювалися у наукових органах інститутів народної освіти – «Записках» [2110, с. 504], зокрема, Волинського [62, арк. 354зв.] і Полтавського ІНО [1612, с. 113]. Цікаво, що у «Записках Кам'янець-Подільського інституту народної освіти» членом редколегії був студент А. Чепорнюк [1611].

В інститутах створювали студентські наукові товариства, які ставили за мету залучати студентську молодь до науково-дослідної роботи, розвивати й удосконалювати її форми [2047, с. 26]. Одне з таких СНТ, яке мало історико-літературне спрямування, діяло у 1920-х рр. у Ніжинському ІНО. У 1924-1925 н.р. товариство об'єднувало секції історії і суспільствознавства, нової і новітньої літератури, газетно-журнальну, літературних вечорів і вистав [2010, с. 136]. У Кам'янець-Подільському ІНО функції наукового товариства виконував науково-технічний гурток, який створили у 1926-1927 н.р. [676, арк. 3зв.]. Станом на 23 грудня 1927 р. у його складі працювали 7 секцій: соціально-економічна, географічна, педагогічна, мовознавчо-літературна, фізична, математична, ботанічна [519, арк. 30; 487, арк. 48зв.; 1949, с. 171]. Гуртківці опрацьовували індивідуальні науково-дослідні теми. Результати своїх досліджень оприлюднювали у формі доповідей на засіданнях секцій [676, арк. 23зв.]. У 1929-

1930 н.р. науковий гурток діяв і в Преславському болгарському ПТ [112, арк. 50; 1627, с. 193]. У Київському педінституті СНТ наприкінці 30-х рр. об'єднувало 15 гуртків [2047, с. 27].

Для підготовки до наукової роботи при науково-дослідних, а згодом й інститутських кафедрах створювалися наукові гуртки, які діяли за принципом добровільності та з ініціативи самих студентів.

Найрезультативнішими були краєзнавчі гуртки. Краєзнавча робота активізувалася зі створенням 20 листопада 1922 р. Комісії краєзнавства ВУАН [1980, с. 63]. На місцях вона створювала свої осередки. Серед них – київська Комісія краєзнавства, яка у травні 1923 р. спеціально утворила студентську секцію [1975, с. 70]. Все ж центром краєзнавчої роботи став не Київ, як планувалося, а Харків, де активно працював студент місцевого ІНО О. Лазарис. Він став одним із ініціаторів проведення всеукраїнської конференції краєзнавства. 13 червня 1923 р. у тодішній столиці УСРР створили студентське бюро краєзнавства, яке очолив В. Кулібаба. О. Лазарис виконував обов'язки заступника [1980, с. 122]. З ініціативи цих студентів 19 серпня 1924 р. президія наукового комітету Укрголовпрофосвіти прийняла ухвалу про організацію всеукраїнського студентського бюро краєзнавства, яке запрацювало при Харківському ІНО з 1925-1926 н.р. [1953, с. 17; 2006, с. 111].

Студентські краєзнавчі спілки діяли і в інших регіонах, зокрема, Полтавське та Катеринославське бюро краєзнавства, бюро краєзнавства при Київському ІНО [1861, с. 119].

Важливе значення для розгортання студентського краєзнавчого руху мали постанови II всесоюдної конференції з краєзнавства, яка відбулася в середині грудня 1924 р. у Москві. Вперше участь у роботі цього форуму брали студенти. Конференція доручила Центральному бюро краєзнавства всебічно сприяти краєзнавчій роботі молоді. До складу ЦБК увійшли і представники студентства [1071; 1212, с. 55–57]. В Україні I республіканську краєзнавчу конференцію провели у травні 1925 р. На цьому форумі започаткували Український комітет

краєзнавства, до складу якого ввійшли представники ЦБПС [1861, с. 119; 1978, с. 68].

Студенти-краєзнавці педагогічних навчальних закладах об'єднувалися у гуртки. У Київському ІНО попередником краєзнавчого був гурток з вивчення природи [34, арк. 39, 99; 1885, с. 57]. Згодом гурток назвали краєзнавчим [62, арк. 605зв.]. У 1926-1927 н.р. він поділявся на окремі секції, наприклад, етнографічну, якими керували викладачі [62, арк. 642зв.; 1642, с. 69]. У 1929-1930 н.р. у структурі гуртка були такі секції: зоологічна, ботанічна, економіко-географічна, геологічна, етнографічна [1553]. Раніше, ніж у Київському ІНО, розпочав свою роботу краєзнавчий гурток Корсунського ПТ. Він виник у 1923-1924 н.р. [77, арк. 48]. У 1924-1925 н.р. було створено гурток в Одеському ІНО [62, арк. 71зв., 116зв.]. У 1924-1925 н.р. гурток працював і в Харківському ІНО [67, арк. 5а, 7]. Більшість гуртків виникли у 1925-1926 рр. На той період вони вже функціонували у Донецькому [67, арк. 666зв.], Ніжинському [83, арк. 18зв.] та Харківському ІНО [2050, с. 337]; Зінов'євському [60, арк. 80зв.], Коростишівському [325, арк. 40зв.], Мелітопольському [375, арк. 8зв.], Пирятинському [74, арк. 213зв.], Старобільському ПТ [76, арк. 72зв.]. У 1926 р. виникли гуртки у Кам'янець-Подільського ІНО [518, арк. 74зв.; 1404], Вінницькому українському [1859, с. 32–33] і Могилів-Подільському ПТ [74, арк. 18зв., 72зв.]. У 1926-1927 н.р. діяли гуртки у Бердянському [370, арк. 8зв.; 1172, с. 66], Нероновицькому [75, арк. 109зв.] і Конотопському ПТ [439, арк. 9]. Пізніше з'явилися гуртки краєзнавців і в інших закладах [762, арк. 20; 1878, с. 68].

Заняття у гуртках проходили переважно в формі лекцій, доповідей, написання і читання рефератів [67, арк. 7; 1859, с. 32–33; 1869, с. 63]. Краєзнавча діяльність студентів мала й інші форми. Так, молоді краєзнавці Харківського ІНО вивчали околиці міста, збирали матеріали до бібліографічного покажчика з українського краєзнавства [1861, с. 119]. Студенти Ніжинського ІНО організували куточок живої природи, збирали фольклорно-етнографічні матеріали [83, арк. 18зв.]. Подібну роботу проводила молодь Київського ІНО [62, арк. 605зв.] і Бердянського ПТ [1172, с. 66; 795, с. 54]. Проводилися науково-дослідні екскурсії

краєзнавчого характеру [1230; 1869, с. 63], обстеження місцевих населених пунктів [60, арк. 366зв.; 328, арк. 21зв.; 828, с. 10; 1980, с. 98].

Керівники гуртків ініціювали та заохочували дослідницький пошук молоді. Наприклад, гуртківці Волинського ІНО під керівництвом В. Кравченка випускали рукописний журнал «Етнограф», бюлетень «Погода по Європі, Україні та Житомирському окрузі», вивчали культуру й побут, промисли Волині [1603, с. 82; 1650, с. 16]. В Одеському [1869, с. 63, 65] і Миколаївському ІНО виконували дипломні роботи на краєзнавчу тематику [745, арк. 18], а в Корсунському ПТ – курсові [906, с. 5–6]. Гуртківці Одеського ІНО самостійно розробили мапу Одещини [1869, с. 63, 65].

Студенти-краєзнавці налагоджували контакти з місцевими музеями, науково-дослідними закладами тощо. Так, студенти Проскурівського ПТ, досліджуючи аграрно-виробничі сили, культурну та археологічну спадщину краю, налагодили активну співпрацю з місцевим сільськогосподарським музеєм та окружною виставковою комісією [1588, с. 259]. Гуртківці Коростишівського ПТ тісно співпрацювали з ЦК краєзнавства, районним статистичним бюро, Радомишльською краєвою сільськогосподарською станцією. Упродовж навчального року краєзнавці збирали статистичні відомості про стан сільського господарства у регіоні, досліджували його природні багатства [325, арк. 40зв.]. Природнича секція Корсунського ПТ налагодила зв'язки з ботанічною і геологічною секціями ВУАН та Українським геологічним комітетом. Внаслідок активної краєзнавчої роботи при ПТ створили природничо-краєзнавчий музей [906, с. 5–6]. У 1923 р. історико-краєзнавчий музей відкрили при Ніжинському ІНО, експонати до якого значною мірою надавали студенти [1829, с. 19]. Краєзнавчий гурток Запорізького ПТ був співорганізатором музею краю [1374].

Дисертант краєзнавчій роботі молоді присвятив дві своїх статті, у яких довів, що студентство було важливим чинником краєзнавчого руху в Україні [1739; 1818].

Природно, що для майбутніх учителів одним із пріоритетів мала стати робота у складі педагогічних гуртків. Одне з перших таких утворень припало на

жовтень 1921 р. у Катеринославському ІНО [1673, с. 46]. Тоді ж у Київському ІНО з'явився філософсько-педагогічний гурток [34, арк. 39]. Наприкінці 1922 р. педгурток вже працював у Кам'янець-Подільському ІНО [472, арк. 71зв.; 557, арк. 141; 566, арк. 13; 571, арк. 118зв.; 573, арк. 10зв.; 648, арк. 3зв.–4; 649, арк. 8зв.]. У 1924-1925 н.р. його поділили на секції: бібліотечну, географічну, педагогічної пропаганди і з організації дитячих свят [587, арк. 85зв.; 596, арк. 3, 9–9зв.; 605, арк. 163]. Наприкінці року з невідомих причин він припинив своє існування [574, арк. 90зв.; 595, арк. 2зв.; 597, арк. 14зв.], відновившись у 1929-1930 н.р. [693, арк. 2; 1508]. У Харківському ІНО в 1924-1925 н.р. працювали 10 педагогічно-академічних гуртків [67, арк. 5а]; у 1925-1926 н.р. – 9 художньо-педагогічних [2006, с. 91]. Педгуртки функціонували в Одеському [1602, с. 79; 1956, с. 43], Полтавському [36, арк. 117] і Чернігівському ІНО [87, арк. 11зв.], 11 педтехнікумах [60, арк. 206зв., 313зв.; 74, арк. 18зв.; 76, арк. 141зв., 188зв., 212зв.; 313, арк. 7; 352, арк. 57зв., 102; 368, арк. 10; 445, арк. 13; 547, арк. 19зв.; 795, с. 302; 969, с. 134; 1627, с. 193]. Крім них діяли педологічні [74, арк. 213зв., 235зв.], педолого-педагогічні [245, арк. 154] і педолого-методичні гуртки [76, арк. 141зв.]. Гурток з експериментальної педагогіки з'явився в Київському ІНО [1360, с. 211], а з соціального виховання – у Дніпропетровському ІНО [62, арк. 412зв., 458; 1106, с. 31].

На засіданнях гуртків студенти переважно слухали доповіді [60, арк. 206зв., 313зв.; 62, арк. 412зв.; 87, арк. 11зв.; 472, арк. 115; 573, арк. 10зв., 54зв.; 574, арк. 46зв., 48зв., 62; 587, арк. 85зв.; 588, арк. 11, 37, 52; 596, арк. 3, 9–9зв.; 605, арк. 163; 648, арк. 4; 649, арк. 8зв.; 969, с. 134–135]. Мали місце й інші форми роботи гуртківців. Зокрема, вони практикували проведення обстежень шкіл і дитсадків [118, арк. 61; 334, арк. 11–11зв.; 377, арк. 6; 634, арк. 99зв.–100зв.]. У Кам'янець-Подільському ІНО в листопаді 1924 р. організували «Дитяче свято» для дітей трудових шкіл міста. Крім того, гуртківці взяли участь у громадському суді над «дальтон-планом», який відбувся у будинку спілки «Робос» [587, арк. 85зв.; 596, арк. 3, 9–9зв.; 605, арк. 163; 648, арк. 4; 649, арк. 8зв.]. Члени гуртка Харківського ІНО вивчали нові методи викладання і проведення екскурсій [2006, с. 91].

Учасники філософсько-педагогічного гуртка Київського ІНО вели плідну роботу щодо збирання і вивчення української філософської, психологічної і педагогічної термінології [1885, с. 57].

З середині 1920-х рр. у вишах почали впроваджувати ідеї наукової організації праці (НОП). Особлива увага зверталася на педвищі, оскільки майбутні учителі мали навчати учнів вмінню правильно вчитися, читати книги, спостерігати, планувати свою роботу тощо [1667, с. 161]. Для проведення НОП у вишах створювали спеціальні «нопівські комісії», які мали керувати цією роботою і стимулювати її. До них входили представники від студентства [857, с. 12–14]. Функціонували НОП-гуртки: займалися переважно теоретичними питаннями, забезпечували опрацювання студентами відповідної літератури, практично вивчали проблеми, пов'язані з раціоналізацією бюджету часу. Наслідком їх роботи була раціоналізація робочого дня студентства, зменшення часу, що витрачався на участь у роботі різних комісій, відвідування зборів. Гуртки працювали у Волинському [62, арк. 311зв.; 326, арк. 135; 1145], Кам'янець-Подільському [518, арк. 74зв.], Миколаївському [392, арк. 21зв.–22; 1005, с. 80], Ніжинському [83, арк. 19] і Чернігівському ІНО [743, арк. 59; 744, арк. 12], низці педтехнікумів [61, арк. 72; 74, арк. 285зв.; 76, арк. 109зв., 213зв., 241зв.; 206, арк. 38; 325, арк. 40зв.; 337, арк. 18зв.; 370, арк. 8зв.–9; 375, арк. 8зв.; 669, арк. 122зв.–123; 1172, с. 65; 1460, с. 89].

Частина студентів працювали у фізичних та математичних гуртках. Зокрема, у Київському ІНО на початку 1920-х рр. започаткували студентське математичне товариство [34, арк. 99]. Математичні гуртки функціонували у 8 ІНО, ІСВ, педінститутах [62, арк. 458; 70, арк. 8зв.; 71, арк. 18зв.; 118, арк. 61; 130, арк. 72; 634, арк. 99зв.–100зв.; 641, арк. 25; 679, арк. 3; 1333; 1426], 11 педтехнікумах [60, арк. 80зв.; 61, арк. 71зв.; 74, арк. 213зв., 235зв.; 76, арк. 17зв., 51зв.; 192, арк. 165; 270, арк. 126; 313, арк. 7; 439, арк. 9; 1016; 1172, с. 66]; фізичні – у 5 ІНО, ІСВ, педінститутах [62, арк. 458; 396, арк. 19; 641, арк. 25; 772, арк. 6, 75зв.], 3 педтехнікумах [192, арк. 165; 270, арк. 126; 795, с. 302]; фізико-математичні – у 3 ІНО [62, арк. 311зв.; 326, арк. 134зв.–135; 392, арк. 21зв.–22; 748, арк. 4] і 3

педтехнікумах [76, арк. 188зв., 212зв.; 206, арк. 38; 795, с. 302]. Крім цього, у Новоград-Волинському ПТ у 1925-1926 н.р. працював фізико-практичний гурток [60, арк. 366зв.; 328, арк. 21зв.]; у Київському російському – фізико-астрономічний [120, арк. 50; 755, арк. 6; 758, арк. 20; 760, арк. 40, 96; 762, арк. 20]. У Кам'янець-Подільському ІНО наприкінці 1922 р. функціонував гурток точних наук [557, арк. 141; 566, арк. 13; 571, арк. 118зв.], а в педінституті – в 1933-1934 н.р. – два науково-технічні гуртки [639, арк. 113]. У Київському російському ПТ працював технічний гурток [120, арк. 50; 755, арк. 6; 758, арк. 20; 760, арк. 40, 96; 762, арк. 20].

Студенти мали змогу працювати в складі мовних гуртків. У середині 20-х рр. у Київському ІНО в зв'язку з процесами українізації було створено гурток культури українського слова (ГУКУС), який мав сприяти покращенню становища з вивчення української мови [62, арк. 605зв., 642зв.; 1889, с. 295]. Він видавав свій бюлетень [1360, с. 211]. Такі ж гуртки були у Херсонському ІНО [70, арк. 8зв.; 679, арк. 3], Бердянському [370, арк. 8зв.; 1172, с. 66] і Конотопському ПТ [439, арк. 9]. Мовознавчі гуртки функціонували у Кам'янець-Подільському ІНО (ІСВ, педінституті) [611, арк. 211; 639, арк. 113; 1619, с. 291], Волинському [62, арк. 311зв.; 326, арк. 134зв.–135], Одеському [1602, с. 79; 1956, с. 43], Полтавському [93, арк. 35], Харківському ІНО [2050, с. 337].

У вишах працювали також мовні гуртки нацменшин, зокрема, у Кам'янець-Подільському ІНО – гуртки польської [584, арк. 44] і єврейської мов [478, арк. 115; 676, арк. 23, 62], Польському педінституті – польської та німецької мов [772, арк. 6]. Єврейські гуртки діяли у Миколаївському [65, арк. 749] і Ніжинському ІНО [83, арк. 19], Харківському і Одеському єврейському ПТ [61, арк. 29, 71зв.].

Популярністю у студентському середовищі користувалися літературні гуртки. Один із них функціонував у Волинському ІНО з початку 20-х рр., коли у виші працювало культурно-освітнє товариство імені Івана Франка [20, арк. 8зв.–9; 32, арк. 143]. У 1924 р. тут вже діяв окремий літературний гурток [65, арк. 562]. У 1925-1926 н.р. у виші функціонував також франківський семінар [62, арк. 311зв.,

354зв.; 326, арк. 30зв.]. У Кам'янець-Подільському ІНО наприкінці червня 1921 р. почав діяти гурток імені Івана Франка [974]. Невдовзі гурток припинив свою роботу. Наступна згадка про існування літературного гуртка стосується квітня 1924 р. [474, арк. 4–4зв.]. Крім нього, у виші працював єврейський літературний гурток [596, арк. 9зв.]. Ледь не щорічно змінював свій формат літгурток Чернігівського ІНО [741, арк. 56а]. Навесні 1925 р. він продовжив роботу як літературно-драматичний [744, арк. 12], а у 1926-1927 н.р. – літературно-художній [747, арк. 8зв.], у 1927-1928 н.р. – окремий літературний [748, арк. 4]. У Київському ІНО в 1922-1923 н.р. існував історико-літературний гурток [34, арк. 39], а у 1923-1924 н.р. – цілих 3 літературні гуртки [54, арк. 13, 83]. У Вінницькому ІНО створили культурно-освітній гурток імені Лесі Українки [257, арк. 110зв.], а в Артемівському ПТ – літературно-політичний гурток «Молодий шахтар» [76, арк. 141]. Літературно-політичний гурток діяв в Бердянському ПТ [1460, с. 89], а в Сумському – літературно-драматичний [75, арк. 241зв.]. Крім того, літературні гуртки працювали у багатьох інших ІНО, ІСВ, педінститутах [21, арк. 10; 36, арк. 20; 62, арк. 458; 67, арк. 5а, 6; 87, арк. 11зв.; 181, арк. 62; 182, арк. 62; 218, арк. 46; 244, арк. 1; 396, арк. 19, 39; 641, арк. 26; 970; 1277, с. 91; 1602, с. 79; 1685, с. 8; 1956, с. 43; 2140, с. 362; 2051, с. 53] та педтехнікумах [60, арк. 366зв.; 61, арк. 29; 74, арк. 213зв., 235зв., 285зв.; 76, арк. 17зв., 51зв., 72зв.; 77, арк. 49; 112, арк. 50; 239, арк. 279; 243, арк. 35, 68; 245, арк. 154, 182; 270, арк. 126; 325, арк. 41; 328, арк. 21зв.; 337, арк. 18зв.; 445, арк. 13; 760, арк. 40; 762, арк. 20; 863, с. 25; 1224; 1547].

Періодично гуртківці збиралися на свої засідання [65, арк. 749; 76, арк. 17зв.; 325, арк. 41; 392, арк. 61; 487, арк. 43зв.; 489, арк. 8; 1547, с. 68], на яких обговорювали різні теоретичні питання. Наприклад, гуртківці Волинського ІНО в 1925-1926 н.р. розглядали питання загального творчого процесу та проблеми української і зарубіжної літератури [326, арк. 30зв.], Кам'янець-Подільського – у червні 1927 р. – серпні 1928 р. – працювали над засвоєнням теорії літератури [676, арк. 23, 62], Миколаївського – у 1927-1928 н.р. – вивчали нові літературні течії [392, арк. 61]. Крім того, молодь

студіювала твори як класиків, так і тогочасних авторів [243, арк. 68; 245, арк. 182; 325, арк. 41; 326, арк. 30зв.; 760, арк. 40; 762, арк. 20].

Гуртківці готували і виголошували доповіді [326, арк. 30зв.; 487, арк. 43зв.; 489, арк. 8; 744, арк. 13; 748, арк. 4; 1003], після чого влаштовували диспути. Наприклад, у грудні 1922 р. у Кам'янець-Подільському ІНО один з них викликала доповідь безпартійного студента Донського про кохання. Комуністи, члени студентського клубу, його гостро розкритикували, назвавши доповідача «зрілим ідеалістом» [470, арк. 58]. У Криворізькому педінституті [181, арк. 63; 182, арк. 63] і Конотопському ПТ організували диспути після прочитання творів М. Островського, М. Шолохова, Ю. Шовкопляса [445, арк. 13].

Гуртки мали свої видання. Наприклад, у Вінницькому ІНО видавали літературний часопис «Струмки» [257, арк. 110зв.], Кам'янець-Подільському – літературний альманах «Буяння» [1901, с. 61–63], Ніжинському – літературну газету, рукописний альманах «Зростання» [2008, с. 71; 2026, с. 25]. Крім того, гуртківці випускали ще й стінгазети [35, арк. 2зв.; 67, арк. 6].

Студентів широко залучили до збору українського фольклору. Так, у Нероновицькому ПТ функціонував гурток із збирання матеріалів для словника «живої української мови» [75, арк. 60–60зв.]. Збирали фольклор і студенти Запорізького [779, арк. 105–106] і Мелітопольського педінститутів [863, с. 60], Глухівського [60, арк. 313] і Одеського єврейського ПТ [61, арк. 71зв.]. У Полтавському ІНО [93, арк. 35] і Одеському німецькому педінституті діяли етнографічні гуртки [404, арк. 81зв.].

Частина студентів працювали у складі природничих гуртків. Вони працювали у Кам'янець-Подільському [472, арк. 71зв., 115; 474, арк. 4; 573, арк. 10зв.; 648, арк. 3зв.-4; 649, арк. 8зв.], Миколаївському [392, арк. 61] і Полтавському ІНО [93, арк. 35]; Бердянському ІСВ [130, арк. 72], багатьох педтехнікумах [60, арк. 57зв.; 74, арк. 285зв.; 75, арк. 60–60зв.; 206, арк. 38; 243, арк. 68–69, 75; 245, арк. 182; 368, арк. 10; 376, арк. 8зв.; 439, арк. 9; 1605, с. 341]. У Кам'янець-Подільському ІСВ [1619, с. 291] і Вінницькому єврейському ПТ функціонували природознавчі гуртки [192, арк. 165]; Одеському [71, арк. 18зв.],

Харківському [67, арк. 5а, 7; 1007, с. 83] і Херсонському ІНО [679, арк. 3]; Бердянському [371, арк. 48] і Київському російському ПТ – гуртки «юних натуралістів» [120, арк. 50; 755, арк. 6; 758, арк. 20.; 760, арк. 40, 96; 762, арк. 20]; Миколаївському педінституті – ботанічний [396, арк. 19]; Чернігівському ІНО – гурток любителів природи [38, арк. 13]. Невдовзі в останньому виші започаткували природничо-науковий гурток [741, арк. 56а; 743, арк. 58; 747, арк. 8зв.].

На засіданнях гуртків студенти переважно слухали доповіді [243, арк. 68–69, 75; 245, арк. 182; 392, арк. 61; 472, арк. 115; 573, арк. 10зв., 54зв.; 574, арк. 46зв., 48зв., 51зв., 62, 86; 587, арк. 86зв.; 588, арк. 11, 37, 52; 596, арк. 3, 9зв.; 648, арк. 4; 649, арк. 8зв.; 741, арк. 56а]. Однією з форм роботи гуртківців було проведення екскурсій, які передбачали вивчення флори і фауни. Наприклад, така робота проводилася у Харківському ІНО [1007, с. 83] і Бердянському ПТ [795, с. 90]. У першому з цих закладів після екскурсій практикували лабораторне опрацювання почерпнутого матеріалу [1007, с. 83]. У Бердянському ПТ влаштували куток живої природи, зробили декілька опудал птахів [795, с. 90].

Близькими до природничих були біологічні та хімічні гуртки. Зокрема, хімічні працювали у Дніпропетровському [62, арк. 458; 1106, с. 31] і Миколаївському ІНО [392, арк. 61], Бердянському ІСВ [130, арк. 72], Вінницькому [641, арк. 25], Кам'янець-Подільському [639, арк. 113] і Миколаївському педінститутах [396, арк. 19], Вінницькому єврейському [192, арк. 165; 206, арк. 38] і Кам'янець-Подільському ПТ [547, арк. 19зв.]. На жаль, даних про практичну роботу цих гуртків обмаль. Більше інформації збереглося про роботу гуртківців-хіміків Дніпропетровського ІНО. На факультеті професійної освіти вони організувалися 24 березня 1923 р. Він поділявся на 5 секцій: неорганічної, органічної, фізичної і підготовчої хімії, військової підготовки [961, с. 41–42]. На факультеті соціального виховання 1 грудня 1926 р. започаткували гурток неорганічної хімії [1106, с. 31; 1392]. У Кам'янець-Подільському ІСВ у 1931-1932 н.р. ключовою у роботі хімічного гуртка була антирелігійна пропаганда. Крім

цього, на засіданнях гуртках глибше опрацьовували різні питання з курсу хімії [118, арк. 61; 634, арк. 99зв.–100зв.].

Біологічні гуртки функціонували у Кам'янець-Подільському ІНО [557, арк. 141; 566, арк. 13; 571, арк. 118зв.], Вінницькому [641, арк. 25], Кам'янець-Подільському [639, арк. 113] і Польському педінститутах [772, арк. 6, 75зв.]; Уманському ПТ [76, арк. 188зв., 212зв.]. У Катеринославському ІНО в січні 1923 р. виник біолого-експериментальний гурток [1673, с. 46], а в 1926-1927 н.р. вже у Дніпропетровському ІНО він працював як агрономічно-біологічний [62, арк. 458].

У педагогічних навчальних закладах працювали й інші гуртки, зокрема історичні. Вони зафіксовані в Одеському [1602, с. 79; 1956, с. 43], Полтавському ІНО [970] і Кам'янець-Подільському ІСВ [118, арк. 61; 634, арк. 99зв.–100зв.]; у Чернігівському ІНО – історико-архівний та історико-революційний [38, арк. 13; 1846, с. 230]. Восени 1923 р. у Катеринославському ІНО виник соціально-історичний гурток. Гурток складався з 5 секцій: історії України, історії Росії, археології, революційних рухів, літератури [62, арк. 458; 1950, с. 318]. Студенти-історики Волинського [20, арк. 9], Кам'янець-Подільського [1980, с. 99], Одеського ІНО [1869, с. 64], Житомирського ІСВ [296, арк. 7] брали участь в археологічних дослідженнях, а також у систематизації архівних документів. Близькими до історичних гуртків були соціально-економічні, які працювали, наприклад, у Полтавському ІНО [1277, с. 91] і Уманському ПТ [76, арк. 188зв., 212зв.].

У Кам'янець-Подільському ІНО [1948, с. 128], Золотоношському [76, арк. 51зв.], Коростишівському ПТ функціонували кооперативні гуртки [325, арк. 41]; Могилів-Подільському ПТ – агрономічно-кооперативний [74, арк. 18зв.]; Тульчинському – метеорологічний [243, арк. 68–69, 75; 245, арк. 182].

В інститутах і технікумах проводили свою роботу також географічні [245, арк. 154; 557, арк. 141; 566, арк. 13; 571, арк. 118зв.; 772, арк. 6, 75зв.], сільськогосподарські [389, арк. 69; 391, арк. 33зв.; 1008; 1846, с. 230; 1948, с. 128; 2050, с. 337], філософські [93, арк. 35], громадознавчі [71, арк. 18зв.], світознавчі [75, арк. 241зв.; 1831, с. 22] і психологічні гуртки [636, арк. 11]. У Чернігівському

ІНО студенти працювали в 1924-1925 н.р. у складі гуртка з вивчення питання про боротьбу з правопорушеннями [744, арк. 12], а в Нероновицькому ПТ – у 1926-1927 н.р. – з вивчення дитячого руху [75, арк. 109зв.].

Загалом, у наукових гуртках була задіяна менша частина студентів. Наприклад, у 1925-1926 н.р. у Харківському ІНО, за нашими підрахунками, до наукової роботи залучили всього 27,2% студентів [86, арк. 9; 1667, с. 211; 1973, с. 20; 1986, с. 101]; у Київському ІНО – в 1927-1928 н.р. – 24,1% [960; 1062]; Одеському ІНО – у тому ж році – 22,1% [89, арк. 21зв.]. Тобто гурківцями ставав кожен 4-5-й. Переважно це були студенти молодших курсів, найменш готові до науково-дослідної роботи. Хоча серед них були помітні і досить активні хлопці і дівчата.

Наукові гуртки часто діяли не узгоджено, мало місце слабе керівництво ними, наприклад, у дніпропетровських ІПО [271, арк. 118] та ІСВ [272, арк. 7]. На думку сучасної дослідниці О. Красько, таке становище зі студентською наукою було пов'язане саме із педагогічним профілем навчальних закладів, у яких і адміністрація, і студенти недостатню увагу звертали на науково-дослідну роботу [1840, с. 251].

В одній із своїх статей ми охарактеризували гурткову науково-дослідну роботу студентів педагогічних навчальних закладів Поділля та Південно-Східної Волині у 20-30-х рр. ХХ ст. [1721].

Кращі студенти навчалися у спеціальних семінарах. У положенні Укрголовпрофосвіти від 20 грудня 1922 р. «Про семінари вищого типу» зазначалося, що вони створювалися при науково-дослідних кафедрах під керівництвом професора для підготовки майбутніх асистентів і аспірантів [1877, с. 112].

Частина студентів працювала у педагогічних семінарах вищого типу. Зокрема, у 1923-1924 н.р. в Київському ІНО семінар працював за такими напрямками: марксистські основи виховання; сучасні проблеми педології і педагогіки; «психотехніка»; вивчення нової педагогічної літератури. Крім того, члени семінару розробили анкету і проводили обстеження шкіл Києва,

досліджували рівень обдарованості дітей трудових шкіл [54, арк. 81]. У 1924-1925 н.р. діяв педологічний семінар [54, арк. 99; 1889, с. 295]. 3 лютого 1924 р. семінар педагогіки започаткували у Кам'янець-Подільському ІНО [523, арк. 98; 588, арк. 72; 597, арк. 95; 1948, с. 123]. У 1925-1926 н.р. у Ніжинському ІНО функціонував педолого-педагогічний семінар [83, арк. 20]. У 1926-1927 н.р. подібний семінар започаткували у Волинському ІНО [62, арк. 298]. В Одеському ІНО в 1928-1929 н.р. організували семінар з педології та педагогіки [412, арк. 43; 413, арк. 10]. Студенти Чернігівського ІНО у 1923-1924 н.р. мали змогу поглибити свої знання у семінарі соціального виховання [38, арк. 13].

Семінари вищого типу працювали і в середовищі студентів-істориків, Так, у Катеринославському ІНО в 1924-1925 н.р. історичним семінаром керував професор М. Злотников. Він проводив зі студентами семінари з історії революції 1905 р., робітничого і селянського рухів на Півдні України. До складу семінару з історії України входили 10 студентів, якими керував В. Пархоменко [1950, с. 317–318]. У 1923-1924 н.р. в Київському ІНО історичну секцію очолював професор О. Оглоблін. Окрім нього, до складу семінару входили 5 викладачів і майже 30 студентів, які вивчали економічну історію України XVIII – першої половини XIX ст., історію Слобожанщини, методологію історії, історію мистецтв, загальні проблеми історії України [54, арк. 81]. У 1924-1925 н.р. працював суспільствознавчий семінар, до якого входив й історичний [54, арк. 99; 1889, с. 295]. У Харківському ІНО семінаром з історії України керувала професор Н. Мірза-Авакянц [2050, с. 345].

Поширеними у вишах були мовні й літературні семінари. Так, у Ніжинському ІНО в 1925-1926 н.р. діяли семінари світової літератури, української літератури і мови [62, арк. 934; 83, арк. 20]. За два роки до цього працював ще й семінар з російської мови [35, арк. 2зв.]. У Катеринославському ІНО діяв мовний семінар [62, арк. 414]; Київському [54, арк. 99] і Харківському ІНО [2050, с. 345], Житомирському єврейському ПТ – літературні [329, арк. 33].

У Харківському ІНО успішно діяли біологічні семінари (із зоології, анатомії людини, генетики та еволюції). Кожний студент, який самостійно готував

доповідь, проводив ще й експериментальну роботу, результати якої демонстрував всьому семінару під час виголошення доповіді. Після неї розгорталася дискусія [1149; 1335]. У цьому ж виші члени семінару з етнографії опрацьовували літературу з етнографії, склали картотеку, працювали в музеях міста, проводили краєзнавчі дослідження Харкова [2050, с. 345].

У Київському ІНО, окрім вищезазначених, у 1924-1925 н.р. працювали також фізико-математичний і зоологічний семінари [54, арк. 99]; у Дніпропетровському – в 1925-1926 н.р. – семінари технічної хімії, органічної хімії, фізики, фізіології рослин, зоології, ботаніки, економіки [62, арк. 414]; у Ніжинському – марксизму [83, арк. 20], фізики і хімії [35, арк. 2зв.].

У Проскурівському ПТ діяв універсальний семінар. Його члени розглядали такі питання: радіотелеграф і рентгенівські промені; наукова організація праці в педагогіці; правила українського правопису; дарвінізм; марксизм і ленінізм; рефлексологія в педагогіці; активні методи викладання; головні етапи класової боротьби в історії людства [2034, с. 157].

Новий етап для семінарів вищого типу розпочався з 1927 р., коли 10 січня Державний науково-методичний кабінет затвердив «Положення про семінари підвищеного типу», відповідно до якого до них приймали студентів-відмінників випускного і передвипускного курсів, які виявили інтерес і здатність до науково-дослідної роботи. Осіб, які успішно працювали в семінарі і проявили себе як з наукового, так і громадського боку, після закінчення теоретичного курсу рекомендували до аспірантури [800].

Ряд джерел повідомляють про роботу семінарів вищого типу в педвишах. Зокрема, в Одеському ІНО започаткували семінар з соціально-економічної історії України XIX – початку XX ст. [1602, с. 77; 1870, с. 234–236; 1956, с. 42]. У виші функціонував ще й семінар з історії Західної Європи [413, арк. 10]. Крім того, молодь мала змогу поглиблювати свої знання у семінарі з історії класової боротьби (секції – історії України, історії Росії), мови, літератури та етнографії, економіки, математики, педагогіки, єврейської культури, історії й побуту німецьких колоній [1870, с. 236]. У Київському ІНО в 1926-1927 н.р.

функціонували семінари вищого типу з хімії, фізики, математики, геології, ботаніки, зоології, фізіології тварин, історії України, політекономії, первісної культури, марксистської педагогіки, педології і т.д. (загалом – 16 семінарів) [62, арк. 643зв.; 1062]. У Дніпропетровському ІНО в 1927-1928 н.р. потужно працювали семінари з математики, зоології, ботаніки, загальної історії, історії України, історії Росії, фізики, хімії, української мови, органічної хімії, загальної методології мовознавства [1373; 1674, с. 56–57]; Чернігівському – педагогічний, біологічний [747, арк. 9зв.] і математичний [748, арк. 5]; Ніжинському – педолого-педагогічний, історії України, економічний, української мови і літератури, російської літератури, фізичний, хімічний, математичний, біологічний [1331]; Ніжинському ІСВ – семінар діалектичного матеріалізму [2014, с. 763]; Житомирському – математичний, педагогічний, педологічний, мовно-літературний [296, арк. 7, 12].

У 30-х рр. відповідальність за підготовку студентів до вступу в аспірантуру значно мірою взяли на себе кафедри педагогічних навчальних закладів, які створювали гуртки на зразок семінарів вищого типу. Наприклад, в Одеському ІНО в січні 1932 р. затвердили список 22 студентів-«висуванців», яких прикріпили до відповідних кафедр [417, арк. 87; 418, арк. 103; 420, арк. 35]. У 1931 р. у Житомирському ІСВ гуртки функціонували при кафедрах хімії та сільського господарства, геології, соціально-економічних дисциплін, політекономії, культури, діалектичного матеріалізму, фізики та математики [296, арк. 25; 1041]; Кам'янець-Подільському педінституті – восени 1934 р. – з нової історії, фізики і хімії [245, арк. 164]. У Вінницькому педінституті в 1934-1935 н.р. студентів до науково-дослідної роботи залучала кафедра біології [641, арк. 26], а в Київському педінституті найкраще працювали кафедри української літератури, всесвітньої історії та історії СРСР [2047, с. 27].

Кращі студенти-науковці одержували рекомендації до вступу в аспірантуру. Наприклад, у Київському ІНО в 1928-1929 н.р. у списку рекомендованих нараховувалося 35 осіб [1063], у 1929-1930 н.р. – 200. Що стосується останньої цифри, то дописувач газети «Кузня освіти» Д. Похилевич зауважував, що

визначення кандидатів в аспіранти відбувалося «спішно», а відтак до них попадали випадкові випускники. Наприклад, аспірантське бюро вишу відхилило 60% заяв, бажаючих навчатися в науково-дослідному інституті мовознавства, а вже в НДІ під час прийому відхилили решту заяв [1344]. У Кам'янець-Подільському ІСВ у 1931-1932 н.р. до вступу в аспірантуру рекомендували 19 студентів [118, арк. 61; 486, арк. 23; 501, арк. 50зв.; 621, арк. 10]. З Полтавського ІНО скаржилися на зволікання НКО УСРР у вирішенні питання із затвердженням поданого списку [1474].

Таким чином, частина студентів була охоплена науково-дослідною роботою. Зокрема, молодь залучали до роботи у складі науково-дослідних кафедр. Наукові розробки студентів оприлюднювали у друкованих органах інститутів народної освіти.

У 20-30-ті рр. ХХ ст. функціонували студентські наукові товариства, які залучали молодь вишів до науково-дослідної роботи, розвивали й удосконалювали її форми. Наукові пошуки були пов'язані, насамперед, з роботою у гуртках, з яких найрезультативнішу роботу проводили краєзнавчі. Заняття проходили у формі лекцій, доповідей, написання і читання рефератів. Викладачі, відомі дослідники і організатори краєзнавства ініціювали та заохочували дослідницький пошук молоді, залучали до краєзнавчої практики, підготовки краєзнавчих доповідей, статей. Проводилися науково-дослідні екскурсії краєзнавчого характеру. Молодь ініціювала і брала активну участь в окружних краєзнавчих конференціях. Одним із пріоритетів студентів була їхня робота у складі педагогічних гуртків. Гуртківці, окрім виголошення доповідей, практикували проведення обстежень шкіл і дитсадків. З середини 1920-х рр. у вишах почали впроваджувати ідеї наукової організації праці, практичну роботу з реалізації яких, значною мірою, проводили члени НОП-гуртків. Частина молоді працювала у фізичних, математичних, мовних гуртках. Активну роботу проводив гурток культури українського слова, який мав сприяти покращенню становища з вивчення української мови. Популярністю у студентському середовищі користувалися літературні гуртки, члени яких досліджували теоретичні питання,

публікували свої видання, влаштовували диспути, вистави і вечори. Студентів широко залучали до збору українського фольклору. Вони працювали також у складі природничих, біологічних, хімічних, історичних, соціально-економічних, кооперативних, географічних, сільськогосподарських, стенографічних гуртків. Утім науково-дослідна робота мала чимало вад, зокрема, нею було охоплено незначну частину молоді. Лише окремі студенти брали участь у конференціях, публікували свої праці.

Кращі студенти у 1920-х – на початку 1930-х рр. навчалися у семінарах вищого типу, створених при вишах з метою допомогти молоді підготуватись до науково-дослідної роботи. У 1930-х рр. відповідальність за підготовку студентів до вступу в аспірантуру значно мірою взяли на себе кафедри педагогічних навчальних закладів, які організовували гуртки студентів-«висуванців». Найздібніші молоді науковці одержували рекомендації до вступу в аспірантуру.

3.3. Вимоги до проходження педагогічної й виробничої практик та стажування. Екскурсійна діяльність та випуски молодих фахівців

Специфічною формою навчання та засобом перевірки рівня набутих теоретичних знань у педагогічних навчальних закладах була навчальна і виробнича практика. Професор Кам'янець-Подільського ІНО М. Курневич вважав, що для підготовки повноцінного спеціаліста важливо дати можливість студентам набути не лише певних теоретичних знань, але й практично опанувати педагогічним процесом в усій його складності, набути навиків і умінь, необхідних для майбутньої практичної роботи вчителя [1202, с. 1].

Елементи педпрактики студентів почали застосовувати вже на початку 20-х рр. У цей період не було уніфікованих вимог до її проведення, і кожний педвиш організовував її по-різному, враховуючи місцеві особливості. Зокрема, у Київському ІНО в 1920-1921 н.р. студенти I і II курсів факультету соціального виховання займались обстеженням дитячих закладів. На III курсі вони відвідували уроки провідних викладачів, а потім обговорювали й аналізували їх на конференціях. Педпрактика четвертокурсників включала безпосередню самостійну роботу студентів у зразкових дослідних закладах [1638, с. 227]. Тоді ж

у Волинському ІНО практикою охопили лише студентів випускного курсу, насамперед тих, які не мали досвіду учительської роботи [20, арк. 9зв.]. У 1922-1923 н.р. групи по 6-10 осіб відвідували дитсадки, а потім обговорювали результати на заняттях [32, арк. 10]. Подібні спостереження проводилися також і у Вінницькому [1638, с. 229] та Кам'янець-Подільському ІНО [556, арк. 48–49].

Обов'язкове проходження студентами виробничої практики було запроваджено в 1923-1924 н.р. відповідно до постанов РНК СРСР від 22 травня 1923 р., РНК УСРР від 4 травня і 27 липня 1923 р. [860; 929, с. 1; 935, с. 43; 1851, с. 42]. Було визначено три основні види практик: 1) робота в соціально-виховних закладах (школа, дитячий будинок, дитмайданчик, робота з малолітніми правопорушниками, з учителями); 2) вивчення краєзнавства та виробництва району, де знаходився педагогічний навчальний заклад; 3) робота серед місцевого населення, а саме у комсомольських та профспілкових організаціях, лікнепах, сільбудах, серед учнів тощо [2084, с. 13].

У перший рік організація практики не мала успіху через відсутність коштів та небажання закладів приймати практикантів. У 1923-1924 н.р. педпрактикою було охоплено лише 30% студентів. У наступному навчальному році цей показник зріс до 65% [2073, с. 217]. У 1925-1926 н.р. він становив тільки 50,2% [154, арк. 45].

Проходженню педпрактики передувала підготовча робота. Готували студентів упродовж всього навчального року. Відповідні організаційно-методичні заходи проводили комісії з педпрактики, до складу яких входили і студенти [62, арк. 401; 330, арк. 7зв., 11зв.; 1645, с. 14; 1870, с. 233]. Перед початком практики проводилися настановчі конференції, лекції, загальнополітичний та педагогічний інструктаж, 2-3-денні семінари, інструктаж з окремих методик, на яких студенти отримували відповідні завдання [98, арк. 75–76; 109, арк. 208зв.; 118, арк. 94; 130, арк. 17, 97; 131, арк. 141; 570, арк. 71 зв.; 604, арк. 80].

Все ж, вже на початковому етапі педпрактики мали місце недоліки, які були пов'язані, насамперед, з тим, що студенти, прибували у школи непідготовленими,

оскільки для них проводили лише оглядовий, або взагалі не проводили інструктаж [220, арк. 8зв.; 634, арк. 90].

Педагогічні навчальні заклади формували свої бази практики. Зокрема, деякі виші мали дослідно-показові трудові школи і дитсадки, у яких регулярно практикували студенти [13, арк. 102; 17, арк. 32зв.; 31, арк. 5зв.; 38, арк. 10; 370, арк. 18; 372, арк. 78–79; 375, арк. 6зв.; 391, арк. 6; 442, арк. 59; 1106, с. 31; 795, с. 18, 98, 140, 147, 148; 863, с. 25; 1597, с. 360; 1894; 2051, с. 30].

Водночас, більшість педагогічних навчальних закладів відчували труднощі із пошуком баз практики, оскільки кількість шкіл, профіль яких відповідав проведенню практики майбутніх вчителів, була обмеженою, через що студенти змушені були працювати у технікумах і школах інших напрямків [2050, с. 309], або мати спільні бази, практикуючись у них почергово [1645, с. 20]. Значним недоліком було і те, що студентів розподіляли по багатьох районах, що не давало можливість контролювати їхню роботу, надавати необхідну методичну допомогу. Так, молодь українського сектору Київського ІСВ у 1930-1931 н.р. практикувалася у школах 64 районів УСРР [109, арк. 189], єврейського – у 17 містах [109, арк. 208]. Подібне мало місце і в інших закладах [98, арк. 40; 99, арк. 28; 119, арк. 7; 120, арк. 28; 121, арк. 5; 130, арк. 96; 131, арк. 4, 37, 47, 132; 132, арк. 37, 179; 133, арк. 29, 38].

На кожному курсі педпрактика мала свої особливості. Так, практиканти-першокурсники ознайомлювалися з різними типами навчальних закладів (соціального виховання, професійної і політичної освіти), їх роботою шляхом спостережень та обстежень, у ході яких вивчали дітей, виділяли окремі елементи в їх житті, аналізували роль та місце вихователя та учителя в процесі виховання [60, арк. 365; 62, арк. 310; 65, арк. 527, 748зв.; 76, арк. 187; 330, арк. 8; 334, арк. 11; 337, арк. 16зв.; 376, арк. 5зв.; 527, арк. 33; 772, арк. 75зв.; 1831, с. 24; 1850, с. 349; 2034, с. 166]. Молодь також брала участь у житті дитячих закладів, виконуючи індивідуальні й колективні роботи з вивчення окремих питань педагогіки, організовувала дитячі свята, вечори [2090, с. 126]. Студенти працювали ланками [68, арк. 71]. Спостереження фіксували у щоденниках [401,

арк. 62зв.], чи викладали у рефератах, які оприлюднювали на семінарських заняттях [48, арк. 115; 256, арк. 11]. Після закінчення педпрактики проводилася підсумкова конференція, на яких заслуховували звіти студентів [65, арк. 527; 401, арк. 62зв.].

Починаючи з II курсу, студенти-практиканти працювали помічниками учителя і вихователя [1935, с. 273]. Як і роком раніше, студенти ознайомилися з роботою закладів соціального виховання, шкіл, дитячих будинків і дитячих містечок. Уніфікованої програми педпрактики не було. Тому виші організовували її на свій розсуд [54, арк. 10; 61, арк. 43; 62, арк. 310; 76, арк. 187; 330, арк. 8; 376, арк. 5зв.–6; 527, арк. 33; 1347, с. 17; 1850, с. 349; 2034, с. 166].

У 30-х рр. педпрактика набула більш чітких рис. Так, у Київському ІПО на початку десятиліття вона складалася з двох етапів – аналітико-дослідної роботи і безпосередньої участі у педпроцесі. У ході першого етапу студенти вивчали окремі аспекти навчальної роботи у школах. Змістом наступного стало охоплення студентів різними видами педагогічної роботи, а також проведення ними пробних уроків [125, арк. 29]. За схожим сценарієм відбувалася педпрактика у Конотопському [443, арк. 79] і Миколаївському ПТ [401, арк. 63–63зв.].

На випускних III і IV курсах студенти самостійно вели педагогічну роботу. Для цього їх об'єднували у ланки (від 2 до 8 осіб) [68, арк. 71; 376, арк. 6; 528, арк. 27; 795, с. 83; 904, с. 257], на чолі з ланковим. Практиканти мали виконувати доручення учительського колективу, відвідувати засідання педради та методкомісії, вивчати роботу шкільної канцелярії, знайомитися з дітьми, їх настроями та відношенням до праці, нарешті, тісно співпрацювати з учителями в одному із класів молодшого концентру та виконувати їх вказівки. Практикантів зобов'язували працювати в гуртках зі старшими школярами. Вони щоденно реєструвались у школах і залишали їх лише з відома адміністрації. Кожний практикант мав провести по два відкритих уроки у класах молодшого і старшого концентрів [403, арк. 27; 441, арк. 223; 442, арк. 40; 527, арк. 39]. Особлива увага приділялася педпрактиці студентів IV-го, випускного курсу, перебіг якої був подібним до аналогічної роком раніше. Значна увага приділялася роботі всередині

ланки, члени якої мали тісно контактувати між собою. У вільні години вони спостерігали за діями один одного, давали товариські поради і оцінювали показові уроки. Практиканти проводили уроки з обраного фаху. Кожний зобов'язаний був вести щоденник [528, арк. 27].

У ряді випадків завдяки студентам-практикантам вдавалося врегулювати проблему нестачі учительських кадрів [98, арк. 76; 1608, с. 147; 1609, с. 58; 1954, с. 65; 2001, с. 617]. Деякі студенти-практиканти були перевантажені. Зокрема, восени 1932 р. 57 студентів Херсонського ІСВ мали навчальне навантаження по 30-60 год. в декаду. 39 з них викладали від 4 до 8 навчальних дисциплін [131, арк. 38]. Звісно, що за такого стану не можливо було сподіватися на належну підготовку до уроків.

Мали місце випадки, коли студентів використовували не за призначенням, призначаючи їх завідувачами шкіл, учителями 2-3 класів у молодшому концентрі і т.д. [98, арк. 82; 118, арк. 59зв.; 122, арк. 24; 130, арк. 96; 131, арк. 36; 219, арк. 58зв.; 220, арк. 1зв., 5; 500, арк. 6; 634, арк. 89–89зв.; 1598, с. 200]. Траплялося, що молодь виконувала роботу, яка не мала нічого спільного з професією учителя [130, арк. 3; 131, арк. 38]. Частина завідувачів шкіл, порушуючи умови укладених договорів, самовільно затримували студентів на практиці [130, арк. 2, 17; 1609, с. 58]. Водночас, у деяких школах студенти були небажаними гостями [118, арк. 22; 120, арк. 28; 760, арк. 93; 1068; 1426; 1487; 2006, с. 24].

Підсумки педпрактики підводилися на заключних конференціях, на яких розглядали найбільш дискусійні питання, що виявлялися під час практики з метою її подальшої раціоналізації. У конференціях брали участь представники навчальних закладів, де практикувалися студенти, місцевого комітету професійної освіти. Оцінка практики кожного студента проводилася переважно на підставі поданих практикантами звітів, характеристик та інформацій завідувачів шкіл, райінструкторів, прикріплених до практикантів учителів [54, арк. 71; 61, арк. 71; 65, арк. 304–305; 77, арк. 45; 118, арк. 94; 130, арк. 96; 132, арк. 176зв.; 527, арк. 39; 618, арк. 8; 762, арк. 12–13; 2034, с. 167]. За підсумками практики влаштовували виставки, на яких демонстрували її матеріали [1106, с. 30].

Студенти здебільшого успішно виконували поставлені завдання практики [130, арк. 96; 131, арк. 39; 132, арк. 179; 255, арк. 70; 396, арк. 25; 450, арк. 29; 452, арк. 35; 2051, с. 62]. В окремих випадках успішність була низькою. Наприклад, у наказі по Харківському ІНО від 23 лютого 1932 р. йшлося про те, що 37,9% третьокурсників отримали з педпрактики оцінку «незадовільно» [786, арк. 39–40]. У Конотопському ПТ в 1935-1936 н.р. тих студентів, які мали слабкі знання із загальноосвітніх дисциплін, до уроків взагалі не допускали [443, арк. 79].

Кращих студентів-практикантів дирекції педагогічних навчальних закладів морально стимулювали [127, арк. 372; 541, арк. 117].

Щоправда, мали місце діаметрально протилежні за суттю випадки, коли студенти йшли на практику невідготовленими, були малограмотними, конфліктували з педколективами шкіл, ігнорували виконання поставлених перед ними завдань [200, арк. 10–11; 219, арк. 30зв.; 627, арк. 74; 636, арк. 10; 1372]. Практиканти «відзначалися» і антипедагогічними діями [795, с. 347; 1048, с. 34].

Частина студентів-практикантів не поверталась до навчання, особливо під час Голодомору 1932-1933 рр., про що керівники вишів повідомляли НКО УСРР. Таких студентів називали «літунами» [1621, с. 201]. Подібні випадки мали місце у щонайменше у 9 педзакладах [130, арк. 96, 200, 213; 133, арк. 38; 135, арк. 1–2; 755, арк. 5; 1048, с. 33].

У своїй статті автор даного дослідження розповів про підготовчу роботу, хід та результати проходження педагогічної практики студентами педагогічних навчальних закладів Правобережної України у 1920-1930-х рр. На конкретних прикладах показав позитивні і негативні сторони в організації педпрактики [1754].

Однією із форм педпрактики була робота студентства у піонерських таборах. З піонерами працювала молодь низки інститутів та технікумів педагогічного профілю [51, арк. 44зв.; 60, арк. 364; 61, арк. 29, 117; 68, арк. 40; 75, арк. 60–60зв.; 76, арк. 141; 93, арк. 4зв.; 119, арк. 68; 131, арк. 38; 244, арк. 1зв.; 245, арк. 155; 249, арк. 1зв.; 283, арк. 10; 285, арк. 22зв.; 290, арк. 2; 293, арк. 66зв.; 313, арк. 8; 324, арк. 223; 330, арк. 15зв.; 371, арк. 44, 49, 63; 402, арк. 30; 479, арк. 69; 510, арк. 8зв., 10; 573, арк. 43; 649, арк. 5; 715, арк. 148, 253; 719, арк. 262; 946;

1161; 1488]. Студенти-вожаті допомагали керівникам загонів у проведенні бесід, гуртковій роботі; брали участь у засіданнях, зборах загонів, роботі ланок, нарадах вожатих, проводили для дітей різні екскурсії, бесіди, співи, влаштовували ігри, купання в річці тощо [528, арк. 2; 604, арк. 14; 606, арк. 19зв.; 1233]. Особливу увагу вожаті звертали на проведення у таборах політосвітньої роботи: проводили батьківські та піонерські збори, організовували відзначення державних та революційних свят, досліджували виробничі відносини на селі [283, арк. 8, 10; 288, арк. 43зв., 45; 492, арк. 8; 604, арк. 14]. У загонах проводилися щотижневі ланкові заняття, на яких влаштовували бесіди, читали газети тощо [283, арк. 8; 288, арк. 43зв.; 945]. Велике зацікавлення у дітей викликали екскурсії, які організовували студенти [288, арк. 45; 478, арк. 43–43зв.; 527, арк. 33].

Крім педагогічної, обов'язковою була політосвітня громадсько-політична практика. Студентам-практикантам доручали вести виховну роботу серед молоді й дорослого населення, дописувати у стінну пресу, брати участь у роботі культосвітніх установ, художній самодіяльності тощо [77, арк. 46]. Практика проводилася упродовж року і мала такі основні напрями: культпоходи, клубна робота, політико-освітня практика, шефська діяльність [1638, с. 245]. Певною мірою вона перекликалася із громадсько-політичною роботою студентства, про яку піде мова у підрозділі 4.3.

Практичний характер мали літні («трудові») триместри, під час якого молодь зобов'язували «вести пропаганду ідей соціального виховання; вести роботу по організації дитсадків; брати участь в організації сільськогосподарських робіт дітей на шкільній і дослідній ділянках; брати участь в організації літніх виставок дитячих робіт; організувати дитячі гуртки по самоосвіті; організувати і вести заняття у дитячих гуртках з метою ліквідації дитячої безграмотності; організувати екскурсії дітей в місто; вести роботу по організації дитячого руху; організувати денні дитячі будинки; організувати святкові маніфестації і т.д.». Крім того, студенти мали брати участь у бібліотечній, клубній і музейно-виставковій роботі [570, арк. 60–60зв.]. В інструктивному листі ЦК ВЛКСМ від 13 квітня 1925 р. «Про використання студентів-комсомольців під час літніх канікул»

регламентувалася виробнича діяльність студентства на літніх канікулах, частину з яких залучали до роботи на підприємствах, інші працювали у селах (тут трудилися студенти, які походили із сільської місцевості) [1695, с. 168]. Останні зобов'язані були допомагати селянам у вивченні питань економіки, освіти, культури, побуту села, готувати з цих питань реферати [2034, с. 162]. Під час літнього триместру проводилися екскурсії краєзнавчого і науково-дослідного характеру [573, арк. 43]. Наприкінці 20-х рр. літню виробничу практику відмінили [1890, с. 214].

Студенти проходили і безперервну виробничу практику, запровадження якої було пов'язано з практичним упровадженням виробничих процесів у навчальні плани шкіл трудової політехнічної освіти. Практику розпочинали, як правило, з I курсу. Вона передбачала роботу в організованих з цією метою при вишах виробничих майстернях та на присадибних ділянках [1636, с. 260]. Надалі практика набувала краєзнавчого характеру і передбачала вивчення виробництва, для чого проводилися екскурсії. Студенти-фізики, хіміки та математики Харківського ІНО побували на заводах Донбасу, Кавказу, Уралу, міст Таганрог і Туапсе [2006, с. 28]. Студенти-третьоккурсники Волинського ІНО в середині 20-х рр. спостерігали за виробничими процесами на фабриках і заводах Москви, Ленінграда, Києва [62, арк. 95зв., 309зв.]. Молодь Київського ІНО відвідала заводи, транспортні установи, підприємства комунального господарства міста [54, арк. 98зв.; 62, арк. 603зв.], Дніпровську («Дніпрельстан») і Волховську («Волховбуд») ГЕС [1351]. Виробничими екскурсіями охопили також молодь інших вишів [35, арк. 2зв.; 75, арк. 231зв.; 76, арк. 186зв.; 109, арк. 126; 127, арк. 352; 130, арк. 208; 255, арк. 45; 296, арк. 7; 325, арк. 38зв.; 369, арк. 3зв.; 377, арк. 6зв.; 441, арк. 223; 452, арк. 37; 547, арк. 17зв.; 669, арк. 123; 726, арк. 88; 748, арк. 4зв.; 863, с. 25; 1214; 1255, с. 40, 41, 46; 1598, с. 198; 1609, с. 58; 1645, с. 15; 2034, с. 165; 2051, с. 37].

На другому етапі індустріальної виробничої практики студенти безпосередньо працювали на промислових підприємствах. Для проходження практики студентів ділили на групи, які налічували від 20 до 68 осіб [117, арк. 25–

26; 118, арк. 22; 120, арк. 3; 1179]. Студенти, як правило, працювали на місцевих промислових підприємствах [98, арк. 40; 99, арк. 28, 33; 103, арк. 7; 104, арк. 57; 108, арк. 67; 109, арк. 189; 117, арк. 7зв., 22, 25, 26; 118, арк. 71; 119, арк. 7; 120, арк. 3, 7, 27, 34–35; 121, арк. 4, 68; 127, арк. 352; 130, арк. 3, 17; 131, арк. 45; 132, арк. 37; 133, арк. 30; 192, арк. 164; 193, арк. 26; 448, арк. 47зв.; 531, арк. 2; 749, арк. 13; 754, арк. 4; 1026; 1638, с. 244; 1959, с. 218]. В окремих випадках молодь працювала за межами міст дислокації їхніх навчальних закладів [99, арк. 28; 103, арк. 7; 109, арк. 189; 117, арк. 25; 131, арк. 132; 726, арк. 88].

В організації індустріальної практики мали місце труднощі. Особливо це стосується навчальних закладів, які розміщувалися в місцевостях, де не було великих підприємств. Наприклад, студентство Кам'янець-Подільського ІСВ у 1931 р. працювало на підприємствах 20 населених пунктів [118, арк. 60; 618, арк. 285–286; 623, арк. 25; 634, арк. 91зв.–92]. Ряд підприємств були переповнені практикантами, тому вони не погоджувалися приймати нових [98, арк. 82; 118, арк. 198; 193, арк. 26; 297, арк. 32; 754, арк. 4; 795, с. 397]. У декількох навчальних закладах мали місце труднощі із керівництвом індустріальною практикою, оскільки вони не мали викладачів з основ індустріального виробництва, а відтак і керівників практики [118, арк. 60; 193, арк. 26; 634, арк. 92зв.; 973; 986; 1118; 1270]. Адміністрації деяких базових закладів використовували практикантів не за призначенням [1119; 1393].

Радянський вчений М. Зотін у 1926 р. зазначав, що деякі викладачі педвишів, а інколи й студенти, вважали виробничу практику за «цілком зайві витівки». Для них достатньо було теоретичних знань, а працювати «над обробкою землі та добиватися уміння володіти таким інструментом як молоток, стамеска, свердло, рубанок і т. ін., цілком даремна трата часу» [1667, с. 106]. Такі погляди мали місце і в 30-х рр. [98, арк. 35, 82; 120, арк. 7; 130, арк.3; 776, арк. 26зв., 31зв.; 1127; 1275].

Детальніше про хід індустріальної практики йдеться у нашій статті [1704].

Починаючи з 1933-1934 н.р., студенти проходили 15-годинний практикум з техніки демонстрування кінофільмів. Він відбувався у кращих кінотеатрах, клубах, будинках культури тощо під керівництвом досвідчених місцевих «кіноробітників» [536, арк. 60; 760, арк. 94; 1906, с. 122].

Студенти педвишів проходили і сільськогосподарську виробничу практику («агропрактикум»), метою якої була підготовка «агрономізованого педагога» [2027, с. 217]. Частина навчальних закладів для проходження практики використовували власні допоміжні господарства, де студенти під керівництвом викладачів обробляли і збирали культури, здійснювали посадку дерев, обрізували і обкопували їх, збирали шкідників (гусеницю) тощо [62, арк. 95зв.; 76, арк. 186зв.; 118, арк. 71; 127, арк. 373; 132, арк. 37; 337, арк. 17; 573, арк. 1зв.; 586, арк. 74; 597, арк. 97зв.; 604, арк. 17; 606, арк. 19зв.; 749, арк. 13; 1598, с. 200; 1609, с. 58; 1638, с. 234; 1861, с. 117; 2034, с. 159]. Студенти Київського польського ПТ використовували для проведення практики базу СГІ [163, арк. 31], Уманського ПТ – господарство сільськогосподарського технікуму [76, арк. 186зв.].

У навчальних закладах практикували проведення екскурсій до сільськогосподарських дослідних станцій, ветеринарних пунктів, на підприємства сільськогосподарського машинобудування, у колгоспи та радгоспи [35, арк. 2зв.; 62, арк. 95зв.; 75, арк. 231зв.; 392, арк. 154; 547, арк. 17зв.; 1064; 1609, с. 58].

У 30-х рр. сільськогосподарська практика проходила переважно у колгоспах і радгоспах. Студенти навчалися прийомам оранки, культивування, боронування, сівби, посадки, очищення зерна, набували навиків закладання парників, займалися садівництвом, скотарством, знайомилися з тракторами, причіпним знаряддям до них тощо [754, арк. 5]. Як правило, молодь виїжджала на сільськогосподарські роботи бригадами по 5-10, 10-15, 15-20 осіб, які очолювали бригадири, обізнані з практичною роботою на селі [1064]. Студентам, окрім виконання програми практики, доручали вести і громадську роботу в селах: їх зобов'язали роз'яснити колгоспникам і одноосібникам постанови партії та уряду, вести агрономічну пропаганду, перевіряти готовність до посівної кампанії, організувати змагання за швидке виконання господарських завдань, кращий обробіток ґрунту, догляд за

кіньми, випуск польових газет, влаштовували вистави [127, арк. 373–374; 754, арк. 5; 1609, с. 20; 1619, с. 288; 1638, с. 240, 241]. Архівні джерела та матеріали тогочасної періодики повідомляють про хід практики студентів десятків навчальних закладів [77, арк. 46; 98, арк. 40, 82; 99, арк. 33; 103, арк. 7; 104, арк. 57; 105, арк. 43; 108, арк. 67; 109, арк. 189–190; 117, арк. 7зв., 25; 118, арк. 22, 60, 71; 119, арк. 7; 120, арк. 3, 27, 29, 34–35; 121, арк. 4, 68; 127, арк. 373; 133, арк. 30; 192, арк. 164; 193, арк. 26].

Через ряд обставин, зокрема через погану організацію практики, у ряді випадків вона була малорезультативною [296, арк. 8; 904, с. 257]. Мали місце випадки, коли студенти відмовлялися виконувати певні види робіт [795, с. 399].

Дисертант є автором статті, у якій розповідається про підготовчу роботу, хід та результати проведення сільськогосподарської практики студентами педагогічних навчальних закладів Правобережної України у 1920-1930-х рр. [1755].

Невід'ємною частиною навчальної діяльності студентів було проведення екскурсій. Окрім виробничих, як зазначалося вище, організовувалися екскурсії загальноосвітнього та навчального характеру. Їх метою було підняти загальноосвітній рівень молоді, ознайомити екскурсантів з географічними особливостями регіону, рисами господарського та культурного життя. Навчальні екскурсії мали поглибити знання студентів з певної дисципліни [1860, с. 99.].

Найважче було організувати «дальні» екскурсії. Утім, незважаючи на труднощі, вдалося організувати поїздки, зокрема до Москви і Ленінграда, студентів понад трьох десятків вишів і технікумів [35, арк. 123; 36, арк. 116; 61, арк. 43; 62, арк. 92зв.; 65, арк. 305, 429; 89, арк. 22; 109, арк. 126; 125, арк. 33; 132, арк. 178; 241, арк. 7; 243, арк. 133; 296, арк. 9; 353, арк. 14; 395, арк. 40; 396, арк. 40; 425, арк. 59; 460, арк. 37; 528, арк. 4; 532, арк. 27; 669, арк. 123; 726, арк. 88; 740, арк. 107; 748, арк. 4зв.; 772, арк. 79зв.; 795, с. 181; 863, с. 60; 1106, с. 32; 1173; 1277, с. 45; 1351; 1374; 1520; 1529, с. 71; 1598, с. 198; 1609, с. 37; 2006, с. 28; 2034, с. 165; 2051, с. 37]. Молодь Харківського ІНО відвідала Владивосток, Іркутськ, озеро Байкал, Бурятію, «Зелений Клин» [1969, с. 159]; Одеського ІНО – Златоуст

(Челябінська обл.), Свердловськ [89, арк. 22], Ташкент [994]. Студенти Дніпропетровського [1106, с. 32], Одеського [65, арк. 357], Херсонського [460, арк. 37], Чернігівського ІНО [740, арк. 107], Новомосковського ІСВ [132, арк. 178], Вінницького [1081] і Мелітопольського педінститутів побували на Кавказі [1609, с. 37]. Для частини студентів організували екскурсії у Крим [132, арк. 178; 407, арк. 33; 425, арк. 59; 740, арк. 107; 772, арк. 66].

Для студентів розробляли екскурсійні маршрути. Наприклад, студенти Полтавського ПТ у 1925 р. здійснили подорож за маршрутом: Полтава – Дніпропетровськ – Дніпровські пороги – Запоріжжя – Каховка – «Асканія-Нова» – р. Дніпро – Одеса – Полтава; Одеського ІНО – у 1927-1928 н.р.: Одеса – Дніпропетровськ – Баку – Тифліс – Батумі – Сухумі – Сочі – Туапсе – Армавір – Одеса [89, арк. 22]. Подібне мало місце також у Мелітопольському [1609, с. 74] і Миколаївському педінститутах [396, арк. 40], Проскурівському ПТ [2031, с. 24]. Серед інших міст екскурсантів приваблювали також Харків, Київ, Чернігів, Полтава, Запоріжжя, Дніпропетровськ, Житомир, Умань, Кам'янець-Подільський, Марганець, Нікополь, Мрин [35, арк. 2зв.; 532, арк. 27; 619, арк. 22; 795, с. 237; 863, с. 25; 889, с. 74; 1374; 2020, с. 37].

Серед навчальних екскурсій для майбутніх учителів найважливішими, звісно, були педагогічні (навчально-методичні) екскурсії. Вони проводилися або з метою ознайомитися з роботою аналогічного навчального закладу (ІНО, ПТ), або ж ставилася більш ширша мета – обстежити низку педагогічних навчальних закладів, науково-дослідних установ, мистецьких закладів, закладів освіти інших типів тощо [1667, с. 141]. Наприклад, взимку 1924-1925 н.р. 21 студент Київського ІНО відвідав Москву. Впродовж 7 днів перебування у столиці СРСР вони побували на виставці ВРНГ, ознайомилися з роботою Інституту «методпозашкільної праці», Центрального будинку комуністичного виховання робітничої молоді, виставкою ФЗУ, біостанцією, дослідною станцією Шацького, відвідали низку театрів та музеїв [1667, с. 142]. У Москві і Ленінграді побували студенти Кам'янець-Подільського [523, арк. 247; 528, арк. 4], Полтавського [1645, с. 15] і Херсонського ІНО [460, арк. 37], Черкаського ІСВ [726, арк. 88], Одеського

єврейського ПТ [61, арк. 43]. Роботу середніх навчальних закладів Києва і Одеси вивчали студенти Полтавського [36, арк. 116; 1277, с. 45] і Миколаївського ІНО [392, арк. 54зв.]. У 1924-1925 н.р. молодь Київського ІНО відвідала Ніжинський ІНО. Під час поїздки викладачі та студенти ознайомилися із досвідом застосування у Ніжині «дальтон-плану» [1667, с. 142]. У цьому виші побували вже студенти Луганського і Катеринославського ІНО [35, арк. 135]. У 1927 р. у Новополтавському сільськогосподарському технікумі гостювала молодь Миколаївського ІНО [391, арк. 57зв.].

Експерсії мали і науково-дослідний характер. Так, у 1927 р. студенти Харківського ІНО, як учасники практикуму зоології безхребетних, відвідали Севастополь, студенти-географи – Алтай [2006, с. 28]. Студенти-біологи мали свою базу у м. Сочі [65, арк. 230]. Їхні колеги з Одеського ІНО у 1924-1925 н.р. матеріали для лабораторних робіт черпали у Криму і на Кавказі [65, арк. 357, 360]. Такі ж експерсії здійснило студентство й інших педагогічних вишів і технікумів [36, арк. 116; 772, арк. 65–67; 1414; 1869, с. 64]. Для студентів організовували експерсії до державного заповідника «Асканія-Нова» (тоді – державний заповідник ім. Петровського), де вони мали можливість познайомитися з рослинним і тваринним світом цілинного степу [109, арк. 126; 391, арк. 37, 57зв.; 464, арк. 56; 863, с. 25; 889, с. 74; 1106, с. 32; 1255, с. 45; 1374; 1598, с. 198; 2051, с. 37].

Більшість проведених експерсій мали місцевий характер. Наприклад, для молоді Польського педінституту в другому семестрі 1933-1934 н.р. організували експерсії на виставку досягнень народного господарства УСРР, у «Музейне містечко» (нині – Києво-Печерська лавра), зоопарк, зоологічний музей Київського державного університету, ботанічний музей та сад, на заводи міста [772, арк. 78зв.]. Такі ж мандрівки проводилися і в низці інших закладів [65, арк. 305; 93, арк. 39зв.; 125, арк. 33; 285, арк. 19; 369, арк. 3зв.; 571, арк. 116зв.; 662, арк. 15зв.; 740, арк. 89; 760, арк. 96; 977; 2051, с. 37].

Експерсанти вели щоденники, у які занотовували побачене чи почуте. Після повернення з експерсії вони подавали письмові звіти про виконану роботу

за формою, де вказували, які саме об'єкти вони спостерігали тощо. Додавались також зібрані природні матеріали, різна наочність. Проводили конференції, на яких підсумовували виконану роботу. Результати екскурсійних поїздок оприлюднювалися у вигляді статей, які публікувалися у педагогічній пресі [772, арк. 65]. Крім того, студенти використовували зібраний матеріал у своїх курсових роботах [1949, с. 166].

Після закінчення повного курсу навчання випускників направляли у школи для проходження там річного практичного стажування, де вони мали продемонструвати вміння застосувати здобуті знання на виробництві [1865, с. 121].

Стажування запровадили відповідно до постанови РНК УСРР від 4 травня 1923 р. [473, арк. 34; 935, с. 76; 1607, с. 123; 1890, с. 46; 1951, с. 54] і проводили після складання всіх екзаменів і виконання практик. Студентам, яких відряджали на стажування, видавали тимчасові посвідчення та залікові книжки. За свою роботу стажники мали отримувати зарплату – її виплачували навчальні заклади за тими тарифами, що й учителям. Звільнити з роботи стажника можна було лише у випадках, визначених у Кодексі законів про працю [872]. 18 серпня 1923 р. Центральна міжвідомчої комісія зі стажу та практики (ЦМКСП) затвердила відповідну інструкцію [522, арк. 68]. 5 жовтня 1925 р. ця структура видала ще одну інструкцію, де йшлося про те, що кожний педвиш повинен був мати чітко визначений район обслуговування, який визначався розпорядженням НКО УСРР. Педтехнікуми мали направляти своїх випускників для проходження стажування у свої округи, факультети соціального виховання ІНО – у свій та 2-5 сусідніх округ, професійної освіти – у 8-14 округ [664, арк. 62–63]. 14 червня 1926 р. заступник голови РНК СРСР В. Куйбишев підписав постанову про те, що заклади зобов'язані були приймати стажників у кількості 2,5% від загальної кількості працівників. При наявності вакантних місць стажникам надавали перевагу при зарахуванні у штат закладу, в якому вони проходили стажування [898, с. 75–78].

Поступово вирішувалося питання із забезпеченням випускників місцями для стажування. Влітку 1925 р. ними забезпечили лише 50,1% студентів [156, арк.

45]. У 1926-1927 н.р. [1382, с. 47] і 1927-1928 н.р. [159, арк. 100зв.] відповідними місцями вдалося забезпечити всіх випускників. Про труднощі, пов'язані із розподілом випускників, надходила інформація із різних навчальних закладів [482, арк. 94; 578, арк. 152; 664, арк. 11–13; 1870, с. 233].

Напередодні стажування контрольно-навчальні комісії вишів інформували студентів випускних курсів про результативність їхньої навчальної праці, що мало певною мірою їх стимулювати. У цьому, щоправда, виникали труднощі, пов'язані досить часто з незадовільною успішністю випускників [330, арк. 14; 668, арк. 51, 59; 2001, с. 573]. Більшість студентів залишалися працювати у місті. Частина з них не бажали їхати працювати у сільську місцевість [2050, с. 325]. Ряд випускників стажувалися за межами України [2034, с. 163–164].

Під час стажування організовували конференції стажників. Вони проводилися під час зимових і весняних канікул. На цих зібраннях стажники доповідали про свою навчальну і громадську працю, відзначали усі труднощі і перешкоди в роботі. Від керівників та своїх товаришів отримували методичну допомогу, цінні вказівки. У конференціях, які тривали від одного до кількох днів, брали участь і керівники педвишів, які виступали з доповідями на педагогічні теми, знайомили з новітньою літературою, давали їй короткі огляди, розповідали про нові методи роботи в школах, давали вичерпні відповіді на запитання, підтримуючи і підбадьорюючи стажників у їхній нелегкій праці [54, арк. 76; 68, арк. 17, 48; 392, арк. 16; 1099; 1667, с. 176]. Водночас, 7 січня 1926 р. Бердянський ПТ висловив протест на рішення Сталінської окружної інспектури народної освіти, яка відмовилася відпустити стажників на конференцію, що відбулася у виші 2 січня [795, с. 65].

На конференціях йшлося про слабкий зв'язок між стажниками і вишами, наприклад, у Дніпропетровському ІНО [989] і Корсунському ПТ [68, арк. 27].

Після закінчення терміну стажування стажник надсилав до вишівської комісії зі стажу такі документи з проханням зарахувати йому педстаж і надати відповідну кваліфікацію: тимчасове свідоцтво про закінчення педвишу;

стажницьку книжку з відомостями про термін стажування та відповідними висновками закладу; письмовий звіт [664, арк. 64].

Звіт складався на основі щоденника, який вів стажник упродовж року. Він відображав усі етапи його педагогічної діяльності, оприлюднювався і затверджувався на засіданні педколективу школи [1667, с. 175]. Потім він подавався на рецензію одному з членів вишівської комісії зі стажу, після чого всі матеріали стажника розглядалися комісією. Вирішуючи питання про можливість зарахування стажу, вона встановлювала рівень кваліфікації педагога і порушувала клопотання перед відповідною комісією НКО про заміну тимчасового свідоцтва про закінчення вишу на постійне. Свідоцтво видавалося Укрголовпрофосвітою на підставі постанови ЦМКПС. Випускникам педтехнікумів постійні свідоцтва видавала адміністрації цих закладів на підставі постанови ЦМКПС [664, арк. 65].

Стажники звітувалися також і на підсумкових конференціях, які відбувалися у стінах вишів [61, арк. 71; 62, арк. 298, 484; 68, арк. 48; 425, арк. 67зв.; 527, арк. 40–40зв.; 666, арк. 165].

Система стажування випускників вишів проіснувала недовго. Липневий пленум ЦК ВКП(б) (1928 р.) у резолюції «Про поліпшення підготовки нових спеціалістів» визнав за необхідне «систему стажорства замінити обов'язковим для госпрганів розміщенням тих, що закінчили вузи і технікуми, на постійну роботу» [1607, с. 123], що і було зроблено у 1929 р. [1420].

Останнім етапом перед отримання диплома був звіт випускників перед кваліфікаційними (державними) комісіями вишів, які створювалися НКО УСРР, починаючи з 1927 р. [1526; 2082, с. 13]. Комісії мали за мету встановити рівень підготовки студентів, що виконали всі теоретичні та практичні вимоги навчального плану, після чого надати їм відповідну кваліфікацію. Вони працювали сесійно. Сесії скликалися три рази на рік – у грудні, квітні і вересні. Засідання комісій було прилюдним і проводилося окремо по факультетах. Не менш як за місяць до початку сесії, виші повідомляли НКО, відповідні державні, господарські установи і професійні організації про термін кваліфікаційної сесії, прізвища осіб, які підлягали кваліфікації, а також теми їхніх кваліфікаційних

робіт. Кваліфікація студентів визначалася на підставі: а) загальної характеристики студента щодо виконання вимог навчального плану (в його теоретичній і практичній частині), яку подавав декан відповідного факультету; б) звіту про виробничу практику та стажування; в) кваліфікаційної роботи; г) результатів захисту студентом його звіту та кваліфікаційної роботи перед комісією.

Випускники мали подавати свої кваліфікаційні роботи та звіти про виробничу практику та стажування не пізніше як за місяць до початку сесії. Упродовж місяця роботи розподілялися між рецензентами, які мали висловити у письмовій формі свої зауваження та висновки не пізніше як за три дні до відкриття сесії. Особам, яким комісія визнала за можливе присвоїти кваліфікацію, заклад видавав постійні за встановленою формою кваліфікаційні свідоцтва про освіту. Особи, яким комісія відмовила у наданні кваліфікації мали право вдруге захистити роботу, але вже на наступній сесії. У разі, якщо вони знову не були кваліфіковані, їм пропонували іншу і остаточну тему для роботи, яка виконувалася поза межами вишу та без керівництва професорів і згодом захищалася лише один раз [377, арк. 63в.; 668, арк. 2; 799].

У своїй статті дисертанту вдалося показати процес проходження річного практичного стажування студентами педагогічних навчальних закладів Правобережної України [1772].

З початку 20-х рр. студенти ІНО виконували дипломні (кваліфікаційні) роботи. До 1925 р. всі, хто закінчував педвиш, перед отриманням тимчасового посвідчення про його закінчення мали написати і захистити роботи. Лише після цього випускники виїжджали на стажування. У «Тимчасовому Положенні про ВУЗи УСРР» зазначалося, що «тема самостійної праці повинна бути пророблена так, щоб у ній виявилась не тільки спеціальна кваліфікація, але й організаційно творчі здібності в обраній галузі, а також широке знайомство з даним виробництвом і з виробництвом суміжним». Водночас, як з'ясував М. Зотін, тогочасні реалії не давали змоги реалізувати цю вимогу: «...як-же студент може виявити свої організаційно-творчі здібності, коли він під час навчання виконував

лише невеличкі завдання, а на довгочасній і самостійній праці не був» [1667, с. 177–178].

Архівні документи свідчать про виконання дипломних робіт студентами, зокрема Кам'янець-Подільського ІНО. Одними із перших 17 червня 1922 р. роботи публічно захистили М. Хитьков і Гржибовський [523, арк. 36; 557, арк. 120; 662, арк. 15]. У 1922-1923 н.р. виконувалися 23 роботи [571, арк. 86–87; 1101]. Протягом 1923-1924 н.р. студенти історичного і археологічного відділень Одеського ІНО працювали над 18 темами [1870, с. 335].

У 1925 р. Укрголовпрофосвіта видала інститутам положення про дипломні роботи, які мали виконуватися під час стажування випускників вишів. З відповідною темою роботи стажник визначався після того як пропрацював на виробництві півроку, а відтак дипломна робота мала практичний характер і базувалася на досвіді стажника, давала змогу визначити його організаційно-творчі здібності у педагогічному процесі [1667, с. 178]. Перед виїздом стажників на роботу інститути та технікуми пропонували орієнтовний перелік тем дипломних робіт [1667, с. 179–180]. Головними показниками дипломної роботи були актуальність, практичність і новизна. Для реалізації мети студенти мали проявити самостійність, аналітичні здібності, ініціативність, показати свій дослідницький хист [319, арк. 48; 340, арк. 1–30 зв., 31–42зв., 103–107зв., 270–283зв.; 863, с. 25; 2034, с. 159, 163].

Дописувач журналу «Студент революції» Д. Айзенберг у своїй кореспонденції звертав увагу на недоцільність виконання дипломних робіт у технікумах. Він зазначав, що ці роботи у технікумах копіювалися з інститутських робіт [958].

Звісно, за декілька місяців важко було виконати змістовну роботу. Тому нерідко студенти зверталися до керівництва продовжити термін стажування [664, арк. 38, 80]. Траплялося, що дипломні роботи захищалися через декілька років після закінчення вишу, коли випускники набували педагогічного досвіду [1890, с. 60–61].

У 1929 р. для прискорення підготовки спеціалістів виконання дипломних робіт скасували [1607, с. 161]. Утім не надовго. Дипломні проекти відновили постановою ЦВК СРСР від 19 вересня 1932 р. Кожний студент вишу на останньому курсі знову мав виконати раніш відмінену роботу [1607, с. 218; 1589, с. 113].

Утім, як з'ясувалося, у перший рік (1932-1933 н.р.) організація написання цих робіт у низці вишів була загалом на незадовільному рівні, насамперед через непослідовну роботу НКО УСРР, який обіцяв надіслати теми дипломних робіт. В Уманському ІСВ чекали на наркомівську тематику до останнього. Однак отримали лише теми з педагогіки і психології. Тому у спішному порядку кафедри вишу розробили тематику робіт і на початку травня запропонували їх студентам, визначивши, що останній термін подачі робіт – 5 червня 1933 р. На 10 червня – 5 липня запланували їхній захист. Тому можна лише здогадуватися про якість цих робіт [130, арк. 18; 131, арк. 42]. Подібне мало місце у Глухівському, Зінов'євському, Лубенському і Чернігівському ІСВ [130, арк. 25, 132, 148; 131, арк. 54]. Дирекція Кам'янець-Подільського ІСВ була більш далекоглядною: теми розробили на кафедрах, які згодом були затверджені НКО [636, арк. 107].

Керівництво вишів сприяло у підготовці випускниками робіт, звільняючи їх від занять на 10-18 днів [130, арк. 18, 25, 212; 131, арк. 42], організовуючи роботу читальні ввечері [441, арк. 191].

Стан написання дипломних робіт покращився з 1934-1935 н.р. Тематику молодь обирала на початку навчального року. Власне сам творчий процес мав складатися з таких етапів: 1) складання плану роботи; 2) збирання та перевірка матеріалу; 3) його систематизація та обробка; 4) оформлення отриманих результатів; 5) захист роботи. Вони працювали під керівництвом консультантів з числа викладачів вишів, які рекомендували відповідну літературу, давали всі необхідні вказівки методичного характеру, контролювали поточну роботу студента, навчали його вміло організовувати опрацювання матеріалів і подальшого написання дипломного дослідження [635, арк. 203]. У деяких

навчальних закладах для кращої організації цих робіт розробляли відповідні інструкції, наприклад, у 1934-1935 н.р. у Запорізькому педінституті [779, арк. 95].

Попри це, частина студентів не зуміли виконати дипломні, а деякі провалили їх захист. Так, у 1932-1933 н.р. у Чернігівському ІСВ з 200 випускників подали роботи тільки 162, з яких до захисту допустили 159; успішно захистили роботи 148 студентів [130, арк. 196зв.]. Подібне мало місце і в деяких інших вишах [130, арк. 8, 132; 132, арк. 67; 441, арк. 191]. У частині робіт виявляли суцільний плагіат [441, арк. 191]. Серед причин невиконання робіт – переобтяження громадсько-політичною роботою, участь у весняній посівкампанії, несвоєчасне прибуття студентів з педпрактики, хвороби тощо.

Якісний рівень бажав бути кращим. Наприклад, у 1932-1933 н.р. у Глухівському ІСВ на «дуже добре» захистилися 8,5% випускників, на «добре» – 47,5%, на «задовільно» – 37,3%, «незадовільно» – 6,7% [130, арк. 25]; Херсонському – відповідно 12,2%, 48,4%, 36,2%, 3,2% [130, арк. 231]; Конотопському ПТ – 0,9%, 19,5%, 67,2%, 12,4% [441, арк. 191]; Харківському ПТ інструкторів політехнічної освіти – 27,3%, 34,5%, 36,4%, 1,8% [448, арк. 47]; у Вінницькому українському ПТ – в 1934 р. – 3,3%, 37,2%, 37,2%, 22,3% [255, арк. 70]; Кам'янець-Подільському ПТ – 3,2%, 9,7%, 67,7%, 19,4% [536, арк. 91]. У Чернігівському ІСВ у 1932-1933 н.р. «добре» отримали 18% студентів, «задовільно» – 75%, «незадовільно» – 7% [130, арк. 196зв.–197]; Глухівському ПТ – відповідно 29,1%, 50,9%, 20% [130, арк. 25].

31 січня 1937 р. педагогічні і учительські інститути отримали з НКО розпорядження, відповідно до якого з 1 жовтня 1936 р. виконання дипломних робіт відмінили і замість них запровадили державні екзамени [784, арк. 3].

Керівництво закладів, партосередки дбали про створення належних умов для навчання студентам випускного курсу: їх забороняли мобілізувати на будь-які роботи, максимально скорочували громадське навантаження, забезпечували стипендіями, розміщали у кращих кімнатах, поліпшували харчування, виділяли для них спеціальний фонд літератури [197, арк. 16; 199, арк. 1; 640, арк. 89зв.–90].

23 червня 1936 р. відповідно до постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про роботу вищих учбових закладів і керівництво вищою школою» в усіх вишах запровадили державні экзамени, які проводилися щороку з 10 до 30 червня, або з 1 до 31 жовтня. До державних екзаменів допускали студентів, які склали семестрові екзамени і заліки з усіх предметів, передбачені навчальними планами. Студенти, які не витримали випробування, допускалися до повторного проходження наступного року [853, с. 430]. Державні екзаменаційні комісії навчальних закладів ухвалювали рішення про видачу дипломів випускникам [1343].

У «Типовому статуті вищого навчального закладу», затвердженому РНК СРСР 5 вересня 1938 р., передбачалося, що студенти, які навчалися на «відмінно» і «добре» й склали держекзамени на «відмінно», отримуватимуть дипломи з відзнакою [858, с. 33]. Наступного року вимоги щодо отримання дипломів з відзнакою спростили. Їх могли отримати випускники, які склали держекзамени на «відмінно», при умові, що на попередніх курсах «відмінні» і «добрі» оцінки становили не менше 75%, а на випускному – 100% [277, арк. 95; 830].

Випускники демонстрували переважно належний рівень знань. Загалом, у 1939 р. в педінститутах успішно склали держекзамени 94,7% (у 1938 р. – 85%), в учительських інститутах – 94,9%. Дипломи з відзнакою отримали 12% випускників педінститутів і 10% – учительських інститутів [276, арк. 1зв.].

Разом з тим, частина випускників мали низький рівень підготовки [308, арк. 72, 74; 779, арк. 27; 1878, с. 64]. Частина студентів через незадовільну успішність не змогли завершити навчання. 31 серпня 1939 р. заступник наркома освіти УРСР С. Бухало констатував, що через цю причину школи не доотримали 564 учителів. Наприклад, у Тираспільському педінституті зі 101 випускника виш закінчили лише 75, Одеському – відповідно 319 і 281, Мелітопольському – 154 і 127, Миколаївському учительському – 72 і 54 [276, арк. 2].

Причиною низького рівня випускників стали прискорене навчання і надмірне експериментаторство, класовий підхід, внаслідок чого за бортом лишилася здібна молодь непролетарського походження, слабка матеріальна база

вишів, залучення студентів до участі у різних господарсько-політичних кампаніях [1930, с. 31].

Випуски студентів проводилися в урочистій обстановці. Так, 14 жовтня 1923 р. святкування першого випуску Кам'янець-Подільського ІНО розпочалося із вступного слова ректора П. Бучинського. Академічну промову виголосив професор В. Геринович. Було обрано символічну почесну президію, до якої ввійшли керівники держави – В. Ленін, Л. Троцький, А. Луначарський, В. Затонський, В. Чубар, Я. Ряппо [473, арк. 103–103зв.; 572, арк. 116–116зв.]. Із промовою виступив один із випускників – М. Хитьків [578, арк. 110–110зв.; 1315]. На адресу випускників надійшли численні вітальні листівки [40, арк. 107; 578, арк. 105, 106, 123, 124]. Подібні святкування проходили в наступні роки [501, арк. 66; 528, арк. 3зв.; 609, арк. 3; 1024; 1029; 1211; 1468; 1499]. Святкове дійство відбулося і в 1929 р. Щоправда, більшість членів партбюро ІНО висловилися за недоцільність проведення випускного вечора, оскільки на курсах «ширилися чутки, що буде випивка». Витрачені кошти пропонувалося надіслати німецьким або китайським робітникам, а закуплені продукти передати у дитячі ясла чи дитячий будинок [492, арк. 13]. Такі ж урочистості відбувалися й в інших вишах [66, арк. 49; 170, арк. 89; 248, арк. 9; 460, арк. 54; 762, арк. 28; 797; 1082; 1210; 1375; 1385; 1455].

Випускники педагогічних навчальних закладів у пресі оприлюднювали свої враження, певною мірою пафосні, у дусі того часу, про навчання в інституті [1162; 1133; 1352; 1378; 1385; 1568].

Керівництво педвишів намагалося налагодити контакти з випускниками, які пішли працювати у школи. Щоправда, не завжди успішно. Наприклад, у червні 1926 р. з Житомирського українського ПТ повідомляли, що з 165 випускників, які закінчили виш упродовж 3 років, подали відомості про свою роботу лише 16 осіб [327, арк. 9].

Архівні джерела, матеріали тогочасної преси, наявні наукові дослідження містять дані про кількість випускників. У 1920 р. педвиші УСРР випустили 2,6 тис. учителів [1851, с. 43; 1891, с. 60; 1692, с. 100], у 1921 р. – 2594 [16, арк.

22]. У 1925 р. ці заклади закінчили 2459 особи, у т.ч. інститути народної освіти – 1022, педтехнікуми – 1437; у 1926 р. – відповідно 3135, 1490 і 1645; у 1927 р. – 2460, 702 і 1758 [161, арк. 2зв.]; у 1928 р. – 2287, 571 і 1716, у 1929 р. – 3033, 1369 і 1664; у 1930 р. – 5251, 1921 і 3330 [2073, с. 197]. Цієї кількості було недостатньо, щоб забезпечити потреби загальноосвітніх шкіл. Тільки у 1927-1928 н.р. для забезпечення повного штату не вистачало 12,6 тис. учителів, а у 1929-1930 н.р. – 16,5 тис. [1877, с. 104].

У 30-х рр. кількість випускників педагогічних навчальних закладів зростає. Так, у 1931 р. вони випустили 4765 учителів, у т.ч. педвиші – 2695, педтехнікуми – 2070, у 1932 р. відповідно – 5517, 3261 і 2256 [2073, с. 197]. У колективній монографії «Вища школа Української РСР» зазначалося, що у 1933 р. педінститути закінчили 3318 студентів, а в 1934-1938 рр. – 12564 [1607, с. 162] (разом за 1933-1938 рр. – 15882). У колективному виданні «Історія Української РСР» йдеться про те, що у роки другої п'ятирічки (1933-1937 рр.) педагогічні виші випустили 19369 учителів [1678, с. 352]. Радянський вчений І. Паніотов наводить суттєво відмінні дані. За його підрахунками, у 1933-1938 рр. в Україні було підготовлено близько 60 тис. учителів, у т.ч. педагогічними і учительськими інститутами – 25989 осіб, педтехнікумами – 33968 [1952, с. 69]. Якщо допустити, що у наведену підсумкову цифру увійшли дані про випускників прискорених 6-ти і 4-місячних педкурсів (тільки у 1932-1934 рр. їх підготували понад 12 тис.) [1989, с. 413], то все рівно кількість підготовлених учителів у профільних вишах явно завищена.

Як і у 1920-ті рр., у 1930-х рр. наявні педагогічні виші і технікуми не могли повністю забезпечити школи педагогічними кадрами. Лише у 1932-1933 н.р. не вистачало 22460 учителів у початкових і 25100 учителів – у неповних середніх та середніх школах [1935, с. 269].

У ряді джерел містяться дані про контингенти випускників в окремих педагогічних навчальних закладах (див. додатки КК, ЛЛ, ММ).

Кращих випускників педвишів запрошували на викладацьку роботу [1603, с. 83], а у педтехнікумах їм надавали рекомендації для продовження навчання у

вишах [548, арк. 12]. Частина молоді одразу після отримання дипломів обійняли відповідальні керівні посади [458, арк. 117зв.; 633, арк. 85].

Більшість випускників залишилася працювати у школах свого чи сусідніх регіонів [255, арк. 77–77зв.; 1025]. Випускники місцевих педагогічних навчальних закладів йшли працювати також в інші регіони України [81, арк. 8зв.; 676, арк. 62]. Найбільше це стосується молоді, яка закінчила підготовку в національних педтехнікумах [192, арк. 166; 762, арк. 28]. Чимало молодих фахівців потрапили за межі України. Так, у 1931 р. 28% всіх випускників інститутів соціального виховання та педтехнікумів республіки працевлаштувалися в Казахстані, республіках Закавказзя та Російській Федерації [113, арк. 3, 4, 6, 8, 10, 12; 2063, с. 127]. Студенти підсилювали також учительські кадри Білоруської СРР, Киргизької АСРР [633, арк. 92–96] та інших республік, єврейської автономної області Біробіджан [1109; 1323].

Частина дипломованих спеціалістів роботи за фахом не знаходили. Одні з них просто не хотіли працювати за спеціальністю, інші знаходили посади і просувалась по партійній лінії чи ставали державними службовцями. Певна кількість випускників пішла до Червоної армії [1620, с. 316]. Мали місце випадки, коли через певні прорахунки навчальних закладів і місцевих відділів освіти, окремі студенти зовсім не отримували першого робочого місця. Наприклад, у Херсонському ІСВ у 1932 р. із 127 випускників направлення на роботу отримали лише 90 [117, арк. 7зв.]. Подібне мало місце і в Проскурівському польському ПТ [720, арк. 157]. Чимало випускників відмовлялися їхати за розподілом на роботу у села. Деякі з них перед закінченням «дезертирували» із закладу, про що йшлося у підрозділі 3.1 [1113].

Гостра потреба у нових, свіжих учительських кадрах змушувала керівництво НКО УСРР здійснювати прискорені випуски, скорочувати курс навчання. Вперше це питання підняли ще у 1921 р. 4 жовтня на засіданні колегії Укрголовпрофосвіти ухвалили до 1 грудня завершити навчання «ускореників», які склали не менше 60% заліків [10, арк. 2]. У наступні роки цю практику продовжили. Зокрема, достроково випускали частину студентів Кам'янець-

Подільського [1190], Київського [1084] і Миколаївського ІНО [1328], Житомирського [1592, с. 54] і Польського педінститутів [772, арк. 75зв.], Бердичівського, вінницьких єврейського і українського, Кам'янець-Подільського, Немирівського, проскурівських польського і українського, Тульчинського, Шепетівського ПТ [543, арк. 16].

Таким чином, упродовж 20-30-х рр. ХХ ст. у педагогічних навчальних закладах певна увага приділялася проходженню студентами педагогічної і виробничої практик, стажуванню, екскурсійній діяльності, якісній підготовці студентів-випускників. Хоча у цій сфері було чимало не вирішених проблем.

Важливе значення для підготовки учителів мало проходження педпрактики. На початку 20-х рр. не було уніфікованих вимог до проведення практики і кожний педвиш організовував її по-різному. У середині 1920-х – у 1930-х рр. заклади почали формувати свої бази практики. Водночас, терміни практики, її програми були не уніфікованими, недостатньою була методична допомога студентам з боку як райвно, так і окремих шкіл, які до того ж інколи відмовлялися від практикантів чи використовували їх не за призначенням. Частина завідувачів шкіл самовільно затримували студентів на практиці. Переважно молодь успішно виконувала поставлені до неї завдання, добросовісно ставилася до своїх обов'язків. Разом з тим, деякі студенти припускалися ганебних вчинків, частина молоді несподівано не поверталася до навчання. Однією із форм педпрактики була робота студентства у піонерських таборах.

Починаючи з 1920-х рр., студенти почали проходити практику, пов'язану з індустріальним і сільськогосподарським виробництвом. Що стосується індустріальної практики, то студенти спочатку набували виробничого досвіду у майстернях, лабораторіях, кабінетах вишів, брали участь в екскурсіях на виробництво, а вже потім безпосередньо трудилися на промислових підприємствах. Одним із важливих елементів навчального процесу було проведення сільськогосподарської практики, у ході якої студентство у допоміжних господарствах вишів, колгоспах та радгоспах регіону демонструвало

вміння застосувати здобуті знання, допомагало селянам у проведенні весняної посівної кампанії тощо.

Невід'ємною частиною навчальної діяльності студентів було проведення загальноосвітніх та навчальних екскурсій, більшість з яких мали місцевий характер. Це було пов'язано з тим, що для їх організації за межами регіону необхідні були значні кошти, яких у держави бракувало.

Важливою складовою частиною навчального процесу було проходження студентами річного практичного стажування, яке запровадили у 1923-1924 н.р. Під час стажування студенти демонстрували вміння застосувати здобуті знання на практиці. На завершальному етапі роботи майбутні фахівці надсилали до вишівської комісії зі стажу документи з проханням зарахувати їм педстаж і надати відповідну кваліфікацію. Окрім комісії, вони звітувалися також і на підсумкових конференціях, які відбувалися у стінах вишів. Перед отриманням диплома випускники звітували перед кваліфікаційними (державними) комісіями вишів.

З початку 20-х рр. студенти-випускники виконували кваліфікаційні дипломні роботи, а з 1936 р. вони складали ще й державні екзамени, демонструючи переважно високий рівень знань. Щорічно кількість підготовлених молодих фахівців зростала, утім повністю забезпечити школи учительськими кадрами наявні педагогічні виші і технікуми не могли. Гостра потреба у нових, свіжих учительських кадрах змушувала керівництво НКО УСРР здійснювати прискорені випуски, скорочувати курс навчання.

Висновки до розділу

20-30-ті рр. ХХ ст. позначені утвердженням офіційної однодумності, ліквідацією політичного плюралізму та посиленням ідеологічного контролю. Ці складові найбільш рельєфно проявилися у роботі вищих педагогічних навчальних закладів, які готували учителів. Саме вони мали формувати в учнів комуністичний світогляд, виховувати в них відданість радянській ідеології. Державна освітня політика, в основі якої були настанови правлячої більшовицької партії, визначала зміст навчальних планів і програм, у яких пріоритет надавався дисциплінам ідеологічного змісту. Певною «віддушиною» того періоду були

процеси українізації, надання представникам інших національностей можливості опанувати знання рідною мовою, роль у яких студентської молоді була вагомою. Наприкінці 20-х рр. активізувалася військово-оборонна робота, одним із напрямків якої було проходження допризовної військової підготовки. Студенти зуміли отримати військові знання і навички, що особливо стали їм в нагоді під час Другої світової війни. Завдяки такій роботі у молоді формували відчуття особистої відповідальності за долю своєї держави.

Частина студентської молоді, об'єднуючись у студентські наукові товариства, займалася науково-дослідною діяльністю. Студентство працювало у складі науково-дослідних кафедр, наукових гуртків. Тих, які мали особливі нахили до науково-дослідної роботи, гуртували у семінари вищого типу, котрі, у свою чергу, готували студентів до вступу в аспірантуру. Загалом, НДР був охоплений незначний відсоток молоді, а окремі з них брали участь у наукових конференціях, публікували статті.

Важливою формою та засобом навчання у педагогічних навчальних закладах була навчальна практика. Природно, що чільне місце у формуванні майбутніх учителів займала педпрактика, під час проходження якої студенти могли продемонструвати здобуті теоретичні знання, показати свою професійну придатність до роботи у школі. Водночас, у повній мірі їм не вдалося зреалізувати поставлені перед ними завдання, насамперед, через причини, що не залежали від них: слабкий організаційний рівень, не уніфікованість термінів практик, її програм тощо. У зв'язку з впровадженням у навчальні плани шкіл трудової політехнічної освіти у вишах запровадили проходження індустріальної та сільськогосподарської практик. Складовою навчальної діяльності студентів було проведення загальноосвітніх та навчальних екскурсій. Завершувало освітню підготовку річне практичне стажування. З початку 20-х рр. студенти-випускники виконували кваліфікаційні дипломні роботи, а з 1936 р. вони складали ще й державні екзамени. Поступово зростала кількість випускників педагогічних навчальних закладів.

РОЗДІЛ ІV

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ

4.1. Участь молоді у роботі партійних і комсомольських осередків педвишів. Політосвітня діяльність

Після приходу до влади більшовики з перших днів реалізовували політику, спрямовану на виховання нової людини – будівника комунізму, наділеного новим менталітетом і здатного завершити початий процес будівництва нового суспільства. Влада, усвідомивши складність змінити свідомість старшого покоління, яке вже мало сформовані усталені цінності й стереотипи, цілком свідомо зробила ставку на молодь, особливо на студентство як на політичну силу. Зважаючи на це, виші стали не лише місцем підготовки нових спеціалістів, але й полігоном постійної ідеологічної боротьби, протистояння ідейних настанов, партійних переконань загально визнаним у світі принципам гуманізму і демократії. Головною метою було визначено виховання студентів у марксистсько-ленінському дусі, формування політично свідомого громадянина, який мав жити у новому комуністичному суспільстві. Виші мали продукувати з пролетарського та комуністичного складу студентства теоретично освічених і вихованих у дусі матеріалістичного світогляду борців за побудову комунізму. В цьому контексті особлива увага приділялася вишам педагогічного профілю, випускники яких мали забезпечити ідеологічне виховання дітей і підлітків.

На початку 20-х рр. ХХ ст. перед більшовицькою владою постала соціально-політична проблема привести студентів у відповідність до вимог радянської системи. Тогочасне студентство за політичними настроями, ставленням до більшовиків, різних партій і течій являло собою досить пістряву картину. Дослідниця О. Лаврут з'ясувала, що, не зважаючи на перереєстрації студентства, які проводилися на початку 20-х рр., серед молоді були прихильники анархізму, монархії, буржуазної республіки [1863, с. 66–67]. Ще гострішим було становище у прикордонних районах, зокрема на Поділлі, де панував «сліпий націоналізм» [14, арк. 10], мали місце «наскоки недобитих банд з-за кордону, часті підпали, нищення мостів, вбивства партійних і радянських працівників» [946].

Саме за таких умов більшовики почали радянізувати студентство, нав'язувати йому марксистсько-ленінську ідеологію. Для вирішення цих завдань у вишах створювали осередки КП(б)У. На жаль, встановити точну кількість студентів, які входили до їх складу, важко через відсутність відповідних статистичних даних. Відомо лише, що в 1923-1924 н.р. у Київському ІНО абсолютну більшість становили робітфаківці – 71%. 27% були студентами факультетів соціального виховання і професійної освіти вишу, 2% – викладачами і працівниками [54, арк. 83]. Поступово партосередок цього вишу зростав [34, арк. 36; 54, арк. 83; 1885, с. 56]. Зросли парторганізації у Донецькому [2021, с. 54], Кам'янець-Подільському [649, арк. Ззв., 9; 1137], Катеринославському [1673, с. 48, 49], Миколаївському [381, арк. 12; 389, арк. 66], Ніжинському [65, арк. 691зв.; 1933, с. 175], Одеському [1870, с. 162] і Полтавському ІНО [427, арк. 115зв.; 970].

Партійні осередки намагалися проникнути й зайняти ключові позиції в житті вишів. Вони делегували своїх представників у студентські організації, керівні органи вишів, факультетів, методичні комісії, де «проводили партійну лінію» [66, арк. 682; 143, арк. 148; 648, арк. 1; 649, арк. 6; 2065, с. 267].

У вишах мали місце спроби не допустити в керівні органи комуністів [2073, с. 193], виникали труднощі із проведенням їх кандидатур у різні студентські організації. Коли заплановані комуністами списки бойкотувалися, застосовувалися репресивні заходи до новообраних представників [1993, с. 190].

Членів осередків КП(б)У зобов'язували брати участь у загальних зборах, зокрема [34, арк. 37; 427, арк. 115зв.; 1137; 1317]. Присутні заслуховували різні виступи, самі виступали, брали участь у голосуванні постанов і резолюцій, підготовці й проведенні радянських свят, ювілеїв, урочистих зборів, демонстрацій [1315]. Партосередки намагалися залучати на відкриті партійні збори безпартійне студентство [34, арк. 37; 143, арк. 80; 280, арк. 54; 649, арк. Ззв.; 1138]. Все ж, за В. Тихомировим, робота серед безпартійного студентства була «слабкою ланкою» партосередків вишів [2039, с. 30].

Враховуючи важливість партійної роботи у вишах, оргбюро ЦК РКП(б) 30 червня 1922 р. створив при ЦК партії Центральне бюро комуністичного

студентства (ЦБКС) [2073, с. 219]. У серпні того ж року така ж структура з'явилася і при ЦК КП(б)У. При Одеському, Київському і Катеринославському губкомах КП(б)У створювалися відповідні губернські бюро [140, арк. 189]. До компетенції ЦБКС входили нагляд і організація політико-виховної, навчально-методичної і наукової роботи, матеріальне забезпечення студентства [2065, с. 266], координація роботи студентських економічних організацій, створення студентських періодичних видань, підготовка молодих науковців, розподіл стипендій тощо [1876, с. 45]. За період роботи члени бюро 24 рази збиралися на свої засідання, на яких розглянули 135 питань [1589, с. 32]. У лютому 1923 р. за рішенням оргбюро ЦК КП(б)У ЦБКС і місцеві бюро ліквідували [1876, с. 45–49; 1877, с. 177]. Функції ЦБКС і місцевих бюро перейшли безпосередньо до губернських партійних комітетів [2065, с. 270].

Партійні організації вели боротьбу із «антирадянською діяльністю розбитих революцією політичних партій та угруповань», які прагнули поширити свій вплив на студентство [1607, с. 91]. На початку 20-х рр. у декількох педвишах діяли політичні угруповання УКП [2078, с. 12] (наприклад, у Київському [34, арк. 105; 985; 2065, с. 268], Кам'янець-Подільському [33, арк. 43] і Полтавському ІНО [1971, с. 47; 2000, с. 80]), есерів (у Кам'янець-Подільському [33, арк. 43] і Київському ІНО [34, арк. 106; 1993, с. 179]). Значний вплив на студентство Харківського ІНО мали кадети, есери, меншовики і анархісти [2073, с. 193], Одеському – сіоністи, «українська група», меншовики, есери, ліві есери, анархісти [1602, с. 69]. У нарадах анархістів брала участь частина студентів Нероновицького ПТ [905, с. 252]. Як відомо, у результаті систематичних репресій на території України до середини 20-х рр. не залишилося жодної антикомуністичної політичної та громадської організації.

Завдяки ідеологічному диктату, політиці «пролетаризації», проведенню чисток, більшовикам вдалося певною мірою радянлізувати студентство вишів, зокрема педагогічних. А. Луначарський, характеризуючи студентство середини 1920-х рр., зазначав: «Радянська влада будувала нове студентство, завойовувала вищу школу для пролетарів і селян. Нинішнє студентство це не тільки студенти,

які вийшли з робітничого класу і селянства, а й значною більшістю люди, які не дивлячись на свої молоді роки, винесли величезний і важкий досвід. Це молодь, яка билася в лавах Червоної армії, з грудьми прикрашеними ранами і орденами Червоного Прапора...» [922, с. 259]. Саме на цю частину студентства влада робила ставку під час «радянізації» молоді.

Більш детально про діяльність більшовицьких партійних осередків, зокрема у педагогічних вишах Правобережної України в першій половині 1920-х рр., які були визначальним фактором в організації ідеологічної роботи серед студентства, йдеться у нашій статті [1776].

Політику «завоювання» студентства радянська влада продовжила у другій половині 20-х – 30-х рр. ХХ ст. У цей період духовне життя студентської молоді вже було наскрізь пронизане комуністичними ідеями, які стали основою політичного світогляду значної її частини. У звітах низки навчальних закладів вміщено рядки, написані під диктовку партійних органів, про «відданість» студентства партії [93, арк. 9; 383, арк. 17; 634, арк. 94зв.–95; 731, арк. 1]. Загалом, виховна робота спрямовувалася на формування нової інтелігенції, яка б мала посісти місце репресованих та звільнених через чистки фахівців.

Кількісний склад партосередків вишів зазнавав постійних змін: він, то зростав, то зменшувався. Як правило, вони були не багаточисельними. Прикметною рисою цього періоду було чисельне домінування у партосередках студентства. Дане твердження можна проілюструвати на прикладі Кам'янець-Подільського ІНО, де в листопаді 1925 р. нараховувалося 17 партійців, у т.ч. 7 студентів [479, арк. 75зв.–76, 107], на початку 1926 р. – відповідно 14 і 10 [484, арк. 42], у вересні 1928 р. – 43 і 34 [491, арк. 71]; у Волинському – в квітні 1929 р. – 37 і 25 [292, арк. 1], у 1930 р. – 80 і 36 [296, арк. 33]. Найпотужніший за чисельністю партосередок у той період діяв у Харківському ІНО, який у 1925-1926 н.р. нараховував 182 комуністи [157, арк. 116].

У 30-х рр. партосередки чисельно зросли. У Кам'янець-Подільському ІСВ в січні 1931 р. він налічував 86 комуністів, у т.ч. 68 студентів [502, арк. 23–24]; у Вінницькому педінституті – в 1934 р. – відповідно 31 і 10 [229, арк. 1], у 1935 р. –

25 і 17, Бердичівському – 13 і 7 [198, арк. 17; 199, арк. 3], Житомирському учительському інституті – у березні 1937 р. – 18 і 12 [306, арк. 35]. Функціонували партосередки і в педтехнікумах [93, арк. 40; 98, арк. 6, 33, 75; 112, арк. 152; 204, арк. 223; 215, арк. 65; 270, арк. 126; 371, арк. 33; 511, арк. 44; 760, арк. 83].

Партійні осередки очолювали бюро [202, арк. 16, 49; 203, арк. 1; 207, арк. 14; 210, арк. 4; 294, арк. 68; 502, арк. 19]. На курсах партійною роботою студентів керували парторги [296, арк. 33; 300, арк. 22]. Для посилення свого впливу серед студентства переважна більшість комуністів у порядку партійного навантаження прикріплялися до окремих курсів [229, арк. 1; 230, арк. 3, 45] і гуртожитків [219, арк. 11зв.–12, 57зв.]. Студенти-комуністи брали участь у загальних партзборах, які попередньо готувалися [93, арк. 3; 200, арк. 21–21зв.; 209, арк. 16; 216, арк. 51, 72; 269, арк. 29; 272, арк. 6; 290, арк. 6; 309, арк. 1; 482, арк. 68; 510, арк. 8; 1245].

Важливі ідеологічні функції компартія покладала на комсомол, особливо щодо «завоювання» і зміцнення її впливу на студентську молодь. Перші комсомольські організації педвишів виникли у 1921 р. Так, восени того року осередок започаткували у Харківському ІНО [1589, с. 121], у Ніжинському – в грудні [1933, с. 175], Київському ІНО – на початку 1923 р. [1651, с. 41]. У 1923-1924 н.р. комсомольські організації діяли також у Донецькому [2021, с. 54] та Полтавському ІНО [36, арк. 4зв.]. 18 жовтня 1924 р. комсомольський осередок було створено у Кам'янець-Подільському ІНО [474, арк. 4, 78, 101зв.; 945; 1029; 1488; 1611, с. 19], на початку листопада 1924 р. – Миколаївському ІНО [381, арк. 50], на початку 1925-1926 н.р. – Волинському ІНО [326, арк. 5].

Чисельність членів комсомольських організацій інститутів народної освіти поступово зростала. Так, у Дніпропетровському ІНО в 1923-1924 н.р. було 75 комсомольців, у 1924-1925 н.р. – 129, у 1925-1926 н.р. – 204 [1673, с. 49], у грудні 1929 р. – 394 [1674, с. 62]; Донецькому – в 1923 р. – 70, у 1926 р. – 192 [2021, с. 54] і т.д. [65, арк. 691зв.; 287, арк. 23; 288, арк. 36; 290, арк. 1-2; 326, арк. 48зв.; 330, арк. 6; 480, арк. 9; 482, арк. 22, 81; 487, арк. 7зв., 53; 497, арк. 20; 518, арк. 70; 519, арк. 4; 648, арк. 1; 611, с. 19; 945; 1539; 1645, с. 16; 1885, с. 56; 1922, с. 68]. Комсомольські осередки функціонували і в педтехнікумах (загалом не менше як у

19 ПТ) [93, арк. 40; 112, арк. 152; 204, арк. 224–225; 205, арк. 41зв.; 216, арк. 58; 284, арк. 8; 288, арк. 40, 43зв.; 324, арк. 220; 325, арк. 28зв.–29; 327, арк. 47зв.; 328, арк. 11зв.; 329, арк. 11зв.; 330, арк. 47; 352, арк. 76зв.; 371, арк. 33; 425, арк. 60; 510, арк. 8зв.; 511, арк. 44; 1172, с. 65–66; 1300, с. 59; 1334, с. 8; 1460, с. 88–89].

Упродовж 1930-х рр. кількість комсомольців зростає. Наприклад, у Житомирському ІСВ в 1930 р. їх було 256 осіб [296, арк. 34], у квітні 1936 р. – 245 [305, арк. 15зв.], у червні 1939 р. – 737 [309, арк. 4]; Київському російському – в 1932-1933 н.р. – 22 [760, арк. 83], на початку 1933-1934 н.р. – 44, наприкінці – 73 [759, арк. 23] і т.д. [98, арк. 6, 33; 120, арк. 6, 34; 178, арк. 69; 192, арк. 166; 229, арк. 3; 238, арк. 4; 243, арк. 16, 66; 255, арк. 79]. Попри неповні наведені дані, можна стверджувати, що в цей період комсомол підвищив кількісно і якісно виріс.

Поточну роботу в 20-х рр. в комсомольських осередках проводило бюро [206, арк. 38; 285, арк. 5, 27–28; 288, арк. 40; 518, арк. 78–78зв.; 519, арк. 4]. У 30-х рр. комсомольців гуртували їхні комітети [229, арк. 3]. Відповідальність за організацію роботи на студентських курсах несли комсорги [639, арк. 101].

Комсомольські осередки намагалися впливати на хід навчального процесу, зокрема переглядали навчальні плани і програми, боролись за успішність, багато уваги приділяли військовій справі та спорту [863, с. 46; 1836, с. 93].

Комсомольці «викривали класово-чужі елементи, яким вдалося пролізти до інститутів і технікумів». Обов'язковим для всіх було шефство над селом, яке передбачало постійні виїзди на збір врожаю, хлібозаготівлі, ліквідацію неписьменності [1917, с. 167]. Вони допомагали владі в боротьбі за суцільну колективізацію і знищення «куркульства», в проведенні антирелігійної кампанії, у грабунку голодуючих селян і захисті від них «недоторканої соціалістичної власності» тощо [1971, с. 34]. Комсомольські осередки проводили шефство над селами і військовими частинами [1539], дитячими загонами [1334, с. 8].

На чільному місці у роботі осередків було питання дотримання дисципліни їхніми членами. Спостерігалися випадки «зажиму, грубого поводження, невмілого керівництва з боку бюро» [497, арк. 20], «халатного відношення до обов'язків, неуплати членських внесків, самовільних відлучок» [518, арк. 74],

«склок», запізнь на збори тощо [518, арк. 71]. Найбільш «злостивих» комсомольців виключали зі спілки [487, арк. 53], з яких частина мали антирадянські настрої [269, арк. 29; 863, с. 47].

Виключали комсомольців із ЛКСМУ і за провини, які дискредитували організацію. Так, навесні 1935 р. студент II курсу історичного відділу Кам'янець-Подільського пединституту Д. Волинець, який завідував культмасовим сектором профкому, під час походів студентів у кіно займався шахрайством, спекуляцією квитками, продаючи їх за завищеними цінами [521, арк. 53]. З комсомолу виключили і за крадіжки [520, арк. 28; 722, арк. 99зв.].

Мали місце випадки непорозуміння між партійними і комсомольськими організаціями. Наприклад, 8 грудня 1928 р. у Кам'янець-Подільському ІНО на спільному засіданні двох осередків член партосередку Степанов у своєму виступі незаслужено образив студентів вишу, членів окружкому ЛКСМУ, які одночасно були і членами партії, – Кантора і Вальчака, звинувативши їх у «дурості, тупості, ідіотизмі, недоумкуватості». Молодь розуміла цей «сніг» як дискредитацію не лише цих комсомольців, але й всієї комсомольської організації [513, арк. 1]. Варто зазначити, що у цьому осередку проблеми такі були, що змусило достроково переобрати весь склад бюро осередку [1188; 1312].

В одній зі своїх статей автор роботи показав роботу комсомольських осередків педагогічних навчальних закладів Правобережної України у 20-30-х рр. ХХ ст., які виконували функції провідника політики партійно-державного керівництва у студентському середовищі. Він довів, що вони були одним із визначальних факторів в організації ідеологічної роботи серед студентів [1738].

Серед заходів, якими опікувалися компартійні та комсомольські осередки з метою формування у студентів марксистсько-ленінського світогляду, особливе значення надавалося організації політичних гуртків, у яких молодь набувала навичок до громадської роботи, до активної участі в партійних і комсомольських організаціях. Зокрема, у Київському ІНО в 1921-1922 н.р. функціонували марксистсько-ленінські гуртки [1885, с. 56]. У 1923-1924 н.р. працювали 8 ленінських гуртків [54, арк. 84], а в 1928-1929 н.р. – 33 політгуртки [93, арк. 38зв.].

Політгуртки діяли також у 7 інших ІНО [26, арк. 87зв.; 37, арк. 19; 38, арк. 21; 56, арк. 20; 57, арк. 55; 62, арк. 666зв.; 65, арк. 562, 749; 149, арк. 60; 381, арк. 50; 392, арк. 21зв.; 461, арк. 113; 470, арк. 58; 471, арк. 29; 472, арк. 134зв.; 474, арк. 4зв.; 480, арк. 25; 502, арк. 15; 523, арк. 85; 557, арк. 141; 566, арк. 87зв.; 573, арк. 10зв., 54зв.; 597, арк. 14зв.; 607, арк. 2; 648, арк. 3зв., 13; 649, арк. 3; 1008; 1426; 2033, с. 490] і 21 педтехнікумі [60, арк. 206зв.; 61, арк. 29; 74, арк. 18зв.; 75, арк. 60зв.; 76, арк. 72зв.; 93, арк. 3; 120, арк. 51; 270, арк. 2; 288, арк. 40; 337, арк. 18зв.; 370, арк. 8зв.; 376, арк. 8зв.; 510, арк. 8зв.; 511, арк. 2; 666, арк. 163зв.; 669, арк. 122зв.; 795, с. 19; 1172, с. 65; 1334, с. 10].

У багатьох джерелах зазначається, що політгуртки працювали доволі активно. Зокрема, у Київському ІНО регулярно проводились засідання марксистські гуртки, на яких влаштовували диспути на різноманітні теми [1885, с. 56]. Подібну роботу проводили гуртківці Донецького [62, арк. 666зв.], Миколаївського [392, арк. 21зв.], Харківського [2006, с. 90] і Херсонського ІНО [461, арк. 113], Мар'їнському і Куп'янському ПТ [93, арк. 3, 40].

Окремі документи повідомляють про роботу політгуртків у 30-х рр. У 1937 р. в Житомирському педінституті функціонували 2 політгуртки – підвищеного типу, гурток для кандидатів у члени партії. Гуртківці детально вивчали Конституцію СРСР 1936 р. [1424]. У Кам'янець-Подільському педінституті на початку червня 1934 р. діяли 65 політгуртків з вивчення постанов XVII партійного з'їзду, які охопили 406 студентів [639, арк. 113]. Студентство Вінницького єврейського ПТ у 1931-1932 н.р. працювало у 13 політгуртках [121, арк. 68], Артемівського ІСВ – у 1932-1933 н.р. – у 9 [131, арк. 185], Харківського педінституту – на початку 1935 р. – у 5 [178, арк. 255]. У Вінницькому педінституті діяли гуртки більшовизму та ленінізму [222, арк. 28]. Марксистсько-ленінські гуртки функціонували у бердянських ІСВ [130, арк. 72] та ПТ [373, арк. 19], Запорізькому [369, арк. 5] та Конотопському ПТ [442, арк. 42.].

У низці вишів гуртки мали слабку результативність. Пасивними були «політгуртківці» Катеринославського ІНО, відвідуваність занять яких у першому триместрі 1925-1926 н.р. становила лише 35-38% [268, арк. 150]. «Кволою» була

робота політгуртків Кам'янець-Подільського ІНО [595, арк. 3; 596, арк. 9, 11; 597, арк. 101; 1386], Житомирського єврейського [288, арк. 40] і Проскурівського польського ПТ [245, арк. 154]. Таке становище склалося через «відсутність вільного часу у студентства, відсутність керівника в зв'язку з безпорадним станом катедри соціально-економічних наук» [257, арк. 110зв.] і, очевидно, зацікавленості молоді до обраного профілю.

Упродовж другої половини 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст., поряд з політгуртками, працювали гуртки «біжучої політики», що створювалися при наявності 5 членів [1859, с. 29]. Гуртківці обговорювали питання внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, рішення партійних з'їздів і конференції, постанови, резолюції ЦК ВКП(б) тощо [101, арк. 35; 497, арк. 71]. Вони ділилися на ланки, одна з яких детально розробляла певну тему, а решта ознайомлювалися з матеріалом. Останні після виступу на занятті провідної ланки під час обговорення теми висловлювали свої міркування [216, арк. 42]. Такі гуртки функціонували у Київському [1306], Кам'янець-Подільському [676, арк. 62зв.; 679, арк. 170], Миколаївському [392, арк. 61], Полтавському [93, арк. 34зв.], Херсонському ІНО [93, арк. 31]; Уманському ІСВ [1638, с. 241]; вінницьких єврейському [192, арк. 165] і українському [191, арк. 107], Запорізькому [863, с. 25], Житомирському українському [288, арк. 23], Кременчуцькому [1859, с. 29], Олександрівському [1016, с. 38; 1532], Старобільському [76, арк. 110зв.], Сумському [75, арк. 241зв.] і Шепетівському ПТ [511, арк. 34зв.].

Студенти слабо відвідували заняття [93, арк. 34зв.; 678, арк. 140; 1146; 1469]. Хоча не можна заперечувати і того, що, попри не достатню результативність, на яку не розраховувала влада, вплив політичної освіти на молодь був чималим.

У 1930-х рр. в інститутах і технікумах педагогічного профілю організували роботу політичних шкіл, де студенти вивчали праці класиків марксизму-ленінізму, політграмоту, історію ВКП(б) і профспілкового руху [1919]. У Житомирському педінституті в 1935 р. партосередок організував навчання у 9 політшколах, у 1936 р. – 13, у червні 1937 р. – 32, у 1938 р. – 36 [303, арк. 17; 304,

арк. 9; 305, арк. 15зв.; 309, арк. 2]; у Миколаївському педінституті – у 1936-1937 н.р. – 6 [396, арк. 38], у січні 1938 р. – 32 [388, арк. 5]. Вони функціонували також у низці педтехнікумів [177, арк. 255; 243, арк. 72, 75; 249, арк. 1; 369, арк. 5; 759, арк. 23зв.; 841, с. 65].

У другій половині 1920-х – у 1930-х рр. у студентському середовищі, окрім політшкіл, працювали ще й комсомольські політшколи, у яких комсомольці підвищували свій «ідейний» рівень. У Волинському ІНО в 1927-1928 н.р. комсомольців поділили на 4 групи по 10 осіб, які очолювали груповоди (куратори). Кожна група розробляла окрему тему [290, арк. 1–2]. У Київському ІНО в 1929-1930 н.р. було 10 комсомольських шкіл [1306], у Вінницькому педінституті – в 1935 р. – 15 шкіл [196, арк. 9; 198, арк. 12; 232, арк. 14; 233, арк. 9зв.; 244, арк. 1], Донецькому – в 1935 р. – 18 [180, арк. 2], у Новомосковському – 15 [180, арк. 24], Миколаївському – у 1936-1937 н.р. – 12 [396, арк. 38], у 1937-1938 н.р. – 15 [388, арк. 4; 396, арк. 38]; Житомирському єврейському ПТ – у 1935 р. – 3 [316, арк. 9зв.]. Такі ж школи працювали у Луганському [119, арк. 67] і Черкаському ПТ [93, арк. 30].

Активізації ідеологічної роботи серед студентства слугувала організація марксистсько-ленінських та комсомольських семінарів, наприклад, у кам'янець-подільських ІНО [487, арк. 7зв., 16, 17; 491, арк. 8–8зв.] та ІСВ [626, арк. 58]; вінницьких українському [203, арк. 22; 206, арк. 38; 215, арк. 44–44зв.; 239, арк. 281; 255, арк. 70зв.] і єврейському [121, арк. 68], Кам'янець-Подільському [532, арк. 23; 537, арк. 28], Київському російському [755, арк. 7], Миколаївському [403, арк. 13] і Тульчинському ПТ [243, арк. 72, 75].

У педагогічних навчальних закладах працювали агітаційно-пропагандистські комісії (колективи), члени яких працювали в академгрупах, гуртожитках, виступали з лекціями із проблем внутрішньої і зовнішньої політики [2049, с. 21]. Агітаційну роботу проводили студенти Луганського ІНО [1859, с. 29], Миколаївського педінституту [396, арк. 38]; житомирських українського [288, арк. 43зв.] та єврейського [288, арк. 40], Коростишівського ПТ [324, арк. 218зв.].

У вишах функціонували гуртки з вивчення історії ВКП(б) [1952, с. 62]. У Київському ІНО в 1929-1930 н.р. діяло 2 групи з історії комуністичної партії для кандидатів в члени партії [1306]. Такі гуртки працювали також у Кам'янець-Подільському [486, арк. 60], Новомосковському [132, арк. 178зв.] та Житомирському ІСВ [297, арк. 24; 298, арк. 42], Харківському [178, арк. 186] і Кременчуцькому педінститутах [178, арк. 70], Миколаївському ПТ [403, арк. 13].

Крім того, у педагогічних навчальних закладах працювали гуртки (школи) з вивчення історії більшовизму [119, арк. 67; 180, арк. 24; 181, арк. 62; 182, арк. 62], діалектичного та історичного матеріалізму [76, арк. 141зв.; 120, арк. 3; 178, арк. 70, 186; 297, арк. 24; 298, арк. 42; 502, арк. 15; 641, арк. 25].

У закладах функціонували гуртки з вивчення окремих ідеологічних проблем. Так, у Харківському ІНО діяв гурток з історії революційного руху у Західній Європі [1007, с. 83–84]; Київському – з вивчення національного питання [93, арк. 38зв.]; Кам'янець-Подільському – політосвітній [502, арк. 15] і матеріалістично-філософський гуртки [557, арк. 141]; Чернігівському ІНО – гурток з вивчення питань сучасності [743, арк. 58]. У Дніпропетровському російському ПТ працював суспільствознавчий гурток [270, арк. 2], а в Могилів-Подільському ПТ – гуртки з вивчення організації роботи серед жінок [74, арк. 18зв.]. У Новоград-Волинському ПТ у другій половині 20-х рр. ідеологічний гурток щорічно змінював свою назву. У 1925-1926 н.р. він був політико-професійним [328, арк. 21зв.], у 1926-1927 н.р. – політосвітнім [352, арк. 57зв., 102], у 1927-1928 н.р. – політекономічним [352, арк. 83зв.]. Політекономічні гуртки працювали також у 1922-1923 н.р. у Харківському ІНО [1007, с. 83], у 1933-1934 н.р. – Польському педінституті [772, арк. 6, 75зв.]. У 1937 р. в Житомирському єврейському ПТ започаткували школи з вивчення Конституцій СРСР і УРСР [316, арк. 10].

Важко встановити відсоток студентів, охоплених навчанням у гуртках і школах ідеологічного спрямування. Радянський історик Г. Ясницький встановив, що у 1929 р. у Київському ІНО 33 гуртки і семінари охоплювали 1131 студента, Харківському – відповідно 22 і 600 [2073, с. 220], що, за нашими підрахунками,

становить відповідно 52,5% і 27% від загальної чисельності студентів [106, арк. 9; 960; 1973, с. 20]. Ці показники, певною мірою, співвідносяться із даними О. Лаврут, яка вважає, що у цих гуртках і школах працювали 40-60% студентів [1859, с. 29]. Такі ж відсотки фіксуємо і в джерелах 1930-х рр. Наприклад, у Бердянському ІСВ навесні 1933 р. політнавчанням було охоплено 54,5% студентів [127, арк. 64–66].

Дисертант у статті більш детально показав роботу студентів педагогічних навчальних закладів України у гуртках партійно-ідеологічного спрямування, які були спрямовані на виховання молоді у марксистсько-ленінському дусі, формування політично свідомого громадянина, який мав жити у новому комуністичному суспільстві [1812].

У педвишах велася робота з пропаганди життя та діяльності «вождів» більшовицької партії. Так, у Житомирському педінституті в 1936 р. міський комітет партії організував семінар з вивчення окремих творів класиків марксизму-ленінізму [305, арк. 15зв.], а в Харківському [178, арк. 186], Криворізькому [181, арк. 62; 182, арк. 62] і Новомосковському педінститутах – школи з вивчення творів класиків марксизму-ленінізму [180, арк. 24]. Молодь передплачувала твори В. Леніна і Й. Сталіна [178, арк. 70; 1966, с. 344], зобов'язуючись їх опрацювати [244, арк. 10].

Глибокому і систематичному вивченню матеріалів з'їздів, пленумів тощо сприяли «політбої», «політобласти», «політвікторини», «політлоторей», «політвудочки» та ін. [1583, с. 84], які проводилися між курсами по зазделегідь визначеним контрольним питанням, наприклад, в Артемівському [131, арк. 135], Кам'янець-Подільському [486, арк. 60; 635, арк. 21; 639, арк. 26] і Київському ІСВ [1484]; Дніпропетровському ПІО [953]; вінницьких педінституті [218, арк. 31; 219, арк. 14; 220, арк. 17] і єврейському ПТ [121, арк. 68], Київському російському [761, арк. 4], Маріупольському [371, арк. 63], Проскурівському українському ПТ [2034, с. 160]. Водночас, в Ізюмському ПТ у ході організації політбою другокурсники відповіли лише на 47% поставлених питань ідеологічного змісту, третьокурсники – на 42% [1124]. У Кременчузі «політбій» показав незадовільні

знання молоді рішень XVII партійної конференції [1147]. Невтішними для влади з огляду на засвоєння матеріалу були результати «політбою» у Кам'янець-Подільському ІСВ (див. додаток НН) і Глухівському педінституті [1924, с. 304].

Практикувалися й міжвишівські «політбої», наприклад, між Житомирським та Бердичівським ІСВ, житомирськими СГІ і єврейським ПТ [297, арк. 24; 298, арк. 42], кам'янець-подільськими ІСВ та хімічним інститутом [501, арк. 71], Херсонського ІСВ і партійною організацією заводу ім. Г. Петровського [1332].

Незважаючи на ці заходи влади щодо підвищення політичного рівня студентів, їхня підготовка загалом була на низькому рівні [178, арк. 185, 187; 271, арк. 84; 451, арк. 16; 1924, с. 304–305].

Активізації навчальної та ідеологічної роботи у вишах слугувало проведення соціалістичного змагання. Підсумки соцзмагання між вишами ґрунтувалися на колективному та індивідуальних показниках, здобутих безпосередньо у своєму колективі. Що стосується колективного соцзмагання, то було організовано суперництво між окремими факультетами, курсами, групами, бригадами [130, арк. 19; 505, арк. 28; 636, арк. 10; 643, арк. 39; 715, арк. 253зв.], які оголошували себе «ударними» [512, арк. 175]. Між ними уклалися договори («умови») на соцзмагання. Всі соцзобов'язання склалися в письмовій формі, а за їх виконанням пильнували комсомольська та профспілкова організації закладів. Перебіг і результати соцзмагання друкувалися у газетах навчальних закладів [627, арк. 53; 636, арк. 11]. Наприклад, у Кам'янець-Подільському педінституті в 1933-1934 н.р. змагання організували за такими показниками: успішність, відвідування, самостійне опрацювання додаткової літератури, читання художньої класичної літератури, організація культурного відпочинку і культурних розваг (кіно, театр тощо) [639, арк. 188, 217–218]. Колективні угоди уклали також у Житомирському [131, арк. 144] і Херсонському ІСВ [132, арк. 105].

Уклалися договори на соцзмагання між комсомольськими осередками окремих курсів [1069], окремими кімнатами гуртожитків [131, арк. 134; 1249].

Щомісячно бригади («п'ятьорки»), створені штабом соцзмагання, перевіряли їхній хід. Виконання взятих зобов'язань контролювали і

комсомольські, і профспілкові організації. Їхні звіти заслуховувалися на загальних зборах, виробничих нарадах тощо [120, арк. 30; 131, арк. 134; 132, арк. 6; 371, арк. 48; 403, арк. 30; 636, арк. 11]. Після завершення суперництва підводилися підсумки [639, арк. 188, 218; 794, с. 69]. Переможців нагороджували перехідним червоним прапором, бюстами Леніна, Сталіна у різних номінаціях: кращий курс, група, кімната у гуртожитку [121, арк. 70; 131, арк. 54; 133, арк. 39; 244, арк. 10; 245, арк. 159зв.; 620, арк. 11; 641, арк. 27; 760, арк. 95; 794, с. 69; 863, с. 44].

Водночас, запровадили і «відзнаки» для аутсайдерів соцзмагання, які отримували «рогожеві прапори» [121, арк. 70; 131, арк. 54]. Студенти-лідери, прогульники ставали героями відповідних сюжетів у кіножурналах [403, арк. 29]. У Маріупольському ПТ в другому семестрі 1929-1930 н.р. організували суд над «шкідником соцзмагання» [371, арк. 64].

Що стосується індивідуального суперництва, то кожний студент, який «включався» в змагання, брав на себе певні зобов'язання: відмінно навчатися, не пропускати заняття, не мати академзаборгованості, брати активну участь у громадському житті колективу тощо [123, арк. 21–22зв.; 132, арк. 178зв.; 505, арк. 24; 535, арк. 7–7зв.]. Укладаючи відповідні угоди, студенти конкретизували свої завдання й тим самим давали змогу партійним і комсомольським організаціям можливість повного контролю їх подальших дій.

Одним із ідеологічних прийомів соцзмагання було ударництво, відповідно до якого частина студентів, що «включалися» у змагання, оголошувала себе ударниками (передовиками), які мали бути першими у всьому. Ударництво стало основним методом залучення студентів до боротьби за високу успішність і активну участь у громадсько-політичному житті. Більшою повагою користувалися студенти-ударники, які не тільки навчалися на «відмінно», а й брали активну участь у громадському житті вишу. До відмінників, які займалися виключно навчанням, але не прагнули проявити себе у громадській роботі, ставилися з деякою підозрою, оскільки вважалося, що справжній радянський студент повинен не тільки вчитися на відмінні оцінки, а й знаходитись у центрі суспільного життя вишу [1832, с. 116].

Проводилися зльоти (семінари) ударників, на яких, зокрема, заслуховувалася інформація про передовий досвід окремих передовиків [121, арк. 59; 133, арк. 94; 222, арк. 28; 243, арк. 73; 715, арк. 253зв.; 1301], практикувалися вечори ударників [442, арк. 42].

Низка архівних документів, матеріали періодичної преси містять інформацію про організацію індивідуального соцзмагання в інститутах та технікумах педагогічного профілю (див. додаток ПП).

У деяких закладах кількість ударників з кожним роком зменшувалася. Наприклад, у Тульчинського ПТ на 1 липня 1934 р. ударниками були 41% студентів, на 1 січня 1935 р. – 19,4%, на 1 липня 1935 р. – 12% [243, арк. 73, 75].

Як правило, в звітах вміщували дані про позитивні наслідки соцзмагання, зокрема, йшлося про зростання відвідуваності занять [131, арк. 12, 15, 144], покращення трудової дисципліни [132, арк. 6].

Кращих студентів-ударників матеріально та морально стимулювали. Як правило, їх вшановували на урочистих зборах, приурочених Міжнародному дню солідарності трудящих, Жовтневій революції [131, арк. 54], чи на вечорах ударника [132, арк. 6; 406, арк. 24зв.; 794, с. 94]. Частину студентів преміювали із фондів, виділених всеукраїнським комітетом соцзмагання [118, арк. 88; 121, арк. 70; 130, арк. 9; 132, арк. 6, 70, 178зв.; 133, арк. 31, 94; 243, арк. 73; 245, арк. 183зв.; 255, арк. 70; 403, арк. 30; 406, арк. 93зв.; 444, арк. 5зв.; 445, арк. 12; 613, арк. 1; 626, арк. 59–62; 754, арк. 8; 762, арк. 17; 768, арк. 13; 772, арк. 9; 863, с. 33; 1273; 1609, с. 59]. Кандидатури кращих ударників висували на всеукраїнське преміювання [255, арк. 70]. Крім того, студентів нагороджували значком «Ударник», бібліотечками, які містили твори класиків марксизму-ленінізму, путівками у будинки відпочинку, на курорти, екскурсіями до Москви та Ленінграда. Портрети кращих ударників заносили на «Червону дошку» чи до «галереї ударників». У їдальнях для них виділяли окремі столи. Ударники мали покращене харчування [118, арк. 20; 121, арк. 59, 70; 125, арк. 33; 131, арк. 134; 133, арк. 39; 239, арк. 286; 245, арк. 160зв.; 403, арк. 30; 755, арк. 4; 1664, с. 15].

Прізвища гірших студентів заносили на «чорні дошки» [131, арк. 134; 133, арк. 39].

Разом з тим, у педагогічних навчальних закладах мало місце «псевдоударництво» («лжеударництво»), про яке йшлося, зокрема у постанові ЦК КП(б)У «Про стан педагогічної освіти на Україні» від 23 березня 1931 р. [839, с. 134]. У 1932-1933 н.р. у Київському ІПО на І курсі було виявлено 9 «лжеударників» [125, арк. 33]; Житомирському ІСВ – у другому семестрі того ж року – 16 [120, арк. 30; 131, арк. 9], Ніжинському – 27 [132, арк. 71], Житомирському єврейському ПТ – 10 [133, арк. 94]. Мали місце випадки, коли ударники позиціонували себе, як нібито окрема «каста», щодо інших студентів [301, арк. 5зв.].

Для того, щоб успішно виконати всі зобов'язання, в педагогічних навчальних закладах окремі місяці оголошували «штурмовими» (ударні «місячники»). Організовувалися «походи» для ліквідації академічної заборгованості. Для практичної реалізації «штурмовщини» діяли «штурмові бригади», «буксирні бригади» [124, арк. 24зв.; 634, арк. 84зв.–85; 1607, с. 216]. Хід роботи оперативно висвітлювався у «штурмовій» пресі [1027]. Активізація соцзмагання давала певні результати. Внаслідок «штурмовщини» покращувалася успішність і трудова дисципліна [118, арк. 89; 121, арк. 59; 131, арк. 54; 133, арк. 30; 274, арк. 43-45; 371, арк. 63; 402, арк. 29; 443, арк. 53; 501, арк. 65; 504, арк. 1; 1405].

В інститутах та технікумах педагогічного профілю, окрім соцзмагання, запроваджувалися й інші форми активізації діяльності студентства, зокрема, проведення «Сталінської естафети» [298, арк. 11] і естафети «За кадри» [1394; 1400].

У закладах проводилися різноманітні «походи», приурочені різним подіям радянської історії. Так, у 1932 р. студенти Запорізького ІСВ брали участь в «сталінському поході» за отримання прапора XVIII з'їзду комсомолу [863, с. 44]. У Кам'янець-Подільському педінституті з 1 жовтня 1934 р. розпочався похід імені 17-ї річниці Жовтневої революції [508, арк. 14, 18]. Того ж року у Конотопському

ПТ ухвалили взяти участь у виробничому поході імені VII Всесоюзного з'їзду рад [441, арк. 139–140]. Студенти Глухівського педінституту в другому семестрі 1933-1934 н.р. були учасниками виробничого походу імені чистки партії [435, арк. 69].

З осені 1935 р. по всій території СРСР почав поширюватися стаханівський рух, на який відгукнулося і студентство. Чимало хлопців і дівчат взяли на себе конкретні зобов'язання щодо покращення якості навчання та піднесення трудової дисципліни [232, арк. 13], наприклад у Вінницькому педінституті [234, арк. 7] і Немирівському ПТ [249, арк. 4–4зв.].

Важливе місце у політиці радянської влади займали боротьба з релігією, насадження атеїзму. Особливу увагу більшовики приділяли поширенню антирелігійних поглядів серед студентів педагогічних навчальних закладів, які мали «провадити антирелігійну пропаганду серед учнів і в тому оточенні населення, яке знаходиться в сфері впливу даної школи» [861].

Антирелігійна робота пожвавилася у 1923 р. Відповідальність за неї покладалася на атеїстичні гуртки, які створювалися при студентських клубах, або діяли окремо. Член методичного комітету Укрголовпрофосвіти Кагаров інформував, що у їх складі працювали 25% студентів [154, арк. 17–17зв.]. Вважаємо, що такі дані є надуманими. Наприклад, у Харківському ІНО в 1923 р. атеїстичними гуртківцями були 3,6% студентів [1007, с. 84], у 1924-1925 н.р. – 1,6% [67, арк. 5а, 6]; у Київському ІНО – в 1923-1924 н.р. – 1,4% [54, арк. 84; 1522].

Як правило, на своїх зібраннях студенти слухали доповіді, виступали з рефератами, влаштовували дискусії на релігійні теми [154, арк. 17–17зв.; 1007, с. 84; 2006, с. 91]. Більшовики в антирелігійній пропаганді використовували фактор незадовільного матеріального забезпечення молоді. Так, у Кам'янець-Подільському ІНО студенти і робітфаківці, яким пообіцяли видати 5 пудів пшениці, зняли хрест з однієї із церков міста і встановили замість нього червоний прапор. Така ж доля спіткала і церкву ІНО [572, арк. 51зв.; 1391].

Антирелігійні кампанії активізовувалися з наближенням великодніх свят. У квітні 1922 р. студентам дозволили відбути на пасхальні канікули [557, арк. 32],

однак вже наступного року святкувати Пасху їм заборонили. Молоді не дозволяли відвідувати церкви, костели, синагоги [561, арк. 51, 63]. Тоді ж Великодню неділю оголосили робочим днем, а вихідний день перенесли на понеділок [523, арк. 97].

Значна частина студентства, навіть під загрозою відрахування з інституту, не зреклася своїх релігійних поглядів. 8 травня 1923 р. на засіданні бюро Кам'янець-Подільського ІНО йшлося про те, що частина студентів і викладачів брали участь у церковних «відправах» [473, арк. 66; 1564]. У лютому 1924 р. політкомісар Кам'янець-Подільського СГІ Кіндрат на засіданні бюро ІНО розповів про «вчащання студентів ІНО до церкви» [593, арк. 12].

Інтенсивніше антирелігійна робота почала проводитися із середини 20-х рр. ХХ ст., коли у 1925 р. на базі «Товариства друзів газети «Безбожник» було створено товариство «Спілка войовничих безбожників» (СВБ) [2011, с. 22]. На місцях почали виникати безвірницькі гуртки. Безвірницькі організації функціонували і в педагогічних навчальних закладах, зокрема, у Кам'янець-Подільському [493, арк. 1, 5; 519, арк. 34; 990] і Полтавському ІНО [93, арк. 35], не менш як у 10 ПТ [93, арк. 30, 40зв.; 189, арк. 24; 206, арк. 38; 209, арк. 15–15зв.; 270, арк. 10; 371, арк. 33зв., 44, 48; 425, арк. 63зв.; 666, арк. 163зв.; 669, арк. 122зв.; 729, арк. 4; 863, с. 25].

Практична робота «безвірників» полягала, насамперед, у проведенні засідань, на яких розглядали різні питання, заслуховували доповіді; організації антирелігійних демонстрацій-карнавалів [93, арк. 30, 35; 371, арк. 48; 493, арк. 1, 5; 498, арк. 21; 519, арк. 34; 729, арк. 4; 1505].

Робота СВБ активізувалася напередодні пасхальних днів. Зокрема, відповідну роз'яснювальну роботу про «шкідливість [свята] християнської пасхи» проводили у Кам'янець-Подільському ІНО [493, арк. 1, 5], Могилів-Подільському [98, арк. 33], Проскурівському [510, арк. 40] і Шепетівському ПТ [512, арк. 176–176зв.]. У Київському [1306; 2003, с. 665], Ніжинському [83, арк. 18зв.] і Чернігівському ІНО [87, арк. 11зв.; 741, арк. 56а; 743, арк. 58; 744, арк. 12; 747, арк. 8зв.; 1388]; Бердянському [371, арк. 49; 795, с. 89], Зінов'євському [93, арк. 2], Київському польському [163, арк. 31] і Черкаському ПТ працювали антирелігійні

семінари [70, арк. 27зв.; 93, арк. 30]. Крім того, у Волинському ІНО в 1929-1930 н.р. функціонував гурток антирелігійної пропаганди [93, арк. 5], а в Одеському ІНО [1602, с. 79] і Коростишівському ПТ – гуртки атеїзму [1954, с. 64].

До кінця 20-х рр. більшовикам так і не вдалося викоринити із студентського середовища релігійні переконання. Зокрема, із Зінов'євського ПТ повідомляли про проведене у 1928-1929 н.р. анкетування студентів, 3,2% з яких зізналися, що вірять в Бога (насправді, цей показник реально був більшим) [90, арк. 47зв.]. Частина молоді продовжувала відзначати релігійні свята, наприклад, у Харківському ІНО [1253].

Мали місце випадки, коли студенти підтримували викладачів з релігійними переконаннями, зокрема, педагогів Дніпропетровського російського ПТ Є. Добровольського, П. і В. Левітових, Чернявського, які відмовилися підписати петицію про закриття місцевої Брянської церкви і хоральної синагоги. Їхній приклад наслідували 10 студентів III курсу [270, арк. 2, 41, 70–71].

Антирелігійна робота поживалася у 1930-х рр. Продовжували працювати осередки СВБ [118, арк. 295; 125, арк. 34; 274, арк. 45; 313, арк. 7; 371, арк. 64, 68; 399, арк. 58зв.; 755, арк. 6; 760, арк. 40, 96; 772, арк. 75зв.; 795, с. 293; 1220; 1878, с. 68], атеїстичні гуртки «Безвірник» [98, арк. 34; 120, арк. 35, 51; 243, арк. 70; 245, арк. 238; 371, арк. 64; 547, арк. 19зв.; 719, арк. 5зв.; 760, арк. 96; 772, арк. 8; 1264].

Педагогічні навчальні заклади стали центрами антирелігійної роботи у регіонах, однією з рушійних сил якої було студентство (про це мова йтиме у підрозділі 4.3). Релігійність стала одним із визначальних факторів під час чистки педвишів. Частина студентів відраховували із навчальних закладів як дітей священників (про це йшлося у підрозділі 1.3). За свої релігійні переконання переслідувалася й інші категорії молоді [21, арк. 66; 1220; 1561].

Процеси атеїзації, які були складовою ідеологічної політики більшовиків, у середовищі студентів педагогічних навчальних закладів Правобережної України у 1920-1930-х рр. знайшли свій відбиток в одній із праць дисертанта [1701].

Однією із форм громадсько-політичної активності студентів була їхня участь у загальнодержавних заходах. Вони урочисто відзначали державні свята.

Напередодні святкування створювалися відповідні комісії, а відзначення свята розтягували на декілька днів. Зокрема, за таким сценарієм відзначалися річниці Жовтневої революції у не менш як у 9 ІНО [34, арк. 100; 51, арк. 30; 65, арк. 561; 143, арк. 163; 258, арк. 110–110зв.; 262, арк. 27зв.; 392, арк. 2; 481, арк. 139; 482, арк. 87–87зв.; 498, арк. 7; 519, арк. 4; 528, арк. 3зв.; 574, арк. 5; 575, арк. 12зв.; 595, арк. 2; 616, арк. 319; 708, арк. 71; 970; 1349; 1412; 2065, с. 285; 2073, с. 220]; Вінницькому [207, арк. 6] та Полтавському ІСВ [130, арк. 175]; Вінницькому [1013], Житомирському [310, арк. 7], Луганському [870], Миколаївському педінститутах [385, арк. 45]; Лубенському учительському інституті [430, арк. 36–39]; Вінницькому українському [207, арк. 6; 255, арк. 112], Корсунському [728, арк. 2] і Могилів-Подільському ПТ [1408].

З розмахом святкували Міжнародний день солідарності трудящих – 1 травня, у програмі якого були святкові паради і мітинги, що супроводжувалися співом студентських хорів революційних пісень, концерти, тематичні вечірки. Як правило, у цих заходах брали участь і селяни підшефних сіл. Наприклад, таке святкування мало місце у Кам'янець-Подільському [479, арк. 47–47зв.; 480, арк. 5; 501, арк. 37; 678, арк. 33; 679, арк. 249; 682, арк. 37; 711, арк. 28; 907; 1566], Київському [1994, с. 23], Миколаївському [391, арк. 44], Херсонському ІНО [461, арк. 167]; Житомирському [304, арк. 5; 308, арк. 27] і Запорізькому ІСВ [777, арк. 39], Глухівському педкомбінаті [433, арк. 58]; Вінницькому [230, арк.20; 869; 1273], Луганському [871] і Миколаївському педінститутах [387, арк. 12]; не менш як у 7 ПТ [60, арк. 364; 207, арк. 14, 15; 230, арк. 20; 511, арк. 2зв.; 517, арк. 1; 541, арк. 136; 546, арк. 64–66; 762, арк. 20; 869; 1273].

Урочисто святкували день Червоної армії. Традиційно відбувалися урочистості, на яких присутні слухали тематичні доповіді. Зокрема, у 1927 р. промовці-студенти Кам'янець-Подільського ІНО вітали червоноармійців і зазначали, що «можливість вчитися і готуватись до будівничої праці дана їм силою Червоної армії». На зібранні виступив і представник військового гарнізону міста, який запевнив, що «озброєна змичка робітників і селян – Червона армія, завжди готова дати одсіч капіталістам» [1077]. Урочисто відзначили день армії у

1928 і 1929 рр. [498, арк. 21; 676, арк. 15]. Такі ж заходи відбулися в Одеському ІНО [66, арк. 277; 415, арк. 18], Житомирському [310, арк. 7], Миколаївському [388, арк. 6; 396, арк. 39] і Ніжинському педінститутах [2026, с. 25]; Бердянському [795, с. 358], Білоцерківському [93, арк. 20], Вінницькому [203, арк. 15; 215, арк. 38–38зв.; 266, арк. 100], Житомирському [282, арк. 2; 283, арк. 3; 362, арк. 9], Проскурівському українських ПТ [510, арк. 37].

Студентство були учасниками низки інших революційних та радянських свят. Наприклад, у Київському ІНО 15 лютого 1923 р. відбулися урочисті збори, присвячені 25-й річниці РКП(б) [34, арк. 12]. 15 березня того ж року ювілей партії відзначили і в Херсонському ІНО [461, арк. 113]. 12 лютого 1923 р. київські студенти, святкуючи річницю повалення самодержавства, провели «літературний суд» над Лютневою революцією [34, арк. 11–12]. 12 грудня 1924 р. молодь Кам'янець-Подільського ІНО урочисто відзначила 5-річчя встановлення радянської влади в Україні [1061]. Молодь вишу святкувала також день Конституції СРСР, наприклад у 1927 р. [487, арк. 24], відзначала трагічні історичні події, зокрема, річницю початку Першої світової війни, «кривавої неділі» 1905 р. [591, арк. 4зв.–5; 592, арк. 2]. У Дніпропетровському ІСВ річницю Першої російської революції відзначили у 1931 р. [272, арк. 22].

Студентство Кам'янець-Подільського [52, арк. 76; 482, арк. 6; 501, арк. 27; 518, арк. 67; 567, арк. 9; 593, арк. 26; 603, арк. 97; 616, арк. 30; 682, арк. 34, 35] і Волинського ІНО святкувало річницю Лютневої революції, ВКП(б), ЛКСМУ, КНС, оборони (5 червня), Паризької комуни, Комінтерну, Ленських подій [65, арк. 561; 286, арк. 6зв.; 294, арк. 35зв.; 295, арк. 35; 298, арк. 7]. У Миколаївському [381, арк. 15; 391, арк. 30зв.], Одеському [66, арк. 277] і Херсонському ІНО [461, арк. 113], Київському російському [761, арк. 7; 762, арк. 20], Новоград-Волинському ПТ відзначали дні Паризької комуни [60, арк. 364]; у Шепетівському ПТ – 10-річчя Комінтерну [511, арк. 34зв.]. 5 липня 1925 р. у Кам'янець-Подільському ІНО було проведено Міжнародний кооперативний день [478, арк. 5]. Того ж року 3 вересня в Шевченківському будинку відбулася вечірка «трьох поколінь», присвячена Міжнародному дитячому тижню [479, арк. 39.].

Традиційно щорічно відзначали Міжнародний жіночий день 8 Березня, зокрема, в Кам'янець-Подільському [680, арк. 24; 682, арк. 34], Миколаївському [381, арк. 15; 385, арк. 17; 392, арк. 51зв.], Одеському [66, арк. 277] і Херсонському ІНО [461, арк. 113]; Конотопському [439, арк. 12] і Шепетівському ПТ [511, арк. 30].

На початку 20-х рр. запровадили відзначення роковин початку студентського революційного руху, який започаткував всеросійський студентський страйк 1899 року, спрямований проти реакційної політики царської влади. Вперше урочистості відбулися у 1923 р., зокрема 21 лютого у Кам'янець-Подільському ІНО [1365; 1413]. 24 лютого загальноміське святкування «Студентського дня» відбулося у Києві, серед учасників якого були і представники ІНО [34, арк. 11–12]. Цікаво, що у 1923 р. журнал «Студент революції» вмістив статтю, в якій аргументували недоцільність проведення «студентського дня». Анонімні автори зазначали, що це свято «являє собою історичний пережиток давно минувших днів» [1345]. 21 лютого наступного року святкували студенти Кам'янець-Подільського ІНО [592, арк. 5], а 23 лютого – Ніжинського [35, арк. 127зв.].

Урочисто відзначали Міжнародний юнацький день [230, арк. 40; 1307; 1491].

Явка на вищезазначені святкування була обов'язковою. Їх учасників реєстрували [611, арк. 148]. У передсвяткові дні скорочували кількість занять [392, арк. 51зв.]. Підготовка до святкових заходів негативно позначилася на відвідуванні занять [587, арк. 83зв.].

Студентство педагогічних навчальних закладів вшанувало пам'ять голови РНК СРСР В. Леніна. Із сумом сприйняли звістку про смерть «вождя» студенти Кам'янець-Подільського ІНО [52, арк. 16; 567, арк. 2; 594, арк. 6; 1492; 1530]. Молодь прийняла ухвалу про свою участь у спорудженні пам'ятника Леніну, на що зобов'язалися внести по 50 червінців [472, арк. 157зв.–158зв.] (в одному із архівних документів зафіксовано, що ця акція не знайшла широкої підтримки, зібрана сума була мізерною – лише 8 руб. 45 коп. [601, арк. 33]). Екстренні

засідання відбулися також у Ніжинському [31, арк. 59] і Київському ІНО [54, арк. 11]. Пам'ять вождя вшановували і в наступні роки [480, арк. 3; 511, арк. 1; 1135]. Проводилися Ленінські дні [65, арк. 826; 66, арк. 277; 120, арк. 35; 208, арк. 27; 382, арк. 7; 1863, с. 67].

У педагогічних навчальних закладах вшановували пам'ять ще й Карла Маркса (у Полтавському ІНО [23, арк. 1], 12 ІСВ [130, арк. 210; 131, арк. 34, 42, 51, 62, 75, 110, 118, 175; 132, арк. 24, 141; 299, арк. 3; 384, арк. 60; 636, арк. 108], Одеському педінституті, Вінницькому єврейському [133, арк. 91], Кам'янець-Подільському [532, арк. 23] і Київському російському ПТ [761, арк. 7]), Фрідріха Енгельса [34, арк. 100], Г. Плеханова [1009]. Молодь вшановували державних діячів 20-30-х рр. ХХ ст. – М. Фрунзе [1356], С. Кірова [227, арк. 8–9], К. Ворошилова [903].

У педвишах відбувалися заходи, приурочені керівникам освітньої галузі, зокрема Г. Гриньку [19, арк. 62, 65зв.], А. Луначарському [834, с. 92–93], М. Скрипнику [125, арк. 33; 434, арк. 31–31зв.]; сталінським «соколам» – В. Чкалову [992], А. Ляпідевському, С. Леваневському, В. Молокову, М. Каманіну, М. Слепньову, М. Водоп'янову й І. Дороніну [255, арк. 31]. В травні 1935 р. у Вінницькому педінституті учасники мітингу вшанували пам'ять трагічно загиблих членів екіпажу літака «Максим Горький» [1311].

Влада дозволяла відзначати річниці українських письменників і поетів непролетарського походження, зокрема, світоча українського народу Т. Шевченка. Пояснення цього можна знайти у словах партійного і громадського діяча І. Кулика, який зазначав, що Шевченко «безумовно не був комуністом. В його часи не було ще на Україні властивого пролетаріату, бо не було ще промисловості. Але було неможливе селянство, батраки і голота, що тягнули однакове ярмо кріпацтва і довгої солдатчини... Прошуміли на Україні селянські, т.зв. гайдамацькі, бунти проти панів-експлуататорів». Зважаючи на це, Кулик резюмував: «Шевченко передбачив ту переміну, яка сталася в наших [радянських] часах» [1001]. Урочисто відзначили «Тарасові (Шевченківські) дні» у Кам'янець-Подільському [501, арк. 27; 568, арк. 14; 673, арк. 25; 682, арк. 34; 1001],

Київському [34, арк. 11; 1009], Миколаївському [391, арк. 30зв.], Одеському [66, арк. 277], Херсонському ІНО [65, арк. 826; 461, арк. 113]; Запорізькому [1664, с. 29] і Харківського педінститутах [2049, с. 21]; Житомирському учительському інституті [1449]; Вінницькому українському [207, арк. 13зв.], Коростишівському [1969, с. 155] і Шепетівському ПТ [511, арк. 33].

Вшановували також й інших українських культурних діячів, зокрема, М. Коцюбинського [23, арк. 1; 461, арк. 167], І. Франка [62, арк. 298; 1664, с. 29; 1969, с. 155], Лесі Українки [66, арк. 277], С. Руданського [23, арк. 1; 473, арк. 73; 572, арк. 65; 673, арк. 41], М. Леонтовича [862], М. Хвильового [1033], російських та інших класиків – М. Некрасова [1009; 1919], М. Лермонтова [35, арк. 2зв.], О. Пушкіна [66, арк. 277; 430, арк. 32; 1219; 1664, с. 29; 1919], М. Гоголя [1085], Шоти Руставелі [1664, с. 29]. Максима Горького [130, арк. 175; 1020; 1114; 1485], О. Серафимовича [130, арк. 175]. Студентська молодь вшановувала пам'ять вчених Г. Сковороди, М. Драгоманова [23, арк. 1; 34, арк. 100], О. Лазаревського, К. Тімірязєва [1009], Чарльза Дарвіна [23, арк. 1], І. Павлова [1019].

В одній із своїх статей ми більш детально показали участь студентів педагогічних навчальних закладів радянської України у вшануванні пам'яті визначних культурних діячів, насамперед Т.Г.Шевченка, вчених. Довели, що участь у цих заходах була однією із важливих форм громадсько-політичної активності студентів [1710].

Майбутні педагоги реагували на міжнародні події. Зокрема, 9 квітня 1923 р. студенти Кам'янець-Подільського ІНО брали участь у загальноміській маніфестації протесту проти розстрілу німецьких робітників у м. Ессені (Рурська область) [1170]. 29 квітня студентство цього вишу було учасником зібрання польських робітників і молоді міста. Його учасники засудили «насильства буржуазії» над робітниками Польщі, погроми єврейського населення, анексію Східної Галичини [1142].

У травні 1923 р. студенти Харківського [1075] і Херсонського ІНО брали участь у маніфестаціях-протестах з приводу вбивства російського революціонера польського походження, одного з перших радянських дипломатів Вацлава

Воровського [461, арк. 167]. 22 лютого 1925 р. студенти-поляки Кам'янець-Подільського ІНО на своїх зборах засудили арешт владою Польщі депутата сейму робітника Ланцуцького [1234]. У квітні того ж року вони виступили проти вбивства польських революціонерів Багинського й Вечоркевича [1367].

У червні 1927 р. у Кам'янець-Подільському ІНО [616, арк. 34]; Вінницькому українському [215, арк. 59] і Запорізькому ПТ відбулися мітинги-протести, спричинені вбивством посла СРСР в Польщі П. Войкова [368, арк. 15–15а]. Наступного року студентство цього ж вишу знову відгукнулося на політичні події в Польщі [873]. 18 грудня 1929 р. кам'янецька молодь склала протест проти погромів єврейського населення Румунії [483, арк. 40–40зв.].

Молодь співпереживала події у Китаї. Так, 2 жовтня 1924 р. відбулися збори студентів і червоноармійців Кам'янця-Подільського, приурочені інтервенції капіталістичних держав у цю державу [1490]. У 1929 р. провели мітинг-протест проти «нахабного втручання американського імперіалізму» у конфліктну ситуацію, яка виникла тоді на кордоні з Китаєм [686, арк. 1зв.; 810].

Студентство реагувало і на боротьбу іспанського народу проти зовнішньої загрози. Молодь Вінницького педінституту, солідаризувавшись з московськими робітниками, ухвалила відрахувати в фонд допомоги жінкам та дітям Іспанії 2-4% місячної стипендії [1072]. Підтримало боротьбу з режимом генерала Франко студентство Київського [1259] і Харківського педінститутів [2049, с. 20], Вінницького українського ПТ [213, арк. 7, 14зв.].

Таким чином, у 20-30-х рр. ХХ ст. визначальним фактором в організації ідеологічної роботи серед студентства педагогічних навчальних закладів була діяльність більшовицьких партійних осередків, які намагалися проникнути й зайняти ключові позиції у житті вишів. Завдяки ідеологічному диктату, політиці «пролетаризації», проведенню чисток більшовикам вдалося певною мірою радянлізувати студентство педагогічних вишів. Політику «завоювання» молоді радянська влада інтенсифікувала у другій половині 20-х – 30-х рр. ХХ ст.

Важливі ідеологічні функції компартія поклала на комсомол, особливо щодо «завоювання» і зміцнення її впливу на студентську молодь. Фактично вони

виконували функції провідника політики партійно-державного керівництва у середовищі студентів. Комсомольці й комуністи зобов'язані були брати участь у загальних зборах осередків, виконувати відповідно комсомольські та партійні доручення. Комсомольські осередки активно впливали на хід навчального процесу, «викривали класово-чужі елементи», брали шефство над селом.

Серед заходів, якими опікувалися компартійні та комсомольські осередки з метою формування у студентів марксистсько-ленінського світогляду, особливе значення надавалося організації політичних гуртків та шкіл, гуртків «біжучої політики», з вивчення історії ВКП(б), окремих ідеологічних проблем, марксистсько-ленінських та комсомольських семінарів, «політбоїв». Велася робота з пропаганди життя та діяльності «вождів» більшовицької партії, проводилися колективні бесіди, лекції на ідеологічні теми.

Активізації навчальної та ідеологічної роботи у вишах слугувало проведення соціалістичного змагання. Міжвишівське трудове суперництво ґрунтувалися на колективних та індивідуальних показниках, здобутих безпосередньо у вишах. Частина студентів, які «включалися» у соцзмагання, оголошувала себе ударниками. Для того, щоб успішно виконати всі зобов'язання, у педагогічних навчальних закладах окремі місяці оголошували «штурмовими». У закладах також проводилися різноманітні «походи», приурочені різним подіям радянської історії, а з середини 1930-х рр. – певного поширення набув стаханівський рух.

1920-1930-ті рр. позначені процесами суцільної атеїзації, які були складовою ідеологічної політики більшовиків. Для практичної роботи в студентському середовищі створювалися осередки «Спілки войовничих безбожників», гуртки «Безвірника». Все ж ідеї атеїзму, які пропагували більшовики, не знайшли широкої підтримки у студентській молоді. Частина студентів так і не зреклися своїх релігійних поглядів.

Однією із форм громадсько-політичної активності студентів була їхня участь у загальнодержавних заходах. Вони урочисто відзначали державні свята, зокрема, річниці Жовтневої революції, Міжнародний день солідарності трудящих,

день Червоної армії, ряд інших революційних та радянських свят, вшановували пам'ять В. Леніна, Карла Маркса, Фрідріха Енгельса, радянських державних діячів 20-30-х рр., визначних культурних діячів, насамперед Т. Шевченка, вчених. Молодь реагувала на міжнародні події, приймаючи відповідні резолюції ідеологічного змісту. У них студенти вихваляли радянський лад, і, водночас, за підказкою представників комуністичного режиму протестували проти політики капіталістичних країн, керівництво яких продовжувало розглядати радянський тоталітаризм як найбільшу загрозу основам цивілізації.

4.2. Функціонування громадських організацій, органів студентського самоврядування. Участь студентів у роботі масових добровільних товариств

Важливою складовою буття студентської молоді виступала громадська діяльність, яка була була підпорядкована ідеологічним настановам партії. У тогочасному радянському суспільстві виробилось переконання, що громадська діяльність має бути на одному рівні із навчальною. Так, кореспондент газети «Студент Прикордоння» В. Приємський стверджував, що всі виші мають готувати «не лише фахівця, а фахівця плюс громадського діяча» [691, арк. 1зв.; 1353].

Поступово охоплюваність молоді громадськими обов'язками зростала. Так, на квітень 1923 р. у Миколаївському ІНО ними було охоплено лише 9,1% студентства [389, арк. 37зв.], Херсонському – у вересні 1925 р. – 45,9% [458, арк. 108зв.]. З другої половини 20-х рр. відсоток, охопленої молоді, як правило, перевищував 50% [83, арк. 102; 93, арк. 38–38зв.; 192, арк. 124; 202, арк. 47; 205, арк. 9; 207, арк. 25; 216, арк. 85; 239, арк. 280]), а в 30-х рр. становив понад 70% [125, арк. 33; 131, арк. 134; 772, арк. 7; 754, арк. 8]).

Водночас, у деяких вишах громадська робота була менш популярна або навіть ігнорувалася. З Миколаївського ІНО повідомляли, що у 1926-1927 н.р. активну участь у ній брали лише 13% [1919]. У Житомирському ІСВ нею займалися лише 56% студентів [296, арк. 17]. Подібне мало місце у Глухівському ІСВ [433, арк. 24] і Дніпропетровському російському ПТ [270, арк. 126].

Виконання декількох доручень призводило до перевантаження громадською роботою, через що політбюро ЦК КП(б)У у постанові від 28 січня 1928 р.

зауважив, що громадські, партійні та комсомольські доручення не мали шкодити успішності навчальної роботи студентів [1692, с. 103]. Наявні факти свідчать, що ця постанова не завжди бралася до уваги. Так, з Артемівського ІСВ повідомляли, що у 1932-1933 н.р. по одному навантаженню виконували 60% студентів, по 2 – 35%, понад 2 – 15% [131, арк. 134]. Подібне мало місце у деяких інших закладах [243, арк. 69; 369, арк. 3зв.; 639, арк. 101; 772, арк. 7].

З кінця 1920-х рр. студентів, які надавали пріоритет навчанню, почали звинувачувати у «голому академізмі». Цькували за наявність «примиренства» з боку деяких студентів Одеського [1836, с. 94] і Кам'янець-Подільського ІНО [1446], Дніпропетровського [272, арк. 6] і Черкаського ІСВ [732, арк. 8], Миколаївського педінституту [387, арк. 63].

На початку 30-х рр. розгорнули кампанію проти студента-комсомольця одного з вишів УСРР Семенка, який виступив за те, щоб не навантажувати молодь громадською роботою [846, с. 15]. У відповідь на цей лист преса опублікувала низку «гнівних» дописів, авторами яких були і студенти педвишів [1548; 1337].

Громадська робота студентів у вишах значною мірою концентрувалася у студентському клубі, який був центром громадсько-виховної, політично-освітньої і культурної роботи у виші. У грудні 1921 р. з'явився клуб у Златопольському ІНО [21, арк. 10]; 5 жовтня 1922 р. – Кам'янець-Подільському ІНО [29, арк. 69; 557, арк. 141; 1102]; у 1923 р. – Миколаївському [389, арк. 49] і Полтавському ІНО [971]; 7 лютого 1924 р. – Харківському ІНО [1379, с. 48; 2006, с. 91]; у листопаді того ж року – Волинському ІНО [51, арк. 30]. Крім того, вони працювали також у деяких інших вишах [77, арк. 49; 219, арк. 15зв.; 258, арк. 110зв., 114; 511, арк. 2, 8–8зв.; 540, арк. 32; 666, арк. 163зв.; 669, арк. 122зв.; 728, арк. 6зв.].

Роботою клубів керувало правління [31, арк. 61зв.; 439, арк. 16зв.; 472, арк. 119, 134–134зв.; 478, арк. 30–30зв.; 519, арк. 20; 2006, с. 92], рада [574, арк. 92; 605, арк. 162], чи управа [93, арк. 39]. При клубах працювали різноманітні гуртки. Так, у Київському ІНО в 1923-1924 н.р. діяли 25 гуртків, у 1924-1925 н.р. – 20 [54, арк. 13, 84, 101]; Кам'янець-Подільському – в 1924-1925 н.р. – 8 [648, арк. 3зв.], у

1925-1926 н.р. – 7 [528, арк. 6], Волинському – в листопаді 1924 р. – 7 [65, арк. 562]; і т.д. [268, арк. 150; 439, арк. 9; 679, арк. 3; 1172, с. 65; 1277, с. 91];

Студклуби функціонували і в 30-х рр. Наприклад, один із них діяв у середині десятиліття у Вінницькому педінституті [235, арк. 39].

Разом з тим чимало клубів працювали недостатньо активно. У їхній роботі мали місце усунення від роботи серед студентів викладачів, слабка організація масових вечорів тощо [511, арк. 19; 547, арк. 19зв; 678, арк. 89; 2009, с. 144]. Часто приміщення студклубу використовувалося не за призначенням [392, арк. 51зв.].

Представники студентських організацій входили до складу керівних органів навчальних закладів. Відповідно до інструкції НКО УСРР від 9 червня 1920 р., у новостворених інститутах запроваджувалися ради і правління, ради і президії факультетів, до складу яких входили і представники студентства [1870, с. 75]. Зокрема, у Херсонському ІНО студенти становили 1/3 від наявного складу ради [463, арк. 2], у Вінницькому [260, арк. 95; 261, арк. 97зв.] і Чернігівському – по 1/4 [1597, с. 358]. У Київському ІНО структура управління була дещо іншою: виш очолювало бюро, до складу якого входили два представники студентства [2047, с. 9].

З 3 липня 1922 р. відповідно до «Положення про вищі навчальні заклади», до складу ради входили 5 представників від студентів. Правління вишу складалося з 3-5 осіб, у т.ч. 1 студент [392, арк. 32; 464, арк. 22; 1835, с. 33].

На факультетах, як вже зазначалося в підрозділі 3.1, створювалися предметні комісії, що координували викладання споріднених дисциплін. 1/3 членів комісій мали становити студенти. Представники студентства входили до складу й активно впливали на діяльність контрольних-ревізійних, стипендіальних комісій, а також комісій із проведення практики та стажування, комісій із студентських питань. Вони досить активно захищали й відстоювали навчальні, соціально-економічні й побутові інтереси студентів. У разі, коли ці норми порушувались і адміністрації вишів відмовлялися від діалогу зі студентськими куріями, останні звертались за захистом своїх прав до органів державної влади й управління [1835, с. 33–34; 1876, с. 74–76]. Згодом питання взаємодії адміністрацій вишів і студентських організацій розв'язали, щоправда не на

користь студентів. 30 серпня 1928 р. ЦК КП(б)У в своїй резолюції «Стан вузів України» розпорядився «усунути ненормальний стан, коли студорганізації виконують адміністративні функції» [840, с. 407].

Технікумами управляли комітети, як правило, у складі 9 осіб, у т.ч. трьох студентів [2065, с. 251]. З 1927 р. інститутами почало керувати правління, у складі якого передбачалося представництво студентства [1893, с. 171; 1939, с. 21].

1 січня 1931 р. ВУЦВК і РНК УСРР своєю постановою затвердили «Статут про вищі школи (інститути) УСРР», за яким вищі очолювали директори. У кожному інституті формувалися дорадчі органи – ради, до складу яких входили представники студентства. Подібні органи формувалися і в технікумах, які очолювали завідувачі. Представництво студентства в раді формувалося за таким принципом: по одному представнику від кожного курсу і ВБПС [827, с. 121–122].

5 вересня 1938 р. РНК СРСР затвердив «Типовий статут вищого навчального закладу». Окремого представництва у раді вишів від студентів не передбачалося [858, с. 38]. У деяких архівних документах йдеться про те, що у ряді випадків керівництво вишів ігнорувало потреби молоді [447, арк. 104].

На процеси становлення та розвитку радянської системи освіти активно впливали студентські самоврядні організації. У 1920 р. у вишах почали діяти ради студентських представників [21, арк. 12; 2013, с. 9]. У Полтавському ІНО працювала студентська «група» [1645, с. 16]. На окремих факультетах вишів запроваджували посади студентських старост [751, арк. 5]. У першій половині 1921 р. ці органи реорганізували у студентські виконавчі комітети [959; 1317].

Найпоширенішою формою студентського самоврядування було функціонування студкомів, які функціонували відповідно до положення «Про студентські організації при інститутах УСРР» від 26 грудня 1921 р. [144, арк. 31–32; 152, арк. 20]. Вони займалися питаннями організації навчального процесу, ліквідацією академзаборгованості, підвищенням навчальної дисципліни, виховною роботою, матеріальним забезпеченням, організацією побуту та відпочинку студентів тощо [1575, с. 114]. Студкоми являли собою реальну силу, загально визнану кожним студентом. З цим фактом не могли не рахуватися як в

Укрголовпрофосвіті, так і в ЦК КП(б)У [1876, с. 64]. До 1923 р. більшовикам вдалося «завоювати» самоврядні організації [1835, с. 33]. Студкоми фактично зрослися із партосередками [1510; 1517, с. 114]. Щоправда, мали місце випадки опозиційності студкомів до представників від більшовиків, наприклад, у Херсонському ІНО [461, арк. 113]. Студкоми функціонували і в інших педвишах [30, арк. 3; 32, арк. 10зв.; 34, арк. 35, 99; 257, арк. 110; 427, арк. 115; 557, арк. 110зв.; 563, арк. 7зв.; 564, арк. 25зв.–2; 577, арк. 28; 1645, с. 16; 1661, с. 19].

Студкомівці працювали в економічному, навчальному і культурно-освітньому напрямках. Вони були представлені в комісіях соціального забезпечення, брали участь у допомозі незаможним студентам пайками, проводили благодійні вечори, прибуток від яких йшов на користь незаможників тощо. Входили до складу контрольних-навчальних і приймальних комісії, ініціювали проведення оглядових та публічних лекцій у всіх відділах закладів, організовували читальні, налагодили видання журналів і газет, провели серію літературних судів тощо [32, арк. 10зв.; 34, арк. 35; 35, арк. 27; 36, арк. 20; 427, арк. 115зв.; 557, арк. 218зв.; 564, арк. 25зв.–26]. Студкоми регулярно проводили загальностудентські збори [32, арк. 14]. У 1921 р. у багатьох навчальних закладах республіки при студкомах було створено товариські дисциплінарні суди, що існували на основі дотримання морально-етичних норм поведінки [1835, с. 32].

Діяльність студкомів стала предметом дослідження в одній із наших публікацій [1725].

Паралельно із студкомами з осені 1922 р. почали функціонувати студентські профспілкові організації [32, арк. 9; 36, арк. 13зв.; 51, арк. 37зв.; 471, арк. 28зв., 58зв.; 1007, с. 84; 1369; 1370; 1575, с. 116; 1873, с. 26; 2021, с. 54]. Упродовж 1923–1924 н.р. студкоми і студентські профспілкові організації об'єднали. Початок цьому процесу поклало розпорядження Укрголовпрофосвіті від 23 квітня 1923 р. про створення на їх базі виконавчого бюро профсекцій (ВБПС) [473, арк. 66зв.; 572, арк. 57зв.]. Профсекції створювалися при наявності 30 членів. Їхньою роботою керувало ВБПС, у складі якого діяли секції: організаційна, економічна, академічна, культурно-освітня [155, арк. 22–23; 875, с. 99–100]. Виконбюро мали

різну кількість членів, переважно 5-7 [48, арк. 83зв.; 53, арк. 71; 54, арк. 12; 65, арк. 749; 258, арк. 114; 326, арк. 12; 472, арк. 51; 473, арк. 66зв.; 571, арк. 118; 572, арк. 57зв.; 574, арк. 55зв.; 594, арк. 2–2зв.; 649, арк. 1; 744, арк. 10; 1268; 1611, с. 19; 1645, с. 17], а в Харківському ІНО – 13 [67, арк. 2–3].

У педвишах діяли секції низки профспілок. Так, у Харківському ІНО на початку 1924 р. студенти входили до 17 спілок [1379, с. 48; 1456], Київському – у лютому 1925 р. – 16 [65, арк. 310]. Абсолютна більшість студентів були членами профсекції «Робос». Загалом, найвищим відсоток членів профспілок був у Вінницькому ІНО. Тут восени 1923 р. він становив 78,6% [48, арк. 6, 83]; Полтавському – восени 1923 р. – 76,2% [1277, с. 91], навесні 1924 р. – 74,6% [36, арк. 117]; Волинському – в 1924-1925 н.р. – 72,4% [65, арк. 562]; Катеринославському – у 1923-1924 н.р. – 63,9% [53, арк. 71]; Харківському – на початку 1924 р. – 63% [1379, с. 48; 1456]; Київському – в грудні 1923 р. – 56% [54, арк. 12, 83; 1229], у лютому 1925 р. – 75% [65, арк. 310]; Глухівському – у вересні 1923 р. – 53,3% [31, арк. 60]; Кам'янець-Подільському – на початку 1924 р. – 48,9% [595, арк. 3], [648, арк. 1зв.–2], на початку 1925 р. – 39,4% [66, арк. 683; 649, арк. 7]; Катеринославському – в 1923-1924 н.р. – 48,4% [1673, с. 50].

Крім робітничих профсекцій, у середовищі студентства діяли секції КНС. Найбільший осередок був у Київському ІНО, до якого у 1923-1924 н.р. входили 273 члени [54, арк. 83]. Тоді ж у Харківському ІНО профсекція об'єднала 128 студентів [1456]; Катеринославському – 48 [53, арк. 71]; Одеському – в 1924-1925 н.р. – 103 [62, арк. 29зв.–30]; Вінницькому – 29 [48, арк. 6, 83]; Полтавському – у травні 1924 р. – 78 [36, арк. 117]; Кам'янець-Подільському – у травні 1924 р. – 38 [474, арк. 4], на початку 1925 р. – 72 [649, арк. 7], у червні – 75 [478, арк. 3].

Члени виконбюро, профсекцій збирались на засідання та загальні збори [65, арк. 562; 66, арк. 717зв.; 474, арк. 4; 478, арк. 3–3зв.; 480, арк. 13зв.; 649, арк. 1зв.].

Для керівництва студентськими профорганізаціями в березні 1924 р. при Укрбюро ВЦРПС було створено Центральне бюро пролетарського студентства (ЦБПС), а в найбільших вишівських центрах започаткували бюро пролетарського студентства при губернських радах профспілок. ЦБПС обиралося на

всеукраїнській конференції пролетарського студентства у кількості 9 членів і 5 кандидатів. Губбюро обиралося щорічно на конференції пролетарського студентства у кількості 7 членів і 4 кандидатів [875, с. 101–102].

Збільшення кількості профсекцій, особливо у 1924-1925 н.р., змусило владу шукати шляхи до їх оптимізації. Реорганізацію профспілкових осередків передбачалося провести у 1925-1926 н.р. 16 травня того року відповідальний секретар ЦБПС Макс-Зайденберг у листі до ЦК КП(б)У повідомляв, що з нового навчального року кількість профсекцій у вишах скоротять, а у педагогічних навчальних закладах залишиться лише одна секція [156, арк. 108]. Власне, сам процес ліквідації ВБПС і створення єдиного профкому розтягнувся на весь 1925-1926 н.р. Водночас, голова Укрголовпрофосвіти Я. Ряппо у своїй праці зазначає, що на початку того навчального року в усіх вишах вже були злиті секції і «зліквідовано паралелізм» [935, с. 77]. Його твердження спростовують ряд фактів з Донецького [1161], Кам'янець-Подільського [482, арк. 1, 24, 89; 712, арк. 2; 1611, с. 19], Ніжинського ІНО [83, арк. 4зв., 6], низки інших педвишів [68, арк. 58; 74, арк. 199зв.; 76, арк. 4зв.; 327, арк. 47зв.; 328, арк. 11зв.; 329, арк. 11зв.; 337, арк. 5зв.; 349, арк. 13; 352, арк. 76зв., 101зв.; 461, арк. 110зв.; 743, арк. 54; 889, с. 76].

Діяльність студентських профспілкових організацій вишів УСРР регламентувалося нормативними документами: «Положенням про професійні секції у вузах, робфаках, технікумах, комвузах і радпартшколах» (прийняте у 1925-1926 н.р.) [69, арк. 5–10], «Положенням про делегатів і делегатські збори в профсекціях вузів, технікумів та робітфаків» (травень 1929 р.), «Положенням про студорганізації в технікумах» (1929 р.) [677, арк. 51–51зв., 54–54зв.], постановою ЦК ВКП(б) «Про структуру партійних і професійних організацій у вузах і втузах» (21 листопада 1930 р.) [678, арк. 120; 817, с. 155], інструкцією, затвердженою ЦБПС 26 серпня 1929 р. [680, арк. 89–91].

У другій половині 20-х рр. зростала чисельність членів профспілки за рахунок резерву з числа неорганізованого студентства. Якщо у січні 1924 р. студентські профспілки об'єднували 52% студентів педвишів, у грудні 1925 р. – 65,8%, то у жовтні 1926 р. – вже 73,3% [1575, с. 116]. У 1927-1928 н.р. в ІНО

членами профспілки були 73,4% студентів. У педтехнікумах цей показник важив набагато менше і не перевищував 17,5% [931, с. 47]. Потужний осередок діяв у Херсонському ІНО, який наприкінці 1927 р. об'єднав 97,4% студентів [679, арк. 1]. У Полтавському ІНО в 1926-1927 н.р. членами профспілки були 91,5% молоді [425, арк. 66], у 1928-1929 н.р. – 83,8% [93, арк. 33]; у 1925-1926 н.р. у Дніпропетровському – 82,9% [62, арк. 399зв., 401], Волинському – 76,4% [326, арк. 50зв.], Одеському – 74,8% [62, арк. 88зв., 95]; Кам'янець-Подільському – в 1925 р. – 75,4%, у 1926 р. – 87%, у 1928 р. – 81,8% [62, арк. 474зв; 118, арк. 56; 488, арк. 44зв.; 574, арк. 15; 675, арк. 16; 676, арк. 2зв., 61; 697, арк. 39]. Зростала кількість членів профспілки і в педтехнікумах, хоча, як зазначалося вище, за цим показником вони значно поступалися інститутам народної освіти. У Сумському ПТ у 1925-1926 н.р. серед студентів членством у профспілці були охоплені 82,3% [75, арк. 221зв.]. У Коростишівському [324, арк. 220; 325, арк. 30], Харківському українському [61, арк. 234; 1476, с. 64], Дніпропетровському російському [270, арк. 47] і Красноградському ПТ членами профспілки були від 75 до 80% молоді 75,7% [425, арк. 62]. Водночас, у Полтавському ПТ профспілка була не популярною: до неї входили лише 22,8% студентів [1334, с. 8]; Конотопському – в 1926-1927 н.р. – 16,9% [436, арк. 27], у січні 1929 р. – 32,3% [440, арк. 6]; Преславському болгарському – в 1929-1930 н.р. – 36,9% [112, арк. 150].

Такі ж тенденції мали місце і в 1930-х рр. У 1931 р. в Кам'янець-Подільському ІСВ членами профспілки були 89,2% студентів, у 1932 р. – 94,4% [118, арк. 56]; Вінницькому – в 1931-1932 н.р. – 79,4% [127, арк. 363]; Київському російському ПТ – в 1933-1934 н.р. – 83,9% [760, арк. 83]; Миколаївському – на 1 вересня 1933 р. – 41,5%, на 1 липня 1934 р. – 48,1% [403, арк. 18]. Водночас, у Бердянському ІСВ у 1932-1933 н.р. відсоток профспілковців становив 37% [131, арк. 26], у Новомосковському ПТ – у жовтні 1930 р. – 21,7% [98, арк. 6], Конотопському – у вересні 1933 р. – 10,4%, у липні 1934 р. – 25,9% [442, арк. 39].

Виконавчим органом профспілкової організації був профком, частину членів якого становили делеговані осередками КП(б)У і ЛКСМУ [285, арк. 6; 518, арк. 76; 676, арк. 61]. Авангардом профспілкових організацій був актив [676, арк.

61зв.; 1173]. Члени профкому збиралися на свої засідання, а члени профспілки зобов'язані були брати участь у загальних зборах [83, арк. 101; 192, арк. 124; 207, арк. 29; 216, арк. 23, 100; 679, арк. 1]. Голови профкомів входили до складу правлінь і партбюро інститутів та технікумів, а очільники комісій вводилися до відповідних комісій закладу [676, арк. 25].

Профкоми заслуховували звіти комісій, затверджували їх плани [324, арк. 221]. Певну увагу вони приділяли навчальній роботі, яку контролювала навчальна (академічна) комісія, що складалася, як правило, з трьох штатних членів і представників студентів у циклових комісій [77, арк. 36, 50; 743, арк. 58]. На засіданнях комісій обговорювали питання, пов'язані з успішністю студентів, плануванням навчальної роботи, проведенням екскурсій тощо [83, арк. 102зв.; 679, арк. 3]. Вони керували роботою представників від студентства в предметних комісіях, методкомах і навчально-контрольних комісіях, опікувалися науково-технічними гуртками [324, арк. 221; 676, арк. 65].

Громадську роботу студентської молоді організовувала культурно-масова (освітня) комісія, до складу якої входили член профкому, представники студклубу, редакції газети, президій гуртків [77, арк. 36, 50; 743, арк. 58]. На засіданнях розглядали питання, пов'язані з підготовкою до державних свят; роботою молоді у лікнепах, хатах-читальнях, різних клубах у місті; виїздом студентів у села для проведення там відповідної роботи тощо [83, арк. 101; 324, арк. 221; 672, арк. 59; 676, арк. 2; 679, арк. 3; 795, с. 97].

Про покращення матеріального становища студентів дбала економічна комісія профкому [77, арк. 36, 50; 743, арк. 58]. Вона формувала кошторис профкому, який складався з внесків членів спілки, що одержували стипендію, а також коштів, асигнованих спілкою «Робос»; шукали студентам тимчасову роботу, яку вони поєднували з навчанням [676, арк. 63, 65]; опікувалася гуртожитками і їдальнями [795, с. 97], касами взаємодопомоги [324, арк. 221].

У декількох наших публікаціях нам вдалося розглянути діяльність студентських профспілкових організацій педагогічних навчальних закладів УСРР у середині 20-х – у 30-х рр. ХХ ст. [1724; 1766; 1826, с. 15–38].

У вишах поширеними були професійні (профспілкові) гуртки, які вивчали «марксистсько-ленінську теорію і культшефство» [2065, с. 288]. Зокрема, профгуртки працювали у Волинському [65, арк. 562], Кам'янець-Подільському [472, арк. 134зв.; 478, арк. 30; 528, арк. 6; 678, арк. 109; 679, арк. 253], Київському [54, арк. 13, 84; 93, арк. 38зв.], Харківському [67, арк. 5], Чернігівському ІНО [743, арк. 58; 747, арк. 8зв.]; низці педтехнікумів [60, арк. 80зв., 366зв.; 61, арк. 29; 74, арк. 18зв., 72зв.; 75, арк. 241зв.; 93, арк. 30; 288, арк. 23; 324, арк. 221зв.; 326, арк. 21зв.; 327, арк. 10; 1334, с. 8; 1476, с. 65; 1831, с. 22]. В Одеському ІНО у другому триместрі 1925-1926 н.р. працювали 2 профсемінари [66, арк. 278], у Полтавському ІНО – школа профграмоти [93, арк. 35], а в Чернігівському – гурток профспілкового руху [87, арк. 11зв.].

На своїх зібраннях гуртківці виступали з доповідями та обговорювали їх [528, арк. 6; 573, арк. 54зв.; 587, арк. 85зв.; 596, арк. 3, 9–9зв.]. Відвідування занять було не високим, і складало, наприклад, у Кам'янець-Подільському ІНО – 65% [678, арк. 109; 679, арк. 253]. Не повною була відвідуваність занять гуртка з вивчення професійного руху у Чернігівському ІНО [744, арк. 13].

У 1920-1930-ті рр. широкого розмаху набула практика створення масових добровільних товариств культурно-освітнього напрямку, що ставили своєю метою сприяння партії і державі у реалізації завдань культурної революції [2098, с. 10].

Важко встановити відсоток студентів, охоплених роботою у конкретних добровільних товариствах, оскільки частина з них мали членство відразу у декількох організаціях. Можемо стверджувати, що цей відсоток був значним, зважаючи на те, що, наприклад, у Херсонському ІНО до складу досліджуваних організацій входили 93,9% студентів [93, арк. 31].

У вишах з 1923 р. працювали осередки Товариства друзів авіації і повітроплавання України та Криму (ТАПУК) [252, арк. 7, 8зв.; 2011, с. 21], а з 1924 р. – Товариства друзів хімічної промисловості («Доброхем») [902; 1543]. 14 квітня 1925 р. їх об'єднали у «Авіахім». На початку 1926 р. утворилося Товариство сприяння обороні СРСР (ТСО) [2011, с. 21]. На жаль, документів, які б ілюстрували діяльність цих товариств у педвишах обмаль. Зокрема, у Кам'янець-

Подільському ІНО працювали «тапуківці», які регулярно заслуховували доповіді, організували свято авіації [574, арк. 62; 594, арк. 57–57зв.], проводили екскурсії [2098, с. 12], виголошували у селах популярні доповіді [66, арк. 683зв.; 574, арк. 62; 588, арк. 58; 649, арк. 2зв., 7зв.]. Осередок мав свою невеличку бібліотеку [528, арк. 3зв.; 574, арк. 48, 115зв.; 588, арк. 58; 597, арк. 15; 1282]. У цьому ж виші [66, арк. 683зв.; 480, арк. 9зв.; 573, арк. 10зв.; 574, арк. 104зв.; 605, арк. 46–46зв.; 648, арк. 4; 649, арк. 8], а також в Одеському [66, арк. 278], Херсонському [458, арк. 122; 1237, с. 42] і Чернігівському ІНО [744, арк. 13зв.] діяли осередки «Доброхіму». «Авіахімівці» працювали у Кам'янець-Подільському ІНО [62, арк. 484зв.; 482, арк. 24; 527, арк. 14зв.; 1542], Вінницькому [205, арк. 9; 206, арк. 38; 215, арк. 19; 216, арк. 89] і Житомирському українських ПТ [288, арк. 22зв.].

В січні 1927 р. на базі «Авіахім» і ТСО створили товариство сприяння обороні й авіаційно-хімічному будівництву СРСР («Тсоавіахім») [1955, с. 123; 2099, с. 12], яке знайомило з історією розвитку авіації і повітроплавання, з різновидами систем аеропланів, з елементарною хімією, історією застосування газів війні [1916, с. 223].

Осередки «Тсоавіахіму» функціонували і в педвишах. Абсолютна більшість у цих осередках належала студентам. Наприклад, в Одеському ІНО він об'єднував 243 члени, з яких 233 були студентами [414, арк. 21]. Найбільше тсоавіахімівців було в Київському ІНО (у 1929 р. – 871) [93, арк. 38зв.; 1467]. Такий же осередок згодом функціонував у Київському ІНО [125, арк. 34]. У Катеринославському ІНО у лютому 1926 р. нараховувалося 452 членів цього товариства [268, арк. 149]. У листопаді 1929 р. лише на факультеті професійної освіти Дніпропетровського ІНО налічувалося 387 членів [269, арк. 29]. Осередки діяли також не менше як у 6 інших ІНО [70, арк. 27зв.; 83, арк. 101; 93, арк. 35; 288, арк. 32; 292, арк. 11; 679, арк. 170; 743, арк. 59; 2006, с. 93; 2050, с. 337], 4 ІСВ [218, арк. 46; 220, арк. 11зв.; 221, арк. 24зв.; 293, арк. 47, 66зв.; 434, арк. 16; 486, арк. 21], Криворізькому ІНО [274, арк. 45], 4 педінститутах [229, арк. 11; 235, арк. 38; 308, арк. 96; 396, арк. 39; 772, арк. 8; 1272; 1426], 24 педтехнікумах [61, арк. 44; 74, арк. 72зв.; 93, арк. 30, 40; 98, арк. 32, 34, 44; 112, арк. 50, 150; 119, арк. 68; 120, арк. 4, 51; 121, арк. 60;

189, арк. 24; 206, арк. 38; 209, арк. 15; 214, арк. 3; 243, арк. 75; 245, арк. 238; 288, арк. 44; 313, арк. 7; 324, арк. 224; 331, арк. 221; 371, арк. 49; 403, арк. 14; 445, арк. 13; 448, арк. 47зв.; 450, арк. 28зв.; 452, арк. 35; 510, арк. 8зв.; 537, арк. 26; 719, арк. 5зв.; 729, арк. 4; 755, арк. 6; 795, с. 293; 863, с. 25; 1074; 1334, с. 8; 1477, с. 2].

Члени осередків об'єднувалися у сотні, які поділялися на групи (чати) [324, арк. 224–224зв.; 1954, с. 66]. Вони зобов'язані були брати участь у всіх зборах. Доповідачі розповідали про авіаційні досягнення СРСР, методи і форми роботи серед населення, ділилися досвідом роботи окремих осередків «Тсоавіахіму» [93, арк. 40; 288, арк. 32; 414, арк. 21; 478, арк. 33–33зв., 40; 1296]. Молодь відвідувала заняття з військових дисциплін, проходила тактично-стройові заняття [93, арк. 40; 118, арк. 61; 181, арк. 64; 243, арк. 70–71, 75; 245, арк. 238; 288, арк. 32; 324, арк. 224–224зв.; 371, арк. 65, 69; 448, арк. 47зв.; 450, арк. 28зв.; 452, арк. 35; 1108; 1296]; практикувалося проведення екскурсій [93, арк. 40]. Заключним етапом навчання було проведення практичних занять у польових умовах [181, арк. 64; 182, арк. 64; 324, арк. 224–224зв.; 478, арк. 33зв., 40; 947, с. 275]. Практикували походи у протигазах [214, арк. 3; 308, арк. 96; 1272]. У педвишах оголошували військові навчальні «тривоги» [794, с. 52–53].

Членів товариства зобов'язували складати нормативи на отримання спортивних розрядів. У березні 1931 р. запровадили норми на отримання значка ГПО I ступеня, а в грудні 1932 р. – II-го [2046, с. 734]. Наприклад, у 1934 р. нормативи на значок ГПО склали 32% Кам'янець-Подільського педінституту; 8% здобули значок «Ворошилівський стрілець» [245, арк. 160зв., 165], Тульчинського ПТ – відповідно 17,7% і 4,5% [243, арк. 70–71, 75; 245, арк. 238]. Нормативи складали студенти низки інших інститутів і технікумів [181, арк. 64; 182, арк. 64; 214, арк. 3; 239, арк. 280; 306, арк. 40; 308, арк. 96; 309, арк. 4–5; 394, арк. 112; 403, арк. 13; 445, арк. 13; 1272; 1554].

У ряді випадків роботу вишівських осередків визнавали недостатньою. Зокрема, молодь ігнорувала військові заняття, траплялися порушення військової дисципліни, слабкою була стройова підготовка [216, арк. 34; 312, арк. 36; 371, арк. 65; 490, арк. 1; 641, арк. 96; 1039; 1074; 1108; 1467; 1477].

В одній із публікацій ми показали участь студентів педагогічних навчальних закладів Правобережжя у діяльності військово-оборонних громадських об'єднань у міжвоєнний період [1817].

Осередки «Тсоавіахіму» опікувалися роботу військових і стрілецьких гуртків, які діяли у 6 ІНО [62, арк. 354зв.; 83, арк. 101; 93, арк. 5, 35, 39; 326, арк. 31; 474, арк. 4; 478, арк. 33; 596, арк. 6; 648, арк. 4; 674, арк. 5; 676, арк. 3зв., 62зв.; 679, арк. 170; 1008], Житомирському [118, арк. 96] і Полтавському ІСВ [118, арк. 295]; Криворізькому ІПО [274, арк. 45]; Вінницькому [201, арк. 21; 220, арк. 8; 244, арк. 1зв.], Миколаївському [396, арк. 39], Польському педінститутах [772, арк. 79зв.], 18 педтехнікумах [60, арк. 80зв., 366зв.; 74, арк. 18зв., 235зв.; 76, арк. 110зв., 212зв.; 93, арк. 30; 112, арк. 50; 205, арк. 9; 214, арк. 3; 215, арк. 19; 216, арк. 39; 313, арк. 7; 373, арк. 19; 377, арк. 6; 448, арк. 47зв.; 450, арк. 28зв.; 452, арк. 35зв.; 537, арк. 25зв.–26; 540, арк. 32; 547, арк. 19зв.; 666, арк. 163зв.; 669, арк. 122зв.; 715, арк. 252, 262; 758, арк. 20; 760, арк. 96; 1334, с. 8]. Окрім цього, в Одеському ІНО існували стрілецько-тактичний, інженерний, артилерійський гуртки, гурток зв'язку [414, арк. 3]; у Кам'янець-Подільському – гурток військових знань [478, арк. 33]; Житомирському ІСВ – гурток по вивченню кулемета «Максим» [118, арк. 96], гуртки планеристів, мотоциклістів, першої медичної допомоги [1649, с. 16]; Бердянському ПТ – хімічний, першої медичної допомоги [371, арк. 49, 69]. У Полтавському ІНО працювали санітарні курси [93, арк. 35], а у Миколаївському педінституті – школа парашутистів [396, арк. 40].

Члени гуртків зобов'язані були відвідувати заняття, на яких їх навчали, наприклад у стрілецькому гуртку, стріляти, володіти станковим і ручним кулеметами тощо [118, арк. 96]. Студентів «озброювали» і теорією [371, арк. 49; 478, арк. 4зв.; 518, арк. 73зв.; 596, арк. 6]. Гуртківців готували до складання нормативів ГПО, «Ворошилівський стрілець» [101, арк. 37; 201, арк. 21; 244, арк. 1зв.; 313, арк. 7; 396, арк. 39; 397, арк. 26; 639, арк. 101; 715, арк. 62, 252, 262; 721, арк. 10; 772, арк. 8, 79зв.; 1421; 1475; 1645, с. 23; 2083, с. 16]. Підсумки роботи підводилися на змаганнях [191, арк. 108; 255, арк. 165; 395, арк. 38зв.–39; 396, арк. 39; 397, арк. 26, 42; 674, арк. 5; 676, арк. 15, 62зв.].

У тогочасному тоталітарному суспільстві як важлива складова військової підготовки розглядалася фізична культура і спорт, які сприймалася вже не як засіб виховання здорового пролетаріату (попри такі гасла), а як мобілізаційний ресурс, спосіб підвищення військової підготовки населення [2038, с. 2, 167].

У міжвоєнний період у педагогічних навчальних закладах діяли фізкультурні (спортивні) гуртки, зокрема, у 9 ІНО [36, арк. 117; 54, арк. 13, 101; 62, арк. 606; 66, арк. 278, 719–719зв.; 67, арк. 6; 93, арк. 34зв., 39; 268, арк. 150; 326, арк. 31; 458, арк. 122; 528, арк. 6; 605, арк. 86; 649, арк. 1зв., 3–3зв.; 676, арк. 3зв.; 747, арк. 8зв.; 1237, с. 42; 1277, с. 91], 4 ІСВ [118, арк. 295; 131, арк. 135; 389, арк. 69; 2050, с. 337], 6 педінститутах [178, арк. 71, 196; 230, арк. 11; 245, арк. 165; 641, арк. 26; 772, арк. 8, 79зв.; 1609, с. 72], 25 педтехнікумах [60, арк. 162зв.; 74, арк. 72зв., 285зв.; 75, арк. 60зв., 109зв.; 76, арк. 17зв., 51зв., 141зв., 188зв.; 77, арк. 47; 112, арк. 50; 119, арк. 68; 120, арк. 51; 243, арк. 70; 270, арк. 126; 313, арк. 7; 325, арк. 41; 369, арк. 4зв.; 371, арк. 49; 373, арк. 19; 377, арк. 6; 403, арк. 13; 445, арк. 13; 511, арк. 2; 755, арк. 7; 760, арк. 40, 96; 1334, с. 8; 1605, с. 341; 1831, с. 22; 1912, с. 132; 1913, с. 430; 1954, с. 64]. У середині 30-х рр. більшість спортгуртків увійшли у структуру «Тсоавіахіма» [243, арк. 35]. Вони поділялися на секції [396, арк. 40; 443, арк. 83; 772, арк. 8, 79зв.; 1603, с. 85; 1649, с. 17; 1645, с. 23].

Свої результати гуртківці демонстрували на змаганнях, у конкурсах-оглядах. Так, у 1933-1934 н.р. Польський педінститут, який взяв участь у такому заході, присвяченому кращій фізкультурі серед вишів республіки, було визнано одним з найкращих [772, арк. 8, 79зв.]. У 1934-1935 н.р. Бердянський учительський інститут посів 1-е місце в області, 2-е – в Україні, 3-є – в СРСР за ефективністю фізичного виховання студентів [1894]. У першому семестрі 1937-1938 н.р. команда штангістів на всеукраїнському змаганні виборола 1-е місце серед учительських інститутів, 5-е – серед усіх педвишів республіки [794, с. 61]. У вишах обов'язково проводили спартакіади, переможці яких брали участь у всукраїнській спартакіаді студентів університетів і педінститутів, наприклад, у Житомирському [310, арк. 7; 976] і Запорізькому педінститутах [782, арк. 81зв.].

Окрім, спортивних і фізкультурних гуртків у педагогічних навчальних закладах діяли гуртки чи команди з окремих видів спорту. Так, у Кам'янець-Подільському ІНО функціонували футбольний, санний і ковзанярський гуртки [33, арк. 8зв.; 574, арк. 8зв.]; Полтавському педінституті – баскетбольна й волейбольна команди [1645, с. 23]; Вінницькому українському ПТ – гандбольна [191, арк. 107] та волейбольна [255, арк. 70зв.], Миколаївському – футбольна і волейбольна [403, арк. 13], Тульчинському – лижна і футбольна [243, арк. 70]. У педвишах функціонували також шахово-шашкові гуртки [54, арк. 13, 84, 101; 62, арк. 606; 66, арк. 719; 178, арк. 71; 235, арк. 39; 397, арк. 26; 478, арк. 30; 574, арк. 62; 549, арк. 3, 9; 1609, с. 72; 2034, с. 165; 2050, с. 337].

Загалом, маємо констатувати, що у фізкультурну і спортивну роботу було «втягнуто» далеко не всіх студентів. Зокрема, кореспондент журналу «Студент революції» Шарів твердив, що у ній брали участь близько 10% харківських студентів [1541, с. 24].

У вишах діяла широка мережа місцевих осередків Міжнародної організації допомоги робітникам (борцям революції) (МОДР), які мали надавати матеріальну та моральну допомогу «борцям революції, жертвам класової боротьби в усіх країнах шляхом пробудження та виявлення активних форм міжнародної солідарності трудящих» [1629, с. 65]. Серед педвишів один із найбільших осередків МОДРу діяв у Київському ІНО. Наприкінці 1923 р. він об'єднував 360 студентів вишу [54, арк. 84], у лютому 1924 р. – 430 [54, арк. 12], у 1929 р. – 706 [93, арк. 38зв.], у січні 1930 р. – 707 [1467]. Осередки функціонували також у 10 ІНО [65, арк. 749; 66, арк. 278; 83, арк. 101; 93, арк. 35; 269, арк. 29; 292, арк. 11; 478, арк. 29; 518, арк. 74зв.; 573, арк. 10зв.; 574, арк. 79, 104; 605, арк. 47; 648, арк. 4; 649, арк. 7зв.; 676, арк. 3зв., 62зв.; 744, арк. 13зв.; 1136; 1237, с. 42; 2006, с. 93; 2050, с. 337], 3 ІСВ [118, арк. 295; 218, арк. 46; 220, арк. 11зв.; 221, арк. 24зв.; 486, арк. 21], Київському ІПО [125, арк. 34], Вінницькому педінституті [229, арк. 11; 235, арк. 38], 24 педтехнікумах [74, арк. 72зв.; 93, арк. 30, 40зв.; 98, арк. 32, 44; 112, арк. 50, 150; 119, арк. 68; 120, арк. 4, 51; 121, арк. 60; 216, арк. 34; 243, арк. 70, 75; 249, арк. 3; 313, арк. 7; 331, арк. 221; 368, арк. 10зв.; 371, арк. 49, 65; 375,

арк. 8зв.; 399, арк. 58зв.; 425, арк. 63зв.; 445, арк. 13; 450, арк. 28зв.; 452, арк. 35; 537, арк. 26; 719, арк. 5зв.; 755, арк. 6; 760, арк. 96; 795, с. 293; 1334, с. 8].

Поточна робота модрівців зводилася головним чином до збору коштів для допомоги трудящим, що переслідувалися за кордоном [93, арк. 40зв.; 120, арк. 34; 235, арк. 38; 243, арк. 70; 537, арк. 26; 1488; 1673, с. 50]. Вони брали участь у політичних кампаніях за визволення політичних в'язнів у різних країнах, виступали проти репресій [118, арк. 61; 121, арк. 60; 176, арк. 101; 448, арк. 47зв.; 450, арк. 28зв.; 597, арк. 15; 634, арк. 102зв.–103; 670, арк. 49–50; 1297; 1673, с. 50], організовували тематичні вечори та інтернаціональні дні [66, арк. 278; 118, арк. 295; 130, арк. 175; 288, арк. 43зв.; 311, арк. 7; 371, арк. 64; 382, арк. 7зв.; 478, арк. 29; 1297; 1919]. Осередки інформували про проведену роботу, вміщуючи тематичні дописи у своїх «Бюлетенях» [448, арк. 47зв.; 450, арк. 28зв.; 452, арк. 35]. У деяких педвишах функціонували модрівські (інтернаціональні) гуртки [244, арк. 1зв.; 760, арк. 40, 96; 1334, с. 8].

Для боротьби з дитячою безпритульністю створювалися осередки громадської організації «Друзі дітей». Поступово зростали осередки товариства у педвишах, зокрема у Київському ІНО, який започаткували у 1923-1924 н.р. До його складу ввійшов 51 член [54, арк. 84]. У 1929 р. він зріс до 443 осіб [93, арк. 38зв.], а в 1930 р. – до 463 [1467]. Такі ж осередки функціонували також у 7 інших ІНО [35, арк. 127зв.; 65, арк. 749; 66, арк. 278; 459, арк. 36; 474, арк. 4; 480, арк. 9зв.; 482, арк. 22, 24, 81; 487, арк. 8; 574, арк. 48зв.; 605, арк. 85зв.; 648, арк. 4; 649, арк. 2зв., 7зв.; 1645, с. 17; 2006, с. 93; 2050, с. 337], Вінницькому українському [206, арк. 38; 209, арк. 15–15зв.], Запорізькому [368, арк. 10зв.; 863, с. 25], Красноградському [425, арк. 63зв.], Могилів-Подільському [74, арк. 72зв.], Полтавському [1334, с. 8] і Преславському болгарському ПТ [112, арк. 50, 150]. Крім цього, у 1925-1926 н.р. у Донецькому ІНО працював гурток дитячого руху [62, арк. 666зв.], а в Кременчуцького ПТ – юнацького руху [74, арк. 285зв.].

Практична робота осередків мала різні форми. Зокрема, організовувалися дитячі свята («змичка з дітьми») [574, арк. 44зв.], місячники допомоги дитині [832; 1086; 1097; 1257; 1319; 1919], кампанії допомоги безпритульним дітям [1340].

Відбувалися різні благодійні акції. Матеріально допомагали студенти Кам'янець-Подільського [471, арк. 46, 58зв.; 571, арк. 14зв.; 572, арк. 21; 649, арк. 2зв., 7зв.; 676, арк. 3зв., 62зв.; 1452], Київського [54, арк. 13], Миколаївського ІНО [1919]; Артемівського [76, арк. 141] і Мелітопольського ПТ [375, арк. 8зв.; 376, арк. 8зв.]. Члени осередків організували при студентських клубах «дитячі команди», оформляли дітей в школи, влаштовували підлітків на підприємства [52, арк. 38зв.; 574, арк. 48зв.; 605, арк. 163зв.], проводили дитячі ранки, брали шефство над дитбудинками тощо [66, арк. 279; 1846, с. 231; 1857; 1919].

З 1924 р. у педвишах діяли осередки товариства «Культурного єднання із селом» («Культзмичка»), основною метою якого було піднесення культурного рівня на селі [66, арк. 278; 93, арк. 35зв., 40зв.; 268, арк. 149; 371, арк. 33зв., 49; 458, арк. 122; 478, арк. 43–43зв.; 487, арк. 39–39зв.; 496, арк. 30; 2006, с. 93]. «Культзмичківці» організували школи, сільбуди, хати-читальні, бібліотеки, гуртки, лікнепи, екскурсії селян до міста, сприяли роботі вчителів, допомагали під час посівних кампаній [66, арк. 278; 93, арк. 35зв., 40; 268, арк. 149; 1645, с. 17].

У педагогічних навчальних закладах працювали осередки товариства Українського Червоного Хреста [74, арк. 72зв.; 112, арк. 50, 150; 119, арк. 68; 313, арк. 7; 371, арк. 36зв.; 445, арк. 13; 486, арк. 21; 529, арк. 37; 719, арк. 5зв.], члени яких складали нормативи на значок «Готовий до санітарної оборони», організували санпости, закупляли аптечки [243, арк. 70, 75; 547, арк. 65–66].

Діяли осередки Всеукраїнського товариства із земельного облаштування трудящих євреїв «Озет». Зокрема, в Київському ІНО 1929 р. нараховувалося 176 «озетівців» [93, арк. 38зв.], у січні 1930 р. – 323 [1467]. У червні 1930 р. в газеті «Кузня освіти» в одному із дописів йшлося, що членами «Озету» були 740 осіб (!). Окрім євреїв, до осередку входили і представники інших національностей 1350 []. Ця організація функціонувала і в низці інших закладів [61, арк. 44; 93, арк. 30; 98, арк. 44; 118, арк. 295; 125, арк. 34; 177, арк. 255; 292, арк. 11; 331, арк. 221; 434, арк. 16; 445, арк. 13; 693, арк. 3]. Відомо, що у 1931-1932 н.р. 10 «озетівців» Одеського єврейського ПТ самообілізувалися до м. Біробіджану – центру Єврейської автономної області Росії [107, арк. 20]. Осередки «Озету» діяли і в

педтехнікумах інших національних меншин, наприклад, в Київському російському [120, арк. 5] і Проскурівському польському [719, арк. 5зв.].

У середині 1924 р. у педвишах почали створюватися осередки «Товариства допомоги жертвам інтервенції», які мали промоніторити втрати від інтервенції, яких зазнало населення під час громадянської війни, у т.ч. і самі студенти [723, арк. 6–7, 9–9зв.]. Студенти-члени товариства розповсюджували серед населення відповідні заяви і заповнювали бланки, провели у місті «тиждень допомоги жертвам інтервенції», виїжджали у села [573, арк. 33зв.; 574, арк. 104зв.; 597, арк. 14зв.; 649, арк. 2зв., 7зв.; 723, арк. 1; 724, арк. 5; 743, арк. 59; 1002]. У педвишах працювали осередки організації «Друзів радіо» (радіогуртки) [62, арк. 666зв.; 70, арк. 27зв.; 93, арк. 35зв., 39; 118, арк. 295; 177, арк. 255; 189, арк. 24; 370, арк. 8зв.; 376, арк. 8зв.; 458, арк. 122; 639, арк. 113; 648, арк. 4; 649, арк. 7зв.; 666, арк. 163зв.; 669, арк. 122зв.; 947, с. 275; 1195; 1237, с. 42; 1685, с. 8; 1885, с. 58; 1954, с. 64; 2050, с. 337]. Робота гуртківців полягала, насамперед, у влаштуванні «радіоприйомника» [93, арк. 35зв.; 605, арк. 85зв.; 649, арк. 7зв.; 1010; 1609, с. 36; 2006, с. 93; 2046, с. 734]. Крім того, у цих закладах діяли фото- і кіногуртки [62, арк. 533зв.; 93, арк. 34зв., 39; 118, арк. 295; 130, арк. 72; 131, арк. 135; 177, арк. 196; 239, арк. 279; 243, арк. 35, 68–69; 245, арк. 182; 373, арк. 19; 396, арк. 39; 403, арк. 13; 639, арк. 113; 947, с. 275], осередки товариств «Техніка масам» [118, арк. 295], «Автодор» [93, арк. 35зв.; 118, арк. 61; 445, арк. 13; 772, арк. 79зв.; 486, арк. 21; 634, арк. 102зв.], «Друзі книги» [1645, с. 17], Товариства пролетарського туризму («Укртуре») [118, арк. 295; 119, арк. 68; 448, арк. 47зв.; 450, арк. 28зв.].

Процеси будівництва вищої школи, участь молодіжних організацій у пролетаризації інститутів та технікумів, побут та настрої студентів, їхня участь в ідеологічній роботі серед населення яскраво відображені у періодичній пресі навчальних закладів педагогічного профілю. У 20-х рр. реалізували ідею щодо створення студентського видання. З листопада 1922 р. по 1933 р. виходив журнал «Студент революції» (орган всеукраїнської ради пролетарського студентства) [145, арк. 74; 1843, с. 160]. Декілька своїх публікацій ми вперше в українській історіографії присвятили комплексному аналізу матеріалів цього джерела [1733-

1735; 1748; 1795; 1798; 1799; 1802; 1807]. У вересні 1922 р. започаткували журнал ЦБКС УСРР «Знамя пролетарського студентства» [144, арк. 7].

Ряд педагогічних навчальних закладів мали свої періодичні видання, які можна поділити на журнали (альманахи, часописи), друковані газети, стінгазети. Проводили постановку «живих та світлових» газет. Що стосується журналів, то заслуговує на увагу рукописний журнал «Червона грань», який випускав літературний гурток Волинського ІНО у 1920-ті рр. [296, арк. 10; 1590, с. 308; 1696, с. 33]. У 1923-1924 н.р. у виші видавався студентський часопис «Незаможник» [32, арк. 143]. У березні 1922 р. в Кам'янець-Подільському ІНО започаткували літературний альманах «Буяння», редактором якого був студент вишу В. Кириленко [1901, с. 61–62; 1927, с. 239]. У 1922 р. у виші видавали журнал «Студентська трибуна» [564, арк. 25зв.–26; 572, арк. 38; 577, арк. 28–29].

У Вінницькому ІНО на початку 20-х рр. виходив часопис «Струмки» [257, арк. 110зв.]. Полтавський ІНО друкував журнал «Іновець» [1645, с. 17]; Коростишівський ПТ – часопис «Студентська думка» (з 1928 р. – «Іллічівка» [324, арк. 221зв.]); Житомирський український ПТ – журнал «Творець-Пролетар» [337, арк. 18зв.]; Білоцерківський ПТ – журнал «Червоні заграви» [1139]; Київський польський – «Польський журнал Київського польського педтехнікуму»; Кременчуцький ПТ – «Червона зміна» [1866, с. 46]. У Золотоношському [76, арк. 17зв.] і Куп'янському ПТ виходили журнали під назвою «Молодняк» [93, арк. 3]. У першому з цих закладів видавався ще й «Альманах» [76, арк. 17зв.]. Свій журнал мав Одеський ІНО [66, арк. 277]. На жаль, його назви виявити не вдалося. Це ж стосується і громадсько-літературного журналу Миколаївського ІНО [1521].

Виходили міжвузівські багатотиражні газети. Наприклад, у Києві видавалася газета «Радянський студент» [1589, с. 126], а в Дніпропетровську – «Студент Жовтня» [1673, с. 51]. Кам'янець-Подільське ОБПС видавало газету «Студент Прикордоння» [476, арк. 36; 684, арк. 53; 714, арк. 42; 1506; 1524].

У 1920-ті рр. молодь почала видавати багатотиражні газети окремих вишів. 8 квітня 1927 р. вийшов перший номер газети Харківського ІНО «Робітник освіти» (з 15 грудня 1928 р. – «Іновець» [1998, с. 24–25]). У Кам'янець-

Подільському ІНО виходили газети «Червоний студент» [600, арк. 102] і «Вісти» [574, арк. 142]; Київському ІНО (ІСВ) – «Кузня освіти» [93, арк. 39зв.] (з 1931 р. – «За комуністичні кадри») [2047, с. 27]; Миколаївському ІНО – «Студент-пролетарій» [2090, с. 142], «Червоний коваль», «Молодий робітник», «Молода гвардія» [1866, с. 50]; Одеському – «Студент Жовтня» [413, арк. 8]; Бердянському ПТ – «Молодий освітянин» [795, с. 19]; Білоцерківському – «Кузня культури» [1278, 1477], Катеринославському – «Червоний педкурсант» [1866, с. 50], Коростишівському – «Студентська думка» [324, арк. 222], Новоград-Волинському – «Червоний вчитель» [1866, с. 50], Ржищівському – «За комуністичні кадри» [120, арк. 6]. Дніпропетровські ІНО та педтехнікум, Запорізький, Луганський, Одеський і Чернігівський педінститути видавали газети під спільною назвою «За більшовицькі педкадри», Київський педінститут – «За комуністичне виховання», Харківський – «За більшовицького педагога», Полтавський – «За більшовицькі темпи», Житомирський і Сумський – «За більшовицькі кадри»,

Значною популярністю серед молоді користувалися стінгазети, які видавали «за гарячими слідами» і були найпоширенішими у середовищі студентської преси. Зокрема, стінгазети виходили у Волинському [296, арк. 10], Дніпропетровському [1673, с. 50], Донецькому [1161; 1198, с. 47], Катеринославському [53, арк. 71], Миколаївському [65, арк. 749; 389, арк. 69; 1426; 1521], Чернігівському ІНО [38, арк. 20; 742, арк. 46], інших інститутах і технікумах [54, арк. 13; 65, арк. 690зв.; 66, арк. 277; 76, арк. 17зв.; 93, арк. 3, 10зв.; 118, арк. 295; 120, арк. 6; 121, арк. 68; 131, арк. 134; 132, арк. 178зв.; 212, арк. 33; 230, арк. 3; 235, арк. 38зв.; 243, арк. 72; 288, арк. 22зв.; 298, арк. 8; 300, арк. 24; 313, арк. 6; 368, арк. 10; 371, арк. 49, 68; 443, арк. 85; 458, арк. 122; 518, арк. 72; 537, арк. 25зв.; 547, арк. 20; 715, арк. 253зв., 262; 719, арк. 3зв.; 772, арк. 9; 841, с. 65; 1139; 1169; 1300, с. 60; 1476, с. 65; 1609, с. 36, 73; 1634, с. 23; 1638, с. 241; 1831, с. 22; 1956, с. 44; 1998, с. 22].

У вишах видавалися і спеціальні номери стінгазет, які приурочували певним подіям. Наприклад, у 1934-1935 н.р. в окремих номерах стінгазети Житомирського педінституту йшлося про боротьбу з «контрреволюційним націоналізмом і троцькізмом», вбивство С. Кірова. Було випущено стінгазети до

річниць Т. Шевченка, А. Чехова, В. Маяковського та ін. [1129]. Окрім цього, свої стінгазети випускали гуртожитки [132, арк. 178зв.; 219, арк. 57зв.; 300, арк. 24].

Успішній роботі редколегій перешкоджала надто сувора цензура з боку владних органів. Зокрема, про це йшлося в одному з номерів багатотиражної газети «Комсомолец Прикордоння». Один з дописувачів скаржився, що під час випуску стінгазети Проскурівського українського ПТ вона пройшла через руки 12 цензорів. Як наслідок, після перевірок цих «контролюючих інстанцій» видавати вже не було чого [1269]. Подібне мало місце і в Миколаївському ІНО [1515].

Для підвищення якості матеріалів преси і їх пропагандистської ролі в житті молоді, практикувалися студентські суди над стінгазетами. Наприклад, у 1926 р. «судили» видання Донецького ІНО, оскільки участь у його роботі брали лише 10-15% студентів [1161]. У жовтні 1928 р. такий же суд провели у Кам'янець-Подільському ІНО [678, арк. 79зв.]. Позитивних наслідків так і не було досягнуто.

Досить популярними у закладах були постановки усних «живих і світлових газет». Наприклад, у Київському ІНО у першому кварталі 1923 р. «живу газету» читали 4 рази. Вони мали різний характер: політичний (розповіді, приурочені 25-річчю РКП(б), рурським подіям, «єдиному робітничому фронту»), полемічний (дискусії щодо доцільності УКП (боротьбистів) тощо). На цих зібраннях молодь мала змоги зачитати свої фейлетони, вірші [34, арк. 36]. «Жива» преса у виші практикувалася і в наступні роки [54, арк. 13, 101]. Ставилися ці газети і у Волинському [293, арк. 66зв.], Кам'янець-Подільському [497, арк. 43] та Одеському ІНО [66, арк. 277]; вінницьких педінституті [218, арк. 46; 220, арк. 11зв.] та українському ПТ [191, арк. 107; 209, арк. 15; 216, арк. 23], Бердянському [1172, с. 65], Глухівському [1300, с. 60], Конотопському [442, арк. 42], Коростишівському [324, арк. 221зв.], Проскурівському українському [1588, с. 259], Ржищівському [120, арк. 6], Тульчинському ПТ [243, арк. 72].

Навколо газет гуртувався актив студентських кореспондентів (студкорів), які об'єднувалися у студкорівські (газетні) гуртки, зокрема, у Донецькому [1198, с. 47], Кам'янець-Подільському [497, арк. 43; 998; 1948, с. 128]. Київському [54, арк. 84], Харківському [67, арк. 7], Херсонському ІНО [679, арк. 3]; Криворізькому

ПО [274, арк. 45]; 10 ПТ [60, арк. 80зв.; 77, арк. 48; 93, арк. 10зв.; 216, арк. 17; 760, арк. 40; 863, с. 25; 1172, с. 65; 1334, с. 8; 1831, с. 23; 2034, с. 163].

Мали місце випадки, коли студентів переслідували. Наприклад, проти кореспондента Полтавського ІСВ Єщенка, який у пресі критикував керівництво закладу, провели кампанію, після чого виключили з комсомолу, а згодом і відрахували з вишу [1217].

Студентів зобов'язували щоденно читати газети (у Кам'янець-Подільському ІНО [519, арк. 4] і Житомирському єврейському ПТ) [177, арк. 255]. Щоправда, не у всіх вишах молодь виконувала ці зобов'язання [371, арк. 43, 47; 521, арк. 49].

Студентство брало участь у кампаніях з мобілізації коштів на різні господарські потреби держави. Зокрема, його залучали до передплати позик, пов'язаних з виконанням п'ятирічних планів. Найбільш плідно молодь «включилася» у цю роботу в роки першої п'ятирічки. Наприклад, у Дніпропетровському ПО у червні 1931 р. 213 студентів перечислили 12080 руб. своєї стипендії (55,7% від загального фонду) на рахунок позики «3-го вирішального року» [271, арк. 98]. На реалізацію позики підписалися також студенти Волинського [293, арк. 67] і Київського ІНО [1313]; Житомирського [296, арк. 5зв.; 1483], Кам'янець-Подільського [101, арк. 91; 504, арк. 1; 626, арк. 58], Київського [1131; 1314], Сумського [1120] і Уманського ІСВ [193, арк. 27]; Одеського ПО [419, арк. 7]; Вінницького єврейського [121, арк. 69], Кам'янець-Подільського [121, арк. 59] і Преславського болгарського ПТ [112, арк. 152].

Студенти Житомирського [999; 1267], Миколаївського [384, арк. 87зв.], Херсонського ІСВ [130, арк. 210.]; Одеського педінституту [1509]; Кам'янець-Подільського [547, арк. 20зв.] і Конотопського ПТ [444, арк. 6зв.], Харківського ПТ політехнічної освіти [448, арк. 49.] передплачували позики і наступних двох п'ятирічок. Що стосується третьої п'ятирічки, то зафіксовано лише поодинокі свідчення. Зокрема, у серпні 1939 р. 134 студенти Житомирського педінституту підписалися на позичку «третьої п'ятирічки другого року» на суму 41735 руб. [310, арк. 19.]. Щодо інших вишів, то подібних фактів не виявлено.

Студентська молодь здійснювала підписку і на позики індустріалізації. Наприклад, першу позику передплачувало студентство Кам'янець-Подільського ІНО [675, арк. 58; 676, арк. 15, 61зв.], Вінницького українського [215, арк. 60] і Коростишівського ПТ [324, арк. 220зв.]; другу – Кам'янець-Подільського [678, арк. 65] і Полтавського ІНО [93, арк. 33зв.], Білоцерківського ПТ [93, арк. 10зв.]; третю – Волинського [294, арк. 23зв.], Кам'янець-Подільського [498, арк. 7], Київського [93, арк. 38], Полтавського ІНО [93, арк. 33зв.]; Бердянського [371, арк. 48], Білоцерківського [93, арк. 10зв.], Куп'янського [1093], Маріупольського [371, арк. 65]. Молодь вносила кошти на потреби індустріалізації і в наступні роки (Житомирський [130, арк. 106], Сумський [1445], Уманський ІСВ [130, арк. 19]; Житомирський єврейський ПТ [1184], Запорізький [863, с. 44], Проскурівський польський [245, арк. 155] і Житомирський український ПТ [341, арк. 39]).

Студентство брало участь у закупівлі облігацій селянської позики, наприклад, у Кам'янець-Подільському [488, арк. 48; 675, арк. 38, 58; 676, арк. 15, 16, 61зв.] і Київському ІНО [984].

Молодь залучали до участі у зборах коштів на потреби оборони країни. Так, хлопці і дівчата Кам'янець-Подільського ІНО проводили збір коштів на будівництво чотирьох літаків – «Кам'яничина», «Комсомолец Прикордоння» [497, арк. 21–21зв.], «Червоний літак» [487, арк. 48; 488, арк. 44зв.], «Студент революції» [674, арк. 5; 679, арк. 116]; Київського ІНО – «Червоний студент» [984]; Полтавського ІНО – «Відповідь Чемберлену» [93, арк. 34]; Херсонського ІНО – «Студент революції» [679, арк. 2; 1116]; Київського ІСВ – «Клим Ворошилов» [1021]; Київського ІПО – «Правда» [1527]; Вінницького педінституту – ім. Постишева [223, арк. 27зв.]. Збирала кошти на будівництво літаків молодь Бердянського [371, арк. 44], Білоцерківського [93, арк. 10зв.], Золотоношського [120, арк. 4], Коростишівського [324, арк. 220зв.], Маріупольського ПТ [371, арк. 65]. Крім того, збирали кошти на будівництво цілих ескадрилій (Кам'янець-Подільський ІНО [679, арк. 116], Київський ІСВ [1134], Кам'янець-Подільський ПТ [547, арк. 67]). Студенти Харківського ІНО у 1923 р., провівши неділеньник, виручені кошти передали на потреби червоної авіації [1007, с. 84; 1341]. У фонд

оборони країни надіслали кошти студенти Кам'янець-Подільського ІСВ [1496] і Білоцерківського ПТ [1278]. Молодь Київського польського ПТ збирала кошти на танк ім. Держинського і підводний човен [120, арк. 34]. На підводний човен надали кошти студенти Бердянського [371, арк. 48, 49], Золотоношського [120, арк. 4], Маріупольського ПТ [371, арк. 65]. Інші потреби Червоної армії фінансувало студентство Кам'янець-Подільського ІНО [493; 686, арк. 1зв.; 1486], київських ІНО [1165] та ІСВ [1032], Бердянського [371, арк. 44, 49], Маріупольського [371, арк. 65] і Ржищівського ПТ [1031].

У вишах проводилися й інші кампанії. Зокрема, періодично відбувалися дні індустріалізації [93, арк. 38; 295, арк. 96; 371, арк. 48; 680, арк. 76; 1076; 1157]. Всі виручені кошти від проведення цих днів пішли на потреби індустріалізації.

Правлячий режим вимагав від трудящих докласти всіх зусиль для дострокового виконання нереальних сталінських директив. На початку 30-х рр. у лексикон ввели нове поняття – «трудоий фронт», учасниками якого були студенти. З них формували «штурмові бригади» для ліквідації численних проривів, що все частіше виникали в радянській економіці [1966, с. 341]. Так, студенти луганських ІПО і ПТ [1116; 1271], Сталінського ІПО надали посильну допомогу шахтарям [129, арк. 53], а Мар'їнського ПТ – робітникам копалень [98, арк. 90]. Студенти Волинського ІНО брали участь у мобілізації робітників на Донбас [289, арк. 4; 293, арк. 6бзв.]. Гадяцькі студенти у 1931 р. на залізничній станції розвантажили 14 вагонів зерна [1126], а шепетівські – імпортовану техніку, що йшла на обладнання Харківського тракторобудівного заводу [1339]. Ударно працювала і молодь Черкаського ІСВ [1519] та Ржищівського ПТ [1327]. Чимало хлопців і дівчат Запорізького [863, с. 30; 1664, с. 12] і Київського ІНО [Цит. за: 2046, с. 677–678], Криворізького [130, арк. 242] і Харківського ІПО [943, с. 143–145], Корсунського ПТ [129, арк. 19] будували гіганти перших п'ятирічок – Харківський тракторобудівний завод, «Криворіжсталь», Дніпрогес і т.д. Регулярно проводилися суботники, недільники, які переважно проходили організовано [38, арк. 20; 93, арк. 3зв.; 205, арк. 11; 296, арк. 31; 371, арк. 44, 65, 69; 441, арк. 228; 487, арк. 53; 519, арк. 4; 1248].

Залучали молодь і до інших видів робіт. Студенти брали участь у підготовчих роботах з проведення перепису населення [308, арк. 106; 819; 2049, с. 20], виборів до Верховної Ради СРСР та Верховної Ради УРСР, місцевих рад [93, арк. 3зв.; 245, арк. 159, 166; 308, арк. 18зв.; 387, арк. 59; 403, арк. 30; 444, арк. 5зв.; 719, арк. 5; 863, с. 63–64; 916; 1208], кампаніях агітації за перехід молоді до заощаджень [504, арк. 1; 511, арк. 30; 1123], у перевірці роботи хлібних крамниць [768, арк. 13], стягуванні заборгованості з місцевих підприємств, окремих громадян, які мали борги зі сплати податків [118, арк. 139], допомагали у проведенні товариством «Озет» переселенської кампанії [121, арк. 69], проводили паспортизацію населення міста [1609, с. 34], були учасниками судів над «старою школою» [1197] тощо. Студентство делегувало своїх представників до місцевих представницьких органів [74, арк. 235зв.; 432, арк. 20; 508, арк. 40; 675, арк. 14; 719, арк. 5; 1478, с. 62; 1480]. Частина молоді виконувала функції народних засідателів [673, арк. 18].

Таким чином, одним із найважливіших аспектів життя студентської молоді педагогічних навчальних закладів була громадська робота, яка виділялася багатогранністю і різновекторністю. Поступово охоплюваність нею студентів зростала.

Значна увага приділялася внутрішньовишівській громадській діяльності, яка значною мірою концентрувалася у студентському клубі, що був центром громадсько-виховної, політично-освітньої і культурної роботи у виші. У його структурі працювали гуртки. Представники самоврядних студентських організацій входили до складу керівних органів навчальних закладів, були учасниками циклових, контрольних-ревізійних, стипендіальних комісій, комісій із проведення практики та стажування, комісій із студентських питань. Вони досить активно захищали й відстоювали навчальні, соціально-економічні й побутові інтереси своїх товаришів.

На процеси становлення та розвитку радянської системи освіти активно впливали студентські самоврядні організації – студкоми. На початку 20-х рр. спочатку паралельно із студкомами, а згодом самостійно функціонували

студентські профспілкові організації. У 1923-1924 н.р. їх об'єднали у виконавче бюро профсекцій, яке сприяло у реалізації заходів Укрголовпрофосвіти щодо пролетаризації і реформування вищої школи; брало участь в роботі приймальних, стипендіальних та інших комісій вишів; організовувало культурно-освітню роботу; охороняло навчальні та матеріальні інтереси молоді; скликало збори, конференції студентства тощо. Невдовзі функції ВБПС передали профкому секції «Робос», який, окрім вищезазначених, отримав ще й функцію контролю за чистотою студентських лав, що бачилися виключно робітничо-селянськими. На відміну від студкомів, які відстоювали думку студентського колективу, профкоми виходили з інтересів адміністрації вишу і НКО. Значну увагу профкомівці приділяли політичному вихованню, ідеологічній роботі. У вишах поширеними були професійні гуртки, які вивчали марксистсько-ленінську теорію і культурно-освітнє шефство.

У 1920-1930-ті рр. більшовики творили і всіляко підтримували лояльні і підконтрольні їм осередки масових добровільних товариств культурно-освітнього напрямку, що ставили за мету сприяти партії і державі у реалізації завдань культурної революції. Серед них – товариство «Тсоавіахім», яке знайомило студентство з історією розвитку авіації і повітроплавання, з елементарною хімією тощо. Молодь відвідувала заняття зі стрілецької справи, проводилися тактично-стройові заняття.

У вишах діяли осередки Міжнародної організації допомоги робітникам. Студенти-модрівці збирали кошти для допомоги трудящим, що переслідувалися за кордоном; брали участь у політичних кампаніях за звільнення політичних в'язнів; виступали проти репресій; організовували інтернаціональні вечори, агітаційні суди, бесіди, доповіді, «живі газети»; випускали плакати, розповсюджували модрівську літературу.

Для боротьби з дитячою безпритульністю створювалися осередки громадської організації «Друзі дітей». У педвишах працювали також осередки товариств «Геть неписьменність» та «Культзмичка», УЧХ, «Озет», «Товариства допомоги жертвам інтервентів», «Друзі радіо», «Друзі книги», «Укртуре»,

«Автодор». Значна увага приділялася «мілітаризації», одним із напрямів якої було створення військових (оборонних, стрілецьких) гуртків.

Педагогічні навчальні заклади мали свої періодичні видання: журнали (альманахи, часописи), друковані газети, стінгазети, практичну роботу у яких проводили студенти. У них йшлося про господарське життя країни, відзначення державних свят, міжнародне становище, участь молодіжних організацій у пролетаризації інститутів та технікумів, громадсько-політичну та навчальну роботу вишів, побут та настроїв студентів, їхню участь в ідеологічній роботі серед населення тощо. Молодь проводила також постановку «живих та світлових» газет. Навколо газет об'єднувався актив студентських кореспондентів, які об'єднувалися у студкорівські гуртки. Студентів зобов'язували передплачувати і щоденно читати періодичну пресу.

Молодь брала участь у кампаніях мобілізації коштів на різні господарські потреби держави. Зокрема, їх залучали до передплати позик, пов'язаних з виконанням п'ятирічних планів. Молодь здійснювала підписку і на позики індустріалізації, брала участь у закупівлі облігацій селянської позики, зборах коштів на потреби оборони, у кампаніях агітації за перехід до заощаджень.

У вишах періодично відбувалися суботники, недільники, дні індустріалізації, виручені кошти від проведення яких йшли на будівництво нових фабрик і заводів. Крім того, частину студентів відряджали у шахти Донбасу добувати вугілля, будувати гіганти перших п'ятирічок.

Студенти брали участь у підготовчих роботах з проведення важливих загальнодержавних кампаній, зокрема, перепису населення, виборів до Верховної Ради СРСР та Верховної Ради УРСР, місцевих рад. У ряді випадків студентство делегувало своїх представників до місцевих представницьких органів.

4.3. Залучення студентської молоді до участі в господарських кампаніях і до роботи у селах, ліквідації неписьменності. Шефська робота

Одним із пріоритетних напрямів громадської діяльності студентів була їхня робота у селах щодо т.зв. «культзмички». Про необхідність залучити студентську молодь до роботи у селах йшлося у постанові оргбюро ЦК КП(б)У «Про роботу

сільбудів та хат-читалень» (березень 1926 р.), резолюції XV з'їзду ВКП(б) від 19 грудня 1927 р. «Про роботу на селі», постанові III сесії ВУЦВК X скликання від 22 березня 1928 р. «Про проведення в життя на Україні постанов ювілейної сесії ЦВК СРСР IV скликання», які зобов'язували студентство здійснювати пропаганду, піднімати культурний рівень населення, поширювати необхідні знання на виробництві та брати участь у різних сільськогосподарських роботах [1857, с. 74]. З 1925-1926 н.р. у вишах почали викладати навчальну дисципліну «Політосвітня робота на селі» [330, арк. 17].

Значною мірою роботу студентів у селах, окрім владних органів, спрямовували і осередки товариства «Культзмичка», про які йшлося у попередньому підрозділі. Студенти працювали у підшефних селах та інших сільських населених пунктах регіону.

Для проведення шефської роботи створювалися шефські комісії. Наприклад, у Кам'янець-Подільському ІНО в 1923 р. вона складалася з 5 осіб [472, арк. 117]. Навесні 1925 р. її реорганізували у вишівський шефський комбінат [66, арк. 720зв.; 649, арк. 1зв., 10]. У 1926-1927 н.р. замість нього створили осередок «Культзмички» [518, арк. 71]. У Вінницькому українському ПТ для проведення шефської роботи створили «шефбригаду» [205, арк. 9; 216, арк. 14, 23, 24, 85]; в Полтавському [72, арк. 10] і Чернігівському ІНО – «шефтовариство» [87, арк. 11]; Ніжинському – «шефколектив» [83, арк. 18–18зв.].

За нашими підрахунками, студенти 7 ІНО працювали не менше як у 17 сільських населених пунктах [58, арк. 27; 62, арк. 8, 66б; 72, арк. 10; 458, арк. 122; 472, арк. 117–118; 474, арк. 77–78; 478, арк. 43–43зв.; 487, арк. 39–39зв.; 573, арк. 10; 597, арк. 14зв.; 676, арк. 4; 1645, с. 17; 2050, с. 338; 2054, с. 37]; 11 ІСВ – у 16 [118, арк. 61зв.; 130, арк. 10, 20, 60, 198, 210; 131, арк. 69, 115; 132, арк. 19, 138, 178; 193, арк. 27; 207, арк. 6; 432, арк. 20; 508, арк. 42; 636, арк. 105; 726, арк. 40; 732, арк. 2], 24 ПТ – у 41 [60, арк. 366–366зв.; 61, арк. 117; 68, арк. 122; 74, арк. 107; 75, арк. 241; 76, арк. 224; 93, арк. 2, 10зв.; 98, арк. 32, 44; 112, арк. 50; 121, арк. 69; 132, арк. 136; 190, арк. 39; 192, арк. 165; 208, арк. 6; 210, арк. 16; 216, арк. 36; 217, арк. 14; 243, арк. 72, 75; 245, арк. 155; 328, арк. 21зв.; 331, арк. 227; 352,

арк. 102; 366, арк. 27; 370, арк. 8; 371, арк. 43; 402, арк. 29; 425, арк. 63зв.; 510, арк. 40зв.; 512, арк. 177; 531, арк. 119; 715, арк. 148, 253; 719, арк. 262; 841, с. 65; 863, с. 25; 1100; 1620, с. 313; 2034, с. 163]. Крім того, молодь Одеського ІПО проводила шефську роботу в с. Авдіополь [419, арк. 7], Кременчуцького педінституту – у с. Кривуші [178, арк. 71], Чернігівського – у с. Киїнка [1187].

Для підготовки студентів до роботи у селах проводилися відповідні заняття [52, арк. 2; 474, арк. 4зв.; 574, арк. 77зв.; 587, арк. 4; 594, арк. 38–38зв.; 612, арк. 330]. Викладачі працювали над розвитком у молоді «красномовства», залученням їх до публічних виступів [65, арк. 747зв.; 93, арк. 34; 359, арк. 25; 572, арк. 127зв.; 1342]. Проводилися також семінари, на яких студентство знайомили з теорією і практикою колгоспного будівництва. Лекції читали відповідальні працівники ОПК, земельного відділу, агрономи, лектори вишів [93, арк. 27; 131, арк. 115; 266, арк. 43; 532, арк. 23; 1368; 1441]. Завдання весняної посівної кампанії обговорювалися і на політгодинах [636, арк. 40зв.; 1186], засіданнях партбюро, партійно-комсомольських зборах [208, арк. 31; 498, арк. 43; 761, арк. 2; 1186].

До роботи у селах студентів залучали і під час канікул, перед виїздом до яких вони отримували певні завдання [814]. У своїй роботі студенти мали керуватися «Пам'яткою-довідником студента-відпускника» (1927 р.), а також книгою «Студент в деревне» та іншими матеріалами. Ставилися завдання щодо проведення бесід та лекцій на загально-технічні теми, що цікавили населення, забезпечити у клубах, хатах-читальнях, бібліотеках культурно-освітню роботу, спільно з місцевими організаціями брати участь у проведенні різних кампаній, відкривати на місцях підготовчі курси з підготовки робітників та селян до вступу у виші [815]. Подібні інструкції оприлюднювалися і у наступні роки, зокрема, у 1928 р. [285, арк. 2; 678, арк. 47], 1929 р. [677, арк. 20] та у 1935 р. [228, арк. 1, 23; 829]. Завдання для роботи у селах отримували і студенти, які відбували туди на практику [761, арк. 2].

Більшість молоді, яка виїжджала у села, були комуністами і комсомольцями. Щоправда, траплялися і безпартійні [93, арк. 12].

Історичні документи переконують, що основний тягар роботи у селах лягав на плечі студентів. Зокрема, 23 червня 1931 р. комуністка Фрадкіна на загальних зборах Глухівського ІСВ констатувала, що у селах переважно працювали лише студенти, а викладачі майже нічого не робили [432, арк. 61].

Студентство, виконуючи доручення більшовицької партії і уряду, профспілок, допомагало селянам під час весняної посівної кампанії чи збору врожаю, брало участь у колективізаційних процесах, розкуркуленні, хлібозаготівлі. І це, незважаючи на те, що ще 21 травня 1921 р. на засіданні Малої колегії Укрголовпрофосвіти ухвалили роз'яснити на місцях, що студенти в період занять мобілізації на сторонні роботи не підлягають [5, арк. 17; 6, арк. 13; 12, арк. 31]. Про це ж йшлося у постановах політбюро ЦК КП(б)У від 28 січня 1928 р. [2073, с. 222], ЦВК СРСР від 19 вересня 1932 р. [166, арк. 42; 884, с. 7], ЦК ВКП(б) від 7 березня 1933 р. [2106, с. 19].

Все ж, незважаючи на ці документи, до них і після них у виші продовжували надходити обіжники, які вимагали знімати студентів з навчання для участі у різних кампаніях в сільській місцевості. З кожним роком кількість мобілізованої молоді зростала. Так, у Київському ІНО в 1923-1924 н.р. у цьому напрямку періодично працювали лише 0,9% студентів [54, арк. 83], на початку 1930 р. – 13,2% [1467]; Ніжинському – в 1926-1927 н.р. – 44,8% [83, арк. 18–18зв.], Чернігівському – 56,7% [87, арк. 11], Полтавському – 12,7% [72, арк. 10]; Волинському – на початку 1930 р. – 19,4% [293, арк. 66зв.; 295, арк. 25]. Водночас, у нижчих за статусом педтехнікумах цей показник у відсотках був вищим. Так, у 1925-1926 н.р. у Золотоношському ПТ він становив 70% [76, арк. 17], Бердянському – 59,4% [795, с. 77]; у 1927-1928 н.р. – у Коростишівському – 38,4% [331, арк. 227], Вінницькому українському – 21,4% [205, арк. 9; 216, арк. 14, 23].

У 1930-х рр. кількість студентів, яких залучали до сезонних робіт у селах, зросла, що було пов'язано, насамперед, зі створенням колгоспів. Зокрема, у Кам'янець-Подільському ІСВ у першому семестрі 1930-1931 н.р. першокурсників відправили на додаткові канікули, під час яких вони упродовж 5 днів мали працювати у селах [501, арк. 10]. У 1931-1932 н.р. на різні кампанії у

Херсонському ІСВ мобілізували 1787 студентів (тут подано дані про загальну кількість залучених студентів, оскільки той чи інший студент міг працювати у декількох бригадах), Зінов'євському – 421, Кременчуцькому – 288, Кам'янець-Подільському – 205, Чернігівському – 92, Сталінському ІПО – 403; Зінов'євському ПТ – 680, Корсунському – 623, Золотоношському – 550, Уманському – 260, Олександрівському – 187, Луганському – 152 [129, арк. 2–3, 27, 53; 244, арк. 28]. Студентство Уманського ІСВ у жовтні-листопаді 1931 р. через мобілізацію пропустило 2421 год. занять [244, арк. 1]. Подібне мало місце і в наступному навчальному році, зокрема, у Запорізькому [166, арк. 42], Зінов'євському [131, арк. 52], Кам'янець-Подільському [122, арк. 24; 193, арк. 27], Ніжинському [132, арк. 69], Новомосковському [166, арк. 42], Чернігівському ІСВ [132, арк. 19]; Київському [129, арк. 35] і Криворізькому ІПО [130, арк. 241зв., 238зв.–239]. Мобілізували і студентів педтехнікумів [129, арк. 2–3; 244, арк. 28].

Частина студентів мобілізували на постійну роботу, внаслідок чого вони вимушено припиняли навчання. Так, у Київському ІПО через мобілізацію восени 1930 р. покинули виш 17 студентів, у 1931 р. – ще 22 [125, арк. 63]; Житомирському ІСВ – у 1932-1933 н.р. – 42 [130, арк. 91, 106]; Ніжинському – в тому ж році – 13 [130, арк. 61]; Уманському – 43 [130, арк. 15, 20; 166, арк. 42]. Подібне мало місце також у Сумському ІСВ [166, арк. 42], Одеському ІПО [418, арк. 10, 13; 420, арк. 38].

Наслідком цих кампаній став значний відсоток пропусків і, як наслідок, неуспішність студентів. Наприклад, у Кам'янець-Подільському ІСВ через ці причини виконання навчального плану у 1931-1932 н.р. було катастрофічним: воно становило від 46,5% до 64,2% [118, арк. 58; 634, арк. 81]. У Бердянському [132, арк. 161] і Глухівському ІСВ у першому семестрі 1932-1933 н.р. з графіків навчального процесу випало по 10 днів [131, арк. 6], у Лубенському ІСВ – 9. В останньому виші для того, щоби надолужити прогаяне, змушені були відпрацювати вечорами [132, арк. 29]. У цьому ж закладі літню сесію 1932-1933 н.р. у зв'язку з участю студентів у прополці цукрового буряка для другокурсників відмінили, а на I курсі замість чотирьох екзаменів склали три [130, арк. 128,

132]. Тоді ж у Сумському ІСВ сесія розпочалася 20 червня. Через 4 дні її припинили, і студентів мобілізували на прополювальні роботи. 8 липня сесію поновили, але того ж дня молодь знову мобілізували. У зв'язку з цим сесія не відбулася і студентів перевели на наступний курс на підставі поточної успішності. З цієї ж причини не було проведено захисту дипломних робіт [130, арк. 238].

Студенти, виконуючи розпорядження владних органів, брали участь у заходах із колективізації сільського господарства. Для реалізації цієї кампанії у села надсилали бригади, до складу яких входили, насамперед, комуністи і комсомольці [98, арк. 44; 296, арк. 31; 508, арк. 42; 537, арк. 25; 1125; 1368; 1389]. Практична робота студентів полягала у роз'ясненні селянам переваги «колективізованого господарства над індивідуальним» [196, арк. 9; 227, арк. 53; 235, арк. 39зв.; 1368; 1435; 1453; 1482].

Поступово відсоток індивідуальних селянських господарств, колективізованих студентами, зростав. Завдяки студентам Ніжинського ІСВ навесні 1933 р. відсоток колективізованих селян с. Веркіївка зріс з 46% до 78% [130, арк. 60; 131, арк. 118]. У с. Римарівка Гадяцького району динаміка була ще суттєвішою: з 12% до 100%, у чому заслуга молоді місцевого ПТ [1444]. У колективізації сіл і відповідно створенні нових колгоспів брала участь студентська молодь Волинського ІНО [118, арк. 139; 295, арк. 7, 14, 24]; Глухівського [131, арк. 115; 433, арк. 15], Житомирського [1154; 1320], Новомосковського [93, арк. 4] і Херсонського ІСВ [1067]; Сталінського ПО [1242]; Вінницького українського [208, арк. 6; 210, арк. 16; 216, арк. 36; 217, арк. 14], Глухівського [131, арк. 115; 433, арк. 15], Маріупольського [371, арк. 63], Мар'їнського [98, арк. 90], Первомайського [1206], Проскурівського українського ПТ [1634, с. 22].

Безпосередньо у вишах комуністи працювали зі студентами селянського походження, батьки яких зволікали зі вступом у колгосп [266, арк. 43; 295, арк. 9–10; 432, арк. 55]. Цікаво, що абітурієнтам, які вступали у педвищі, пропонували написати твір на тему колективізації, наприклад, у Бердянському ПТ [795, с. 214].

Мали місце випадки коли селяни виступали проти студентів, які мали мандати уповноважених. Наприклад, під час спроби організувати колгосп було вбито А. Підопригору із Київського ІНО. Потрапив у халепу і студент Київського ІНО І. Кобилецький [2046, с. 674].

Поряд з суцільною колективізацією правлячий режим взяв курс на «ліквідацію куркульства як класу», у якій брали участь студенти Зінов'євського [1965, с. 68–69] і Лубенського ІСВ [1056], Могилів-Подільського ПТ [98, арк. 32].

Під час розкуркулення мали місце і перегини. Так, 23 березня 1930 р. на загальних зборах партосередку Волинського ІНО йшлося про те, що студенти, працюючи в Іванківському районі, не «розуміли лінії партії»: «Де-які розуміли, що ліквідація глитає ведеться для того, аби пожитися їх майном» [295, арк. 9–10]. Окремі студенти-комуністи обиралися секретарями партосередків сіл [1488].

Особливо широко молодь залучали до участі в хлібозаготівлях, які було запроваджено у січні 1928 р., але поширилися з 1932 р. [1971, с. 137]. Для проведення практичної роботи створювалися бригади. Так, у 1932-1933 н.р. хлібозаготівлі проводили 50 студентів Новомосковського ІСВ, об'єднаних у 8 бригад; у Чернігівському – відповідно 18 і 6 [132, арк. 6, 19]; Зінов'євському – 35 і 5 [130, арк. 10]. У хлібозаготівлях брали участь студенти Дніпропетровського [1673, с. 50] і Херсонського ІНО [93, арк. 31], 7 ІСВ [118, арк. 139; 129, арк. 63; 130, арк. 19, 60; 132, арк. 105, 159; 193, арк. 27; 296, арк. 31; 1673, с. 50], Криворізького [274, арк. 45], Одеського [419, арк. 7; 2071, с. 66] і Сталінського ІНО [129, арк. 53], 15 ПТ [93, арк. 3зв., 4, 15; 98, арк. 32, 44, 90; 121, арк. 59; 124, арк. 25; 129, арк. 24, 27, 28, 38; 133, арк. 30; 208, арк. 6; 210, арк. 16; 216, арк. 36; 217, арк. 14; 399, арк. 58зв.; 537, арк. 25; 547, арк. 19зв.; 795, с. 293; 1979, с. 251].

У ряді випадків студентам не вдавалося забезпечити виконання планів хлібозаготівлі. Наприклад, восени 1930 р. у Гадяцькому ПТ його виконання становило 85% [98, арк. 44]. Подібне мало місце у Кам'янець-Подільському ІНО [680, арк. 71; 688, арк. 25–25зв.] і Лубенському ІСВ [130, арк. 134].

У м'ясозаготівлі брали участь студенти Кам'янець-Подільського [537, арк. 25], Олександрівського [129, арк. 27] та Чернігівського ПТ [129, арк. 42].

Студентська молодь допомагала селянам під час посівної і збиральної кампаній. З кожним роком кількість студентів, охоплених сільськогосподарськими роботами, зростала. У цьому відношенні досить показовим є приклад Черкаського ПТ. Так, у 1927-1928 н.р. селянам допомагали 30 студентів [93, арк. 30], взимку 1929 р. – 140 [729, арк. 4], у 1930 р. – 202 [1565]. Такі ж бригади створювалися у Вінницькому [97, арк. 84], Житомирському [1125], Зінов'євському [130, арк. 10], Кам'янець-Подільському ІСВ [636, арк. 105]; Київському ІПО [1389]; Тульчинському [243, арк. 72, 75] і Проскурівському польському ПТ [245, арк. 155; 715, арк. 148, 253; 719, арк. 262].

Більшість фактів вказують на те, що пріоритетною формою роботи у селах було надання допомоги селянам під час весняної посівної кампанії. Спочатку студенти допомагала у підготовчих роботах до сівби. Вони складали плани посівної кампанії, проводили роз'яснювальну роботу, чистили насіння, готували реманент тощо. Зокрема, таку роботу проводили студенти Волинського ІНО [118, арк. 139; 1441]; Житомирського [1000; 1107; 1320; 1555], Кам'янець-Подільського [636, арк. 105], Лубенського [1056] і Херсонського ІСВ [104, арк. 15]; Київського ІПО [1186]; вінницьких педінституту [230, арк. 7] і ПТ [956].

Молодь намагалася допомогти селянам матеріально. Так, студенти Волинського ІНО у 1929 р. придбали підшефному селу Станишівка сіялку [292, арк. 11]. Аматори Бердянського ПТ у 1930 р. організували виставу і день музики, виручені кошти від яких пішли на проведення посівкампанії [371, арк. 49].

Студентська молодь допомагала селянам під час сівби. Наприклад, у 1933 р. студентство Нікопольського ІСВ зорало і засіяло 34,5 га, посадило 10 га цибулі [131, арк. 71]. Того ж року студенти Житомирського ІСВ працювали під час посівної кампанії у с. Барашівка. В одному із документів зазначалося, що в цьому селі «мали місце уперта праця [студентів] без перерви, відсутність їжі й води на протязі цілого дня» [130, арк. 105; 131, арк. 83]. У листопаді 1933 р. в одному із звітів партосередку наголошували, що «в роботі на селі маса студентів відіграла передову роль» [300, арк. 11]. «Зразки більшовицької настирливості й наполегливості» виявили також студенти Одеського ІНО [995]; 11 ІСВ [130, арк.

20, 60, 176; 131, арк. 16, 32, 71; 193, арк. 27; 274, арк. 43; 636, арк. 105; 749, арк. 10; 1000], 4 ІПО [129, арк. 53; 274, арк. 44; 419, арк. 7; 1389]; 13 ПТ [93, арк. 2; 98, арк. 32, 90; 107, арк. 20; 120, арк. 6; 121, арк. 59; 124, арк. 25; 208, арк. 6; 210, арк. 16; 216, арк. 36; 217, арк. 14; 274, арк. 45; 399, арк. 58зв.; 448, арк. 49; 761, арк. 2].

Водночас, мали місце і зриви посівної. Так, навесні 1933 р. ряд студентів Миколаївського ІСВ самовільно покидали роботу у селі, чим допустили «зрив роботи по посівкампанії» [384, арк. 63]. Зриви посівної кампанії допустили у Криворізькому ІПО [1252], Житомирському педінституті [301, арк. 4], Канівському ПТ [1407].

Влітку молодь допомагала в обробці сільськогосподарських культур. Їх мобілізували для «ліквідації прориву» у сапанні, знищення бур'янів і ховрахів. Брали участь у цих роботах студенти 11 ІСВ [130, арк. 10, 20, 73, 128, 132, 176, 238; 131, арк. 71, 135; 193, арк. 27; 378, арк. 44; 1159; 1609, с. 33; 2123, с. 20], Криворізького ІПО [130, арк. 242], Кам'янець-Подільського педінституту [508, арк. 3], Бердянського [371, арк. 49], Мелітопольського [376, арк. 8] і Тульчинського ПТ [243, арк. 72, 75].

Завершували річний цикл осіння збиральна кампанія. Молодь молотила хліб, збирала цукрові буряки, помідори, соняшник, здійснювала сінозаготівлю тощо. Допомагали селянам збирати врожай студенти Одеського ІНО [2071, с. 66]; 11 ІСВ [118, арк. 61зв.; 129, арк. 63; 130, арк. 20; 131, арк. 6; 132, арк. 11; 193, арк. 27; 749, арк. 10; 1067; 1107; 1242; 1673, с. 50; 1907, с. 18; 2123, с. 20], 3 ІПО [130, арк. 242; 1054; 1380; 1673, с. 50], 15 ПТ [98, арк. 32, 42, 43, 90; 107, арк. 20; 121, арк. 69; 129, арк. 19, 24, 27, 28, 42; 243, арк. 72, 75; 402, арк. 17, 29, 30; 441, арк. 228; 445, арк. 12; 547, арк. 19зв.; 841, с. 65; 1407].

Молодь виконувала у селах і ряд інших робіт: заготовляла силос [98, арк. 32, 43; 129, арк. 28], садила дерева [129, арк. 53; 130, арк. 20; 193, арк. 27], виноградники [130, арк. 73], доглядала за кіньми [131, арк. 108, 136], складала для колгоспів виробничі і фінансові плани, встановлювала сівозміни [132, арк. 23зв.; 133, арк. 87; 512, арк. 175], проводила облікову роботу [98, арк. 44; 131, арк. 136], обстежувала господарства селян [345, арк. 8] тощо.

Студенти брали активну участь в організації у селах політико-освітньої роботи. Найпоширенішою формою роботи було виголошення доповідей, охоплюючи, насамперед, політичну тематику [52, арк. 8зв., 87зв.; 61, арк. 117; 62, арк. 8; 66, арк. 720зв.; 74, арк. 107; 75, арк. 60–60зв.; 76, арк. 17зв.; 87, арк. 11; 93, арк. 3зв., 15, 31; 131, арк. 71; 207, арк. 15; 209, арк. 15; 216, арк. 14, 36; 217, арк. 14; 243, арк. 72, 75; 245, арк. 155; 292, арк. 11; 325, арк. 40; 337, арк. 18–18зв.; 371, арк. 63; 402, арк. 30; 425, арк. 63зв.; 472, арк. 117–118, 148, 157зв.; 474, арк. 4; 573, арк. 10, 147; 574, арк. 8зв., 22зв., 51зв., 57зв., 83зв., 86зв.; 575, арк. 30–30зв., 44–44зв.; 587, арк. 85зв., 89; 597, арк. 101; 607, арк. 11зв.; 608, арк. 2, 3; 715, арк. 148, 253; 719, арк. 262; 744, арк. 8зв.–9зв.; 1237, с. 41; 1315; 1426; 1479, с. 68–69; 1667, с. 195; 2050, с. 338]. Студентську молодь використовували для проведення роз'яснювальної роботи щодо рішень з'їздів, постанов більшовицької партії і уряду, нормативно-правових актів з питань «соціалістичної реконструкції сільського господарства». Наприклад, таку роботу проводила молодь Волинського ІНО [295, арк. 7, 14, 24]; Вінницького [196, арк. 9; 227, арк. 53; 235, арк. 39зв.], Кам'янець-Подільського [508, арк. 3], Ніжинського [130, арк. 60], Нікопольського, Новомосковського [131, арк. 69, 108], Полтавського [955] та Херсонського ІСВ [104, арк. 15]; Вінницького українського [208, арк. 6; 210, арк. 16; 216, арк. 36; 1203], Кам'янець-Подільського [121, арк. 59], Мар'їнського [176, арк. 100], Маріупольського [371, арк. 63], Миколаївського [403, арк. 14], Переяславського [1834, с. 188], Шепетівського ПТ [666, арк. 165]. Студенти Бердичівського [285, арк. 22] і Білоцерківського ПТ влаштували політичні агітсуди над «некультурництвом та міщанством» [93, арк. 15]. Створювалися школи ідеологічного спрямування. Наприклад, студенти Лубенського ІСВ організували при колгоспах школи колгоспного активу з вивчення постанов уряду в галузі колгоспного будівництва [1056]; Глухівського – школу бригадирів-колгоспників [131, арк. 115]. Політшколами керувала також молодь Ніжинського педінституту [2009, с. 161], Бердянського [371, арк. 69], Куп'янського [93, арк. 3зв.], Луганського [119, арк. 68] і Миколаївського ПТ [402, арк. 30; 403, арк. 14].

Студентство організувало у селах державні та «революційні» свята. Зокрема, відзначали річниці Лютневої і Жовтневої революцій, свята 1 Травня, дні комсомолу, вшановували пам'ять В. Леніна тощо. Програма свят була класичною: вдень влаштовували мітинги з «прапорами і музикою», сільськогосподарські виставки, під час яких виступали студентські хори, в школах організували дитячі свята. Ввечері у сільбуді після виголошення доповіді, організували концерт-виставу. Наприклад, за таким сценарієм працювала молодь Кам'янець-Подільського [472, арк. 135; 478, арк. 43–43зв.; 648, арк. 3зв.; 946; 1310; 1415; 1470], Полтавського [93, арк. 34] і Херсонського ІНО [464, арк. 44; 1428, с. 152–153; 1429; 1529, с. 71]; Вінницького українського [207, арк. 15; 209, арк. 15; 216, арк. 14, 36; 217, арк. 14], Житомирського єврейського [133, арк. 87], Золотоношського [68, арк. 40], Кам'янець-Подільського [531, арк. 119], Переяславського [1834, с. 189], Полтавського [425, арк. 60] та Шепетівського ПТ [666, арк. 165]. Водночас, у газеті «Студент Прикордоння» йшлося про те, що студенти Кам'янець-Подільського ІНО не змогли організувати роботу у с. Гуменці. 1 травня 1929 р. тут не вдалося провести ні демонстрації, ні мітингу. Натомість, у с. Слобідка Гуменецька молодь не змогла зібрати людей на мітинг. Невдало пройшла антипасхальна вечірка, на яку прибуло лише 2 особи. Всі інші були у церкві, а згодом святкували вдома, де «подзеленькували пляшки з руською горілкою» [684, арк. 62].

Молодь намагалася залучити селян до гурткової роботи. Найбільшою популярністю у селян користувалися сільськогосподарські гуртки, які створили студенти Волинського [292, арк. 11], Кам'янець-Подільського [478, арк.43-43зв.; 480, арк.11; 518, арк.67; 528, арк.6; 1550], Ніжинського [2009, с.161], Полтавського [72, арк. 10], Чернігівського ІНО [744, арк. 9зв.]; Вінницького [196, арк. 9; 227, арк. 53; 235, арк. 39зв.], Кам'янець-Подільського [245, арк. 160, 166; 508, арк. 3; 636, арк. 105], Ніжинського ІСВ [130, арк. 60]; Вінницького українського [207, арк. 15; 209, арк. 15; 216, арк. 14, 36; 217, арк. 14], Житомирського єврейського [133, арк. 87], Кам'янець-Подільського педтехнікумів [547, арк. 19зв.-20, 20зв.-21]. Працювали і ряд інших гуртків: політичні, кооперативні, мистецькі, літературно-

газетні, математичні, української мови [478, арк. 43-43зв.], природничо-наукові [744, арк. 9зв.], жіночі, сучасності [70, арк. 27], військові, санітарної освіти [292, арк. 11]. Крім того, студенти організували для селян екскурсії до кабінетів, лабораторій, обсерваторій, оранжерей своїх закладів [133, арк. 83зв.; 574, арк.44зв.; 587, арк.86].

Одним із напрямів роботи студентства була антирелігійна пропаганда. Студенти організовували роботу осередків СВБ, роз'яснювали селянам значення і походження релігійних свят, проводили антипасхальну і антиріздвяної кампанії, організовували зняття дзвонів з церков [93, арк. 2, 15, 40зв.; 154, арк. 17зв.; 291, арк. 54; 292, арк. 11; 295, арк. 24; 371, арк. 48–49, 64; 512, арк. 176зв.; 729, арк. 4; 991; 1505; 1551; 1885, с. 58; 1933, с. 175]. Робота проводилася здебільшого у формі організації доповідей та лекцій на антирелігійну тематику [130, арк. 20, 214; 193, арк. 27; 243, арк. 70; 245, арк. 238; 227, арк. 53; 235, арк. 39зв.]. Практикували також випуски антирелігійних газет, організацію виставок, тематичних вечірів [245, арк. 155; 715, арк. 148, 253; 719, арк. 262].

Роботу студентства серйозно ускладнювали священники. З Кам'янець-Подільського ІНО повідомляли, що вони «користу[валися] великим авторитетом і нацькову[вали] селян: «Не слухайте дурниць, що вам будуть плести. Вони самі нічого не знають» [1151; 1027; 1262]. Мали місце і випадки, коли студенти без особливого ентузіазму ставилися до організації антирелігійної роботи за межами вишів. З Маріупольського ПТ повідомляли, що у 1929-1930 н.р. план роботи осередку СВБ виконано лише на 60% [371, арк. 64]. Труднощі в організації цієї роботи були і в Кам'янець-Подільському ІНО [691, арк. 1зв.; 981] та Полтавському ІСВ [1264].

Студенти-агітатори докладали зусиль для організації виборів до сільських рад. Зокрема, проводили передвиборчі кампанії, складали списки виборців студенти Ніжинського ІНО [83, арк. 18–18зв.], Сталінського ППО [129, арк. 53], Кам'янець-Подільського [245, арк. 159, 166], Полтавського [955] і Херсонського ІСВ [104, арк. 15], низки ПТ [93, арк. 3зв., 15; 512, арк. 175; 795, с. 293; 1305]. Молодь Кам'янець-Подільського [478, арк. 43–43зв.], Ніжинського [1933, с. 175],

Одеського [63, арк. 7], Чернігівського ІНО [742, арк. 45зв.] і Шепетівського ПТ, працювала у сільрадах, КНС, кооперативах, сільбудах, «червоних кутках», осередках КП(б)У і ЛКСМУ [666, арк. 165]. Студенти Кам'янець-Подільського [574, арк. 51зв.; 587, арк. 85зв.; 1137], Херсонського ІНО [1479, с. 69] та Вінницького українського ПТ у селах створили сільбуду [207, арк. 15; 209, арк. 15; 216, арк. 14, 36; 217, арк. 14]. Третьокурсники Мар'їнського ПТ у 1928-1929 н.р. брали участь у політико-освітніх семінарах завідувачів сільбудів [93, арк. 40]. Шефство над сільбудами взяли студенти 8 ПТ [60, арк. 206; 74, арк. 285зв.; 76, арк. 17зв.; 93, арк. 3зв., 4; 371, арк. 44, 64; 376, арк. 8зв.].

Студентство опікувалося діяльністю у селах осередків різних громадських організацій. Наприклад, осередки «Тсоавіахіму» Кам'янець-Подільського [676, арк. 4, 24, 62зв.] і Ніжинського ІНО [83, арк. 18зв.], Бердянського [371, арк. 49] і Мар'їнський ПТ відряджали студентів-тсоавіахімівців у сільбуду як доповідачів та інструкторів, які, провівши відповідну роботу, організовували у селах осередки товариства [93, арк. 40]. Таку ж роботу проводили члени «Доброхіму» [744, арк. 9зв.], «Друзів дітей» [62, арк. 484зв.], МОДРу [61, арк. 29; 229, арк. 11; 371, арк. 44; 478, арк. 29; 1297]. Студентам Херсонського ІНО влітку 1925 р. у селах вдалося організувати 45 осередків добровільних організацій [1237, с. 41].

Студенти мобілізували селян для збору коштів на різні потреби. Так, молодь Волинського [295, арк. 7, 14, 24], Кам'янець-Подільського [478, арк. 43–43зв.], Херсонського ІНО [93, арк. 31]; Одеського ІПО [419, арк. 7]; Гадяцького [98, арк. 44], Мар'їнського [176, арк. 100] і Миколаївського ПТ розповсюджувала державні облігації позики [402, арк. 30]. Студенти Волинського ІНО [289, арк. 4; 293, арк. 66зв.] та Гадяцького ПТ брали участь у кампаніях самооподаткування селян [98, арк. 42]. Молодь Харківського єврейського ПТ провела кампанії з продподатку та землеоблаштування [61, арк. 29]. Різні «чергові кампанії» проводило студентство Кам'янець-Подільського ІНО [575, арк. 44зв.], Житомирського ІСВ [1000], Харківського ІПО [1380], Луганського [119, арк. 68], Тульчинського [243, арк. 72, 75] і Шепетівського ПТ [666, арк. 165].

Більшу частину свого часу студенти приділяли культурно-освітній роботі серед селян. Зокрема, молодь Волинського [62, арк. 311зв.; 326, арк. 31, 63], Ніжинського [83, арк. 18–18зв.] і Чернігівського ІНО [744, арк. 9зв.], 8 ПТ [61, арк. 117; 68, арк. 40; 74, арк. 285зв.; 76, арк. 17; 93, арк. 4; 243, арк. 72, 75; 328, арк. 21зв.; 352, арк. 102; 369, арк. 4зв.] обслуговували хати-читальні, де влаштовували читання і обговорення публікацій у періодичних виданнях, радіофікували їх. Студентам Чернігівського педінституту [1164] і Миколаївського ПТ вдалося у підшефних колгоспах створити хати-лабораторії і оснастити її термометрами, колбами і т.д. [403, арк. 14]. Хлопці і дівчата дбали про поповнення фондів сільських книгозбірень. Вони збирали і передавали у бібліотеки підшефних сіл книги і газети [61, арк. 29, 44зв.; 130, арк. 10; 131, арк. 108; 178, арк. 72; 371, арк. 48; 458, арк. 50; 474, арк. 4; 501, арк. 50зв.; 1303; 1380; 1426; 1479, с. 69].

Молодь брала участь у поширенні в селах сільськогосподарських знань. Наприклад, студенти старших курсів Волинського ІНО започаткували курси «агромінімуму» [93, арк. 5], Чернігівського – сільськогосподарські курси [1598, с. 197; 2073, с. 222]. Студентство Черкаського ПТ проводило заняття у 10-денних школах ліквідації «агронеписьменности» [1368]. Молодь Полтавського ІНО провела триденні курси для селян, влаштувала показові аграрні суди [1857, с. 74], готувала сільських хлопців і дівчат для вступу на робітфак рідного вишу [1645, с. 17]. У 30-х рр. студенти Уманського ІСВ організували для селян курси «агрозаходів» [132, арк. 23зв.; 1565], Дніпропетровського – агрокурси [1673, с. 50], Херсонського – «агросемінар» [130, арк. 214], Ніжинського – «агротехгуртки» [131, арк. 118].

Певну увагу приділяли організації у селах дитячих ясел. Так, у ході колективізації сільського господарства брали участь в організації колгоспних ясел студенти Артемівського [131, арк. 135, 136], Кам'янець-Подільського [501, арк. 37; 1619, с. 288], Новомосковського ІСВ [131, арк. 108]; Бердичівського [124, арк. 25], Бердянського [795, с. 293], Нероновицького ПТ [75, арк. 60–60зв.].

Молодь випускала чи допомагала випускати стінгазети та «польові» газети. Виходом у світ стінгазет опікувалася студенти Волинського ІНО [93, арк. 5],

Ніжинського ІНО [83, арк. 18–18зв.]; 7 ІСВ [130, арк. 214; 131, арк. 71, 136; 227, арк. 53; 235, арк. 39зв.; 245, арк. 160, 166; 508, арк. 3; 636, арк. 105; 955; 1454], 9 ПТ [93, арк. 15; 98, арк. 44; 119, арк. 68; 133, арк. 87; 176, арк. 100; 243, арк. 72, 75; 402, арк. 30; 403, арк. 14; 537, арк. 25–25зв.; 1834, с. 189]. Студентство організовувало на місцях сількорівські гуртки, «просувало» газети у сільські господарства, дописувало у газети [1261; 1667, с. 195-196].

Досить широко студентство використовувало у своїй роботі постановки вистав. Наприклад, студенти Кам'янець-Подільського ІНО лише взимку 1924 р. поставили 29 вистав [52, арк. 20зв.; 474, арк. 4; 595, арк. 2; 648, арк. 3зв.]; Чернігівського ІНО – навесні 1925 р. – 17 [744, арк. 9зв.]; Херсонського ІНО – у 1928-1928 н.р. – 6 [93, арк. 31]; Золотоношського – у 1925-1926 н.р. – 5 [76, арк. 17зв.]; Бердянського – у першому кварталі 1930 р. – 8; Маріупольського – навесні 1930 р. – 4 [371, арк. 49, 63]. У цьому напрямку працювали студенти низки інших інститутів і технікумів [64, арк. 238; 83, арк. 18–18зв.; 93, арк. 3зв., 15, 34; 124, арк. 25; 178, арк. 71; 196, арк. 9; 227, арк. 53; 235, арк. 39зв.; 325, арк. 40; 366, арк. 26; 402, арк. 30; 425, арк. 63зв.; 510, арк. 40зв.; 1100]. Регулярно проводилися концерти художньої самодіяльності. Наприклад, студенти Коростишівського ПТ у 1927-1928 н.р. дали 4 концерти [324, арк. 220зв.], Полтавського ІНО – у 1929-1930 н.р. – 3 [93, арк. 34]. У підшефному селі регулярно виступали музичний, драматичний та співочий гуртки Полтавського ІСВ [118, арк. 295]. Концертну діяльність розгорнули також студенти Ніжинського [83, арк. 18–18зв.] і Чернігівського ІНО [70, арк. 27]; Харківського педінституту [2049, с. 21]; 9 ПТ [74, арк. 108, 160, 285зв.; 93, арк. 15; 325, арк. 40; 403, арк. 14; 425, арк. 63зв.; 510, арк. 40зв.; 863, с. 25; 1100]. У селах організовували дуже близькі хліборобам свята урожаю [93, арк. 48; 597, арк. 101; 648, арк. 3зв.; 1140; 1395].

Однією із найбільш поширених форм масової політроботи стали вечірки. Наприклад, студентство Херсонського ІНО у 1925-1926 н.р. організувало у селах 29 вечірок [1479, с. 69], у 1927-1928 н.р. – 22, у 1928-1929 н.р. – 29 [93, арк. 31]; Нероновицького ПТ – у 1925-1926 н.р. – 9 [75, арк. 60–60зв.]; Кам'янець-Подільського ПТ – восени 1933 р. – 5 [547, арк. 19зв.–20, 20зв.–21]; Кам'янець-

Подільського педінституту – в 1934-1935 н.р. – 5 [245, арк. 160, 166; 508, арк. 3; 636, арк. 105]; Тульчинського ПТ – у тому ж році – 3 [243, арк. 72, 75]. Подібні вечірки влаштовували також студенти Волинського [62, арк. 311зв.; 326, арк. 31, 63], Кам'янець-Подільського [474, арк. 4; 648, арк. 3зв.; 1470] і Полтавського ІНО [93, арк. 34]; Вінницького [196, арк. 9; 227, арк. 53; 235, арк. 39зв.] і Житомирського ІСВ [1650, с. 19]; Київського російського [762, арк. 19], Кременчуцького [74, арк. 285зв.] і Маріупольського ПТ [371, арк. 63].

У двох публікаціях автор показав культурно-освітню і політико-освітню роботу у селах студентів педвишів Поділля і Південно-Східної Волині [1740; 1763].

Серед селян не було одностайності щодо політосвітньої роботи студентської молоді у їхніх селах. Частина з них підтримала ці починання, інші – поставилися до них байдуже або навіть вороже [474, арк. 77–78; 1151].

Власне, ряд недоліків спостерігалися і в організації студентської роботи в селах. Зокрема, з Кам'янець-Подільського ІНО повідомляли, що у 1926-1927 н.р. мало місце халатне ставлення деяких студентів до виконання громадських доручень, невідповідність молоді до цієї роботи [482, арк. 75; 488, арк. 62; 501, арк. 32; 676, арк. 4]. З Херсонського ІНО повідомляли, що студенти не мали змоги приділяти багато часу шефській роботі, оскільки їм потрібно було думати як заробити «на зиму», а тому більшу частину часу працювали у сільському господарстві. Не мали достатньо часу і селяни слухати студентські «балачки» [1479, с. 69]. У ряді випадків недостатньою була робота «у справі допомоги селу» студентства Волинського ІНО [330, арк. 30зв.]; Білоцерківського [93, арк. 27], Вінницького українського [1418] і Шепетівського ПТ [511, арк. 38]. Частина студентів ухилялися від роботи у селах [135, арк. 75; 200, арк. 11; 692, арк. 2зв.; 785, арк. 23; 1192; 1501].

У селах траплялися прикрі випадки, які, на думку влади, підривали авторитет студентства. Так, у 1929 р. студент Кам'янець-Подільського ІНО В. Тарнавський, перебуваючи у колгоспі як член ревізійної комісії, взяв хабара у вигляді сукна і шкіряної куртки [861, арк. 9]. У листопаді того ж року його

побратими А. Ясінецький і С. Зарицький у сільраді с. Почапинці у присутності правління села затіяли суперечку [617, арк. 67]. У жовтні 1932 р. студенти Бердянського ПТ Рибалко і Ванюхін, перебуваючи у радгоспі, організували розкрадання державного майна (винограду) [1894]. Юнак з Житомирського ІСВ Туров під час хлібозаготівель напився на весіллі [118, арк. 24].

Студенти педагогічних навчальних закладів брали шефство і над робітниками місцевих підприємств. Так, студентський загальний Одеського ІНО шефствував над електростанцією [66, арк. 279]; Київського – майстернями електротехнічної служби Південно-Західної залізниці [34, арк. 9; 54, арк. 11, 83; 62, арк. 642; 93, арк. 38зв.]; Кам'янець-Подільського – Залізничним робітничим клубом [649, арк. 10]; Волинського – Кам'яно-Бродським фарфоро-фаянсовим заводом [51, арк. 30зв.]; Полтавського – автобазою [68, арк. 106]; Харківського – кондитерською фабрикою «Кофок» [2050, с. 338]; Чернігівського – металургійним заводом «Жовтневий молот» [744, арк. 2]; Бердянського ПТ – над клубом металістів [795, с. 98]; Вінницького єврейського – над клубами будівельників, кравців, макаронною фабрикою [121, арк. 69]; Київського російського – кабельним заводом [754, арк. 8]; Мелітопольського – робітничим клубом, книжним магазином [376, арк. 8зв.]; Проскурівського польського – польським робітничим клубом [715, арк. 262; 719, арк. 3зв.]. Над місцевими промисловими підприємствами шефствували і Вінницький ІСВ [207, арк. 6], Дніпропетровський ІПО [271, арк. 85] і Проскурівський український ПТ [64, арк. 238; 510, арк. 40зв.].

Молодь практикувала різні форми роботи із робітниками. Найбільше виступала з доповідями. Зокрема, у 1924-1925 н.р. студентство Херсонського ІНО під час зимових канікул у місті прочитало 48 доповідей, літніх – 143 [1237, с. 41]. Того ж року майбутні педагоги Кам'янець-Подільського ІНО у Залізничному клубі виголосили 40 доповідей [597, арк. 101]. Таку ж роботу проводили студенти Волинського [326, арк. 3], Одеського [62, арк. 116–116зв.], Чернігівського ІНО [70, арк. 27зв.]; Миколаївського ІСВ [1907, с. 18]; Житомирського єврейського [133, арк. 92; 313, арк. 8], Золотоношського [68, арк. 40], Конотопського [445, арк. 12], Кременчуцького ПТ [74, арк. 285зв.].

Студентство знайомило робітників із найголовнішими рішеннями більшовицької партії і уряду [75, арк. 241; 131, арк. 69; 176, арк. 100; 795, с. 98], практикувало проведення суботників [119, арк. 68; 129, арк. 24, 38].

Молодь проводила роботу з організації гуртків. Так, студенти Київського ІНО у 1926-1927 н.р. на підшефних підприємствах організували політичний, математичний і драматичний гуртки [34, арк. 9]. Тоді ж студентство Харківського ІНО при кондитерській фабриці «Кофок» започаткувало драматичний, літературний, математичний, бібліотечний гуртки, гурток української мови [52, арк. 2]. Керували робітничими гуртками студенти Херсонського ІНО [458, арк. 122], Сумського ІСВ [1831, с. 23], Одеського [61, арк. 44] та Харківського єврейських ПТ [61, арк. 29].

Певну увагу приділяли антирелігійній роботі: організували осередки СВБ, проводили відповідні вечірки, виголошували доповіді, випускали газети (Кам'янець-Подільський ІНО [573, арк. 55], Бердянський [371, арк. 49], Житомирський єврейський [133, арк. 92; 313, арк. 8], Київський польський ПТ [120, арк. 35]). Наймасовіші акції відбувалися на різдвяні і пасхальні канікули [1969, с. 152].

У середовищі робітників працювали студенти-модрівці, зокрема, Кам'янець-Подільського [478, арк. 29; 1297], Одеського [66, арк. 278], Херсонського ІНО [93, арк. 35; 118, арк. 295]; Бердянського ПТ [371, арк. 49]. Студенти допомагали робітникам у проведенні різних свят та кампаній, у програмі яких, зазвичай, були концерти [34, арк. 9; 54, арк. 11; 93, арк. 5; 326, арк. 3; 425, арк. 63зв.; 2049, с. 21]; організовували вечірки та вистави [76, арк. 17зв.; 313, арк. 8; 425, арк. 63зв.; 1565].

З початку 20-х рр. студентів залучали до шефства над підрозділами Червоної армії. У травні 1923 р. голова РНК УСРР Х. Раковський на І всеукраїнському з'їзді робітфаків відмітив, що студентство повинно «сотнями ниток в'язатися» з селом і Червоною армією, серед частин якої панувала селянська психологія [1969, с. 153]. Це стосувалося і педагогічних навчальних закладів, серед студентів яких відсоток селян був значним. Відомо, що студенти

Київського ІНО опікувалися військовим загоном Вищої військової школи ім. Л. Каменєва і 134 стрілецьким полком [62, арк. 642; 93, арк. 38зв.; 1360, с. 212; 1885, с. 55]; Волинського – 132-м полком [51, арк. 44зв.], 130-м Богунським полком [326, арк. 31, 63]; Кам'янець-Подільського – 4-м кавалерійським полком [894], Волинським і Подільським полками [648, арк. 3зв.], «групою допомоги партії» 7-го Волинського полку, 4-ю сотнею 1-го ескадрону [518, арк. 73–73зв.], 4-ю навчальною ротою, «ескадроном червоного козацтва та морського флоту» [487, арк. 7зв. –8]; Харківського – третім полком зв'язку, радіобатальйоном, гарнізонною хлібопекарнею [2050, с. 338]; Катеринославського – 89-м Чонгарським полком [1560]; Миколаївського – школою молодшого командного складу 15-ї Сиваської дивізії, ротою зв'язку [56, арк. 20; 389, арк. 69; 1426; 1458]; Одеського – 15-м полком, 7-м автозагоном і береговою батареєю [63, арк. 7]; Полтавського ІНО (ІСВ) – 74-м полком, ротою зв'язку [68, арк. 106; 72, арк. 10; 118, арк. 295]; Харківського ІНО – 3-м полком зв'язку, радіобатальйоном [73, арк. 18зв.]; Херсонського – 45-м полком і військкоматом [458, арк. 122; 679, арк. 4]. Молодь Вінницького українського ПТ працювала у 24-му і 71-му артилерійських полках [205, арк. 9; 216, арк. 14, 23, 34, 85]; Житомирського українського – у 1-му батальйоні Богунського полку [337, арк. 18зв.], а також в одному з підрозділів місцевого гарнізону [283, арк. 3]; Запорізького – 90-му Уральському полку [68, арк. 132]; Київського російського – у полку зв'язку [120, арк. 51; 754, арк. 8; 755, арк. 6]; Конотопського – артилерійському полку [439, арк. 9]; Мар'їнського – 238-му полку [93, арк. 40]; Маріупольського – червоній касарні [371, арк. 33зв.]; Мелітопольського – на міноносці «Петровський» [376, арк. 8зв.]; Могилів-Подільського – заставі ДПУ [74, арк. 18, 72]; Новоград-Волинського – у 2-й роті місцевого військового гарнізону [352, арк. 102]; Проскурівського українського – І Запорізькій дивізії Червоного козацтва [1588, с. 259]; Сталінського ПТ – 223-му стрілецькому полку [74, арк. 235зв.]. Шефствували над червоноармійцями також студенти вінницьких ІНО [2029, с. 304] та педінституту [641, арк. 27], Житомирського [130, арк. 105] та Уманського ІСВ [193, арк. 27], 7 інших ПТ [76,

арк. 141; 93, арк. 10зв.; 121, арк. 69; 192, арк. 165; 243, арк. 72; 245, арк. 155; 329, арк. 31; 1139; 1476, с. 65].

Студенти проводили політичну, культурну, партійну та практичну роботу, використовуючи різні форми й методи. Зокрема, для червоноармійців читали лекції і доповіді студенти Кам'янець-Подільського [493, арк. 1, 5; 1505], Миколаївського [65, арк. 749; 389, арк. 69], Одеського [62, арк. 116–116зв.] і Полтавського ІНО [72, арк. 10]; Миколаївського [371, арк. 44] і Одеського єврейського ПТ [61, арк. 71]. Після лекцій та доповідей влаштовували «політбої» [62, арк. 311; 193, арк. 27; 326, арк. 31, 63; 337, арк. 18зв.]. Молодь виступала і в ролі пропагандистів [61, арк. 29; 98, арк. 44; 119, арк. 68; 2021, с. 55].

Студенти, наприклад, Донецького [62, арк. 666], Київського [62, арк. 642], Одеського [62, арк. 116–116зв.; 66, арк. 280] і Херсонського ІНО [679, арк. 4]; Житомирського українського [283, арк. 3] і Київського російського ПТ [760, арк. 4] організовували політичні кампанії, святкування різних революційних та державних свят, під час яких проводилися вечірки, доповіді, концерти тощо.

Делегації студентів брали участь у полкових святах (Волинський ІНО) [326, арк. 31, 63], а молодь Миколаївського ІНО відвідувала червоноармійців у їхніх казармах [65, арк. 749]. На свято перетворювалися зустрічі з військовослужбовцями. Проводилися спільні зібрання червоноармійців і студентів Кам'янець-Подільського ІНО [487, арк. 7зв.–8], Житомирського українського ПТ [337, арк. 18зв.], Вінницького педінституту [230, арк. 40]. Досить поширеним методом було проведення спільних культурно-масових вечорів (вечори «змички»). Так, студенти Кам'янець-Подільського ІНО у 1925-1926 н.р. двічі організували такий захід з воїнами 7-го Волинського полку [518, арк. 73–73зв.; 527, арк. 14зв.; 528, арк. 3зв.]. Такі ж вечори регулярно організовували у 1926-1927 н.р. [1018]. У Житомирському українському ПТ у 1925-1926 н.р. молодь провела 3 вечори [337, арк. 18зв.]. Стільки ж аналогічних заходів у 1929 р. відбулося у Білоцерківському ПТ [93, арк. 10зв.]. Вечори організовували у низці інших інститутів і ПТ [60, арк. 80; 61, арк. 71; 66, арк. 280; 72, арк. 10; 193, арк. 27; 205, арк. 9; 216, арк. 14, 23, 34, 85; 641, арк. 27; 1005, с. 79; 1161; 1649, с. 16].

Влаштували також концерти, вистави та вечори художньої самодіяльності [62, арк. 311; 93, арк. 34; 239, арк. 281; 389, арк. 69; 425, арк. 63зв.; 641, арк. 27; 648, арк. 3зв.; 2006, с. 93]. Студенти допомагали червоноармійцям випускати стіннівки, виписували для них пресу. Відбувався також обмін газетами [61, арк. 44, 71; 65, арк. 749; 93, арк. 10зв.; 243, арк. 72; 245, арк. 75, 240; 283, арк. 3; 288, арк. 43зв.; 331, арк. 220; 337, арк. 18зв.; 488, арк. 7зв.–8; 715, арк. 262; 719, арк. 3зв.; 1005, с. 79; 2006, с. 93]. Молодь збирала кошти для задоволення різних потреб червоноармійців, закупляла їм подарунки [61, арк. 71; 132, арк. 178; 487, арк. 7зв.–8; 518, арк. 73–73зв.; 715, арк. 262; 719, арк. 3зв.; 1161; 1366].

Студентство допомагало військовикам створювати гуртки (Волинський [290, арк. 2], Катеринославський [1560], Миколаївський [1005, с.79; 1458], Одеський [66, арк. 280], Полтавський ІНО [93, арк. 35зв.]; Криворізький ІПО [130, арк. 242]; Житомирський український [283, арк. 3], Зінов'євський [60, арк. 80] і Одеський єврейський ПТ [61, арк. 44, 71]).

Серед червоноармійців працювали студенти-члени добровільних організацій, зокрема «МОДРу [36, арк. 117; 1919]. Молодь залучали до українізації військових частин [36, арк. 1174; 66, арк. 280; 130, арк. 106; 239, арк. 281; 679, арк.4; 1588, с. 259], використовували у якості викладачів іноземних мов [454, арк.2]. Студенти організували для воїнів екскурсії до кабінетів і лабораторій своїх навчальних закладів [1504]. У свою чергу, студентство проходило військову підготовку на базі військових частин [323, арк. 1].

Більш детально про шефство студентської молоді педагогічних навчальних закладів над підрозділами Червоної армії йдеться у нашій статті [1824].

Молодь встановлювала шефство над різними місцевими органами та культурно-освітніми закладами. Зокрема, студенти Волинського ІНО шефствували над 15 і 22-ю Житомирськими трудовими школами і трьома дитячими будинками [65, арк. 560]; Кам'янець-Подільського ІНО – над комсомольськими осередками хімічного технікуму [479, арк. 70зв.], художньо-промислової школи [482, арк. 6], учительських курсів [478, арк. 4]; Кам'янець-Подільського ІСВ – БУПРОм [118, арк. 61зв.]; Запорізького педінституту –

міськими школами №3 і 6, сільською у с. Малокатеринівка [863, с. 45; 1664, с. 22]; Хортицького німецького ПТ – місцевими 7-річною трудовою і профтехнічною школами [367, арк. 12].

Студенти проводили політосвітню роботу в містах. Зокрема, вони допомагали різним культурно-освітнім організаціям міста у проведенні господарських кампаній, свят [61, арк. 29, 44; 296, арк. 34; 795, с. 77; 1885, с. 58]; виступали у якості пропагандистів, відряджаючи як доповідачів до міських клубів ЛКСМУ, будинків робітничої освіти, тощо [118, арк. 61зв.; 527, арк. 14зв.; 574, арк. 62зв.; 1588, с. 259]. Молодь залучали до роботи у політшколах як викладачів [93, арк. 35зв., 40; 371, арк. 33зв., 49].

Посильну допомогу молодь надавала місцевим органам влади і профспілкам [68, арк. 40, 132; 93, арк. 35зв.; 371, арк. 49; 445, арк. 12]. Майбутніх педагогів залучали до українізації радянського і профспілкового апарату [48, арк. 83зв.; 371, арк. 44; 2029, с. 304], керівництва різноманітними гуртками [93, арк. 38зв.; 1885, с. 58], до підготовки різних категорій міських жителів до вступу в професійні навчальні заклади різного рівня [118, арк. 61зв.; 742, арк. 45зв.].

З 1924 р. набула поширення участь студентства у кампанії ліквідації неписьменності серед дорослого населення [883]. Студенти мали працювати у лікнепах як пропагандисти, агітатори та «ліквідатори» [193, арк. 27].

Практичну роботу молоді координували осередки товариства «Геть неписьменність», які працювали, зокрема, у 10 ІНО [54, арк. 12, 84; 66, арк. 278; 83, арк. 101; 93, арк. 35зв.; 268, арк. 149; 381, арк. 7–7зв.; 482, арк. 22, 24, 81; 648, арк. 3зв.; 649, арк. 8; 744, арк. 13зв.; 1237, с. 42; 1426; 2006, с. 93; 2050, с. 337; 2073, с. 222] і 8 ПТ [74, арк. 72зв.; 189, арк. 24; 206, арк. 38; 209, арк. 15–15зв.; 331, арк. 221; 368, арк. 10зв.; 371, арк. 33зв., 63; 729, арк. 4; 863, с. 25; 1334, с. 8; 1460, с. 88; 2034, с. 165]. Для активізації роботи осередків товариства серед студентства 2 вересня 1929 р. президією ЦБПС України і Центральним правлінням товариства «Геть неписьменність» в Україні було укладено угоду, відповідно до якої кожний виш для роботи у системі лікнепу мав виділити 20% свого студентства. Ще 5% відряджали у розпорядження товариства і профспілок

для виконання обов'язків методистів, лекторів та інспекторів лікнепу [266, арк. 48–48зв.]. Ця угода певною мірою активізувала роботу осередків товариства «Геть неписьменність», зокрема, у Київському ІНО [1467]; Житомирському [118, арк. 295; 292, арк. 11; 1603, с. 85] і Вінницькому ІСВ [220, арк. 46]; Бердянському [371, арк. 48; 795, с. 293], Луганському [119, арк. 68], Мар'їнському [93, арк. 40зв.], Миколаївському [399, арк. 58зв.] і Проскурівському ПТ [510, арк. 8зв., 46].

Архівні документи, матеріали тогочасної періодики свідчать про практичну роботу студентів щодо ліквідації неписьменності на околицях міст, у селах, робітничих поселеннях, у військових частинах тощо. Для студентів-ліквідаторів проводилися відповідні семінари щодо методів роботи. Наприклад, в Одеському ІНО у другому триместрі 1924-1925 н.р. відбулося 3 семінари [66, арк. 278], Бердянському ПТ – на початку 1930 р. – 2 [371, арк. 48]. Такі ж заходи проводилися у Миколаївському ІНО [381, арк. 7зв.].

Абсолютна більшість активістів працювала на громадських засадах. Наприклад, у Чернігівському ІНО у 1924-1924 н.р. з 18 студентів, задіяних у лікнепах, платню отримували лише 3 [742, арк. 45зв.]; у Харківському – у середині 20-х рр. – відповідно бл. 300 і 49 [2006, с. 93]. Подібне мало місце і в Полтавському ІНО, студенти старших курсів якого, як правило, трудилися безкоштовно [1591, с. 191].

Наповнюваність лікнепів була різною, а відтак середнє число неписьменних, яке припадало на одного студента, коливалося від 2 до 10 осіб. Так, навесні 1930 р. 658 студентів Київського ІНО навчали 4108 неписьменних [1176]; Чернігівському – навесні 1929 р. – відповідно 120 і 313 [1598, с. 197; 2073, с. 222]; Херсонському – в січні 1930 р. – 70 і 200 [1451]; Житомирському ІСВ – у 1931 р. – 122 і 1023 [296, арк. 34]; Полтавському ІСВ – у 1932 р. – 72 і 696 [118, арк. 295]; Черкаському ПТ – у 1928-1929 н.р. – 114 і 402 [729, арк. 4], у 1930 р. – 109 і 830 [1368]; Бердянському – в квітні 1930 р. – 221 і 314 [371, арк. 68], на початку 1931 р. – 117 і 517 [795, с. 398]. Студенти Одеського ІНО у 1924-1925 н.р. навчали грамоти 352 осіб [66, арк. 279]; Полтавського – у 1929 р. – 322 [1645, с. 17; 1612, с. 112]; Харківського – у 1920-х рр. – 3100 [2039, с. 29]; Ніжинського ІСВ

– у 1932 р. – 2724, у 1933 р. – 1900 [2009, с. 161]; Новомосковського – у 1929-1930 н.р. – 420 [98, арк. 6]; Маріупольського ПТ – у грудні 1929 р. – 400 [371, арк. 33зв.], у травні 1930 р. – 542 [371, арк. 63].

У ліквідації неписьменності брала участь також молодь Кам'янець-Подільського ІНО [649, арк. 1зв.; 678, арк. 139]; Глухівського [433, арк. 15], Київського [117, арк. 3] та Уманського ІСВ [193, арк. 27]; Бердичівського [285, арк. 2], Вінницького українського [207, арк. 15; 209, арк. 15; 216, арк. 14, 36; 217, арк. 14], Гайсинського [2034, с. 163], Запорізького [68, арк. 132], Кам'янець-Подільського [121, арк. 60], Київського російського [120, арк. 51; 754, арк. 8; 755, арк. 6], Куп'янського [93, арк. 3зв.], Новоград-Волинського [328, арк. 21зв.; 352, арк. 102], Одеського єврейського [61, арк. 44], Проскурівського [1605, с. 341; 2034, с. 160] та Харківського українського ПТ [1476, с. 65].

Студентство ініціювало створення низки міських шкіл малописьменних і неписьменних, гуртків лікнепу [34, арк. 9; 93, арк. 5; 98, арк. 90; 326, арк. 3; 371, арк. 33зв.; 392, арк. 11; 403, арк. 31; 425, арк. 60; 1334, с. 8; 1454; 2013, с. 9]. Мали місце випадки, коли майбутні педагоги проводили збір коштів для ліквідації неписьменності. Наприклад, у 1925-1926 н.р. студенти Ніжинського ІНО влаштували благодійний концерт, виручка від якого пішла на користь лікнепу [83, арк. 101]. Збирав кошти і студентський загальний Київського ІНО [93, арк. 48].

Молодь Полтавського ІНО [93, арк. 35зв.], Бердянського [795, с. 293], Гадяцького, Мар'їнського [98, арк. 44, 90] і Новомосковського ПТ проводила у своїх містах перепис неписьменних [129, арк. 24]. Перевірку роботи лікнепів проводили студенти Полтавського ІСВ [118, арк. 295], Бердянського [371, арк. 48, 68] та Конотопського ПТ [445, арк. 12]. Крім того, молодіжний склад Одеського ІНО у другому триместрі 1924-1925 н.р. з метою залучити населення до лікнепів, провів 7 агітаційних доповідей і 1 агітсуд [66, арк. 279].

Найбільш активних студентів-ліквідаторів нагородили значком «Геть неписьменність!» [2031, с. 263], спеціальними грамотами [177, арк. 255].

Водночас, у роботі студентства з ліквідації неписьменності мали місце і певні недоліки. Так, з Одеського ІНО у другому триместрі 1924-1925 н.р.

скаржилися, що не вистачало фінансів на проведення цієї кампанії; багато підприємств, у яких необхідно було ліквідувати неписьменність, знаходилися на далекій відстані. Студентам доводилося ходити пішки, витрачаючи багато часу [66, арк. 279]. З Київського ІНО у травні 1930 р. повідомляли, що лікнепи, на жаль, не мали навчальних планів, недостатньо було підручників та посібників, студентів слабо постачали пільговими квитками для проїзду до місця роботи. Крім того, їх часто перебазовували з одного місця на інше [1176]. Мало місце і невиконання планів з ліквідації неписьменності. Зокрема, студенти Черкаського ІСВ у 1931 р. замість 900 осіб охопили навчанням лише 200 [1113].

У ряді випадків місцеві органи влади доводили педзакладам нереальні плани. Наприклад, Гадяцька міська рада доручила педтехнікуму ліквідувати неписьменність 1800 осіб. Однак, на жовтень 1930 р. відповідним навчанням охопили лише 104 особи [98, арк. 42]. Водночас, 23 жовтня 1930 р. на конференції студентів Черкаського району студент місцевого ІСВ Іщенко скаржився, що студентству давали невеликі групи неписьменних (по 4-5 осіб). На його думку, більш продуктивнішою була б робота з більшою кількістю учнів [732, арк. 7].

У деяких вишах студенти були пасивними щодо справи ліквідації неписьменності [262, арк. 30; 1207]. Частина студентів самовільно покинули роботу, за що отримали клеймо «дезертир» [964; 1433].

Отже, одним із пріоритетних напрямів громадської діяльності студентів була їхня робота у селах з метою т.зв. «культзмички». Вони організовували бесіди та лекції на загальнотехнічні теми; у клубах, хатах-читальнях, бібліотеках провадили культурно-освітню роботу; спільно з місцевими організаціями брали участь у проведенні різних кампаній; допомагали селянам під час посівної і збиральної кампаній. До роботи у селах студентів залучали і під час канікул, перед виїздом на які вони отримували певні завдання. Подібним займалася молодь, яка практикувалася на селі. Студентство, виконуючи доручення більшовицької партії і уряду, брало участь у процесах колективізації сільського господарства, «ліквідації куркульства як класу», хлібозаготівлях.

Молодь педзакладів залучали до шефства над робітниками місцевих підприємств, підрозділами Червоної армії, застосовуючи різні форми роботи: виступи з доповідями, організацію гуртків, випуск стінгазет, проведення різних свят та кампаній, спільних культурно-масових вечорів тощо. Майбутні педагоги допомагали різним культурно-освітнім організаціям міст у проведенні важливих кампаній, відзначенні революційних свят; організовували гуртки, проводили читання газет, формували бібліотеки; брали участь у кампанії з ліквідації неписьменності серед дорослого населення. Як правило, ця робота була безоплатною.

4.4. Боротьба партійно-радянського режиму проти опозиційних настроїв студентства

Більшість студентів була відданою справі більшовиків, прагнули втілити в життя постанови партійно-державного керівництва. Про це йшлося в попередніх підрозділах. Разом з тим, вже з початку 20-х рр. влада змушена була боротися з ухилами, які помічалися у студентському середовищі. Дійсно, ситуація тут була далеко не безхмарною для влади. Вкрай важке матеріальне становище та відносно високий рівень теоретичної підготовки молоді, що вчилася, робили її більш небезпечною в політичному плані для більшовицького керівництва. В одному з документів Головополітосвіти УСРР зазначалося, що влітку 1922 р. «тільки незначна частина студентства є члени партії, вся інша або аполітична або має реакційні настрої». Настрої багатьох студентів були такими, «які не можна назвати антирадянськими, але важко вважати і радянськими» [1971, с. 20]. Певну опозиційність студентів можна пояснити тим, що інститути народної освіти успадкували склад «старого» студентства. Зокрема, це стосується Кам'янець-Подільського [1013; 1196], Київського [1471], Полтавського та Харківського ІНО [1993, с. 177].

Серед студентської молоді поширювалася українська національна ідея і, водночас, невдоволення національною політикою більшовиків. Так, у зведенні секретного відділу ДПУ УСРР за 12-18 червня 1927 р. зазначалося, що студент Київського ІНО Вербняк розповідав, що, будучи на практиці біля польського

кордону, він дізнався, що Польща завжди готова підтримати український народ і допоможе звільнитися від «московського засилля»; польські ксьондзи вели запеклу агітацію проти більшовиків і в «масах мали великий успіх». Студент Кубишко переконував, що війна розпочнеться вже восени, не зважаючи на дипломатичну діяльність більшовиків [905, с. 129]. Не «обійшов увагою» секретний відділ ДПУ УСРР і гурток культури українського слова Київського ІНО. У грудні 1928 р. депеушники писали, що гурток очолював студент Парасунько, який намагається спрямувати його діяльність у шовіністичне русло [905, с. 456]. В одному із дописів в інститутській газеті «Кузня освіти» за 1929 р. повідомлялося, що у середовищі гуртківців функціонувало націоналістичне угруповання, у якому поширювалися «записки контрреволюційного змісту». У кореспонденції йшлося і про виступ радикального змісту Тимченка [985]. Подібні настрої поширювалися і серед молоді Волинського [774, арк. 24; 905, с. 480], Кам'янець-Подільського [561, арк. 74], Одеського [905, с. 132, 337; 1602, с. 69] і Харківського ІНО [905, с. 521–523].

Ряд студентів мали відверті антирадянські настрої. На початку 1920-х рр. у дискредитації більшовицької влади запідозрили студентів-сіоністів Одеського ІНО [1602, с. 69]. Серед молоді цього вишу у середині десятиліття поширювалося небезпечне висловлювання: «Нехай здохне радянська влада із своїм ладом» [1646, с. 159]. У квітні 1925 р. студентка Чернігівського ІНО Снопова, після проведення політосвітньої роботи у селі, на відкритому засіданні партосередку відверто заявила, що «радянська влада на селі провалюється і ні до чорту не годиться» [66, арк. 560]. Антирадянські настрої і висловлювання мали місце і у Волинському [905, с. 480], Кам'янець-Подільському [52, арк. 40, с. 2; 487, арк. 37зв.; 519, арк. 2; 598, арк. 28; 676, арк. 61зв.; 1317], Полтавському ІНО [36, арк. 20], Коростишівському ПТ [324, арк. 220зв.]. Серед студентської молоді поширювалися вірші та анекдоти антирадянського змісту [1990, с. 56; 1992, с. 389].

Незадоволення студентства викликали господарсько-політичні кампанії, що проводилися у селах. Зокрема, у Київському ІНО основним стрижнем розмов

в молодіжному середовищі було становище в селах, де селяни були незадоволені зростаючими хлібозаготівлями і податками [905, с. 433–434]. Серед студентів Тульчинського ПТ побутувала думка, що «нашого бідняка, селянина обдирають, на відповідальних посадах сидять люди, які не знали життя селян і їм думається, що селянству добре, насправді це зовсім не так» [856, с. 70]. Подібні настрої мали місце у Кам'янець-Подільському ІНО [488, арк. 9зв.] і Запорізькому ПТ [905, с. 470].

Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. авторитарний режим, який значною мірою сформувався в період непу, трансформувалася в тоталітарний. Для зміцнення такого режиму важливо було, як зазначає С. Кульчицький, не тільки придушити прояви опозиційних настроїв чи прями виступи проти державної влади, а й не допустити поширення інакомислення і навіть самої думки про опозицію владі в суспільстві [1847].

Частина студентства не сприйняла більшовицької моделі суспільства і наприкінці 1920-х – у 1930-ті рр. посилюються його опозиційні настрої. У 1930 р. на I всеукраїнській вишівській нараді у доповіді комуніста В. Мускіна наголошувалося, що «під тиском класово-ворожих сил, серед окремих нестійких елементів студентства виникають опозиційні хитання» [846, с. 15]. До опозиційності студентів призвели їх незадовільне матеріальне становище, а також зміни в ідеологічній площині. Що стосується останнього, то у 20-ті рр. відбувалося помітне зростання студентства нового типу, «досить активного, яке не здається, відстоює власну лінію, є формацією молоді непманівської ідеології» [1465]. Воно було незгідне з «генеральною лінією» більшовицької партії, ударними темпами та скороченням терміну навчання, негативно ставилося до вивчення ідеологічних дисциплін, відмовлялося від участі у громадському житті. Цим студентам була властива замкненість і аполітичність, що свідчить ціла низка фактів.

Зокрема, частина студентів з іронією ставилася до політики більшовиків щодо будівництва соціалізму і комунізму. Так, студент Запорізького ІНО Цибулько у червні 1931 р. говорив, що «ми всі скоро попухнемо з голоду через

п'ятирічки» [775, арк. 53зв.]. Його слова стали пророчими. У 1932 р. студент-комсомолец Вінницького ІСВ Сірий заявив, що «партія взяла непосильні темпи в будівництві соціалізму в СРСР» [221, арк. 23зв.; 223, арк. 2]. У 1936 р. невдоволення політикою радянської влади висловлював студент Житомирського учительського інституту Калюжек. Він говорив, що «як при такому соціалізмі жити, краще йти в Сибір...» [305, арк. 16зв.]. Подібні думки висловлювали деякі студенти Ніжинського [130, арк. 61] і Полтавського ІСВ [1384]; Бердянського [1894], Запорізького [1664, с. 16] і Кам'янець-Подільського педінститутів [521, арк. 46–47]; Вінницького українського ПТ [200, арк. 27].

Ряд студентів не сприйняли заклик партії щодо їх участі у громадсько-політичній роботі. Наприклад, студент Житомирського ІСВ Лось на студентських зборах у своєму виступі агітував «більше читати книжок, а менше тратити часу на другорядні [громадсько-політичні] роботи» [296, арк. 31–32]. Студент Старобільського ПТ Кравцов під час суботника на будівництві магістралі Москва-Донбас прирівняв комсомольські суботники до «рабовласницького періоду» [2137, с. 101]. У 1931 р. молодь Дніпропетровського ІПО, зокрема Покотило, Шебеко, Дезенко, вороже поставилися до соцзмагання, ударництва і, цитуючи «буржуазних» класиків, доводили неправдивість і нестійкість радянської влади [271, арк. 98]. «Тікала від громадської роботи» молодь у Бердичівському [99, арк. 17; 193, арк. 76] і Полтавському ІСВ [1384], Луганському ІПО [1122]; Вінницькому [231, арк. 4зв.; 234, арк. 54], Запорізькому [779, арк. 175; 1664, с. 16], Миколаївському [397, арк. 4] і Сумського педінститутах [1831, с. 41], Ржищівському ПТ [1402].

Нам вдалося виявити низку фактів, коли молодь відмовлялася сприймати вчення класиків марксизму-ленінізму, керівників більшовицької партії і уряду. Зокрема, студент Вінницького педінституту Гройзнер на початку 1935 р. намагався принизити роль Сталіна як «вождя партії й теоретика» [195, арк. 20; 196, арк. 3; 198, арк. 10; 230, арк. 6; 231, арк. 20зв.; 235, арк. 37]. У 1937 р. студент О. Гаврилов у розмові з товаришами твердив, що К. Маркс і Ф. Енгельс перед тим як писати свої твори, «пили спиртні напитки, щоб викликати тимчасове

збудження» [238, арк. 27]. Подібні думки висловлювали Піхно [195, арк. 20; 196, арк. 2; 198, арк. 10] і Черешневий [230, арк. 6зв.]. У 1935 р. студенти Ніжинського педінституту Лата та Супрун стверджували, що «філософія Маркса парить в облаках, а на практиці не здійснюється» [178, арк. 109]. У 1933-1934 н.р. студент Польського педінституту Опико у гуртожитку висміював гасла Сталіна, поширював думки про «ніщету» та інші «ворожі теорії». Він говорив, що почуває себе «як в грязі» [772, арк. 35]. Студентка Кам'янець-Подільського педінституту Б. Щварцер «малю[вала] пеньок, на ньому зайчик і внизу підпис[ала], що це на такій височині стоїть наш радянський учитель» [509, арк. 73; 660, арк. 91зв.]. «Контрреволюційні розмови» та дискредитація вождів мали місце у Запорізькому [779, арк. 175; 782, арк. 1; 1664, с. 16], Мелітопольському [1609, с. 62], Миколаївському [397, арк. 4], Харківського педінститутах [178, арк. 193], Бердянському учительському інституті [794, с. 39].

Деякі студенти сприймали смерть того чи іншого керівника держави, більшовицького діяча як надію на подальші позитивні зміни в державі. Студент Кам'янець-Подільського педінституту І. Перепечай у 1935 р. зазначав, що «Кірова вбили, Куйбишев помер, скоро черга дійде і до інших... Скоро всі міста змінять свої назви». Він дозволяв собі й інші вислови: «Коли я вже дочекаюся, коли Сталін помре», «Чи збудують тов. Сталіну мавзолей як Леніну» і т.п. [644, арк. 55, 85–86зв.]. Студент-комсомолец Старобільського ПТ Ю. Пархоменко, дізнавшись про смерть Кірова, заявив: «На 800 гр. хліба побільшало» [2137, с. 101]. Глузувала з приводу смертей вождів молодь Ніжинського ІСВ (педінституту) [130, арк. 61; 947, с. 275], Вінницького [231, арк. 4зв.] і Харківського педінститутів [787, арк. 110], Вінницького єврейського ПТ [200, арк. 11, 13; 856, с. 333].

Чимало молоді відмовлялися визнавати марксизм-ленінізм за науку, негативно ставилися до навчальних предметів ідеологічного змісту. У Харківському ІСВ у 1931 р. студент Савицький виступав проти проведення політгодин («це зайва витрата часу, краще більше математики»), відмовлявся вивчати ідеологічні дисципліни [1192]. Так, у 1933 р. студенти-комсомольці Кам'янець-Подільського педінституту Фішер і Мордків заявили, що «ленінізм не

є наука, а тільки ідея» [509, арк. 33]. Проблема «чи є марксизм-ленінізм?» дискутувалося серед студентів цього вишу і в 1935 р. [634, арк. 96зв.]. «Недооцінювали» соціально-економічні дисципліни також студенти вінницьких ІСВ [219, арк. 22зв.] та педінституту [237, арк. 2зв.], Зінов'євського [130, арк. 10] та Чернігівського ІСВ [130, арк. 198зв.], Ніжинського педінституту [1924, с. 304]. Власне це, на думку представників влади, призводило до антипартійних виступів студентів. Зокрема, студент Кам'янець-Подільського педінституту Байрак у 1935 р. заявляв, що «Котовський приймав до себе лише злодіїв» [507, арк. 9]. Частина тутьчинських студентів твердили, що в «Радянській державі є експлуатація і капітал» [1141]. Подібне мало місце у житомирських ІСВ [297, арк. 23] і учительському інституті [305, арк. 16зв.]; Вінницькому педінституті [237, арк. 2зв.].

Низка фактів свідчить про підтримку студентами ідей Л. Троцького і Г. Зінов'єва. Наприклад, у 1930-1931 н.р. студент Житомирського ІСВ Вольфман у розмові з товаришами наголосив, що «Сталін схоластик, партія повернула на бік Троцького» [296, арк. 31–32]. У 1933 р. студент Ржищівського ПТ Рябокляч розповідав, що «Троцький розумніший за Леніна, і що краще було б, якби партією керував Троцький» [1423]. Студент Кам'янець-Подільського ІСВ І. Кунц у розмові із однокурсниками переконував, що «Троцький був правий, що нам не потрібні такі темпи, які партія взяла, а тепер такі труднощі» [477, арк. 47, 49; 501, арк. 38–39, 45, 62, 64, 76]. Троцькістські ідеї поширювали також студенти Донецького ІНО [180, арк. 2], Вінницького [195, арк. 20; 196, арк. 3; 198, арк. 10; 230, арк. 6; 231, арк. 18зв., 20зв.; 235, арк. 37; 236, арк. 71] і Кам'янець-Подільського педінститутів [644, арк. 83зв.], Бердянського учительського інституту [794, с. 42]. Ряд майбутніх педагогів поділяли так звану «правоопортуністичну» теорію М. Бухаріна, О. Рикова і М. Томського [99, арк. 17; 193, арк. 76; 220, арк. 9, 36зв.; 297, арк. 23; 494, арк. 1; 501, арк. 20, 71; 511, арк. 38; 520, арк. 28; 731, арк. 1; 1383; 1831, с. 41].

У студентському середовищі мали місце й інші прояви антирадянських опозиційних настроїв. Так, у 1931 р. у Харківському ІПО було організовано

показовий суд над студентами Стахом та Юримом, під час якого «засудили» їхні антирадянські оповідання «Портрет вуглем» та «Принадна далечінь» [1121]. За «наклепи на комуністичну партію та спотворення радянської дійсності» у 1936 р. заарештували студентів Чернігівського педінституту П. Зеляка, І. Орешка, М. Ситника, І. Пустовойта та Є. Гладку [1924, с. 305]. «Антирадянську та контрреволюційну» роботу проводили також студенти Дніпропетровського [271, арк. 85] і Харківського ІПО [1993, с. 197]; Глухівського [433, арк. 24] і Херсонського ІСВ [130, арк. 210]; Запорізького [1993, с. 197], Київського [1397], Одеського німецького [404, арк. 36зв.], Полтавського педінститутів [1645, с. 21]; Житомирського учительського інституту [302, арк. 1зв.; 306, арк. 142, 178], Вінницького українського ПТ [192, арк. 125; 207, арк. 26–27; 216, арк. 107зв.; 1204]. Ряд студентів-заочників Миколаївського [393, арк. 30зв.] і Одеського німецького педінститутів відрахували як таких, що не забезпечили «комуністичного виховання дітей» [404, арк. 154; 405, арк. 41; 409, арк. 62, 74].

У студентському середовищі широкого поширення набули антипартійні написи і контрреволюційні анекдоти. Студент Ніжинського ІСВ Стрикун розповідав своїм товаришам анекдот: «Коли до Петровського прийшли по допомогу кінь, осел і віл, то лише осел дістав допомогу, бо там сидить своя братва – лише осли» [130, арк. 61]. Студенти Кам'янець-Подільського ІСВ Сусяк, Цвігун, Саголюк поширювали такий анекдот: «Сталін ходить тому в чоботах, що він завів всіх людей в болото, а Ленін ходить тому в ботінках, що він вивів країну на правильний шлях і ходив по сухому» [477, арк. 57; 509, арк. 34]. Антирадянські гасла і анекдоти поширювали також студенти Бердичівського [99, арк. 17; 193, арк. 76], Житомирського [296, арк. 31–32] і Харківського ІСВ [787, арк. 22, 32]; Київського [165, арк. 14] і Харківського ІПО [1422]; Миколаївського [387, арк. 48; 396, арк. 39] і Харківського педінститутів [178, арк. 193]; Бердянського [794, с. 51, 56, 57] і Житомирського учительських інститутів [303, арк. 8], Красноградському [135, арк. 61, 63] і Лохвицького ПТ [447, арк. 95].

Ряд документів свідчать про сумніви майбутніх педагогів щодо ідеологічного стереотипу про майбутнє світового капіталізму. Наприклад, студент

Полтавського ІСВ Джеріп не підтримував гасла більшовицької партії про занепад капіталістичного господарства, економічну кризу в капкраїнах [1384]. Один із студентів Гадяцького ПТ переконував своїх однокурсників у тому, що «капіталізм живучий, правий Лойд-Джордж, і не правий Сталін» [1124]. У багатьох вишах на початку 1930-х рр. почала з'являтися фашистська свастика і гасла, зокрема, у Кам'янець-Подільському [507, арк. 40зв.], Польському [167, арк. 3; 1993, с. 214] та Харківському педінститутах [178, арк. 194]. Молодь Вінницького педінституту [234, арк. 55] і Житомирського учительського інституту ігнорували події, пов'язані з громадянською війною в Іспанії [306, арк. 101].

Чимало студентів, незважаючи на чистки, проведені у вишах в 20-х рр. – на початку 30-х рр. ХХ ст., продовжували виношувати українські національні ідеї, зокрема щодо української державності. Наприкінці лютого 1929 р. на засіданні партколегії ЦК КП(б)У йшлося про нерозуміння студентами сутності завдань «соціалістичного будівництва», посилення національно-шовіністичних настроїв [513, арк. 18]. У зведенні секретного відділу ДПУ УСРР за 24-30 березня 1929 р. зазначалося, що у Київському ІНО діяла «шовіністична» група, як вела «шовіністичну» агітацію і намагалася довести наскільки важке життя української інтелігенції при радянській владі [905, с. 515–516, 529]. Студента Київського ІПО Мазуренко стверджував, що УСРР була колонією у складі СРСР. Через це студента звинуватили у «волобуєвщині» [1050]. У 1932 р. один із першокурсників економічного відділу цього ж вишу висловив думку, що «на сьогоднішній день вся Україна опинилася в Москві» [165, арк. 14].

Особливо посилилася боротьба з «українським буржуазним націоналізмом і націонал-ухильництвом» після червневого 1933 р. пленуму ЦК ЛКСМУ, з трибуни якого пролунала критика на адресу М. Скрипника. Було визнано, що в лави комсомолу пролізли «петлюрівські лазутчики», а серед студентства виявляються «націоналістичні тенденції» [1966, с. 348]. У червні 1933 р. студент соціально-економічного відділу Житомирського ІСВ Штерн, під час обговорення й «проробки» питання про національно-культурне будівництво в Україні кинув таку репліку: «Сьогодні Хвиля обвинувачує Скрипника в перекрученнях

шовіністичного характеру. Ми не гарантовані, що завтра не будуть обвинувачувати Хвилю у великодержавному шовінізмі» [130, арк. 105]. Націоналізм «пришили» також студентам Донецького ІНО [180, арк. 2], Ніжинського [2009, с. 155–156] і Полтавського ІСВ [1384]; Артемівського [2070, с. 64], Вінницького [196, арк. 8; 236, арк. 71; 1432; 1666, с. 33; 1878, с. 67; 1879, с. 44], Глухівського [1925, с. 402], Житомирського [306, арк. 124; 1881], Кам'янець-Подільського [509, арк. 83; 640, арк. 664; 1463], Луганського [1689, с. 231], Полтавського [1579, с. 245; 1581, с. 203], Чернігівського [1924, с. 305] і Сумського педінститутів [1831, с. 41]; Бердянського учительського інституту [794, с. 55].

Серед студентства визрівало невдоволення економічною політикою радянської влади. Зокрема, молодь була незгодна з взятими високими темпами індустріалізації, колективізації, гостро сприймала конфіскаційні хлібозаготівлі, незадовільне харчування тощо. Молодь відверто заявляла про помилки влади у її політиці щодо сільського господарства, у зв'язку з чим відмовлялася їхати на роботу у села. Такі настрої мали місце у київських ІНО [1471], ІСВ [165, арк. 22; 1556], ІПО [165, арк. 14]; Житомирському [130, арк. 104–105; 300, арк. 10] і Ніжинському ІСВ [130, арк. 61]; Харківського ІПО [1993, с. 214]; Ржищівського [1048, с. 33–34; 1402] і Хортицькому німецькому ПТ [133, арк. 39; 1876, с. 40]. Серед частини студентів поширювалися опозиційні настрої щодо проведення у селах колективізації (Херсонський ІНО [465, арк. 36]; Житомирський [130, арк. 104–105; 300, арк. 10], Кам'янець-Подільський [610, арк. 75–77], Київський [822, с. 65–66] і Черкаський ІСВ [1518]; Кам'янець-Подільський педінститут [632, арк. 48], Первомайський ПТ [1251]). Частина молоді негативно поставилися до політики розкуркулення селян (Волинський ІНО [295, арк. 10], Вінницький [2043, с. 298] і Ніжинський ІСВ [1827, с. 13], Глухівський [1924, с. 304] і Луганський педінститути [1409]) і хлібозаготівель (Кам'янець-Подільський ІНО [690, арк. 3; 1507]; Вінницький [221, арк. 12] і Чернігівський ІСВ [130, арк. 198зв.]; Харківський ІПО [1993, с. 214]; Кам'янець-Подільський [634, арк. 96зв.] і Полтавський педінститути [1645, с. 21]; Бердянський ПТ [795, с. 333]).

Опозиційні настрої студентства посилилися у голодні 1932-1933 роки. Наприклад, у грудні 1932 р. студент Уманського ІСВ І. Мусидрай, звітуючи про свою роботу у якості уповноваженого райкому ЛКСМУ, зазначав, що «люди не мають, що їсти і помирають». Він свідчив і про те, що частина відповідальних працівників колгоспів дбали лише про своє благополуччя, а за своїх односельців турбувалися лише формально. Побачене змусило студента зробити висновок, що «ми погналися за кількістю, не звертаючи увагу на якість колгоспного руху, внаслідок чого занепад сільського господарства ... Ми взяли непосильні темпи...» [822, с. 63–64]. Студент Бердянського ІСВ Панченко сигналізував, що радянська влада «весь хліб вивезла, а люди голодують» [130, арк. 73]. Такі ж настрої мали місце у Київському ІПО [2046, с. 674], Житомирському ІСВ [306, арк. 101], Ржищівському [1423] і Уманському ПТ [1971, с. 232].

Власне, складним було становище і самих студентів. З Бердичівського ІСВ у 1932 р. повідомляли, що серед студентів траплялися «занепадницькі» настрої: «Хліб нам не дають, ми пропадемо, будемо скоро лаятися на вулиці, як коні... Треба спочатку забезпечити, а потім вимагати соцзмагання та ударництва» [193, арк. 76]. Низку заяв зробили студенти Ніжинського ІСВ. Ось тільки деякі з них: «Люди мруть, гроби заказують у чергу і я вже в чергу записався» (Іваненко); «В Ніжині мруть і пухнуть, що скоро не вистачить дошок ховать» (Патрикей, Стрикун, Єременко); «Що це за будівництво соціалізму, коли люди помирають... Хіба будеш учитися, коли ти голодний» (Муха) і т.д. [130, арк. 60–61]. Низку заяв зробили і студенти Житомирського [306, арк. 101] і Кам'янець-Подільського ІСВ [503, арк. 13зв.; 644, арк. 83–83зв.], Вінницького педінституту [196, арк. 2; 231, арк. 20зв.]. Такі ж настрої поширювалися і в наступні роки, коли голодомор відступив [178, арк. 109; 306, арк. 101; 507, арк. 40зв.].

Студентство критикувало політику влади і в галузі промисловості. Зокрема, у листопаді 1931 р. студент Кам'янець-Подільського ІСВ М. Заремба у розмові висловлювався про те, що «не потрібно стільки будувати великих підприємств, таких як «Дніпрельстан» й інших, тому що в нас не вистачить для них сировини...» [610, арк. 75–77]. Хлопці і дівчата Ржищівського ПТ переконували,

що матеріальний стан робітників погіршився, через що радянське суспільство «не дійде до соціалізму» [1048]. Невдоволення висловлювали також студенти Бердянського, Житомирського і Ніжинського ІСВ [130, арк. 60, 73, 104–105; 300, арк. 10]; Кам'янець-Подільського педінституту [632, арк. 48; 644, арк. 83–83зв.].

В частини студентської молоді виявляли антисемітизм, причинами якого були складні історичні, соціально-економічні, ідеологічні, соціально-психологічні передумови. Антисемітські настрої мали місце і в педагогічних навчальних закладах. Зокрема, у Харківському ІНО у 1928 р. серед хлопців і дівчат була поширена думка, що «євреї – це нація, яка історично стала антипатичною. Євреї одержали привілеї, під час наділу землею одержали кращу землю і не працюють на ній. Євреї захопили радянські установи та вузи, і тому Каганович секретар ЦК КП(б)У» [173, арк. 16]. У 1926-1927 н.р. в Одеському ІНО серед першокурсників організувалася група із 10 осіб, яка збиралася «встояти проти жидівського шторму». Невдовзі вона зросла до 18 осіб. Основну мету група вбачала у «боротьбі з жидами» [2059, с. 159]. Ярим антисемітом визнали студента Київського ІСВ П. Заграничного, який наполягав, що «всі труднощі нашого зростання у тому, що жиди захватили всю владу в СРСР у свої руки, що в нас не соціалізм, а насилля «нацменів», і що «Капітал» Карла Маркса не наука, а єврейська хитрість» [822, с. 66]. На стінах навчального корпусу Полтавського ІСВ появились написи проти радянської влади, євреїв, росіян («Бий жидів і комуністів», «Скрізь жиди», «Кацапи революцію робили, бо їм схотілось української сметани», «Дайош неньку Україну») [1384]. Антисемітизмом були «заражені» також студенти Кам'янець-Подільського ІНО [494, арк. 18; 497, арк. 112; 501, арк. 71; 507, арк. 4зв., 9, 40; 521, арк. 46, 48; 640, арк. 128; 686, арк. 2зв.; 1175; 1243; 2059, с. 159], Лубенського ІСВ [130, арк. 134]; Дніпропетровського [271, арк. 85, 97], Київського [963] і Одеського ІНО [1182; 1422], а також щонайменше 9 педінститутів [126, арк. 17, 33; 170, арк. 140; 195, арк. 20, 21, 43; 196, арк. 2; 219, арк. 39зв.; 221, арк. 6; 222, арк. 21, 53; 223, арк. 29; 227, арк. 37зв., 40зв.; 230, арк. 6; 231, арк. 20зв.; 295, арк. 10; 300, арк. 10–11; 306, арк. 101; 394, арк. 8; 397, арк. 4; 642, арк. 65; 779, арк. 175; 863, с. 54; 1281; 1894] і 11

педтехнікумів [130, арк. 19; 163, арк. 32; 200, арк. 27; 249, арк. 2зв.; 447, арк. 95; 537, арк. 26–26зв.; 754, арк. 7; 760, арк. 84; 795, с. 303; 856, с. 73; 1204; 1213; 1256].

Разом з тим, мав місце «нездоровий націоналістичний настрій» серед поодиноких студентів-євреїв. Так, на загальних зборах єврейського студентства Кам'янець-Подільського ІСВ звучало: «руський – ворог євреїв», «руський – мужик» [497, арк. 112; 498, арк. 41]. У листопаді 1934 р. студентка Житомирського єврейського ПТ Остайгер у загальноміському розподільникові хліба звернулася до одновірців: «Підемо, поки ці «арейлім» (єврейський шовіністичний вислів щодо не євреїв) не одержали хліб, ми нічого не доб'ємося» [311, арк. 8].

Нездорову атмосферу у студентському середовищі підігрівали, на думку парторганізацій вишів, антирадянські вислови викладачів, які мали б «викривати методологічні збочення і перебудувати свою роботу; слідкувати, щоб у процесі викладання не просувалася ворожа студентам ідеологія, висвітлювалися кризи буржуазної науки» [2026, с. 25]. Дана проблема є предметом окремого дослідження, окремі аспекти якого висвітлено в одній із наших праць [1700].

У низці випадків молодь відкрито демонструвала своє співчуття викладачам, заарештованим чи звільненим з-під політичного арешту. Зокрема, у Волинському ІНО частина третьокурсників, серед яких були і комсомольці, зустріли оплесками наставника, заарештованого у справі СБУ і згодом звільненого [2046, с. 700]. У 1933 р. з інституту відрахували студентів Сумського педінституту Т. Іванченко і М. Берестюк, які спробували організувати товаришів на опір заходам дирекції щодо «вилучення з інституту ворожої націоналістичної лектури» [1831, с. 41]. Підтримали своїх викладачів студенти Польського [167, арк. 3] і Чернігівського педінститутів [1924, с. 305].

Водночас, частина молоді, керуючись сталінськими настановами, щодо системи доносів і таврування на студентських зборах, «викривали» викладачів-«ворогів народу». Це призводило до загострення відносин серед учасників навчального процесу. У стінах вишів панувала атмосфера підозрілості, постійного

пошуку ворогів. Такі факти мали місце, наприклад, у Київському [1363; 1364] і Сталінському ІПО [1221]; Уманському ІСВ [130, арк. 20]; Кам'янець-Подільському [477, арк. 157, 158; 506, арк. 64], Ніжинському [2009, с. 156], Одеського німецькому [405, арк. 46], Черкаському [1643, с. 216], Харківському педінститутах [1692, с. 229]; Вінницькому учительському інституті [231, арк. 6; 238, арк. 43, 114] та ін. вишах [1852].

У ряді випадків студенти, виявляючи «класову пильність», «викривали» і своїх товаришів. Так, у березні 1935 р. студент Вінницького педінституту Шварцман розкритикував на зборах читання студентом Вайнером заборонених праць Л. Троцького [231, арк. 18зв.]. Доносили також студенти Кам'янець-Подільського [477, арк. 49; 506, арк. 24] і Київського ІСВ [1166].

Студентів, які виявляли антирадянські настрої, відраховували з педагогічних навчальних закладів. У 20-х рр. чимало молоді вибули з вишів у ході чисток (перереєстрацій) як «соціально-чужі» елементи, про що йшлося у підрозділі 2.3. Водночас, чимало хлопців і дівчат відраховували за «контрреволюційну діяльність», наприклад, у Кам'янець-Подільському [650, арк. 15; 671, арк. 41], Київському [752, арк. 1], Одеському [1870, с. 207; 2140, с. 548], Полтавському [2142, с. 175], Харківському ІНО [2144, с. 243], Вінницькому українському ПТ [2131, с. 221–222]. За даними ДПУ, у 1929 р. «засміченість» Одеського ІНО «класово-чужим елементом» становила 17%, Кам'янець-Подільського – 15-17% [174, арк. 100].

Більшість студентів відраховували у 30-х рр. На жаль, повну кількість відрахованих встановити не вдалося через відсутність її об'єктивних складових. У нашому розпорядженні є дані, що стосуються окремих вишів. Так, в Житомирському ІСВ у 1930-1931 н.р. з лав студентів відраховували 50 осіб «ворожого елемента» [296, арк. 32], у 1932-1933 н.р. – 33 [130, арк. 91; 1649, с. 14]; Уманському – восени 1931 р. – 6 [193, арк. 24], у 1932-1933 н.р. – 3 [130, арк. 15]; Херсонському – в 1932-1933 н.р. – 6; Нікопольському – у тому ж році – 4, Чернігівському – 2 [130, арк. 199, 213; 131, арк. 70]; Кам'янець-Подільському педінституті – в 1933-1934 н.р. – 17 [639, арк. 139, 186, 219], навесні 1935 р. – 5

[245, арк. 163]; Польському педінституті – у березні 1933 р. – 40, восени 1933 р. – 150 [1616, с. 93, 95], у 1934-1935 н.р. – 84 [1635, с. 152; 1647, с. 190]; Вінницькому – наприкінці 1934 – у перші місяці 1935 р. – 12 [195, арк. 21, 43; 196, арк. 7; 198, арк. 11; 231, арк. 33; 235, арк. 37]; Харківському – в 1935 р. – 17 [178, арк. 181], Сумському – в 1933-1935 рр. – 15 [1831, с. 41]; Бердянському ПТ – у 1929-1930 н.р. – 10 [371, арк. 45]; Вінницькому українському – в 1933-1934 н.р. – 8 [255, арк. 69], у першому півріччі 1935 р. – 4 [239, арк. 279; 255, арк. 121]; Київському російському – в 1933-1934 н.р. – 4 [760, арк. 84], у першому семестрі 1934-1935 н.р. – 2 [763, арк. 5]; Тульчинському [243, арк. 66] і Київському польському ПТ – в 1934-1935 н.р. – по 7 студентів [768, арк. 1]. За такі ж провини відраховали студентів Миколаївського [396, арк. 3], Одеського німецького педінститутів [409, арк. 1], Маріупольського ПТ [371, арк. 65]. Отже, радянський режим покарав у 1930-1935 рр. щонайменше 486 майбутніх педагогів, не давши їм здобути фах і працювати в галузі освіти. Як правило, відрахування студентів «одноголосно» приймали загальні збори колективів вишів [130, арк. 198зв.].

Окремі студенти під тиском визнали свою провину, внаслідок чого їм виносили мінімальні покарання – оголошували догани [221, арк. 12; 785, арк. 23, 32]. Деякі студенти «засуджували» свою поведінку і «запевняли, що на далі будуть твердо і свідомо переводити в життя постанови Комуністичної партії» [610, арк. 75–77; 783, арк. 1].

Карали студентів і за те, що знаючи про роботу «ворогів народу», не донесли про це до органів НКВС (Дніпропетровський ІПО [271, арк. 85], Миколаївський [394, арк. 49] і Одеський німецький педінститути) [404, арк. 36зв.].

«Класово-ворожі елементи» знаходили і серед студентів-комуністів (Кам'янець-Подільський [494, арк. 14, 18; 509, арк. 8, 43–81] і Харківський ІНО [1876, с. 42]; Київський ІПО [1189; 1299]; Кам'янець-Подільський ПТ [509, арк. 99]).

Частина заарештованих майбутніх педагогів розстріляли. Зокрема, до вищої міри покарання засудили студентів Київського ІПО П. Бовсуновського (вирок

виконано 3 листопада 1937 р.) [2136, с. 691], Я. Курбаса (10 листопада 1937 р.) [2136, с. 22–23]; Вінницького педінституту – П. Козака (19 листопада 1937 р.) [2132, с. 218]; Житомирського – С. Докійчука (1937 р.) [1881]; Запорізького – П. Мельникова, Ф. Борисенка, Г. Масича, І. Невеченка, І. Говоруху, І. Кальниша (для всіх – 14 червня 1939 р.) [2135, с. 237]; Луганського – П. Височина (22 жовтня 1937 р.) [2137, с. 484], А. Іванова (5 лютого 1938 р.) [2138, с. 144], С. Малая (15 січня 1938 р.) [2138, с. 531], А. Савченка (27 вересня 1938 р.) [2139, с. 251]; Харківського педінституту іноземних мов – В. Друченка (13 грудня 1937 р.) [2146, с. 290]; Харківського педінституту – І. Мірошніченка (21 січня 1938 р.) [2146, с. 442]; Вінницького українського ПТ – К. Гончара (6 травня 1933 р.) [2131, с. 495], Ф. Гуру (6 травня 1933 р.) та ін. [2131, с. 568]. Ряд студентів засудили до позбавлення волі з відбуванням покарання у виправно-трудовах колоніях (див. додаток РР).

Механізм репресій мав спланований характер. Інструкції про створення та наступний розгром фіктивних контрреволюційних організацій були досить конкретними та спускалися зверху, а самі ці організації за задумом слідчих та їх керівництва мали чітку, структуровану ієрархію. Цей процес розпочався ще на початку 1920-х рр. Наприклад, у листопаді 1921 р. чекісти розкрили підпільну «Кам'янець-Подільську українську організацію», до складу якої входили і студенти місцевого ІНО [1943, с. 14]. Влітку ДПУ заарештувало декількох членів «Українського селянського об'єднання», яке започаткувала група кубанських українців – студентів Київського ІНО і мала прихильників серед молоді інших вишів міста [1968, с. 229].

У 1925-1926 н.р. в Києві діяла т. зв. «Українська національно-козацька партія». До її складу входили переважно студенти київських вишів, серед яких ймовірно були і студенти Київського ІНО. Депеушникам вдалося натрапити на слід організації, після чого УНКП викрили. У цій справі проходили 10 осіб, двох з яких (Артеменка та І. Шумигору) розстріляли [1968, с. 230]. «Контрреволюційна» організація студентів «Погром» з осені 1926 р. підпільно діяла у Білоцерківському

ПТ. Саме тоді ДПУ натрапило на її слід і у 1928 р. покінчило з нею. 5 студентів-членів організації вислали за межі УСРР [93, арк. 9; 423, арк. 1].

З листопада 1927 р. по березень 1928 р. у Харкові існувала антирадянська студентська націоналістична організація, членами якої з високою долею ймовірності були і студенти місцевого ІНО [1648, с. 415]. Для покращення становища, пропонувалося денационалізувати промисловість (найбільші підприємства мали залишатися в руках держави), ліквідувати монополію зовнішньої торгівлі, демократизувати управління, організувати селянські спілки і хлібні трести тощо [2059, с. 162].

У 1929 р. було завершено слідство у справі «контрреволюційного угруповання» у Глухівському ПТ, серед членів якого були студенти цього вишу О. Максименко, М. Фоменко, Б. Федько [2059, с. 159]. Того ж року було ліквідовано подібне антирадянське угруповання в Уманському ПТ. У цій справі заарештували 10 осіб [2059, с. 160]. За даними української діаспори у 20-х рр. діяли політичні молодіжні організації – студентський гурток «Драгоманівці» (припускаємо, що він існував у Київському ІНО), організація у Харківському ПТ [1971, с. 214].

Черговий етап репресій пов'язаний із поступовим згортанням політики українізації, першим кроком до якого стала справа «Спілки визволення України» (СВУ). Складовою частиною СВУ оголосили міфічну молодіжну організацію – Спілку української молоді (СУМ) [805, с. 291]. Її керівником визнали студента Київського ІНО М. Павлушкова [1330], який нібито був племінником С. Єфремова. Крім того, до складу організації входили Б. Матушевський, Д. Бобирь, Р. Шемет, Ю. Юркевич, та ін. (загалом – 15 осіб) [905, с. 559; 2053, с. 29]. За версією ДПУ, Павлушков створив «СУМ» у 1925 р. Програма організації була націлена на встановлення української незалежної демократичної республіки [882, с. 109].

Філії «СВУ» працювали в регіонах, у яких були задіяні і студенти. Так, у Дніпропетровському ІНО в роботі осередку брали участь 8 студентів [882, с. 141–142; 1497]. У Нероновицькому ПТ діяла «контрреволюційна» організація «Спілка

орачів-селян», яка була тісно пов'язана з СВУ. Її очолював студент П. Лутай. До складу спілки входили 16 осіб, у т.ч. 5 студентів [2142, с. 108, 187–196, 200–201]. Організатором Звенигородського осередку СУМу оголосили студента Київського ІНО Григоровича [882, с. 143]. Існувала філія і в Черкасах, яка найактивніше працювала у місцевому ПТ [882, с. 153]. У 1928 р. в Білоцерківському окрузі ліквідували молодіжну «контрреволюційну» організацію «Полуботківська громада», до якої ймовірно входили і студенти місцевого ПТ [882, с. 165–166]. У Волинському ІНО вдалося «ізолювати» 6 студентів, які були членами СУМу [93, арк. 5]. За участь у її діяльності заарештували студента Кам'янець-Подільського ПТ К. Сидоренка [1979, с. 251].

Загалом, у справі СВУ пройшло 685 осіб, яких віднесли до «українських контрреволюціонерів». Серед них – 61 студент [773, арк. 4; 2059, с. 138]. 18 травня 1929 р. ДПУ заарештувало М. Павлушкова, а невдовзі за ґратами опинилися Б. Матушевський, Д. Бобирь, Є. Буртан, Д. Кокот, Ю. Виноградов, П. Нечитайло, Г. Слободяник та ін. [1972, с. 75]. Сам процес відбувся з 9 березня по 19 квітня 1930 р. Найбільший термін ув'язнення отримав М. Павлушков – 10 років. Згодом його розстріляли [905, с. 695]. Б. Матушевського засудили до 5 років позбавлення волі [1971, с. 214].

У 1932 р. спецслужби «розкрили» ще одну «контрреволюційну організацію» – «Українську революційно-демократичну спілку» [823, с. 135]. Осередки спілки «знайшли», зокрема у київських ІСВ, ІПО, українському ПТ [823, с. 16]. Керівником організації оголосили аспіранта Біохімічного інституту при ВУАН, колишнього студента ІПО С. Підгайного. До складу «керівної ради» входили студент Київського ІНО М. Мазуренко, ІПО – В. Безпояско [823, с. 17]. Загалом, організація налічувала у 1932 р. 70 осіб, у т.ч. 13 студентів [823, с. 19, 23, 24, 108–112, 188–195, 225–233, 308–309, 316, 323]. 23 січня 1933 р. рішенням судової трійки при колегії ДПУ УСРР С. Підгайного, М. Черноуса, В. Безпояска, М. Мазуренка, Л. Клименка, М. Бриля, Б. Вишнякова засудили до розстрілу [823, с. 350–352].

У 1932-1934 рр. було сфабриковано справу «Української військової організації» [1284; 1944, с. 183]. Найбільшою у системі «УВО» визнали т.зв. Кам'янець-Подільську філію, базовим для якої був Кам'янець-Подільський педінститут [1944, с. 183]. На жаль, ми не маємо даних щодо участі в цій організації студентів. Але, очевидно, вони тут були присутні, зважаючи на те, що серед заарештованих у цій справі були 7 викладачів Кам'янець-Подільського педінституту, викладачі Кам'янець-Подільського ПТ [169, арк. 79, 81; 1284], Житомирського педінституту [1646, с. 37].

Наприкінці 1933 р. у Луганському педінституті викрили «контрреволюційну троцькістську організацію», серед членів якої були і студенти [2137, с. 36].

У квітні 1934 р. було організовано процес «Польської організації військової» (ПОВ) [2148, с. 60]. Основною «бойовою та організаційною базою» був Польський ІСВ (педінститут) [901, с. 287; 1616, с. 97–98; 1988, с. 213]. На жаль, немає точних даних щодо персонального складу учасників ПОВ. Однак, можна стверджувати, що серед них було багато студентів, зважаючи на низку фактів. Так, у 1932-1933 рр. було заарештовано близько 15 студентів [2097, с. 96]. Упродовж другого семестру 1933-1934 н.р. чисельність студентського контингенту вишу зменшилась з 278 до 160 [166, арк. 97; 170, арк. 139–140; 772, арк. 2]. На початку 1932 р. осередок ПОВ було створено у Проскурівському польському ПТ. До його складу увійшли 11 осіб, у т.ч. 3 студенти [2148, с. 90, 116, 126]. У справі ПОВ на Поділлі проходили також студенти Польського педінституту [2148, с. 128] і Київського польського ПТ [2148, с. 122, 129–131].

Третій етап переслідувань припадає на середину – другу половину 1930-х років. Його започаткувало вбивство у 1934 р. державного і партійного діяча С. Кірова. Даних про участь студентів у «контрреволюційних організаціях» цього періоду обмаль. Відомо, що у травні 1936 р. «викрили» «націоналістично-фашистську групу» студентів Полтавського педінституту, одним з керівників якої був Москаленко [2137, с. 36]. У 1937 р. у Немирівському ПТ «викрили» групу із 5-6 студентів-націоналістів [2130, с. 263]. Тоді ж органи НКВС встановили, що

студенти Запорізького педінституту були членами «Української контрреволюційної націоналістичної організації м. Запоріжжя» [2134, с. 234]. У квітні-травні 1938 р. у цьому ж виші заарештували 6 студентів-членів «антирадянської, українсько-націоналістичної повстансько-терористичної організації» [2135, с. 236–237].

Студентів мобілізували на обговорення сфабрикованих гучних політичних справ, де вони під впливом осередків КП(б)У і ЛКСМУ, як правило, засуджували «ганебні виступи», спрямовані проти радянської влади. Зокрема, у листопаді 1927 р. студенти Кам'янець-Подільського ІНО «одностайно» підтримали постанову ЦК ВКП(б) про виключення зі складу ЦК партії Л. Троцького і Г. Зінов'єва [836]. Політика Троцького засуджувалася і в наступні роки, наприклад, – у березні 1929 р. у Бердичівському [285, арк. 21] і Шепетівському ПТ [511, арк. 39].

Гучне обговорення викликала справа «Спілки визволення України». У 1928 р. на зібраннях різного рівня за підказкою більшовиків приймалися рішення щодо засудження «єфремовщини», що стимулювали кампанію проти віце-президента ВУАН академіка С. Єфремова. Так, 26 листопада 1928 р. «злочинний виступ» проти радянської культури демонстративно засудили студенти Кам'янець-Подільського ІНО [476, арк. 16; 1450]. 23 листопада 1929 р. на мітингу викладачів і студентів Харківського ІНО спалювали солом'яні фігури Єфремова і Чеховського [1276].

Низка мітингів відбулася у березні 1930 р., коли відбувався судовий процес над членами СВУ. Зокрема, 26-31 березня 1930 р. на пленумі ЦБПС України нарком освіти УСРР М. Скрипник заявив, що «у відповідь на розкриття СВУ і СУМ'у по всіх вишах України прокотилась широка хвиля обурення, що пролетарське студентство одностайно вимагало найсуворішої кари цій фашистській агентурі у радянських вишах» [938, с. 52; 1362].

У 30-ті рр. парторганізації педагогічних навчальних закладів ще більше активізували свої зусилля щодо мобілізації студентства до участі у зібраннях, на яких «нешадно таврували ворогів народу», наприклад, у кам'янець-подільських

ІСВ [486, арк. 11–12; 498, арк. 89] і педінституту [507, арк. 54; 521, арк. 47]; київських ІПО й ІСВ [1158]; вінницьких педінституті [224, арк. 75; 227, арк. 11–12, 31–38зв.; 231, арк. 6; 234, арк. 54–58], учительському інституті [1266], українському ПТ [232, арк. 13; 233, арк. 2]; Польському педінституті [168, арк. 62], Житомирського [1346] і Лубенському учительських інститутах [430, арк. 11, 18], Житомирському єврейському [312, арк. 1; 315, арк. 1] і Немирівському ПТ [250, арк. 2].

На засіданнях приймалися рішення із стандартними формулюваннями, наприклад «...доручити бюро осередку [КП(б)У] через прикріпачення [прикріплення. – Авт.] до курсів та гуртожитків вивчити склад студентства та вести виховавчу [виховну. – Авт.] роботу серед них»; «...систематично звітувати парторгам та комсоргам на парткомітетах та КСМ [комсомольських. – Авт.] комітетах, аби бути обізнаним з станом кожного курсу, кожним членом партії, комсомольцем та студентом...»; «...розгорнути політико-виховну роботу через організацію політшкіл, гуртків, агітацію на курсах»; «...боротись з лівими заскоками та правими загибщиками, які проявляються на педагогічному фронті... повсякденно боротися з різними проявами і пролазками класово чужого елементу...» [219, арк. 16зв.; 220, арк. 37; 227, арк. 6зв.–7; 237, арк. 80зв.]. У навчальному процесі виділялися окремі години для «проробки на всіх курсах питання про викриття підпільних контрреволюційних груп» [230, арк. 3].

Таким чином, у 20-30-ті рр. ХХ ст. в середовищі студентів педагогічних навчальних закладів, частина яких не сприйняла політику правлячого більшовицького режиму, проявилися опозиційні антирадянські настрої.

Більшовики розпочали боротьбу з ухилами, які помічалися серед молоді, вже у перші роки після остаточного встановлення своєї влади в Україні. Певна опозиційність молоді пояснюється успадкуванням інститутами народної освіти складу студентства вишів імперської Росії, а також Української Народної Республіки, яке, маючи відносно високий рівень теоретичної підготовки, у переважній більшості не сприйняло радянської дійсності.

Опозиційні настрої студентів, що не сприйняли більшовицької моделі суспільства, посилювалися наприкінці 1920-х – у 1930-ті рр. Частина майбутніх педагогів не підтримували «генеральну лінію» більшовицької партії, ударні темпи будівництва соціалізму, скорочення термінів навчання, негативно ставилися до вивчення ідеологічних дисциплін, відмовлялися від участі у громадському житті. У їхньому середовищі широкого поширення набули антипартійні судження і контрреволюційні анекдоти. До опозиційності студентської молоді призвели й зміни в ідеологічній площині, коли помітно зросло студентство нового типу, яке сповідувало непманівську ідеологію. На настроях молоді позначилися зовнішні події, зокрема, прихід до влади в Німеччині Адольфа Гітлера, що призвело до появи у багатьох вишах на початку 1930-х рр. фашистської свастики.

Чимало студентів-педагогів, продовжували виношувати українські національні ідеї, зокрема української державності. У їхньому середовищі визрівало невдоволення економічною політикою радянської влади (взятими високими темпами індустріалізації, проведенням колективізації, хлібозаготівель, незадовільним харчуванням тощо). Не були подолані прояви антисемітизму.

У педвишах застосовувалася практика доносів на професорсько-викладацький склад, колективний моральний осуд його представників, у якому брали участь студенти. Молодь, виявляючи «класову пильність», заявляла і на своїх товаришів.

Влада, виявляючи нетерпимість і рішучість, позбавляла хлопців і дівчат з антирадянськими настроями права здобувати педагогічну освіту. За надуману контрреволюційну діяльність чимало їх було засуджено і розстріляно.

Ряд студентів проходили у справах фіктивних контрреволюційних організацій – «Кам'янець-Подільської української організації», «Українського селянського об'єднання», «Української національно-козацької партії», «Спілка української молоді» (ніби складової частини «Спілки визволення України»), «Української військової організації», «Польської організації військової» тощо, отримали жахливі вирoki.

У педвишах обговорювали за активною участю студентства сфабриковані гучні політичні справи, і, як правило, засуджували «ганебні виступи», спрямовані проти радянської влади, «нещадно таврували ворогів народу».

Висновки до розділу

Таким чином, у 1920-1930-ті рр. одним із пріоритетних завдань педагогічних навчальних закладів визначалося виховання студентів у марксистсько-ленінському дусі. Для радянзації молоді, нав'язування їй більшовицької ідеології використовували різні шляхи. Зокрема, студентів залучали до участі у роботі осередків КП(б)У та ЛКСМУ. Вони делегували своїх представників у студентські організації, керівні органи вишів, факультетів, методичні комісії, де «проводили партійну лінію». За безпосередньої участі партійців проводилися всі господарські кампанії, прийом до вишів, перереєстрація студентів, вибори до студентських організацій тощо. З середини 20-х рр. комуністичні і комсомольські осередки зайняли у вишах монопольне становище, стали єдиними легально діючими у студентському середовищі. Завдяки цьому, починаючи з другої половини 20-х і особливо у 30-ті рр. ХХ ст., більшовики активізували ідеологічну роботу серед студентства. Його духовне життя було наскрізь пронизане комуністичними ідеями, які стали основою політичного світогляду значної частини молодих людей.

Свої ідейні настанови влада поширювала через організацію політичних («марксистських», «ленінських») гуртків та шкіл, гуртків «біжучої [поточної] політики» тощо, на засіданнях яких обговорювали найактуальніші питання у житті тогочасного радянського суспільства. У процесі роботи молодь набувала «ідейно-політичного загартування» і навичок до громадської роботи, до активної участі в партійних і комсомольських організаціях. У педвишах велася робота з пропаганди життя та діяльності «вождів» більшовицької партії. Глибокому і систематичному вивченню матеріалів з'їздів, пленумів тощо сприяли «політбої», «політобласти», «політвікторини», «політлотереї», «політвудочки» та ін.

Одним із пріоритетів у роботі партійних та комсомольських осередків, профспілок було проведення соцзмагання, яке мало слугувати покращенню якості

навчальної роботи, культурно-побутових умов життя студентства, масово-культурного виховання. Майбутні педагоги брали участь також у проведенні «Сталінської естафети», естафети «За кадри», різноманітних «походах», приурочених різним подіям радянської історії, стахановському рухові. Важливе місце у політиці радянської влади займало поширення антирелігійних поглядів серед студентів. Для її реалізації у вишах створювалися осередки «Спілки воявничих безбожників», атеїстичні гуртки «Безвірник», функціонували антирелігійні семінари. Молодь залучали до участі у загальнодержавних заходах, зокрема, відзначенні державних, революційних та радянських свят, вшануванні пам'яті В. Леніна, Карла Маркса, Фрідріха Енгельса, державних та культурних діячів тощо.

Ідеологічним настановам партії була підпорядкована громадська діяльність студентів у студентських клубах, органах студентського самоврядування, різноманітних гуртках. Представники цих органів входили до керівних структур вишів, предметних, контрольно-ревізійних, стипендіальних комісій, комісій із проведення практики та стажування, із студентських питань, у межах своєї компетенції відстоювали навчальні, соціально-економічні й побутові інтереси молоді. Із середини 20-х рр. ХХ ст. функції захисників інтересів студентства взяли на себе профспілкові організації, які значною мірою були під впливом адміністрацій вишів і контролювали соціальний склад майбутніх педагогів.

У 1920-1930-ті рр. частина студентів була охоплена роботою в осередках добровільних товариств, які влада використовувала для пропаганди своїх ідей будівництва соціалізму та ідеологічного виховання мас.

Значну частину часу студентів забирала участь у позавишівській роботі (трудилися у різних кампаніях, пов'язаних з мобілізацією коштів на господарські потреби держави, допомагали у зборах коштів для зміцнення оборони, залишили слід у днях індустріалізації, суботниках, недільниках тощо).

Влада зобов'язувала студентство здійснювати пропаганду, піднімати культурний рівень населення, поширювати необхідні знання на виробництві та

брати участь у різних сільськогосподарських роботах. Ідеологічне виховання у регіонах, насамперед у сільській місцевості, навіть у канікулярний період було важливою складовою діяльності студентів (брали участь у колективізації сільського господарства, розкуркулєнні, хлібо- і м'ясозаготівлях, допомагали під час посівної і збиральної кампаній тощо). Вони брали шефство над робітниками місцевих підприємств і підрозділами Червоної армії, різними місцевими органами та культурно-освітніми закладами міст. Поширення набула участь майбутніх педагогів у кампанії ліквідації неписьменності серед дорослого населення.

Більшість студентів були відданими справі більшовизму, прагнули втілити в життя постанови партійно-державного керівництва. Разом з тим, частина молоді не була згодна з політикою правлячого режиму і виявляла опозиційність. Серед студентства мало місце невдоволення національною політикою більшовиків, господарсько-політичними кампаніями, що проводилися у селах. Студенти з іронією ставилися до політики партії з будівництва соціалізму, відмовлялися засвоювати вчення класиків марксизму-ленінізму, праці і документи керівників більшовицької партії і уряду. Водночас, ряд студентів підтримували ідеї Л. Троцького і Г. Зінов'єва, поділяли «правоопортуністичну» теорію М. Бухаріна, О. Рикова і М. Томського, незгодні були з взятими високими темпами індустріалізації, колективізації, засуджували хлібозаготівельні кампанії сталіністів, незадовільне харчування тощо. Ряд студентів, використовуючи систему доносів, «викривали» викладачів-«ворогів народу», своїх товаришів. Студентів, які виявляли антирадянські настрої, відраховували з педагогічних навчальних закладів. Частина з них стали об'єктом, стосовно яких спрямовувалися крайні репресивні заходи.

РОЗДІЛ V

ПОБУТ І МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ МОЛОДІ: ЗДОБУТКИ І ПРОБЛЕМИ. КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ

5.1. Зміни у забезпеченні студентства гуртожитками. Робота студентів у підсобних господарствах

Упродовж 20-30-х рр. ХХ ст. матеріальне становище студентів було надзвичайно важким. Більшість цієї найбільш активної групи молоді змушені були самі себе забезпечувати всім необхідним. Державна підтримка була мізерною, оскільки основні сили та кошти спрямовувалися на становлення економічного потенціалу країни. У грудні 1927 р. на XV з'їзді ВКП(б) нарком освіти СРСР А. Луначарський заявив, що радянська влада виділяла навчальним закладам менше коштів, ніж царський уряд [1601, с. 114].

Особливо скрутним воно було на початку 1920-х рр. Радянський історик Г. Шевчук писав: «Студенти 1920 і 1921 років винесли на своїх плечах «роки бурі і натиску», пройшовши школу війни і підпілля, надзвичайно виносливі, пристосовані до життя в колективі, уміють жити й працювати в умовах шуму в гуртожитках, на куточку стола, в нетопленій кімнаті, де доводиться спати, часто навіть не повечерявши... Прагнення до знання, гідна подиву виносливість, працездатність і самовідданість – основні риси студента-пролетаря» [2065, с. 291–292].

Досить складно було забезпечити студентів житлом, особливо в 20-ті рр. Існували два типи студентських гуртожитків. Зокрема, у 1926 р. були інтернати, які утримувалися вишами; і гуртожитки, що були у підпорядкуванні комітетів поліпшення побуту студентів (КППС).

Особливо критичним було становище з надання житла у перші роки десятиліття. Більшість вишів не мали власних гуртожитків. Тому значна кількість студентів змушені були жити у родичів чи знімати кімнати у приватних осіб, що, звісно, вимагало чималих коштів. До кінця десятиліття певною мірою становище поступово поліпшилося. Про це свідчать низка фактів. Так, в Полтавському ІНО в 1922-1923 н.р. інтернат вміщав лише 6,5% студентів [36, арк. 13зв.], у листопаді

1925 р. – 16,1% [68, арк. 98], у 1926-1927 н.р. – 33,3% [425, арк. 66], у 1929-1930 н.р. – 52% [1645, с. 12]; Кам'янець-Подільському ІНО – на початку 1922-1923 н.р. – 10,5% [553, арк. 3, 13; 564, арк. 22зв.], на початку 1923-1924 н.р. – 22,3% [571, арк. 96, 118; 1659, с. 23], у 1924-1925 н.р. – 24,3% [57, арк. 52; 587, арк. 85], у 1928 р. – 42,1% [1043]; Одеському – в грудні 1921 р. – 4,3% [22, арк. 30], у 1922-1923 н.р. – 47,7% [1870, с. 172], у 1925 р. – 80% [2071, с. 66] (ці дані викликають сумнів, зважаючи на вищезазначені дані, а також загальну картину забезпечення молоді житлом); Київському – в 1926-1927 н.р. – 21,2% [62, арк. 633]; на початку 1927-1928 н.р. – 38% [1885, с. 55] (ті, хто проживав у БПС й інтернаті); Харківському – восени 1922 р. – 2,4% [2050, с. 340], у 1926-1927 н.р. – 31,9% [73, арк. 3]; Ніжинському – в 1925-1926 н.р. – 57,1% [83, арк. 5зв.]; Волинському – в січні 1927 р. – 80% [330, арк. 48]. Відносно стабільними ці показники були у Херсонському ІНО: у 1924 р. в інтернаті мешкали 67,9% студентів [464, арк. 70; 2051, с. 32], у середині вересня 1925 р. – 66% [458, арк. 111зв.], у квітні 1927 р. – 58,7% [464, арк. 4], у серпні 1929 р. – 60% [1226]. Ці дані певною мірою не співвідносяться з твердженням дослідниці О. Ляпіної про те, що у листопаді 1927 р. найвищий показник охопленості інтернатом мав Ніжинський ІНО. Він мав одне помешкання, де проживали 273 студенти (100% від загальної кількості). У Донецькому ІНО в гуртожитках мешкали 74% студентів, Кам'янець-Подільському – 61%, Херсонському – 54%, Чернігівському – 50%, Одеському – 43%, Волинському – 38%, Миколаївському – 38%, Харківському – 29%, Полтавському – 29%, Київському ІНО – 16%. Дніпропетровський ІНО свого гуртожитку не мав [1883, с. 269].

Досить складно було забезпечити інтернатами і студентство педтехнікумів. Дещо кращою від середньостатистичної була ситуація лише у декількох закладах. Повністю забезпечували житловою площею майбутніх педагогів у Артемівському [76, арк. 118], Красноградському [425, арк. 63], Кременчуцькому, Могилів-Подільському [74, арк. 6зв., 273зв.], Нікопольському ПТ [68, арк. 138]. У Тульчинському ПТ у 1925-1926 н.р. житлом забезпечили всіх студентів [74, арк. 80зв.], а в грудні 1928 р. – тільки 84,8% [92, арк. 12]; Черкаському – в 1925-1926

н.р. – 86,6% [68, арк. 10, 11; 76, арк. 233зв.]; Новоград-Волинському – у тому ж році – 82% [328, арк. 12зв.; 347, арк. 61зв.]; Коростишівському – в 1925-1926 н.р. – 76% [325, арк. 29зв.], у 1927-1928 н.р. – 70% [324, арк. 220]; Старобільському – в 1925-1926 н.р. – 75%; Уманському – в тому ж році – 67,7% ; Золотоношському – 60% [76, арк. 5зв., 60зв., 176зв.]; Бердянському – 54,2%; Прилуцькому – 50% [68, арк. 20, 50].

В інших закладах цього типу становище було набагато гіршим. Зокрема, у Вінницькому українському ПТ на початку 1928 р. в інтернатах проживали 34,3% студентів [251, арк. 176, 205, 252], наприкінці січня 1929 р. – 60% [191, арк. 23–23зв.]; Вінницькому єврейському – в 1928 р. – 41,4% [188, арк. 47; 192, арк. 101. 251, арк. 139, 252]; Житомирському єврейському – в тому ж році – 51,8% [331, арк. 219; 1098]; Житомирському українському – восени 1926 р. – 46,8% [331, арк. 6]; Харківського українському – в тому ж році – 41% [61, арк. 234]. Далеко не кращим було становище із гуртожитками у Павлоградському [68, арк. 124], Пирятинському [74, арк. 201], Полтавському [425, арк. 57], Проскурівському українському [2031, с. 257] і Сумському ПТ [1238].

Площа, що надавалася студентам, була мізерною і коливалася від 0,8 до 1,6 саженив² (1,7 – 3,4 м²) на одну особу [163, арк. 32, с. 71; 464, арк. 4; 935]. У Київському польському ПТ вона взагалі становила 1,4 м² [1911, с. 385]. Водночас, НКО УСРР у 1927 р. визначив житлову норму в студентських гуртожитках у розмірі 4,55 м² на одну особу [1528]. Через запровадження нормативів житлової площі виникли проблеми із забезпеченням нею студентів, наприклад, у Маріупольському ПТ. Тут, у 1929-1930 н.р. у гуртожитках планували поселити 260 студентів із 289. Однак, за вищезазначеною нормою можна було надати житло лише 136 особам. Крім того, ще 35 місць зарезервували для слухачів підготовчих курсів [371, арк. 33зв.].

Більшість гуртожитків не мали елементарних зручностей, у кімнатах мешкали по 10-30 осіб [1971, с. 20], наприклад, у Кам'янець-Подільському ІНО [950], Запорізькому [368, арк. 10], Лубенському [68, арк. 56] і Новомосковському ПТ [98, арк. 4].

Значна частина студентських гуртожитків містилася в будинках, непристосованих для проживання, про що йшлося, зокрема, у постанові ВУЦВК від 12 жовтня 1924 р. [840, с. 268–269]. Частина студентів Вінницького ІНО мешкали у підвалі навчального корпусу вишу [258, арк. 122], Київського ІНО – холерних бараках [1885, с. 55], Вінницького українського ПТ – у мертвецькій і пральні колишньої лікарні [220, арк. 26зв., 40; 2034, с. 165]. Недостатньо придатними для проживання визнали гуртожитки Кам'янець-Подільського [92, арк. 29; 496, арк. 39] і Харківського ІНО [1934, с. 85], Проскурівського українського ПТ [687, арк. 3; 1053].

На гуртожитки перетворили частину культових споруд. У Києві студенти проживали у Михайлівському соборі [1994, с. 27], у приміщенні Лаврського музею [1967, с. 93–94]. Молодь Харківського ІНО розмістили у шкільній церкві на вул. Артема, університетській і Каплунівській церквах, умови проживання у яких були важкими [1876, с. 26; 2046, с. 725]. Під гуртожитки пристосовували також казарми, в'язниці, житлові будинки, трактири, планування яких не відповідало потребам студентів.

Частину іногородніх вселяли в адміністративні та навчальні приміщення вишів (Київський [1885, с. 55] і Ніжинський ІНО [65, арк. 690зв.-691]; Красноградський [68, арк. 120], Маріупольський [371, арк. 33; 1096], Первомайський [1503] і Сумський ПТ [1239]). Щоправда, адміністрації не всіх вишів охоче йшли на зустріч студентам [157, арк. 77; 663, арк. 12–13; 1995, с. 135]. Загалом, таке становище не давало можливості вишам як слід розгорнути, організувати повноцінну роботу кабінетів і лабораторій.

Неможливість розселення студентів призводила до того, що керівники вишів змушені були відмовлятися від амбітних планів, подальшого набору першокурсників, наприклад, у Катеринославському ІНО [66, арк. 423–424] і Харківського ІНО [66, арк. 163]. Становище було настільки складним, що студенти останнього вишу збиралися провести демонстрацію протесту [2050, с. 341].

У низці випадків, молодь, не дочекавшись допомоги від держави, самотужки розв'язувала житлове питання: вона будувала, ремонтувала житло, зверталася з проханням до господарських і державних органів з відповідними клопотаннями. Наприклад, у 1929 р. студенти Коростишівського ПТ вирішили збудувати своїми силами другий поверх у чоловічому гуртожитку [979].

Труднощі виникали із забезпеченням студентських гуртожитків меблями, постільною білизною. Дуже непростими були умови проживання у Донецькому [65, арк. 459зв.], Кам'янець-Подільському [553, арк. 3, 13; 564, арк. 22зв.; 571, арк. 96, 118; 577, арк. 21–21зв.; 607, арк. 16зв.; 678, арк. 85зв.; 1659, с. 23], Одеському [1870, с. 172], Полтавському [68, арк. 98]; Херсонському ІНО [1226]; Бердянському [371, арк. 36], Добровеличківському [1034], Золотоношському [68, арк. 31], Лубенському [68, арк. 56], Маріупольському [371, арк. 33], Новомосковському [98, арк. 4], Сумському [1239], Харківських українському і єврейському ПТ [157, арк. 76].

При поселенні в гуртожиток перевагу надавали тим, хто отримував стипендію, а це переважно робітники і селяни, які мали виробничий стаж і відповідно перебували на державному забезпеченні, а також відряджені на навчання. Всі інші студенти залишалися і без стипендії, і фактично без державного житла [1577, с. 424; 2089, с. 11].

Студентів поселяли також у будинках пролетарського студентства (БПС). Вони були на балансі КППС, які «вибивали» під БПС у місцевих органах влади приміщення колишніх готелів, маєтків, монастирів. Багато з них були малоприматні для житла навіть після проведеного ремонту [1876, с. 17–18].

БПС створювалися і в містах, де функціонували педвищі. Існували вони до 1928 р. [1589, с. 61]. Перший БПС за сприяння ЦБПС було споруджено у Харкові [1856, с. 101]. Його урочисте відкриття відбулося 10 жовтня 1922 р. [1231]. 12 жовтня сюди поселили 700 студентів та слухачів робітфаку [1073, с. 38; 1088; 1377, с. 96]. Упродовж 1922-1923 н.р. було відкрито ще 2 БПС, у яких загалом проживали 1500 осіб [1371; 1973, с. 21]

(16,7% цієї кількості були студентами ІНО [2006, с. 97]). У 1924 р. у БПС №1 молодь ІНО становила 11,4%, у БПС №2 – 13,6%, БПС №3 – 30% [1263, с. 111]. У 1925-1926 н.р. у розпорядження ІНО повністю передали БПС №1 [2050, с. 340]. Складно вирішувалося житлове питання у Києві. У 1923-1924 н.р. у БПСах мешкали лише 130 студентів Київського ІНО [54, арк. 14, 86], у 1926-1927 н.р. – 423 [62, арк. 633], у 1929 р. – 455. На приватних квартирах змушені були проживати понад 1 тис. студентів КІНО [1245; 1885, с. 55]. У 1923-1924 н.р. у Дніпропетровську для студентів усіх вишів збудували БПС на 800 місць. Тоді ж у гуртожитках КППС мешкали 1054 одеських студентів [1589, с. 61]. У 1925-1926 н.р. у них поселили 211 студентів Одеського ІНО, що, звісно, було недостатньо, зважаючи на те, що наймати житло змушені були аж 492 студенти [62, арк. 94зв.].

У Кам'янці-Подільському БПС започаткували у березні 1923 р. [29, арк. 125зв.; 183, арк. 115] (за іншими даними – у липні 1924 р.) [525, арк. 54; 560, арк. 133]. На початку 1924-1925 н.р. у 5 БПС проживав 441 студент, у т.ч. 99 студентів ІНО. Частка забезпечених гуртожитком студентів тоді становив 75%; у червні 1925 р. – 60%. Упродовж наступного навчального року становище дещо покращилося [698, арк. 37; 699, арк. 17; 700, арк. 305, 313; 704, арк. 8; 705, арк. 84–86, 88–89; 706, арк. 57]. Наприкінці серпня 1926 р. державне житло мали майже 71% молоді Кам'янець-Подільського ІНО [705, арк. 157]. Наведені дані спростовують твердження О. Лаврут про те, що значний відсоток студентства Кам'янець-Подільської округи залишився поза межами БПС [2089, с. 11].

Проживанням в БПСах забезпечили також частину молоді Вінницького [48, арк. 83; 183, арк. 66зв.; 258, арк. 110зв.; 264, арк. 152], Волинського [326, арк. 50зв.; 327, арк. 48зв.; 329, арк. 19зв.; 330, арк. 31; 355, арк. 16; 358, арк. 75, 77, 80; 360, арк. 1; 361, арк. 4; 1089; 1294, с. 77], Донецького [1348, с. 44], Полтавського [428, арк. 111] і Чернігівського ІНО [746, арк. 5; 747, арк. 4]; Бердянського [372, арк. 104], Дніпропетровського [270, арк. 47], Конотопського [436, арк. 27зв.] і Полтавського ПТ [68, арк. 109; 1334, с. 9].

Як свідчать джерела, досить мізерними або взагалі були відсутні необхідні меблі та приладдя. Тому студентам доводилося спати на підлозі, у шафах, на столах. Бракувало також ковдр, постільної білизни, забезпеченість якими становила 60% [2089, с. 11]. У доповіді ЦК КП(б)У за 1928 р. вказувалося «на виключно важкі житлові умови студентства», що «деякі студенти сплять на підлозі в одній залі, разом чоловіки і жінки» [1877, с. 183]. Зокрема, не вистачало меблів і приладдя у БПСах, де проживали студенти Волинського [330, арк. 30], Кам'янець-Подільського [577, арк. 126; 704, арк. 8; 710, арк. 46], Одеського [1180] і Харківського ІНО [2014, с. 755], Запорізькому ПТ [365, арк. 30].

Умови проживання у гуртожитках не сприяли нормальному навчанню молоді. У кімнатах мешкали по 10 і більше осіб різних спеціальностей, зокрема, у Вінниці [2029, с. 305], Полтаві [1155], Харкові [1073, с. 38], Миколаєві [1459, с. 50]. Частина студентів проживала у вологих і напівпідвальних приміщеннях [1995, с. 134].

Організацією внутрішнього життя в гуртожитках займалися виборні студкоми, Ради студентських комун [264, арк. 152, 161]. Життя мешканців студентських гуртожитків, як інтернатів, так і БПС, регламентувалося певними нормативними документами, усі зобов'язані були дотримуватись встановлених правил. Так, в інтернаті Новоград-Волинського технікуму його мешканці піднімалися о 7.30 год. До 8.00 год. відбувалося самообслуговування, о 8.00 – 8.45 год. – сніданок, 15.15 – 16.00 – обід, 16.00 – 17.00 – відпочинок, 21.00 – 21.30 – вечеря («чай»), 21.30 – 23.30 год. – індивідуальна робота. О 24.00 год. оголошувався відбій. О 1 год. ночі відмикали освітлення [348, арк. 27]. Подібні правила були встановлені і в гуртожитках Кам'янець-Подільського ІНО (див. додаток СС) [577, арк. 25–25зв.; 679, арк. 170], Бердянського [795, с. 194–195] і Корсунського ПТ [79, арк. 9зв.]. Частина інтернатів мали свої статuti, які регулювали інтернатське життя (Волинський ІНО [20, арк. 5зв.-6], Сумський ПТ [1239]).

У гуртожитках проводилися конкурси на кращу і гіршу кімнати [678, арк. 140; 682, арк. 34; 1876, с. 18]. При розподілі між студентами кімнат бралася до уваги їхня активність у громадській роботі [701, арк. 15].

Особлива увага приділялася дотриманню дисципліни в гуртожитку [712, арк. 8зв.]. Регулярно проводилися суботники та недільники, під час яких прибирався сам гуртожиток, а також прилегла до нього територія [694, арк. 50; 355, арк. 33]. Члени бюро КППС періодично оглядали гуртожитки [711, арк. 53]. 16 вересня 1926 р. у розпорядженні НКО УСРР оприлюднили результати перевірки гуртожитків Харківського КППС, у якому зазначалося, що у гуртожитку не було дисципліни: у коридорах і кімнатах лунали співи, галас, стуки, а в самих кімнатах панував бруд, приміщення не провітрювалися, помічалася недбайливе ставлення до державного майна [1970, с. 95].

У студентських гуртожитках досить часто проживали сторонні особи. Зокрема, у листопаді 1925 р. в кам'янецьких БПС мешкали 24 особи [706, арк. 57]. 11 вересня 1923 р. постановою ВУЦВК КППС надавалося право на виселення з гуртожитків сторонніх осіб [1876, с. 18]. На початку серпня 1926 р. президія ВУЦВК ухвалила таку ж постанову, відповідно до якої право на виселення мали ОВК і житлові комісії. Особам, які закінчили виш і залишилися на викладацьку роботу, дозволялося проживати в БПС не більше одного року [705, арк. 159]. На жаль, архівні документи не повідомляють як ця норма реалізовувалася на практиці.

У гуртожитках КППС, як і в інтернатах вишів, приділяли увагу політико-освітній роботі: працювали гуртки, регулярно читалися лекції, випускали стінгазети, поповнювалися фонди гуртожитської читальні [392, арк. 15зв., 16; 997; 1005, с. 80; 1073; 1371, с. 78–79; 1459; 1516, с. 95; 2014, с. 756].

У помешканнях студентів нерідко панувала антисанітарія. Незадовільним був санітарний стан у Вінницькому [257, арк. 109зв.; 264, арк. 161], Волинському [362, арк. 30], Кам'янець-Подільському [499, арк. 8–9] і Харківському ІНО [2050, с. 340]; Бердянському [795, с. 20], вінницьких

українському [215, арк. 17–17зв.] і єврейському ПТ [192, арк. 101], Корсунському [68, арк. 20], Новоград-Волинському ПТ [354, арк. 1].

З 1929-1930 н.р. в Україні розгорнулося капітальне будівництво гуртожитків. 28 грудня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про збільшення видатків для забезпечення молоді житлом [2073, с. 199]. Для вивчення побуту студентства у січні 1930 р. була створена урядова комісія, яка в квітні дійшла висновку, що житлові умови студентства надзвичайно важкі. Тому пропонувалося вжити негайних заходів для їх поліпшення [2046, с. 723–724].

15 січня 1931 р. ВУЦВК своєю постановою затвердив «Положення про студентські гуртожитки», у якому закріплювалася така норма: гуртожитки створюються при окремих вишах і знаходяться в їхньому безпосередньому віданні; студентам-нестипендіатам місця в гуртожитку могли бути надані лише після повного забезпечення студентів-стипендіатів; у гуртожитках дозволялося проживання обслуговуючого персоналу; для проведення культурно-освітньої роботи передбачалося створення культурно-побутових комісій, «червоних кутків», а в централізованих гуртожитках – бібліотек, спортзалів, кінозалів, радіостанції тощо [833, с. 702; 2106, с. 26–27].

Незважаючи на низку проблем, пов'язаних із забезпеченням молоді житлом, поступово вони вирішувалися. У 1937 р. в гуртожитках педагогічних вишів республіки мешкали 75,3% студентів, які мали в них потребу. Кращим становище було лише у сільськогосподарських вишах (83,6%). Загальнореспубліканський показник забезпечення гуртожитками становив 57,8%. У першу чергу право на поселення отримували діти робітників, колгоспників, «парттисячники», «профтисячники», вихованці дитячих будинків [1589, с. 63–64; 1632, с. 85].

Все ж повністю забезпечити своїх студентів житлом вдалося лише декільком вишам – Бердянському [130, арк. 145], Новомосковському [132, арк. 7, 178; 176, арк. 44], Чернігівському ІСВ [1598, с. 200]. Близькими до повного забезпечення студентів житлом були Одеський ІПО, який у 1931 р. поселив 91% студентів від загальної кількості іногородніх [421, арк. 53зв.]; Миколаївський ІСВ – на початку 1932-1933 н.р. – 87,5% [117, арк. 5зв.]; Херсонський – у 1932-1933

н.р. – 83,4% [130, арк. 211]; Луганський педінститут – у 1935 р. – 79,4% [1689, с. 229]; Кам'янець-Подільський – у квітні 1934 р. – 85,3% [630, арк. 5]; Бердичівський – в 1933 р. – 75% [122, арк. 23].

В деяких вишах житлову проблему молоді вирішили з часом. Наприклад, у гуртожитках Київського ІСВ у 1931 р. проживали 69% студентів [109, арк. 97], у липні 1933 р. – 71,4% [134, арк. 26]. Дещо поліпшилося становище після того, як педінституту передали гуртожиток ліквідованого Польського педінституту [1635, с. 152]. Наприкінці 1930-х рр. виш мав 6 гуртожитків [2047, с. 28]. У Черкаському ІСВ у жовтні 1930 р. житлом забезпечили 87,6% студентів, у 1931 р. – 98,5% [726, арк. 3, 107]. До вересня 1935 р. педінститут розпоряджався житловими помешканнями на 600 осіб, тим самим було вирішено проблему із поселенням молоді [841, с. 70].

Інші виші відчували суттєві проблеми із поселенням молоді. Так, Одеський німецький педінститут у 1935 р. забезпечив житлом 68,9% студентів [409, арк. 7]. В інших вишах у гуртожитках проживало менше 60% молоді (Вінницький [123, арк. 9; 132, арк. 159], Глухівський [130, арк. 29], Житомирський [100, арк. 88; 118, арк. 69, 72; 131, арк. 149], Запорізький [374, арк. 21], Зінов'євський [117, арк. 12], Ніжинський [130, арк. 62], Полтавський [118, арк. 256, 260], Сумський [102, арк. 47] і Уманський ІСВ [103, арк. 26; Оп. 11. 134, арк. 26, 49; 193, арк. 26]; Луганський ІПО [119, арк. 7], Вінницький [197, арк. 20–21; 201, арк. 11–11зв.] і Ніжинський педінститути [178, арк. 105].

Виникали складнощі щодо забезпечення житлом у педтехнікумах. Повністю забезпечили молодь гуртожитками Дніпропетровський російський [133, арк. 26], Білоцерківський, Золотоношський [134, арк. 26], Могилів-Подільський [98, арк. 30, 32], Ржищівський, Шполянський ПТ. В Уманському ПТ у липні 1933 р. в гуртожитках мешкали 90% студентів, що потребували житла; Канівському – 83,3% [134, арк. 26]; Проскурівському польському – у вересні 1934 р. – 85% [720, арк. 9]; Бердянському – в травні 1931 р. – 80,9% [795, с. 208]. З часом в основному

вирішили житлове питання у Київському російському ПТ. У 1930-1931 н.р. у гуртожитках проживали 50% студентів, у 1931-1932 н.р. – 57,6%, у липні 1933 р. – 27,3%, у 1933-1934 н.р. – 86,9%, у 1934-1935 н.р. – 85,2% [120, арк. 43–44; 134, арк. 26; 754, арк. 11; 757, арк. 3зв.; 760, арк. 42; 762, арк. 26; 763, арк. 8].

У наступних закладах забезпечення гуртожитками становило менше 80% (Бердичівський [242, арк. 7; 247, арк. 32], Вінницький український [242, арк. 7–8; 246, арк. 31; 253, арк. 91], Кам'янець-Подільський [530, арк. 54, 76], Київський український [134, арк. 26], Конотопський [443, арк. 40, 84; 444, арк. 6; 445, арк. 14, 42], Корсунський [134, арк. 26], Миколаївський [399, арк. 58зв.; 402, арк. 32; 403, арк. 28], Немирівський [196, арк. 12зв.; 242, арк. 7; 247, арк. 32], Проскурівський український [121, арк. 2], Тульчинський ПТ [242, арк. 7; 247, арк. 32]).

Наступну групу склали технікуми, які мали критичне забезпечення житлом студентів. У Коростишівському ПТ гуртожитком забезпечили в 1931-1932 н.р. лише 24,1% студентів [120, арк. 31], у липні 1933 р. – 43,7% [134, арк. 26]; Нововітебському єврейському – 34,1% [536, арк. 28]; Житомирському єврейському – в 1933 р. – 33,3% [133, арк. 68]; Київському польському – в липні 1933 р. – 11,6% [134, арк. 26]. Значні труднощі мали місце також у Вінницькому єврейському [242, арк. 7; 247, арк. 72; 536, арк. 24], Маріупольському грецькому, Харківському дошкільному, Луганському [536, арк. 24], Одеському єврейському ПТ [107, арк. 10].

У більшості закладів не забезпечувалися санітарно-гігієнічні нормативи щодо житлової площі, яка в середньому приходилася на одного студента (він упродовж десятиліття становив від 4,5 до 5 м² [718, арк. 24зв.; 1914, с. 40]). Так, наприкінці 1932 р. у Кам'янець-Подільському ІСВ на кожного мешканця припадало 4 м² [201, арк. 11–11зв.], у вересні 1933 р. в Уманському педінституті – 1,7; Бердичівському – 2,6; Польському – 2,7; Київському українському – 2,9; Одеському – 3,1; Кременчуцькому, Чернігівському, Глухівському – по 3,2; Новомосковському – 3,5; Лубенському – 3,6; Ніжинському – 3,8; Полтавському – 3,5; Вінницькому – 4; Мелітопольському – 4,3; Житомирському – 4,5 [134, арк. 49]; Нововітебському єврейському ПТ – 2 [536, арк. 28]; Бердянському – 2,5 [795,

с. 208]; Дніпропетровському російському – 3 [536, арк. 28]; Кам'янець-Подільському – в грудні 1934 р. – 3,25 [536, арк. 83; 549, арк. 111]; Проскурівському польському – у вересні 1934 р. – 3,3 [720, арк. 107]; Конотопському – в січні 1934 р. – 3,5 [444, арк. 6]; Вінницькому українському – на 1 лютого 1932 р. – 4,04, у вересні 1934 р. – 3,2 [253, арк. 91; 255, арк. 89, 112, 143]. Тобто, загальний розклад становив у межах 1,7-4,5 м², що було джерелом справедливих нарікань молоді.

Різкі коливання у розмірах житлових площ пояснювалися політикою місцевої влади, яка рідко надавала приміщення під гуртожитки, частіше їх вилучала. Так, у 1932 р., після того як Київ став обласним центром, міська рада наказала звільнити всі готелі, які до цього функціонували як студентські гуртожитки, зокрема й Київського ІСВ [117, арк. 3]. Місцева влада забрала деякі з гуртожитків Кам'янець-Подільського ІНО [628, арк. 1; 630, арк. 5, 6], Херсонського ІПО, Мелітопольського педінституту [1609, с. 75], Бердичівського [1329], Бердянського [373, арк. 4; 795, с. 208], Кам'янець-Подільського [124, арк. 2–3; 537, арк. 28зв.–29; 538, арк. 1зв.; 549, арк. 69, 104], Конотопського [441, арк. 193; 444, арк. 106] і Немирівського ПТ [135, арк. 72].

Відомі поодинокі факти, коли міська влада таки надавала приміщення для поселення в них майбутніх педагогів. Наприклад, надали будівлі під гуртожитки Луганському ІПО [119, арк. 7], Мелітопольському ІСВ [1609, с. 43–44], Запорізькому педінституту [1664, с. 12], Київському польському ПТ [768, арк. 26].

Упродовж десятиліття проводилося профінансоване державою будівництво нових гуртожитків. Для виконання будівельних робіт широко залучали студентські сили [198, арк. 1; 230, арк. 38зв.–39, 43; 232, арк. 4].

Як і в попередньому десятилітті, студентів поселяли в приміщеннях колишніх культових споруд [536, арк. 28; 1609, с. 44; 1664, с. 12]. Житлом для частини молоді ставали на законних підставах навчальні корпуси [120, арк. 43–44; 197, арк. 20–21; 1329]. Деякі гуртожитки мали дуже великі кімнати, перебудувати які було неможливо. Так, у Вінницькому ІСВ у 1931-1932 н.р. в них

розміщувалися по 30-40 осіб [127, арк. 348], у 1935 р. у педінституті – 18-25 осіб [197, арк. 20–21]. Подібне мало місце і в низці інших інститутів і технікумів [120, арк. 31; 130, арк. 145; 133, арк. 9; 195, арк. 50зв.; 369, арк. 4зв.; 1689, с. 229].

Проблеми із поселенням не раз виникали і через те, що студентські житлові площі займали викладачі. наприклад, у Харківському ІСВ [1396] і Вінницькому педінституті [198, арк. 7, 23; 1544].

Деякі гуртожитки були непристосовані для проживання і мали страшний вигляд. Так, молодь Сталінського ІПО проживала у «вологих підвалах, в тісноті» [996]. Гуртожитки Могилів-Подільського ПТ були «надзвичайно обдерті, не ремонтвані, багато вікон в них розбито, двері не приставали. Вони були запущені до такої міри, що зимувати в них неможливо» [98, арк. 30, 32]. Не краще виглядали гуртожитки Вінницького педінституту [235, арк. 9, 30], житомирських єврейського [1436] і українського ПТ [1430].

Частина студентів, яких не змогли забезпечити гуртожитком, подалися на приватні квартири («кутки») [155, арк. 70, 112; 715, арк. 262; 760, арк. 42; 762, арк. 26; 763, арк. 8; 768, арк. 26; 1260; 1598, с. 198; 1609, с. 44; 1689, с. 229]. Дирекції закладів надавали їм матеріальну (квартирну) допомогу, підшуковуючи на це відповідні кошти, оскільки НКО УСРР на ці потреби грошей не виділяв [232, арк. 10]. У зв'язку із нестабільністю надходження коштів, дирекція неодноразово «неакуратно сплачувала квартплату приватникам», через що власники квартир, не бажаючи чекати, виселяли студентів [1260].

Більшість гуртожитків і у 1930-і рр. недостатньо були забезпечені меблями, не вистачало постільної білизни. З часом обладнання гуртожитків поліпшувалося, однак воно було незбалансованим. Це твердження ілюструють дані додатку ТТ. Повністю забезпеченими меблями і постільною білизною були студенти лише декількох педвишів – Полтавського [130, арк. 177], Херсонського [130, арк. 211] і Чернігівського ІСВ [132, арк. 20], Житомирського ІСВ (педінституту) [118, арк. 72; 131, арк. 149], Польського [772, арк. 76зв.] та Черкаського педінститутів [1606, с. 171].

Для дотримання дисципліни в гуртожитках для студентів на засіданнях старостатів розробляли правила внутрішнього розпорядку, які поміщали в кожній кімнаті [230, арк. 1], наприклад, у Київському російському ПТ [764, арк. 2, 5, 7].

Регулярно проводилися змагання між кімнатами, переможців яких преміювали покращеним обладнанням, путівками у будинки відпочинку, екскурсіями за межі міст. Крім того, вони отримували право на радіофікування (Київський [125, арк. 34] і Харківський ІПО [1205]; Новомосковський ІСВ [132, арк. 178]; Кам'янець-Подільський [245, арк. 165] і Польський педінститути [772, арк. 76зв.]; Київський російський [763, арк. 27], Миколаївський [403, арк. 13] і Проскурівський польський ПТ [719, арк. 3, 5]).

Для проведення генерального прибирання гуртожитків організовували суботники, насамперед напередодні державних свят [517, арк. 1; 761, арк. 21зв.]. Студенти власними силами проводили поточне прибирання. Генерально прибирала 1 раз в декаду техпрацівниця [403, арк. 28].

У зв'язку з частими спалахами тифу у кожному гуртожитку створювали ізолятори [118, арк. 260; 255, арк. 89зв.; 547, арк. 15; 1619, с. 289]. За дотриманням чистоти і дисципліни в гуртожитках слідкували побутові і санітарні комісії. Що стосується останніх, то вони проводили перевірку один раз на два тижні. У кожній кімнаті вели записи у санітарному зошиті, де санкомісія робила відмітки про санітарний стан кімнати [243, арк. 71, 75; 297, арк. 23; 719, арк. 3; 720, арк. 107]. Щоправда, мали місце випадки, наприклад, у 1935 р. у Харківському педінституті, коли у кімнатах поряд із здоровими студентами лежали хворі [178, арк. 184].

Незадовільним був санітарний стан більшості гуртожитків, який породжував відповідну поведінку студентів, що жили в них. Зокрема, 14 січня 1934 р. у наказі директора Харківського педінституту констатувалося, що у кімнатах за тумбочками і під ліжками було виявлено окурки, брудні носки, папірці; на столах – чорнильні плями, розлита вода, різні покидьки [787, арк. 3]. Дописувач газети Чернігівського педінституту К. Шкільний показав стан кімнати №1 гуртожитку по вул. Червоноармійській. Він

звернув увагу на те, що тут «бруд, сміття, окурки, розлита вода, порвані на столі газети, неохайно застелені ліжка... Кружка для води вставлена у коробку з-під консервів, зубний порошок, щітка, мило, хліб межують з книжками, а зверху ще брудні носки... Під головою – брудні штани, сорочка, різні харчі» [1549]. Наступного року у гуртожитках зафіксували випадки плювання, відпочинку на ліжках у верхньому одязі тощо [178, арк. 184]. Антисанітарія панувала у гуртожитках Одеського ІПО [418, арк. 45]; Бердянського [130, арк. 145], Глухівського [433, арк. 40] і Запорізького ІСВ [776, арк. 34зв.]; 8 педінститутах [195, арк. 57; 197, арк. 21; 218, арк. 47; 220, арк. 12; 225, арк. 11; 230, арк. 1; 244, арк. 3; 306, арк. 124; 387, арк. 12, 15, 16, 56, 62зв.; 536, арк. 28, 49; 640, арк. 112; 772, арк. 76зв.; 1309] і 8 ПТ [196, арк. 10; 245, арк. 155; 536, арк. 24, 49; 795, с. 400; 966; 1495], що засвідчувало про низьку побутову культуру майбутніх педагогів. Керівництво закладів за антисанітарний стан притягувало порушників до відповідальності: оголошувало догани і накладало на них штрафи [789, арк. 98; 791, арк. 40]. Як правило, у першу чергу карали старост кімнат [782, арк. 6зв.; 787, арк. 3; 795, с. 236–237, 330–331].

У гуртожитках досить часто порушувалися правила внутрішнього розпорядку. Частину молоді за ці провини виселяли з гуртожитку, або відраховували із закладів. Найчастіше студентів карали за вчинення бійки [393, арк. 2; 541, арк. 130, 292; 791, арк. 44; 793, арк. 133]. Молодь карали (оголошували догани) також за нетактовне поводження з посадовими особами [406, арк. 5зв.; 408, арк. 6; 792, арк. 20].

Відбувалися систематичні крадіжки, оскільки кімнати не зачинялися [112, арк. 6; 233, арк. 6зв.; 378, арк. 34; 715, арк. 87; 762, арк. 23; 794, с. 40; 966; 1912, с. 133–134; 1913, с. 431]. Для запобігання крадіжкам та псування державного майна запровадили чергування студентів [549, арк. 111; 715, арк. 253; 1620, с. 312], а також пропуски лише за студентськими квитками [395, арк. 14]. Деяким студентам давали можливість реабілітуватися за вчинення правопорушення [758, арк. 34].

Значною проблемою студентських гуртожитків було заселення їх особами зі сторони. У ряді випадків місцеві органи не виконували постанови ВУЦВК від 12 травня 1929 р. про адміністративне виселення з гуртожитків сторонніх осіб [2046, с. 726]. Так, безпідставно заселяли сторонніх осіб у помешкання Зінов'євського ІСВ [1431], Київського [536, арк. 49] і Польського педінститутів [136, арк. 19], Дніпропетровського російського [536, арк. 28] і Одеського українського ПТ [1060].

У гуртожитках приділяли певну увагу ідеологічній роботі. Для вивчення настроїв студентів до них прикріплялися члени партосередку [208, арк. 12; 507, арк. 9зв.]. Крім того, тут працювали і агітатори, які, зокрема, організовували читання газет [215, арк. 8]. Студенти, що проживали у гуртожитках, видавали стінгазети [132, арк. 178; 1914, с. 39], які пропагували досвід кращих студентів і впливали на тих, хто порушував дисципліну, санітарно-гігієнічні норми.

Складно вирішувалося питання щодо забезпечення педагогічних навчальних закладів освітленням, особливо взимку. Найбільшої гостроти ця проблема набула у 1920-ті рр. Наприклад, у Київському ІНО взимку 1923-1924 н.р. навчання розпочинали о 17 год. Однак, через несплату коштів за освітлення подачу електрики припиняли вже о 18 год. Тому доводилося проводити лише перші заняття. Через це навчання вирішили розпочинати зранку, що, у свою чергу, не давало можливості відвідувати заняття студентам, які відпрацьовували у місті, заробляючи на прожиття. Навесні навчання знову проводили ввечері [54, арк. 74, 98]. Подібне мало місце і в Кам'янець-Подільському [149, арк. 48; 557, арк. 9зв., 216] та Полтавському ІНО [1612, с. 108]. Негативний вплив на організацію та якість навчального процесу справило дотримання вимог комендантського часу [554, арк. 134–135; 1662, с. 16].

У 1930-ті рр. становище з освітленням дещо поліпшилося, але не суттєво. Часто студенти змушені були готуватися при каганцях, наприклад, у Вінницькому [132, арк. 159–160; 201, арк. 23; 221, арк. 3зв.; 230, арк. 43; 255, арк. 45, 70; 1621, с. 16] і Київському ІСВ [165, арк. 22], Луганському педінституті [1689, с. 230], Миколаївському [402, арк. 32] і

Новомосковського ПТ [98, арк. 4]. Часто залишалися без освітлення навчальні корпуси і гуртожитки Бердичівського [122, арк. 24; 196, арк. 44], Зінов'євського [130, арк. 2], Кам'янець-Подільського [132, арк. 92; 197, арк. 14; 634, арк. 107зв.; 636, арк. 38зв.; 639, арк. 138; 661, арк. 44], Херсонського [104, арк. 54] і Черкаського ІСВ [132, арк. 142]; Миколаївського [387, арк. 62зв.; 388, арк. 5зв.] і Польського педінститутів [110, арк. 131]; Бердичівського [1167], Мелітопольського [379, арк. 75], Проскурівського українського і Шепетівського ПТ [544, арк. 11], Харківського ПТ політехнічної освіти [449, арк. 3зв.].

Значні труднощі виникали з опаленням гуртожитків та навчальних приміщень, особливо у першій половині 1920-х рр. Заступник головного інспектора з педагогічної освіти Укрголовпрофосвіти, провівши обстеження Київського ІНО наприкінці 1922 р., звітував: «Будівля [інституту] не опалюється, місцями побиті вікна, в аудиторіях вогко, холодно, напівтемрява» [2037, с. 113]. Через мінусову температуру в аудиторіях і кімнатах гуртожитку не проводилося навчання у Чернігівському ІНО [1597, с. 358]. У лютому 1921 р. на педраді вишу ухвалили проводити заняття ІV курсу історико-філологічного факультету на квартирі декана П. Федоренка. Четвертокурсники фізико-математичного факультету мали навчатися на квартирі декана С. Неаполітанського [1846, с. 222]. Холодно було також у Волинському [32, арк. 9зв.; 318, арк. 228], Глухівському [31, арк. 59зв.], Кам'янець-Подільському [149, арк. 48; 556, арк. 48; 557, арк. 9зв., 216; 576, арк. 30–30зв.] і Одеському ІНО [1870, с. 171].

Для забезпечення вишів опаленням відповідні органи надавали певні ділянки лісу, які необхідно було освоїти. Для заготівлі дров використовували працю студентів [262, арк. 30; 263, арк. 4зв.; 470, арк. 58зв.; 471, арк. 28, 33; 1645, с. 12; 2008, с. 56–57].

Напруженим залишалося бути становище з опаленням і в 1930-ті рр., через що студентів відпускали на позачергові канікули, або використовували у навчальному процесі лише частину аудиторій (Сумський [432, арк. 91; 434, арк.

33], Уманський [193, арк. 25] і Чернігівський ІСВ [1598, с. 196], Шепетівський ПТ [1447]).

Найскладнішим було становище у голодні 1932-1933 рр. Так, у Київському педінституті взимку 1933 р. гуртожитки зовсім не опалювалися. Один із дописувачів розповідав: «У кімнатах холодно. Усі радіатори полопались, в трубах позамерзала вода. Студенти буквально замерзають. Щоб хоч трохи обігрітись – в кімнатах палять примуси, але від цього повітря стає таким, що важко дихати» [1443]. Подібне мало місце в Харківському ІПО [1152], Вінницькому [123, арк. 9] і Кам'янець-Подільському ІСВ [132, арк. 92; 509, арк. 34; 621, арк. 152; 631, арк. 6, 9; 634, арк. 107зв.; 636, арк. 6, 38зв.]. Нікопольському педінституті [536, арк. 28], Бердичівському [124, арк. 7, 8] і Ржищівському ПТ [1900, с. 499]. У наступні роки становище дещо покращилося, хоча до кінця десятиліття цю проблема повністю вирішити так і не вдалося [195, арк. 57–58; 196, арк. 44; 197, арк. 20; 306, арк. 124; 661, арк. 44; 1246; 1609, с. 45–46]. Мали місце випадки, коли гуртожитки переводилися на самообслуговування і студенти виконували функції кочегарів [403, арк. 28].

Не все гаразд було із водопостачанням. Один із дописувачів журналу «Студент революції», у 1933 р. розповідав, що у гуртожитку Київського педінституту «немає води у вбиральнях, нічим навіть умитися. Для споживання студентство мусить брати брудну воду з ям» [1443]. У Шепетівському ПТ у 1931-1932 н.р. молоді не подавали води впродовж 3 місяців [1167]. У Кам'янець-Подільському [197, арк. 14], бердичівських педінституті та ПТ, через відсутність води у гуртожитках, не працювали душові кімнати. Умивальні кімнати знаходилися у холодних коридорах [196, арк. 44–45]. У Ржищівському ПТ студенти змушені були воду носити до гуртожитку відрами [1900, с. 499].

У гуртожитках першочергової ваги надавали питанням санітарної обробки, т.зв. «санмінімуму». Зокрема, у Київському російському ПТ він передбачав, що натільна білизна мала змінюватися щодавно, а постільна – 2 рази на місяць; хворі повинні були перебувати в ізоляторі. Підлоги передбачалося мити 1 раз у 3 дні, а на верхньому поверсі – 1 раз у 5 днів. Примуси дозволялося запалювати

лише на кухні. Заборонялося в кімнатах палити, прати білизну і сушити тощо [764, арк. 1]. Подібної інструкції дотримувалися і в Польському педінституті [770, арк. 4–5].

Міські держсанінспекції забороняла поселяти у гуртожитки студентів, які не пройшли попередньої санітарної обробки. Їх заставляли проходити «дезобробку» у лазнях [417, арк. 111; 548, арк. 6; 1609, с. 44–45]. У деяких закладах (Бердичівський [196, арк. 44], Житомирський [300, арк. 23], Мелітопольський [1609, с. 44–45] і Польський педінститути [772, арк. 9, 76зв.]; Вінницький український [255, арк. 71, 112] і Запорізький ПТ [369, арк. 4]) створили спеціальні дезінфекційні камери, у яких проводили дезінфекцію постільної білизни та інших гуртожитських речей. У гуртожитках Кам'янець-Подільського педінституту дезінфекцію не проводили, через що завелися таргани [628, арк. 59].

Більшість гуртожитків не мала власних лазень, за винятком Харківського ІНО (лазню з дезінфекційною і дезінсекційною камерами у 1922 р. організував КППС при БПС №1) [1377, с. 95; 1088], Польського педінституту [772, арк. 9] і Коростишівського ПТ [1954, с. 64]. Для надання молоді таких послуг більшість закладів змушені були укладати угоди з міськими лазнями, які робили студентам певні знижки. Послугами міської лазні користувалося студентство Волинського [356, арк. 109–109зв.; 364, арк. 10], Донецького [1348, с. 44] і Одеського ІНО [1870, с. 175]; Артемівського ІСВ [131, арк. 135], Київського ІПО [125, арк. 134]; Бердичівського [196, арк. 44], Житомирського [118, арк. 149], Кам'янець-Подільського [197, арк. 14; 628, арк. 59] і Ніжинського педінститутів [178, арк. 105], 9 ПТ [239, арк. 280; 243, арк. 71; 245, арк. 183; 255, арк. 71, 112; 369, арк. 4зв.; 444, арк. 6; 530, арк. 92; 537, арк. 28зв.; 544, арк. 14зв.; 549, арк. 111; 715, арк. 253зв.; 719, арк. 3; 760, арк. 42, 97; 762, арк. 25; 768, арк. 26]. Студенти Мар'їнського ПТ користувалися лазнею копальні, що знаходилася за три версти [98, арк. 89]. Частина студентів Миколаївського ПТ, який, як вже зазначалося, знаходився у селі, змушені були добиратися у місто 9-10 км для того, щоб

відвідати лазню. Решта молоді милися у домашніх умовах [402, арк. 32; 403, арк. 13, 28, 31].

Складнощі виникали із забезпеченням студентів пральнею. Перші пральні пункти створили при БПС Харківський [1088; 1377, с. 95] і Луганський КППС [1348, с. 44]. Пральні у навчальних закладах запрацювали переважно з 30-х рр. ХХ ст., зокрема у Вінницькому [229, арк. 3], Бердичівському [195, арк. 51зв.], Кам'янець-Подільському [628, арк. 59; 661, арк. 44; 197, арк. 14], Мелітопольському [1609, с. 75] і Польському педінститутах [772, арк. 9]; 8 ПТ [120, арк. 31; 255, арк. 71, 112; 239, арк. 280; 243, арк. 71; 274, арк. 46; 311, арк. 7; 402, арк. 32; 403, арк. 13, 28, 31; 537, арк. 28зв.; 544, арк. 14зв.; 547, арк. 15; 549, арк. 111; 715, арк. 253зв.; 719, арк. 3]. Ці пункти обслуговували молодь безкоштовно. У деяких вишах робота пралень була незадовільною. Так, з Вінницького педінституту повідомляли, що через незначні потужності вона виконувала функції «могили студентської білизни» [1544].

При гуртожитках працювали перукарні («голярні»), майстерні із ремонту одягу, взуття тощо [274, арк. 46; 403, арк. 13, 28; 545, арк. 11; 1377, с. 95; 1459, с. 50; 1607, с. 90], які надавали студентам свої послуги за зниженими цінами.

Студенти працювали у підсобних господарствах навчальних закладів, які були створені на початку 1920-х рр. для послаблення матеріальної скрути вишів. Студенти та викладачі для проведення робіт об'єднувалися, наприклад, у Кам'янець-Подільському [149, арк. 48; 557, арк. 244зв.] і Ніжинському ІНО у «колектив» [65, арк. 691]. За словами С. Чалого, «професори і частина студентів ІНО зустріли думку про колектив протестом», на момент заснування цю ідею підтримали лише 15% студентів [Цит. за: 1993, с. 180].

У Вінницькому ІНО для проведення робіт студкоми створив трудові артілі (комуни) [257, арк. 110; 1977, с. 10]. Проскурівському українському ПТ [510, арк. 10, 38; 2031, с. 261]. Під керівництвом агрономів молодь обробляла землю, заготовляла продукти для їдалень. У господарство час від часу запрошували селян, які оглядали його і отримували відомості про новітні наукові досягнення в різних галузях виробництва. За результатами роботи в навколишніх селах

влаштовувалися лекції, а також виставки про кращі досягнення у господарському році [2031, с. 261].

Для студентів встановлювали норми сільськогосподарських робіт. Так, у Кам'янець-Подільському ІНО у 1921 р. у літній період (1 квітня – 1 жовтня) для студентів трудовий мінімум становив 13 год. на тиждень, у зимовий – 9 [550, арк. 31, 31зв.; 557, арк. 244зв.; 909]. У 1922 р. праця в інститутському господарстві стала обов'язковою для всіх студентів без виключення [562, арк. 17, 21]. Зріс тижневий мінімум фізичної праці. Так, у середині року максимально (для студентів I-III триместрів) він становив 18 год. [33, арк. 163; 562, арк. 86]. Під час посівної компанії (кінець квітня – початок травня) заняття припинялися зовсім і оголошувався «тиждень фізичної праці». Тижневе фізичне навантаження праці тоді зростало до 48-50 год. [472, арк. 42; 550, арк. 4; 557, арк. 40; 587, арк. 79]. Це ж стосувалося і збору врожаю [591, арк. 10зв.]. У Глухівському ІНО на початку травня 1923 р. теж припинили заняття, щоб провести «огородну неділю [тиждень]» [31, арк. 11зв.].

Разом з тим, фізична робота була не всім під силу. Ф. Петляк писав, що «в зв'язку з цим [роботою в кооперативі] багато студентів [Кам'янець-Подільського ІНО], особливо з наборів колишнього університету, відсіялось. Це була якраз та обивательська частина студентства, яка боялася не тільки праці, але й лінувалась учитись, не відвідувала занять, а в інститут приходила лише за пайками і на обід, а не за наукою» [149, арк. 48; 1317]. Водночас, інші документи, зокрема, партійного походження, свідчать, що молодь переважно добросовісно працювала у господарстві [585, арк. 16–16зв.]. Один із дописувачів газети «Червоний кордон» писав, що у 1924 р., «з огляду на спізнену весну», польові роботи відбувалися на Пасху. Через це «містечкові обивателі», побачивши працюючих на полі, «жахалися» [1232].

Щоправда, мали місце і протилежні за суттю факти. Кореспондент газети «Червоний шлях» П. Явтушенко повідомляв, що студентство пасивно ставилося до фізичної праці [1562]. 31 липня 1923 р. на засіданні бюро

партосередку ІНО йшлося про те, що значна частина молоді байдуже поставилася до роботи в «колективі» і власне ця частина «буде винна в загибелі частини урожаю, якщо так станеться» [472, арк. 42].

Робота в господарстві оплачувалась пайками і харчуванням у їдальні [557, арк. 244зв.]. За нашими підрахунками, у 1923 р. студентам видали 2161 сніданок, 10379 обідів і 4273 вечері [587, арк. 41зв.]. Для студентів Волинського і Донецького ІНО, які брали участь у посівній кампанії, будували бараки [65, арк. 479].

Адміністрація інституту вела боротьбу з молоддю, яка ухилялася від сільськогосподарських робіт. Архівні документи свідчать про численні відрахування студентів з інститутів з тавром як «нетрудовий елемент», «елемент, що не відповідає посаді керівника дитячого руху та вчителя трудшкіл» [1948, с. 123] тощо. Так, у серпні 1922 р. Кам'янець-Подільський ІНО примусово покинули 55 таких студентів, у жовтні – 106, у квітні 1923 р. – 21, у липні – 16, у серпні – 20, у жовтні – 11, у липні 1924 р. – 6 і т.д. [564, арк. 18зв.; 567, арк. 21, 34, 46, 52; 568, арк. 62; 591, арк. 3]. Крім того, у жовтні 1922 р. додатково відрахуванню підлягало ще 259 осіб [557, арк. 137; 562, арк. 101–104]. Щоправда, більша частина з них, після відпрацювання трудового мінімуму, залишилася в інституті. Студентську молодь, яка мала незначну заборгованість щодо виконання цього мінімуму, штрафували або віддавали до товариського суду [568, арк. 25, 34; 569, арк. 1; 585, арк. 9].

Молодь виконувала й інші, окрім суто сільськогосподарських, роботи. Зокрема, у Волинському ІНО силами студентів у листопаді 1924 р. викорчували садок в інститутському господарстві [51, арк. 29], заклали клумбу перед приміщенням закладу [326, арк. 18]. У травні 1923 р. студенти Глухівського ІНО були учасниками «свята деревонасадження» [31, арк. 11зв.]. Студентство Кам'янець-Подільського ІНО брало участь у «Тижні лісу» [600, арк. 79], «Тижні посадки дерев» [574, арк. 51зв.; 598, арк. 39; 600, арк. 88; 1258].

У 1930-х рр. прибутки від підсобних господарств вишів та технікумів продовжували бути одним із засобів поліпшення матеріально-побутових умов студентства. Щоправда, земельні площі у порівнянні із попереднім десятиліттям скоротилися. Це було пов'язано із процесами колективізації, відповідно до яких частину земель навчальних закладів передали у колгоспи та радгоспи. Абсолютна більшість продовольства із підсобних господарств йшла на покращення харчування викладачів та студентів. У 1935 р. частина інститутів і технікумів, у т.ч. й педагогічні, ліквідували свої підсобні господарства. Землю передали колгоспам [1589, с. 65].

Як і в попереднє десятиліття, земля у вишівських господарствах оброблялася переважно силами студентів. Наприклад, у Житомирському ІСВ у 1932-1933 н.р. вони працювали у позанавчальний час і у вихідні дні [131, арк. 84]. Трудилася в полі і молодь Бердянського [131, арк. 58, 147], Нікопольського [131, арк. 72зв.–73], Полтавського і Уманського ІСВ [130, арк. 16, 176; 131, арк. 42]; Кам'янець-Подільського [1619, с. 290] і Мелітопольського педінститутів [1609, с. 52–53].

Щоправда, студенти не завжди відповідально ставилися до роботи. Зокрема, у 1933 р. загинули 2 га капусти на городі Кам'янець-Подільського педінституту, внаслідок того, що не були своєчасно оброблені [509, арк. 34]. 2 жовтня 1934 р. у наказі директора Запорізького педінституту йшлося про неприпустиме ставлення до роботи з боку окремих студентів, які під час копання картоплі пропускали кущі. Після них картоплю збирали сторонні особи [779, арк. 58]. Безвідповідально поставилися до роботи і студенти Бердянського ІСВ [131, арк. 57] і Миколаївського педінституту [393, арк. 2зв.-3].

Педагогічні навчальні заклади створювали трудові літні табори. У червні 1935 р. з Бердичівського педінституту повідомляли, що підсобне господарство знаходилося у гарній місцевості, біля річки, де були всі можливості гарно відпочити. Там вирішили розмістити 20 студентів, які поряд із відпочинком виконували роботи в полі упродовж 1-2 год. На думку керівника вишу, це дало б можливість молоді «відпочити і розвиватись» [241, арк. 7]. Подібне мало місце і в

Тулчинському ПТ, у господарстві якого влітку 1935 р. «відпочивали» 20 осіб [243, арк. 132].

Таким чином, у 20-30-ті рр. ХХ ст. одним із першорядних завдань педагогічних навчальних закладів було забезпечення студентства гуртожитками, оскільки державна підтримка була мізерною.

Досить складно було забезпечити студентів житлом, особливо в 20-ті рр., оскільки житловий фонд багатьох міст України був бідним. Особливо критичним виглядало становище з наданням житла у перші роки десятиліття. Більшість вишів не мали власних гуртожитків. Тому значна кількість студентів змушені були жити у родичів чи знімати кімнати у приватних осіб, що вимагало чималих коштів. Частина студентських гуртожитків містилася в будинках, непристосованих для проживання.

Зважаючи на важкі житлові умови студентства, державні органи частково збільшували видатки на ремонт та будівництво гуртожитків. У ряді випадків молодь, не дочекавшись допомоги від держави, самотужки розв'язувала житлові питання: іноді будувала, частіше ремонтувала житло, зверталася з проханням до господарських та державних органів з відповідними клопотаннями. Досить мізерними або взагалі були відсутніми необхідні меблі та приладдя – студенти спали на підлозі, у шафах, на столах, що, звісно, не сприяло нормальному їх навчанню.

Житлові умови почали поступово покращуватися у 30-х рр., хоча у зв'язку із зростанням кількості студентів проблема із житлом загострювалася. Більшість гуртожитків недостатньо були забезпечені меблями, не вистачало постільної білизни.

Студентів, що мешкали в інтернатах та БПС, зобов'язували дотримуватись правил проживання. У зв'язку з частими спалахами тифу у кожному гуртожитку створювали ізолятори; заборонялося поселяти студентів, що не пройшли попередньої санітарної обробки; функціонували дезінфекційні камери, у яких проводили дезінфекцію постільної білизни. Все ж у помешканнях студентів нерідко панувала антисанітарія. Траплялися випадки порушення правил

внутрішнього розпорядку. Частина молоді за ці провини виселили з гуртожитків, або відрахували із закладів. Відбувалися систематичні крадіжки, оскільки кімнати не зачинялися. У гуртожитках проживали сторонні особи.

Досить болючим було питання щодо забезпечення педагогічних навчальних закладів освітленням і опаленням, особливо взимку у 1920-ті рр. Нерідко навчання і підготовка студентів до занять проходила при переносних газових лампах. У ряді випадків мешканці гуртожитків потерпали від нестачі води, відсутності власних лазень, пралень, перукарень, майстерень із ремонту одягу та взуття.

Студенти працювали у підсобних господарствах навчальних закладів, які були створені на початку 1920-х рр. з метою послаблення матеріальної скрути вишів. Для них встановлювали норми сільськогосподарських робіт, за виконання яких отримували пайки і харчі в їдальні. Адміністрація закладів по-різному карала молодь, яка ухилялася від сільськогосподарських робіт, застосовувала до них і крайній захід – відрахування зі студентського складу.

5.2. Особливості стипендіального забезпечення і організація харчування та медичної допомоги

Розв'язання проблеми «пролетаризації» вишів вимагало від партійних і радянських органів поліпшення умов життя і навчання студентів, вихідців із робітничого середовища і трудового селянства.

2 вересня 1922 р. постановою ВУЦВК України було запроваджено державні і господарські стипендії [2050, с. 339]. До 1924-1925 н.р. незаможні студенти отримували безкоштовно також харчі і одяг [257, арк. 110].

Молодь педагогічних навчальних закладів у порівнянні з іншими вишами стипендіями була забезпечена більш-менш задовільно. Так, у 1922-1923 н.р. студентам ІНО виплачували 450 стипендій. Для інститутів і технікумів технічної освіти виділили 1475 стипендій, сільськогосподарської і медичної – по 650, соціально-економічної – 275, художньої – 100 [141, арк. 119]. У 1923-1924 н.р. студентам-педагогам призначили 2180 стипендій [2090, с. 81]. У 1926-1927 н.р. державні допомоги отримували 49,6% студентів інститутів народної освіти, 29,7%

– педтехнікумів [855, с. 32]. У 1928-1929 н.р. педвищі стипендіями були забезпечені на 43% [677, арк. 68], у 1929-1930 н.р. – 54% [164, арк. 36].

Що стосується окремих педагогічних закладів, то, на листопад 1924 р. найкращий показник стипендіального забезпечення мав Донецький ІНО – 91,8%; Волинському ІНО – 51,7%; Полтавському – 44,3%; Кам'янець-Подільському – 36,9%; Ніжинському – 28,4%; Херсонському – 28,3%; Чернігівському – 27,9%; Миколаївському – 18,4%; Одеському – 16,7%; Катеринославському – 16,2%; Київському – 11,7%; Харківському – 10,6% [1883, с. 269].

Є змога простежити стипендіальне забезпечення у попередні і наступні роки. На відміну від даних О. Ляпіної ми послугувалися дещо іншими. Так, у Волинському ІНО у 1923 р. державні стипендії отримували лише 8,7% студентства [32, арк. 21], у 1925 р. – 22,8% [65, арк. 562], восени того ж року – 45,1% [326, арк. 50зв.; 330, арк. 6зв.], у 1926 р. – 64,7% [362, арк. 14], наприкінці 1929 р. – 48,4% [294, арк. 27; 1078]; Дніпропетровському ІНО – в 1926-1927 н.р. – 55,7% [1373], у 1927-1928 н.р. – 60% [2016, с. 170]; Кам'янець-Подільському ІНО – у 1922 р. – 5,4%; у 1923 р. – 31,7% [41, арк. 9; 565, арк. 7; 574, арк. 18; 579, арк. 75–76], у 1925 р. – 37,7% [573, арк. 71; 704, арк. 11; 710, арк. 47], у 1926 р. – 67,6% [62, арк. 475зв.; 527, арк. 4зв.], у 1928 р. – 52,1% [679, арк. 374; 1274]; Київському ІНО – восени 1922 р. – 3,6% [34, арк. 98], у 1926-1927 н.р. – 39,4% [62, арк. 633], у 1928-1929 н.р. – 45,3% [1245]; Миколаївському ІНО – у 1921-1922 н.р. – 10,2% [390, арк. 24], у 1924-1925 н.р. – 20,5% [65, арк. 749; 1005, с. 80], у 1926 р. – 33,3% [1426]; Одеському ІНО – на початку 20-х рр. – 0,7% [1870, с. 172], у 1924-1925 н.р. – 25,5%, у 1925-1926 н.р. – 34,6% [62, арк. 31зв.–32, 94зв.], у 1926-1927 н.р. – 45,8% [71, арк. 5]; Полтавському ІНО – у 1922 р. – 9% [23, арк. 1], у 1924 р. – 17% [36, арк. 116зв.], у 1924-1925 н.р. – 44,8% [1645, с. 13; 1612, с. 109], у 1925 р. – 30% [68, арк. 98], у 1926-1927 н.р. – 29,6% [425, арк. 66]; Харківському ІНО – у 1923 р. – 4,2% [1369], у 1925-1926 н.р. – 45% [2006, с. 96], у 1926-1927 н.р. – 47,7% [73, арк. 3]; Херсонському ІНО – в 1923 р. – 7,5% [37, арк. 15зв.], у 1924-1925 н.р. – 26,3% [458, арк. 109зв.], у 1926-1927 н.р. – 46,7% [70, арк. 3], у 1927-1928 н.р. – 35,7% [679, арк. 1]; Чернігівському ІНО – у 1923-1924 н.р. – 18,5% [740, арк. 40], у

січні 1925 р. – 29,3% [744, арк. 44], у 1925-1926 н.р. – 44,1% [746, арк. 5зв.], у 1926-1927 н.р. – 42% [747, арк. 4], у 1928-1929 н.р. – 58,1% [87, арк. 6; 90, арк. 29]. Найкраще стипендіями була забезпечена молодь Ніжинського ІНО. У січні 1927 р. тут стипендіатами були 288 із 355 студентів (81,1%) [62, арк. 3].

Забезпечення стипендіями студентів педтехнікумів зафіксовано у додатку УУ. Більший стипендіальний відсоток мали невеликі педтехнікуми – Одеський єврейський, київські польський і єврейський, Бердянський, Новоград-Волинський, Могилів-Подільський. У всіх інших закладах стипендію отримували менше половини студентів.

Поступово держава збільшувала розмір стипендій. Щоправда, упродовж 20-х рр. він далеко не забезпечував прожиткового мінімуму. У вересні 1922 р. загальний обсяг повної державної стипендії становив 72 млн руб. на місяць [1837, с. 292]. За ринковими цінами студенту на харчування отриманої суми вистачало лише на 3-4 дні [1876, с. 7]. У грудні того ж року встановили стипендію у розмірі 6 «товарних» руб. (прожитковий мінімум тоді становив 69 руб.) [1864, с. 77].

Грошова реформа 1923 р. стабілізувала вартість карбованця. Середній розмір стипендії в цей час становив усього 12 руб. [1292, с. 23]; навесні 1924 р. – 15 руб. [1877, с. 183]. Цих грошей не вистачало для прожиття [1837, с. 293].

На початку 1924-1925 н.р. встановили середній розмір стипендії у 18 руб. з відповідним підвищенням і пониженням по поясах [155, арк. 17]. Серед ІНО найбільшу стипендію (14 руб. 50 коп.) отримували студенти Харківського вишу, найменшу – 12 руб. – молодь Волинського, Кам'янець-Подільського та Чернігівського ІНО [573, арк. 71; 710, арк. 47; 1589, с. 57; 1883, с. 268].

У 1925-1926 н.р. середня стипендія в УСРР становила 21 руб. [1185, с. 36]. У 1926-1927 н.р. середній розмір стипендії підвищили до 23 руб. [172, арк. 66; 935, с. 71; 1004; 1373, с. 83]. Молодь отримувала суми від 10 до 30 руб. Переважній більшості студентів ІНО виплачували місячні суми у розмірі 20-25 руб. Підвищені стипендії отримували одиниці. Що стосується педтехнікумів, то тут більшість молоді мали стипендію у 15-20 руб. (див. додаток ФФ) [855, с. 32]. У 1927-1928

н.р. середній розмір стипендій становив 24 руб. 30 коп. [172, арк. 66; 866; 1439], у 1928-1929 н.р. – 28 руб. [677, арк. 68], у 1929-1930 н.р. – 35-38 руб. [1607, с. 202].

Нерідко студенти-стипендіати вдавалися до гуманних кроків, щоб допомогти своїм однокурсникам, які не отримували стипендії. Вони для допомоги тим, хто відчував значну матеріальну скруту проводили відрахування зі своїх стипендій [287, арк. 10; 288, арк. 22; 330, арк. 31]. Допомагали студентам і викладачі [425, арк. 57; 821, с. 3].

Мали місце випадки, коли допомоги повністю не виплачувалися, і вони подрібнювалися. Завдяки цьому вдалося, хоч би мінімально забезпечити запити студентів, більшість з яких були вихідцями з робітників і незаможних селян. У Полтавському ІНО у 1926-1927 н.р. 59 стипендій розділили між 73 студентами [425, арк. 66]. Подібне мало місце також в інших вишах [68, арк. 20, 56; 205, арк. 4; 331, арк. 12; 352, арк. 99зв.; 362, арк. 14–15; 482; 510, арк. 38; 562, арк. 14; 599, арк. 82, 93; 679, арк. 1].

Відповідно до умов державного стипендіального забезпечення окремих студентів позбавляли права на отримання допомоги, зокрема, через академічну заборгованість, «не проявлення себе в житті вузу» [478, арк. 17], пасивність у громадській роботі [80, арк. 6–6зв.] тощо.

Мали місце випадки, коли студенти, що не отримували стипендій, заявляли на своїх однокурсників-стипендіатів з проханням перевірити їх соціальний стан [321, арк. 8–9; 363, арк. 21; 513, арк. 3; 617, арк. 57].

У другій половині 1920-х рр. запровадили обов'язкове відпрацювання у школі за отриману державну стипендію. 17 березня 1926 р. це питання розглянули на засіданні ВЦРПС. Ухвалили, що термін відпрацювання для студентів вишів мав бути встановлений як рік за рік. Повний термін роботи мав складати не більше 4 років [343, арк. 2; 712, арк. 32; 1609, с. 33].

У 1930 р. сталися істотні зміни в матеріальному забезпеченні студентів. 16 вересня ЦВК і РНК СРСР своєю постановою встановив для студентів педагогічних вишів середній розмір стипендії у 65 руб. на місяць. У межах кожного типу вишів розмір стипендії залежав від курсу навчання,

його розташування в одному з п'яти тарифних поясів заробітної плати і трьох розрядів, в які зараховували студентів залежно від їх виробничого стажу і сімейного стану [614, арк. 1; 844, с. 25–26]. Постанова встановлювала, що студенти педагогічних вишів забезпечувалися стипендіями на 70% [501, арк. 50зв.; 833, с. 700]. У деяких інститутах цієї норми не дотримувалися [100, арк. 88; 101, арк. 47; 218, арк. 47; 296, арк. 31; 421, арк. 53зв.; 726, арк. 107]. У педтехнікумах відсоток забезпечених стипендією був нижчим. Так, у Кам'янець-Подільському ПТ у 1930 р. допомогу отримували 67,1% студентів, у 1931 р. – 66,6% [530, арк. 54, 168]; Бердянському – у 1930 р. – 54,8% [372, арк. 70], у 1931 р. – 50,4% [795, с. 208, 254]; київських польському [95, арк. 7] і російському [120, арк. 40; 754, арк. 11], Миколаївському [400, арк. 41], Могилів-Подільському – у 1931 р. – 55%, Коростишівському – 50% [98, арк. 32], Преславському болгарському – у 1930 р. – 45,5% [112, арк. 150]; Білоцерківському – 40,1% [119, арк. 2].

З кінця 20-х рр. все частіше стали висловлюватися про призначення стипендій в залежності від успішності студентів. Врешті, з 1 грудня 1932 р., відповідно до постанови ЦВК СРСР від 7 липня 1932 р., запроваджувалися диференційовані стипендії, при нарахуванні яких бралася до уваги успішність студентів. Розряди і пояси тарифної заробітної плати, диференціацію розміру стипендії за типами вишів ліквідували. Стипендію не виплачували студентам, які мали незадовільні оцінки [128, арк. 36; 132, арк. 158].

До середини 30-х рр. в УСРР зріс відсоток студентів, які отримували стипендії. На 15 вересня 1935 р. у педвишах він становив 77,4% [1589, с. 60]. Окремі педвиші щодо стипендіального забезпечення диференціювалися приміром так. Так, у Київському ІПО восени 1932 р. стипендії мали 65% молоді [1358]; Польському ІСВ – у тому ж році – 47,2% [769, арк. 3]; Запорізькому – 49,6% [374, арк. 21]; Новомосковському – в першому семестрі 1932-1933 н.р. – 86% [132, арк. 5]; Кам'янець-Подільському педінституті – в 1933 р. – 70%, у 1935 р. – 88% [639, арк. 7; 643, арк. 6]; Ніжинському – в 1935 р. – 88%; Харківському – в тому ж році – 73% [178,

арк. 105, 183]; Вінницькому – в 1935 р. – 75% [242, арк. 9], у 1938-1939 н.р. – 80% [201, арк. 13]; Мелітопольському – в 1936 р. – 94% [1609, с. 33].

Серед педтехнікумів найкраще стипендіями була забезпечена студентська молодь національних закладів. Так, у Київському російському ПТ у 1932 н.р. стипендії отримували 85,4% студентів [757, арк. 3зв.], у 1934-1935 н.р. – 99,3% [763, арк. 1зв.]. У 1934-1935 н.р. 100-відсотково забезпечили стипендіями студентів Проскурівського польського ПТ [245, арк. 156]. В українських педтехнікумах ці показники були скромнішими. Наприклад, у Луганському ПТ у 1932-1933 н.р. стипендії видавали 40,4% студентам [119, арк. 70]; Кам'янець-Подільському – в 1933 р. – 49,1% [532, арк. 30, 62]; Миколаївському – у 1933-1934 н.р. – 34,5% [402, арк. 34]; Конотопському – у 1935-1936 н.р. – 90,2% [445, арк. 15]; Вінницькому українському – в жовтні 1934 р. – 85% [255, арк. 112].

Наявний розмір стипендії, як і в попередній період, не задовольняв життєвих потреб студентства [132, арк. 23; 178, арк. 183; 196, арк. 45; 1999, с. 121]. Як і в 20-ті рр., стипендії подрібнювали [197, арк. 16, 23; 544, арк. 11; 717, арк. 2]. У деяких вишах порушувався порядок призначення допомоги, зокрема, щомісячно переглядали списки стипендіатів [1993, с. 290].

У ряді випадків стипендія видавалася несвоєчасно, що порушувало права майбутніх педагогів [117, арк. 4; 132, арк. 8; 196, арк. 12, 45; 399, арк. 58; 509, арк. 34–35, 87; 717, арк. 10; 966]. Особливо важко реагували на затримки з виплатою стипендії першокурсники, які через це вдавалися до крайніх дій. Наприклад, восени 1932 р. Чернігівський ІСВ покинула значна кількість новоспечених першокурсників, які упродовж перших трьох місяців так і не дочекалися допомоги [132, арк. 20]. Подібне мало місце і в Мелітопольському ПТ [1609, с. 55].

Деякі студенти, зокрема, Київського ІНО [1471], Бердянського і Херсонського ІСВ [132, арк. 105, 163], Житомирського [305, арк. 16зв.] і Луганського педінститутів [1409], Конотопського ПТ [445, арк. 13], відкрито висловлювали невдоволення таким становищем.

Запровадження диференційованих стипендій внесло у студентське середовище певну напруженість у взаєминах. Зокрема, активісти, насамперед, комуністи і комсомольці, які брали участь у громадсько-політичній роботі і, за словами М. Хвильового, «комсомолили пустопорожнє», звинувачували у «голому академізмі» студентів, які звертали серйозну увагу на навчання. Цим самим найбільш діяльна частина молоді своєю показною активністю прикривала свою академічна пасивність і елементарну неграмотність [433, арк. 40зв.; 2046, с. 713]. Водночас, з педвишів Новомосковська і Чернігова повідомляли, що запровадження стипендій дало поштовх до зростання успішності [132, арк. 5, 17].

Зміни, що сталися в стипендіальному забезпеченні студентів педагогічних вишів у 1930-х рр., ми прослідкували у відповідній статті [1775].

Частина студентів отримувала спеціальні стипендії, розмір яких був вищим від звичайних. Привілейованим становищем в отриманні допомоги користувалися «парттисячники» [508, арк. 42] і «профтисячники» [501, арк. 20].

Відповідно до рішення політбюро ЦК КП(б)У від 21 липня 1922 р. встановлювалися господарські стипендії, розмір яких у 2-3 рази перевищував державні і становив 35-45 руб. [1877, с. 185]. Стипендії виплачували установи, підприємства, громадські, кооперативні і профспілкові організації, а також приватні підприємства з умовою, що кожний стипендіат після закінчення навчання працевлаштується у тій установі чи системі, яка надавала стипендії [579, арк. 1; 2065, с. 253]. У педвишах кількість студентів, які отримували такі стипендії, була незначною. Господарські організації надавали перевагу молоді індустріально-технічних вишів (в них такі стипендії виплачували 4,2% студентів). В інститутах народної освіти у 1926-1927 н.р. з 50,3% студентів-стипендіатів господарські стипендії отримували 1,1%, педтехнікумах – відповідно 33,5 і 3,8% [855, с. 32]. Найкраще ними були забезпечена молодь Харківського [1517, с. 115; 2050, с. 339], Київського [34, арк. 98] і Одеського ІНО [62, арк. 31зв.; 1589, с. 58].

До господарських відносилися і стипендії профспілки «Робос», кількість яких була більшою, але розмір – значно скромнішим (від 7-8 руб. 50 коп. – в ІНО [425, арк. 66; 1645, с. 13] до 6 руб. 70 коп. – у педтехнікумах [68, арк. 66]). Такі

стипендії виплачували молоді Волинського, Миколаївського [65, арк. 562, 749] і Полтавського ІНО [425, арк. 66; 1612, с. 109]; Бердянського [373, арк. 6], Гадяцького [68, арк. 66], Полтавського [1334, с. 8], Харківського українського ПТ [1476, с. 65].

Практикувалися також невеликі стипендії губвиконкомів, які розподіляли окружним виконкомам [931, с. 19]. Їх виділили, зокрема, студентам Кам'янець-Подільського [599, арк. 25] і Полтавського ІНО [36, арк. 116зв.; 425, арк. 66; 1334, с. 8]; Бердянського [371, арк. 67; 795, с. 292], Гадяцького [68, арк. 66; 1227], Запорізького [368, арк. 10], Нікопольського [68, арк. 138] і Полтавського ПТ [1334, с. 8]. Частина стипендій фінансувалися з бюджетів місцевих органів державної влади [65, арк. 749; 192, арк. 101; 205, арк. 4, 29; 216, арк. 23; 324, арк. 220; 371, арк. 33зв.; 510, арк. 38; 795, с. 292].

Частина студентів отримували персональні (іменні) стипендії. У 1924 р. започаткували іменні стипендії імені В. Леніна та Г. Петровського [1837, с. 292]. У другій половині 1920-х рр. з'явилися стипендії імені Жовтневої революції, радянської влади в Україні, Червоної армії, ЛКСМУ, 8 березня, партійних діячів Ф. Дзержинського, О. Цурюпи, Н. Крупської, українських і російських культурних діячів М. Горького, І. Франка, М. Коцюбинського, М. Лисенка, М. Трінклера, І. Скворцова-Степанова та ін. Найбільшими були стипендії імені Леніна, Дзержинського та Петровського, Жовтневої революції, радянської влади в Україні (по 120 руб.). Їх вручали студентам, які мали «революційні заслуги», великий політичний, громадський і виробничий стаж. Найменші суми (по 40 руб.) виділялися на стипендії ім. 8 березня та І. Франка [1993, с. 413; 1439]. 10 січня 1930 р. колегія НКО УСРР запровадила 7 іменних стипендій ім. Д. Заболотного [1976, с. 154–155]. Джерела свідчать про отримання іменних стипендій студентами низки педагогічних навчальних закладів [90, арк. 29; 251, арк. 205, 283; 418, арк. 28; 501, арк. 10, 66; 615, арк. 1зв.; 622, арк. 9; 658, арк. 91; 790, арк. 98; 1234; 1437; 1438; 1493; 1494; 1603, с. 81; 1664, с. 15; 1937, с. 74].

Наприкінці 1922-1923 н.р., незважаючи на важке матеріальне становище студентства, для них запровадили плату за навчання. Вона була введена як

«тимчасова міра, як засіб для піддержки господарського добробуту шкільних закладів» [568, арк. 15]. Цим самим влада відійшла від декларованого нею принципу безкоштовності освіти, який запровадили 4 березня 1919 р., коли плату за навчання у вишах скасували [840, с. 35].

Обкладення студентів платнею, їх розподіл за категоріями регулювали ряд нормативно-правових актів. Відповідно до інструкції у 1923-1924 н.р. визначалися 7 пільгових категорій, яких було звільнено від плати за навчання [831]. У залежності від розміру плати студентів поділили на 5 категорій [25, арк. 66; 32, арк. 90зв.; 36, арк. 7зв.; 51, арк. 38; 582, арк. 6; 587, арк. 81зв.]. 29 листопада 1925 р. НКО УСРР чергова інструкція встановлювала, що для студентів ІНО повна оплата на рік становила 60 руб., педтехнікумів – 30 руб. [599, арк. 4; 898, с. 92–94]. Внесення плати за освітні послуги регулювали також інструкція від 11 листопада 1926 р. [1525] і постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Про плату за навчання в державних учбових закладах» від 12 червня 1929 р. [680, арк. 83–85]. Зауважимо, щоразу кожна нова інструкція збільшувала кількість пільгових категорій, що не могло не подобатися новим «пільговикам».

Окремі архівні документи свідчать про відсотки студентів педвишів, які вносили плату за навчання. Так, у Волинському ІНО в 1923-1924 н.р. платили 17,38% студентів [25, арк. 66; 32, арк. 90зв.; 51, арк. 38], у 1925-1926 н.р. – 5,09% [326, арк. 50зв.], у 1926-1927 н.р. – 4,6% [287, арк. 10]; Глухівському – в 1922-1923 н.р. – 27,8% [31, арк. 4зв.]; Кам'янець-Подільському – в 1922 р. – 30,3% [473, арк. 94; 523; 571, арк. 17], у 1925-1926 н.р. – 7,8% [62, арк. 475зв.; 527, арк. 4зв.; 604, арк. 59зв.]; Київському – у 1922 р. – 23,4% [34, арк. 177], у 1926-1927 н.р. – 11,6% [62, арк. 633]; Ніжинському – у 1927 р. – 13,9% [62, арк. 3]; Одеському – у 1922 р. – 59,9% [46, арк. 26], у 1924-1925 н.р. – 18,1%, у 1925-1926 н.р. – 8,1% [62, арк. 31зв.-32, 94зв.], у 1926-1927 н.р. – 4,6% [71, арк. 5]; Полтавському – в 1923-1924 н.р. – 21,3% [36, арк. 7зв.], у 1926-1927 н.р. – 8,9% [72, арк. 5]; Харківському – в 1922 р. – 53,3%, у 1925-1926 н.р. – 19,9% [2050, с. 339], у 1926-1927 н.р. – 15,9% [73, арк. 3]; Херсонському – в 1924-1925 н.р. – 46,9%, у 1925-1926 н.р. – 9,6% [458, арк. 109зв., 112зв.], у 1926-1927 н.р. – 12% [70, арк. 3]; Чернігівському – в 1923-

1924 н.р. – 26,6% [742, арк. 5зв.], у 1924-1925 н.р. – 15,9% [744, арк. 44], у 1925-1926 н.р. – 8,2% [746, арк. 5зв.], у 1926-1927 н.р. – 7,7% [87, арк. 6; 747, арк. 4]. В Артемівському ПТ у 1925-1926 н.р. платою обклали 32,3% студентів, у 1926-1927 н.р. – 5,6% [76, арк. 118зв., 219]; Бердянському – в листопаді 1925 р. – 41,3% [795, с. 96]; Житомирському українському – в 1925-1926 н.р. – 12,1% [327, арк. 48зв.; 333, арк. 23]; Житомирському єврейському – в тому ж році – 7,05% [329, арк. 19зв.]; Золотоношському – в 1925-1926 н.р. – 46,6%, у 1926-1927 н.р. – 34,7% [76, арк. 5зв., 46]; Конотопському – у 1929 р. – 47,5% [440, арк. 5зв.]; Кременчуцькому – в 1926-1927 н.р. – 36,9% [74, арк. 304]; Мелітопольському – в тому ж році – 25,5% [376, арк. 3]; Могилів-Подільському – в 1925-1926 н.р. – 16,1%, у 1926-1927 н.р. – 4,8% [74, арк. 6зв., 67]; Нероновицькому – у 1927 р. – 44,8% [75, арк. 104]; Пирятинському – в 1925-1926 н.р. – 38,9% [74, арк. 201]; Полтавському – у 1926 р. – 36,1% [1334, с. 9]; Сталінському – у 1927 р. – 42,9% [75, арк. 230]; Старобільському – в 1925-1926 н.р. – 25%, у 1926-1927 н.р. – 34,4% [75, арк. 221зв.; 76, арк. 60зв., 105]; Тульчинському – в 1925-1926 н.р. – 21,9%; у 1926-1927 н.р. – 14,6% [74, арк. 80зв., 155]; Уманському – в 1925-1926 н.р. – 33,3%; у 1926-1927 н.р. – 14,5%; Черкаському – в 1925-1926 н.р. – 41,7% [76, арк. 176зв.].

Керівництво вишів неодноразово сигналізувало, що запровадження плати є малоефективним засобом, зважаючи на малозабезпеченість молоді [25, арк. 16; 149, арк. 48; 471, арк. 33; 523, арк. 87, 97зв.]. Через важке матеріальне становище не всі мали змогу внести зазначені суми [52, арк. 82; 57, арк. 56; 587, арк. 81зв.].

Адміністрації вишів, виконуючи розпорядження, які надходили з Центру, боролися із боржниками, зокрема їх відраховували зі складу студентів, погрожували у разі несплати боргу притягнути до судової відповідальності [568, арк. 15; 573, арк. 51; 597, арк. 8; 598, арк. 102]. У 1923-1924 н.р. Волинський ІНО через невнесення плати покинули 11 студентів [32, арк. 20], Одеський ІНО – в 1924-1925 н.р. – 61 [410, арк. 20; 411, арк. 21, 62], що мало б викликати тривогу владних структур, які відповідали за підготовку кадрів.

Запровадження плати за навчання, природно, викликало невдоволення молоді [190, арк. 39зв.]. Але до відміни плати за освітні послуги приступили лише через 10 років після її запровадження. Це сталося 13 січня 1934 р. [2106, с. 29].

Дисертант у статті на прикладі педагогічних навчальних закладів Правобережної України більш детально показав політику більшовицького режиму, спрямовану на обкладення платнею окремих категорій студентства [1708].

Досить гостро стояло питання з харчуванням молоді, яка не могла не відчувати катастрофічних наслідків голоду 1921-1923 рр. Вже 12 серпня 1921 р. на засіданні колегії Укрголовпрофосвіти УСРР розглянули заяви політкомісарів вишів про голодування студентів. Учасники зібрання ухвалили: спираючись на свій досвід практичної роботи, вжити заходів для ліквідації продовольчої кризи [9, арк. 11зв.]. Для поліпшення становища органи державної влади запровадили дворазове місячне забезпечення продовольчими пайками, до яких входило найнеобхідніше – цукор, сіль, махорка, хліб, пшоно. Водночас у мізерній кількості видавали студентству м'ясо, картоплю, масло та олію. Загалом, енергетична цінність цих пайків складала 500-840 ккал (для здорового молодого організму необхідно було вживати 2-2,5 тис. ккал) [1862, с. 70]. Варто пам'ятати, що студенти часто поєднували навчання з важкою фізичною роботою, що, у свою чергу, потребувало посилення раціону.

Відповідно до декрету РНК УСРР від 31 травня 1921 р. за першою посиленою нормою забезпечувалися продовольством студенти випускних курсів і новоспечені першокурсники. Всі інші отримували постачання за загальною трудовою нормою [2, арк. 110]. 30 вересня 1922 р. на засіданні колегії Укрголовпрофосвіти ухвалили, що продуктами мали забезпечити, насамперед, робітфаківців і студентів-стипендіатів. Розподіл пайків мав проводитися між вишами пропорційно до кількості у них студентства [1862, с. 69]. Зокрема, у Катеринославському ІНО у 1921 р. пайок отримував 50% студентів [13, арк. 82зв.].

Студенти отримувала пайки, які надавали міжнародні гуманітарні організації – єврейська благодійна організація «Джойнт» і «Американська адміністрація допомоги» (АРА), місія Ф.Нансена [27, арк. 51; 29, арк. 127; 257, арк. 110; 700, арк. 5; 1502].

У травні 1923 р. в деяких містах провели обстеження стану харчування студентської молоді. Під час анкетування 46% студентів Харківського ІНО відповіли, що вони напівголодні, 28% – голодні [1011, с. 16]. 50% студентів Одеського ІНО харчувалися двічі на день, 13% – один раз [1870, с. 174]. Напівголодними були студенти Волинського [357, арк. 3зв.; 362, арк. 31] і Херсонського ІНО [1908, с. 10].

Частина молоді харчувалися у їдальнях, що створювалися при виробничих колективних господарствах («колективи») [571, арк. 96]. Так, у Кам'янець-Подільського ІНО тим, хто відпрацював у «колективі» не менше 12 год. на тиждень, сніданки і вечері надавалися безкоштовно [473, арк. 7]. Невеличкі їдальні й кухні функціонували також при студентських гуртожитках (інтернатах) [21, арк. 8; 22, арк. 30; 257, арк. 110; 263, арк. 83].

З 1922 р. більша частина студентів харчувалася у їдальнях, якими опікувалися комітети поліпшення побуту студентів (КППС), що керували їхньою роботою через відповідні структури. Вартість харчування у них була значно нижчою за їх реальну собівартість [1862, с. 71]. Перші їдальні КППС виникли у Харкові у липні 1922 р. [1263, с. 122]. Абсолютна більшість студентів тут обслуговувалася безкоштовно. Наприкінці 1923-1924 н.р. було відкрито платну їдальню, де студенти обідали за зниженими цінами. Загалом, у 1924 р. пропускна спроможність трьох їдалень становила 3,5 тис. студентів [1371, с. 79–80]. Стільки ж студентів того року щодня харчувалися в Києві [1185, с. 35], в Одесі – близько 2 тис. студентів [1006]. На жаль, важко встановити кількість студентів ІНО, що обслуговувалися у їдальнях КППС, оскільки така статистика відсутня. Відомо лише, що харчова секція Київського КППС у 1923-1924 н.р. обслуговувала 415 студентів ІНО [54, арк. 14, 86]. Якби не було, але на той час більшість студентів

отримували харчі у цих їдальнях. У 1924 р. їх відвідувало 44,9% молоді вишів усіх типів [1006]. До кожного обіду держава дотувала 3-5 коп. [1292, с. 25].

Серед КППС найкраще харчування студентів було налагоджено у Кам'янці-Подільському. У 1926-1927 н.р. їдальні комітету обслуговували 94,3% студентів від загальної кількості (вартість обідів становила 23 коп.), у Херсоні – відповідно 42,1% і 33 коп., Вінниці – 40,5% і 21 коп., Одесі – 36% і 26 коп., Києві – 32,2% і 44 коп., Житомирі – 26% і 26 коп., Харкові – 8,9% і 35 коп., Чернігові – 5,4% і 22 коп. [1862, с. 72].

Частину видатків на харчування студентів-нестипендіатів навчальні заклади компенсували продуктами зі своїх господарств. З цієї групи молоді щоденно призначалися двоє чергових, які допомагали персоналу кухні [694, арк. 127зв.].

В їдальнях якість їжі була загалом невисокою, хоча ціни постійно зростали, наприклад, у Кам'янці-Подільському [1441] і Києві [1990, с. 50].

Поряд з їдальнями КППС функціонували окремі їдальні при вишах [472, арк. 175; 694, арк. 19зв.]. Тут безкоштовно харчувалися студенти-нестипендіати (витрати порівно брали на себе КППС й ІНО), а також матеріально незабезпечені студенти-комуністи і комсомольці. Зокрема, такі їдальні працювали у Кам'янець-Подільському [480, арк. 2; 482, арк. 24, 31; 487, арк. 28; 607, арк. 1зв.], Луганському [1862, с. 72], Ніжинському [65, арк. 691], Полтавському [36, арк. 117зв.], Херсонському ІНО [679, арк. 1] тощо. Все ж і в роботі цих їдалень мали місце значні недоліки. У січні 1929 р. загін «легкої кінноти» виявив, що в їдальні Харківського ІНО утворювалися великі черги і штовханина, а якість їжі була недостатньою [1970, с. 91].

Студенти частини педтехнікумів у другій половині 20-х рр. харчувалися у їдальнях інтернатів [68, арк. 138; 324, арк. 220; 352, арк. 76; 368, арк. 10; 795, с. 46; 1227].

Складнощі із забезпеченням молоді громадським харчуванням мали місце і в 30-х рр. Частина продуктів у їдальні надходила з підсобних господарств, у яких переважно працювали студенти. Для забезпечення їдалень продуктами

організовували недільники [1512]. У їдальнях досить часто не дотримувалися санітарно-гігієнічних умов [373, арк. 5; 987; 1472].

Недостатньою була й якість харчування. Наприклад, з Ржищівського ПТ повідомляли, що «риба гнила, крупи прілі, горох з черв`яками» [1999, с. 118]. У Київському ІСВ недоброякісними були риба, морква і цибуля [1472]. Низької якості було харчування також у Бердянському [373, арк. 5], Мар'їнському [98, арк. 89], Первомайському ПТ [1250].

В їдальнях банально не вистачало ложок, вилок, тарілок, ножів [1199]. Через це, а також недостатню організацію харчування, утворювалися довгі черги. Наприклад, студентам Київського та Кам'янець-Подільського ІНО (ІСВ) доводилося вистоювати за обідами по 1,5-2 год. [987; 1959, с. 66; 1967, с. 91], що, звісно, негативно позначалося на навчальному процесі, а відтак і на успішності.

На початку 1930-х рр. почали виникати перебої з постачанням молоді хлібом. Так, з Преславського болгарського ПТ били тривогу, що у 1931 р. були випадки, коли студенти по 2-3 дні сиділи без хліба. 5 січня 1932 р. через його відсутність молодь відпустили додому на 10 днів [112, арк. 65–65зв.]. Незадовільним харчування було також у деяких інших закладах [98, арк. 32; 296, арк. 14; 1304].

Не оминув студентство голодомор 1932-1933 рр. Упродовж 1932 р. фактично удвічі зменшили норму видачі хліба. Для студентів Кам'янця-Подільського ІСВ норми постачання хліба зменшили з 400 г [1619, с. 294] до 150-250 гр [121, арк. 61; 132, арк. 92; 629, арк.112; 659, арк.50; 811, с. 138; 1657, с.46]. Взимку по 150 г хліба отримувала молодь Зінов'євського [1965, с. 70], Уманського [130, арк. 19; 132, арк. 23зв.] та Черкаського ІСВ [132, арк. 142], Бердичівського ПТ [124, арк. 25]; по 200-300 г – Бердянського [130, арк. 74, 142] і Преславського болгарського ПТ [112, арк. 8]. У Калінініндорфському єврейському ПТ на весь день студентам видавали по 100-180 г крупи [133, арк. 1]. У грудні 1932 р. студенти Новомосковського ІСВ отримували 300 г хліба і ще 100 г їм додавали у їдальні [132, арк. 7], Вінницькому – відповідно 200 і 100 г [123, арк. 9]. Молоді Артемівського і

Глухівського ІСВ видавали по 300 г [131, арк. 114, 135; 132, арк. 28], київських ІСВ та ІПО – по 250-300 г [2119, с. 253, 291]. Порівняно кращим було становище у Мелітопольському ІСВ, де наприкінці 1932 р. студентам видавали 375 г хліба [1609, с. 42], Чернігівському ІСВ [132, арк. 20] і Хортицькому німецькому ПТ – по 400 г [2062, с. 108]. У Чернігові студентам видавали ще й цукор. Студенти Ніжинського ІСВ отримували по 500 г хліба [947, с. 276], Харківського – 400 [1993, с. 320].

Їжа була малокалорійною, неякісною. У березні інструктор Херсонської міськпрофради І. Адрюшин доповідав, що в ІСВ «якість обідів дуже низька, в борщі, крім капусти, нема нічого». У їдальні замість 100 г видавали 70-75 г хліба [2122, с. 412]. Схожим було становище і в Бердянському [130, арк. 142], Вінницькому [193, арк. 60] і Кам'янець-Подільському ІСВ [118, арк. 62; 634, арк. 106зв.–107; 636, арк. 6; 1940, с. 40].

Особливо важкою для студентів стала зима 1932-1933 р., коли замість хліба їм видавали малай [2035, с. 47]. 20 грудня 1932 р. санінспектор м. Києва у листі до райспоживінспекції інформував, що калорійність обідів становила лише 126-155 ккал [2119, с. 181]. Незадовільною калорійність їжі була також у Глухівському [130, арк. 28; 132, арк. 28], Житомирському [1568], Миколаївському [1907, с. 18], Ніжинському [947, с. 276], Новомосковському, Херсонському ІСВ [132, арк. 7, 106] та інших закладах [509, арк. 87; 772, арк. 77; 1399; 1612, с. 117; 1942, с. 47].

Незадовільне харчування негативно відбивалося на продуктивності праці студентів, відвідуваності занять. Зокрема, директор Уманського ІСВ в листі до НКО УСРР повідомляв, що 10 червня 1932 р. через незадовільну «харчову базу» завчасно припинили навчальний рік і відпустили студентів додому [103, арк. 81]. Змушені були скорегувати графік навчального процесу і в Кам'янець-Подільському ІСВ [118, арк. 58; 634, арк. 81] і Преславському болгарському ПТ [112, арк. 1]. Низка студентів зверталася до дирекцій своїх закладів з проханнями надати позику, оскільки їм просто не було за що харчуватися. Фіксуємо поодинокі випадки, коли ці заяви задовольнялися [1620, с. 315; 2103, с. 19].

Покращене харчування мали лише випускники і студенти-ударники, яким видавали талони на додаткові порції [131, арк. 133; 132, арк. 7, 178; 1609, с. 42; 1620, с. 315; 1867, с. 79], що, звісно, було стимулом для навчання.

У 1932-1933 рр. зросла вартість харчування для молоді [112, арк. 8; 131, арк. 133; 132, арк. 7, 142, 178; 133, арк. 69]. Найбільше подорожчали продукти там, де більш руйнівні наслідки приніс голодомор.

Ще більше погіршало становище студентства після заборони продажу хліба на приватному ринку [659, арк. 50]. Незадовільне харчування штовхало молодь до вчинення крадіжки хліба [130, арк. 27], хлібних і продуктових карток [417, арк. 147; 786, арк. 82].

Частина студентів не мали змоги знайти елементарні харчі. Вони опухали і помирали. У «Національній книзі пам'яті про жертви голодомору 1932-1933 років в Україні» зафіксовано прізвища десятків студентів, які померли у ті роки, наймовірніше від голоду. На жаль, складно ідентифікувати цих студентів щодо належності їх до певного навчального закладу, оскільки такі дані просто відсутні. Наприклад, серед померлих у цей період згадуються прізвища 69 студентів нинішньої Одещини [2121, с. 19, 21, 37, 38, 40, 42 і т.д. (всього вказано 69 сторінок)], 37 – Донеччини [2116, с. 123, 125, 126, 130, 136, 169, 201; 2117, с. 34, 38, 52, 63, 67, 78, 85, 86, 89, 119, 127, 153, 156, 240, 246, 255, 268, 300, 327, 367, 385, 400, 406, 494, 549, 609, 709, 743], 21 – Миколаївщини [2120, с. 37, 38, 40, 61, 71, 85, 89, 110, 131, 132, 171, 183, 186, 193, 201, 221, 236, 243], 19 – Херсонщини [2122, с. 37, 38, 40, 61, 85, 89, 131, 132, 171, 183, 186, 193, 201, 221, 236, 243], 12 – Хмельниччини [2108, с. 265, 267, 274, 275, 280–282, 284], 6 – Житомирщини [2118, с. 40, 42, 93, 102, 149, 159] і т.п. Звісно, серед них були і студенти інститутів та технікумів педагогічного профілю, матеріальне становище яких було гіршим ніж, наприклад, в індустріально-технічних навчальних закладів.

У більшості їдалень панувала антисанітарія, тіснява, внаслідок чого вишиковувалися великі черги [300, арк. 23; 509, арк. 87; 765, арк. 37–39; 772, арк. 77; 1046; 1079; 1228; 1338; 1398; 1430; 1434; 2119, с. 309]. У цей важкий для молоді час з боку посадових осіб, а також працівників харчоблоків траплялися

зловживання. У Ніжинському ІСВ у 1933 р. завідувач крамниці Руф і продавець Роговинський і Кобзистий виписували хліб на студентів, яких насправді не існувало, а потім ділили його між собою і несли на спекуляцію [1425]. У Житомирському ІСВ персонал їдальні приховував частину продуктів [300, арк. 12; 1568]. Директор цього ж вишу В. Гоца у грудні 1932 р. у зв'язку з продовольчими труднощами на загальних зборах студентів заявив, що у виші буде вчитися той, хто привезе з дому продукти [299, арк. 22; 300, арк. 10, 21]. Зловживання допускали і студенти. У лютому 1933 р. студент III курсу Миколаївського ІСВ Сербенко у гуртожитку спекулював борошном та мануфактурою [130, арк. 32; 384, арк. 64]. Такі факти були непоодинокими.

Труднощі з харчуванням викликали «нездорові настрої» серед студентства, яке особливих перспектив на поліпшення становища не бачило, зокрема, у Кам'янець-Подільському [2067, с. 147], Київському [165, арк. 22; 877, с. 445–446; 1848, с. 202] і Херсонському ІСВ [104, арк. 54]. Несприйняття політики радянської влади мало місце і в інших вишах, про що йшлося у підрозділі 4.4.

Невдоволення студентства викликала і та обставина, що педагогічні навчальні заклади гірше забезпечувалися ніж ті, що належали до інших відомств. Так, у Харкові студенти педінституту отримували 400 г хліба, хіміко-технологічного – 600, авіаційного – 800 [1993, с. 320]. Такі ж настрої мали місце у глухівських ІСВ та ПТ [131, арк. 114] і Бердянському ПТ [1087].

У голодний 1932-1933 н.р значно зріс відсів студентів, про що йшлося у підрозділі 2.3. Більшість студентів покинули виші саме через матеріальні негаразди.

Одну із своїх публікацій ми присвятили становищу студентства педагогічних навчальних закладів Правобережжя у роки голодомору [1711].

Становище студентства почало поліпшуватися лише з середини 30-х рр. Цьому значною мірою посприяв наказ №86 наркомату внутрішньої торгівлі від 17 жовтня 1934 р., відповідно до якого студенти інститутів щоденно мали отримувати по 600 г хліба, технікумів – 400 г. Встановлювалися норми індивідуального забезпечення іншими видами продовольства [255, арк. 141].

До 1934-1935 н.р. студентські їдальні перебували у віданні трестів громадського харчування. Молодь Київського російського ПТ з 1933-1934 н.р. обслуговувалася в їдальні міського товариства харчування [760, арк. 42; 762, арк. 25]. Бердичівський педінститут [199, арк. 2], Вінницький український, Бердичівський [242, арк. 8], Кам'янець-Подільський ПТ отримували такі ж послуги від міських організацій «Студкоопхарчу» [536, арк. 93зв.]. Студенти Харківського ПТ політехнічної освіти користувалися зразковою студентською їдальнею №11 [450, арк. 26]. Вартість обіду у цих їдальнях, наприклад, у Києві становила 85 коп., вечері і сніданку – по 40 коп. [760, арк. 42], у Вінниці і Кам'янці-Подільському – відповідно 60 і 30 коп. [255, арк. 112; 536, арк. 93зв.]. У Конотопському ПТ для тих студентів, які внесли у їдальню свої продукти, обід вартував лише 40 коп., сніданок і вечеря – по 20 коп. Інші категорії студентів платили по повній ціні – відповідно 70 і 40 коп. [441, арк. 229].

У порівнянні з 1932-1933 рр. їжа була більш калорійною, але все ще недостатньою з погляду фізіологічних потреб [195, арк. 56; 197, арк. 15; 199, арк. 2; 255, арк. 143зв. 369, арк. 4зв.; 402, арк. 31; 441, арк. 229; 444, арк. 6; 536, арк. 93зв.; 639, арк. 7; 719, арк. 5; 720, арк. 105; 760, арк. 42; 768, арк. 26; 772, арк. 77зв.]. Частина продуктів потрапляла в раціон студентів з допоміжних господарств [197, арк. 21–22; 229, арк. 3; 301, арк. 9; 451, арк. 6].

З початком 1935 р. стан харчування студентів знову погіршився. Одна з причин полягала в ліквідації трестів громадського харчування студентів і передачі студентських їдалень та буфетів у відання трестів народного харчування, зокрема у найбільших містах – Києві та Харкові. Тут страви виготовлялися низької якості і за високими цінами [178, арк. 183; 1914, с. 40; 2046, с. 721].

У поодиноких навчальних закладах унормовувалася калорійність їжі. Так, у Харківському педінституті вона становили 2-3 тис. ккал [178, арк. 183], Тульчинському ПТ близько 2 тис. ккал [243, арк. 71]. У Бердичівському педінституті калорійність обіду становила 900-950 ккал [195, арк. 51], Вінницькому українському ПТ – 714 ккал [239, арк. 280]. Щоправда, були випадки, коли у їжу попадали сторонні предмети, наприклад, у Житомирському

учительському інституті – скло [308, арк. 21], Харківському педінституті – монети, каміння [178, арк. 183], Луганському – колоски, солома, дерев'яні палички тощо [983].

Харчування покращувалося з початком екзаменаційної сесії за рахунок того, що, наприклад, Кам'янець-Подільський педінститут видав зі свого господарства додатково на кожного студента по 100 г картоплі, а також постачав свиней для забезпечення молоді м'ясом [197, арк. 15; 641, арк. 26].

Студентам-випускникам і ударникам організовувалися покращені обіди. Для них виділялися окремі столи [195, арк. 51; 197, арк. 15, 21; 239, арк. 280; 403, арк. 13; 641, арк. 26; 443, арк. 84; 445, арк. 14, 42; 772, арк. 77зв.]. Крім того, організовували «порційне» харчування, коли в меню були «борщ покращений» і друга страва з м'ясом, які коштували удвічі дорожче [1609, с. 42; 403, арк. 13]. У Київському російському ПТ у 1935 р. за власний рахунок під час випускного вечора організували для випускників вечерю з трьох страв [762, арк. 26].

У частині їдалень панувала антисанітарія. Так, у Немирівському ПТ у травні 1934 р. вікна у їдальні виявилися брудними і побитими, приміщення не побілені, разом з посудом зберігалися брудні калоші, стирки, маргарин. У сусідньому приміщенні розташовувалася свиноферма, і весь бруд від неї витікав на вулицю (у центрі міста) [196, арк. 10]. В антисанітарному стані знаходилися їдальні у низці інших вишів [195, арк. 57; 196, арк. 51; 197, арк. 15; 301, арк. 12; 308, арк. 21].

У цей період не вдалося повністю ліквідувати черги. У Миколаївському ПТ у 1933-1934 н.р. студенти приймали їжу в три зміни, витрачаючи у чергах до 2 год. [403, арк. 29], у Харківському педінституті – 1 год. 30 хв. [178, арк. 183]. Водночас, у Кам'янець-Подільському ПТ цей процес був більш організованим. Студенти упродовж 4-х змін витрачали на харчування 45 хв. [536, арк. 93зв.].

З боку дирекції вишів у справі організації харчування молоді мали місце зловживання. Так, у 1937 р. директор Житомирського учительського інституту Пантелєєв дозволяв деяким студентам отримувати викладацькі обіди за студентськими талонами, що було грубим порушенням фінансової дисципліни [306, арк. 124]. До правопорушень у цій сфері мали стосунок і майбутні фахівці.

Так, студент Миколаївського ПТ Савченко, якому доручили постачати у їдальню хліб, частину його продавав на приватному ринку. Студент цього ж вишу Цілий, працюючи у допоміжному господарстві, крав картоплю [402, арк. 30]. Мали місце випадки, коли студенти невинувато висловлювали своє невдоволення роботою їдальні, вступаючи у конфлікти з їхньою адміністрацією за дрібниці [197, арк. 22].

У 20-30-ті рр. поряд із недостатнім забезпеченням продуктами, бракувало також взуття і одягу, інших товарів широкого вжитку. Це було пов'язано із політикою влади, яка орієнтувалася на важку промисловість, що призвело до нищення ремесел і кустарної промисловості. У 1920-ті рр. кустарі і ремісники були ледь не єдиними виробниками багатьох необхідних предметів, серед яких одяг, взуття, приладдя їдалень тощо [2048, с. 56].

Особливо скрутно було з взуттям. Так, з Уманського педінституту повідомляли, що траплялося, коли на всю академгрупу видавали лише один талон на купівлю черевиків [1606, с. 166]. У Київському російському ПТ у 1934-1935 н.р. на 292 студенти видали 20 пар черевиків [762, арк. 27]. Незадовільно забезпечували взуттям також студентів Житомирського [298, арк. 42; 301, арк. 4зв.] та Миколаївського педінститутів [1907, с. 18] і т.д. [245, арк. 160; 373, арк. 6; 731, арк. 25; 767, арк. 20; 1338; 1947, с. 293].

Бракувало молоді одягу. У 20-ті рр., особливо на початку десятиліття, серед студентства в одязі була несамовіта мішанина. Домінували напіввійськові костюми [949; 1671, с. 177–178]. Вирізнятися зовнішнім виглядом, носити модні кльози й «бульдо» було небезпечно. На таких студентів відразу ж звертали увагу і починали звинувачувати в ігноруванні громадської роботи, у байдужості до боротьби робітничого класу. Незважаючи на соціальне походження і партійну належність, такі студенти оголошувалися «чужими». Дівчат, що робили манікюр, фарбували губи, оголошували «брудом на полотнах епох» [2004, с. 138].

Варто зауважити, що через недостатність коштів у державному бюджеті студенти, як правило, обмундирування не отримували [707, арк. 10]. Таке становище призводило до крадіжок [391, арк. 30зв.-31].

Упродовж 30-х рр., як і раніше, одягу катастрофічно не вистачало. Студенти одягали те, що їм вдавалося випадково придбати. Невід'ємним атрибутом тогочасного пролетарського студентства була кепка. Студенти селянського походження часто носили вишиті сорочки [2046, с. 715]. Водночас, одягання таких сорочок могло стати причиною обвинувачення студента у націоналізмі [1872, с. 201].

Державне постачання одягу було вкрай недостатнім. Так, у 1934-1935 н.р. на всіх студентів Київського російського ПТ виділили лише 8 пальто, 10 напівпальто [762, арк. 27]. Подібні проблеми мали місце і в Сумському ІСВ [432, арк. 91; 434, арк. 33] та Вінницькому педінституті [197, арк. 23]. Про позитивне вирішення проблеми забезпечення одягом повідомляли з поодиноких закладів [373, арк. 6].

Незважаючи на матеріальні труднощі, які переживала молодь, у періодичній пресі час від часу з'являлися замітки студентів із вдячністю радянській владі за надану можливість здобути вищу освіту. Такі дописи писалися під диктовку представників правлячого режиму і мали намір дезавулювати справжні настрої більшості майбутніх фахівців [1534].

Складні матеріальні умови життя студентів негативно впливали на стан їхнього здоров'я. Внаслідок незадовільного харчування та важких побутових умов у їхньому середовищі, як свідчить Я. Ряппо, були поширені такі захворювання як малокрів'я, туберкульоз, розлад нервової системи [931, с. 35]. У 1923 р. у Харкові проблеми зі здоров'ям мали 60,6% студентів [1148, с. 15]; Одеському ІНО – в квітні 1923 р. – 62,8% [1870, с. 176]; Херсонському – у вересні 1925 р. – 55% [458, арк. 113]; Кам'янець-Подільському – в 1924-1925 н.р. – 61% [700, арк. 311], у квітні 1928 р. – 65,5% [1043]; Гадяцькому ПТ – у 1928-1929 н.р. – 21% [90, арк. 48]; Польському педінституті – влітку 1935 р. – 42,2% [177, арк. 228].

20-30-ті рр. були позначені спалахами різних епідемій, зокрема висипного, черевного та зворотного тифу, проти яких провадили вакцинацію. Директора вишів своїми наказами зобов'язували всіх студентів зробити щеплення. В іншому

разі погрожували позбавити їх стипендії, виселити з гуртожитку та заборонити відвідувати заняття [394, арк. 107–108; 418, арк. 57; 786, арк. 47; 787, арк. 8].

У вишівських містах відкривалися лікарні, поліклініки, які були на балансі КППС. Вони намагалися вирішити питання щодо надання медичної допомоги студентству. Частина коштів на їх утримання виділяв Наркомат охорони здоров'я УСРР [1876, с. 19]. Медична допомога найкраще була поставлена у Харкові, Одесі і Катеринославі, де були добре обладнані студентські лікарні. Тут молодь могла отримати всі види медичної допомоги [707, арк. 10]. Зокрема, на початку 20-х рр. у Харкові було створено студентську лікарню імені професора П. Шатілова [12, арк. 72]. У структурі цього закладу були стоматологічний кабінет, рентген-кабінет, хірургічний відділ, хіміко-бактеріологічна лабораторія, аптека, електро-світло-водолікарня, акушерсько-гінекологічний відділ [1371, с. 80]. На 1923 р. за своїм благоустроєм і організацією лікувальної справи вона була однією з кращих в СРСР [1970, с. 97]. У Харкові працювали також студентські поліклініка імені професора Л. Гіршмана [2050, с. 341], амбулаторія [1185, с. 35; 1377, с. 95], туберкульозний диспансер [1012, с. 32; 1263, с. 117; 1610, с. 83].

У Києві студентську поліклініку відкрили 23 травня 1923 р. на базі медичного відділу організації «АРА» [1513]. Дописувач журналу «Студент революції» М. Глезер писав, що найбільше відвідувань цього закладу припадало на молоддь медінституту (25% від загальної кількості) й ІНО (23%) [1049, с. 48]. Студентську поліклініку відкрили і в Одесі [1589, с. 61]. Станом на 1932-1933 н.р. студентська поліклініка працювала у Житомирському ІСВ [131, арк. 149].

В інших місцевостях студлікарень і поліклінік не було. 14 листопада 1922 р. Харківський КППС звернувся до усіх губернських відділів охорони здоров'я з проханням відкрити і взяти на себе утримання студентських лікарень і поліклінік [147, арк. 3]. Подальші події показали, що до цієї пропозиції не прислухалися. На місцях відкривали амбулаторії [694, арк. 106; 700, арк. 306; 704, арк. 11; 710, арк. 48]. Медичну допомогу в студентських лікарнях, поліклініках і амбулаторіях надавали лише студентам. Членів їх сімей у цих закладах обслуговувати категорично заборонялося [707, арк. 10].

У 20-х рр. місцеві органи охорони здоров'я («Робмед», окружний відділ охорони здоров'я, відділ Товариства Червоного Хреста), як правило, безкоштовної медичної допомоги студентству не надавали, особливо, що стосується відпуску медикаментів [704, арк. 11]. Не вдалося вирішити питання і щодо стаціонарного лікування студентів у лікарнях міста, оскільки більшість з них не була застрахована (страхували лише вихідців із робітничого середовища, у той же час студентський контингент, зокрема ІНО, був переважно селянським). Відділи охорони здоров'я, «Робмед», заявляючи про обмеженість у коштах, відмовлялися надавати допомогу молоді. Цим самим вони порушили розпорядження Наркомату охорони здоров'я УСРР про безкоштовну лікарську допомогу студентам [700, арк. 306].

Прикладів, коли місцеві лікарні відмовлялися безкоштовно надавати допомогу молоді чимало. Зокрема, відмовилися обслуговувати студентство Кам'янець-Подільського [482, арк. 31зв.], Київського [1513], Катеринославського і Одеського ІНО [156, арк. 49]. Безкоштовно медичну допомогу надавали студентам Волинського [357, арк. 3зв.] і Донецького ІНО [1348, с. 44]. Молодь Ніжинського і Херсонського ІНО обслуговували робітничі поліклініки [679, арк. 1].

У 30-х рр. при навчальних закладах діяли медпункти [130, арк. 93; 243, арк. 71; 245, арк. 183]. До окремих педвишів для щоденного медичного обслуговування студентів прикріпляли лікарів міської лікарні [132, арк. 178].

Чимало нарікань у студентів викликав рівень отриманих медичних послуг. Дописувач журналу «Студент революції» М. Овчаренко з приводу цього зазначав, що в Київській студентській поліклініці не вистачало лікарів, що призводило до великих черг [1293, с. 44]. Один із студентів Проскурівського українського ПТ критикував адміністрацію за неукомплектованість аптечок [1411]. Покращення потребувало медичне обслуговування у Харківському педінституті [178, арк. 184] і Немирівському ПТ [1241].

Через незадовільний стан здоров'я низка студентів покинула навчання. Так, у 1932-1933 н.р. через хворобу в Уманському ІСВ і Хортицькому німецькому ПТ перестали навчатися по 11 студентів [130, арк. 15]; у 1934-1935 н.р. – у

Тульчинському ПТ – 4 [243, арк. 66], київських польському – 8 [768, арк. 1], російському – 11 [762, арк. 3; 763, арк. 5]; у 1936-1937 н.р. – у Миколаївському педінституті – 8 [396, арк. 3].

Одним із напрямків покращення стану здоров'я студентства було санаторно-курортне лікування, на яке щороку держава виділяла певні кошти. ЦБПС у 1924-1925 н.р. закупило в Головному та Українському курортному управлінні путівки на 450 ліжко-місць, 367 з яких розподілили між окружними бюро. При розподілі місць брали до уваги кількість державних стипендій, що отримував навчальний заклад. Розподіл проводився за пропорцією: одне курортне місце припадало на 50 державних стипендіатів [1610, с. 84]. У 1929 р. серед ОБПС розподілили 554 курортних ліжко-місця [677, арк. 31; 680, арк. 60]. Такої кількості путівок не вистачало, про що повідомляли, наприклад, з Кам'янець-Подільського КППС [678, арк. 25; 704, арк. 13] і Херсонського ІНО [679, арк. 1].

Багато в чому принципи розподілу путівок були непродуманими. Наприклад, одного із студентів Бердянського ПТ у 1925 р. послали на курорт Геленджик (на Кавказі), хоча цю хворобу можна було лікувати на місці. Проїзд туди і звідти коштував 40 руб. Натомість, на Бердянський курорт прислали 5 студентів з Катеринослава [1500, с. 47].

У 30-х рр. кількість путівок дещо зросла. Про це повідомляли з низки інститутів і технікумів педагогічного профілю [131, арк. 135, 149; 177, арк. 255; 241, арк. 7; 243, арк. 132–133; 396, арк. 40; 429, арк. 69; 442, арк. 59; 443, арк. 84; 452, арк. 37; 1609, с. 37; 2042, с. 218].

Не отримавши реальної допомоги від держави педагогічні навчальні заклади своїми силами організовували будинки відпочинку для хворих студентів. Зокрема, влітку 1923 р. біля Харкова, відкрили будинок відпочинку для харківських студентів [1973, с. 21], у якому розміщували студентів хворих, насамперед, на туберкульоз і малокрів'я [1371, с. 80–81]. У 1923 р. будинок відпочинку на 400 осіб започаткував Одеський КППС [1006]. Він був розташований на дачі біля залізничної станції №7 [954]. 29 червня 1924 р. Кам'янець-Подільський КППС відкрив такий заклад у с. Голосків [694, арк. 54, 58;

697, арк. 115; 702, арк. 31, 59; 1038]. Упродовж червня-серпня 1924 р. тут відновлювали свої сили 33 студенти, у т.ч. 18 – з ІНО [702, арк. 19; 703, арк. 17зв.]. Невдовзі відкрили будинок відпочинку і у с. Кривчик, де відпочивали 10 студентів, т.ч. 2 – з ІНО [703, арк. 1зв.].

З середини десятиліття ці заклади почали фінансуватися з держбюджету. Так, у травні 1925 р. ЦБПС ВУРПС для їх організації розподілив виділені НКО УСРР 10 тис. руб. таким чином: 2,5 тис. руб. надав Одеському ОБПС, ще 7,5 тис. руб. розподілили між Київським, Харківським, Кам'янець-Подільським, Дніпропетровським і Луганським ОБПС [1589, с. 62]. Зокрема, того року на р. Сіверський Дінець відкрив будинок відпочинку Луганський КППС [1390, с. 44]. Тоді ж Київський КППС забезпечив оздоровлення у будинках відпочинку 65 студентам [1185, с. 35], а Кам'янець-Подільський КППС започаткував будинок відпочинку у с. Велика Мукша. Загалом, влітку 1925 р. там відпочили 24 студенти із 14 навчальних закладів УСРР. Що стосується кам'янецьких студентів, то впродовж літа набиралися сил 77 осіб, т.ч. 43 – з ІНО [704, арк. 13; 706, арк. 324; 709, арк. 2; 713, арк. 46, 53, 116]. У 1927 р. Херсонському ІНО виділили 8 місць у будинку в урочищі Олешки [679, арк. 2]. Харківському українському ПТ у тому ж році надали 17 місць [1476, с. 65]. У 1926-1927 н.р. лікувалися на курортах і в будинках відпочинку 104 студенти Дніпропетровського ІНО [1373, с. 83], у 1929 р. – 96 [2057, с. 178].

Функціонували будинки відпочинку і в 30-х рр. Наприклад, у 1935 р. для студентів харківських вишів один з них відкрили у Лозовеньках, який вмщував 300 осіб [1589, с. 65]. Тоді ж у с. Хники будинок на 25-30 осіб створив Конотопський ПТ [443, арк. 84]. У будинках відпочинку оздоровлювалися студенти низки інших закладів [131, арк. 135; 132, арк. 178; 241, арк. 7–8; 243, арк. 132–133; 396, арк. 40; 442, арк. 59; 452, арк. 37; 1205; 1609, с. 37].

Таким чином, у 20-30-ті рр. ХХ ст. визначальними факторами у поліпшенні умов життя і навчання студентів педагогічних навчальних закладів було забезпечення їх стипендіями, харчуванням, одягом, взуттям і медичною допомогою.

Влада у першу чергу дбала про добробут студентів-комуністів, випускників робітфаків, що вступали у виші, робітничо-селянського прошарку молоді, насамперед через забезпечення їх державними стипендіями, розмір яких значно відставав від загального прожиткового мінімуму. Це, у свою чергу, призводило до того, що вони лише частково задовольняли потреби студента і не давали йому можливості цілком присвятити себе навчанню. Природно, що це викликало невдоволення молоді. З часом кількість і розмір державних стипендій зросли. У 30-х рр. запровадили диференційоване стипендіальне забезпечення, яке призначалося в залежності від успішності. Частина студентів отримувала спеціальні стипендії, розмір яких був значно вищим від звичайних стипендій.

На початку 1920-х рр., незважаючи на важке становище молоді, для неї запровадили плату за навчання, хоча у педагогічних навчальних закладах ситуація була найсприятливішою. Тут був найбільший відсоток молоді, звільненої від плати або тієї, що платила за пільговими тарифами.

Упродовж 1920-1930-х рр. досить гостро стояло питання з харчуванням студентів. Молодь відчула катастрофічні наслідки голодомору 1921-1923 рр. Для поліпшення становища органи державної влади запровадили дворазове місячне забезпечення студентів-стипендіатів продовольчими пайками. Частина молоді отримували пайки від міжнародних організацій. Студенти харчувалися у їдальнях, що створювалися при виробничих колективних господарствах, студентських гуртожитках (інтернатах). Їх раціон був мізерний, що призводило до напівголодного існування студентства. З середини 20-х рр. їдальнями почали опікуватися КППС. Вартість харчування у них була значно нижчою за їх реальну собівартість, що подобалося молоді. Тут безкоштовно столувалися студенти-нестипендіати, частину видатків на харчування яких навчальні заклади компенсували продуктами зі своїх господарств. Стипендіати за харчування платили.

З ліквідацією КППС виші передали студентські їдальні в оренду місцевим кооперативам і трестам, які не змогли поліпшити якість їжі, санітарно-гігієнічні

умови, подолати антисанітарію. Не вистачало столових наборів, посадкових місць.

Голодомор 1932-1933 рр. став страшним випробуванням для майбутніх педагогів. Харчування було малокалорійним, неякісним, значно зменшилися хлібні пайки. Тисячі студентів від недоїдання захворіли чи померли. Мотивація навчальної праці практично зникла – студентів відпускали додому харчуватися. Чимало з них самовільно зникли зі своїх вишів, посилюючи опозиційні настрої до радянської влади.

Педагогічна молодь відчувала гострий дефіцит на взуття і одягу, товарів широкого вжитку, державне постачання яких було вкрай недостатнім.

Складні матеріальні умови життя студентів негативно впливали на стан їхнього здоров'я. Медичну допомогу їм надавали в студентських поліклініках і амбулаторіях, а у 30-х рр. – у медпунктах. Одним із напрямків покращення стану здоров'я студентства було санаторно-курортне лікування. Наданих путівок завжди не вистачало. Не отримавши реальної допомоги від держави на місцях своїми силами організували будинки відпочинку для хворих студентів.

5.3. Створення і діяльність організацій із поліпшення матеріального становища студентської молоді. Культурне дозвілля майбутніх учителів

У педагогічних навчальних закладах та за їх межами створювалися різні організації для допомоги найбільш бідним студентам.

Активно боролися за поліпшення житлових та побутових умов, харчування, медичного обслуговування, відпочинку, стипендіального забезпечення профспілки [843, с. 49], про що йшлося у підрозділі 4.2. Практичну роботу здійснювали економічні секції (відділи, комісії) профспілкових організацій навчальних закладів, які склалися з представників стипендіальних комісій, кас взаємодопомоги, керівників «столів праці», відділу обслуговування, експлуатаційного відділів [155, арк. 22–23; 875, с. 99–100]. Секції поділялися на підсекції [54, арк. 14, 86]. Матеріальну допомогу студентам надавали і колективні господарства («колективи»), які діяли при вишах [475, арк. 200].

На місцях створювалися осередки Всесоюзного товариства допомоги пролетарському студентству. Зокрема, Одеський губернський відділ ставив за мету залучення «широких трудящих прошарків» населення для надання матеріальної допомоги студентській молоді. Осередок постачав студентів, які були на межі бідності, одягом, паливом, харчуванням, навчальним приладдям, житлом, облаштуванням їдалень, гуртожитків, майстерень, будинків відпочинку, наданням коштів [457, арк. 9].

Найвпливовішими студентськими державно-громадськими економічними організаціями, які намагалися покращити матеріальне становище молоді, були КППС. У педагогічних навчальних закладах вони виникли в квітні 1922 р. у Харківському та Київському ІНО [1575, с. 117]. 4 листопада опублікували відповідне положення, у якому визначалися основні напрямки діяльності КППС [1870, с. 172]. Комітети мали організовувати роботу гуртожитків, лікувальних закладів, будинків відпочинку, їдалень, пралень, лазень, перукарень, майстерень, виробничих колективів й інших установ та підприємств, котрі б полегшували матеріальний стан студентства. До кола їх компетенції ввійшли також питання організації працевлаштування, надання пільгових побутових, транспортних, культурно-освітніх та інших послуг [49, арк. 9; 1876, с. 16]. Матеріали підрозділів 5.1, 5.2 показують, що КППС вдалося досягти чималих результатів.

Роботою КППС керувало ЦБКС при ЦК КП(б)У [1673, с. 50], а після його ліквідації – ЦБПС, яке діяло при ВУРПС [2021, с. 53]. Ці органи допомагали шукати необхідні кошти, розподіляти їх між вишами, займалися організацією побутового обслуговування студентів.

До кінця 1922 р. КППС з'явилися у Катеринославському і Полтавському ІНО [1575, с. 117]. У першій половині січня 1923 р. комітет виник в Одесі [1290]; 20 березня 1923 р. – у Кам'янці-Подільському [700, арк. 4; 704, арк. 19; 710, арк. 21]; 5 жовтня 1924 р. – у Луганську [2021, с. 53]. У 1924 р. розпочав роботу комітет у Житомирі [1294, с. 77–78]. Загалом, на 1925 р. комітети діяли у 9 губерніях [1877, с. 181].

Усі КППС мали статус юридичної особи, фінансові рахунки, свої виробничі та господарські підрозділи, рухоме і нерухоме майно [1185, с. 35]. Вони формували свої бюджети. Наприклад, з 1 жовтня 1923 по 1 липня 1924 рр. Харківський КППС отримав з держбюджету 72,8 тис. руб., від губернського відділу охорони здоров'я на утримання лікарні – 8,3 тис. руб. Прибуток майстерень комітету складав 1,5 тис., буфету – 2,3 тис., друкарні – 7,2 тис. руб. РНК УСРР для ремонту гуртожитків виділив 30 тис. руб., а для задоволення курортних потреб – 9,3 тис. руб. Крім того, 29,6 тис. руб. надійшли від сплати єдиного студентського внеску, введеного відповідно до рішення колегії Укрголовпрофосвіти від 10 січня 1923 р. [577, арк. 134; 594, арк. 19; 694, арк. 4зв., 85; 696, арк. 7;]. Загалом, для потреб Харківського КППС надійшло 120 тис. руб. державних коштів. 82 тис. руб. комітету вдалося заробити [1371, с. 81].

Значно скромніші можливості у формуванні бюджетів мали комітети провінційних міст. Так, у Кам'янці-Подільському з 13 листопада 1923 р. по 7 березня 1924 р. державна допомога становила 1,7 тис. руб. [1038], а з 7 березня по 1 листопада 1924 р. – 9,1 тис. руб. [703, арк. 1]. У складному становищі перебував і Волинський КППС [1294, с. 78]. У 1925-1926 н.р. суми державних субсидій, які й так були мізерними, значно скоротили, а у 1926-1927 н.р. їх виплата була зовсім припинена. Тому КППС змушений був орієнтуватися на прибутки від господарської та виробничої діяльності. Комітет створив свої банки, кооперативи, майстерні, хлібопекарні, магазини, лазні, перукарні, миловарні заводи, друкарні та інші госпрозрахункові підприємства, які не лише обслуговували студентів на пільгових умовах, але й приносили прибутки [1876, с. 16].

Частина коштів до бюджетів КППС надійшли у результаті проведення «Тижня допомоги пролетарському студентству», які були започатковані ЦК КП(б)У відповідно до рішення від 11 грудня 1923 р. [1607, с. 91]. Практичну роботу значною мірою покладали на студентів, яких направляли у регіони [694, арк. 4; 695, арк. 15, 29]. Роботу проводили і партійні структури [183, арк. 116; 472, арк. 142, 143]. Більш результативними наслідки кампанії були у великих містах.

Зокрема, у Харкові зібрали 27,4 тис. руб. [1371, с. 81], Одесі – 30 тис., Катеринославі – 10 тис. [1589, с. 55]. Водночас, Кам'янець-Подільський КППС зумів зібрати лише 1,5 тис. руб. [703, арк. 1]. Незначну кількість коштів зібрали і під час проведення «тижня допомоги» на Волині, у якому взяли участь студенти Волинського ІНО [357, арк. 3; 1268]. Це певною мірою спростовує твердження авторів колективного видання «Вища школа Української РСР за 50 років», що «тиждень» по всій Україні пройшов організовано і сприяв поліпшенню становища студентів [1607, с. 91].

Кампанії допомоги студентству проводилися і в наступні роки. Так, з 20 листопада 1924 р. до 1 травня 1925 р., відповідно до постанови ВУЦВК від 29 вересня 1924 р., проводилася кампанія виручення коштів на потреби молоді через поширення виграшних білетів І всеукраїнської речової лотереї [703, арк. 4–4зв.]. Перед проведенням лотереї проводилася агітаційна кампанія, основна відповідальність за проведення якої лягала на студентство. Студенти, прибувши у села на канікули, мали організувати роз'яснювальні бесіди, концерти, вечірки з платою за вхід лотерейними квитками, публікувати у пресі повідомлення про хід роботи, стимулювати змагання із розповсюдження квитків, практикуючи «виклики» на змагання тощо [694, арк. 54; 697, арк. 7, 23; 699, арк. 16–17, 30, 38].

Загалом, під час проведення лотереї у республіці реалізували 575160 лотерейних білетів на суму 282580 руб. Крім того, зібрали пожертвувань на 12420 руб. [1589, с. 55]. На місцях становище із поширення цих білетів не було таким райдужним. Зокрема, з Кам'янця-Подільського повідомляли, що наприклад, профком ІНО отримав для розповсюдження лотерейні білети на суму 820 руб., однак від реалізації отримав лише 148 руб. [707, арк. 103, 134]. У КППС повернув нереалізовані лотерейні білети на суму 606 руб. 20 коп. Решта білетів залишилися на руках студентів, одні з яких вибули з інституту, інші – загубили чи не мали виручених грошей, оскільки витратили їх, потрапивши у матеріальну скруту [707, арк. 168]. Загалом, із 61 організації повністю розповсюдили їх упродовж жовтня 1924 – вересня 1925 рр. лише 20. За цей період реалізували білети на суму 6176

руб. [698, арк. 28; 704, арк. 17–18]. Недостатню роботу щодо їх поширення проводили і на Волині [357, арк. 3; 1268].

Восени 1925 р. провели кампанію з продажу благодійних марок. Зініціював її Харківський КППС, який звернувся до ВУЦВК з відповідним проханням. 17 вересня дозвіл отримали за умови добровільного поширення цих марок студентами. 30 жовтня до цієї справи долучився і НКО УСРР. Заступник наркома освіти Я. Ряппо пропонував ректорам провести роботу аби кожен студент реалізував серед населення марки на суму 5 руб. (мінімальна норма). Окружних інспекторів політичної освіти уповноважили розповсюдити марки через театральні каси чи каси кінотеатрів. Окружні інспектори соціального виховання мали залучити до реалізації марок завідувачів шкіл і учителів, яких, у свою чергу, зобов'язали провести роботу серед батьків учнів [734, арк. 165, 166–166зв.].

5 березня 1927 р. ВУЦВК на прохання КППС ухвалив провести житлово-речову лотерею. Лотерейні білети мали поширювати з 15 квітня, а розіграш лотереї планували провести не пізніше 1 січня 1928 р. Всі білети розповсюджували силами студентства, учнів професійних та трудових шкіл. Зібрані кошти передбачалося використати для будівництва гуртожитків та покращення житлово-санітарних умов у діючих БПС [667, арк. 26]. Загалом, того року в 8 округах на користь студентства зібрали 350 тис. руб. [677, арк. 25].

У 1929 р., коли КППС вже припинили свою роботу, провели третю студентську лотерею. Відповідну ухвалу 15 травня прийняла президія ЦБПС ВУРПС. Лотерейні білети розподілили між різними вишами [677, арк. 6зв.–7].

У 1929 р. студенти Київського ІНО брали активну участь в організації лотереї на користь товариства «Озет» і безпритульних [93, арк. 48].

Мали місце й інші форми збору коштів на користь студентської молоді. Наприклад, 15 березня 1925 р. у газеті «Херсонский комунар» опублікували відозву про допомогу студентству Херсонщини, у якій просили придбати «талони» вартістю 10 коп. і значки «Емблема студентів» (20 коп.) [1174]. Восени того ж року Катеринославський окружком КП(б)У організував місячник допомоги студентству [1589, с. 56]. Регулярно влаштовували платні вечірки, концерти на

користь малозабезпечених студентів [32, арк. 20; 35, арк. 27зв.; 38, арк. 20; 98, арк. 44; 333, арк. 36; 462, арк. 54].

Згортання непу, підрив його економічних основ викликали банкрутство спочатку дрібних КППС провінційних міст, а в 1928 р. комітети були ліквідовані і у великих вишівських центрах [1876, с. 19]. Для студентів ліквідація КППС була трагедією. В умовах формування тоталітарної системи припинила свою роботу остання зацікавлена організація, яка була здатна реально відстоювати економічні інтереси молоді.

Матеріальну і трудову допомогу молоді надавали каси взаємодопомоги (КВД), які виникли у березні-квітні 1921 р. Одні з перших кас створили студенти Полтавського, Одеського і Катеринославського ІНО [1575, с. 118]. 14 листопада 1922 р. Укрголовпрофосвіта спільно з ЦБПС прийняли положення «Про каси взаємодопомоги при студентських комітетах інститутів та технікумів», відповідно до якого вони, що мали статус юридичної особи, видавали позики найбільш бідним студентам, окремим колективам і трудовим артілям, організовували спільно з кооперативами різні заходи. Вищим органом вважалися загальні збори вкладників, виконавчим – правління, контролюючим – ревізійна комісія [143, арк. 67].

Одна з таких кас діяла у Київському ІНО. Її попередником було товариство взаємодопомоги, яке функціонувало з 1922 р. [1080, с. 104]. Восени 1922 р. студком на базі цих організацій створив КВД [34, арк. 35, 99]. У 1922-1923 н.р. організували касу у Ніжинському ІНО [35, арк. 27зв.]. У Кам'янець-Подільському ІНО КВД заснували на початку 1924 р. у складі 60 студентів [582, арк. 6; 587, арк. 85; 595, арк. 3; 697, арк. 115; 702, арк. 6]. У 1924-1925 н.р. кількість її членів зросла до 101, у т.ч. 97 стипендіатів [66, арк. 717зв.; 649, арк. 1зв.], у травні 1927 р. – відповідно 123 і 121 [487, арк. 17], у 1927-1928 н.р. – 125 і 114 [676, арк. 24, 63–63зв.]. У Херсонському ІНО членами КВД був 71 студент [679, арк. 2]. 25 листопада 1928 р. організували касу у Шепетівському ПТ. На початку лютого 1929 р. до її складу входив 71 студент [669, арк. 82].

Грошові фонди кас, як зазначалося, склалися переважно з членських і вступних внесків [34, арк. 35, 99; 41, арк. 9; 184, арк. 4; 669, арк. 82; 676, арк. 24, 63–63зв.; 1005, с. 80]. Крім того, для наповнення фондів використовувалися й інші джерела. Наприклад, у 1929 р. у Київському ІНО прибутки для КВД давали власні підприємства (буфет, перукарня, майстерня). У палітурній майстерні працювали 20 студентів, які заробляли по 20 руб. [1387]. Каса влаштувала також ряд диспутів, вечірок, гулянок, прибутки від яких пішли на користь незаможного студентства [1080, с. 104]. Загалом, обсяг наявних коштів каси Київського ІНО склав 5322 руб. [1387]. В інших вишах актив каси був скромнішим. У Кам'янець-Подільському ІНО на середину травня 1926 р. він складав 959 руб. [487, арк. 17], у 1927-1928 н.р. – 874 руб. [676, арк. 24, 63]; Херсонському ІНО – в листопаді 1927 р. – 550 руб.; Шепетівському ПТ – у листопаді 1928 р. – 142 руб. [669, арк. 82].

Суми виплачувалися на різні терміни. Наприклад, у Кам'янець-Подільському ІНО у 1924-1925 н.р. позики надавалися на 1-2 [66, арк. 717зв.; 649, арк. 1зв.]; Київському ІНО – у 1929 р. – на 3 місяці. Практикували і безповоротні позики [66, арк. 717зв.; 487, арк. 17; 582, арк. 6; 595, арк. 3; 649, арк. 1зв.; 676, арк. 24, 63–63зв.; 697, арк. 115; 702, арк. 6; 1387]. На наповнюваність фонду негативно впливала незадовільна сплата членських внесків [679, арк. 2; 487, арк. 17; 1387].

Що стосується 30-х рр., то даних про функціонування КВД обмаль. Зокрема, діяли каси у Новомосковському [132, арк. 178] і Артемівському ІСВ [131, арк. 135]. У 1930 р. у Кам'янці-Подільському існувала студентська ощадна каса [498, арк. 43].

Варто погодитися з В. Липинським і В. Прилуцьким, які вважають, що каси виявилися життєздатними організаціями, які значно полегшили матеріальне становище студентів, особливо у випадках хвороби, різних поїздок, непередбачених витрат. КВД допомагали вносити плату за навчання, надавали матеріальну допомогу, пільгові кредити [1877, с. 187;

1970, с. 98]. Більш детально про роботу кас взаємодопомоги йдеться у статті дисертанта [1723].

Поряд з КППС і КВД економічні інтереси молоді відстоювали студентські споживчі кооперативи. Вони забезпечували спільноту товарами першої необхідності та продовольством за зниженими цінами. Ці товари реалізовували через магазини, буфети, їдальні, що діяли при вишах. Товари закупляли у державних установах, продовольчих кооперативах та на ринку [1877, с. 186].

У 1921 р. одні з перших кооперативів були створені у Київському, Харківському та Одеському ІНО. З 1922 р. розпочався процес централізації їх мережі, і у великих містах з'явилися єдині студентські кооперативи. Наприклад, у травні 1924 р. членами Київського ЄСК були 972 студенти Київського ІНО [1575, с. 118; 1080, с. 103–104]. Наприкінці 1922 – на початку 1923 рр. започаткували студентський кооператив у Вінниці [184, арк. 4], на початку 1924 р. – у Кам'янці-Подільському (тоді його членами були 100 іновців) [703, арк. 2, 17зв.].

У 1925-1926 н.р. самостійні студентські кооперативи ліквідували і приєднали їх до робітничих. Власне такі кроки не призвели до покращення життя молоді, навпаки – інтереси студентів централізовані робітничі кооперативи (ЦРК) задовольняли за залишковим принципом [1877, с. 186]. У Дніпропетровську в 1926-1927 н.р. кооператив налічував 250 осіб, 85 з яких представляли ІНО [1095]. У 1927 р. до Харківського ЦРК входили 70 студентів Харківського українського ПТ [1476, с. 65].

Природно, що нерівноправна політика викликала невдоволення молоді, зокрема у Києві. Тому влада дала дозвіл на створення власних закритих єдиних студентських кооперативів [1877, с. 186]. Такі ж структури функціонували у педвишах Житомира [281, арк. 1–1зв.; 282, арк. 4–5; 295, арк. 51]. Кооперативи працювали і у 1930-ті рр., зокрема у Дніпропетровську [273, арк. 12–13], Києві [766, арк. 12–17; 767, арк. 25], Вінниці [804], Кам'янці-Подільському [504, арк. 1; 1240], Тульчині [243, арк. 71, 72, 75; 245, арк. 183зв.], членами яких були і студенти педвишів.

Частина студентів, як і раніше, були членами ЦРК. Їх зобов'язували обробляти городи ЦРК. Вони виїжджали навантажувати картоплю для «робітничих» районів, боролися з повинню тощо [118, арк. 139; 121, арк. 69; 193, арк. 27; 296, арк. 10; 403, арк. 29].

У студентському середовищі з'явилися й комуни. У 1930 р. в пресі оприлюднили проект типового статуту студентської комуни, яка мала виховувати «колективістичні навички в побуті, цим самим сприя[ти] підготовці фахівців – активних будівників соціалістичного господарства» [692, арк. 2; 847]. Колишній студент Мелітопольського ІСВ О. Суральов згадував про своє життя у комуні: «Жили ми студентською комунною – всі разом. У загальний котел складали стипендії та інші гроші, продукти. Гуртом вирішували, що кому купити з одягу, взуття. Допомогали один одному вчитися. Підручники теж були загальними» [1609, с. 47]. Діяли комуни і в інших закладах [274, арк. 17, 46; 399, арк. 58зв.; 795, с. 208; 968; 1461; 1965, с. 69].

У вишах утворювалися студентські земляцтва. У січні 1923 р. ЦБКС України розробило положення «Про студентські земляцтва», метою яких було об'єднання студентів однієї губернії і надання їм матеріальної допомоги з боку тих організацій, що відрядили їх на навчання [876]. На жаль, даних про їх практичну роботу обмаль. Відомо лише, що у Кам'янці-Подільському, студенти об'єднувалися у земляцтва – Волинське, Катеринославське, Одеське, Херсонське, Донбасу, РСФРР, емігрантів. Кожне з них зверталось по допомогу для поліпшення матеріального становища до своїх крайових господарських установ. Щоправда, останні не завжди йшли на зустріч [697, арк. 115, 109].

Студенти, не отримавши реальної допомоги від держави, змушені були шукати постійної або тимчасової роботи, поєднуючи її з навчанням. У червні 1924 р. член політбюро ЦК РКП(б) М. Бухарін на XIII з'їзді партії зазначав, що «студенти працюють, добуваючи кошти на існування, яко вантажники, нічні сторожі, разнощики тощо. Багато не мають ні помешкання, ні заробітків» [895]. При економічних комісіях (секціях) ВБПС створювалися «столи (секції) праці»

[892, с. 80], зокрема, у Кам'янець-Подільському [66, арк. 682зв.; 676, арк. 63], Київському [54, арк. 14, 86] і Ніжинському ІНО [65, арк. 690зв.].

З ініціативи КППС та КВД навесні 1923 р. при місцевих біржах праці створювалися бюро праці, які теж займалися працевлаштуванням студентства [1236; 1877, с. 188; 1986, с. 101]. Складніше було знайти роботу взимку. Так, студенти Київського ІНО шукали роботу по місту, наприклад, очищали його від снігу [1970, с. 97].

У провінційних містах було важче працевлаштуватися. Так, у Полтавському ІНО у 1922-1923 н.р. мали роботу лише 22% студентів [36, арк. 13зв.]; Херсонському – у вересні 1925 р. – 9,6% [458, арк. 111зв.]; Чернігівському – у 1925-1926 н.р. – 7,8% [746, арк. 5]. Водночас, в Одеському ІНО у 1924-1925 н.р. працевлаштувалися 29,7% студентів [62, арк. 34зв.], Миколаївському – в 1922-1923 н.р. – 31,1% [389, арк. 37зв.], Вінницькому – в 1923 р. – 41,2% [30, арк. 23зв.; 257, арк. 109зв.–110].

Студенти переважно виконували важкі фізичні роботи. Зокрема, студенти Харківського ІНО прокладали трамвайну лінію через Москалівку [2006, с. 94]. Молодь Полтавського ІНО мостила тротуари, рубала дрова [1333].

Дирекції інститутів та технікумів отримували безліч заяв від студентів, які просили відпустити їх на додаткові заробітки [344, арк. 26]. Що стосується 30-х рр., то маємо лише поодинокі факти про підпрацювання майбутніх педагогів. Так, у Київському ІНО, починаючи з II курсу, регулярно підзаробляли 50-60% студентства [165, арк. 14]. Молодь Мелітопольського педінституту мала можливість попрацювати на курсах лікнепу, які діяли в інституті. Влітку частина студентів йшла на заробітки, зокрема на збір врожаю [1609, с. 33]. Особливо складним було становище молоді у роки голодомору 1932-1933 рр. [378, арк. 24–25].

Слід зазначити, що адміністрація більшості вишів для покращення матеріального становища студентів йшла їм назустріч, корегуючи хід навчального процесу. Так, у Волинському ІНО в 1921 р. заняття достроково завершили

1 серпня, оскільки студенти «яко діти пролетарського походження мусіли йти працювати на жнивах», щоб забезпечити себе на зиму харчуванням [20, арк. 3]. Крім того, на прохання студентів заняття переносилися на вечір, адже 85% їхнього складу працювали в дошкільних та шкільних закладах, радянських і партійних установах, отримуючи за цю роботу необхідні для існування засоби [32, арк. 10зв.; 330, арк. 31]. Після обіду заняття на прохання студентів відбувалися у низці інших педвишів [17, арк. 32зв.; 30, арк. 23зв.; 36, арк. 4зв., 14; 37, арк. 15; 65, арк. 747зв.; 257, арк. 109зв.–110; 262, арк. 35зв.; 330, арк. 15зв.; 389, арк. 66; 526, арк. 4зв.; 558, арк. 6; 572, арк. 115зв.; 597, арк. 6, 53; 1277, с. 91; 1948, с. 125]. У міру можливостей керівництво вишів, профкоми надавали найбільш вразливим верствам студентства певну матеріальну допомогу [32, арк. 20; 368, арк. 10; 402, арк. 34; 487, арк. 48; 488, арк. 45; 574, арк. 10зв.; 612, арк. 415; 1095; 1373, с. 83].

Водночас, виявлено також випадки, коли студентів, які шукали засобів до виживання, штрафували чи оголошували догани за те, що вони пропускали заняття [1619, с. 293; 1977, с. 24]. Деяких студентів важке матеріальне становище штовхало до скоєння злочинів [2046, с. 714].

Матеріальні труднощі обмежували можливість студентів в організації власного дозвілля. Однією із форм проведення вільного часу було написання літературних творів, а також участь у роботі літгуртків. Про теоретичну роботу гуртківців йшлося у підрозділі 3.2. Окрім цього, на засіданнях гуртків обговорювали твори їхніх членів, які найчастіше писали про складне матеріальне становище, зокрема, про житлові умови, харчування, сімейне життя [243, арк. 68–69; 245, арк. 182; 326, арк. 30зв.; 330, арк. 30; 489, арк. 8; 1547, с. 68]. Перші свої поетичні твори гуртківці публікували також у газетах вишів [1440]. Водночас у молодих літераторів виявляли плагіат [1037; 1558]. Деякі гуртківці на студентських вечорах, «ховаючи своє під три подушки, щоб бува не засміяли», читали твори інших авторів [1537].

У навчальних закладах організовували зустрічі з письменниками [93, арк. 10зв.; 177, арк. 255; 762, арк. 20; 1531; 1609, с. 23; 1664, с. 29; 1965, с. 69], літературні вечори [1104; 2046, с. 731], проводили тематичні вечірки, присвячені

пам'яті визначних письменників і поетів [178, арк. 195; 235, арк. 39; 245, арк. 160, 165; 255, арк. 12; 325, арк. 41; 2141, с. 362]. На вечірках обговорювалися та аналізувалися різні твори [255, арк. 70зв.; 478, арк. 4зв.; 518, арк. 71зв.]. Присутні заслуховували доповіді. Виклад матеріалу інсценізували силами акторів місцевих театрів, а також самих студентів [762, арк. 19; 772, арк. 78; 1223].

Літературні вечори проводилися у різних формах: організовували літературно-музичні вечори [540, арк. 32], вечори-стінгазети, «світлові газети» [487, арк. 43зв.; 489, арк. 8], літературний «Бал-маскарад» [442, арк. 82]. Також організовували літературні ранки [324, арк. 221зв.].

Особливою формою організованої гурткової роботи були літературні суди, які драматизували суспільно-літературні дискусії. Для їх проведення обирався певний літературний образ, який ставав об'єктом аналізу. Суди відбувалися у формі поживавленої дискусії, під час якої змагалися обвинувачувані і захисники, що виправдовували те чи інше літературне явище. В обговоренні питання брали участь всі присутні [31, арк. 59; 257, арк. 110зв.; 489, арк. 8; 1070; 1381, с. 70–71].

Чимало студентів належали до різних літературних об'єднань. Зокрема, частина молоді педвишів входила до складу осередків «Плугу». Наприклад, у Кам'янці-Подільському ІНО він виник у травні 1924 р. Його очолив С. Божко, який одночасно редагував і газету «Червоний кордон», де друкувалися члени організації [1936, с. 62]. Серед плужан були і студенти місцевого ІНО, згодом відомі радянські письменники і поети Т. Масенко, С. Божко, О. Кундзіч, Д. Копиця, З. Кицюк та ін. [52, арк. 40зв.; 1128; 1322; 1830, с. 61–62]. Члени літературного гуртка Волинського ІНО входили до Житомирської філії «Плугу» [326, арк. 30зв.; 330, арк. 30]. Гурток «Плугу» також організували у Херсонському ІНО [458, арк. 122; 1237, с. 42; 1427] і Нероновицькому ПТ [75, арк. 60зв.].

Почали з'являтися перші твори плужан, наприклад, студентів Кам'янець-Подільського ІНО О. Кундзіча, який у 1924 р. написав відоме оповідання «Червоною дорогою» [1110], Т. Масенка. У Кам'янці-Подільському свої перші вірші опублікувала студентка Харківського ІНО,

згодом відома українська поетеса, письменниця Н. Забіла [1936, с. 63]. У Ржищівському ПТ студенти заснували літературний журнал, у якому публікувалися як плужани, так і гартівці та футуристи [1900, с. 499]. Рукописні збірки творів плужан видавали також у Ніжинському [2009, с. 144] і Херсонському ІНО [1427], Нероновицькому ПТ [75, арк. 60зв.].

Члени осередків «Плуга» організовували літературні вечірки [75, арк. 60зв.; 1427; 2009, с. 144], практикували проведення літературних конкурсів [75, арк. 60зв.], долучалися до участі у виставах [1051; 1403; 1410].

Молодь входила до складу й інших літературних організацій. Зокрема, у Чернігівському ІНО працював осередок товариства «Молодняк» [1859, с. 31]. Ряд студентів Кам'янець-Подільського ІНО входили до «Асоціації молодих пролетарських письменників» [471, арк. 32зв.; 899, с. 31]. Один з її членів, в майбутньому поет І. Шевченко (Дніпровський), згадував, що кам'янецькі письменники підтримували зв'язки із колегами інших міст, зокрема з Харкова [1315]. Студенти Миколаївського ІНО були членами об'єднання «Стапель» [1907, с. 18], а Ніжинського – «Штурм» [132, арк. 72].

Молодь зобов'язували читати художню літературу. Регулярно проводилася перевірка прочитаного [245, арк. 160зв.], встановивши для неї «культмінімум» [779, арк. 83–83зв.]. Практикувалося проведення конференцій читачів [313, арк. 6]. Анкетування, проведене у Зінов'євському ПТ у 1928-1929 н.р. показало, що 21% студентів читали одну книгу на місяць, 29% – дві, 50% – три [90, арк. 47зв.].

На сторінках журналу «Студент революції» йшлося про те, що література не дуже була популярною у студентському середовищі: «...Перед нами відкривається сумна картина – літературне нецтво сучасного студентства. Ми можемо сказати, що студенти взагалі не мають літературних смаків» [1969, с. 155–156].

Частина студентів брала участь у роботі мистецьких гуртків, зокрема драматичних. Один з них у 20-х рр. функціонував у Київському ІНО. У 1923-1924 н.р. він налічував 43 члени [54, арк. 13, 84], а у 1929 р. – 112 [93, арк. 39; 1036]. Крім того, за нашими підрахунками, драматичні гуртки, які налічували від 13 до

60 членів, діяли у не менш як 49 педагогічних навчальних закладах – інститутах і технікумах [26, арк. 87зв.; 38, арк. 21; 60, арк. 80зв.; 61, арк. 44зв.; 62, арк. 311зв., 354зв.; 65, арк. 562, 749; 66, арк. 278, 719; 67, арк. 8; 74, арк. 72зв., 235зв., 285зв.; 75, арк. 60зв.; 76, арк. 17зв., 51зв., 72зв., 110зв., 141, 188зв., 212зв.; 77, арк. 49; 87, арк. 11зв.; 118, арк. 295; 131, арк. 135; 180, арк. 25; 206, арк. 38; 218, арк. 46; 243, арк. 70; 245, арк. 182зв., 238; 268, арк. 150; 270, арк. 2; 313, арк. 7; 328, арк. 21зв.; 352, арк. 57зв., 102; 369, арк. 4зв.; 376, арк. 8зв.; 389, арк. 69; 396, арк. 39; 403, арк. 13; 445, арк. 13; 458, арк. 122; 472, арк. 71зв.; 478, арк. 30; 511, арк. 26; 566, арк. 13; 573, арк. 10зв., 47зв.; 605, арк. 162–162зв.; 649, арк. 3, 9; 666, арк. 163зв.; 669, арк. 122зв.; 676, арк. 3зв. 23; 678, арк. 85; 728, арк. 6зв.; 741, арк. 56а; 742, арк. 1зв.; 747, арк. 8зв.; 758, арк. 20; 772, арк. 78; 782, арк. 63; 1016, с. 38; 1161; 1277, с. 91; 1334, с. 8; 1426; 1609, с. 72; 1831, с. 22; 1911, с. 387; 1956, с. 44; 2034, с. 163].

Викладачі проводили з гуртківцями сплановані заняття [60, арк. 313зв.; 76, арк. 17зв.; 243, арк. 70; 245, арк. 182зв., 238; 368, арк. 10; 573, арк. 47зв.], регулярно проводилися репетиції [76, арк. 188зв., 212зв.; 478, арк. 30зв.–31].

Основною формою роботи драматичних гуртків було проведення вистав. Так, гуртківці Кам'янець-Подільського ІНО у 1923-1924 н.р. поставили 5 вистав [573, арк. 54зв.; 2033, с. 490]. Ставили вони вистави і в наступні роки [66, арк. 719; 573, арк. 10зв., 47зв.; 574, арк. 44зв., 62; 587, арк. 85зв.; 588, арк. 37, 52; 596, арк. 3зв.; 605, арк. 63, 86; 648, арк. 4зв.; 649, арк. 3, 9; 676, арк. 3зв., 23, 62]. У Чернігівському ІНО у 1923-1924 н.р. гурток організував 2 вистави [742, арк. 46]; Золотоношському ПТ – у 1925-1926 н.р. – 12 [76, арк. 17зв.]; Преславському болгарському ПТ – у 1929-1930 н.р. – 21 [112, арк. 50]; Тульчинському – в 1934-1935 н.р. – 10 [243, арк. 70]. Ставили вистави гуртківці Вінницького [257, арк. 110зв.] і Волинського ІНО [326, арк. 5], Глухівського [60, арк. 253], проскурівських польського [245, арк. 155] і українського ПТ [1605, с. 341].

Гуртківці проводили і благодійні вистави [60, арк. 253; 472, арк. 147зв.; 574, арк. 46зв.; 596, арк. 10]. Під час літніх канікул гуртківці виїжджали у підшефні села, в інші регіони, де ставили вистави [528, арк. 6; 649, арк. 3; 1605, с. 341].

Драматичні гуртки влаштовували тематичні вечірки [54, арк. 101; 282, арк. 5зв.; 327, арк. 10; 2033, с. 490].

Незадовільною була дисципліна деяких гуртківців. 7 червня 1928 р. на засіданні бюро партосередку розглянули поведінку трьох студентів Вінницького українського ПТ, які, виступаючи в одному із сіл, запиячили, внаслідок чого виставу було поставлено на низькому рівні, що в свою чергу, ледь не зірвало проведення вечора [216, арк. 38–38зв.].

Студенти педагогічних навчальних закладів працювали у складі хорових (співочих) гуртків. Чимало фактів свідчать про існування таких гуртків у педагогічних навчальних закладах. Так, у травні 1921 р. започаткували студентський хор у Кам'янець-Подільському ІНО [851]. У червні 1923 р. хор увійшов до складу мистецького гуртка, а у вересні того ж року йому надали статус окремої секції [472, арк. 71зв., 115], невдовзі ставши окремим гуртком [66, арк. 719зв.; 478, арк. 30; 528, арк. 6; 573, арк. 10зв.; 596, арк. 9; 597, арк. 101; 648, арк. 3зв.; 649, арк. 3; 676, арк. 23, 62]. Крім того, хорові гуртки функціонували у Волинському [62, арк. 311зв., 354зв.; 326, арк. 5; 330, арк. 30зв.], Катеринославському [268, арк. 150], Київському [53, арк. 13, 84], Миколаївському [65, арк. 749; 389, арк. 69; 1426], Одеському [66, арк. 278; 1956, с. 44] та інших закладах. Загалом, за нашими підрахунками, вони працювали у не менш як у 54 інститутах і технікумах педагогічного профілю [36, арк. 117; 38, арк. 21; 60, арк. 80зв., 162зв., 313зв., 366зв.; 61, арк. 29, 44зв.; 74, арк. 72зв., 235зв., 285зв.; 75, арк. 60зв., 109зв., 241зв.; 76, арк. 17зв., 51зв., 72зв., 110зв., 141, 188зв., 212зв.; 87, арк. 11зв.; 118, арк. 295; 121, арк. 60; 177, арк. 71, 196; 180, арк. 25; 181, арк. 63; 182, арк. 63; 206, арк. 38; 229, арк. 11–12; 235, арк. 38–39; 239, арк. 280; 243, арк. 70, 75; 244, арк. 1; 255, арк. 45зв.; 270, арк. 2, 126; 296, арк. 8; 305, арк. 15зв.; 328, арк. 21зв.; 368, арк. 10; 369, арк. 4зв.; 370, арк. 8зв.; 373, арк. 19; 376, арк. 8зв.; 396, арк. 39; 403, арк. 13; 445, арк. 13; 458, арк. 122; 511, арк. 2; 540, арк. 32; 547, арк. 19зв.; 666, арк. 163зв.; 669, арк. 122зв.; 742, арк. 1зв.; 743, арк. 58; 747, арк. 8зв.; 760, арк. 40, 96; 762, арк. 20; 772,

арк. 8, 78; 782, арк. 63; 1172, с. 65; 1194; 1277, с. 91; 1460, с. 89; 1334, с. 8; 1008; 1588, с. 259; 1638, с. 254; 1912, с. 132; 2034, с. 163; 2046, с. 734; 2051, с. 53]. Крім того, у Чернігівському ІНО працював гурток вокальної музики [744, арк. 13], Полтавському ІНО – ансамбль «Жінхоранс» [1645, с. 22].

У гуртках організовувалися спеціальні заняття. Так, студенти-гуртківці Волинського [296, арк. 12; 330, арк. 30] і Полтавського ІНО [1612, с. 115], Луганського педінституту [1057] вивчали теорію співу народних пісень, на практиці освоювали нові твори, проходили практику диригування, гри на піаніно та інших музичних інструментах, методику хорового співу, постановку голосу, дикції, вивчали принципи роботи хорів тощо. Члени гуртків влаштовували т.зв. «співанки» (репетиції) [67, арк. 8; 76, арк. 17зв., 188зв.; 235, арк. 38–39; 243, арк. 70, 75; 478, арк. 30зв.; 487, арк. 43зв.; 489, арк. 8; 528, арк. 6; 566, арк. 19; 573, арк. 47зв.; 648, арк. 4зв.; 649, арк. 8зв.; 744, арк. 13], проводили концерти хорової музики, які відбувалися переважно у рамках святкування річниць Жовтневої та Лютневої революцій, Паризької комуни, днів Червоної армії, комсомолу, 1 травня; заходів, приурочених В. Леніну, Т. Шевченку, Розі Люксембург, Карлу Лібкнехту тощо. Зокрема, хористи Кам'янець-Подільського ІНО у 1923-1924 н.р. дали 26 концертів [573, арк. 54зв.; 574, арк. 44зв., 62, 86; 587, арк. 85зв.; 588, арк. 17зв., 37; 596, арк. 3–3зв., 9зв.–10; 605, арк. 85зв., 162зв.–163; 606, арк. 35зв.; 607, арк. 11зв., 13зв.], у 1924-1925 н.р. – 15 [648, арк. 4зв.], в осінньому триместрі 1925-1926 н.р. – 8 [528, арк. 6], у 1927-1928 н.р. – 14 [478, арк. 30зв.–31; 676, арк. 23, 62]; Полтавського ІНО – в другому триместрі 1922-1923 н.р. – 10 [36, арк. 20]; Волинського – у 1925-1926 н.р. – 7 [330, арк. 30]; Золотоношського ПТ – у тому ж році – 21 [76, арк. 17зв.]; Глухівського – у 1926-1927 н.р. – 8 [60, арк. 313зв.]; Вінницького педінституту – у 1936 р. – 8 [235, арк. 38–39] тощо. Хорові гуртки давали концертні програми у підшефних селах, на підприємства, хвиступали також перед кооператорами, допризовниками, солдатами тощо. Виручка від низки концертів пішла незаможним студентам і безпритульним дітям [60, арк.

313зв.; 193, арк. 27; 528, арк. 6; 574, арк. 44зв., 62, 86; 587, арк. 85зв.; 588, арк. 17зв., 37; 596, арк. 3, 9зв.; 605, арк. 85зв., 162зв.–163; 606, арк. 35зв.; 607, арк. 11зв., 13зв.; 676, арк. 23, 62; 691, арк. 1зв.; 744, арк. 13; 945; 981].

Виступи хорів часто супроводжували симфонічний і духовий оркестри, члени якого складали музичний гурток. У Волинському ІНО гурток готував диригентів для сільських хорів [326, арк. 31]. В одному зі звітів Житомирського ІСВ за 1931-1932 н.р. вказувалося, що здібні студенти могли у майбутньому бути або керівниками музичного виховання, або виконавцями, інші – помічниками з організації музичної справи [296, арк. 8].

Крім вищезазначених, музичні гуртки, за нашими підрахунками, працювали не менше як у 31 педагогічному навчальному закладі [60, арк. 80зв., 162зв.; 61, арк. 44зв.; 64, арк. 194зв.; 66, арк. 278; 74, арк. 235зв., 285зв.; 87, арк. 11зв.; 93, арк. 39; 112, арк. 50; 118, арк. 295; 131, арк. 135; 178, арк. 71; 180, арк. 25; 181, арк. 63; 182, арк. 63; 193, арк. 27; 206, арк. 38; 229, арк. 3, 11–12; 235, арк. 38–39; 243, арк. 70, 75; 245, арк. 182зв., 238; 255, арк. 45зв.; 268, арк. 150; 270, арк. 2; 369, арк. 4зв.; 373, арк. 19; 396, арк. 39; 403, арк. 13; 458, арк. 122; 472, арк. 71зв., 115; 478, арк. 30; 511, арк. 2; 573, арк. 10зв.; 641, арк. 26; 649, арк. 3, 8зв.; 666, арк. 163зв.; 669, арк. 122зв.; 743, арк. 58; 744, арк. 13; 747, арк. 8зв.; 762, арк. 20; 772, арк. 8, 78; 1685, с. 8; 2031, с. 262; 2051, с. 53]. Чисельність більшості гуртків не перевищувала 20 осіб. Лише у декількох закладах діяли потужніші музичні колективи. Так, у Зінов'євському ПТ у 1925-1926 н.р. гурток нараховував 39 членів [60, арк. 80зв.], Бердянському – в 1931-1932 н.р. – 42 [373, арк. 19], Тульчинському – в 1934-1935 н.р. – 40 [243, арк. 70, 75; 245, арк. 182зв., 238]; Вінницькому педінституті – в 1936 р. – 85 [235, арк. 38–39; 641, арк. 26].

У Херсонському ІНО працювали гурток скрипалів [1008], струнний і духовий оркестри [458, арк. 105; 679, арк. 3; 1237, с. 42]; Кам'янець-Подільському педінституті – духовий і симфонічний гуртки [245, арк. 165]; Мелітопольському – струнний оркестр [1609, с. 72]; Польському – духовий і симфонічний оркестри [772, арк. 8, 78]; Полтавському – духовий оркестр і

оркестр народних інструментів [1645, с. 17]; Сумському – духовий і струнний оркестри [2046, с. 734]; Харківських ІНО – духовий оркестр ім. Х. Раковського [2050, с. 337], педінституті – струнно-музичний гурток [178, арк. 196], єврейському ПТ – оркестр ударних інструментів [61, арк. 29]; Конотопському ПТ – струнний гурток [445, арк. 13].

У деяких закладах функціонували мистецькі музично-вокальні студії, зокрема, у Харківському ІНО [67, арк. 8], Корсунському [68, арк. 17зв.], Тульчинському [74, арк. 155зв.] і Шепетівському ПТ [666, арк. 160зв.].

Гуртківці займалися переважно практичною роботою, оскільки теоретична була складовою аудиторних занять і була включена як окремий курс до навчальних планів [66, арк. 719зв.]. Студенти-музиканти регулярно збирались на репетиції («сигравки») [60, арк. 313зв.; 243, арк. 70, 75; 245, арк. 182зв., 238; 478, арк. 30зв.–31; 573, арк. 10зв.; 649, арк. 9; 744, арк. 13]. До репертуарів музичних гуртків входили і класичні твори [1954, с. 64]. Результати своєї роботи музиканти демонстрували під час концертів. Вони регулярно грали на вечірках та урочистих зборах, виступали у підшефних селах, базових школах тощо. Зокрема, члени гуртка Кам'янець-Подільського ІНО наприкінці вересня – на початку жовтня 1924 р. провели 5 концертів [574, арк. 48зв., 62; 587, арк. 85зв.; 588, арк. 37, 52; 605, арк. 85зв.; 606, арк. 35зв.], у весняному триместрі 1924-1925 н.р. – 4 [573, арк. 10зв.; 649, арк. 9], у 1926-1927 н.р. – 7 [676, арк. 3зв.], у 1927-1928 н.р. – 6 [478, арк. 30зв.–31]; Вінницького педінституту – в 1936 р. – 9 [235, арк. 38–39]; Глухівського ПТ – у 1926-1927 н.р. – 8 [60, арк. 313зв.]; Тульчинського ПТ – у 1934-1935 н.р. – 8 [243, арк. 70]. Концертувала також молодь інших вишів [178, арк. 71; 744, арк. 13; 1954, с. 64].

Робота гуртківців не завжди задовольняла представників влади. Зокрема, 25 лютого 1934 р. керівнику оркестру Запорізького педінституту Кір'янову оголосили догану за фальшиве виконання «Інтернаціоналу» [780, арк. 30]. 28 жовтня 1936 р. оголосили догану студентам Одеського німецького педінституту Г. і Я. Форратам за «дезертирство від участі в

оркестрі» під час проводів призовників, що було «не властиво для радянських студентів» [405, арк. 103зв.].

У вишах було організовано роботу художніх гуртків (студій), які діяли не менш як у 14 педагогічних навчальних закладах [62, арк. 484зв.; 65, арк. 562; 74, арк. 72зв.; 76, арк. 110зв., 188зв., 212зв.; 77, арк. 101; 255, арк. 45зв.; 268, арк. 150; 376, арк. 8зв.; 472, арк. 71зв., 115; 540, арк. 32; 573, арк. 10зв., 47зв.; 605, арк. 162–162зв.; 649, арк. 3, 9; 679, арк. 3; 755, арк. 7; 1954, с. 64; 2034, с. 160], мистецькі – у Кременчуцькому [74, арк. 285зв.] і Сумському ПТ [75, арк. 241зв.]; образотворчого мистецтва – Волинському ІНО [93, арк. 5], Конотопському [439, арк. 9] і Одеському єврейському ПТ [61, арк. 44зв.]; гурток з вивчення питань теорії та історії мистецтва – у Чернігівському ІНО [739, арк. 16]; гурток малювання, ліпки і ручної праці – у Харківському єврейському ПТ [61, арк. 29].

У вишах працювали мистецькі студії. Зокрема, художні студії діяли у Ніжинському ІНО [2026, с. 26], Золотоношському [76, арк. 17зв.], Корсунському [68, арк. 24], Ржищівському [1900, с. 499], Черкаському ПТ [76, арк. 235.]; студії малювання – у Бердянському [370, арк. 8зв.] і Старобільському ПТ [76, арк. 72зв.]; студія зображальних мистецтв – у Чернігівському ІНО [739, арк. 16]. У Київському російському ПТ на початку 30-х рр. гурток називали художнім, а з 1933-1934 н.р. – ІЗО-гурток (аббревіатура від російського словосполучення «искусство запечатления образов») [760, арк. 40; 762, арк. 20]. У Сталінському ПТ у 1926-1927 н.р. функціонувала ІЗО-студія. У Могилів-Подільському ПТ ряд студентів займалися у майстерні образотворчого мистецтва; Тульчинському [74, арк. 8, 155зв., 235зв.] і Шепетівському – в образотворчих студіях [666, арк. 160зв.].

З гуртківцями проводилися заняття [76, арк. 17зв., 188зв., 212зв.]. Теоретичні питання мистецтва розглядалися на засіданнях гуртка з вивчення питань теорії та історії мистецтва Чернігівського ІНО [739, арк. 16]. Практична діяльність членів художнього гуртка здебільшого полягала у виготовленні афіш, плакатів, портретів («вождів», Рози Люксембург, Карла Лібкнехта тощо), картин на революційну тематику, написанні різних гасел

[54, арк. 101; 574, арк. 79зв.; 587, арк. 85зв.; 596, арк. 1, 10]. Студенти писали також з натури. Для цього їм організовували пленери. До державних свят вони прикрашали студентський клуб. Гуртківці також готували ілюстрації до газет [574, арк. 62; 588, арк. 37зв.; 596, арк. 3зв.; 605, арк. 163; 649, арк. 9], виготовляли таблиці для педагогічної лабораторії [528, арк. 6].

Джерела розповідають і про інші напрями гурткової роботи. Так, у Волинському ІНО [1649, с. 16], Житомирському єврейському ПТ [313, арк. 7], Запорізькому педінституті працювали балетні гуртки [782, арк. 63]. У Чернігівському ІНО діяв побутовий гурток. Тоді ж у цьому виші функціонував гурток сучасності [741, арк. 56а]. У Полтавському ІНО працював хореографічний ансамбль [1591, с. 191].

Таким чином, взявши до уваги вищезазначені дані, а також матеріали попередніх розділів дисертації, можемо стверджувати, що гурткова робота посідала значне місце у житті студентства. Найбільш активною вона була до середини 1920-х рр. Пізніше інтерес студентів до праці в гуртках дещо знижується. Наприклад, у 1924-1925 н.р. гуртки Київського ІНО охопили 75-80% студентства [54, арк. 101], у 1929 р. – 33,9% [93, арк. 39; 1306]; Кам'янець-Подільському ІНО – восени 1923 р. – 75% [185, арк. 12], у 1925-1926 н.р. – 86,5% [62, арк. 484зв.; 527, арк. 14зв.]. У педтехнікумах відсоток, охоплених гуртковою роботою студентів, залишався бути достатньо високим, особливо у 30-ті рр. У Золотоношському ПТ у 1926-1927 н.р. він становив 63,1% [76, арк. 51зв.], у Київському російському ПТ – у 1931-1932 н.р. – 75% [120, арк. 51], Тульчинському – в 1934-1935 н.р. – 75-80% [243, арк. 70, 75], Конотопському – в 1935-1936 н.р. – 82,4% [445, арк. 13].

Мали місце і недоліки у гуртковій роботі, які були пов'язані, насамперед, з недостатнім фінансуванням, тісністю приміщень клубів, слабким керівництвом, незадовільним плануванням роботи. Спостерігалася слабка відвідуваність занять, які проводилися у гуртках. Частина гуртківців не сплачували членські внески [270, арк. 2; 458, арк. 105; 487, арк. 44, 48зв.; 488, арк. 45–45зв.; 490, арк. 1; 494, арк. 1; 496, арк. 14; 518, арк. 74зв., 126].

Поширеною формою масової культурно-освітньої роботи були студентські вечори [66, арк. 277; 67, арк. 3; 118, арк. 295; 120, арк. 52; 125, арк. 33; 229, арк. 11; 235, арк. 39; 243, арк. 70, 75; 309, арк. 2; 311, арк. 7; 313, арк. 6; 324, арк. 221зв.; 369, арк. 4зв.; 389, арк. 69; 396, арк. 39; 403, арк. 30; 445, арк. 12; 478, арк. 4зв.; 518, арк. 71зв.; 537, арк. 25зв.; 641, арк. 26; 649, арк. 8; 676, арк. 3зв., 62зв.; 715, арк. 252–253; 719, арк. 5; 2050, с. 337]. Більшість вечірок мали тематичне спрямування, зокрема, політико-освітнє. Організовували вечори, присвячені річницям Лютневої і Жовтневої революцій, Червоної армії, Паризької комуни, Міжнародному жіночому дню, святу 1 травня, «вождям», державним і політичним діячам. Проводилися антирелігійні, військові, інтернаціональний вечори, політичної освіти [125, арк. 33; 229, арк. 11; 235, арк. 39; 244, арк. 1зв.; 311, арк. 7; 313, арк. 6; 439, арк. 14–14зв.; 641, арк. 26; 649, арк. 8; 676, арк. 3зв., 62зв.]. Політико-освітнє забарвлення мали вечори запитань і відповідей [478, арк. 4зв.; 518, арк. 71зв.]. У 20-х рр. певного поширення набули вечірки, присвячені питанням студентського побуту [93, арк. 5; 324, арк. 221зв.; 439, арк. 15–15зв.; 478, арк. 4зв.; 518, арк. 71зв.; 676, арк. 62зв.].

Проводилися культурно-масові вечори. Зокрема, у Херсонському ІНО 19 травня 1923 р. організували вечір пісні [461, арк. 167]. У Ніжинському ІНО у 1925-1926 н.р. один з вечорів присвятили творчості літературного об'єднання «Плуг» [83, арк. 101]. У 1935 р. студенти Житомирського педінституту організували два дитячих вечори [1129]. Вечори самодіяльності організовували також в інших закладах [31, арк. 61зв.; 120, арк. 52; 178, арк. 71; 243, арк. 70, 75; 311, арк. 7; 313, арк. 6; 324, арк. 221зв.; 537, арк. 25зв.; 649, арк. 8; 715, арк. 252–253; 719, арк. 5].

У педвишах організовували вечори-зустрічі з видатними людьми. Наприклад, у Харківському педінституті, де створили клуб ділових зустрічей, у березні 1939 р. перед студентами виступали Герой Радянського Союзу Е. Кренкель і видатний педагог А. Макаренко [2049, с. 20]. У

Зінов'євському педінституті відбувалися зустрічі з ветеранами громадянської війни, німецькими комуністами [1965, с. 69].

Разом з тим мали місце і недоліки в організації цих заходів. 7 січня 1926 р. з Тульчинського ПТ скаржилися, що культурно-освітня робота була дуже слабкою: «...тільки вечірки з танцями були основною культроботою студентства» [78, арк. 49]. У Проскурівському ПТ для студентів профком проводив платні розважальні вечори. Кореспондент журналу «Студент революції» Г. Гнідий в одному із своїх дописів із сарказмом писав, що під час їх проведення «...фігурує буфет з шістнадцятьма відрами пива і вина найрізноманітніших гатунків». Культурна програма обмежувалася постановкою п'єси, яку «не виконують, а партачать», виступами хору, який мав властивість «кожного разу провалитись». Після цього розпочиналась танцювальна частина вечора, яка перетворювалася у «...шумну студентсько-червоноармійсько-міщансько-проститутську мішанину» [691, арк. 21; 1052]. Подібне мало місце і в деяких інших закладах [288, арк. 22зв.; 487, арк. 7зв.; 676, арк. 62зв., 65].

У педагогічних навчальних закладах щорічно проводилися олімпіади (огляди-конкурси) художньої самодіяльності [244, арк. 2], наприклад, у Вінницькому учительському інституті. Найкращих виконавців, самодіяльні гуртки преміювали [246, арк. 64–66]. Кращі самодіяльні колективи та виконавці брали участь в обласних олімпіадах художньої самодіяльності [246, арк. 43; 1200; 1318].

У навчальних закладах дбали про культурне дозвілля студентів. Для них організовували культпоходи у кіно та театри, чим підвищувався їхній культурний рівень. Квитки реалізовували за пільговими цінами. Так, у 1926 р. завдяки заходам НКО УСРР знижки становили 50-60% від номінальної ціни [357, арк. 3: 1541, с. 25]. У деяких містах, зокрема, у Кам'янці-Подільському, організовували спеціальні студентські сеанси кращих кінофільмів за ціною не більше 15 коп. [678, арк. 139; 683, арк. 11].

Пільгові квитки реалізовували і у 30-ті рр. [839, с. 192; 1473]. Архівні джерела, матеріали тогочасної періодики повідомляють про відвідування кінотеатрів та міських театрів студентами педагогічних навчальних закладів. Молодь більше захоплювалася кіно, і все, що було пов'язане з ним [2046, с. 732]. Колективне відвідування кінотеатрів організували у низці інститутів і технікумів педагогічного профілю [90, арк. 47зв.; 125, арк. 33; 131, арк. 133; 178, арк. 71, 195; 239, арк. 280; 245, арк. 160, 165; 369, арк. 4зв.; 403, арк. 14; 445, арк. 12; 715, арк. 252; 719, арк. 5; 772, арк. 78зв.; 1201; 1854, с. 148].

Регулярно кінофільми демонструвалися безпосередньо у приміщеннях навчальних закладів (Артемівський ІСВ [131, арк. 135], Житомирський педінститут [300, арк. 23], Конотопський ПТ [442, арк. 41]). У кращому становищі були заклади, які мали власні кінозвукові установки [118, арк. 295; 243, арк. 71, 75; 245, арк. 183; 309, арк. 2; 1609, с. 73; 2046, с. 732].

Студентську молодь долучали до високої культури. Наприклад, молодь Київського ІНО регулярно відвідувала Український драматичний театр імені Івана Франка [93, арк. 39зв.]; Польського педінституту – театр імені Івана Франка, оперний театр, російський драматичний театр [772, арк. 78зв.]. У 1934-1935 н.р. колективи студентів Вінницького [641, арк. 26; 235, арк. 39зв.] і Кременчуцького педінститутів по 10 разів побували у театрі [178, арк. 71], Тульчинського ПТ – у 1934-1935 н.р. – 7 [243, арк. 71, 75; 245, арк. 183]; Миколаївського – у 1936-1937 н.р. – 6 [396, арк. 39]; Житомирського учительського інституту – з жовтня 1938 р. по червень 1939 р. – 6 [309, арк. 2]. Театри відвідували також студенти низки інших педагогічних навчальних закладів [90, арк. 47зв.; 93, арк. 39зв.; 100, арк. 8; 118, арк. 295; 120, арк. 50; 125, арк. 33; 131, арк. 133; 178, арк. 195; 196, арк. 9; 239, арк. 280; 244, арк. 1зв.; 245, арк. 160, 165; 300, арк. 23; 311, арк. 7; 313, арк. 6; 369, арк. 4зв.; 403, арк. 14, 31; 445, арк. 12; 452, арк. 37; 760, арк. 96]. Навчальні заклади викупляли частину місць, насамперед, для студентів-ударників [235, арк. 39зв.; 245, арк. 160, 165; 537, арк. 25зв.; 641, арк. 26; 772, арк. 78зв.].

Після перегляду фільмів чи вистав відбувалося їх обговорення. Наприклад, молодь Польського педінституту, побувавши навесні 1934 р. в Українському драматичному театрі імені Івана Франка на постановці п'єси «Платон Кречет», обговорила побачене. Основним доповідачем був завідувач літературною частиною театру Савченко [772, арк. 78]. Подібне мало місце і в Черкаському ІСВ [732, арк. 7] та Харківському педінституті [178, арк. 195], Житомирському єврейському ПТ [177, арк. 255].

Загалом, культурні потреби студентства задовольнялися недостатньо, особливо в 20-х рр. Навіть незважаючи на надання студентам пільгових квитків, їхня ціна для багатьох з них була не підйомною [1934, с. 104]. Частина студентів не розуміла змісту театральних вистав, балетних та оперних постановок [2046, с. 731–732].

Для студентів організовували також походи у музеї [369, арк. 4зв.], цирк [309, арк. 2], зоопарк [118, арк. 295], у ліс [443, арк. 85].

У студентському побуті певного поширення набули прояви девіантної поведінки. Так, з Польського педінституту повідомляли, що у 1933-1934 н.р. студенти сиділи в аудиторіях і в їдальнях в головних уборах, верхньому одязі, палили тут, варварське ставилися до меблів, їли в їдальнях чим попало, смітили в аудиторіях [772, арк. 77]. Безкультур'я мало місце і серед студентства Вінницького [244, арк. 1зв.] і Кам'янець-Подільського педінститутів [521, арк. 49]. Адміністрація більшості закладів з цими проявами боролися досить рішуче: оголошувала догани, виносили попереджали, що у разі порушення внутрішнього розпорядку та санітарно-гігієнічних вимог їх будуть позбавляти стипендії чи відраховувати з вишу [442, арк. 41; 788, арк. 81].

Серед мешканців студентських гуртожитків набула поширення гра в карти на гроші, яка нерідко закінчувалася кривавими бійками. Іноді студенти в гуртожитку розважалися некоректними, «бурсацькими» витівками по відношенню до своїх товаришів [231, арк. 4зв.; 1967, с. 99].

Поширеним явищем у студентському середовищі було вживання алкоголю, насамперед чоловіками. Практично всі вечірки, комсомольські гулянки, екскурсії, сімейні свята закінчувалися грандіозними пиятками. Реалізація спиртних напоїв проводилася навіть у студентських їдальнях [191, арк. 107; 762, арк. 23; 1876, с. 53]. У березні 1929 р. на одній із нарад ЦК ЛКСМУ зазначалося: «Пияцтво не розвинене з однієї простої причини, що грошей немає. Коли ці гроші заводяться, коли студент попадає на практику, він п'є, чинить різні непотребства» [1967, с. 100].

Непоодинокими були п'яні дебоші в гуртожитках, ініціаторами яких ставали зокрема, комуністи та комсомольці [1283]. Деякі студенти-комсомольці входили в стан хронічного сп'яніння [1876, с. 53]. Як правило, керівництво навчальних закладів, якщо студенти себе вели тихо й не бешкетували, практично не реагували на випадки пиятики. В іншому випадку бійки ставали предметом розгляду на засіданнях керівних органів інститутів і технікумів [1854, с. 147], які оголошували догани або виселяли з гуртожитків, відраховували з вишів забіяк [397, арк. 6; 404, арк. 35зв.; 434, арк. 16зв.; 780, арк. 56; 792, арк. 10; 793, арк. 159].

Значного поширення серед студентства набули дошлюбні і позашлюбні статеві стосунки. Наприклад, у 1927 р. провели соціологічне опитування студентів Одеси, у т.ч. й ІНО, яке показало, що понад 30% студенток і 20% студентів жили вільними шлюбами, а 25% заміжніх і одружених мали позашлюбні статеві стосунки. 60% опитаних вступали у статевий зв'язок з декількома партнерами одночасно [1870, с. 178]. Із Зінов'євського ПТ повідомляли, що на 1928-1929 н.р. статеві стосунки до 18 років вже мали 20% студентів. Крім того, 21,6% студентів займалися онанізмом [90, арк. 48].

Серед студентів було поширено таке ганебне явище як проституція. У жовтні 1924 р. на засіданні колегії Укрголовпрофосвіти НКО УСРР голова цього органу Я. Ряппо офіційно визнав наявність проституції у вишах [2056, с. 117]. Наркомос спробував взяти під свій контроль студенток-проститутток,

намагався виділяти більшу кількість місць в гуртожитках для жінок, щоби вони не ночували на горищах і в підвалах, почав роздільне поселення в гуртожитках жінок і чоловіків [1876, с. 28]. У березні 1929 р. на нараді ЦК ЛКСМУ йшлося про те, що мали місце випадки, коли студенти приводили в гуртожитки проституток [1967, с. 100]. Лікар Д. Ласс у своїй праці «Современное студенчество» стверджував, що у 1914 р. сексуальний досвід у публічних будинках мали 42% студентів, у 1920-1922 рр. цей показник знизився до 28%, а у 1926 р. – до 13,8%. Серед тих, хто користувався послугами повій, були і комуністи: з 90% студентів-комуністів, які жили активним статевим життям, 40% з них користувалися платними послугами «жриць кохання». У Чернігівському ІНО секретар комсомольського осередку жив одночасно з двома студентками, але всі про це мовчали [1991, с. 294]. Загалом, на 1928 р. нелегітимні статеві стосунки мали 88% студентів і 48% студенток, у 1930 р. – відповідно 95% і 62% [1991, с. 296]. Досить гостро сприймалося у вишах фарбування дівчатами губ і брів [303, арк. 23].

Нерідко серед комсомольців-чоловіків побутувала думка, що якщо дівчина захотіла стати комсомолкою, то лише для того, щоби «переспати» з хлопцем. Власне, це призводило до непоодиноких фактів сексуального насилля, жертвами якого ставали звичайні дівчата [1991, с. 295].

У ряді випадків студенти глузували із тих, хто завагітнів [443, арк. 85; 1023; 1256]. Частина студентів глузували із тих студентів і студенток, які були закоханими [235; 244, арк. 2; 905, с. 253]. Деякі студенти демонстрували грубість до жінок [307, арк. 13].

Таким чином, у 20-30-ті рр. ХХ ст. важливе значення для поліпшення умов життя і навчання студентів педагогічних навчальних закладів мала діяльність організацій для допомоги найбільшій частині студентів. Одним із найвпливовіших студентських державно-громадських економічних організацій, які намагалися покращити матеріальне становище молоді, були комітети поліпшення побуту студентів. Вони організували роботу гуртожитків, лікувальних закладів, будинків відпочинку, їдалень, пралень, лазень, перукарень, майстерень,

виробничих колективів й інших установ та підприємств, займалися працевлаштуванням, наданням пільгових побутових, транспортних, культурно-освітніх та інших послуг. Комітети отримували мізерні надходження з державного бюджету. Тому вони змушені були розраховувати на свої сили, займаючись господарською та виробничою діяльністю шляхом створення своїх банків, кооперативів, майстерень, хлібопекарень, магазинів, лазень, перукарень, миловарних заводів, типографій та інших підприємств. Останні не лише обслуговували студентів на пільгових умовах, але й приносили прибутки, що поповнювали бюджети комітетів. Частина коштів до бюджету надходили у результаті проведення «Тижнів допомоги пролетарському студентству», лотерей. Все ж ці заходи не були достатньо результативними і не призвели до відчутного покращення життя студентства. КППС регулярно влаштовували платні вечірки на користь малозабезпечених студентів.

Матеріальну і трудову допомогу студентам надавали каси взаємодопомоги, які практикували позики найбільш бідним студентам, організовували спільно з кооперативами різні заходи: сприяли внесенню плати за навчання, надавали матеріальну підтримку, пільгові кредити. Поряд з КППС і КВД економічні інтереси молоді відстоювали студентські споживчі кооперативи, які забезпечували її товарами першої необхідності та продовольством за зниженими цінами.

Не стояла осторонь матеріальних труднощів студентів і адміністрації більшості вишів. Зокрема, на їх прохання корегувався графік навчального процесу для можливості поєднання занять і заробітків. В міру можливості керівництво вишів надавало найбільш бідному студентству матеріальну допомогу, щоправда, іноді ігнорувало їх потреби, карали працюючих за пропуски занять.

Матеріальні труднощі обмежували можливості студентів в організації власного дозвілля. Однією із форм проведення вільного часу було написання літературних творів, а також участь у роботі літгуртків. Особливим видом організованої гурткової роботи були літературні суди. Чимало студентів входили до літературних об'єднань, брали участь у роботі мистецьких

гуртків (драматичних, хорових, музичних і художніх), наповнюючи своє життя корисним змістом, і розвиваючи творчі здібності.

Поширеною формою масової культурно-освітньої роботи були масові студентські вечори. Для підвищення культурного рівня студентства для них організовували культпоходи у кіно та театри. Квитки реалізовували за пільговими цінами, хоч для багатьох і вони були не підйомними. Частина майбутніх педагогів не змогла піднятися до рівня культурної освіченості і не розуміла змісту театральних вистав, балетних та оперних постановок.

У студентському побуті певного поширення набули різні негативні явища, зокрема вживання спиртних напоїв, проституція, дошлюбні і позашлюбні статеві стосунки тощо. Студенти сиділи в аудиторіях і в їдальнях у головних уборах, верхньому одязі, палили цигарки, поварварськи ставилися до меблів, їли в їдальнях чим попало, смітили в аудиторіях.

Висновки до розділу

Таким чином, у міжвоєнний період процес утвердження у студентському середовищі офіційної однодумності і посилення ідеологічного контролю супроводжувався погіршенням матеріального становища молоді, через що вона не мала можливості повноцінно навчатися і відпочивати.

Складнощі виникали із гуртожитками, насамперед, у 1920-ті рр., що пояснювалося повоєнною руїною. Деякі виші мали житлові приміщення, частина з яких були непристосовані для проживання. Мали місце випадки, коли молодь, не дочекавшись допомоги від держави, самотужки розв'язувала житлові питання. Упродовж досліджуваного періоду існували чималі труднощі із забезпеченням студентських помешкань меблями та постільною білизною. Внутрішній розпорядок у гуртожитках регулювали правила проживання. Щоправда, їх не завжди дотримувалися: хронічними «хворобами» були антисанітарія, систематичні крадіжки, заселення гуртожитків сторонніми особами. Недостатньо навчальні та житлові приміщення забезпечувалися освітленням, опаленням і

водою. Більшість гуртожитків не мали власних лазень, пралень, перукарень, майстерень із ремонту одягу.

Студентську молодь примушували обробляти земельні площі підсобних господарств, встановивши для них тижневі норми. Цим самим держава перекладала частину своїх зобов'язань щодо матеріального забезпечення на плечі вишів, а ті, у свою чергу, доручали студентам виконувати сільгоспроботи.

Частину студентів забезпечували стипендіями, розмір яких був мізерний. Більшовики, проголосивши класовий принцип у комплектуванні студентського контингенту, надавали державні стипендії, насамперед, вихідцям із робітничо-селянського середовища, комуністам і випускникам робітфаків. У 30-х рр. принцип забезпечення стипендіями удосконалили, запровадивши диференційований розподіл, відповідно до якого брали до уваги передусім показники у навчальній і громадсько-політичній роботі. Частина студентів отримували спеціальні стипендії, розмір яких був вищим від звичайних. Водночас, більшовики, порушивши свій принцип про безкоштовність освіти, на початку 1920-х рр. запровадили плату за навчання, що погіршило матеріальне становище майбутніх педагогів.

Чимало труднощів виникало із забезпеченням студентства харчуванням, особливо під час голодоморів 1921-1923 і 1932-1933 рр. Молоді видавали пайки, як державні, так і ті, що надходили від міжнародних організацій. Проводилися тижневики допомоги голодуючому населенню, організовувалися благодійні концерти, вистави, лекції, проводились мітинги. Студенти харчувалися спочатку у їдальнях, які діяли при виробничих колективних господарствах, студентських гуртожитках (інтернатах), а з середини 20-х рр. у їдальнях, яким опікувалися комітети поліпшення побуту студентів, вартість харчування у яких була значно нижчою за їх реальну собівартість. Після ліквідації КППС їдальні знаходилися на самообслуговуванні студентів, що призводило до великої кількості пропусків занять. У 20-30-ті рр. так і не вдалося ліквідувати черги і вирішити проблему забезпечення їдалень. У міжвоєнний період також бракувало взуття і одягу, товарів широкого вжитку, державне постачання яких було вкрай недостатнім.

Життєві труднощі позначилися на стані здоров'я студентів. Медичну допомогу вони отримували в студентських поліклініках і амбулаторіях, а з 30-х рр. – у медпунктах. Частина хворої молоді забезпечили санаторно-курортним лікуванням, путівками у будинки відпочинку.

Посильну допомогу педагогічній молоді, яка перебувала у скрутному матеріальному становищі, надавали КППС. Сприяли молоді й КВД, комісії із соціального забезпечення студентів, економічні секції профспілкових організацій навчальних закладів, керівництво більшості вишів. Не зважаючи на всі негаразди, молодь знаходила час для організації власного дозвілля, хоча можливості для цього були обмежені. Водночас, у студентському середовищі певного поширення набули різні прояви девіантної поведінки.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведене теоретичне узагальнення і нове вирішення наукові проблеми, що виявляються у комплексному і всебічному аналізі становища студентів педагогічних навчальних закладів в умовах модернізації вищої освіти та формування політичної тоталітарної системи, визначенні їхнього місця в громадсько-політичному, культурно-освітньому і науковому житті радянської України у 1920-1930-х рр. Окремі аспекти даної проблеми досліджували радянські, зарубіжні та сучасні українські вчені. Більшість з них вивчали загальноукраїнський контекст або робили акцент на вивченні життєдіяльності студентства Лівобережжя і Півдня України, хронологічно обмежуючись 1920-ми рр. Поза їхньою увагою залишилася низка не з'ясованих питань, насамперед, тих, що стосуються навчальної та громадсько-політичної діяльності студентів окремих типів професійних навчальних закладів, зокрема педагогічних, їх матеріального забезпечення. Використання наукової літератури, наявних архівних джерел, періодики, опублікованих різноманітних документальних збірників, мемуарних видань, залучення комплексу принципів і загальнонаукових та спеціально-наукових методів історичного пізнання забезпечили виконання поставлених завдань і уможливають такі висновки.

Студентам довелося здобувати освіту в умовах радянського тоталітарного режиму. Вони сповна відчували на собі всю тріаду методів «соціалістичного будівництва» (пропаганда, виховання і насильство). У цьому контексті особливу увагу радянський уряд звернув на підготовку ідеологічно витриманих педагогів, пропагандистів більшовицької політики, які б могли забезпечити виховання дітей і підлітків у марксистсько-ленінському дусі, відданості комуністичній партії, відповідно до стандартів нової радянської системи. Тому над молоддю педагогічних вишів було встановлено всеосяжний контроль партії.

Як наслідок, партійно-радянський апарат особливу увагу приділяв «чистоті» зведеного студентського контингенту інститутів народної освіти і педтехнікумів, взявши за основу принцип партійно-класової належності, який відсував на другий план загальнолюдські та національні цінності. Випускники цих закладів мали

скласти інтелектуальну основу сталінського режиму. З метою формування кадрів нової робітничо-селянської інтелігенції під час вступних кампаній, які постійно контролювала місцева партійна номенклатура, перевагу надавали пролетарським верствам населення, колишнім червоноармійцям та їхнім дітям. Таким чином, для інших категорій шанси здобути вищу педагогічну освіту були мізерними. У першій половині 1920-х рр. широко використовувалася система відряджень на навчання партійними, комсомольськими, профспілковими, військовими організаціями, комітетами незаможних селян. Крім того, практикувалися розкладки, які встановлювали чіткі норми прийому для кожної губернії. Внаслідок такого підходу у формуванні лояльного до влади контингенту студентів сюди попадали особи з низьким освітнім рівнем, що у майбутньому призводило до зниження якісного рівня інтелігенції, а відтак негативно позначалося на культурно-освітньому потенціалові суспільства. Для підготовки абітурієнтів, які не мали середньої освіти і освітній рівень яких був вкрай низьким, започаткували робітфаки і підготовчі курси, які давали мінімальний обсяг знань, необхідних для вступу у педвиш.

У середині 1920-х рр. запровадили куріальну систему, яка, в порівнянні з попереднім періодом, була кроком уперед на шляху демократизації принципів та критеріїв комплектування студентського контингенту. За цією системою за інтелігенцією, службовцями і підприємцями, які до того формально не могли потрапити до вишів, закріплювалося фіксоване представництво у студентському середовищі. Крім того, влада запровадила прийом на підставі конкурсних екзаменів, а також систему змагань серед абітурієнтів у межах окремих курій.

Пролетаризація педагогічних вишів забезпечувалася також т.зв. «чистками», «соціально-академічними перевірками», «перереєстраціями» тощо, внаслідок яких звільняли студентів, які за своїм соціальним походженням не мали довіри з боку існуючого режиму. Влада, допускаючи грубі порушення громадянських прав, відраховувала молодь під різними приводами: за приховання свого соціального походження, відсутність трудового стажу, академічну заборгованість. Часто серед відрахованих були відмінники, здібні та академічно

встигаючі студенти, що викликало обурення і протести молоді. Такі кроки існуючого режиму згодом поступово оформилися в легко впізнавану систему соціальної політики, розвиток якої в основних рисах завершився в умовах сталінського репресивного режиму 30-х рр.

Чистки студентських рядів можна вважати грубим тиском радянської влади, зваживши на ту обставину, що у більшості педагогічних навчальних закладів плани набору студентів виконувалися із значними труднощами, оскільки педагогічна освіта вважалася малопрестижною. Зазначене негативно позначилося на чисельності студентства педагогічних навчальних закладів, які за середніми показниками наповнюваності поступалися вишам інших типів.

Незважаючи на заходи влади, спрямовані на пролетаризацію вишів, досягнути поставленої мети у 20-ті рр. так і не вдалося і вони залишилися на рівні намірів. Серед студентів педагогічних вишів УСРР домінували представники трудової інтелігенції та службовців. Причому, порівнюючи з іншими типами ВНЗ, у педагогічних навчальних закладах відсоток робітників і селян зростав повільніше. Виняток становили педвищі Правобережжя, особливо педтехнікуми, найбільш чисельною групою яких були селяни, що, насамперед, пояснюється аграрним характером регіону. Загалом, у 20-ті рр. владі так і не вдалося кількісно забезпечити школу учителями за рахунок збільшення набору до педвишів молоді з пролетарських верст населення. Становище змінилося лише на початку 30-х рр., коли у соціальному складі почали домінувати робітники і селяни. У середині 1930-х рр. експеримент із пролетаризації вищої школи завершили і, відповідно, скасували обмеження, пов'язані з соціальним походженням осіб, які вступали у ці заклади, або з обмеженням у правах їхніх батьків. До вишів почали приймати всіх громадян, які успішно склали вступні екзамени і пройшли за конкурсом. Тож, лише через півтора десятка років більшовикам вдалося забезпечити собі соціальне підґрунтя у педвишах.

Схожі тенденції відбувалися щодо комплектування ВНЗ комуністами і комсомольцями. У 20-х рр. їхній відсоток серед студентської молоді був мінімальним. Абсолютну більшість становили безпартійні студенти. Лише у 1930-

х рр., завдяки політиці радянської влади, спрямованої на посилення ідеологічного контролю над вишами, прагнення забезпечити собі опору у цих закладах, кількість представників партії та комсомолу зросла за рахунок, насамперед, мобілізованої на навчання молоді.

Упродовж 20-30-х рр. у педвишах збільшилася кількість представників титульного етносу – українців. Це було пов'язано із наявністю у цих закладах значного відсотку селян. Серед національних меншин найчисельнішу групу становили євреї, які мали власні педагогічні навчальні заклади. У 30-х рр. зі створенням Польського педінституту, а також декількох педтехнікумів зріс відсоток поляків.

Педагогічні виші, як ніхто інший, відчули на собі ліквідацію статевих обмежень. На відміну від інших типів вишів, де домінували чоловіки, тут спостерігався паритет.

Варто визнати, що, незважаючи на ряд проблем, які постали перед більшовиками щодо формування соціально-придатного та ідеологічно виваженого студентства, у вирішенні цих питань їм вдалося добитися хоч не кардинального, але все ж прогресу, особливо у 30-ті рр.

Під значним ідеологічним впливом правлячої партії більшовиків, які ігнорували досягнення попереднього досвіду, не враховували його позитивні риси, знаходилася навчальна діяльність студентів-педагогів. Їхня політика диктувалася необхідністю побудови ідеологічно спрямованого навчального процесу. У зв'язку з цим особливий акцент робився на витриманість навчальних планів і програм у більшовицькому дусі, значна кількість годин яких виділялася на вивчення суспільно-політичних дисциплін. Навчання у вишах досить часто відбувалося за нестабільними, не завжди чітко продуманими навчальними планами, кінцевою метою яких була організація оптимальної, прискореної підготовки учителів. Нестача останніх у 20-30-х рр. у школах радянської України відчувалася дуже гостро.

Безумовно, позитивним аспектом у діяльності більшовиків, які всупереч своїм ідеологічним доктринам пом'якшили великодержавні русифікаторські

засади своєї політики, стало запровадження у вишах українізаційних процесів. Не зважаючи на певну заідеологізованість і суперечливість політики українізації, вона мала багато позитивних аспектів: студенти-педагоги навчалися рідною мовою, глибоко оволодівали нею, вивчали історію та культуру українського народу, що сприяло вихованню їх як висококультурних і національно-свідомих кадрів. Такі ж умови створювалися для навчання рідною мовою і національним меншинам. У 30-х рр., коли більшовики досягли тотального панування на всій території республіки, вони відійшли від задекларованої політики українізації, після чого намітилася чужа українцям тенденція до русифікації освіти.

У досліджуваній період з метою наближення вищої школи до виробництва відбувалася перебудова навчально-виробничої діяльності педагогічних вишів, пов'язана із поєднанням академічних занять з трудовою діяльністю молоді, що, у свою чергу, негативно позначилося на якості знань, призводило до академічної заборгованості, порушення графіка навчання, термінів складання державних екзаменів.

Відповідно до навчального плану проводилися виробничі практики (педагогічна, виробнича, політосвітня, громадсько-політична), під час яких студенти мали можливість продемонструвати свої знання і здібності. Їх суттєвим недоліком був недостатній організаційний рівень, а також хронічне недофінансування. Після завершення освітньої підготовки випускники направлялися у школи для річного стажування, під час якого вони демонстрували вміння застосовувати здобуті знання на практиці. Підсумком навчальної діяльності студентів був захист ними дипломних робіт, після чого кваліфікаційні комісії встановлювали готовність випускника працювати у школі за обраним фахом, сприймати й проводити політику більшовицької партії серед підростаючого покоління.

Важливу роль у вихованні майбутніх педагогів відігравав професорсько-викладацький склад. Вже у перші роки після приходу до влади більшовиків вони почали шукати методи протистояння опозиційній «старій професурі», а згодом й «ідеологічно не витриманим» викладачам, які, на думку представників владного

режиму, негативно впливали на студентську молодь. Їм протистояли вишівські осередки КП(б)У і ЛКСМУ, представники студкомів і профспілок, які діяли за підказкою регіональних партійних організацій. Оцінку якості роботи викладача давали не за глибиною його знань, педагогічної майстерності, а за відданість справі більшовицької партії, що звісно не могло не вплинути на студентську аудиторію, для якої викладачі були авторитетом. Власне, це був один із шляхів радянської організації молоді.

Студентство приділяло певну увагу науково-дослідній роботі, якою був охоплений незначний відсоток молоді, що працювала у складі науково-дослідних кафедр, наукових гуртків, семінарах вищого типу. Лише окремі з них брали участь у наукових конференціях, публікували свої праці.

Однією із форм масової цілеспрямованої політико-виховної роботи серед студентів була їхня політична діяльність. Для посилення контролю над суспільством і поширення впливу більшовицької партії у педагогічних навчальних закладів створювалися партійні та комсомольські осередки. Вони контролювали процес навчання і виховання ідейно підготовлених членів суспільства, здатних нести ідеї правлячої більшовицької партії у широкі маси, тобто бути провідниками політики партії. Через незначний кількісний склад комуністів і комсомольців, особливо у 1920-х рр., їх вплив на студентство підвищив був обмежений. Для теоретичного засвоєння ідей більшовизму створювалися гуртки ідеологічного спрямування, які мали підвищити політичний рівень та свідомість гуртківців, практично окреслити шляхи розповсюдження марксистсько-ленінських ідей та пропаганди серед населення. Їх навчали як працювати у робітничих клубах, сільбудах, червоних куртках, як проводити шефство над Червоною армією, селом. Серед пріоритетів у роботі ідеологічних осередків було проведення соціалістичного змагання, атеїстичної пропаганди, інтернаціональної роботи. Молодь мобілізували для участі у загальнодержавних заходах, вшануванні пам'яті «вождів», державних та партійних діячів тощо. Таким чином, у педвишах, як і загалом в державі, було встановлено політичну диктатуру більшовицької партії, яка втручалася в усі

сфери життя молоді. Утвердження монопартійної системи є однією з ключових ознак тоталітарного ладу.

Студентство, окрім навчальної та партійної діяльності, залучали і до участі у громадській роботі, в основі якої були ідеологічні настанови партії. У вишах засуджували студентів, які, ігноруючи громадську діяльність, пріоритет надавали навчанню.

Одним із завдань влади було «оволодіння» організаціями загальностудентського представництва, економічними студентськими організаціями, які на початку 1920-х рр. мали демократичне спрямування, незалежний та самодіяльний характер. Вони відстоювали навчальні, соціально-економічні й побутові інтереси студентів незалежно від їх соціального походження і політичних поглядів. З часом ключові позиції у цих організаціях, зокрема, студкомах, за підтримки адміністрації педагогічних навчальних закладів посіли студенти-комуністи.

Важливим позитивним чинником у громадському житті студентів-педагогів була їх участь у роботі профспілок, які допомагали у розв'язанні питань комплектування вишів, організації навчально-виховної роботи, поліпшення матеріального становища молоді. У середині 20-х рр. вони перетворилися на організації загальностудентського представництва. Однак, на відміну від студкомів, профспілки втратили свою самодіяльну сутність і поступово зросталися з партійними структурами, слухняно виконуючи їхні вказівки. Крім того, вони нерідко не виконували своєї пріоритетної функції із захисту прав студентів, а, навпаки, виходили з інтересів адміністрації вишів і НКО УСРР. Мали місце випадки, коли профсекції використовували силові методи впливу на студентство.

Підконтрольними і лояльними до більшовиків були добровільні громадські організації, які влада використовувала для залучення мас до соціалістичного будівництва. Більша частина роботи у місцевих осередках цих організацій лягала на плечі студентства.

Однією із складових тоталітарної системи була ідеологічна цензура всіх легальних каналів надходження інформації і монополія на засоби масової інформації. Значною мірою це стосується періодичних видань педагогічних навчальних закладів, у яких висвітлювалися господарське життя країни, відзначення державних свят, міжнародне становище, участь молодіжних організацій у пролетаризації інститутів та технікумів, громадсько-політична та навчальна робота вишів, побут та настрої студентів, їхня участь в ідеологічній роботі серед населення тощо.

Молодь активно залучали для участі у загальнодержавних ідеологічних кампаніях (мобілізації коштів, суботники, недільники, дні індустріалізації тощо). Такі методи громадської «активізації» більшістю студентів не сприймалися.

Більшовики насаджували у країні змодельовані ними швидкі і болісні соціально-економічні перетворення, у реалізації яких поряд з іншими брали участь і студенти-педагоги. Вони трудилися переважно у селах. Тут молодь, виконуючи ідеологічні настанови партії, проводила культурно-освітню роботу (читала лекції, доповіді, влаштовували екскурсії, організовувала бібліотеки, гуртки, різні свята), різні кампанії, зокрема хлібозаготівлі, допомагала селянам під час посівної і збиральницької кампаній, брала участь у процесі колективізації селянських господарств. Крім цього, педвишівська молодь шефствувала над окремими селами, робітниками місцевих підприємств, підрозділами Червоної армії.

Попри масовий характер цих кампаній, частина студентів залишалися осторонь зазначених заходів, беручи участь лише у необхідних акціях. Серед причин були перевантаженість іншими видами робіт, недостатні організаційні здібності окремих студентів, слабка робота адміністрацій навчальних закладів, профспілок, студентських організацій щодо залучення майбутніх учителів до громадського життя.

Частина опозиційно налаштованих студентів, насамперед національно свідомих, які не могли відмовитися від власних поглядів, переконань, активності, стали жертвами сталінських політичних репресій. Нерідко до кампанії чисток

вишів від «ворожих елементів» залучали громадськість, самих студентів, які свідчили проти своїх товаришів. Молодь мобілізували для участі у мітингах, на яких «викривали ворогів народу», що проходили за сфабрикованими радянськими органами гучними політичними справами. Завдяки методам ідеологічного диктату більшовикам вдалося політично «завоювати» педагогічне студентство, зробити його своєю опорою.

Опозиційність молоді викликало і її вкрай важке матеріальне становище, хоча більшовицька влада і декларувала свою постійну турботу про добробут майбутньої інтелігенції. Значною мірою це було пов'язано, особливо на початку 20-х рр., з обмеженістю державного бюджету, повоєнною економічною руїною, загальним зубожінням населення. Асигнованих державою мізерних коштів було недостатньо. Практично молодь сама змушена шукати собі засоби для виживання.

Критичною була справа із забезпеченням житлом. У першому десятилітті більшість ІНО взагалі не мали власних гуртожитків, через що частина студентів змушені були наймати квартири, що лягало додатковим фінансовим тягарем. Умови проживання у гуртожитках досить часто були незадовільними: антисанітарія, переповненість у кімнатах, мізерність або взагалі відсутність необхідних меблів. Житлові умови почали покращуватися лише у 30-ті рр. Це ж стосується і навчальної бази педагогічних навчальних закладів.

Мізерними були державні стипендії, яких не вистачало навіть на придбання найнеобхіднішого. Стипендії надавалися не на основі академічної успішності, а на засадах принципу соціального походження студента. Першочергово ними забезпечувалися комуністи, випускники робітфаків, робітничо-селянський прошарок молоді. Поодинокі студенти отримували господарські, місцеві, інші стипендії, розмір яких був значно вищим у порівнянні з державними. Студенти педагогічних вишів мали краще стипендіальне забезпечення. Водночас, у цих закладах для збільшення кількості стипендіатів проводилося подрібнення цілих стипендій.

У 20-х – на початку 1930-х рр. більшовики запровадили плату за навчання, яку стягували з усіх соціальних категорій населення, у т.ч. робітників і селян, що

відчутно вдарило по їх бюджету. Частина з них надали пільги по сплаті. Щоб вижити, студенти-нестипендіати змушені були шукати заробітку і заробляти гроші на проживання, проплату за навчання, часто пропускаючи заняття. Таке тяжке становище не додавало їм оптимізму і впевненості у правильному виборі професії, сіяло у їхньому середовищі настрої зневіри і апатії. Окрім того, їх змушували обробляти земельні ділянки навчальних закладів, що нерідко спричиняло ще більшу опозиційність серед молоді.

Складно було забезпечити студентів нормальним харчуванням. При навчальних закладах, виробничих колективах, гуртожитках функціонували їдальні, які обслуговували, насамперед, студентів-стипендіатів. Їх раціон був мізерним, що призводило до напівголодного існування хлопців і дівчат. Дещо покращилося становище із харчуванням, коли їдальні під свою опіку взяли комітети поліпшення побуту студентів. Тут вартість обслуговування була значно нижчою за їх реальну собівартість, студенти-нестипендіати харчувалися безкоштовно. Після ліквідації КППС проблема «поїсти» знову ускладнилася. Молодь гостро відчула катастрофічні наслідки голодоморів 1921-1923 рр. і особливо 1932-1933 рр. Тисячі студентів від недоїдання захворіли чи померли, були на межі життя і смерті.

У міжвоєнний період поряд із недостатнім забезпеченням продуктами, бракувало також взуття і одягу, товарів широкого вжитку, державне постачання яких було вкрай недостатнім. За таких умов стимулювати навчальну працю студентства було справою вельми складною.

Відсутність належної турботи про майбутніх педагогів, погане харчування, забезпечення гуртожитками, недостатній рівень фінансової допомоги, труднощі у придбанні необхідних засобів навчання (підручників та інших речей) призвели до великого відсіву молоді, що викликало загрозу підготовки кадрів для шкіл республіки. Звідси, незважаючи на декларативні заяви влади про важливу роль студентів – майбутніх учителів у державному будівництві, їй так і не вдалося задовольнити на належному рівні їхні матеріальні проблеми.

Злиденні умови життя молоді педвишів негативно позначилися на стані їхнього здоров'я. Медичну допомогу їм надавали у студентських поліклініках і амбулаторіях. Застосовувалося санаторно-курортне лікування. Утім в цілому державна допомога щодо покращення стану здоров'я студентства була недостатньою. Тому, не отримавши реальної допомоги від держави, а також місцевих органів влади, студентські організації своїми силами змушені були організовувати будинки відпочинку для своїх членів.

Важливе значення для поліпшення умов життя та праці молоді мала діяльність студентських економічних організацій – КППС, кас взаємодопомоги, земляцтв, споживчих кооперативів, які діяли досить ефективно, використовуючи, як фінансову та моральну підтримку з боку держави, так і власні економічні можливості. Вони намагалися вирішити найболючіші питання студентського життя – забезпечення гуртожитками, харчуванням, одягом, пральнями, перукарнями, лазнями, організацію лікування, надання пільгових квитків тощо. Ці організації намагалися більш-менш задовольнити необхідні мінімальні економічні та побутові умови життя студентства, дати їм змогу завершити навчання.

Через важкі матеріальні умови життя досить одноманітним було дозвілля молоді, чільне місце в якому займала гурткова робота. Студенти-педагоги працювали у складі літературних та мистецьких (драматичних, хорових, музичних і художніх) гуртків, де мали можливість проявити себе як творчі особистості. Крім того, організовували студентські тематичні вечори, вечірки, культпоходи у кіно і театри, квитки у які розподіляли за пільговими цінами.

Життя українських студентів-педагогів 1920-1930-х рр., паліативне чи більш-менш комплексне вирішення їх складних проблем містить низку корисних уроків для розв'язання питань сучасного студентства, вироблення і проведення ефективної молодіжної політики в незалежній Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Неопубліковані джерела

1. Центральний державний архів вищих органів влади і

управління України, м. Київ

Ф. 2. Кабінет Міністрів України. 1918-1999 рр.

Оп. 2.

1. Спр. 461. Листування з Наркомосом УРСР і центральними установами України про поширення сітки учбових закладів, їх фінансування та по інших питаннях. 11 вересня 1922 р. – 17 грудня 1923 р., 358 арк.

Ф. 166. Міністерство освіти України. 1917-2000 рр.

Оп. 2.

2. Спр. 7. Декрети, постанови, циркуляри ВУЦВК і Раднаркому УСРР надіслані до відома. Звіт Наркомосу УСРР про його роботу за 1920 р. 13 січня – 24 грудня 1921 р., 230 арк.
3. Спр. 8. Декрети та постанови Раднаркому УСРР надіслані до відома, в 2-х томах. Т. I. 4 січня – 30 липня 1921 р., 363 арк.
4. Спр. 9. Декрети та постанови Раднаркому УСРР надіслані до відома, в 2-х томах. Т. II. 2 серпня – 16 грудня 1921 р., 418 арк.
5. Спр. 18. Протоколи засідань Головпрофосу України. 23 квітня – 30 грудня 1921 р., 124 арк.
6. Спр. 20. Протоколи засідань Великої і Малої колегій Головпрофосу України №63-76 за 1921 р. 3-31 травня 1921 р., 17 арк.
7. Спр. 21. Протоколи засідань Великої і Малої колегій Головпрофосу України №77-89 за 1921 р. 3-29 червня 1921 р., 17 арк.
8. Спр. 26. Звіти Наркомосу УСРР про стан освіти і культурно-масової роботи на Україні. Листування з Всеукраїнською Академією наук з фінансових питань. Статистичні відомості про склад учнів та викладачів учбових закладів Запорізької, Катеринославської та Чернігівської губерній. 1 січня – травень 1921 р., 64 арк.

9. Спр. 233. Протоколи засідань Колегії Головпрофосу за 1921 р. (оригінали) в IV томах (Т. 1). Список співробітників Головпрофосу на серпень 1921 р. 2-30 серпня 1921 р., 20 арк.
10. Спр. 235. Протоколи засідань Колегії Головпрофосу УСРР за 1921 р. Оригінали. 3-29 жовтня 1921 р., 12 арк.
11. Спр. 236. Протоколи засідань Колегії Головпрофосу УСРР за 1921 р. Оригінали. 1 вересня – 30 листопада 1921 р., 24 арк.
12. Спр. 240. Накази та протоколи засідань колегії Головпрофосу. 15 лютого – 26 грудня 1921 р., 78 арк.
13. Спр. 250. Матеріали про роботу Катеринославських інститутів народної освіти і теоретичних наук за 1920-21 учбовий рік (звіти, кошториси, учбові плани, штатні розклади). Списки професорів, доцентів, викладачів, асистентів, студентів та службовців Катеринославського інституту народної освіти на березень-грудень 1921 р. 15 січня – 21 грудня 1921 р., 150 арк.
14. Спр. 272. Звіт про роботу Подільського відділу народної освіти за 1920-1921 рр. і матеріали до нього. 5 серпня – 9 грудня 1921 р., 125 арк.
15. Спр. 273. Звіт Полтавського відділу народної освіти про його роботу за 1920-1921 рр. і матеріали до нього. Березень 1921 р. – лютий 1922 р., 162 арк.
16. Спр. 281. Матеріали про стан підготовки працівників народної освіти на Україні (декрети, положення, статuti, протоколи, інструкції, тези доповіді, статистичні відомості). Списки губерній України на 1921 р. Липень-серпень 1921 р., 236 арк.
17. Спр. 285. Матеріали про стан і роботу педагогічних учбових закладів Катеринославської губернії (звіти, доповіді, протоколи, статистичні відомості, кошториси), списки викладачів. 1921 р., 134 арк.
18. Спр. 286. Матеріали про роботу Вищого інституту народної освіти ім. Драгоманова, медшкіл та педкурсів Київської губернії (звіти, доповіді, протоколи, доповідні записки, статистичні відомості, учбові плани, огляди, списки викладачів). 25 липня 1921 р., 93 арк.

- 19.Спр. 287. Протоколи загальних зборів студентів Вищого інституту народної освіти ім. Драгоманова в Києві про підсумки академічної та учбово-виховної роботи за 1921/22 р. та листи відповідальних працівників Київського губвідділу народної освіти про матеріальне становище київських робітників освіти, моральний настрій, стан освіти. 18 лютого 1921 р. – 10 липня 1922 р., 65 арк.
- 20.Спр. 291. Звіт Житомирського інституту народної освіти за липень 1920 – червень 1921 рр. і матеріали до нього. Автобіографії викладачів цього інституту. 22 січня 1921 р., 105 арк.
- 21.Спр. 292. Звіт Златопільського інституту народної освіти про роботу за вересень-листопад та загальні відомості Черкаського інституту народної освіти за липень-серпень 1921 р. 5 грудня 1921 р. – 2 січня 1922 р., 57 арк.
- 22.Спр. 293. Звіт Одеського інституту народної освіти за червень 1920 р. – листопад 1920 р. і матеріали до нього. Загальні відомості про педагогічні учбові заклади Одеської губернії. 10 лютого – 8 грудня 1921 р., 76 арк.
- 23.Спр. 820. Особистий лист політкомісара Полтавського інституту народної освіти Народному комісару освіти для проведення культурних вечорів, дискусій, матеріальне становище студентів інституту. 9 травня 1922 р., 1 арк.
- 24.Спр. 830. Звіт Укрголовпрофосу про стан професійної освіти на Україні на 1 квітня 1922 р. та матеріали до нього. 25 серпня 1922 р., 23 арк.
- 25.Спр. 843. Матеріали про стан народної освіти в Волинській губернії за 1922 р. (протоколи, циркуляри, інструкції, звіти, відомості, схеми). 28 лютого 1922 р. – 2 лютого 1923 р., 94 арк.
- 26.Спр. 848. Місячні звіти про роботу Подільського губвідділу народної освіти за січень-жовтень 1922 р. Січень 1922 р. – 6 січня 1923 р., 119 арк.
- 27.Спр. 976. Постанови ВУЦВК і РНК УСРР про охорону архівів, листування з Наркомпраці УСРР, губпрофосами, учбовими закладами про участь студентів в кампаніях по організації допомоги голодуючим, порядок видачі посвідчень про закінчення вузів, надання студентам пільг для проїзду по залізницях. Списки

студентів учбових закладів, що одержували продуктові посилки від «Джойнт».
2 грудня 1922 р. – 20 грудня 1923 р., 359 арк.

- 28.Спр. 1000. Матеріали про роботу Головпрофосвіти (протоколи колегії, правила прийому у вузи, звіти та доповідні записки про роботу вузів Подільської, Чернігівської та Київської губерній). Списки учбових закладів. 22 травня 1922 р. – 30 червня 1923 р., 227 арк.
- 29.Спр. 1017. Матеріали про діяльність Подільського губпрофосу за 1922 р. і I півріччя 1923 р. (протоколи, циркуляри, плани, звіти, відомості, доповіді). 27 лютого 1922 р. – 10 жовтня 1923 р., 173 арк.
- 30.Спр. 1050. Матеріали про стан та учбово-виховну роботу Вінницького інституту народної освіти (звіти, анкетні відомості, зведення, учбові плани, програми, списки лекторів, студентів). 5 грудня 1922 р. – 24 жовтня 1923 р. 119 арк.
- 31.Спр. 1055. Звіт і анкетні відомості про стан і учбово-виховну роботу Глухівського інституту народної освіти Чернігівської губернії за 1922/1923 навчальний рік та зведення про прийом і перереєстрацію цього інституту в 1923/1924 навчальному році. Списки студентів-випускників Чернігівського інституту народної освіти за 1921 р. 12 січня 1922 р. – 8 березня 1924 р., 77 арк.
- 32.Спр. 1057. Матеріали про стан учбово-виховної роботи Житомирського інституту народної освіти за 1922/23, 1923/24 навчальні роки (протоколи, звіти, анкетні відомості, зведення, учбові програми, доповідні записки, списки дипломних робіт, лекторів). 16 вересня 1922 р. – 10 жовтня 1924 р., 178 арк.
- 33.Спр. 1063. Матеріали про стан учбово-виховної роботи вищих учбових закладів м. Кам'янець-Подільського в 1921/1922 – 1923/1924 н. роках (звіти, плани, доповіді, відомості). 8 серпня 1922 р. – 26 червня 1924 р., 276 арк.
- 34.Спр. 1077. Матеріали про учбово-виховну роботу Київського інституту народної освіти та робфаку при ньому за 1921/22 – 1923/24 навчальні роки (протоколи, звіти, плани, програми, відомості, анкети викладачів та студентів робфаку). 1 жовтня 1922 р. – 1 жовтня 1924 р., 401 арк.

- 35.Спр. 1101. Матеріали про учбово-виховну роботу Ніжинського інституту народної освіти і робфаку при ньому (протоколи, звіти, плани, програми, списки викладачів і студентів). 28 листопада 1922 р. – 13 жовтня 1924 р., 163 арк.
- 36.Спр. 1123. Матеріали про стан та учбово-виховну роботу Полтавського інституту народної освіти за 1921/22 – 23/24 навчальні роки (звіти, доповіді, анкетні відомості, зведення, плани). 17 листопада 1922 р. – 10 листопада 1924 р., 143 арк.
- 37.Спр. 1145. Матеріали про стан та учбово-виховну роботу Херсонського інституту народної освіти за 1921/22 – 23/24 навчальні роки (звіти, плани, кошториси, зведення, відомості, списки майна, списки студентів). 31 жовтня 1922 р. – 30 вересня 1924 р., 219 арк.
- 38.Спр. 1149. Матеріали про учбово-виховну роботу Чернігівського інституту народної освіти за 1921/22 – 23/24 навчальні роки (протоколи, звіти, відомості, списки). 23 грудня 1922 р. – 21 липня 1924 р., 200 арк.
- 39.Спр. 1573. Анкети для перереєстрації, списки виселених та заяви студентів вищих і середніх учбових закладів про надання стипендії, звільнення від оплати за навчання, поновлення в справах студентів. 20 жовтня 1922 р. – 22 червня 1923 р., 487 арк.

Оп. 3.

40. Спр. 61. Доповідь про роботу Подільського губвідділу народної освіти та листування з ним про командировки, переміщення на посадах співробітників, відстрочку від призову до Червоної Армії, звільнення шкільних приміщень, зайнятих не за призначенням. 10 січня – 10 грудня 1923 р., 128 арк.
- 41.Спр. 99. Звіти про роботу Подільського губвідділу народної освіти та стан освітньої справи по губернії за 1922/23 р. Резолюції І губнаради участкових інспекторів і повітових інспекторів соцвиху і профосу Донбасу. 3 березня – 2 листопада 1923 р., 68 арк.
- 42.Спр. 252. Матеріали про стан і роботу учбових закладів і курсів Подільського та Катеринославського губвідділів профосвіти (річні звіти, програми і плани

навчання, кошториси та пояснюючі записки до них, відомості про штати, вимогові відомості на зарплату, анкети співробітників та листування з цих питань. 14 лютого – 26 вересня 1923 р., 388 арк.

- 43.Спр. 291. Матеріали про роботу Катеринославського інституту народної освіти та робітфаку при ньому (звіти, анкета загальних відомостей, статистичні відомості про перереєстрацію студентів та ін.). 3 вересня 1923 р. – 25 листопада 1924 р., 132 арк.
- 44.Спр. 315. Справи по розгляду протесту Наркомпросу УРСР на проект постанови ВУЦВК і Раднаркому УРСР «Про екстернів і вільних слухачів вищих учбових закладів УРСР». 8 жовтня – 13 грудня 1924 р., 19 арк.
- 45.Спр. 337. Матеріали про роботу Миколаївського інституту народної освіти (звіти, протоколи, статистичні відомості про результати перереєстрації студентів та ін.). 14 квітня 1923 р. – 26 серпня 1924 р., 63 арк.
- 46.Спр. 349. Матеріали про роботу Одеського інституту народної освіти та робфаку при ньому (протоколи, звіти про прийом, відомості про склад студентів. Списки студентів та викладачів та ін.). 29 жовтня 1923 р. – 4 лютого 1924 р., 203 арк.
- 47.Спр. 384. Матеріали про роботу Харківського інституту народної освіти (звіти, статистичні відомості про склад студентів, анкети студентів та ін.). 28 червня 1923 р. – 24 жовтня 1924 р., 90 арк.

Оп. 4.

48. Спр. 619. Протоколи засідань Колегії та методкому Укрголовпрофосу, обіжники Укрголовпрофосу та листування з губпрофосами про роботу інститутів народної освіти та стан педагогічної освіти. Доповідь про роботу, списки викладачів та студентів Вінницького інституту народної освіти. Списки завідуючих педкурсами України. 2 січня – 28 грудня 1924 р., 387 арк.
- 49.Спр. 621. Положення про організації пролетарського студентства в вищій школі та Комітету поліпшення побуту студентства вузів, робітфаків та технікумів. Протоколи засідань методологічної наради вузів соціально-економічної вертикалі. Інструкції по проведенню соціально-академічної

перевірки студентів вузів та робітфаків. Доповідь Наркомосу УСРР «Рік українізації в шкільній справі». 18 травня – 4 серпня 1924 р., 78 арк.

50.Спр. 628. Протоколи засідань бюро, робочі плани, звіти, доповіді та інші матеріали Донецького інституту народної освіти. 4 січня – 30 грудня 1924 р., 162 арк.

51.Спр. 629. Бюлетені та звіти Житомирського інституту народної освіти і листування з ним про складання учбових програм та перевод студентів. Звіт про роботу Житомирських 3-х річних Вищих українських педкурсів за 1923-1924 навчальний рік. 7 лютого – 30 грудня 1924 р., 48 арк.

52.Спр. 630. «Вісти» (щотижнева стінна інформаційна газета Кам'янець-Подільського інституту народної освіти та листування з ним про прийом викладачів, відвідування студентами лекцій та фінансування інституту). 11 січня – 30 грудня 1924 р., 97 арк.

53.Спр. 633.Протоколи засідань бюро, звіти, доповідні записки педперсоналу та інші матеріали Катеринославського інституту народної освіти. 11 січня – 11 грудня 1924 р., 221 арк.

54.Спр. 634. Резолюція Київського бюро губкома КП(б)У від 2.08.1924 р. по доповіді про Київський інститут народної освіти і звіти про роботу та бюлетені інституту. 30 грудня 1924 р., 103 арк.

55.Спр. 636. Пояснююча записка до учбового плану, звіти та доповідні записки про роботу Ніжинського інституту народної освіти. 19 січня – 14 грудня 1924 р., 47 арк.

56.Спр. 638. Протоколи засідань методологічної комісії, учбові програми та плани, звіти і списки викладачів Миколаївського інституту народної освіти. 14 січня – 29 грудня 1924 р., 23 арк.

57.Спр. 646. Звіт про роботу установ педагогічної освіти Подільської губернії за 1923/24 навчальний рік. Листування з Подільським губпрофосом про роботу педагогічних учбових закладів. 15 січня – 23 грудня 1924 р., 58 арк.

Оп. 5.

- 58.Спр. 167. Річні звіти Херсонського ім. Н. К. Крупської та Чернігівського інститутів народної освіти про їх стан та учбово-виховну роботу за 1925/26 і 1926/27 навчальні роки та матеріали до звітів. 24 листопада 1926 р. – 17 грудня 1927 р., 77 арк.
- 59.Спр. 258. Статистичні відомості про стан та розподіл студентів вузів і технікумів України на початок 1925/26 учбового року. 1925-1926 рр., 148 арк.
- 60.Спр. 263. Річні звіти педагогічних технікумів України про їх роботу за 1924/25 – 1925/26 – 1926/27 учб. роки. Вересень 1925 р. – листопад 1927 р., 381 арк.
- 61.Спр. 264. Річні звіти педагогічних технікумів України про їх роботу за 1924/25 – 1925/26 – 1926/27 учб. роки. Жовтень 1925 р. – грудень 1927 р., 268 арк.
- 62.Спр. 289. Річні звіти інститутів народної освіти за 1924/25, 1925/26, 1926/27 навчальні роки та матеріали до них (протоколи, списки викладачів тощо). 11 січня 1925 р. – грудень 1927 р., 711 арк.
- 63.Спр. 301. Звіти про роботу Одеського інституту народної освіти за 1924-1925 рр. Б.д., 83 арк.
- 64.Спр. 304. Річні звіти Полтавського, Проскурівського та Добровеличківського педтехнікумів про їх роботу за 1924/25, 1925/26, 1926/27 учб. роки. 2 грудня 1925 р. – 27 травня 1927 р., 80 арк.
- 65.Спр. 566. Матеріали про стан та роботу інститутів народної освіти (постанови, положення, протоколи, доповіді, учбові програми, плани, статистичні відомості), в 3-х томах. Т. 1. 2 січня – 16 червня 1925 р., 896 арк.
- 66.Спр. 567. Матеріали про стан та роботу інститутів народної освіти (протоколи, звіти, доповіді, доповідні записки, учбові плани, програми, кошториси). Т. II. 12 червня – 22 жовтня 1925 р., 1114 арк.
- 67.Спр. 568. Матеріали про стан та роботу інститутів народної освіти України (протоколи, звіти, доповіді, доповідні записки, учбові плани, програми, кошториси). Т. 3. 24 жовтня – 29 грудня 1925 р., 674 арк.
- 68.Спр. 573. Звіти інспектора педосвіти Наркомосу УСРР про стан та роботу обстежених ним педагогічних технікумів Київської та Полтавської губерній. 1925 – лютий 1926 р., 144 арк.

69.Спр. 628. Положення та інструкції ВЦРПС про організацію пролетарського студентства. Правила переводу, відновлення в правах і відпустках студентів, про діловодство і архіви Наркомосу УСРР, відомості про студентів-стипендіатів та постанови урядових установ з цього приводу. Інструкція Наркомосу УСРР про плату за навчання в профшколах. Список політемігрантів, командированих до вузів України і зарахованих на стипендію. Список округ, районів по новому адміністративно-територіальному поділі УСРР. 28 вересня 1925 р. – 22 лютого 1926 р., 145 арк.

Оп. 6.

70. Спр. 167. Річні звіти Херсонського імені Н. К. Крупської та Чернігівського інститутів народної освіти про їх стан і учбово-виховну роботу за 1925/26 і 1926/27 навч. роки та матеріали до звітів. 24 листопада 1926 р. – 17 грудня 1927 р., 45 арк.

71.Спр. 168. Річні звіти Одеського інституту народної освіти про його стан та учбово-виховну роботу за 1926/27 навч. рік. 1926 р., 26 арк.

72.Спр. 169. Річний звіт Полтавського інституту народної освіти про його стан та учбово-виховну роботу за 1926-1927 навчальний рік. 15 листопада 1927 р., 13 арк.

73.Спр. 170. Річний звіт Харківського інституту народної освіти про його стан та учбово-виховну роботу за 1926/27 навчальний рік. 4 січня 1928 р., 29 арк.

74.Спр. 205. Річні звіти педагогічних технікумів про їх стан та учбово-виховну роботу за 1924/25, 1925/26 і 1926/27 навчальні роки і матеріали до них. 18 листопада 1925 р. – листопад 1927 р., 340 арк.

75.Спр. 206. Річні звіти педагогічних технікумів про їх стан та учбово-виховну роботу за 1924/25, 1925/26 і 1926/27 навчальні роки і матеріали до них. Листопад 1926 р. – листопад 1927 р., 264 арк.

76.Спр. 207. Річні звіти педагогічних технікумів про їх стан та учбово-виховну роботу за 1924/25, 1925/26 і 1926/27 навчальні роки і матеріали до них. Жовтень 1926 р. – листопад 1927 р., 311 арк.

- 77.Спр. 415. Листування з педагогічними технікумами і курсами Київської губернії про перейменування Київського педтехнікуму ім. Пірогова в технікум ім. Крупської, асигнування коштів, відкриття кредитів, надання звітів про роботу, затвердження штатів технікумів на 1925-1926 навч. рік. 28 грудня 1925 р. – 6 лютого 1925 р., 75 арк.
- 78.Спр. 416. Протоколи засідань комітету Тульчинського педтехнікуму та операційний план роботи технікуму на 1925/26 операційний рік. Листування з Гайсинським, Могилів-Подільським, Проскурівським та Тульчинським педтехнікумами про асигнування коштів в їх розпорядження та відкриття кредитів. 14 грудня 1925 р. – 5 лютого 1926 р., 54 арк.
- 79.Спр. 420. Протоколи засідань Корсунського педтехнікуму імені Т. Г. Шевченка. 1 вересня – 23 вересня 1926 р., 9 арк.
- 80.Спр. 4688. Протоколи засідань правління Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. 9 червня 1926 р. – 2 квітня 1930 р., 8 арк.
- 81.Спр. 4691. Навчальний план факультету соціального виховання Кам'янець-Подільського інституту народної освіти та переходовий навчальний план II курсу інституту на 1929/1930 рік. Протокол об'єднаного засідання Президії Кам'янецького окрвиконкому та Кам'янецької міськради від 31 травня 1928 р. по обговоренню доповіді про роботу Кам'янець-Подільського інституту народної освіти, листування з інститутом про складання планів, програм, відкриття педтехнікуму та розподіл учбових годин. 7 березня 1927 р. – 8 квітня 1930 р., 32 арк.
- 82.Спр. 4696. Листування з Кам'янець-Подільським інститутом народної освіти про порядок переводу студентів на наступний курс, здачу зачетів екстерном та призначення стипендії. 17 липня 1926 р. – 29 вересня 1930 р., 49 арк.
- Оп. 7.**
- 83.Спр. 9. Річні звіти інститутів народної освіти України про їх роботу за 1925/26 учбовий рік. 19 листопада 1926 р. – 1 листопада 1927 р., 324 арк.

- 84.Спр. 283. Статистичні відомості про студентів педтехнікумів України, які закінчили їх в 1923/24 – 1926/27 р. Списки студентів. Липень-серпень 1928 р., 129 арк.
85. Спр. 302. Звіти сільськогосподарських, педагогічних технікумів та інститутів України про прийом учнів у 1927/28 р. 1927 р., 265 арк
86. Спр. 328. Список вузів та технікумів на 1927-28 р. 1927 р., 33 арк.
87. Спр. 400. Річний звіт Чернігівського інституту народної освіти про його роботу за 1926/27 р. 1927 р., 58 арк.
88. Спр. 518. Загальні статистичні відомості про студентів, які закінчують педтехнікуми України у 1927/28 році. 1927 р., 59 арк.

Оп. 8.

- 89.Спр. 179. Річний звіт Дніпропетровського інституту народної освіти за 1927/28 учбовий рік. 7 грудня 1928 р., 41 арк.
90. Спр. 398. Загальні відомості про стан вузів і технікумів педагогічної освіти по Україні за 1927/28 уч. рік та характеристики директорів їх. Списки студентів цих вузів. 1928 р., 137 арк.
91. Спр. 399. Статистичні відомості про прийом до вишів і технікумів педагогічної освіти по Україні за 1927-28 і 1928/29 учбові роки. 22 лютого 1928 р. – 11 грудня 1929 р., 197 арк.
92. Спр. 404. Звіти інспекторів Управління профосвіти для обстеження стану роботи Кам'янець-Подільського інституту народної освіти, Вінницького, Могилів-Подільського, Проскурівського і Тульчинського педтехнікумів за 1927/28 р. 9 січня – 25 лютого 1929 р., 48 арк.

Оп. 9.

- 93.Спр. 306. Відомості про політико-виховну роботу в педагогічних вузах і технікумах УРСР. 28 листопада – 14 грудня 1929 р., 41 арк.
- 94.Спр. 742. Матеріали про забезпечення студентів житловими приміщеннями (протоколи, постанови, виписки з протоколів, положення, листування). 31 липня 1929 р. – 30 серпня 1930 р., 177 арк.

95. Спр. 787. Протоколи нарад, що відбулися у заступника Наркомосвіти УСРР. Степограма-відчит наради з питань роботи Київського польського технікуму. 19 січня – 21 грудня 1930 р., 36 арк.
96. Спр. 999. Протокол наради Київського польського педтехнікуму від 21 грудня 1930 р. та звіт технікуму про його роботу за 1929/30 рік. 21 грудня 1930 р., 9 арк.
97. Спр. 1729. Накази Вінницького інституту соціального виховання та матеріали до них. 6 грудня 1930 р. – 11 листопада 1931 р., 104 арк.
98. Спр. 1783. Матеріали про остеження педагогічних технікумів України (протоколи, акти, доповіді, доповідні записки, стенограми засідань). 28 жовтня 1930 р. – 30 травня 1931 р., 129 арк.
99. Спр. 1794. Листування з Бердичівським інститутом соціального виховання про проведення практики студентів, розробку, затвердження навчальних планів, програм та осінній набір студентів до інституту. 15 жовтня 1930 р. – 25 липня 1932 р., 110 арк.
100. Спр. 1796. Матеріали про стан та роботу Житомирського єврейського педагогічного технікуму (плани, відомості, інформації, листування та ін). 1 грудня 1930 р. – 6 лютого 1933 р., 103 арк.
101. Спр. 1797. Матеріали про стан та роботу Кам'янець-Подільського інституту соціального виховання (довідні записки, плани, відомості, листування, список закінчивших 3-х місячні педкурси). 21 грудня 1930 р. – 22 грудня 1932 р., 135 арк.
102. Спр. 1799. Матеріали про роботу Сумського інституту соцвиху (протоколи, звіти, учбові плани, доповіді, доповідні записки, статистичні відомості, листування). 2 листопада 1930 р. – 8 грудня 1932 р., 115 арк.
103. Спр. 1800. Листування з Уманським інститутом соціального виховання про організацію і проведення виробничої та педагогічної практики студентів, забезпечення останніх стипендіями, прийом студентів, виділення приміщень під гуртожиток та організацію лабораторій та кабінетів. 14 грудня 1930 р. – 1 листопада 1933 р., 140 арк.

104. Спр. 1801. Матеріали про роботу Херсонського інституту соціального виховання (постанови, накази, протоколи, доповіді, звіти, доповідні записки, статистичні відомості, листування). Список викладачів Херсонського інституту соціального виховання на 1930/31 рік. 17 листопада 1930 р. – 31 грудня 1932 р., 215 арк.
105. Спр. 1804. Матеріали про стан і діяльність Харківського інституту соціального виховання (протоколи, виписки з протоколів, доповідні записки, плани, висновки). 30 грудня 1930 р. – 15 листопада 1932 р., 103 арк.
106. Спр. 1819. Список педагогічних інститутів України на 1929/30 рр. та контингент студентів педвузів і технікумів України на 1930/31 рік. 1930 р., 19 арк.

Оп. 10.

107. Спр. 798. Звіти Первомайського і Одеського єврейського педтехнікумів про їх роботу за 1931/32 навчальні роки та листування з Вінницьким педтехнікумом про проведення педпрактики студентів. 30 жовтня 1931 р. – 11 серпня 1932 р., 39 арк.
108. Спр. 799. Звіт, доповідна записка, відомості та листування з Артемівським інститутом соціального виховання про набір студентів, проведення виробничої і педагогічної практики, розподіл студентів-практикантів, забезпечення гуртожитками і учбовими приміщеннями та професорсько-викладацький склад інституту. 13 січня 1931 р. – 25 грудня 1932 р., 80 арк.
109. Спр. 807. Матеріали про стан та роботу Київського інституту соціального виховання (протоколи, резолюції, накази, звіти, доповідні записки, відомості, плани, списки викладачів і звільнених студентів та ін.). 1 січня 1931 р. – 10 червня 1932 р., 221 арк.
110. Спр. 809. Матеріали про стан та роботу Польського інституту соцвиху в м. Києві (проект постанови Наркомосу про організацію при інституті факультету профосвіти, доповідні записки, відомості, кошторис, листування та ін.). 1 червня 1931 р. – 8 грудня 1932 р., 144 арк.

111. Спр. 814. Матеріали про стан та роботу Маріупольського грецького педтехнікуму (протоколи, доповідні записки, плани, акти, висновки). 18 березня 1931 р. – 1 грудня 1932 р., 126 арк.
112. Спр. 825. Матеріали про стан та роботу Преславського болгарського педтехнікуму (звіт, доповідна записка, відомості та інше). 11 січня 1931 р. – грудень 1932 р., 155 арк.
113. Спр. 859. Листування з Західно-Сибірським краєвим відділом народної освіти про командировку вчителів, закінчивших Малинський педтехнікум для роботи в Сибіру. Грудень 1931 р., 13 арк.
114. Спр. 908. Відомості педагогічних учбових закладів про наявність студентів інших національностей, розподіл студентів-випускників на роботу, стан підготовки педагогічних кадрів та забезпечення нацменрайонів вчителями. 2 вересня 1931 р. – 20 січня 1932 р., 149 арк.
115. Спр. 909. Відомості інститутів України про контингенти студентів інститутів і робітфаків за станом на 1. IX – 1.X. 1931 р. Серпень-жовтень 1931 р., 145 арк.
116. Спр. 1120. Листування з Київським інститутом соціального виховання про стан учбової роботи, реорганізацію інституту в педагогічний інститут та забезпечення його приміщеннями. 27 липня 1932 р. – 14 жовтня 1933 р., 104 арк.
117. Спр. 1485. Звіти інститутів соціального виховання УСРР про стан учбової роботи за 1931-1932 навчальний рік та підготовку до 1932-1933 навчального року. 22 червня – 28 жовтня 1932 р., 50 арк.
118. Спр. 1488. Звіти й відомості інститутів соціального виховання про їх стан та роботу за 1931-32 навч. рік. Б.д., 403 арк.
119. Спр. 1489. Квартальні звіти, доповідні записки та інформаційні листи педагогічних технікумів України про хід учбової роботи. 4 листопада 1932 р. – 10 квітня 1933 р., 72 арк.
120. Спр. 1490. Звіти педтехнікумів Київської області про їх роботу за 1931/32 учбовий рік. 1932 р., 53 арк.

121. Спр. 1495. Звіти Вінницького єврейського, Кам'янець-Подільського та Проскурівського педагогічного технікумів про стан учбової роботи за 1931-1932 навчальні роки та матеріали до них. 1 серпня – 23 серпня 1932 р., 81 арк.
122. Спр. 1498. Відомості й доповідні записки Бердичівського інституту соціального виховання про стан учбової роботи в інституті на 1 січня 1933 р. та листування з цим інститутом про підготовку до нового навчального року. 16 серпня 1932 р. – 27 вересня 1933 р., 24 арк.
123. Спр. 1499. Відомості й доповідні записки Вінницького інституту соціального виховання та 1 січня 1933 р. та листування з цим інститутом про забезпечення студентів гуртожитками, видачу свідоцтв студентам-випускникам. 4 вересня 1932 р. – 11 вересня 1933 р., 26 арк.
124. Спр. 1521. Інформаційні листи педагогічних технікумів Вінницької області про стан учбової роботи в технікумах та участь у всесоюзному соціалістичному змаганні вищих і середніх учбових закладів. 9 грудня 1932 р. – 23 березня 1933 р., 30 арк.
125. Спр. 1528. Матеріали про стан та учбову роботу Київського педагогічного інституту професійної освіти за 1931/32 навчальний рік (звіти, кошториси, доповідні записки, відомості, листування). 7 січня – 26 грудня 1932 р., 97 арк.
126. Спр. 1529. Матеріали про стан та учбову роботу Польського інституту соціального виховання (постанови, доповіді, доповідні записки, листування). 5 березня 1932 р. – 12 квітня 1933 р., 44 арк.
127. Спр. 1546. Матеріали про участь вищих і середніх учбових закладів системи Наркомосу УРСР у всесоюзному соціалістичному змаганні між вищими і середніми учбовими закладами (протоколи, виписки з протоколів, зведення, умови, зобов'язання, рапорти, листування). 31 жовтня 1932 р. – 23 травня 1933 р., 175 арк.
128. Спр. 1555. Матеріали про підготовку інститутів соціального виховання та педтехнікумів до нового 1932-1933 учбового року (постанови, циркуляри, інструкції, плани, відомості). 10 липня – 17 грудня 1932 р., 51 арк.

129. Спр. 1558. Відомості інститутів соціального виховання і педтехнікумів України про участь студентів в політичних і народногосподарських кампаніях в 1931-1932 навчальному році. 8 вересня – 16 жовтня 1932 р., 75 арк.

Оп. 11.

130. Спр. 148. Звіти інститутів соцвиху України про їх роботу за 1932-1933 учбовий рік. 29 квітня – 13 серпня 1933 р., 262 арк.

131. Спр. 149. Інформаційні листи, звіти інститутів і технікумів соціального виховання України про їх роботу у 1932/33 учбовому році. 13 січня – 20 травня 1933 р., 181 арк.

132. Спр. 150. Інформаційні листи інститутів соціального виховання до Наркомпросу УРСР про підсумки першого семестру. 19 лютого – 22 листопада 1933 р., 209 арк.

133. Спр. 326. Звіти педтехнікумів України про їх стан та роботу за 1932/33 учбовий рік. Списки викладачів Маріупольського педтехнікуму на 15 травня 1933 р., Харківського, Хортицького педтехнікумів на квітень 1933 р. 7-29 травня 1933 р., 94 арк.

134. Спр. 329. Листування з учбовими закладами, обласними відділами народної освіти України про хід підготовки до нового навчального року в педвузах і технікумах. 16 липня – 27 вересня 1933 р., 118 арк.

135. Спр. 330. Листування з педагогічними технікумами України про стан роботи технікумів, проходження студентами виробничої практики, поновлення в правах студентів. 11 січня – 25 серпня 1933 р., 88 арк.

136. Спр. 335. Листування з Київським польським інститутом соцвиху про виконання учбового плану, підготовки педкадрів та наукових працівників для науково-дослідного інституту польської пролетарської культури. Список аспірантів Київського інституту польської пролетарської культури на 5 травня 1933 р. 7 квітня – 25 червня 1933 р. 22 арк.

Ф. 413. Центральна комісія національних меншин при ВУЦВК.

1923-1933 р.

Оп. 1.

137. Спр. 33. Проекти постанов 2-ї сесії ВУЦВК Х скликання «Про районні виконавчі комітети» та УЕН про розвиток кустарно-ремісничої промисловості по районах скупчення нацменшостей», ВУЦВК та РНК про прийом до вузів УСРР. 8 вересня 1925 р. – 11 січня 1927 р., 145 арк.
138. Спр. 88. Документи про культосвітню роботу серед надменшостей (витяги з протоколів, плани, доповідна записка, листування). 18 грудня 1925 р. – 3 вересня 1926 р., 124 арк.
139. Спр. 96. Документи про культосвітню роботу серед надменшостей (постанови, протоколи, листування). 13 квітня – 10 грудня 1925 р., 73 арк.

2.Центральний державний архів громадських об'єднань

України, м. Київ

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України, 1918-1991 рр.

Оп. 20.

140. Спр. 992. Циркуляри, інструкції, положення ЦК КП(б)У об укріпленні комітетів незаможних селян, удосконалення быта працівникам міліції, створенні при організаційно-інструкторському відділі ЦК КП(б)У Центрального бюро комуністического студентства, розвитку комуністического дитячого руху, боротьбі з мелкобуржуазною ідеологією і др. питаннями. 12 серпня – 21 вересня 1922 г., 191 арк.
141. Спр. 1020. Переписки з Народним комісаріатом просвіти УСРР, Главполітпросветом, главпрофбромом про стипендії студентів в навчальних закладах профобра, прийом студентів в інститути, розподілі стипендій, мобілізації комуністів на педагогічну роботу, проведенні двохмісячника по ремонту шкіл, дитячих будинків, роботі видавничого товариства і др. питанням. Письмо М. В. Фрунзе в Політбюро ЦК РКП(б) про відхиленні ходотайства Главполітпросвета про зняття з постачання пролеткульту. 11 січня 1922 г. – 4 січня 1923 г., 139 арк.
142. Спр. 1060. Обзори, свідки інформаційного підвідділу ЦК КП(б)У для членів ЦК і губкомів партії про стан і діяльність Запорізького,

- Киевского, Кременчуцкого, Николаевского и Одесского губкомов КП(б)У. 29 марта – 30 декабря 1922 г., 236 арк.
143. Спр. 1075. Циркуляры, инструкции, положения, проекты положений ЦК КП(б)У, Центрального бюро коммунистического студенчества при организационно-инструкторском отделе ЦК РКП(б) и ЦК КП(б)У о работе комячеек в высших учебных заведениях, борьбе с буржуазной идеологией, освещении в печати жизни школы и др. вопросам. Планы работы, докладах о деятельности Центрального бюро коммунистического студенчества, комячеек вузов. 14 сентября – 31 декабря 1922 г., 197 арк.
144. Спр. 1076. Протоколы заседаний Центрального бюро коммунистического студенчества при организационно-инструкторском отделе при ЦК КП(б)У. Протоколы заседаний членов бюро Дома пролетарского студенчества (ДПС). 24 августа – 28 декабря 1922 г., 160 арк.
145. Спр. 1077. Выписки из протоколов, повестки для заседаний, письма Центрального бюро коммунистического студенчества при организационно-инструкторском отделе ЦК КП(б)У о штатах, культурном шефстве высших учебных заведений, состоянии студенческой кооперации и др. вопросам. Протоколы редколлегии журнала «Студент революции». 2 сентября – 26 декабря 1922 г., 177 арк.
146. Спр. 1301. Протоколы заседаний коллегии и президиума Главпрофобра УССР (Главного комитета профессионально-технического образования Наркомпроса УССР). Протоколы заседаний ревизионной комиссии при главпрофобре УССР по проверке приёма в высшие учебные заведения. 5 октября – 27 декабря 1922 г., 51 арк.
147. Спр. 1302. Протоколы заседаний бюро общестуденческого комитета по улучшению быта учащихся в высших учебных заведениях (КУБУЧа). 7 февраля – 16 декабря 1922 г., 10 арк.
148. Спр. 1467. Переписка с Главполитпросветом и Наркомпросом УССР о работе совпартшкол, педагогических курсов, распределении газеты «Помощь голодающим», подготовке к четвертому Всеукраинскому совещанию по

партпросвещению, подготовке преподавателей для ВУЗов, написанию статей для газет и журналов, перемещении кадров и др. вопросам. Имеются о состоянии рабочих факультетов на Украине. 2 января – 23 декабря 1922 г., 234 арк.

149. Спр. 1513. Положение о высших учебных заведениях, подготовчих курсах для поступающих в вузы, инструкция политкомиссарам вузов. Доклады о состоянии партийной работы в институтах народного образования. Тезисы, доклады, положения о профессиональном образовании. Протоколы заседаний комиссии по распределению стипендий в вузах и др. документы о гражданских учебных заведениях. 13 января – 15 декабря 1922 г., 106 арк.
150. Спр. 1514. Списки институтов и техникумов, находящихся в Украинской республике. Статистические сведения о составе и приеме слушателей в высшие, средние учебные заведения и рабочие факультеты 1922-1923 учебного года. 5 марта – 19 декабря 1922 г., 35 арк.
151. Спр. 1645. Циркуляры, инструкции, тезисы ЦК КП(б)У о подборе секретарей райкомов партии и сельских ячеек, борьбе с последствиями голода, проведении кампании популяризации единого сельскохозяйственного налога, усилении пограничных областей политработниками, работе среди студенчества и др. Организационно-партийным и агитационно-пропагандистским вопросам. 2 января – 27 июня 1923 г., 183 арк.
152. Спр. 1776. Отчёты Народного комиссариата просвещения УССР в ЦК КП(б)У о деятельности за 1922-1923 учебный год. Сводки, статистические сведения Народного комиссариата просвещения о сети учебных заведений, количестве студентов в них, состоянии научных учреждений, количестве ликпунктов по губерниям Украины и др. вопросам. 1 января – 11 декабря 1923 г., 198 арк.
153. Спр. 1854. Протоколы заседаний комиссии Народного комиссариата просвещения УССР с представителями ведомств и учреждений по установлении сети высших учебных заведений, проверке институтов и рабочих факультетов УССР. Выписки из протоколов заседаний и коллегии Народного

- комиссариата просвещения УССР. Доклады, сводки НКП УССР в ЦК КП(б)У о состоянии высших учебных заведений, культурно-просветительной работе на селе, предполагаемом приёме в высшие учебные заведения в 1924/1925 учеб. году. 16 января – 13 декабря 1924 г., 96 арк.
154. Спр. 1856. Тезисы к докладу Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования УССР «Производственная практика и стаж в системе профобра». Переписка с Главполитпросветом и Укрглавпрофобром об уточнении контрольных цифр бюджета на 1924/1925 гг.; подготовке дипломатов и консулов УССР, праздновании годовщины Великой Октябрьской социалистической революции в школах ликвидации неграмотности и др. вопросам. 1 февраля – 8 декабря 1924 г., 54 арк.
155. Спр. 1959. Протоколы совещания комиссии Всесоюзного Центрального совета профессиональных союзов о труде подростков, заседаний комфракции Укрбюро ВЦСПС. Циркуляры, проект тезисов ВЦСПС и Укрбюро ВЦСПС о порядке проведения перерегистрации студентов высших учебных заведений – членов профсоюзов, привлечении женщин-подростков в школы фабрично-заводского ученичества, профессиональной работе на селе. Переписка с Укрбюро ВЦСПС, Укрбюро ЦК Всероссийских союзов рабочих о количестве рабочих и подростков, занятых в промышленности Украины, средней заработной плате рабочего, развитии рабочей кооперации Донбасса и др. вопросам. 1 января – 29 декабря 1924 г., 176 арк.
156. Спр. 2009. Переписка с Наркомосом УССР, СНК УССР, ВУЦИК, ВУСПС, ЦК ЛКСМУ о ликвидации неграмотности, постановке учебно-педагогической работе в учебных заведениях, подготовке профессиональных кадров, состоянии школьной сети в республике, материальном обеспечении студентов и преподавателей и др. вопросам народного образования. 2 января – 29 июля 1925 г., 172 арк.
157. Спр. 2010. Переписки с Наркомпросом УССР, СНК УССР, ВУЦИК, ВУСПС, ЦК ЛКСМУ, докладные записки Наркомпроса УССР о выполнении постановлений ЦК КП(б)У, оказании материальной помощи студентам,

- обучающимся в высших учебных заведениях Германии. 5 августа 1925 г. – 8 января 1926 г., 167 арк.
158. Спр. 2251. Проект резолюции комиссии Политбюро ЦК КП(б)У по украинизации народного просвещения на Украине. Отчеты, таблицы Народного комиссариата просвещения УССР в комиссию Политбюро ЦК КП(б)У по украинизации о состоянии украинизации в институтах, техникумах, школах в 1923-1926 гг. 31 декабря 1926 г., 100 арк.
159. Спр. 2491. Выписки из протоколов заседаний Секретариата ЦК КП(б)У, копии резолюций всесоюзных и всеукраинских съездов пролетарского студенчества. Протоколы комиссии Политбюро ЦК КП(б)У, переписка с Наркоматом просвещения УССР о работе высших учебных заведений республики. 3 января – 11 ноября 1927 г., 118 арк.
160. Спр. 2646. Докладные записки, справки Харьковского окружкома КП(б)У о внутрипартийной агитационно-массовой, культурно-просветительской работе, партпросвещении, народном образовании и другим вопросам. 11 февраля – 31 декабря 1928 г., 87 арк.
161. Спр. 2703. Докладные записки, справки информотдела ЦК КП(б)У, ВСНХ УССР, советских органов о состоянии и перспективах развития высшего образования в республике, связях вузов с производством, положении дел в отдельных учебных заведениях, деятельности партячеек вузов. Тезисы доклада проф. С. Ю. Семиковского о взаимопомощи республиканских и союзных научно-исследовательских учреждений. Февраль – 29 сентября 1928 г., 86 арк.
162. Спр. 2704. Переписка с Наркомпросом УССР, выписки из протоколов заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, справки, докладные записки информотдела ЦК КП(б)У, советских органов по вопросам состояния и работы высших учебных заведений, средних школ, техникумов, создания института советского строительства, материальном положении и бытовых условиях студентов. 11 апреля – 19 декабря 1928 г., 117 арк.
163. Спр. 2930. Переписки с Польбюро ЦК ВКП(б) и окружками КП(б)У об итогах исследования польского педагогического техникума в г. Киеве и

польских трудовых школ, выезда поляков в Польшу и др. вопросам. 20 февраля – 28 декабря 1929 г., 49 арк.

164. Спр. 3099. Докладная записка, справки ЦК КП(б)У, Всеукраинского комитета профсоюзов работников просвещения в ЦК КП(б)У о роли сельских учителей в социалистическом строительстве, террористических актах куркулей против учителей, материально-бытовых условиях учителей и студентов, распределении окончивших высшие учебные заведения и др. вопросом. 28 февраля – 27 мая 1930 г., 49 арк.

165. Спр. 5567. Стенограмма совещания при орготделе Киевского горкома КП(б)У о работе администрации, партийных и профсоюзных организаций высших учебных заведений. 4 декабря 1932 г., 25 арк.

166. Спр. 6222. Докладные записки, справки, переписка партийных, советских органов, Наркомпроса УССР о состоянии и работе органов просвещения, необходимости их реорганизации, состоянии высших учебных заведений, научной квалификации и присвоении учёных ступеней преподавателям высшей школы. Докладные записки секретаря Днепропетровского обкома КП(б)У в ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, справки советских учреждений и промышленных предприятий о потребности в кадрах по отдельным отраслям народного хозяйства. 5 января – 17 декабря 1933 г., 164 арк.

167. Спр. 6451. Циркулярные письма ЦК КП(б)У обкомам партии, докладные записки, справки, переписка отдела культуры и пропаганды ЦК КП(б)У, обкомов КП(б)У, советских, профсоюзных органов и учреждений о работе высших и средних учебных заведений, наборе лучших колхозников в счет 10-ти и 6-ти тысяч в сельскохозяйственные вузы, об украинизации в Харьковском финансово-экономическом институте. 27 февраля 1934 г. – 6 января 1935 г., 241 арк.

168. Спр. 6591. Приветственные письма, рапорты, телеграммы в адрес ЦК КП(б)У, секретарей ЦК КП(б)У от районных съездов Советов, конференций учителей, выпускников высших учебных заведений, Польского

педагогического института, слета колхозников-ударников, промышленных предприятий, советских учреждений. 2 января – 31 декабря 1934 г., 124 арк.

169. Спр. 6600. Справки, докладная записка о состоянии и перспективах дальнейшего хозяйственно-культурного развития города Каменец-Подольского. 1934 г., 85 арк.

170. Спр. 6641. Письма ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), постановления, директивные письма, докладные записки, справки, письма, телеграммы ЦК КП(б)У, партийных, советских, комсомольских органов о работе, состоянии и реорганизации вузов и техникумов Украины, созыве конференции молодых ученых, выплате стипендий. 3 января – 16 декабря 1935 г., 195 арк.

171. Спр. 6860. Дополнительные материалы Наркомпроса УССР к докладной записки о реорганизации системы педагогического образования. 15 октября 1936 г., 21 арк.

***Ф. 7. Центральний комітет Ленінської комуністичної
спілки молоді України. 1919-1991 рр.***

Оп. 1.

172. Спр. 274. Резолюции бюро ЦК ЛКСМУ, докладные записки, переписки о состоянии вузов, школ и др. учебных заведений. Заявления комсомольцев о посылке их на учёбу. 10 июня 1927 г. – 30 декабря 1929 г., 88 арк.

173. Спр. 397. Комсомол в вузах (брошура). Январь 1928 г., 61 арк.

174. Спр. 494. Стенограмма вузовского совещания при ЦК ЛКСМУ. 27 марта – 29 марта 1929 г., 178 арк.

175. Спр. 586. Проекты решений ЦК ЛКСМУ, докладные записки о работе научно-исследовательских институтов, вузов, техникумов и рабфаков. 24 декабря 1930 г. – 3 декабря 1932 г., 70 арк.

176. Спр. 906. Постановления и проекты постановлений ЦК ЛКСМУ, докладные записки о состоянии работы комсомольских организаций вузов и техникумов. 23 января 1933 г. – 9 декабря 1934 г., 143 арк.

177. Спр. 1079. Проекты постановлений ЦК ЛКСМУ, докладные записки о работе комсомольских организаций вузов и техникумов Украины. 25 мая 1934 г. – 13 декабря 1935 г., 291 арк.

178. Спр. 1249. Докладные записки о состоянии и работе комсомольских организаций вузов и техникумов Украины. 1 января – 19 апреля 1935 г., 219 арк.

Оп. 12.

179. Спр. 727. Проект постановления ЦК ЛКСМУ о физкультуре в вузах, техникумах и об итогах студенческих спартакиад на Украине. План культурно-оздоровительной работы летом среди студентов КПИ. 14 ноября 1935 г., 15 арк.

180. Спр. 728. Стенограмма совещания секретарей комитетов вузовских комсомольских организаций Украины. 21 апреля 1935 г., 131 арк.

181. Спр. 729. Стенограмма совещания секретарей комитетов вузовских комсомольских организаций Украины. 21 апреля 1935 г., 69 арк.

182. Спр. 730. Стенограмма совещания секретарей комитетов вузовских комсомольских организаций Украины. 21 апреля 1935 г., 69 арк.

3. Державний архів Вінницької області, м. Вінниця

***Ф. П. 1. Подільський губернський комітет Комуністичної партії
(більшовиків) України. 1919-1925 рр.***

Оп. 1.

183. Спр. 466. Доклады и отчёты о состоянии и деятельности Подольского губернского отдела народного образования и протоколы совещаний актива при губернском отделе наробразы Подолии. 7 января 1923 г. – 19 марта 1924 г., 152 арк.

184. Спр. 1612. Протоколы собраний бюро ячеек КП(б)У ВУЗов г. Винницы и совещания по вопросам работы в ВУЗах. 13 ноября – 25 ноября 1922 г., 4 арк.

185. Спр. 1637. Протоколы заседаний коллегии агитпропотдела Каменец-Подольского окрпарткома и протокол комиссии по проверке успеваемости

студентов-коммунистов высших учебных заведений. 1 марта 1923 г. – 14 января 1924 г., 76 арк.

***Ф. П. 29. Вінницький окружний комітет Комуністичної партії (більшовиків)
України. 1923-1930 рр.***

Оп. 1.

186. Спр. 172. Отчёты и переписка окружного отдела народного образования о состоянии украинизации, партийного и советского аппарата, ликвидации неграмотности и работе учебных заведений. 14 января – 31 декабря 1925 г., 212 арк.
187. Спр. 414. Инструкции, справки и переписка окружного комитета КП(б)У по вопросу работы учебных заведений, состоянии народного образования и здравоохранения в округе. 27 января – 29 декабря 1928 г., 88 арк.
188. Спр. 422. Докладные записки и справки окружного комитета КП(б)У, представленные в ЦК КП(б)У, по итогам обследования агитационно-массовой и культурно-просветительской работы. 15 января – 22 ноября 1928 г., 68 арк.
189. Спр. 430. Докладные записки и переписка по вопросу работы добровольного общества «Безбожник» и материалы антирелигиозной пропаганды. 20 февраля – 3 декабря 1928 г., 24 арк.
190. Спр. 478. Информация окружного комитета КП(б)У и протоколы собраний коммунистов по обсуждению правого уклона в партии. 28 февраля – 22 мая 1929 г., 50 арк.
191. Спр. 526. Докладные записки окружного комитета КП(б)У и переписка по вопросу работы учебных и культурно-просветительных учреждений. 5 января – 31 декабря 1929 г., 148 арк.
192. Спр. 620. Информации, отчёты и переписка окружного комитета КП(б)У по вопросу работы учебных заведений, состоянии народного образования и подготовка учительских кадров. 4 января – 25 октября 1930 г., 193 арк.

***Ф. П. 136. Вінницький обласний комітет Комуністичної партії (більшовиків)
України. 1932-1991 рр.***

Оп. 6.

193. Спр. 20. Матеріали о работе институтов и рабфаков. 1 марта – 14 декабря 1932 г., 98 арк.
194. Спр. 21. Матеріали о работе техникумов. 7 января – 7 декабря 1932 г., 25 арк.
195. Спр. 492. Докладные записки и справки обкома КП(б)У и других организаций о работе педагогических и др. институтов. 22 марта – 8 декабря 1934 г., 75 арк.
196. Спр. 493. Докладные записки и справки обкома КП(б)У и других организаций о работе техникумов и рабфаков. 15 января – 20 декабря 1934 г., 52 арк.
197. Спр. 494. Докладные записки обласных организаций о работе мединститута. 10 мая – 31 декабря 1934 г., 23 арк.
198. Спр. 603. Списки обкома партии о работе Винницкого педагогического института. 31 июля 1935 г., 19 арк.
199. Спр. 605. Матеріали о работе Бердичевского педагогического института и списки студентов. 1 января – 7 августа 1935 г., 50 арк.
200. Спр. 608. Справки и докладные записки райкомов партии о работе техникумов области. 14 февраля – 11 ноября 1935 г., 51 арк.
201. Спр. 951. Отчёты и справки Винницкого педагогического института о состоянии учебно-воспитательной работы и списки преподавателей. 7 февраля – 8 июля 1939 г., 29 арк.

Ф. П. 249. Вінницький український педагогічний технікум.

1925-1941 рр.

Оп. 1.

202. Спр. 4. Плани і відчити. 15 жовтня 1926 р. – 31 грудня 1927 р., 49 арк.
203. Спр. 5. Книга протоколів відчинених та зачинених партзборів партосередку КП(б)У при Вінукрпедтехнікуму ім. Івана Франка. 15 жовтня 1926 р. – 25 жовтня 1927 р., 48 арк.
204. Спр. 6. Справа комосередку при ВУПТ. 29 жовтня 1926 р. – 10 липня 1928 р., 225 арк.

205. Спр. 12. Книга протоколів загальних зборів партосередку КП(б)У при ВУПТ на 1927-1929 рр. Б.д., 92 арк.
206. Спр. 13. Плани і відчити. 1 січня 1928 р. – 15 січня 1929 р., 61 арк.
207. Спр. 15. Протоколи засідань бюро осередку КП(б)У при Вінукрпедтехнікумі. 26 квітня – 21 листопада 1930 р., 31 арк.
208. Спр. 16. Протоколи загальних зборів осередку КП(б)У при Вінукрпедтехнікумі. 26 жовтня 1930 р. – 11 листопада 1931 р., 39 арк.
209. Спр. 20. Плани і відчити. 21 лютого – 15 квітня 1930 р., 16 арк.
210. Спр. 21. Загальне листування осередку КП(б)У при ВУПТ. 12 травня – 20 жовтня 1930 р., 20 арк.
211. Спр. 25. Протоколи зборів кандидатської групи та плани праці. 13 січня – 15 квітня 1937 р., 15 арк.
212. Спр. 26. Протоколи та розпорядження Вінницького міськкому КП(б)У. 20 лютого – 29 грудня 1936 р., 86 арк.
213. Оп. 1. Спр. 27. Протоколи зборів та плани праці. 20 лютого – 1 жовтня 1936 р., 24 арк.
214. Спр. 29. Копія статзвітів. 2 вересня – 28 грудня 1936 р., 3 арк.
215. Спр. 33. Протоколи бюро и общих собраний коммунистов. 1927 г., 62 арк.
216. Спр. 34. Протоколи бюро и общих собраний коммунистов. 1928 г., 82 арк.
217. Спр. 35. Протоколи бюро и общих собраний коммунистов. 1929-1930 г., 16 арк.

Ф. П. 292. Первинний партійний осередок Вінницького інституту соціального виховання. 1930-1941 рр.

Оп. 1.

218. Спр. 2. Звіти і плани та матеріали обстеження. 1 січня 1931 р. – 1 грудня 1932 р., 178 арк.
219. Спр. 4. Протоли засідань бюро осередку КП(б)У при інституті соцвиху. 28 листопада 1930 р. – 13 жовтня 1931 р., 87 арк.
220. Спр. 5. Протоколи загальних зборів осередку КП(б)У при Інституті соціального виховання. 12 грудня 1930 р. – 16 жовтня 1931 р., 37 арк.

221. Спр. 7. Протоколи засідань бюро осередку КП(б)У. 25 жовтня 1931 р. – 19 жовтня 1932 р., 34 арк.
222. Спр. 8. Протоколи засідань бюро осередку КП(б)У. 31 травня 1932 р. – 8 грудня 1933 р., 68 арк.
223. Спр. 9. Протоколи засідань бюро осередку КП(б)У. 25 жовтня 1932 р. – 22 жовтня 1933 р., 34 арк.
224. Спр. 10. Директиви та розпорядження МПК та обкому КП(б)У. 29 жовтня 1932 р. – 21 грудня 1934 р., 91 арк.
225. Спр. 12. Неэтичные поступки членов и кандидатов партии. 1933 г., 11 арк.
226. Спр. 14. Загальне листування партапарату Вінницького педагогічного інституту. 12 лютого – 15 жовтня 1934 р., 65 арк.
227. Спр. 15. Протоколи засідань партійного бюро та загальних зборів Вінницького педінституту за 1934 р. 7 січня – 31 грудня 1934 р., 97 арк.
228. Спр. 19. Матеріали по посівкампанії у підшефному селі Хижинцях. 1934-1935 рр. 15 березня 1933 р. – 1935 р., 32 арк.
229. Спр. 21. Докладные записки о работе парторганизации и отчётный доклад профкома. 1934 г., 12 арк.
230. Спр. 24. Протоколи засідань парткомітету. 20 січня – 10 грудня 1935 р., 54 арк.
231. Оп. 1. Спр. 25. Протоколи загальних партійних зборів. 22 січня – 21 грудня 1935 р., 70 арк.
232. Спр. 27. Переписка с разными партийными и советскими организациями. 1 апреля – 28 ноября 1935 г., 18 арк.
233. Спр. 31. Протоколы заседаний парткомитета. 26 января – 16 декабря 1937 г., 12 арк.
234. Спр. 32. Протоколы партийных собраний. 16 января – 25 декабря 1936 г., 76 арк.
235. Спр. 35. Переписка с разными партийными и советскими организациями. 4 января – 30 декабря 1936 г., 41 арк.
236. Спр. 40. Протоколы партсобраний. 14 января – 27 июня 1937 г., 158 арк.

237. Спр. 41. Протоколы партсобраний. 25 июня – 10 декабря 1937 г., 225 арк.
238. Спр. 42. Заявления, характеристики, газетные заметки и справки с материалами расследований по ним, и другая переписка с разными организациями. 20 января – 20 декабря 1937 г., 129 арк.

***Ф. П. 457. Вінницький обласний комітет Ленінської Комуністичної спілки
молоді України. 1932-1941, 1944-1962, 1965-1991 рр.***

Оп. 1.

239. Спр. 135. Титульный список институтов и техникумов Винницкой области. 28 ноября 1933 г., 8 арк.
240. Спр. 245. Докладные записки работников обласного и районных комитетов ЛКСМУ о результатах обследования школ и техникумов. 5 февраля – 3 декабря 1934 г., 59 арк.
241. Спр. 262. Стенограмма совещания секретарей комитетов ЛКСМУ учебных заведений Винничины. 22 июня 1935 г., 29 арк.
242. Спр. 437. Докладные записки обкома ЛКСМУ о работе школ, техникумов и вузов, посланные в ЦК ЛКСМУ. 27 февраля – 22 декабря 1935 г., 24 арк.
243. Спр. 438. Докладные записки и справки работников обкома и райкомов ЛКСМУ о состоянии работы институтов и техникумов. 1 февраля – 15 декабря 1935 г., 205 арк.
244. Спр. 442. Копии протоколов общих отчётно-выборных собраний комсомольцев первичных организаций ЛКСМУ учебных заведений Винницкой области. 20 декабря – 30 декабря 1935 г., 169 арк.
245. Спр. 444. Материалы об участии учебных заведений Винницкой области в III туре Всесоюзных севревнований вузов и техникумов. 13 ноября 1934 г. – 27 декабря 1935 г., 290 арк.
246. Спр. 445. Протоколы заседаний комиссии по проведению студенческой олимпиады и др. материалы по этому вопросу. 12 ноября – 27 декабря 1935 г., 86 арк.

247. Спр. 447. Переписка по вопросу набора комсомольцев и молодежи в педагогические и медицинские вузы и техникумы. Список вузов и техникумов Винницкой области. 27 мая – 9 декабря 1935 г., 46 арк.

248. Спр. 448. Справа о подготовке и проведении студенческого праздника, посвященного окончанию учебного года и XXI международного юношеского дня. 2 мая – 16 ноября 1935 г., 21 арк.

Ф. П. 476. Партийна організація Немирівської педагогічної школи.

1935-1940 рр.

Оп. 1.

249. Спр. 2. Протоколи первиннонь парторганізації педшколи. 14 листопада – 24 грудня 1935 р., 7 арк.

250. Спр. 3. Постанови бюро РК КП(б)У, кандидатської групи Немирівської педшколи. 23 жовтня – 14 грудня 1935 р., 3 арк.

Ф. Р. 595. Вінницький окружний виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. 1922-1930 рр.

Оп. 2.

251. Спр. 306. Протоколи засідань окружної комісії по вопросам українізації. 5 марта – 13 ноября 1928 г., 286 арк.

Оп. 4.

252. Спр. 15. Обращения общества Друзей Воздушного флота (ОДВФ) о целях и задачах общества. Планы работы Винницкого ОкрКНС и отделов Винницкого округа, месячный бюлетень Гайсинського окружного отдела управления и переписка о отделах окрисполкома по организационным вопросам. Списки райисполкомов и сельсоветов Винницкого округа. 1 января – 17 декабря 1923 г., 107 арк.

Ф. Р. 1179. Вінницький український педагогічний технікум ім. Франка. 1921-1939 рр.

Оп. 1.

253. Спр. 3. Листування Вінницького Українського педтехнікуму з Народним Комісаріатом Освіти. 17 липня 1928 р. – 22 листопада 1930 р., 194 арк.

254. Спр. 4. Листування з Народним Комісаріатом Освіти. 20 грудня 1933 р. – 8 вересня 1936 р., 265 арк.

255. Спр. 13. Листування педтехнікума з обласними відділами народної освіти . 4 січня 1934 р. – 29 жовтня 1936 р., 252 арк.

***Ф. Р. 1941. Вінницький інститут народної освіти ім. В. І. Леніна.
1920-1924 рр.***

Оп. 1.

256. Спр. 1. Циркуляри Наркомпроса и Укрглавпрофобра, ведомости сдачи зачётов и протоколы заседаний совета института. 11 января – 16 декабря 1922 г., 156 арк.

257. Спр. 5. Циркуляры и протоколы заседаний президиуму Укрглавпрофобра; списки лекторов института и протоколы собраний лекторов и студентов института. 28 января – 24 декабря 1923 г., 193 арк.

258. Спр. 9. Постановления комиссии по освобождению от платы за правоучение и заявления студентов об освобождении их от платы за правоучение. 15 октября 1923 г. – 3 февраля 1924 г., 234 арк.

259. Спр. 11. Приказы по институту народного образования. 30 августа 1921 г. – 1 января 1922 г., 8 арк.

260. Спр. 12. Протоколы заседаний педагогического совета (1919-1920 уч.год.). 4 августа 1919 г. – 12 августа 1920 г., 97 арк.

261. Спр. 13. Протоколы заседаний педагогического совета, план обучения в учительском институте. Устав института народного образования. 20 января – 20 ноября 1920 г., 132 арк.

262. Спр. 14. Протоколи засідань ради (1920-1921 академ. рік). 25 серпня 1920 р. – 2 червня 1921 р., 57 арк.

263. Спр. 15. Протоколи засідань ради (1921-1922 академ. рік). 23 липня 1921 р. – 10 липня 1922 р., 87 арк.

264. Спр. 47. Доклад-обзор деятельности Наркомпроса за 1922-1923 гг., постановления комиссии по освобождению платы за правоучение. 22 октября – 14 декабря 1923 г., 164 арк.

Ф. Р. 2223. Могилів-Подільський педагогічний технікум. 1923-1929 рр.

Оп. 2.

265. Спр. 2. Ведомости успеваемости студентов, протоколы экзаменов. 28 октября 1929 г. – 1 октября 1930 г., 21 арк.

Ф. Р. 3510. Вінницький сільськогосподарський технікум. 1926-1929 рр.

Оп. 1.

266. Спр. 5. Циркуляри, указання Винницького окружного совета профессиональных союзов, протоколы заседаний окружного бюро пролетарского студенчества. 2 октября 1929 г. – 27 апреля 1930 г., 167 арк.

4. Державний архів Дніпропетровської області, м. Дніпро

***Ф. П. 1. Катеринославський губернський комітет Комуністичної партії
(більшовиків) України. 1920-1925 рр.***

Оп. 1.

267. Спр. 1168. Переписка с ЦК КП(б)У об окончивших вузы. Списки студентов-коммунистов и комсомольцев мединститута, института народного образования, горного института. Список вузов по губернии. 6 апреля 1923 г. – 25 октября 1924 г., 70 арк.

***Ф. П. 7. Дніпропетровський окружний комітет Комуністичної партії
(більшовиків) України. 1926-1930 рр.***

Оп. 1.

268. Спр. 473. Протоколы вузовских ячеек КП(б)У рабфака, горного института, института народного образования. 21 декабря 1925 г. – 30 марта 1926 г., 165 арк.

269. Спр. 1470. Протоколы заседаний бюро и общих партсобраний ячеек КП(б)У, окружного отдела народного образования и Днепропетровского института профоса. 23 ноября 1929 г. – 26 июля 1930 г., 124 арк.

270. Спр. 1489. Доклад комиссии РК РСИ и другие материалы о результатах обследования Днепропетровского педагогического техникума. 28 февраля – 18 марта 1929 г., 142 арк.

***Ф. П. 18. Дніпропетровський міський комітет Комуністичної партії
(більшовиків) України. 1930-1941 рр.***

Оп. 1.

271. Спр. 107. Протоколи засідання парторганізації Дніпропетровського інститута професійного освіти за 1930-1931 роки. 2 лютого 1930 г. – 25 липня 1931 г., 153 арк.
272. Спр. 561. Протоколи засідань партячеек інститутів соціального виховання, профосвіти, фракції райпрофсовета. 17 квітня – 18 грудня 1931 г., 24 арк.

***Ф. Р. 1506. Дніпропетровський міський комітет профспілки працівників
освіти. 1930-1932 рр.***

Оп. 1.

273. Спр. 7. Протоколи засідання членів культмасових секторів професійних комітетів бюро пролетарського студентства соціально-бутового сектора. Устав студентського навчально-бутового колективу. Переписка культурного сектора союзу працівників освіти з місцевими комітетами про культроботу. 25 серпня 1931 г. – 25 вересня 1932 г., 43 арк.
274. Спр. 8. Протоколи засідання бюро пролетарського студентства союзу працівників освіти про роботу і дисципліну професійних комітетів, про підготовку до нового навчального року. Затвердження планів роботи секторів. Резолюція до звіту Всесоюзного бюро пролетарського студентства союзу працівників освіти. 10 листопада 1931 г. – 18 червня 1932 г., 70 арк.

***Ф. Р. 3315. Дніпропетровський державний вечірній учительський інститут.
1938-1941 рр.***

Оп. 1.

275. Спр. 1. Протоколи по Дніпропетровському вечірньому учительському інституту за 1938 рік. 3 січня – 28 листопада 1938 г., 47 арк.

276. Спр. 5. Приказы Народного Комиссариата просвещения о результатах работы педвузов в 1938-39 г. и задания на 1938-40 учеб. годы. 21 октября 1939 г. – 19 июля 1940 г., 43 арк.

Ф. Р. 3966. Криворізький державний педагогічний інститут. 1936, 1939-1941, 1944-1965 рр.

Оп. 1.

277. Спр. 3. Бюлетень Всесоюзного комитета по делам высшей школы. 21 января – 14 августа 1939 г., 169 арк.

5. Державний архів Житомирської області, м. Житомир

Ф. П. 85. Житомирський (Волинський) окружний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України. 1921-1932, 1936-1937 рр.

Оп. 1.

278. Спр. 815. Переписка окружкома ЦК КП(б)У, Киевским обкомом о засоренности троцкистами Черняховской парторганизации и учительського института в Житомире. 27 января – 11 ноября 1937 г., 87 арк.

279. Спр. 849. Протоколы совещания при школьном отделе окружкома, заседания окружной комиссии по оздоровлению детей, докладные записки об итогах работы институтов, школ, проведении детской оздоровительной кампании. 9 января – 22 июля 1937 г., 24 арк.

Ф. П. 88. Бердичівський окружний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України. 1920-1934 рр.

Оп. 1.

280. Спр. 684. Протоколы собраний партячейки при педтехникуме г. Бердичев. 7 января – 24 декабря 1926 г., 61 арк.

Ф. П. 94. Житомирський окружний комітет Ленінської Комуністичної спілки молоді України. 1921-1930 рр.

Оп. 1.

281. Спр. 649. Протокол собрания ячейки ЛКСМУ еврейского педагогического техникума. 22 февраля 1928 г., 3 арк.

282. Спр. 651. Протоколы заседаний бюро и общих собраний ячейки ЛКСМУ Украинского педтехникума. 6 февраля – 23 марта 1928 г., 12 арк.

283. Спр. 680. Протоколы заседаний бюро и общих собраний ячейки ЛКСМУ Украинского педтехникума. 20 марта – 11 мая 1928 г. 13 арк.

Ф. П. 96. Бердичівський окружний комітет Ленінської Комуністичної спілки молоді. 1922-1930 рр.

Оп. 1.

284. Спр. 340. Протоколы заседаний бюро и собраний ячейки ЛКСМУ Бердичевского педагогического техникума; материалы по приему в комсомол (анкеты, заявления, автобиографии). 19 декабря 1926 г. – 28 января 1928 г., 41 арк.

285. Спр. 507. Протоколы собраний организации ЛКСМУ при Бердичевском педагогическом техникуме. 20 октября 1928 г. – 17 апреля 1929 г., 28 арк.

Ф. П. 211. Первинна організація Комуністичної партії (більшовиків) України Житомирського педагогічного інституту. 1922-1976 рр.

Оп. 1.

286. Спр. 1. Статистические отчёты и переписка с райкомом КП(б)У о работе ячейки КП(б)У. Октябрь 1922 г. – июнь 1924 г., 54 арк.

287. Спр. 9. Протоколы заседаний бюро и собраний первичной организации КП(б)У. 15 октября 1926 г. – 11 октября 1927 г., 61 арк.

288. Спр. 10. Протоколы заседаний бюро и общих собраний первичной организации КП(б)У. 15 октября 1926 г. – 9 февраля 1928 г., 92 арк.

289. Спр. 15. Протоколы заседаний бюро и общин собраний первичной организации КП(б)У. 14 февраля 1928 г. – 13 июня 1929 г., 74 арк.

290. Спр. 16. Статистические отчёты, акты и выводы по обследованию работы ячейки КП(б)У, список членов и кандидатов в члены ВКП(б). 9 января – декабрь 1928 г., 29 арк.

291. Спр. 23. Протоколы заседаний бюро, общих собраний и выводы по обследованию первичной организации КП(б)У. 3 октября 1929 г. – 19 декабря 1930 г., 91 арк.

292. Спр. 24. Протоколы заседаний и выводы комиссии по чистке ячеек города, списки на проходивших партпроверку, характеристика состояния ячейки КП(б)У. 24 апреля 1929 г. – 26 февраля 1930 г., 36 арк.
293. Спр. 25. Выписки из протоколов проверочной тройки по чистке ячейки КП(б)У, протоколы собраний секретарей ячеек КП(б)У; списки членов и кандидатов в члены ВКП(б). 21 ноября 1929 г. – 21 декабря 1930 г., 68 арк.
294. Спр. 26. Выводы и предложения по обследованию работы первичной организации КП(б)У, характеристики на коммунистов, трехмесячные отчёты и планы работы. Январь-декабрь 1929 г., 37 арк.
295. Спр. 30. Протоколы заседаний бюро и собраний первичной организации КП(б)У. 11 января – 21 декабря 1930 г., 103 арк.
296. Спр. 35. Протоколы заседаний бюро, материалы и выводы по обследованию работы первичной организации КП(б)У, резолюции и списки коммунистов, которые выполняют партийные поручения. 8 января – 23 декабря 1931 г., 56 арк.
297. Спр. 36. Протоколы общих собраний, резолюции и выводы по обследованию работы первичной организации КП(б)У. 11 января – 9 декабря 1931 г., 46 арк.
298. Спр. 40. Протоколы заседаний бюро первичной организации КП(б)У. 13 февраля – 15 декабря 1932 г., 61 арк.
299. Спр. 45. Протоколы общих собраний, выводы по обследованию работы первичной организации КП(б)У, планы работы и характеристики на коммунистов. 28 января – 28 декабря 1933 г., 29 арк.
300. Спр. 46. Выводы по обследованию работы и планы работ первичной организации КП(б)У. Апрель 1933 г. – 1934 г., 26 арк.
301. Спр. 49. Протоколы заседаний комитета, общих собраний и планы работы первичной организации КП(б)У. 8 января – 25 декабря 1934 г., 46 арк.
302. Спр. 55. Протоколы заседаний комитета первичной организации КП(б)У. 4 февраля – 3 июня 1935 г., 21 арк.

303. Спр. 56. Протоколы общих собраний первичной организации КП(б)У. 17 января – 18 декабря 1935 г., 77 арк.
304. Спр. 62. Протоколы заседаний комитета КП(б)У первичной организации КП(б)У. 9 мая 1936 г. – 2 октября 1937 г., 13 арк.
305. Спр. 63. Протоколы общих собраний первичной организации КП(б)У. 17 января – 27 декабря 1936 г., 73 арк.
306. Спр. 71. Протоколы общих собраний первичной организации КП(б)У. 7 января – 13 декабря 1937 г., 181 арк.
307. Спр. 74. Протоколы заседаний партийного комитета первичной организации КП(б)У. 7 октября – 27 декабря 1938 г., 20 арк.
308. Спр. 75. Протоколы общих собраний первичной организации КП(б)У. 11 января – 27 декабря 1938 г., 122 арк.
309. Спр. 76. Протоколы общих собраний, протокол счётной комиссии и отчёт о работе первичной организации КП(б)У. 7 октября 1938 г. – 27 июля 1939 г., 62 арк.
310. Спр. 78. Докладные записки, отчёты и информации о работе первичной организации КП(б)У. Декабрь 1938 г. – 16 октября 1939 г., 23 арк.

***Ф. П. 215. Первинна організація Комуністичної партії (більшовиків) України
Житомирського єврейського педагогічного технікуму.
1934-1937 рр.***

Оп. 1.

311. Спр. 2. Протоколы собраний партийно-комсомольских и общестуденческих. 4 ноября – 27 декабря 1934 г., 15 арк.
312. Спр. 5. Протоколы партийно-комсомольских и общестуденческих собраний. 17 января – 27 октября 1935 г., 42 арк.
313. Спр. 6. Планы работы ячейки КП(б)У и отчёт о работе ячейки ЛКСМУ. Январь-декабрь 1935 г., 11 арк.
314. Спр. 8. Протоколы собраний первичной организации КП(б)У. 1936 г., 21 арк.

315. Спр. 11. Протоколы собраний первичных организаций КП(б)У и общестуденческих собраний техникума. 25 января – 15 июля 1937 г., 26 арк.

316. Спр. 12. Отчеты и планы работы партгруппы, характеристика на коммунистов. 1937 г., 18 арк.

Ф. Р. 31. Волинський губернський відділ народної освіти. 1919-1925 рр.

Оп. 1.

317. Спр. 38. Программы учебных предметов Житомирского института народного образования. Назначение учителей в Полонский уезд. Список учащихся Житомирской педагогической школы. 14 апреля – 29 июля 1921 г., 74 арк.

318. Спр. 141. Переписки с Волынским губернским военкоматом, сахартрестом и другими о прохождении студентами практики, о призыве студентов на военную службу, об открытии профшкол и по другим вопросам. Списки студентов. 10 января – 12 декабря 1924 г., 359 арк.

Ф. Р. 98. Волинський (Житомирський) інститут народної освіти. 1919-1920, 1926-1929 рр, 1940-1941 рр.

Оп. 1.

319. Спр. 12. Циркуляры и директивы Наркомпроса УССР. Инструкция комиссиям по проведению приема студентов в ВНЗ. Сведения о числе студентов-военнообязанных. 25 августа – 4 июля 1926 г., 67 арк.

320. Спр. 13. Приказ Народного комиссариата торговли о запрещении учебным заведениям иметь сношения с иностранными торговыми организациями. Директивы Наркомпроса УССР. Переписка о проверке книг в библиотеке ИНО. Сведения о числе студентов. 20 февраля – 31 декабря 1927 г., 30 арк.

321. Спр. 14. Директивы Наркомпроса УССР о запрещении подписки белоэмигрантской литературы, переписка о проверке социального происхождения студентов. 18 марта 1927 г. – 3 декабря 1927 г., 10 арк.

322. Спр. 16. Циркуляры и директивы Наркомпроса УССР. Инструкция Наркомпроса о работе приёмных комиссий вузов. Переписка о приёме и

исключенни студентів из інститута. 1 января 1928 г. – 31 декабря 1929 г., 65 арк.

323. Спр. 19. Характеристики на студентів 2-го курсу, отбивших лагерный сбор в 1929 году. 15 июня – 26 июля 1929 г., 16 арк.

Ф. Р. 266. Волинська окружна інспектура народної освіти. 1923-1930 рр.

Оп. 1.

324. Спр. 38. Протоколи методичних нарад, педагогічних нарад, об'єднання класних керівників. План роботи шкіл, методкомісій. Списки учнів та їх успішність. Бюлетень Коростишівського педтехнікуму за 1927/28 рік. 18 березня 1928 р. – 19 березня 1929 р., 569 арк.

325. Спр. 125. Протоколи зборів Коростишівського педагогічного технікуму про стан господарства та учбової частини. Річний звіт за 1925/26 учбовий рік. Списки викладачів та студентів-випускників. 15 січня – 31 грудня 1926 р. 51 арк.

326. Спр. 135. Бюлетени, протоколи предметних комісій, годової отчет и другие материалы о работе Житомирского института народного образования. Списки студентів, окончивших институт в 1925/26 г. 20 марта – 30 декабря 1926 г., 91 арк.

327. Спр. 140. Звіти про роботу Житомирського Українського педагогічного технікуму за 1925/26 рік. Списки студентів. 29 січня – 24 грудня 1926 р., 84 арк.

328. Спр. 141. Річний звіт про роботу Новоград-Волинського педагогічного технікуму за 1925-26 учбовий рік. Списки студентів. 6 лютого – 26 серпня 1926 р., 22 арк.

329. Спр. 142. Звіт про роботу Житомирського єврейського педагогічного технікуму за 1925-26 учбовий рік. 27 березня – 5 жовтня 1926 р., 33 арк.

330. Спр. 150. Бюлетень Волинського інституту народної освіти. П'ятирічні плани сільськогосподарських робіт Житомирських педагогічного, землеустрійного технікумів. Протоколи та акти комісії по обстеженню Волинського індустріального технікуму. Звіт про роботу

сільськогосподарських курсів с. Туліна Іванківського району. Списки викладачів технікумів. 23 лютого – 30 грудня 1927 р., 280 арк.

331. Спр. 167. Протоколи педагогічної наради та загальних зборів колективів технікумів. Звіт про прийом до вузів. Списки студентів-випускників 1928 р. 9 січня – 19 грудня 1928 р., 243 арк.
332. Спр. 295. Справа про організацію курсів української мови 2 ступеня при Житомирському інституті народної освіти. 6 жовтня – 21 жовтня 1926 р., 8 арк.

Ф. Р. 344. Житомирський український педагогічний технікум.

1920-1928 рр.

Оп. 1.

333. Спр. 107. Справа Житомирського Укрпедтехнікума з відомостями про студентів. 27 січня – 9 листопада 1926 р., 36 арк.
334. Спр. 116. Справа Житомирського Укрпедтехнікума з відомостями про педпрактикум. 1 січня – 30 грудня 1926 р., 26 арк.
335. Спр. 117. Справа контрольно-навчальної комісії по академперевірці 1925-1926 р. 26 лютого – 31 грудня 1926 р., 165 арк.
336. Спр. 125. Справа Житомирського Українського педтехнікума про прийом на 1926/27 навчальний рік. 30 липня – 23 листопада 1926 р., 193 арк.
337. Спр. 132. Справа Житомирського Укрпедтехнікума з відчитом за 1925-1926 навчальний рік. 14 жовтня – 31 грудня 1926 р., 87 арк.
338. Спр. 160. Справи комісії по академперевірці студентів I курсу Житомирського УПТ. 1926-1927 навч. рік. 1 січня – 27 грудня 1927 р., 33 арк.
339. Спр. 175. Справа Житомирського Укрпедтехнікума про прийом на 1927-28 рік. 1 вересня – 1 жовтня 1927 р., 131 арк.
340. Спр. 178. Справа Житомирського Укрпедтехнікума з кандидатськими роботами студентів III курсу ЖУПТ. 1926-1927 н. рік. 1 жовтня 1926 р. – жовтень 1927 р., 524 арк.
341. Спр. 223. Справа Житомирського Українського педтехнікума з загальним листуванням. 2 січня – 22 вересня 1928 р., 96 арк.

342. Спр. 225. Справа Житомирського Українського педтехнікума з різними відомостями за студентів технікума. 20 січня – 2 жовтня 1928 р., 24 арк.
343. Спр. 228. Справа Житомирського Українського педтехнікума про вибувших студентів з різних причин. 1 січня – 31 грудня 1928 р., 115 арк.
344. Спр. 229. Справа Житомирського Українського педтехнікума з додатками до постанов правління. 27 січня – 1 серпня 1928 р., 51 арк.
345. Спр. 237. Справа Житомирського Українського педтехнікума з відчитом. 5 січня – 19 вересня 1928 р., 17 арк.
346. Спр. 239. Справа Житомирського Українського педтехнікума про прийом до технікума на 1928-1929 акад. рік. 14 травня – 14 листопада 1928 р., 301 арк.

Ф. Р. 412. Новоград-Волинський педагогічний технікум. 1923-1928 рр.

Оп. 1.

347. Спр. 5. Обіжники та розпорядження Народного комісаріату освіти, протоколи приймальних комісій про прийом до технікуму. Список вступаючих до технікуму. 4 листопада – 23 вересня 1926 р., 65 арк.
348. Спр. 11. Постанова та розпорядження Народного комісаріату освіти та Всеукраїнського виконавчого комітету про утворення студентських гуртожитків. 15 вересня – 17 грудня 1926 р., 25 арк.
349. Спр. 15. Протоколи Волинської комісії по студентським справам, листування з Народним комісаріатом освіти про розподіл стипендії. Списки та відомості успішності студентів. 9 вересня 1927 р. – 12 квітня 1928 р., 60 арк.
350. Спр. 19. Приказы, циркуляры и инструкции заместителя народного комиссара просвещения об условиях приёма в учебных заведениях, о порядке выдачи стипендий студентам, о ведении секретного делопроизводства и другим вопросам. 3 апреля 1924 г. – 12 декабря 1927 р., 91 арк.

Оп. 2.

351. Спр. 7. Протоколи засідань прийомної комісії. Відомості про кількість та стан учнів. 20 червня – 5 вересня 1927 р., 17 арк.

352. Спр. 9. Історія організації педагогічного технікуму. Протокол загальних зборів робітників про роботу технікуму та листування по питанням охорони праці. 10 жовтня 1927 р. – 22 червня 1928 р., 114 арк.
353. Спр. 12. Листування з Народним комісаріатом освіти про надіслання літерів для пільгового проїзду по залізниці студентів Новоград-Волинського педтехнікуму 1927/28 року. Звіт про екскурсію студентів 3-го курсу. 16 грудня 1927 р. – 11 червня 1928 р., 16 арк.
354. Спр. 34. Протоколи санітарного огляду приміщення інтернату та протоколи загальних зборів курсантів про вибори старости, студентські внески та про дисципліну курсантів. 14 березня 1925 р. – 17 березня 1926 р., 31 арк.

Ф. Р. 2361. Комітет з поліпшення побуту студентства Волині.

1924-1927 рр.

Оп. 1.

355. Спр. 3. Протоколи засідання правління Дому пролетарського студентства та списки студентів. 13 жовтня 1924 р. – 5 січня 1925 р., 53 арк.
356. Спр. 4. Протоколи засідань комітету по поліпшенню побуту студентства та заяви студентів про матеріальне забезпечення. Звіти про роботу КОПОПУЧа. Посвідчення службовців КОПОПУЧа. 17 грудня 1924 р. – 6 липня 1925 р., 264 арк.
357. Спр. 5. Звіти та доповідні записки про роботу комітету по поліпшенню побуту студентства Волині і кошторисне утримання Дому пролетарського студентства. 30 жовтня – 30 грудня 1924 р., 30 арк.
358. Спр. 9. Обіжники народного комісаріату освіти та фінансів по фінансовим питанням. Постанови конференції пролетарського студентства про роботу КОПОПУЧа, окружного бюро пролетстуда та іншим питанням. 31 січня – 17 грудня 1925 р., 87 арк.
359. Спр. 12. Протоколи засідань бюро пролетарського студентства. 21 січня – 23 листопада 1925 р., 34 арк.
360. Спр. 13. Протоколи засідань комітету по поліпшенню побуту студентства Волині. 2 лютого 1925 р. – 9 травня 1927 р., 32 арк.

361. Спр. 15. Протоколи про роботу студентської їдальні. Список студентів учбових закладів м. Житомира. 30 червня – 17 грудня 1925 р., 9 арк.
362. Спр. 20. Протоколи засідань Волинського окружного бюро пролетарського студентства. 8 лютого – 27 вересня 1926 р., 46 арк.
363. Спр. 21. Протоколи засідань комісії по студентським справам Новгород-Волинського педтехнікуму, заяви та списки студентів про призначення їм стипендій. 18 листопада 1926 р. – 3 січня 1927 р., 32 арк.
364. Спр. 26. Виписки з протоколу засідання РНК УСРР про матеріальний стан студентства на Україні. Протоколи засідань окружної комісії по студентським справам та заяви студентів про матеріальне забезпечення. 3 січня – 17 грудня 1927 р., 17 арк.

6. Державний архів Запорізької області, м. Запоріжжя

***Ф. П. 1. Запорізький окружний комітет Комуністичної партії (більшовиків)
України. 1921-1930 рр.***

Оп. 1.

365. Спр. 1211. Протоколи совещаний при агитпропе, студенческих собраний, докладные записки директоров институтов и техникумов. 4 апреля – 10 мая 1930 г., 53 арк.

***Ф. П. 7. Хортицький районний комітет Комуністичної партії (більшовиків)
України. 1923-1930 рр.***

Оп. 1.

366. Спр. 130. Протоколы общих собраний и заседаний бюро Хортицкой сельской ячейки КП(б)У и материалы о прверке коммуны «Майбутність». 8 января – 25 октября 1929 г., 38 арк.
367. Спр. 131. Протоколы общих собраний Хортицкой немецкой ячейки КП(б)У. 11 февраля – 23 июня 1929 г., 27 арк.

Ф. Р. 959. Запорізький педагогічний технікум. 1924-1935 рр.

Оп. 1.

368. Спр. 15. Протоколы общих собраний коллектива, объявления о приёме студентов. 15 октября 1926 г. – 20 мая 1929 г., 26 арк.

369. Спр. 149. Отчёт техникума за 1933-1934 учебный год. Ведомости об успеваемости студентов. Список учителей техникума. 1933-1934 гг., 30 арк.

Ф. Р. 3674. Бердянський педагогічний технікум. 1920-1935 рр.

Оп. 1.

370. Спр. 61. Річний звіт за 1926-1927 шкільний рік. 24 серпня – 31 грудня 1927 р., 19 арк.

371. Спр. 114. Справа соцзмагання по Бердянському педтехнікуму. 23 вересня – 29 грудня 1929 р., 72 арк.

372. Спр. 148. Звіт про стан та роботу педтехнікума за наявний склад студентів в 1930/31 навч. році. 6 вересня 1930 р. – 1 січня 1931 р., 125 арк.

373. Спр. 257. Отчёт директора о работе техникума. 1931-1932 гг., 24 арк.

374. Спр. 301. Годовой отчёт и списки студентов по курсам. 31 марта – 4 июля 1932 г., 52 арк.

Ф. Р. 3675. Мелітопольський педагогічний технікум. 1921-1935 рр.

Оп. 1.

375. Спр. 103. Річний звіт за 1925-26 шкільний рік. 1925-1926 рр., 14 арк.

376. Спр. 156. Річний звіт за 1926-27 шкільний рік. 1926-1927 рр., 10 арк.

377. Спр. 238. Отчёт о приёме в ВУЗ и годовой отчёт за 1928-1929 учебный год. 1928-1929 гг., 8 арк.

378. Спр. 1137. Накази за 1933 р. 1 січня 1933 р. – 1 січня 1934 р., 80 арк.

379. Спр. 1353. Приказы по техникуму об исключении студентов, о переводе в группу, о сокращении штатов и др. 2 января – 29 июня 1935 г., 146 арк.

7. Державний архів Миколаївської області, м. Миколаїв

Ф. П. 498. Первинна організація Миколаївського державного педагогічного інституту. 1923-1981 рр.

Оп. 1.

380. Спр. 79. Протоколи партсобраний и засіданий бюро. 27 ноября – 27 декабря 1923 г., 5 арк.

381. Спр. 80. Протоколы партсобраний и заседаний бюро. 1 января – 27 декабря 1924 г., 75 арк.

382. Спр. 81. Протоколи партсобраний и засідань бюро. 3 января – 9 июня 1925 г., 38 арк.
383. Спр. 86. Протоколи засідань бюро и общих собраний партколектива інститута соціального виховання. 29 декабря 1931 г. – 10 января 1932 г., 33 арк.
384. Спр. 89. Протоколи засідань бюро и общих собраний ячейки КП(б)У інститута соціального виховання. 9 января – 29 января 1933 г., 110 арк.
385. Спр. 90. Протоколи засідань партійного комітета и общих собраний парторганізації педагогічного інститута. 14 января – 22 декабря 1934 г., 78 арк.
386. Спр. 91. Протоколи засідань партійного комітета и общих собраний парторганізації педагогічного інститута. 11 февраля – 31 августа 1936 г., 20 арк.
387. Спр. 92. Протоколи засідань партійного комітета и общих собраний парторганізації педагогічного інститута. 8 апреля – 23 декабря 1937 г., 66 арк.
388. Спр. 93. Протоколи засідань партійного комітета и общих собраний парторганізації педагогічного інститута. Январь – 15 апреля 1938 г., 31 арк.

Ф. Р. 99. Інспектура народної освіти виконавчого комітету Миколаївської окружної ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. 1923-1930 рр.

Оп. 1.

389. Спр. 638. Звіти про роботу інституту народної освіти, протоколи засідань педкафедри, особові справи педагогів та листування з питань набору та підготовки майбутніх вчителів. 21 червня 1923 р. – 11 січня 1924 р., 71 арк.
390. Оп. 1. Спр. 662. Статистичні відомості про особовий склад, студентів та учнів Миколаївського інституту народної освіти, вечірніх курсів, сільськогосподарських шкіл та шкіл ФЗУ, списки педагогів інституту. 17 листопада 1923 р. – 14 грудня 1924 р., 322 арк.

***Ф. Р. 993. Миколаївський державний педагогічний інститут.
1920-1941 рр.***

Оп. 1.

391. Спр. 2. Протоколи засідань правління інститута. 14 жовтня 1926 г. – 10 жовтня 1927 г., 113 арк.
392. Оп. 1. Спр. 3. Протоколи засідань правління інститута. 19 жовтня 1927 г. – 29 грудня 1928 г., 156 арк.
393. Оп. 1. Спр. 10. Прикази по особовому складу студентів. 20 січня – 31 грудня 1935 г., 55 арк.
394. Оп. 1. Спр. 12. Прикази. 1936-1937 гг., 121 арк.
395. Оп. 1. Спр. 15. Прикази директора по особовому складу інститута. 8 березня – 31 грудня 1937 г., 101 арк.
396. Оп. 1. Спр. 18. Звіт про роботу інститута за 1936-1937 уч. год. 1937 г., 43 арк.
397. Оп. 1. Спр. 22. Прикази директора по особовому складу студентів педагогічного і учительського інститута. Список студентів, допущених до держіспитів. 1938-1939 гг., 59 арк.
398. Оп. 1. Спр. 37. Щорічні і семестрові статистичні звіти інститута за 1938-1939 уч. год. 10 січня – 23 квітня 1939 г., 14 арк.

Ф. Р. 1210. Миколаївський педагогічний технікум. 1930-1935 рр.

Оп. 1.

399. Спр. 1. Листування Миколаївського педагогічного технікуму з Миколаївською наросвітою. 13 вересня 1930 р. – 2 серпня 1931 р., 97 арк.
400. Оп. 1. Спр. 6. Прикази директора технікуму по навчальним питанням, дисципліні і господарським питанням. 3 червня – 20 жовтня 1931 г., 48 арк.
401. Оп. 1. Спр. 17. Положення про підпрактику студентів (із практики Николаевського педтехнікуму). Протоколи і звіти по підпрактику студентів III курсу дошкільного відділу. 27 квітня 1932 г. – 21 грудня 1933 г., 99 арк.

402. Оп. 1. Спр. 21. Плани і одчоти Миколаївського педагогічного технікуму. 1 вересня 1933 р. – 30 липня 1934 р., 106 арк.

403. Оп. 1. Спр. 30. Плани и отчёты Николаевского педтехникума. 15 ноября 1934 г. – 15 июля 1935 г., 160 арк.

8. Державний архів Одеської області, м. Одеса

Ф. Р. 1561. Одеський німецький педагогічний інститут. 1933-1938 рр.

Оп. 1.

404. Спр. 1. Накази. 20 травня 1934 р. – 26 грудня 1935 р., 189 арк.

405. Спр. 15. Книга наказів. 21 січня – 29 грудня 1936 р., 120 арк.

406. Спр. 36. Книга наказів. 2 січня – 31 грудня 1937 р., 106 арк.

407. Спр. 51. Копії довідок студентів, звіти, листування з Народним комісаріатом освіти та іншими установами по різним питанням. 19 червня – 4 серпня 1937 р., 220 арк.

408. Спр. 53. Накази. 1 квітня – 31 липня 1938 р., 32 арк.

409. Спр. 569. Статистичні відомості про склад студентів. Річний звіт. Відомості про відсів студентів. 1934-1935 рр., 75 арк.

Ф. Р. 1593. Одеський інститут народної освіти. 1920-1930 рр.

Оп. 1.

410. Спр. 429. Накази ІНО. 3 квітня 1924 р. – 30 червня 1924 р., 23 арк.

411. Спр. 450. Накази ІНО. 4 серпня 1924 р. – 30 червня 1925 р., 107 арк.

412. Спр. 740. Про семінари Од. ІНО. 31 січня 1928 р. – грудень 1929 р., 50 арк.

413. Спр. 747. Річний звіт за 1928-1929 н.р. Од. І.Н.О. Січень 1929 – 22 лютого 1930 р., 61 арк.

Ф. Р. 1599. Тсоавіахім при Одеському інституті народної освіти. 1926-1928 рр.

Оп. 1.

414. Спр. 1. Протокол засідання осередку «ОСО». 20 листопада 1926 р. – березень 1929 р., 51 арк.

415. Спр. 3. Протоколи засідання бюро ячейки «Осоавіахіма», протоколи зборів, план роботи «ОСО». 3 грудня 1927 р. – 23 жовтня 1928 р., 72 арк.

Ф. Р. 1647. Одеський інститут професійної освіти. 1930-1933 рр.**Оп. 1.**

416. Спр. 10. Акт про хуліганський вчинок студента. Протоколи комісії по перевірці соціального стану студентів. 29 вересня 1930 р. – 8 липня 1931 р., 49 арк.
417. Спр. 26. Копії наказів. 1 липня 1932 р. – 13 червня 1933 р., 168 арк.
418. Спр. 27. Копії наказів. 2 вересня 1931 р. – 9 червня 1932 р., 159 арк.
419. Спр. 29. Матеріали по соцзмаганням. 20 травня 1932 р. – 1933 р., 13 арк.
420. Спр. 31. Накази. 9 листопада 1932 р. – 15 липня 1933 р., 75 арк.
421. Спр. 239. Річний звіт, звіти, інструкція про складання звіту. 1931-1932 рр., 68 арк.

Ф. Р. 1650. Одеський єврейський педагогічний технікум 1925-1935 рр.**Оп. 2.**

422. Спр. 5. О наборе студентов в высшие учебные заведения. О бронировании студентов. 21 января – 31 декабря 1928 г., 22 арк.
423. Спр. 6. О политруководстве высших учебных заведений. О восстановлении студентов, исключённых за фракционную работу. 2 июля – 10 сентября 1928 г., 4 арк.
424. Спр. 8. Дело разной секретной переписки. 26 января – 26 февраля 1930 г., 51 арк.

9. Державний архів Полтавської області, м. Полтава***Ф. Р. 363. Полтавський окружний виконавчий комітет ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. 1923-1930 рр.*****Оп. 1.**

425. Спр. 143. Матеріали до протоколів з №28 по №30 з 20 вересня по 20 жовтня 1927 року засідання президії Окрвиконкому. 30 вересня – 20 жовтня 1927 р., 236 арк.

Ф. Р. 369. Полтавська окружна інспектура народної освіти.***1925-1930 рр.*****Оп. 2.**

426. Спр. 14. Обіжне розпорядження Народного комісаріату освіти УСРР про порядок передачі церков під сільбуду; листування з інститутами м. Полтави про звільнення студентів по соціальному стану; списки райінспекторів Полтавської округи; акти комісії про огляд музеїв, інститутів та бібліотек м. Полтава; листування з райінспекторами народної освіти та окружному КП(б)У про загальне обов'язкове навчання в окрузі та іншим питанням. 25 лютого – 11 вересня 1930 р., 209 арк.

Ф. Р. 495. Полтавський губернський відділ народної освіти.

1922-1925 рр.

Оп. 1.

427. Спр. 4. Інструкція губернським атестаційним комісіям по перевірці особового складу робітників освіти, доповіді політкому Полтавського інституту народної освіти про діяльність, висновки про результати обслідування Полтавського кооперативного технікуму та курсів; іменні списки робітників яким потрібні відстрочки від призову, звільнених з роботи. 26 січня – 6 грудня 1923 р., 271 арк.

Ф. Р. 1503. Полтавський губернський виконавчий комітет ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. 1920-1925 рр.

Оп. 1.

428. Спр. 127. Протоколи №4-43 засиданий президиума и секретариата Полтавского городского совета за январь-декабрь 1923 г. 13 января – 27 декабря 1923 г., 111 арк.

Ф. Р. 2118. Лубенський державний учительський інститут. 1936 р.

Оп. 1.

429. Спр. 1. Накази Лубенського учительського інституту та матеріали до них. 3 липня – 21 листопада. 1936 р., 200 арк.

430. Спр. 3. Протоколи загальних урочистих зборів студентів, різних нарад та списки студентів, лектури та техперсоналу. 14 лютого 1936 р. – 29 вересня 1937 р., 90 арк.

431. Спр. 4. Матеріали перевірки інституту за дорученням НКО. 31 жовтня – 6 листопада 1936 р., 29 арк.

10. Державний архів Сумської області, м. Суми

Ф. П. 352. Осередок КП(б)У педагогічного інституту Глухова.

1929-1934, 1944-1988 рр.

Оп. 1.

432. Спр. 2. Протоколи партійних зборань ячейки КП(б)У педагогічного інституту (вузовської ячейки). 13 грудня 1930 г. – 3 листопада 1931 г., 96 арк.

433. Спр. 6. Протоколи бюро вишевської ячейки КП(б)У г. Глухова. 20 грудня 1930 г. – 30 вересня 1931 г., 44 арк.

434. Спр. 8. Протоколи загальних зборань вузовської ячейки КП(б)У г. Глухова. 23 вересня – 15 жовтня 1931 г., 39 арк.

435. Спр. 9. Протоколи засідань бюро ячейки КП(б)У при Глуховському педагогічному інституті. 12 березня 1932 г. – 8 червня 1934 г., 87 арк.

Ф. Р. 4307. Конотопський педагогічний технікум. 1924-1936 рр.

Оп. 1.

436. Спр. 23. Протоколи засідань прийомної комісії при технікумі. Звіти о прийомі, о складі учасників технікума за 1925/26, 1926/27 навч. роки. Екзаменаційні відомості, поступаючих в технікум. 17 серпня 1925 г. – 1 вересня 1926 г., 154 арк.

437. Спр. 29. Устав інтернату при педтехнікумі. Протокол засідання комісії НОПа. 27 листопада 1925 г., 6 арк.

438. Спр. 47. Статистическі дані о складі студентів технікума. 25 вересня 1927 г. – 28 грудня 1928 г., 11 арк.

439. Спр. 52. Устав клубу Конотопського педтехнікума. 1927 г., 22 арк.

440. Спр. 63. Статистическі дані о стані Конотопського педтехнікума. 17 грудня 1928 г. – 13 листопада 1929 г., 16 арк.

441. Спр. 141. Постановлення Чернігівського обласного відділу освіти о заочному освіті. Прикази Чернігівського обл. і недопущенні порушень фінансової дисципліни, по особовому складу і другим питанням.

Список выпускников 1934 года. Отчёт о работе техникума за 1-ый семестр 1933-34 года. 1 января – 28 декабря 1934 г., 273 арк.

442. Спр. 144. Договоры на социалистическое соревнование между Конотопским и Нежинским, Конотопским и Прилуцким техникумами. Протокол комиссии по проверке результата соцсоревнования, отчёт об итогах соцсоревнования за 1933/34 учебный год. 19 марта 1934 г. – 19 марта 1935 г., 75 арк.
443. Спр. 146. Отчёт о работе техникума за 1935/36 уч. год. 10 июня 1934 г. – 3 августа 1936 г., 125 арк.
444. Спр. 156. Отчёт о работе техникума за 1934/35 уч. год. Договор на социалистическое соревнование между Нежинским и Конотопским педтехникумами. Список преподавателей техникума. 1 января – 5 декабря 1935 г., 197 арк.
445. Спр. 185. Отчёт о работе техникума, педкурсов при техникуме за 1935/36 уч. год. 1 января – июль 1936 г., за 79 арк.

11. Державний архів Харківської області, м. Харків

Ф. П. 1. Харківський губернський комітет Комуністичної партії (більшовиків) України. 1919-1925 рр.

Оп. 1.

446. Спр. 1175. Протоколы, резолюции и материалы к ним совещаний при губкоме КП(б)У заворгов, учраспредов райкомов партии, финансовой, сельской, кооперативной комиссий, производственных, сельских, вузовских парторганизаций и по вопросу хлебозаготовок. Выписки из протоколов заседаний бюро райкомов партии. Протокол общего собрания членов общества старых большевиков. 14 января – 29 октября 1925 г., 89 арк.

Ф. П. 2. Харківський обласний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України. 1932-1991 рр.

Оп. 1.

447. Спр. 622. Материалы к отчёту обкома КП(б)У на III областной партийной конференции о товарообороте, бюджете области, коммунальном хозяйстве и жилищном строительстве, здравоохранении, работе школ, вузов, научно-

исследовательных институтов, руководство Советами и массовыми организациями трудящихся. 18 мая – 23 июля 1937 г., 155 арк.

***Ф. Р. 1431. Харківський педагогічний технікум інструкторів
політехнічної освіти. 1930-1935 рр.***

Оп. 1.

448. Спр. 5. Разные распоряжения и отчётности. 1 января – 28 декабря 1932 г., 88 арк.
449. Спр. 8. Відчитності та розпорядження. 4 січня – 27 грудня 1933 р., 73 арк.
450. Спр. 19. Відчитності. 5 січня 1934 р., 31 арк.
451. Спр. 21. Висновки, обстеження педтехнікумів Харківської області. 30 вересня – 29 грудня 1934 р., 29 арк.
452. Спр. 27. Відчитності. 5 січня – 9 липня 1935 р., 37 арк.

***Ф. Р. 1780. Харківський державний педагогічний інститут іноземних мов.
1931-1960 рр.***

Оп. 1.

453. Спр. 16. Разные переписки с сельсоветами о сведениях студентов за 1933 год. 1 января – 23 декабря 1933 г., 17 арк.
454. Спр. 17. Переписки о преподавательском и студенческом составе с Наркомпросом УССР. 5 января – 2 ноября 1934 г., 84 арк.
455. Спр. 21. Разная переписка с обкомом КП(б)У о студентах института за 1934 год. 8 января – 23 марта 1934 г., 5 арк.

Оп. 2.

456. Спр. 2. Докладные записки о состоянии института. 3 февраля – 11 мая 1936 г., 7 арк.

12. Державний архів Херсонської області, м. Херсон

***Ф. Р. 2. Виконавчий комітет Херсонської окружної ради робітничих,
селянських і червоноармійських депутатів. 1923-1930 рр.***

Оп. 1.

457. Спр. 153. Протокол заседания Малого президиума ВЦИКа и выписки из протоколов заседаний Одесского губернского исполкома, план и переписка с

учреждениями и организациями о проведении «недели помощи матери-пролетарке и крестьянке» и организации добровольных обществ. Установ Одесского губернского отделения Всесоюзного общества помощи пролетарскому студенчеству. 18 января – 30 октября 1925 г., 128 арк.

Ф. Р. 414. Інспектура народної освіти виконавчого комітету Херсонської окружної ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. 1917-1930 рр.

Оп. 1.

458. Спр. 195. О деятельности Херсонского института народного образования. 27 декабря 1924 г. – 31 декабря 1925 г., 149 арк.
459. Спр. 230. Документы (протоколы, витяги з протоколів, листування) про роботу Херсонського інституту народної освіти, список працівників. 10 січня – 24 грудня 1924 р., 94 арк.
460. Спр. 426. Протоколы заседаний правления Херсонского института народного образования об утверждении характеристик студентов-выпускников, о командировании студентов на работу. Список абитуриентов Херсонского института, стажеров, работающих на территории Херсонского округа, резолюция по докладу ректора о работе института. 1 декабря 1927 г. – 1 июня 1929 г., 129 арк.
461. Спр. 692. Годовые отчёты о деятельности профшколы, списки сотрудников профшкол. 4 января – июнь 1923 г., 246 арк.
462. Спр. 693. Отчёт ХИНО о деятельности, списки педагогов профшкол, заявления студентов профшкол о выдаче пайков. Февраль – 23 июля 1923 г., 76 арк.

Ф. Р. 469. Херсонський державний педагогічний інститут. 1919-1940, 1944-1985 рр.

Оп. 1.

463. Спр. 1. Инструкции о приёме в высшие учебные заведения, о высших учебных заведениях. Переписка с отделом народного образования об

- организации совета с участием студентов, о предоставлении сметы расходов и др. 17 ноября 1919 г. – 3 августа 1920 г., 20 арк.
464. Спр. 7. Протоколы заседания бюро Херсонского окружного комитета КП(б)У, комиссии по чистке института, об организации академсовещания, об организации краеведческого центра в Херсонском округе. 22 декабря 1924 г. – 24 июня 1926 г., 82 арк.
465. Спр. 12. Протоколы заседаний комиссии по проверке социального положения студентов. 23 февраля 1929 г. – 13 февраля 1930 г., 72 арк.
466. Спр. 17. Директивы Народного комитета просвещения и переписка с окружным отделом ГПУ по личному составу лектуры и студентов. 12 января – 6 декабря 1931 г., 104 арк.
467. Спр. 19. Переписка с Народным комиссариатом просвещения, городским советом г. Херсона и ведомости о личном составе лекторов и служащих института. 1 февраля – 26 октября 1931 г., 17 арк.
468. Спр. 21. Постановления СНК о введении штатных должностей и должностных окладов для профессорско-преподавательского состава в высших учебных заведениях, положение о производственной практике студентов высших учебных заведений СССР. Инструкция о порядке проведения расчёта с педагогическим персоналом вузов в связи с применением штатозарплатной системы оплаты. 31 декабря 1937 г. – 16 декабря 1938 г., 81 арк.
469. Спр. 22. Устав института. Протоколы заседаний совета Херсонского пединститута о подведении итогов 1938-1939 учебного года, о плане подготовки набора студентов, об утверждении устава о работе факультетов института. Списки л/с. 11 июня 1938 г. – 10 июля 1939 г., 106 арк.

13. Державний архів Хмельницької області, м. Хмельницький

Ф. П. 1. Кам'янець-Подільський повітовий комітет Комуністичної партії (більшовиків) України. 1920-1923 рр.

Оп. 1.

470. Спр. 164. Протоколы партсобраний и заседаний ячейки КП(б)У высших учебных заведений г. Каменец-Подольска и переписка по организационным и др. вопросам. 3 марта – 31 декабря 1922 г., 88 арк.

471. Спр. 203. Протоколы партсобраний и заседаний, доклады и отчеты ячейки КП(б)У высших учебных заведений г. Каменец-Подольска. 3 января – 9 марта 1923 г., 83 арк.

***Ф. П. 3. Кам`янець-Подільський окружний комітет Комуністичної партії
(більшовиків) України. 1923-1930, 1935-1937 рр.***

Оп. 1.

472. Спр. 34. Протоколы партсобраний и бюро ячейки КП(б)У высших учебных заведений города Каменец-Подольска. 15 марта 1923 г. – 25 апреля 1924 г., 227 арк.

473. Спр. 39. Протоколы заседаний коллегии и бюро Каменец-Подольского института народного образования. 13 марта – 23 октября 1923 г., 109 арк.

474. Спр. 97. Протоколы партийных собраний и бюро ячейки КП(б)У высших учебных заведений города Каменец-Подольска. 29 апреля – 24 ноября 1924 г., 147 арк.

475. Спр. 231. Протоколы партсобраний и заседаний бюро производственных, учрежденских ячеек КП(б)У, ячейки Института народного образования и химтехникума. 3 января – 28 декабря 1927 г., 255 арк.

476. Спр. 263. Директивы ЦК ВКП(б) и протоколы совещаний по вопросам высших учебных заведений при Каменец-Подольском окружкоме КП(б)У. 15 августа 1928 г. – 1 июля 1929 г., 38 арк.

477. Спр. 339. Выписки из протоколов партсобраний, вырезки из газет и др. Архивные материалы на троцкистов и националистов за 1923-1937 гг. 1935-1937 гг., 160 арк.

Ф. П. 4. Осередок Комуністичної партії (більшовиків) України Кам`янець-Подільського педагогічного інституту. 1924-1932, 1934-1935, 1944-1991 рр.

Оп. 1.

478. Спр. 1. Отчётные доклады и материалы о работе добровольных организаций при ячейке КП(б)У. Июль 1924 г. – октябрь 1928 г., 43 арк.
479. Спр. 2. Директивы вышестоящих партийных органов и списки членов и кандидатов партии ячейки КП Украины. Апрель – декабрь 1925 г., 129 арк.
480. Спр. 3. Протоколы засідань бюро осередку інституту народної освіти м. Кам'янця. 31 березня – 8 грудня 1925 р., 33 арк.
481. Спр. 4. Протоколы собраний ячейки КП(б)У. 26 марта – 12 ноября 1925 г., 34 арк.
482. Спр. 6. Протоколы собраний и заседаний бюро ячейки КП(б)У. 24 ноября 1925 г. – 24 января 1927 г., 93 арк.
483. Спр. 7. Протоколы собраний ячейки КП(б)У. 14 января 1926 г. – 3 февраля 1927 г., 47 арк.
484. Спр. 9. Статистические отчёты и списки членов партии ячейки КП(б)У. Январь-декабрь 1926 г., 57 арк.
485. Спр. 10. Директивы вышестоящих органов и информации об участии парторганизации в перевыборах местных советов рабочих, крестьянских депутатов. Февраль 1927 г. – сентябрь 1928 г., 43 арк.
486. Спр. 11. Протоколы собраний, заседаний и другие документы ячейки КП(б)У. 28 апреля 1927 г. – 9 марта 1932 г., 98 арк.
487. Оп. 1. Спр. 12. Протоколы заседаний бюро ячейки КП(б)У. 8 февраля 1927 г. – 5 сентября 1929 г., 92 арк.
488. Спр. 13. Протоколы собраний ячейки КП(б)У. 6 февраля 1927 г. – 21 февраля 1929 г., 96 арк.
489. Спр. 14. Протоколы бюро осередку ІНО. 29 листопада 1927 р. – 11 грудня 1928 р., 45 арк.
490. Спр. 16. Материалы о состоянии работы ячейки КП(б)У. 12 декабря 1927 г. – апрель 1928 г., 6 арк.
491. Спр. 18. Ведомости по уплате членських партийных взносов и планы работы ячейки КП(б)У. Февраль 1927 г. – декабрь 1928 г., 93 арк.

492. Спр. 19. Протоколы собраный ячейки КП(б)У 3 февраля 1928 г. – 8 октября 1929 г., 64 арк.
493. Спр. 21. Протоколы заседания агитпропкомиссии, списки коммунистов и другие материалы. 25 мая 1925 г. – 31 марта 1930 г., 20 арк.
494. Спр. 22. Протоколи загальних зборів партосередку ІНО та чистки партії. 17 жовтня 1929 р. – 16 червня 1930 р., 31 арк.
495. Спр. 23. Справа легкої кінноти з обіжниками та розпорядженнями штабу «ЛК» при ІНО. Квітень 1929 р. – жовтень 1930 р., 36 арк.
496. Спр. 24. Книга протоколів засідань бюро та загальних зборів осередку КП(б)У при ІНО. 8 січня – 19 червня 1929 р., 58 арк.
497. Спр. 25. Протоколы заседаний бюро ячейки КП Украины. 20 апреля 1929 г. – 3 ноября 1930 г., 121 арк.
498. Спр. 26. Протоколы собраный ячейки КП(б)У. 3 января 1929 г. – 18 ноября 1930 г., 93 арк.
499. Спр. 27. Протоколы партийно-комсомольских собраний студентов вечернего рабочего университета и другие документы. 28 октября 1929 г. – 18 июля 1930 г., 103 арк.
500. Спр. 29. Протоколы собраний и заседаний бюро ячейки КП(б)У. 9 декабря 1930 г. – 20 января 1932 г., 48 арк.
501. Спр. 30. Справа партколективу ІСВ з протоколами засідань бюро партколективу. 26 листопада 1930 р. – 23 жовтня 1931 р., 87 арк.
502. Спр. 32. Планы работы, отчёты и ведомости по партколлективу. Октябрь 1930 г. – апрель 1931 г., 41 арк.
503. Оп. 1. Спр. 35. Материалы по обследованию работы партячеек гор. Каменец-Подольска. Ноябрь 1930 – июнь 1931 г., 26 арк.
504. Спр. 37. Протоколы загальних зборів партколективу ІСВ. 28 травня 1931 р., 3 арк.
505. Спр. 39. Протоколы собраний и заседаний бюро ячейки КП(б)У. Июнь 1931 г. – сентябрь 1932 г., 33 арк.

506. Спр. 40. Списки членов и кандидатов партии, состоявших на учёте ячейки КП(б)У. Май 1932 г. – декабрь 1933 г., 76 арк.

507. Спр. 41. Протоколы заседаний парткомитета первичной организации КП(б)У. 1 апреля – 22 мая 1931 г., 64 арк.

508. Спр. 42. Протоколы собраний первичной организации КП(б)У. 27 февраля – 17 декабря 1934 г., 54 арк.

Ф. П. 12. Кам`янець-Подільський районний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України. 1927-1941, 1944-1959, 1962, 1965-1991 рр.

Оп. 1.

509. Спр. 73. Протоколы и материалы ячейковой комиссии по чистке парторганизаций пединститута, техникумов и школ города Каменец-Подольска. 3 июня – 23 декабря 1933 г., 274 арк.

Ф. П. 301. Проскурівський окружний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України. 1922-1932, 1935-1937 рр.

Оп. 1.

510. Спр. 92. Протоколы партсобраний, заседаний бюро ячейки КП(б)У педтехникума. 13 января – 23 декабря 1927 г., 61 арк.

Ф. П. 458. Шепетівський окружний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України. 1924-1941, 1944-1962, 1965-1991 рр.

Оп. 1.

511. Спр. 275. Протоколы партийных собраний ячейки КП(б)У Шепетовского педтехникума. 3 января – 7 марта 1929 г., 61 арк.

512. Спр. 327. Протоколы партийных собраний и заседаний бюро ячеек КП(б)У типографии, горсовета, парткома окротдела ГПУ, станции Шепетовка и др. 1 января – 18 июня 1930 г., 201 арк.

Ф. П. 1602. Кам`янець-Подільський окружний комітет Ленінської Комуністичної спілки молоді України. 1923-1930, 1935-1937 рр.

Оп. 1.

513. Спр. 303. Сведения о нездоровых явлениях и засоренности в комсомольской организации города Каменец-Подольска. 8 декабря 1928 г. – декабрь 1929 г., 30 арк.

514. Спр. 360. Отчёты о работе «легкой кавалерии» по городу Каменец-Подольску. Апрель-декабрь 1929 г., 33 арк.

Ф. П. 1603. Проскурівський окружний комітет Ленінської Комуністичної спілки молоді України. 1923-1930, 1935-1937 рр.

Оп. 1.

515. Спр. 230. Информационные бюллетни о работе Проскуровской окружной организации ЛКСМУ. Протоколы заседания комиссии по чистке комсомольских организаций Каменец-Подольского института народного образования и сельско-хозяйственного института. Март 1928 г. – 1930 г., 53 арк.

516. Спр. 259. Протоколы комсомольских собраний ячеек ЛКСМУ г. Проскурова и Старосинявского райкома ЛКСМУ. 22 октября 1928 г. – 28 июня 1929 г., 47 арк.

517. Спр. 325. Протоколы комсомольских собраний ячеек ЛКСМУ гор. Проскурова. 24 февраля 1929 г. – 18 июня 1930 г., 31 арк.

Ф. П. 1605. Кам`янець-Подільський міський комітет Ленінської Комуністичної спілки молоді України. 1922-1929, 1931-1938, 1944-1989 рр.

Оп. 1.

518. Спр. 5а. Протоколы первичных комсомольских организаций швейной фабрики, электростанции, ГО МВД, института народного образования, совпартшколы. 1 января 1926 г. – 6 марта 1927 г., 181 арк.

519. Спр. 5в. Протоколы первичных комсомольских организаций института народного образования, ж.д. станции. 10 января – 20 декабря 1928 г., 62 арк.

520. Спр. 5д. Протоколы первичных комсомольских организаций совпартшколы, педтехникума. 21 апреля – 25 декабря 1931 г., 63 арк.

521. Спр. 6а. Протоколы первичных комсомольских организаций пединститута, ГК ЛКСМУ. 1 января – 21 декабря 1935 г., 64 арк.

Ф. Р. 5. Кам'янецька окружна інспектура народної освіти.

1922-1930 рр.

Оп. 1.

522. Спр. 561. Циркуляры, распоряжения и протоколы совещаний Подольского губернского отдела профобразования о порядке приёме в техникумы; об организации курсов профобразования; выписки из приказов по подотделу профобразования. 18 августа 1922 г. – 20 февраля 1924 г., 81 арк.

523. Спр. 563. Доклад о работе Каменецкого уездного отдела профобразования за 1922 г., доклады и отчёты о работе подотдела профобразования за 1923 г., института народного образования и школ фабрично-заводского обучения, сведения о комплектовании институтов, техникумов и рабфаков, анкеты школ профобразования. 30 января – 15 декабря 1923 г., 282 арк.

524. Спр. 565. Протокол объединённого заседания студенческих комитетов института народного образования и сельскохозяйственного института, штатное распоряжение и списки студентов сельскохозяйственного института и рабфаки. 3 января – 21 декабря 1923 г., 397 арк.

525. Спр. 587. Протоколы заседаний комитета улучшения быта студентов. 4 марта – 31 октября 1924 г., 56 арк.

526. Спр. 589. План работы и отчёт о работе Каменец-Подольского института народного образования за осенний квартал 1923-1924 учебного года, анкета научных и методработников, списки преподавателей и студентов института. 10 января – 31 декабря 1924 г., 65 арк.

527. Спр. 611. Годовой отчёт Каменец-Подольского института народного образования за 1925-1926 учебный год. 1925-1926 гг., 54 арк.

528. Спр. 641. Протоколы заседаний правления и предметной комиссии Каменец-Подольского института народного образования, отчёт института за 1925-26 учебный год, анкеты преподавателей института. 5 февраля – 9 октября 1926 г., 60 арк.

**Ф. Р. 96. Кам'янецький окружний Комітет Товариства
Червоного Хреста. 1927-1929 рр.**

Оп. 1.

529. Спр. 201. Анкеты медико-санитарных учреждений округа, отчет окружного комитета общества Красного Креста за I полугодие 1929 г. 2 января 1928 г. – 1 января 1929 г., 45 арк.

**Ф. Р. 300. Кам'янець-Подільський педагогічний технікум. 1930-1935, 1944-1956
рр.**

Оп. 1.

530. Спр. 12. Рекомендації та заяви вступаючих до технікуму. Листування по господарських питаннях (прикріплення студентів до їдалень, придбання будматеріалів та ін.), про боротьбу з плямистим тифом, відкриття учительських курсів при технікумі. Списки студентів та викладачів. 5 лютого 1930 р. – 8 грудня 1931 р., 253 арк.

531. Спр. 19. Протоколи методнаради та партійно-комсомольських зборів разом з профактивом технікуму. План роботи, відомості та лекторський склад технікуму, список студентів, довідки, посвідчення, командировки. 5 листопада 1931 р. – 13 жовтя 1932 р., 422 арк.

532. Спр. 24. Листування з Наркоматом освіти обласним відділом народної освіти про стан підготовки студентів, побутові умови студентів та підписку на державну позику. 13 червня 1931 р. – 11 грудня 1933 р., 73 арк.

533. Спр. 30. Книги наказів по педтехнікуму. 1 січня 1932 р. – 18 квітня 1933 р., 72 арк.

534. Спр. 31. Накази по педагогічному технікуму. 13 лютого 1932 р. – 19 грудня 1933 р., 70 арк.

535. Спр. 51. Постанова РНК УРСР від 16 квітня 1934 р. про преміювання вузів та технікумів. Соціалістичне зобов'язання Кам'янець-Подільського технікуму по змаганням між вузами та технікумами на 1933-1934 учбовий рік. 19 березня 1933 р. – 23 травня 1934 р., 12 арк.

536. Спр. 53. Накази НКО про відсів студентів педінститутів та технікумів і боротьба з відсівом, про грубі помилки в звітності, стан грамотності студентів педтехнікуму, забезпечення кадрами викладачів. Відомості про матеріально-побутові умови студентів. 28 грудня 1933 р. – 28 грудня 1934 р., 118 арк.
537. Спр. 54. Накази по педтехнікуму. Навчальні плани однорічних курсів підготовки вчителів. Загальний склад методроботи, семестрові звіти. 27 вересня 1933 р. – 1 липня 1934 р., 51 арк.
538. Спр. 56. Історична справка про заснування педтехнікуму. Акт обслідування умов життя, навчання та праці студентів. 4 січня – 26 березня 1933 р., 63 арк.
539. Спр. 57. Протоколи засідань кваліфікаційної комісії, накази по педтехнікуму. Списки студентів-випускників, анкети, заяви, командировочні посвідчення. 5 серпня 1933 р. – 13 листопада 1934 р., 313 арк.
540. Спр. 83. Постанова ЦК ЛКСМУ про III тур змагання вищих шкіл та технікумів. Соціалістичне зобов'язання педтехнікуму, звіти, листування. 4 листопада 1934 р. – 20 січня 1935 р., 38 арк.
541. Спр. 84. Накази по Кам'янець-Подільському педагогічному технікуму. 10 січня – 29 грудня 1934 р., 368 арк.
542. Спр. 88. Накази про звільнення студентів. Листування з ВНО про річний звіт, звіт за семестр. Характеристики та списки на викладачів. Скорочені листи особистого обліку кадрів. 31 грудня 1934 р. – 14 лютого 1935 р., 45 арк.
543. Спр. 100. Навчальні плани і звіти, списки студентів та випускників технікуму. 11 березня – 27 липня 1934 р., 57 арк.
544. Спр. 110. Листування про обслідування матеріально-побутових умов студентів. 1 серпня – 31 жовтня 1934 р., 14 арк.
545. Спр. 117. Листування з Вінницьким обласним відділом народної освіти про курси початкових шкіл, оцінку грамотності студентів, їх матеріально-побутові умови. Списки керівного складу та викладачів педтехнікуму. 18 грудня 1934 р. – 18 грудня 1935 р., 29 арк.

546. Спр. 127. Накази по педтехнікуму. Правила внутрішнього розпорядку педтехнікуму. Довідки, посвідчення, автобіографії, списки викладачів та студентів. 8 січня – 8 березня 1935 р., 150 арк.

Оп. 2.

547. Спр. 11. Протоколи засідання профкому та загальних зборів студентів. Списки членів Українського Червоного Хреста. 17 червня 1933 р. – 16 грудня 1934 р., 122 арк.

548. Спр. 31. Накази по Кам'янець-Подільському педтехнікуму. Листування про видачу дров для опалення гуртожитку, про забезпечення студентів продуктами харчування і по іншим питанням. 26 грудня 1934 р. – 9 листопада 1935 р., 18 арк.

549. Спр. 45. Листування з місцевими організаціями про постачання студентів хлібними картками, про видачу дров для опалення технікуму, гуртожитку та столової. 8 січня – 23 жовтня 1933 р., 149 арк.

Ф. Р. 302. Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут. 1920-1935, 1948-1997 рр.

Оп. 1.

550. Спр. 3. Декрети, постанови Раднаркому УРСР, вказівки Укрголовпрофбюро про покращення положення учених спеціалістів та заслужених робітників літератури і мистецтва, забезпечення сільськогосподарських шкіл учбовим приладдям, трудову мобілізацію студентів та інших питаннях. 2 січня – 10 грудня 1921 р., 98 арк.

551. Спр. 5. Декрет Раднаркому УРСР, накази по Київській військовій окрузі, інституту, інструкція про учбово-трудова мобілізацію студентів, відновлення наукової ради, порядок прийому до вищих шкіл, відчит університету по канцелярії студентських справ з 22 жовтня 1918 р. по 1 липня 1920 р., відомості про склад студентів та списки їх. 13 жовтня 1921 р. – 3 травня 1924 р., 181 арк.

552. Спр. 11. Накази політкомісара по вищих школах м. Кам'янець-Подільський, списик студентів, звільнених з інституту. 16 квітня – 24 грудня 1921 р., 123 арк.
553. Спр. 14. Листування з Кам'янецьким повітвиконкомом, комунгоспом в справі забезпечення студентів гуртожитком. 23 вересня – 15 грудня 1921 р., 30 арк.
554. Спр. 17. Накази Кам'янецького військового комісара, політкомісара при інституті про задоволення громадян, в яких було вилучено майно для Червоної Армії, перереєстрацію зброї в населення, облік військовослужбовців царської армії, яким дані відстрочки по призову в армію, статистичні відомості по університету за 1919-1920 рік, відомості про роботу інституту за вересень 1920 року та інше. Березень 1920 р. – 16 березня 1921 р., 173 арк.
555. Спр. 28. Листування з Кам'янецьким повітовим військкоматом, відділами інституту про відстрочку відписку студентів останнього курсу, командировку студентів за підручниками, приладдям та інших питаннях. Квітень – 13 жовтня 1921 р., 14 арк.
556. Спр. 50. Звіти про діяльність факультетів, навчальні плани, програми дисциплін, розклади лекцій та ін. Огляди навчання в Кам'янець-Подільському державному університеті за 1920 рік. Вересень 1921 р., 235 арк.
557. Спр. 51. Доповідна записка про реорганізацію факультетів, річні, місячні звіти по навчальній частині інституту за 1921-1922 навч. рік. 6 грудня 1921 р. – 3 січня 1923 р., 263 арк.
558. Спр. 55. Протоколи засідань викладачів I концентру інституту за 1921 р. 10 червня – 17 грудня 1921 р., 10 арк.
559. Спр. 59. Протокол засідання комісії спеціалістів при факультеті соціального виховання про прийом студентів на факультет, доповідна записка про відкриття дитячого будинку, навчальні плани, звіти про роботу Кам'янець-Подільського та Вінницького інститутів, списки викладачів і студентів факультету соціального виховання, його схема, акт ревізії, земельного

- господарства сільськогосподарського інституту та інше. 19 листопада 1921 р. – 25 грудня 1922 р., 95 арк.
560. Спр. 133. Тижневі звіти про кількість відпрацьованих годин членами продукційного колективу інституту. 18 травня – 31 жовтня 1921 р., 114 арк.
561. Спр. 206. Розпорядження НКО про злиття педкурсів з інститутом, про проходження студентами річного педстажу, про прийняття участі в II Всеукраїнському з'їзді науково-технічних працівників та ін. 2-28 грудня 1922 р., 145 арк.
562. Спр. 210. Накази по інституту за 1922 р. 9 січня – 29 грудня 1922 р., 130 арк.
563. Спр. 217. Звіт про роботу інституту за 1921-1922 академічний рік. 1922 р., 13 арк.
564. Спр. 218. Звіт про роботу інституту за 1922 р. 1922 р., 57 арк.
565. Спр. 260а. Обіжники і вказівки Наркомосу, Головного профбюро про порядок введення плати за навчання. 1922-1923 рр., 41 арк.
566. Спр. 273. Витяги з протоколів засідання ради студентського клубу, ініціативної групи педагогічного гуртка, листування завідуючого клубу з бюро інституту про роботу клубу, затвердження його штату і посвідчення співробітників клубу, звіт про діяльність секції точних наук Українського наукового товариства, список членів співочого гуртка та інше. 6 квітня – 18 грудня 1922 р., 21 арк.
567. Спр. 384. Накази по вищих школах м. Кам'янця. 9 березня – 13 червня 1923 р., 10 арк.
568. Спр. 385. Накази по інституту за 1923 рік. 23 січня – 22 листопада 1923 р., 69 арк.
569. Спр. 389. Наказ політкомісара про винесення догани студентам, що не свідомо відносяться до праці в господарстві інституту. 9 червня 1923 р., 1 арк.
570. Спр. 394. Лист Центральної спілки українського студентства в Празі про встановлення зв'язку з вищими школами України (копія), вказівки Наркомату освіти УРСР, наказ губернського комітету профосвіти про практичну роботу в

- вузах, затвердження скорочення штатів в зв'язку з об'єднанням інституту з педкурсами та інше. 7 січня – 18 грудня 1923 р., 76 арк.
571. Спр. 395. Звіти про хід навчання, політвиховну роботу і роботу в господарстві інституту; відомості про академічний і технічний персонал. 3 січня – 19 грудня 1923 р., 129 арк.
572. Спр. 398. Протоколи засідань бюро інституту за 1923 рік. 2 січня – 19 грудня 1923 р., 143 арк.
573. Спр. 400. Протоколи засідань правління інституту по навчальних та господарських питаннях, річні звіти за 1923/1924 та триместрові звіти за 1924/1925 навч. роки. 1923 р. – 26 травня 1925 р., 110 арк.
574. Спр. 414. «Вісті» – щотижнева стінна інформаційна газета інституту за 1923-1925 рр. 1923-1925 рр., 142 арк.
575. Спр. 415. Заметки для еженедельной гезеты института «Вести» за 1923 г., 25 октября 1923 г. – 18 августа 1925 г., 48 арк.
576. Спр. 419. Листування з Головним комітетом соціального виховання при Наркомосі України, сільськогосподарським інститутом, школами міста про командировання представників на другу сесію науково-педагогічного комітету, план роботи секції, про проведення педагогічної практики, розподіл доручень студентам та інше; тези доповіді про комплектування вищих учбових закладів, українізації їх; повідомлення про засідання факультетської комісії та розписки про одержання їх, учбові плани, пояснюючі записки до них та інше. 10 жовтня – 31 грудня 1924 р., 126 арк.
577. Спр. 459. Відозви, обіжники Наркомату освіти, Українського головного професійного бюро про організацію окружного бюро поліпшення побуту студентства, організацію професійних секцій та надсилку кошторису на відкриття робфаку при інституті, відчит студентського комітету з 18 лютого по 27 квітня 1923 р., відомість про склад студентів та інші матеріали. 4 січня – 28 грудня 1923 р., 140 арк.
578. Спр. 460. Обіжники, інструкції і вказівки Наркомусу, Українського головного професійного бюро та інших про обов'язкове проходження

- педагогічного стажу студентами-випускниками, порядок проведення його, надсилку звітів, заяви студентів про видачу дипломів і посвідчень, їх посвідчення та інше. 4 лютого 1923 р. – 24 листопада 1924 р., 174 арк.
579. Спр. 461. Обіжники, інструкції і витяги з протоколів Наркомосу, Українського головного професійного бюро, губернського виконавчого комітету та інших про порядок звільнення від сплати за навчання, створення стипендіальних комісій, протоколи їх засідань, про розподіл стипендій, списки студентів-стипендіатів та інше. 4 липня 1923 р. – 15 листопада 1924 р., 97 арк.
580. Спр. 463. Обіжники і вказівки Наркомосу УСРР, губерніяльного комітету професійної освіти та інших про порядок прийому студентів в вищі учбові заклади, програми для прийому та списки зарахованих студентів. 1 липня – 13 листопада 1923 р., 38 арк.
581. Спр. 465. Анкети студентів, яких виключено по перереєстрації студентства в березні 1923 р. 1923 р., 32 арк.
582. Спр. 471. Звіти про склад студентів, прийнятих в 1923-1924 рр., стипендіальної комісії про кількість студентів, що повинні платити за навчання, кошторис стипендій на 1924-1925 операційний рік. 15 липня – 26 вересня 1923 р., 27 арк.
583. Спр. 473. Протоколи засідань комісії по перереєстрації студентів інституту і списки їх; списки студентів українського університету за 1918-1920 роки. 6 березня – 24 серпня 1923 р., 37 арк.
584. Спр. 477. Витяг із протоколу засідання бюро інституту, переписка з Київським інститутом народної освіти, окружним партійним комітетом про результати політчисстки студентів, безплатний проїзд практикантів, надсилку документів студентів, їх заяви про поновлення в інституті і інші. 3 січня – 5 грудня 1923 р., 51 арк.
585. Спр. 480. Рапорти завідуючого господарством про кількість студентів, що працювали в господарстві та справи студентів про працю. 15 травня – 17 листопада 1923 р., 47 арк.

586. Спр. 564. Інструкція Наркомуніфінансів, переписка з окружним комітетом професійної освіти, протокол, позовні заяви інституту про облік праці, переведення єдиного сільськогосподарського податку, реквізицію справ, самовільну порубку дерев в парках інституту, умова між адміністрацією і колективом «Труд» про здачу в експлуатацію землі, млинів. 7 лютого – 20 грудня 1924 р., 86 арк.
587. Спр. 566. Наказ окрвиконкому про проведення загального перепису державного апарату, протоколи звітних річних зборів продукційного колективу інституту; копії відомостей, відправлених окружному комітету професійної освіти про стан інституту та інше. 5 січня 1924 р. – 14 лютого 1925 р., 154 арк.
588. Спр. 568. Інструкція Кам'янецького окружного відділу товариства сприяння авіації і повітроплавання України про створення добровільних осередків; витяги з протоколів і звіти про роботу педагогічного семінару і гуртків при інституті та інше. 15 січня – 31 грудня 1924 р., 74 арк.
589. Спр. 570. Звіти, правила прийому, переписка прийомної комісії ІНО. 11 липня – 22 жовтня 1924 р., 44 арк.
590. Спр. 572. Звіти про роботу секретаріату виконавчого бюро пролетарського студентства, по касі взаємодопомоги, стипендіальної комісії та інше. 24 січня – 5 листопада 1924 р., 50 арк.
591. Спр. 574. Накази по інституту за 1924-1927 роки. 14 липня 1924 р. – 1 жовтня 1927 р., 80 арк.
592. Спр. 576. Накази по ІНО за 1924 рік. 9 січня – 2 серпня 1924 р., 58 арк.
593. Спр. 578. Протоколи засідання бюро, акти ревізії інституту. 9 січня – 30 червня 1924 р., 85 арк.
594. Спр. 579. Протокол засідання секретаріату студентської секції комітету незаможних селян, окружного комітету поліпшення побуту студентів, загальних зборів пролетарського студентства співробітників інституту, про похорони В. І. Леніна, затвердження планів роботи, вибори виконавчого бюро студентства та інше. Списки присутніх на зборах. 27 січня – 5 жовтня 1924 р., 73 арк.

595. Спр. 584. Протокол загальних зборів співробітників інституту. 3 лютого 1924 р., 6 арк.
596. Спр. 599. Положення про штатну систему оплати викладачам вищих учбових закладів; вказівки Наркомату освіти УРСР про надіслання відомостей про кандидатури в члени правління інституту від студентів та професійної спілки. Листування з радою студентського клубу, відомості та звіти про його роботу і гуртка по вивченню основ ленінізму. 1 січня 1924 р. – 31 серпня 1925 р., 15 арк.
597. Спр. 601. Вказівки Наркомату освіти про надсилку звітів і квартальні звіти інституту за 1924-1925 навчальний рік, протоколи засідань предметної комісії, відомості про навчально-допоміжні установи інституту, про викладачів, списки дипломних робіт і інше. 27 грудня 1924 р. – 17 червня 1925 р., 163 арк.
598. Спр. 618. Накази, циркуляри і розпорядження Наркомату освіти, окружного комітету професійної освіти, інституту, протоколи засідань окружної комісії по студентських справах про виключення студентів з інституту за зрив проведення святкування революційних свят, прийом студентів в інституту та розгляд їх заяв про зменшення плати за навчання і інше. 1 січня – 10 грудня 1924 р., 105 арк.
599. Спр. 619. Інструкції, вказівки Наркомосу і Головного професійного бюро України, відношення до них, протокол засідання фракції КП(б)У інституту і стипендіальної комісії про матеріальне забезпечення студентів, призначення стипендій та порядок оплати за навчання, списки студентів та відомості про родинний стан студентів-стипендіатів. 22 грудня 1924 р. – 22 грудня 1925 р., 106 арк.
600. Спр. 626. Протоколи засідання губернської і окружної комісії по студентським справах, виконавчого бюро студентів, листування з комітетом поліпшення побуту студентів, оголошення губвиконкому відомості, звіти та інше про призов в Червону Армію, надання пільг, матеріальне забезпечення студентства, призначення стипендій та по організаційних питаннях; тези

Центрального бюро пролетарського студентства. 3 січня – 3 грудня 1924 р., 172 арк.

601. Спр. 629. Протоколи й витяги з них засідання бюро інституту, членів редколегії студентської газети, листування з агентурою видавництва «Вісті», виконавчим бюро революційного студентства та іншими про посилення шефської та культурно-масової роботи, підписку на газети, організацію осередків добровільних товариств, їх план роботи, список членів осередку друзів дітей при інституті та інше. 31 січня – 25 квітня 1924 р., 86 арк.
602. Спр. 704. Обіжники, вказівки, протоколи засідань Наркомату освіти, губернського відділу народної освіти, окружного комітету поліпшення побуту студентів про встановлення чіткої регламентації порядку проходження студентами учбового курсу ліквідації «предметної» системи викладання, надсилку відомостей і відомомсті інституту про кількість студентів, комсомольців, членів профспілки, списки студентів та ін. 2 січня – 28 грудня 1925 р., 237 арк.
603. Спр. 705. Розпорядження НКО про надсилку списків студентів, що закінчили інститут, директиви губернського архівного управління про збільшення архівних матеріалів, обіжник Кам'янецького окрвиконкому про заходи по українізації радянського апарату, інвентар майна і земельні господарства інституту та ін. 19 січня – 22 грудня 1925 р., 101 арк.
604. Спр. 710. Листування з НКО в справі звітності. Річний звіт про діяльність інституту за 1925-1926 навч. рік. 5 грудня 1925 р. – 17 листопада 1926 р., 125 арк.
605. Спр. 711. Переписка з Всесоюзним товариством культурного зв'язку з закордоном, місцевими установами, протоколи засідань комісії, комітету покращення побуту студентів, про Конституцію в СРСР, становище в Китаї, проведення святкування революційних свят, звіти про роботу культурних секцій гуртків за 1925 р. та ін. 5 січня – 31 грудня 1925 р., 166 арк.
606. Спр. 721. Протоколи засідань правління інституту, соціально-економічної предметної комісії та факультетської комісії про затвердження плану

- лабораторних занять, постановку єврейської мови та літератури в педагогічних вузах, по сільськогосподарських питаннях; звіти про роботу за 1924/25 р. та літній триместр. Списки та відомості про співробітників. 2 липня – 29 грудня 1925 р., 118 арк.
607. Спр. 755. Звіти про роботу виконавчого бюро студентів за 1925 рік. 1 січня – 31 грудня 1925 р., 18 арк.
608. Спр. 756. Звіти про проведену культурно-масову роботу студентами інституту в підшефних установах і селах. 22 січня – 29 вересня 1925 р., 10 арк.
609. Спр. 820. Протоколи урочистої вечірки, присвяченої третьому випуску інституту. Наказ студентам-випускникам та ін. 8 січня – 29 травня 1926 р., 7 арк.
610. Спр. 934. Протоколи засідань бюро партколективу, осередку ЛКСМУ про виключення з інституту студентки Заремби, протоколи здачі студентами заліків. 16 квітня 1927 р. – 30 серпня 1931 р., 83 арк.
611. Спр. 937. Протоколи засідань професійного комітету секції «Робос», при інституті, стипендіальної і факультетської комісії, результати обстежень роботи профкому, приєме в члени, об отчёте академічної комісії, об'явлення о засіданнях педсовета, проведенні зборань. 12 январа – 31 мая 1927 г., 330 арк.
612. Спр. 938. Протоколи засідань правлень «Робос», комісії українізації советского апарата, переписка с окружними и другими учреждениями об откритии курсов українознавства для работников и служащих советских учреждений и выделении інституту площаді для расширения ботанического сада, состоянии работы правления «Робос», заявлениа граждан о приёме на работу. 10 январа – 13 декабрія 1927 г., 512 арк.
613. Спр. 939. Накази директора по інституту за 1927-1931 і 1934 роки. 17 жовтня 1927 р. – 1 січня 1934 р., 110 арк.
614. Спр. 943. Відомості про стан інституту, заяви і справки викладачів та інше. 14 березня – 23 травня 1927 р., 5 арк.

615. Спр. 998. Інструкція Наркомосу УСРР про застосування постанови ВУЦВК та РНК про обов'язкову працю студентів-стипендіатів вищих учбових закладів; протоколи засідання комісії по студентських справах та інші документи про перегляд і затвердження списків студентів на одержання призначених стипендій, списки їх та вимогові відомості про одержання стипендій. 4 листопада 1927 р. – січень 1929 р., 57 арк.
616. Спр. 1000. Инструкция о распределении государственных стипендий между студентами, протоколы и выписки из протоколов заседаний учебно-контрольной комиссии института, заседания профкома «Робос» об отчёте культурной комиссии, списки студентов, объявления. 23 мая – 20 декабря 1927 г., 434 арк.
617. Оп. 1. Спр. 1142. Вказівка Наркомату освіти УСРР про перевірку соціального складу студентів, витяги з протоколів засідань Центральної комісії по студентських справах про виключення студентів з інституту по соцпоходженню. Тези доповіді на Всеукраїнському з'їзді педвузів про роль педвузів в підвищенні кваліфікації вчителів, список наукового складу науково-дослідчої кафедри та інше. 30 березня 1929 р. – 25 січня 1930 р., 71 арк.
618. Спр. 1145. Розпорядження, вказівки Управління позавійськової підготовки начскладу Червоної Армії, Наркоматів освіти, земельних справ УРСР, протокол засідання мовно-літературної кафедри про оплату викладачів вищих учбових установ, технікумів, порядок постачання та розподіл посадкового матеріалу, звіт про роботу за 1930-1931 н.р., списки студентів та ін. 13 березня 1929 р. – 24 серпня 1932 р., 313 арк.
619. Спр. 1149. Протоколи засідання правління інституту. 5 липня 1929 р. – 27 лютого 1930 р., 32 арк.
620. Спр. 1248. Накази по інституту, умови на соціалістичне змагання між інститутами, розклади днів відпочинку та відпусків співробітників інституту, календар проведення свят, засідань і зборів в інституті та інше. 5 січня 1930 р. – 6 червня 1931 р., 112 арк.

621. Спр. 1250. Звіт про стан вечірнього робітничого університету на початок 1929/1930 навч. року, листування з Наркоматом освіти УРСР, Київським науково-дослідним інститутом про рекомендацію студентів для вступу на підготовчі курси до аспірантури, розміри виплати зарплати педперсоналу, заяви студентів про відрахування з інституту та інше. 27 березня 1930 р. – 27 грудня 1931 р., 261 арк.
622. Спр. 1379. Бюлетені, директиви Наркомату освіти, листування з ним та Вінницькою облнаросвітою про розміри асигнувань коштів для інститутів, своєчасну надсилку звітів, порядок забезпечення студентів гуртожитком та інших питаннях, відомості про склад студентів, одержаних персональних стипендіях. 30 квітня 1931 р. – 7 листопада 1933 р., 80 арк.
623. Спр. 1385. Директивна вказівка Наркомату освіти про участь педшкіл в 3-й більшовицькій сівбі, доповідь про стан інституту на 1 січня 1932 р., анкета обслідування педагогічної практики студентів випускового курсу та інші документи. 1931-1932 рр., 37 арк.
624. Спр. 1386. Директива Наркомосвіти, протоколи загальних зборів студентів, академічного та технічного персоналу про проект проведення в життя постанови ЦК ВКП(б) про початкову та середню школу, боротьбу з лівим ухилом в педагогіці; висновок обстеження Вінницького інституту соцвиховання. 22 листопада 1931 р. – 28 квітня 1932 р., 30 арк.
625. Спр. 1388. Листування з Наркоматом освіти УРСР про надсилку відомостей про контингент студентів робітфаків при інституті та відомості, статистичні звіти; статут робітфаків, стан роботи Могилівського робітфаку на 1931/1932 навч. рік та ін. 2 лютого – 29 листопада 1931 р., 60 арк.
626. Спр. 1389. Директивна вказівка редакції журналу «Кадри» – органу відділу кадрів ЦК КП(б)У, постанова інституту про участь в конкурсі на кращу постановку навчально-виробничого процесу колективу на 1 травня 1932 р., список викладачів та інше. 27 квітня 1931 р. – 1 липня 1932 р., 69 арк.
627. Спр. 1403. Постанови, накази, вказівки Комітету по вищій технічній школі при ЦВК СРСР, НКО УСРР і директора інституту та протоколи засідань

- керівників кафедр інституту, учбово-методичної комісії та інших про порядок проведення літніх залікових сесій, облік успішності, про наукову кваліфікацію професорів і доцентів педагогічних інститутів, про заборону самовільного закінчення лекцій раніше встановленого часу та по інших учбових і організаційних питаннях; відозва і лист професорсько-викладацького складу студентів інституту до всіх учбових закладів та інше. 8 червня 1931 р. – 22 грудня 1934 р., 165 арк.
628. Спр. 1443. Листування з Наркоматом освіти, Кам'янець-Подільською міською радою, комендантом будинку пролетарського студентства по питаннях матеріально-побутового обслуговування студентів. 19 січня 1931 р. – 5 січня 1932 р., 73 арк.
629. Спр. 1574. Директивні вказівки Наркомату освіти, Вінницького обласного управління народногосподарського обліку про складання балансу праці на 1932 рік, надсилку відомостей та відомості про осінній прийом студентів, статистичні картки про стан інституту за квартали, баланси, списки адміністративного та технічного персоналу, студентів-випускників та інше. 16 січня – 28 грудня 1932 р., 113 арк.
630. Спр. 1576. Розпорядження Наркомосу про надсилку відомостей про стан будинків та споряджень інституту, відомості про матеріально-побутові умови студентів інституту, листування з Кам'янець-Подільською міськрадою про забезпечення інституту гуртожитком та інше. 5 січня – 27 серпня 1932 р., 20 арк.
631. Спр. 1581. Листування з Наркоматом освіти, Укрпостачанням, господарською частиною ДПУ про вирішення будівельних матеріалів для ремонту, проведення обліку матеріалів на складах, кабінетах, гуртожитках, забезпечення паливом та ін. 8 січня – 30 грудня 1932 р., 98 арк.
632. Спр. 1585. Накази по інституту та матеріали до них. 12 серпня – 20 грудня 1932 р., 103 арк.
633. Спр. 1603. Вказівка Наркомату освіти про боротьбу за виконання постанов партії та уряду, про хлібо-, м'ясозаготівлю, переміщення керівного

- колгоспного складу та активу, листування з сектором кадрів при Наркоматі, заяви студентів по питаннях призначення на роботу студентів-випускників та списки випускників. 1 січня – 24 грудня 1932 р., 99 арк.
634. Спр. 1631. Звіти про роботу інституту та його кафедр про учбову роботу на курсах за 1931/32 н.р. та інше. 20 червня – 25 червня 1932 р., 108 арк.
635. Спр. 1839. Постанови, обіжники, накази і вказівки Ради Народних Комісарів і Наркомосвіти УРСР, Вінницького обласного відділу народної освіти, професійної ради та інших про порядок прийому студентів, матеріальне забезпечення їх, про складання навчальних планів, їх виконання, про порядок проведення іспитів, про роботу заочних секторів, про боротьбу за свідому радянську дисципліну, про порядок використання коштів та інше. 25 грудня 1933 р. – 29 грудня 1934 р., 258 арк.
636. Спр. 1841. Вказівки та інструкція НКО УРСР про порядок складання звітів, звіти та відомості про стан і діяльність інституту та робітфаків при ньому за 1933 р.; відозва професорсько-викладацького складу та студентів інституту до всіх вищих учбових закладів та інститутів. 5 січня – 5 грудня 1933 р., 203 арк.
637. Спр. 1842. Вказівки Наркомату освіти УРСР, накази по інституту, протокол зборів студентів-заочників по питаннях боротьби з контрреволюційними елементами про організацію біологічної кафедри, по методичних та інших питаннях, навчальні плани по заочному сектору. 10 грудня 1933 р. – 3 грудня 1934 р., 69 арк.
638. Спр. 1921. Постанови і накази НКО УРСР, директора та ради інституту про боротьбу з рештками контрреволюційної групи Любарського, про заборону вживання бригадно-лабораторного методу викладання, про вивчення нового українського правопису, про наукову кваліфікацію професорів і доцентів педагогічних інститутів та по інших питаннях, відомості про стан обладнання кабінетів і лабораторій кафедри хімії, типовий статут вищої школи СРСР та інше. 23 жовтня 1933 р. – 20 травня 1934 р., 93 арк.
639. Спр. 2066. Вказівки Наркомату освіти УРСР про надсилку звітів та звіти про навчальну роботу в інституті, виконання угоди другого туру всесоюзного

змагання вищих учбових закладів, про стан та розподіл контингентів студентів по курсах і спеціальностях, статистичний річний звіт за 1934 р. та інше. 14 січня 1934 р. – 27 січня 1935 р., 298 арк.

640. Спр. 2072. Накази директора по інституту за 1934-1935 роки. 1 липня 1934 р. – 1 вересня 1935 р., 173 арк.

641. Спр. 2097. Постанова РНК УРСР. Накази і вказівки НКО УРСР та директора інституту про складання і перегляд навчальних планів, про збільшення контингенту вступників до інституту, про преміювання учбових закладів та інших учбових питаннях. Навчальний план робітфаку, висновки про обстеження Вінницького і Кам'янецького педагогічних інститутів та інше. 27 січня 1934 р. – 4 червня 1935 р., 57 арк.

642. Спр. 2113и. Листування з НКО УРСР, установами міста, витяги з протоколів засідань пленуму професійного комітету інституту, бюро осередку осоавіахіму про призначення стипендій студентам, надання відпусків, проїзних білетів, зміцнення дисципліни серед студентів та по інших питаннях; списки студентів, довідки їх, відомості про успішність студентів, списки курсантів підготовчих курсів та інше. 3 січня – 29 грудня 1934 р., 282 арк.

643. Спр. 2208. Наказ, розпорядження Наркомату освіти УРСР про надсилку відомостей по обліку та відомості, статистичні звіти інституту, Дунаєвецького робітфаку про виконання навчальних планів, про контингент та рух студентів, курсантів підготовчих курсів та інше. 7 січня – 21 червня 1935 р., 101 арк.

644. Спр. 2216. Протоколи загальних зборів студентів інституту, відомості про студентів, переведених з заочного на стаціонарне навчання, списки студентів, переведених для продовження навчання в інші педагогічні інститути УРСР, довідки, видані громадянам про навчання в інституті, закінчення інституту та ін. 4 січня – 24 липня 1935 р., 673 арк.

Оп. 3.

645. Спр. 1. Приказы политического комиссара по Каменецким вышам об урегулировании хозяйственно-административных дел института, об отпусках студентов и др., протоколы испытаний студентов, протоколы заседаний совета

физико-математического факультета, заявление преподавателей, студентов о приёме в институт на физико-математический факультет, на работу и учёбу. 16 января – 22 августа 1921 г., 349 арк.

646. Спр. 3а. Приветствия дирекции учительской семинарии, Львовской женской гимназии в день его открытия, приветствия институту народного образования от студентов-выпускников. 1921 г., 12 арк.

647. Спр. 5. Звіт про діяльність факультету професійної освіти, соціального виховання за зимовий семестр 1921 року та весняний 1922 року. Звіти про діяльність факультетів університету, відомості про стан кабінетів. 1921-1922 рр., 83 арк.

Оп. 4.

648. Спр. 3. Політзвіт за 1924-1925 навч. рік. 10 вересня – 15 грудня 1924 р., 4 арк.

649. Спр. 4. Політзвіти за 1924-1925 навч. рік. 1 січня – 15 липня 1925 р., 12 арк.

650. Спр. 13. Указання Наркомпроса УССР, окружного военкомата о допризовной подготовке, сведения о числе учащихся института, социальном составе и др. 23 января – 26 ноября 1926 г., 19 арк.

651. Спр. 15. Переписка с окружным отделом ГПУ о личном составе студентов, характеристики студентов-выпускников. 23 января – 1 октября 1926 г., 16 арк.

652. Спр. 20. Переписка с народным комиссаром просвещения УССР о студентах-выпускниках, членах и кандидатах партии, списки их; направления на работу студентам-выпускникам. 21 февраля – 17 ноября 1927 г., 17 арк.

653. Спр. 28. Накази і обіжники, розпорядження Народного комісаріату народної освіти. 23 серпня – 27 жовтня 1928 р., 14 арк.

654. Спр. 31. Списки административно-педагогического персонала и студентов-выпускников института. Акты передачи секретной части, описи дел и др. 9 июня 1928 г. – 28 сентября 1933 г., 59 арк.

655. Спр. 34. Протоколы заседаний окружной комиссии по студенческим делам, подготовительной комиссии по чистке аппарата института, заявления студентов в правление института и др. 20 сентября 1928 г. – 28 февраля 1934 г., 115 арк.

656. Спр. 38. Переписка с окружной прокуратурой, райисполкомами о личном составе студентов и др. 27 января – 1 ноября 1929 г. 105 арк.
657. Спр. 43. Накази, циркуляри та розпорядження Народного комісаріату освіти УРСР. 28 лютого 1930 – 6 грудня 1931 рр., 72 арк.
658. Спр. 45. Выписки из заседаний партийного бюро института, ведомость о составе студентов, переписка с пограничным отделом войск ГПУ, районным военкоматом о кадрах и др. 1 января 1930 г. – 23 декабря 1931 г., 71 арк.
659. Спр. 55. Ведомость количества забронированных студентов, персональный состав кафедр, выписки из протокола районной комиссии по чистке советского аппарата, докладная записка о дезертирстве и «летунстве» в институте и др. 1 января – 31 декабря 1932 г., 56 арк.
660. Спр. 60. Переписка с Наркомпросом, другими институтами, райвоенкоматами о студентах и преподавателях и др. 1 января – 31 декабря 1932 г., 171 арк.
661. Спр. 61. Докладная записка о политико-экономическом состоянии института, ведомость состава студентов, переписка с райвоенкоматом и партийными организациями о кадрах, протокол совещания спецработников города и др. 10 января – 26 декабря 1933 г., 66 арк.

***Ф. Р. 336. Кам'янецький повітовий виконавчий комітет Рад робітничих,
селянських та червоноармійських депутатів.***

1920-1923 рр.

Оп. 1.

662. Спр. 91. Приказы и обращения уездного исполкома о шефстве над воинскими частями, протокол заседаний пленума уездного комитета КП(б)У отчёт Кам'янець-Подольского института народного образования с мая по сентябрь 1922 г. и документы по другим вопросам. 24 июля – 25 октября 1922 г., 34 арк.

***Ф. Р. 1086. Інспектура народної освіти Шепетівського окружного виконавчого
комітету Рад робітничих, селянських та
червоноармійських депутатів. 1923-1930 рр.***

Оп. 1.

663. Спр. 108. Циркуляри, протоколи засідань колегії народного комісаріату освіти про проведення студентами практики в масовій школі, забезпечення шкіл педагогічними персоналом і з інших питань. 5 жовтня – 17 грудня 1925 р., 111 арк.
664. Спр. 134. Листування про направлення студентів інститутів, профшкіл в школи округу, про проведення практики та документи з інших питань. 7 грудня 1925 р. – 25 листопада 1926 р., 81 арк.
665. Спр. 212. Протоколи засідань окружної комісії по розподілу місць на робфаки на 1926-1927 роки; правила прийому до вузів, технікумів та профшкіл. Заяви та посвідчення, вступаючих до робфаків та вузів. 4 червня – 20 вересня 1926 р., 122 арк.
666. Спр. 230. Річні звіти та звіти про прийом студентів технікумами та профшколами округу. 25 вересня 1926 р. – 12 листопада 1927 р., 188 арк.
667. Спр. 256. Циркуляри, розпорядження Наркомосу, Центрального бюро пролетарського студентства про організацію санітарної освіти студентства, встановлення стандартних сортів польових культур на Україні та документи з інших питань. 5 січня – 19 грудня 1927 р., 91 арк.
668. Спр. 264. Положення про кваліфікаційні комісії при вузах. Списки, характеристики на студентів Шепетівського та Новоград-Волинського педтехнікумів та Волинського інституту народної освіти на 1926/1927 навч. рік. 22 червня – 25 вересня 1927 р., 76 арк.
669. Спр. 356. Річні звіти профшкіл округу за 1927-1928 навч. рік, доповідні записки про організацію при Старокостянтинівській сільськогосподарській профшколі підготовчої групи батрацької молоді, список студентів-стажерів, які закінчили Шепетівський педтехнікум в 1925-1928 рр., 131 арк.

Ф. Р. 1508. Кам`янецький окружний комітет Міжнародної організації допомоги робітникам. 1926-1928 рр.

Оп. 1.

670. Спр. 9. Бюллетень издательства и циркуляр ЦК МОПРа СССР, резолюция митинга-протеста трудящихся г. Каменец-Подольского против белого террора в Западной Беларуси; письма членов ячеек МОПР при учебных заведениях и заставах г. Каменец-Подольского политическим заключённым Польши, списки политзаключённых польских тюрем. 15 декабря 1926 г. – 13 ноября 1928 г., 87 арк.

Ф. Р. 1566. Кам'янецьке окружне відділення профспілки працівників освіти.

1923-1930 рр.

Оп. 1.

671. Спр. 11. Протоколи загальних зборів членів профспілки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти та сільського господарства, листування з інститутом та технікумами міста з питань прийняття та звільнення з роботи викладачів та службовців. 8 січня – 17 грудня 1923 р., 145 арк.

672. Спр. 52. Матеріали місцевого комітету профспілки ІНО (протоколи, листування, списки). 2 січня – 15 грудня 1924 р., 83 арк.

673. Спр. 167. Матеріали місцевого комітету Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (протоколи, плани, звіти). 30 січня – 27 липня 1926 р., 102 арк.

674. Спр. 233. Протоколи засідань Кам'янець-Подільського окружного бюро пролетарського студентства та інші документи. 16 грудня 1927 р. – 11 лютого 1929 р., 39 арк.

675. Спр. 256. Матеріали профкому Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (протоколи, звіти, акти). 23 січня – 28 грудня 1927 р., 58 арк.

676. Спр. 265. Матеріали профкому Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (протоколи, звіти, акти). 23 листопада – 14 грудня 1928 р., 65 арк.

Ф. Р. 1584. Кам'янецьке окружне бюро пролетарського студентства. 1924-

1930 рр.

Оп. 1.

677. Спр. 3. Директиви, циркуляри, розпорядження ВУСНС, протоколи засідань президиума Центрального бюро пролетарського студентства

- ВУСНС о социалистическом соревновании между вузами, о перевыборах профстудорганизаций и по др. вопросам. 11 декабря 1928 г. – 15 октября 1929 г., 74 арк.
678. Спр. 4. Протоколы заседаний бюро за 1928 г., акты обследований учебных заведений города. 23 января – 27 декабря 1928 г., 159 арк.
679. Спр. 5. Протоколы заседаний окружного Волынского, Херсонского и местного бюро пролетарского студенчества; переписка с местными профсоюзными организациями о проведении окружной студенческой конференции, об итогах работы вузов, о представлении культурных путёвок студентам, нуждающимся в культурном лечении и по др. вопросам; списки нацменников учебных заведений города и др. документы. 19 января 1928 г. – 14 января 1929 г., 581 арк.
680. Спр. 7. Протоколы заседаний бюро за 1929 г. 1 февраля – 14 ноября 1929 г., 106 арк.
681. Спр. 11. Протоколы заседаний профкома секции «Робос» при Каменецком институте народного просвещения за 1929 г. 29 января – 6 июня 1929 г., 36 арк.
682. Спр. 14. Протоколы заседаний культкомиссии при Каменецком окружном бюро пролетарского студенчества. 20 февраля – 19 ноября 1929 г., 64 арк.
683. Спр. 17. Выписки из протоколов заседаний бюро, распоряжений профсовета; переписка с профсоюзными организациями города о посевной весенней кампании и о практическом участии в ней студентов, о культмассовой работе, о рассмотрении заявлений студентов, об оказании им материальной помощи и по др. вопросам, списки делегатов на 6-ю окружную конференцию пролетарского студенчества и др. документы. 10 января – 1 ноября 1929 г., 701 арк.
684. Спр. 21. Корреспонденции, заметки студентов вузов города. 5 марта 1929 г. – 31 января 1930 г., 267 арк.
685. Спр. 23. Заметки студентов высших учебных заведений города для газеты «Студент Прикордоння». 18 ноября 1929 г., 52 арк.

686. Спр. 24. Заметки студентов высших учебных заведений города для газеты «Студент Прикордоння». 18 декабря 1929 г., 45 арк.
687. Спр. 25. Заметки студентов высших учебных заведений города для газеты «Студент Прикордоння». 28 мая 1929 г., 53 арк.
688. Спр. 26. Заметки студентов высших учебных заведений города для газеты «Студент Прикордоння». 29 ноября 1929 г., 49 арк.
689. Спр. 27. Заметки студентов высших учебных заведений города для газеты «Студент Прикордоння». 1 мая 1929 г., 36 арк.
690. Спр. 29. Заметки студентов высших учебных заведений города для газеты «Студент Прикордоння». 3 апреля – 28 мая 1929 г., 73 арк.
691. Спр. 30. Заметки студентов высших учебных заведений города для газеты «Студент Прикордоння». 30 апреля – 11 мая 1929 г., 53 арк.
692. Спр. 32. Заметки студентов высших учебных заведений города для газеты «Студент Прикордоння». 1 февраля 1930 г., 66 арк.
693. Спр. 33. Заметки студентов высших учебных заведений города для газеты «Студент Прикордоння». 6 января 1930 г., 77 арк.

***Ф. Р. 1586. Кам'янецький окружний комітет поліпшення
побуту студентів. 1923-1930 рр.***

Оп. 1.

694. Спр. 3. Протоколы заседаний Каменец-Подольского комитета улучшения быта учащихся и приказы за 1924/25 г. 1 ноября 1923 г. – 6 августа 1925 г., 292 арк.
695. Спр. 4. Протоколы заседаний губкомиссии, подписные листы и другие документы о проведении «Недели помощи» в пользу пролетарского студенчества. 18 декабря 1923 г. – 18 июня 1924 г., 184 арк.
696. Спр. 5. Выписки из протоколов заседаний Малого президиуму ВУЦИКа о ходотайстве Кубуча о предоставлении ему права административного выселения из домов Кубуча и по другим вопросам; резолюции по докладам о производственно-трудовой части Кубучей на 1-м Всеукраинском съезде комитетов по улучшению быта и учащихся вузов. 11 сентября 1923 г., 14 арк.

697. Спр. 7. Переписка с местными организациями, учреждениями об оборудовании общежитий для пролетарского студенчества, об открытии комитета кредита, об открытии столовых для студентов и по другим вопросам. 12 ноября 1923 г. – 10 августа 1925 г., 1076 арк.
698. Спр. 10. Циркуляр ЦК ЛКСМУ об оказании материальной помощи пролетарскому студенчеству путём распространения выигрышных билетов 1-й Всеукраинской вещевой литературы; переписка с райисполкомами округа по этому вопросу. 19 декабря 1924 г. – 14 августа 1925 г., 39 арк.
699. Спр. 14. Инструкции уполномочённого Каменец-Подольской лотерейной комиссии по проведению кампании по 1-й Всеукраинской вещевой лотереи на пользу пролетарского студенчества; переписка с райисполкомами; местными учреждениями по этому вопросу. 29 ноября 1924 г. – 31 августа 1925 г., 243 арк.
700. Спр. 16. Протокол 3-й окружной конференции пролетарского студенчества о выборах делегатов на 1-й Всеукраинском съезде пролетарского студенчества; отчёты о работе комитета за 1923 год; акты обследования общежитий пролетарского студенчества, столовых, дома отдыха при комитете и др. документы. 6 февраля 1924 г. – 31 июля 1925 г., 524 арк.
701. Спр. 176. Протокол заседаний экономотдела при исполнительном бюро пролетарского студенчества Каменец-Подольского института народного образования о пересмотре списка студентов этого института; заявления студентов о предоставлении им комнат в интернате, о ремонте помещений, об улучшении жилищных условий. 5 июня 1924 г. – 22 июня 1925 г., 94 арк.
702. Спр. 19. Протоколы заседаний комитета о рассмотрении заявлений студентов о выдаче им денежной помощи для лечения; переписка с исполнительным бюро Каменец-Подольского института народного образования об оказании помощи инвалидам войны, о предъявлении ведомости на студентов и по др. вопросам. 18 февраля – 21 августа 1924 г., 60 арк.

703. Спр. 21. Отчёты о работе комитета за 1924 г.; сметы на ремонт домов для пролетарского студенчества, ведомости приходов и другие документы. 17 сентября 1924 г. – 8 августа 1925 г., 204 арк.
704. Спр. 22. Отчёты о работе комитета за 1924/1925 гг.; ведомости приходов и расходов и другие документы. 1 октября 1924 г. – 19 января 1926 г., 63 арк.
705. Спр. 37. Постановления ВУЦИК и СНК УССР об обеспечении жилыми помещениями пролетарского студенчества; списки студентов сельскохозяйственного института, института народного образования и других учебных заведений; ведомость о выдаче зарплаты и др. документы. 30 января 1925 г. – 8 ноября 1926 г., 161 арк.
706. Спр. 38. Директива ВУСПС об обследовании состояния здоровья студентов вузов, техникумов, рабфаков; распоряжение Наркомата просвещения и переписка с ним о распространении марок гуманитарного характера в пользу пролетарского студенчества и по др. вопросам; выписки из протоколов заседаний Малого Президиума ВЦИК о проведении лотереи «Кубуча» и др. документы 25 августа – 28 декабря 1925 г., 77 арк.
707. Спр. 39. Директивы, распоряжение Наркомата просвещения, здравоохранения Каменецкого комитета улучшения быта учащихся и др. документы о распространении благотворительных марок в пользу пролетарского студенчества. 5 декабря 1925 г. – 14 марта 1927 г., 215 арк.
708. Спр. 42. Протоколы заседаний окрбюро пролетстуда, лотерейной комиссии по организационным и хозяйственным вопросам, о ходе лотерейной кампании; акты обследования столовых; переписка с местными учреждениями о выдаче путёвок на курортное лечение и по др. вопросам. 6 июня 1925 г. – 16 января 1926 г., 196 арк.
709. Спр. 45. Протоколы совещания Кубуча и исполнительного бюро вузов о назначении студентов в дома отдыха; списки студентов учебных заведений города и др. документы. 25 июня – 2 сентября 1925 г., 134 арк.

710. Спр. 52. Отчёт комиссии о его работе за 1926 г.; оборотные ведомости по лицевым счетам учреждений комитета, ведомости прихода и расхода по госбюджету за 1924/25 г. и другие документы. 1925 г., 52 арк.
711. Спр. 75. Приказы Каменецкого комитета улучшения быта учащихся за 1926 г. 11 января – 24 декабря 1926 г., 84 арк.
712. Спр. 76. Протоколы заседаний комитета и окрбюро пролетарского студенчества за 1926 г., 13 января – 18 декабря 1926 г., 97 арк.
713. Спр. 78. Протокол, выписки из протоколов заседаний комитета об открытии дома отдыха для пролетарского студенчества; карточки на студентов, посылающих в дом отдыха; переписка с ним и другие документы. 20 апреля – 16 июля 1926 г., 155 арк.
714. Спр. 98. Протоколы общеузовских студенческих собраний; акты обследований, схемы о состоянии работы вузов; списки студентов Каменец-Подольского химического техникума, лишённых избирательных прав и др. документы. 17 декабря 1928 г. – 2 ноября 1929 г., 49 арк.

Ф. Р. 2597. Проскурівський польський педагогічний технікум.

1933-1934 рр.

Оп. 1.

715. Спр. 1. Переписка с областным отделом народного образования по вопросам подготовки к новому учебному году, организации учительских курсов, приказы по техникуму, протоколы заседаний методического комитета, отчёты и информации о состоянии учебно-воспитательной работы, списки студентов и ведомости на выплату им стипендии, характеристика курсантов годовых учительских курсов. Август 1933 г. – 8 августа 1934 г., 413 арк.
716. Спр. 2. Приказы по техникуму, переписка с учреждениями и организациями по хозяйственным и финансовым вопросам; списки преподавателей, технического персонала и студентов техникума. 1 августа 1933 г. – 1 августа 1934 г., 274 арк.
717. Спр. 4. Приказы и указания Народного комиссариата просвещения УССР и Винницкого обласного отдела народного образования по вопросам

преподавания и укомплектования учебных заведений. 5 февраля 1934 г. – 5 января 1935 г., 23 арк.

718. Спр. 5. Положения, приказы и указания Народного комисариата просвещения УССР о введении преподавания военной подготовки в учебных заведениях; список и характеристики преподавателей и административно-технического персонала техникума. Май-декабрь 1934 г., 29 арк.

719. Спр. 6. Постановления Винницкого обласного исполнительного комитета и отдела народного образования в организации учительских курсов и изъятии запрещённой литературы; отчёты о работе техникума и успеваемости студентов, списки неуспевающих студентов. 31 октября 1934 г. – 13 февраля 1935 г., 39 арк.

720. Спр. 7. Приказы по техникуму, протоколы заседаний приёмной и переводной комиссий, списки преподавателей, административно-технического персонала, студентов и курсантов подготовительных курсов техникума. 3 июля – 30 декабря 1934 г., 292 арк.

721. Спр. 10. Годовой отчёт техникума за 1934 г. Списки преподавателей, административно-технического персонала и студентов техникума. 1934 г. – 16 февраля 1935 г., 48 арк.

722. Спр. 18. Приказы по техникуму за 1935 год. 8 января – 22 февраля 1935 г., 18 арк.

***Ф. Р. 3722. Кам`янецький окружний комітет допомоги
жертвам інтервенції. 1924-1930 рр.***

Оп. 1.

723. Спр. 1. Обіжники, директиви, звернення правління Всеукраїнського товариства. Звіт про роботу окружного комітету та інше. 18 червня 1924 р. – 29 травня 1925 р., 60 арк.

724. Спр. 24. Листування з місцевими організаціями про розгортання роботи серед трудящих. 22 липня 1924 р. – 30 січня 1926 р., 49 арк.

14. Державний архів Черкаської області, м. Черкаси

Ф. Р. 81. Стеблівський районний виконавчий комітет Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Шевченківського (Черкаського) округу. 1923-1930 рр.

Оп. 1.

725. Спр. 2. Протоколи засідань президії Київського губвиконкому за 1924-1925 рр. Копії. 24 грудня 1924 р. – 26 серпня 1925 р., 197 арк.

Ф. Р. 193. Черкаський державний педагогічний інститут. 1929-1980 рр.

Оп. 1.

726. Спр. 2. Розпорядження Народного комісаріату освіти і анкетування з ним про організацію кафедр при інституті, про учбові плани і програми педагогічної практики студентів, про набір до інституту і по фінансових питаннях, списки викладачів і статистичні відомості про склад студентів. 3 грудня 1930 р. – 6 травня 1931 р., 112 арк.

Оп. 8.

727. Спр. 854. Інформація про проведену роботу по виконанню постанов ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР, Міністерства освіти УРСР про проведену роботу інституту по підготовці до відзначення 50-річчя Великого Жовтня, про роботу студентів у літній період, про роботу інституту та про інше за 1964-1967 навч. рік. Б.д., 254 арк.

Ф. Р. 198. Корсунський педагогічний технікум. 1922-1928 рр.

Оп. 1.

728. Спр. 6. Выписки из протокола заседания президиума окрисполкома и протоколы заседания студпрофкома об общественной работе студентов. 1 сентября 1928 г. – 19 апреля 1929 г., 7 арк.

Ф. Р. 203. Черкаський педагогічний технікум. 1920-1931 рр.

Оп. 1.

729. Спр. 35. Звіт про діяльність педтехнікуму за 1928-29 навч. рік. 1928-1929 рр., 6 арк.

730. Спр. 44. Обіжники НКО УСРР про складання учбових планів і програм та звіти про прийом студентів до технікуму за 1929-1930 навч. рік. 5 жовтня 1929 р. – 19 червня 1930 р., 41 арк.

Ф. Р. 237. Черкаська районна рада професійних спілок. 1930-1934 рр.

Оп. 1.

731. Спр. 10. Протоколи районної конференції пролетарського студентства. 21-22 листопада 1930 г., 28 арк.

732. Спр. 12. Протоколи нарад при райпрофраді про профроботу серед студентів, про шефство над селом, про мобілізацію коштів та підготовку до перевиборів рад. 21 вересня – 15 грудня 1930 р., 45 арк.

Ф. Р. 262. Черкаське повітове бюро професійних спілок. 1920-1923 рр.

Оп. 1.

733. Спр. 29. Протоколи засідань президіума губернского союзу профсоюзів (копії). 22 червня – 31 грудня 1921 г., 112 арк.

Ф. Р. 2243. Виконавчий комітет Цибулівської районної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

1923-1933 рр.

Оп. 1.

734. Спр. 199. Листування з Уманською окружною інспектурою народної освіти, з трудовими школами Цибулівського району з питань роботи трудових шкіл. Акти обстеження трудових шкіл району. 28 жовтня 1925 р. – 9 грудня 1926 р., 1187 арк.

Ф. Р. 3990. Комарницький М. Ф. – журналіст, краєзнавець.

1847-1979 рр.

Оп. 1.

735. Спр. 44. Некоторые материалы (в основном газетные вырезки) о Уманском педагогическом институте им. П. Г. Тычины. 2 августа 1950 г. – 15 июня 1974 г., 25 арк.

736. Спр. 45. Переписка с Уманским педагогическим институтом и указатели некоторых материалов по его истории за 1930-1959 гг. 21 августа 1954 г. – 1963 г., 9 арк.

Оп. 2.

737. Спр. 146. Листування Комарницького М. Ф. з Уманським державним педінститутом ім. П. Г. Тичини (з нагоди 50-річчя інституту). 2 червня 1979 р. – 6 листопада 1980 р., 26 арк.

Ф. Р. 4636. Черкаський обласний відділ Спілки журналістів УСРР. 1957-1974 рр.

Оп. 1.

738. Спр. 48. Пресс-бюллетень «Дніпро» обласного інформаційного бюро за 1980 г. Апрель-ноябрь 1980 г., 74 арк.

15. Державний архів Чернігівської області, м. Чернігів
Ф. Р. 608. Чернігівський державний педагогічний інститут.
1916-1941, 1944-1990 рр.

Оп. 1.

739. Спр. 106. Отчёты о деятельности и состоянии ЧИНО за 1921-1922 учебный год. 1922 г., 87 арк.

740. Спр. 125. Отчёты ЧИНО и приложения к ним о деятельности, количестве принятых в ЧИНО, об общем положении института, списки преподавателей и др. сотрудников ЧИНО. 1 сентября 1923 г. – 15 марта 1925 г., 187 арк.

741. Спр. 167. Бюллетени ЧИНО №3, 8, 9, 11, 12 за 1924-1926 гг. 15 ноября 1924 г. – январь 1926 г., 57 арк.

742. Спр. 175. Отчёт о деятельности ЧИНО за 1923-1924 гг. 1923-1924 гг., 62 арк.

743. Спр. 235. Бюллетень ЧИНО №10 за сентябрь-октябрь 1925 г.; приходные сметы, реестры документов по расходам, оборотные и требовательные ведомости, авансовые отчёты и др. бухгалтерские документы. 17 февраля 1925 г. – 30 сентября 1927 г., 198 арк.

744. Спр. 281. Отчёты о деятельности ЧИНО за 1924-1925 гг. 1 июня – 16 апреля 1925 г., 54 арк.

745. Спр. 354. Бюллетени Николаевского ИНО. 17 сентября 1926 г., 19 арк.
746. Спр. 412. Годовой отчёт о деятельности ЧИНО за 1925-1926 учебный год. 1926 г., 30 арк.
747. Спр. 413. Годовой отчёт о деятельности ЧИНО за 1926-1927 учебный год. Протоколы заседаний факультеской, педагогической и др. комиссий ЧИНО. 30 сентября 1926 г. – 11 сентября 1927 г., 49 арк.
748. Спр. 700. Годовой отчёт о работе за 1928-1929 учебный год. 1929 г., 6 арк.
749. Спр. 884. Отчёт о работе ЧИСВ за 1930-1931 учебный год и учебный год и учебный план агробиологического отдела на 1932-1933 учебный год. 1931-1932 гг., 33 арк.

16.Державний архів міста Києва, м. Київ

Ф. Р. 346. Київський державний педагогічний інститут ім. О. М. Горького. 1920-1924, 1928-1984 рр.

Оп. 1.

750. Спр. 2. Устав института. 16 мая 1920 г., 6 арк.
751. Спр. 5. Протоколы и выписки из протоколов общих собраний студентов дошкольного факультета. 1920 г., 5 арк.
752. Спр. 17. Протоколы заседаний комиссии с проверки политического уровня студентов и списки студентов, прошедших перерегистрацию за 1921-1922 гг. 1921-1923 гг., 23 арк.
753. Спр. 23. Отчёты о работе факультетов и преподавателей. 1921 г., 21 арк.

Ф. Р. 359. Київський російський педагогічний технікум. 1926-1935 рр.

Оп. 1.

754. Спр. 11. Отчёт техникума о работе за 1930-1931 гг. Сентябрь 1930 г. – декабрь 1931 г., 84 арк.
755. Спр. 27. Отчёт о работе техникума за 1931-1932 гг. Б.д., 11 арк.
756. Спр. 43. Отчёты о проведении педагогической практики. 10 июля 1932 г. – 29 ноября 1934 г., 22 арк.
757. Спр. 44. Статистические отчёты. 7 марта – 16 июля 1932 г., 20 арк.

758. Спр. 61. Копии протоколов заседаний, совещаний и резолюции к ним о состоянии техникума, планах и итогах работы. 21 февраля – 20 декабря 1933 г., 94 арк.
759. Спр. 66. Отчёты о работе партийной и комсомольской организации техникума за 1933-1934 учебный год. Рабочие планы, академические ведомости слушателей годичных курсов. 1933 – 20 июля 1934 г., 253 арк.
760. Спр. 67. Отчёт работы за 1933/34 учебный год. Б.д., 118 арк.
761. Спр. 69. Отчёт о работе техникума за I семестр 1932-1933 уч. г. 2 марта – 10 мая 1933 г., 25 арк.
762. Спр. 135. Отчёт о работе техникума за 1934/35 учебный год. 1934-1935 гг., 31 арк.
763. Спр. 137. Годовой отчёт за 1934 г. Семестровый отчёт. Сведения о количестве студентов и выпускников. 9 апреля – 31 августа 1934 г., 19 арк.
764. Спр. 205. Типовые правила внутреннего распорядка в студенческих общежитиях педтехникумов. Б.д., 7 арк.

Ф. Р. 716. Київський закритий студентський кооператив. 1931-1935 рр.

Оп. 1.

765. Спр. 21. Постановления коллегии горРКИ о результатах обследования санитарного состояния студенческих столовых за 1932 г. 1932 г., 67 арк.
766. Спр. 22. Устав студкоопа за 1932 г. 1932 г., 34 арк.
767. Спр. 118. Докладные записки о результатах обследования состояния снабжения студентов и материалы к докладным запискам. 1933 г., 110 арк.

Ф. Р. 807. Київський польський педагогічний технікум. 1923-1936 рр.

Оп. 11.

768. Спр. 18. Звіт за 1934-1935 рр. Б.д., 33 арк.

Ф. Р. 920. Польський педагогічний інститут. 1930-1936 рр.

Оп. 6.

769. Спр. 34. Отчёты. 1932 г., 30 арк.

Оп. 8.

770. Спр. 8. Отчёт с 9-ю приложениями. 1933-1934 гг., 14 арк.

Оп. 11.

771. Спр. 17. Справа по соцпобуту. 1 січня – 18 березня 1935 р., 15 арк.
 772. Спр. 18. Матеріали про соцзмагання. 1 січня – 28 вересня 1935 р., 115 арк.

17.Архів Служби безпеки України у Хмельницькій області,**м. Хмельницький**

773. Спр. 26805. Справа на Корчевнюка Іллю Яковича, 1935 р. Провадження. т. 1. 1935 р., 89 арк.
 774. Спр. П 150. Справа на Дубовика Івана Семеновича, 1937 р. Провадження. т. 1. 1937 р., 78 арк.

18.Відомчий архів Запорізького національного університету,**м. Запоріжжя**

***Ф. Р. 2054. Запорізький державний педагогічний інститут.
 1930-1937 рр.***

Оп. 3.

775. Спр. 1. Книга приказов. 25 августа 1930 г. – 2 июля 1931 г., 89 арк.
 776. Спр. 8. Книга приказов. 4 июля – 20 декабря 1931 г., 40 арк.
 777. Спр. 9. Книга приказов. 20 декабря 1931 г. – 17 июля 1932 г., 86 арк.
 778. Спр. 11. Книга приказов. 24 июля 1932 г. – 28 марта 1933 г., 96 арк.
 779. Спр. 13. Книга приказов. 20 февраля 1933 г. – 28 декабря 1935 г., 176 арк.
 780. Спр. 15. Книга приказов. 16 декабря 1933 г. – 11 сентября 1934 г., 94 арк.
 781. Спр. 24. Книга приказов. 13 сентября 1934 г. – 10 января 1935 г., 43 арк.
 782. Спр. 33. Книга приказов. 25 сентября 1935 г. – 16 июля 1936 г., 91 арк.
 783. Спр. 41. Книга приказов. 3 декабря – 31 декабря 1936 р., 16 арк.
 784. Спр. 45. Приказы и директивы Народного комиссариата просвещения УССР. 8 января – 14 декабря 1937 г., 6 арк.

19.Відомчий архів Харківського національного педагогічного університету**ім. Г. С. Сковороди, м. Харків**

***Ф. Р. 1427. Харківський інститут народної освіти (соціального виховання).
 1930-1933 р.***

Оп. 1.

785. Спр. 4. Прикази по інституту по студентським справам. 1 січня – 12 липня 1931 г., 40 арк.

786. Спр. 5. Прикази по студентським справам. 9 вересня 1931 г. – 29 грудня 1932 г., 89 арк.

***Ф. Р. 4293. Харківський державний педагогічний інститут.
1933-1937 рр.***

Оп. 1.

787. Спр. 4. Прикази по студентським справам с №1 по №73. 8 січня – 28 грудня 1934 г., 137 арк.

788. Спр. 5. Прикази по студентським справам. 9 січня – 13 грудня 1933 г., 92 арк.

789. Спр. 11. Прикази по інституту по студентським справам. 3 січня – 27 серпня 1936 г., 233 арк.

790. Спр. 12. Прикази по інституту по студентським справам. 1 вересня – 31 грудня 1936 г., 153 арк.

791. Спр. 14. Прикази по інституту по студентським справам за 1937 рік №1 по №79. 10 січня – 7 травня 1937 г., 106 арк.

792. Спр. 15. Прикази по інституту по студентським справам. 7 травня – 31 серпня 1937 г., 100 арк.

793. Спр. 16. Прикази по інституту по студентським справам. 11 серпня – 30 грудня 1937 г., 174 арк.

Опубліковані документи і матеріали

794. Бердянський інститут соціального виховання. Педагогічний інститут. Учительський інститут (1932-1953 роки)/[упоряд.: І. І. Лиман, В. М. Константінова]//Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Київ: Освіта України, 2009. Т. IV. 782 с.

795. Бердянські педагогічні курси та педагогічний технікум (1920-1935 роки)/[упоряд.: І. І. Лиман, В. М. Константінова]//Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Київ: Знання України, 2008. Т. III. 596 с.

796. Берковський В. Г. Матеріали до історії Житомирського учительського інституту//Житомиру 1125: [матеріали всеукр. наук.-краєзнавч. конф., присвяч. 1125-річчю заснування міста Житомира, м. Житомир, 6-8 жовтня 2009 р.]/[редкол.: М. Ю. Костриця (гол.), Л. В. Баженов, О. О. Бейдик та ін.]. Житомир: М. Г. Косенко, 2009. С. 98–105. (Наук. зб. «Велика Волинь»: праці Житомир. наук.-краєзнавч. тов.-ва дослідників Волині. Вип.42).
797. Випускникам Житомирського учительського інституту (секретар окружкому КП(б)У П. Жученко)//Радянська Волинь: орган Волинського губернського (з 1925 р. – окружного) комітету КП(б)У, губернського (окружного) виконавчого комітету, губернської (окружної) професійної ради; з 1931 р. – орган міського парткомітету КП(б)У, міської ради, міської професійної ради. Житомир, 1936. 2 лип. №33 (3412). С. 1.
798. Відділ офіційний//Питання та замітки Дніпропетровського інституту народньої освіти. Дніпропетровськ, 1927. С. 47–48.
799. Відділ офіційний: Положення про кваліфікаційні комісії при ВУЗах//Питання та замітки Дніпропетровського інституту народньої освіти. Дніпропетровськ, 1927. С. 45–46.
800. Відділ офіційний: Положення про семінари підвищеного типу// Питання та замітки Дніпропетровського інституту народньої освіти. Дніпропетровськ, 1927. С. 47.
801. Відчит Черкаського округового виконавчого комітету за 1925 рік. Черкаси: Держ. друкарня, 1926. 96 с.
802. Відчит Черкаського Районового Виконавчого Комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів 1929-1931 р. V Районовому З'їзду Рад. Черкаси: Держ. друкарня, 1931. 64 с.
803. Вінницький державний учительський інститут оголошує набір//Більшовицька правда: орган Вінницького обкому, міськкому КП(б)У та облпрофради. Вінниця, 1937. 11 серп. №183 (1519). С. 4.
804. Вінницький студентський кооператив// Більшовицька правда. 1935. 3 листоп. №254 (1088). С. 4.

805. Віхи історії України в документах і матеріалах (1917-1939 рр.): хрестоматія/[уклад.: О. В. Власюк, Н. А. Ковальчук, В. Й. Сидорук та ін.]. Рівне: Волинські обереги, 2012. 480 с.
806. Володарський Б., Косман Й. Про набір до вищої школи. З додатком програм до вступу у вузи та робфаки. Харків: Держ. вид-во України, 1929. 64 с.
807. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г.: краткие сводки/Центр. статист. упр. СССР, отд. печати. Москва: изд. ЦСУ СССР, 1928. Вып. 7: Возраст и грамотность населения СССР. 111 с.
808. Высшая школа: сб. основн. постанов., приказ. и инструкц./[сост.: Е. И. Войленко, С. С. Гальцов, В. В. Карнаухов и др.]. Москва: Высш. шк., 1978. Ч. 1. 399 с.
809. Геринович В. Правила прийому до Кам. ІНО на 1928-1929 академ. рік// Червоний кордон: орган окружних комітету КП(б)У, виконавчого комітету, рад профспілок Кам'янецьчини (з 1926 р. – Проскурівщини, з 1928 р. – Могилівщини), селянська газета Західного Поділля і Наддністрянщин; з 1931 р. – Кам'янецьких райкому КП(б)У, райвиконкому та районної профспілкової ради; з 1935 р. – Кам'янецьких окружних комітету КП(б)У, виконавчого комітету та міськкому КП(б)У; з 1937 р. – Кам'янець-Подільського обкому, міськкому КП(б)У та оргкомітету Верховної Ради УРСР по Кам'янець-Подільській області. Кам'янець-Подільський, 1928. 12 лип. Ч. 79 (455). С. 4.
810. Геть руки від СРСР. Студентство та професура ІНО обурені втручанням імперіалістів у Радянсько-Хинський конфлікт. (Резолюція прийнята на мітингові)//Студент Прикордоння: газета вищих шкіл м. Кам'янця. Кам'янець-Подільський, 1929. 18 груд. Ч. 8 (10). С. 2.
811. Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: док. і матер./[редкол.: В. А. Смолій (гол.), Г. В. Боряк, С. В. Кульчицький та ін.; упорядн. Р. Я. Пиріг]. Київ: вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1128 с.
812. Гуманська округа: матеріали до опису округ УСРР/Центр. стат. управління УСРР. Харків, 1926. 56 с. + VI с.

813. Дебати на доповідь тов. Гринька і співдоповідь тов. Чуцкаєва//Червоний кордон. 1937. 15 січ. №12 (2196). С. 3.
814. Десять заповідей, виконати які вважає себе обов'язковим кожен отримавший в комісії літератури відпочиваючий студент-селянин//Студент революції. Харків, 1923. №7-8. С. 95.
815. Директивний лист №1 Центрального бюро пролетстуда ВУРПС про літню роботу студента-відпочиваючого//Студент революції. 1927. №5. С. 110–112.
816. Директиви ВКП(б) і постановлення радянського уряду про народну освіту: сб. док. за 1917-1947 гг./Приложение к журналу «Советская педагогика»/[сост. Н. И. Болдырев]. Москва, Ленинград: Изд-во АПН РСФСР, 1947. 304 с.
817. Директиви ВКП(б) по вопросам просвещения. Вопросы народного просвещения в основных директивах съездов, конференций, совещаний Центрального комитета и Центральной контрольной комиссии Всесоюзной коммунистической партии (большевиков)/[сост. А. Я. Подземский]. Москва, Ленинград: ОГИЗ, 1931. 496 с.
818. Днепропетровску – 200 лет. 1776-1976: сб. док. и матер./[редкол.: И. В. Васильев (председ.), В. Я. Борщевский, А. Ф. Ватченко и др.]. Київ: Наук. думка, 1976. 510 с.
819. До всіх учителів шкіл УСРР: [звернення народного комісара освіти УСРР Затонського В. П.]/Червоний кордон. 1936. 23 листоп. №270 (2152). С. 1.
820. Документи про підготовку й проведення судового процесу над членами Спілки визволення України/[підгот. В. Пристайко та Ю. Шаповал]//З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: наук.-публіцистич. журн. Київ, 1995. №1/2. С. 373-396.
821. Дучинський А. За 5 років (стислий огляд педтехнікуму)//Бюлетень Полтавського педагогічного технікуму ім. Михайла Драгоманова. Полтава, 1926. №1. С. 1–7.

822. Жорна: Нариси. Спогади. Документи: про політичні репресії на Черкащині в період тоталітарного режиму/[голова редкол.: А. Ю. Чабан; авт. кол.: В. Дергач, П. Жук, В. Захарченко та ін.]. Черкаси: б.в., 2001. Кн.2. 176 с.
823. За сценарієм ДПУ (Кримінальна справа «Українська революційно-демократична спілка»): зб. док. і матер./[упоряд. Т. В. Григор'єва]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2004. 452 с.
824. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. До історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (1918-2010 рр.): довідк.-стат. матер. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. 112 с.
825. Закон України «Про вищу освіту» (1 липня 2014 р.). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18/page> (дата звернення: 10 липня 2017 р.).
826. Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (5 лютого 1993 р.). URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2998-12> (дата звернення: 12 липня 2017 р.).
827. Закони та розпорядження в справі народньої освіти: систематизов. збірн./[передмов. О. Полоцького; упоряд. М. Глейзер]. Харків: Вища шк., 1931. 308 с.
828. Зеленський І. Як ми готуємо вчителя-краєзнавця (З практики Лубенського Педтехнікума)//Краєзнавство: щомісячний орган Укр. к-ту краєзнавства. Харків, 1927. Ч. 3. С. 6–11
829. Зобов'язання//За більшовицькі кадри. Житомир, 1935. 1 лип. №1. С. 5.
830. Инструкция о порядке проведения государственных экзаменов в высших учебных заведениях//Бюллетень Всесоюзного комитета по делам высшей школы при СНК СССР. Москва: изд. ВАРНИСТО, 1939. №12. С. 3–4.
831. Инструкция по освобождению от платы за правоучение уч-ся ВУЗов и профшкол УССР в 1923-24 уч. году//Студент революції. 1923. №7-8. С. 128–129.

832. Інструкція по «місяцю допомоги дітям»//Червоний шлях: орган окружному КП(б)У і окружвиконкому Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Кам'янецьчини. Кам'янець-Подільський, 1923. 18 лют. №48 (97). С. 4.
833. Історія України від найдавніших часів до сьогодення: зб. док. і матер. /[за заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес]. Київ, Чернівці: Книги – XXI, 2008. 1100 с. ; додатки.
834. Киевский университет: док. и матер./[редкол.: М. У. Белый (председ.), Л. В. Губерский, Я. С. Калакура и др.]. Київ: Вища шк., 1984. 191 с.
835. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций, пленумов ЦК/Институт Маркса-Энгельса-Ленина-Сталина при ЦК КПСС. Изд. 7-е. Москва: Гос. изд-во полит. л-ры, 1953. Ч. 1. 1898-1925. 952 с.
836. Комсомольська молодь засуджує фракціонерів. (Резолюція по доповіді т. Ковалю «Про Жовтневий Пленум ЦК ВКП(б)» на загальноміських зборах організації ЛКСМУ м. Кам'янця)//Червоний кордон. 1927. 7 листоп. Ч. 86 (355). С. 2.
837. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. Київ: Держполітвид-во УРСР, 1958. 703 с.
838. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки//Червоний кордон. 1937. 2 лют. №27 (2211). С. 5.
839. Культурне будівництво в Українській РСР (1928 – червень 1941): зб. док. і матер./[упоряд.: В. М. Даниленко, О. Г. Луговський, І. О. Молодчикова та ін.; редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (відп. ред.), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас та ін.]. Київ: Наук. думка, 1986. 416 с.
840. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду. 1917-1959 рр.: зб. док./[редкол.: О. І. Євсєєв (ред.), Л. В. Гусєва, О. В. Килимник та ін.]. Київ: Держ. вид-во політ. л-ри УРСР, 1960. Т.1. 1917 – червень 1941 рр. 884 с.
841. Культурное строительство в Черкасской области (1917-1980): сб. док. и матер./[сост.: Н. И. Береза, В. Н. Болтенков, С. И. Кононенко и др.; редкол.:

- Г. В. Суховершко (отв. ред.), Н. И. Береза, В. Н. Болтенков и др.]. Днепропетровск: Промінь, 1989. 272 с.
842. Культурное строительство на Херсонщине, 1921-1987: сб. док. и матер./[сост.: Л. В. Виноградова, Е. С. Каминская и др.; редкол.: А. Т. Мельникова (отв.ред.), В. П. Рылеев, Л. М. Пучинская и др.]. Симферополь: Таврия, 1988. 272 с.
843. Масова загальна, профтехнічна й вища освіта/[укл.: І. Козачок, А. Самохвалів]. Харків: Держвидав-во України, 1930. 66 с.
844. Материалы по реорганизации вузов, втузов, техникумов и рабфаков СССР: сб. постанов. и распоряж. ЦИК и СНК Союза ССР и список учеб. завед. Москва: отдел печати и информации СНК СССР и СТО и Гос. изд-во РСФСР, 1930. 164 с.
845. Матеріали до звіту Уманського округового виконавчого комітету на III-ій сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів X-го скликання. Умань: Вид. Уманс. окрвиконкому, 1928. 88 с.
846. Мускін В. Вивершимо реконструкцію вищої і середньої школи: Перша Всеукраїнська вишівська нарада. Харків: ДВОУ «Молодий більшовик», [1930]. 36 с.
847. На злом старий побут. Типовий статут студентської комуни//Студент Прикордоння. 1930. 1 лют. Ч. 5 (12). С. 3.
848. Наказ випускникам//Радянський студент: орган партбюро, ректорату ЛКСМУ і профорганізації Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту імені В. П. Затонського. Кам'янець-Подільський, 1967. 7 листоп. №32-33 (538-539). С. 2.
849. Наказ №194 директора Київського державного українського педагогічного інституту з 31 грудня 1935 року//За комуністичне виховання: орган парткомітету, комітету ЛКСМУ та профкому Київського педінституту. Київ, 1936. 16 січ. №2 (23). С. 1.

850. Наказ по Вищих Школах Кам'янця-Подільського//Вісти Кам'янець-Подільського повітового комітету та Кам'янецького бюро Комуністичної партії (більшовиків) України. Кам'янець-Подільський, 1921. 20 трав. №123. С. 2.
851. Наказ Ч. 30 по вищих школах Кам'янця-Подільського (травень 1921 р.)//Вісти Кам'янець-Подільського повітового комітету та Кам'янецького бюро Комуністичної партії (більшовиків) України. 1921. 25 трав. №127. С. 2.
852. Народное образование в СССР в 1925-26 уч. году по данным текущего обследования на 1 декабря 1925 года//Труды Центрального статистического управления. Отдел статистики просвещения. Сектор социальной статистики. Вып. 3. Т. XXVIII. Москва: Центр. стат. управл. Союза ССР, 1927. 272 с.
853. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа: сб. документов. 1917-1973 гг./[сост.: А. А. Абакумов, Н. П. Кузин, Ф. И. Пузырев, Л. Ф. Литвинов]. Москва: Педагогика, 1974. 560 с.
854. Народня освіта України на 1 січня 1925 р. Установи професійної та політичної освіти//Статистика України. №76. Серія VII. Статистика народньої освіти. Вип. II. Т. V. Харків: Центр. стат. управ. УСРР, 1926. 94 с.
855. Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р.//Статистика України. Серія VII. Статистика народньої освіти. Вип. 2. Т. VIII. №152. Харків: Центр. стат. управл. УССР, 1929. 66 с.
856. Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928-1940: зб. док. та матер./[авт. вступ. ст.: В. Васильєв, Р. Подкур; упорядн.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко; НАН України, Ін-т іст. України; Гол. редкол. наук.-документ. серії книг «Реабілітовані історією»; Держ. архів Вінниц. обл., відділ по розроб. архівів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2013. 528 с.
857. НОТ в ВУЗах: материалы Главпрофобра УСРР. Б.м.: Гос. изд-во Украины, 1925. 84 с.
858. О высшей школе: сб. важнейших постановов./[сост. А. С. Харас]. Москва: Гос. изд-во «Советская наука», 1939. 86 с.

859. О порядке введения в учебные планы вузов и академий наркоматов курса «Основы марксизма-ленинизма» (19 января 1939 г.)//Бюллетень Всесоюзного комитета по делам высшей школы при СНК СССР. Москва: ВАРНИТСО, 1939. №2. С. 7.
860. О практиканстве студентов ВУЗ. Постановление Совета Народных Комиссаров от 27-го июля 1923 г.//Студент революции. 1923. №7-8. С. 126–127.
861. Об антирелигиозной пропаганде. Циркуляр методкома//Бюллетень Укрглавпрофобра. 1924. №1. С. 11.
862. Оголошення//Вісти Кам'янець-Подільського повітового комітету та Кам'янецького бюро Комуністичної партії (більшовиків) України. 1921. 16 лип. №167. С. 1.
863. Орлянский С. Ф., Ткаченко В. Г. Материалы к истории Запорожского государственного университета. Запорожье: Запорож. гос. ун-т, 1998. Вып. 1. 76 с.
864. Основні показчики народнього господарства Гуманщини. В межах районування на 1-ше липня 1930 року/Гуманс. округ. план. комісія УСРР. Гумань: економ.-статис. секція Окрпляну, 1930. 228 с.
865. Перша Всеукраїнська студконференція (1-4 березня 1933 р.)//Студент революції. 1933. №6. С. 1.
866. Перша Всеукраїнська студконференція. Зроблено недосить, треба зробити більше (з доповіді голови студсекції тов. Лучина)//Студент революції. 1933. №6. С. 6–8.
867. Перша Всеукраїнська студконференція. Не взагалі, а конкретно. Ухвали студконференції в основу роботи профорганізацій//Студент революції. 1933. №6. С. 19–22.
868. Перша Всеукраїнська студконференція. Якість насамперед (з доповіді оргбюро студсекції ВЦРПС т. Матюхіна)//Студент революції. 1933. №6. С. 5.
869. План демонстрації трудящих Вінниці 1 Травня//Більшовицька правда. 1935. 28 квіт. №98 (932). С. 4.

870. План проведення свята XVIII річниці Жовтневої революції//За більшовицькі педкадри: орган комітетів КП(б)У, ЛКСМУ, дирекції, профкому та МК Луганського педінституту. Луганськ, 1935. 6 листоп. №16. С. 3.
871. План проведення святкування 1 Травня// За більшовицькі педкадри. Луганськ, 1935. 1 трав. №8 (31). С. 2.
872. По Головпрофосвіті. Стаж по скінченні ВУЗів//Радянська освіта: громад.-пед. журн. Харків, 1923. Ч. 1, листоп. С. 106.
873. Погромна Польща стане радянською. З резолюції пролетстудентів Кам. ІНО на події, що відбулися у Львові//Червоний кордон. 1928. 27 листоп. Ч. 135 (511). С. 2.
874. Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.): зб. док. і матер./[редкол.: І. О. Пшук (відп. ред.), А. Г. Бабенко, С. Я. Вініковецький та ін.]. Вінниця, 1957. 626 с.
875. Положение ВЦСПС о студенческих организациях//Студент революції. 1924. №1-2. С. 99–102.
876. Положение о студенческих землячествах//Студент революції. 1923. №7-8. С. 129–130.
877. Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття: невідомі документи з архівів спеціальних служб/[редкол.: Єжи Беднарек, С. Богунов, С. Кокін та ін.]. Варшава, Київ: б.в., 2008. Т.7: Голодомор в Україні. 1932-1933. 1207 с.
878. Правила вступу до польського педтехнікуму//Радянська Волинь. 1926. 30 черв. Ч. 73 (1377). С. 4.
879. Правила і програми для вступу до інститутів, технікумів та робфаків УСРР на 1929/30 академічний рік (Державний науково-методологічний комітет НКО УСРР ухвалив до вжитку, як поради́ник для вступу до вишів та робфаків). Б.м.: Пролетарий, б.р. 72 с.
880. Правила прийому до вишів (держ. університетів, педінститутів, робфаків та педтехнікумів НКО УСРР) на 1934-35 навч. рік/Народний комісаріат освіти УСРР, управління підготовки вчителів. Харків: Рад. шк., 1934. 80 с.

881. Прием в Институты и Рабфаки У.С.С.Р в 1923-24 уч.году//Студент революции. 1924. №1-2. С. 29.
882. Пристайко В. І., Шаповал Ю. І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти: наук.-документ. вид. Київ: Інтел, 1995. 448 с.
883. Про ліквідацію неписьменності: постанова 4-ї сесії ВУЦВК VII скликання від 4 листопада 1923 р.//Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. Вид. 1-е (офіційне). Відділ перший. Харків, 1923. 30 груд. Ч. 46. Ст. 578.
884. Про навчальні програми і режим у вищій школі і технікумах: Постанова ЦВК Союзу РСР//Студент революції. 1932. №27. С. 2–7.
885. Про навчальні програми і режим у вищій школі і технікумах: Постанова Центрального Виконавчого Комітету СРСР//Радянська Волинь. 1932. 25 верес. №133 (2379). С. 3–4.
886. Про роботу вищих навчальних закладів і про керівництво вищою школою. Постанова Ради Народних Комісарів Союзу РСР і Центрального комітету ВКП(б)//Червоний кордон. 1936. 26 черв. №145 (2027). С. 1–7.
887. Проблема кадрів – центральна проблема. Постанови партії та уряду і керівні статті про вищу, початкову й середню школу. Б.м.: Партвидав «Пролетар», 1932. 52 с.
888. Програма Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді//Червоний кордон. 1936. 24 квіт. №95 (1978). С. 4.
889. Протокол колективу ХІНО ім. Н. К. Крупської від 23.11.25 р.//Записки Херсонського інституту народньої освіти імені Н. К. Крупської. Херсон, 1926. Ч.1. 1925-1926 академ. рік. С. 73–77.
890. Радянське будівництво на Хмельниччині. 1921-1982: док. і матер./[редкол.: Л. В. Кульпінський (голова) та ін.; упоряд.: В. П. Бабляк та ін.]. Львів: Каменярь, 1983. 190 с.
891. Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України/[редкол.: В.Даниленко, С. Кокін]. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 1311 с.

892. Резолюції 1-й Всесоюзної конференції пролетстуду//Студент революції. 1925. №7. С. 77–78.
893. Резолюції III Всеукраїнського з'їзду пролетарського студентства, 12-18 березня 1929 р./Всеукраїнське центральне бюро пролетстуду. Харків, 1929. 74 с.
894. Резолюція прийнята на об'єднаному зібранні осередків ЛКСМУ//Червоний кордон. 1924. 2 листоп. Ч. 54. С. 4.
895. Робота серед молоді (Із доповіді т. Бухаріна на XIII З'їзді Р.К.П.)//Червоний кордон. 1924. 15 черв. Ч. 14. С. 1.
896. Розподіл місць для комсомолу в ВУЗи й робфаки//Юнацька правда. Житомир. 1925. 23 лип. Ч. 47 (99). С. 4.
897. Розподіл місць до ВУЗів і робфаків по Житомирській окрузі//Радянська Волинь. 1925. 18 лип. Ч. 161 (286). С. 4.
898. Сборник действующего законодательства УССР по народному просвещению/[сост. М. А. Глейзер; под ред. Я. П. Ряппо]. Харьков: Юридич. изд-во Наркомюста УССР, 1926. 208 с.
899. Соціалістичне будівництво на Хмельниччині. 1921-1941: док. і матер./[редкол.: В. І. Купратий (голова), В. К. Андрушко, В. Т. Олійник; упоряд.: І. В. Гарнага, С. Л. Коваленко, Г. О. Морозецька та ін.]. Львів: Каменярь, 1989. 207 с.
900. Список інститутів, технікумів та робфаків. За даними на початок 1925/26 учбового року/Народний комісаріат України, статистично-інформаційний відділ. Б.м.: Держ. вид-во України, 1925. 21 с.
901. Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920-1938 рр.: зб. док. і матер./[НАН України. Ін-т історії України; Головна редколегія наук.-док. серії книг «Реабілітовані історією»; відділ по розробці архівів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ; упоряд.: С. А. Кокін, Р. Ю. Подкур, О. С. Рубльов]. Київ: Гол. редкол. наук.-док. серії книг «Реабілітовані історією», 2011. 472 с.
902. Статут Товариства Приятелів Хемичної оборони й Хемичної промисловости СРСР («Доброхем СРСР»)//Червоний кордон. 1925. 29 січ. Ч. 78. С. 2.

903. Телеграма від студентів КІПО тов. Ворошилову//Кузня освіти: газета пролетарського студентства, професури та службовців Київського ІНО. Київ, 1931. 15 лют. №10 (25). С. 1.
904. Терещенко М. С. Практика студентів Ніжинського Інституту Народної Освіти на селі в 1925-26 р.//Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти. Ніжин: Нове Село, 1926. Кн. VI. С. 257–261.
905. Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР. 1927-1929 рр./[упоряд. В. М. Даниленко]. Київ: Темпора, 2012. 756 с.
906. Фещенко А. Краєзнавча праця в Корсунському педтехнікумі//Краєзнавство: щомісячний орган Укр. к-ту краєзнавства. Харків, 1928. Ч. 1. С. 4–7.
907. Харків, Наркому Освіти УСРР//Вісти Кам'янець-Подільського повітового комітету та Кам'янецького бюро Комуністичної партії (більшовиків) України. 1921. 15 трав. №119. С. 2.
908. Хоменко О. Про прийом до вузів//Шлях освіти: теорія освіти, методологія, освітня практика, побут: пед. журн. Харків: Держ. вид-во Укр., 1926. №3 (47), берез. С. 157–162.
909. Чалий С. До всіх Парткомів, Ревкомів, Виконкомів, Комнезамів, Профспілок і інших установ і організацій Поділля//Вісти Кам'янець-Подільського повітового революційного комітету та Кам'янецького бюро Комуністичної партії (більшовиків) України. 1921. 15 трав. №119. С. 2.
910. Черкаська округа. Матеріяли до опису округ УСРР/Центр стат. управління УСРР. Харків, 1926. 68 с.+ VIII с.
911. Черкащина до VI районного з'їзду рад (матеріали до звіту Черкаського Районного Виконавчого Комітету). Черкаси: Держ. друкарня, 1934. 110 с.
912. Шевченківщина: стат. довідник на 1928 рік/Шевченків. окр. стат. бюро. Черкаси: Держ. друкарня, 1928. 152 с. + VIII с.

Праці державних і політичних діячів

913. Гринько Г. Советское культурное строительство на Украине: тезисы доклада т. Гринько в III сессии ЦИКА 21 июля 1921 г. Харків, 1921. 12 с.

914. Гринько Г. Ф. Доповідь на III губернській нараді працівників освіти Донбасу//Просвещение Донбасса: ежемєсяч. орган Донец. губ. отдела народ. образов. Бахмут, 1922. №1-2. С. 51–55.
915. Гринько Г. Ф. Очерки советской просветительной политики. Харьков, 1923. 194 с.
916. Затонський В. Завдання культурно-освітніх закладів у готуванні до виборів//Червоний кордон. 1937. 8 жовт. №233 (2418). С. 2.
917. Квиринг Э. Пролетарской школе – пролетарский учитель//Просвещение Донбасса: ежемєсяч. орган Донецк. губ. отдела народ. образов. Бахмут, 1922. Декаб. № 9. С. 7–9.
918. Ленін В. І. Завдання революційної молоді//Ленін В. І. Повне зібрання творів. В 55 т./Ін-т історії партії при ЦК КП України – філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Вид. 5-е./пер. з рос. Київ: вид-во політ. л-ри, 1970. Т. 7: вересень 1902 – вересень 1903. С. 324–337.
919. Ленин В. І. Інтернаціонал молоді (замітка)//Ленін В. І. Повне зібрання творів. В 55 т./Ін-т історії партії при ЦК КП України – філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Вид. 5-е./пер. з рос. Київ: вид-во політ. л-ри, 1972. Т. 30: липень 1916 – лютий 1917. С. 213–216.
920. Ленін В. І. Лист О. О. Богданову і С. І. Гусєву//Ленін В. І. Повне зібрання творів. В 55 т./Ін-т історії партії при ЦК КП України – філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Вид. 5-е./пер. з рос. Київ: вид-во політ. л-ри, 1970. Т. 9: липень 1904 – березень 1905. С. 232–236.
921. Ленін В. І. Промова на Всеросійській нараді політосвіт губернських і повітових відділів народної освіти 3 листопада 1920 р.//Ленін В. І. Повне зібрання творів. В 55 т./Ін-т історії партії при ЦК КП України – філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Вид. 5-е./пер. з рос. Київ: вид-во політ. л-ри, 1974. Т. 41: травень-листопад 1920. С. 379–388.
922. Луначарский А. В. О народном образовании. Москва: Изд-во АПН РСФСР, 1958. 560 с.

923. Луначарский А. Проблемы народного образования: сб. ст./2-е изд. Москва: Работ. просвещ., 1925. 224 с.
924. Маркс К. Інструкція делегатам Тимчасової Центральної Ради з окремих питань//К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори/Ін-т історії партії при ЦК КП України – філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПКРС. Вид. 2-е./пер. з рос. Київ: вид-во політ. л-ри, 1963. Т. 16. С. 189–197.
925. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология. Т.1. Критика новейшей немецкой философии в лице её представителей Фейербаха, Б. Бауера и Штирнера//К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения/Ин-т марксизма-ленінізма при ЦК КПСС. Изд. 2-е. Москва: Гос. изд-во полит. л-ры, 1955. Т. 3. С. 9–454.
926. Петровський Г. І. Вибрані статті і промови/[упоряд.: О. М. Стадник (гол.), Т. Т. Гриценко, Г. С. Клеткіна та ін.]. Київ: Політ. вид-во Укр., 1974. 417 с.
927. Ряппо Я. В защиту советской высшей школы. Харьков: «Путь просвещения» и «Студент революции», 1923. 26 с.
928. Ряппо Я. На путях к новой школе//Студент революції. 1925. №1. С. 29–31.
929. Ряппо Я. Практика й стаж в системі вищої освіти України//Студент революції. 1926. №3. С. 1–3.
930. Ряппо Я. Прием в ВУЗы и социально-академическая проверка учащихся// Студент революції. 1924. №6. С. 11–13.
931. Ряппо Я. Радянське студентство (характеристика вузів України). Харків: Держ. вид-во Укр., 1928. 48 с.
932. Ряппо Я. Радянське студентство України//Студент революції. 1927. №7. С. 5–7.
933. Ряппо Я. Реформа высшей школы на Украине в годы революции (1920-1925): сб. ст. и докладов. Харьков: Гос. изд-во Укр., 1925. 156 с.
934. Ряппо Я. Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні. [Харків]: Книгоспілка, 1928. 113 с.
935. Ряппо Я. П. Народна освіта на Україні за десять років революції. [Харків], 1927. 126 с.

936. Скрипник М. За кадри соціалістичної п'ятирічки//Шлях освіти. 1930. Ч.11-12. С. 76–77.
937. Скрипник М. Контр-революційне шкідництво на культурному фронті//Червоний шлях. Харків, 1930. №4. С. 143–144.
938. Скрипник М. Нові лінії в національному будівництві. Харків: Держ. вид-во України, 1930. 64 с.
939. Скрипник М. Основні завдання культурного будівництва за доби соціалістичної реконструкції країни (доповідь на VII-м Всесоюзнім з'їзді робітників освіти в Москві 5 березня 1929 року). Харків: Держ. вид-во України, 1929. 73 с.
940. Скрипник М. Чергові завдання вузів (Із доповіді на II пленумі ЦБПС ВУРПС)//Студент революції. 1927. №5. С. 9–11.
941. Скрипник М. О. Вибрані твори/[упоряд.: І. Ф. Курас (кер.), С. С. Діброва, Б. І. Канцелярук та ін.]. Київ: Україна, 1991. XVIII с. + 617 с.
942. Сталин И. К первой всесоюзной конференции пролетарского студенчества//Студент революції. 1925. №4. С. 3–4.

Спогади

943. Гавриленко В. Перший студентський: студенти Харкова на будівництві тракторного заводу//Прапор: літератур.-худож. та громад.-політич. журн. Спілки письменників України/[редкол.: С. І. Маслов (гол. ред.), С. А. Бурлаков, Л. М. Вернигора та ін.]. Харків: Прапор, 1988. №10. С. 142–145.
944. Голод на Поділлі: книга свідчень/[ред.-упоряд.: В. Мацько]. Кам'янець-Подільський: б.в., 1993. 104 с.
945. Горбенко Ю. Перший осередок//Радянський студент. 1968. 20 черв. №23 (566). С. 2.
946. Дубілей Л. Ті незабутні роки//Радянський студент. 1974. 24 жовт. №29 (784). С. 2.
947. Дудченко В. С. Ніжинський педагогічний інститут у 1930-40-х рр. Спогади//Література та культура Полісся: зб. наук. пр./[редкол.:

Г. В. Самойленко (відп.ред.), М. К. Бойко, О. Д. Бойко та ін.]. Ніжин: Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя, 2011. Вип.63. С. 271–284.

948. Ми були серед перших (з спогадів випускника третього випуску факультету соціального виховання Діброви Сави Карповича)//Радянський студент. 1971. 4 лют. №3 (564). С. 2.
949. Присяжнюк К. Ми студенти, двадцятих//Радянський студент. 1981. 26 лют. №6-7 (1016-1017). С. 2.
950. Присяжнюк К. Сторінки історії. Спогади студента двадцятих років//Радянський студент. 1968. 13 черв. №22 (565). С. 2.

Періодична преса

951. А. З. Під машкарою//Студент революції. 1929. №23. С. 39.
952. А. К-ий. Робота партосередку ФСВ//Кузня освіти. 1929. 15 листоп. №3. С. 1.
953. А. Л. Чи читав ти промову Літвінова? Політоблага в Дніпропетровському профосі//Студент революції. 1931. №19-20. С. 26.
954. А. С. Одесса. Студенческий воскресник//Студент революции. 1923. №6. С. 104–105.
955. А. Т. Т. По-бойовому//Студент революції. 1931. №4. С. 19.
956. Агропохід на Вінниччині//Радянська Волинь. 1929. 23 лют. №22 (1777). С. 5.
957. Адам Сит... Посилуємо клясовий наступ//Кузня освіти. 1929. 25 жовт. №1-2. С. 2.
958. Айзенберг Д. Про дипломні роботи в технікумах//Студент революції. 1926. №1. С. 31–32.
959. Академічне життя//Вісти Кам'янець-Подільського повітового революційного комітету та Кам'янецького бюро Комуністичної партії (більшовиків) України. 1921. 9 квіт. №66. С. 2.
960. Академуспішність та керівництво академ. роботою//Кузня освіти. 1929. 15 листоп. №3. С. 3.
961. Алферов П. Про працю хемгуртка//Питання та замітки Дніпропетровського інституту народної освіти. Дніпропетровськ, 1927. С. 41–42.

962. А-н. Не місце їм в наших школах//Комсомолец Прикордоння: орган окружних комітетів ЛКСМУ Кам'яниччини, Проскурівщини та Могилівщини. Кам'янець-Подільський, 1929. 28 лют. №7 (48). С. 1.
963. Антисеміта Пашкова виключено з комсомолу//Кузня освіти. 1931. 28 лют. №11 (26). С. 2.
964. Армії пролетарської диктатури гідне поповнення//Шлях Жовтня: орган Шепетівського райкому КП(б)У та міськради. Шепетівка, 1933. 23 серп. №116 (1039). С. 2.
965. Архип Б. Студентство військовизується//Червоний кордон. 1928. 23 лют. Ч.24 (400). С. 5.
966. Ар-чуж. Зайнятий наш директор...//Студент революції. 1932. №27. С. 28.
967. Б. Партосередок ІНО в боротьбі з правим ухилом//Кузня освіти. 1929. 25 жовт. №1-2. С. 1.
968. Б. Д-ко. Обурливий неклеп//Студент революції. 1930. №14. С. 46–47.
969. Б. С., Т-о. Громадсько-педагогічна праця Глухівського педтехнікуму//Шлях освіти: теорія освіти, методологія, освітня практика, побут: пед. журн. Харків: Держ. вид-во Укр., 1926. №12 (56), груд. С. 134-135.
970. Базь І. Полтава. ІНО//Студент революції. 1923. №2-3. С. 121.
971. Базь І. Полтава. ІНО//Студент революції. 1923. №6. С. 88.
972. Балан Н. Угоду всі позабули//Студент революції. 1923. 1930. №15. С. 44.
973. Без керма і без вітрил//За комуністичні кадри: газета осередків КП(б)У, ЛКСМУ та профкому педтехнікуму. Ржищів, 1931. 24 листоп. №6. С. 2.
974. Бекер М. Місцеве життя//Вісти Кам'янець-Подільського повітового революційного комітету та Кам'янецького бюро Комуністичної партії (більшовиків) України. 1921. 7 лип. №160. С. 2.
975. Бестужев А. Наш відпочинок у таборах//За більшовицькі педкадри. Луганськ, 1935. 15 верес. №17. С. 2.
976. Бігун, Слюсарчук. Фізкультурний рух в нашому інституті//За більшовицькі кадри. Житомир, 1935. 1 лип. №1. С. 4.
977. Більше уваги культроботі//Кузня освіти. 1930. 1 листоп. №2 (17). С. 2.

978. Біо-бак. Вигнати їх//Студент революції. 1931. №4. С. 27.
979. Блюм Б. Допоможімо коростишівському студентству не протоколами, а коштами//Радянська Волинь. 1929. 21 верес. №108 (1854). С. 4.
980. Боберський А. Потрібна деяка реформа//Студент революції. 1929. №4. С. 50.
981. Боберський А. Як ми чекали іновський хор//Студент Прикордоння. 1929. 21 трав. Ч. 5. С. 2.
982. Бойко. Завдання ХІНО на наступний 1929-30 академічний рік//Наддніпряньська правда: щоденна робітнича газета Херсонського окрКП(б)У, ОВК, ОРПС та міськради. Херсон, 1929. 13 жовт. №238 (489). С. 3.
983. Бойченко. Компот з солом'яною приправою//За більшовицькі педкадри. Луганськ, 1935. 1 трав. №8 (31). С. 2.
984. Бондаренко О. На самоконтроль мас//Кузня освіти. 1930. 18 січ. №6. С. 4.
985. Б-р. Більше уваги до нацпитання//Кузня освіти. 1929. 15 листоп. №3. С. 2.
986. Браславський С., Горбаченко М. Зразки опортуністичного керівництва//Студент революції. 1932. №19-21. С. 19.
987. Бригада РСІ. Поліпшити харчування студентів//Червоний кордон. 1930. 29 берез. №34 (704). С. 3.
988. Бригада «Ст. Рев.». Свіжого повітря у Ржищів//Студент революції. 1931. №34. С. 31.
989. Бровко С. Стажори-біологи//Питання та замітки Дніпропетровського інституту народної освіти. Дніпропетровськ, 1927. С. 16–17.
990. Б-ський А. Так ставитись до безвірницької роботи не слід//Червоний кордон. 1928. 25 верес. Ч. 110 (486). С. 4.
991. Бубир І. Уже на роботі//Студент революції. 1930. №7. С. 41.
992. Будемо такими, як Чкалов!//Червоне Полісся. 1938. 18 груд. №289 (4158). С. 2.
993. Буков Я. Політгодини себе виправдали//Студент революції. 1930. №20-21. С. 27.
994. Бурлаков Я. Весела мандрівка//Студент революції. 1930. №23. С. 35–36.

995. Бурлаков Я. Участь студентства Одещини в засівній кампанії//Студент революції. 1930. №11. С. 22.
996. Буря. Як грім серед ясного неба//Студент революції. 1932. №28. С. 11.
997. Бутенко. Студентський гуртожиток Миколаївського ІНО//Студент революції. 1924. №1-2. С. 74.
998. Бюро студкорів при ІНО// Червоний кордон. 1924. 11 груд. Ч. 64. С. 4.
999. Бялік. Як колектив педінституту дійшов перемоги на фінансовому фронті//Радянська Волинь. 1933. 27 жовт. №180 (2605). С. 1.
1000. В боях за соціалістичне село (3 студкорівських листів)//Студент революції. 1931. №11. С. 22.
1001. В Кам'янці. Святкування Тарасових днів//Червона правда. 1922. 14 берез. Ч. 58 (158). С. 2.
1002. В Комітеті Допомоги жертвам інтервенції//Червоний кордон. 1924. 30 жовт. Ч. 53. С. 4.
1003. В литкружке ІНО//Питання та замітки Дніпропетровського інституту народньої освіти. Дніпропетровськ, 1927. С. 20.
1004. В Н.К.О. Вузовські стипендії//Студент революції. 1926. №5-6. С. 47.
1005. В Николаевском ІНО//Студент революції. 1924. №1-2. С. 79–80.
1006. В Одеськім губбюро//Студент революції. 1924. №6. С. 75.
1007. В Харьковском Институте Народного Образования//Студент революції. 1923. №6. С. 83–84.
1008. В ХІНО//Наддніпряньська правда. 1929. 2 листоп. №255 (506). С. 6.
1009. В.И.Н.О.//Студент революції. 1923. №2-3. С. 119.
1010. В.Ш.Б. Перший радіо-концерт//Червоний кордон. 1925. 10 верес. Ч. 142. С. 4.
1011. Вагранский Н. Очередная задача//Студент революции. 1923. №7-8. С. 15–16.
1012. Василенко В. Підсумки економроботи вузів Харкова за 1925/26 рік//Студент революції. 1927. №1. С. 31–32.

1013. Василенко Н. Кілька слів про Кам'янецький Університет//Вісти Кам'янець-Подільського повітового революційного комітету та Кам'янецького бюро Комуністичної партії (більшовиків) України. 1921. 8 черв. №138. С. 1.
1014. Василенко Н. Кілька слів про Кам'янецький Університет//Вісти Кам'янець-Подільського повітового революційного комітету та Кам'янецького бюро Комуністичної партії (більшовиків) України. 1921. 9 черв. №139. С. 1.
1015. Вейцер С. Педінститут готується до свят//Більшовицька правда. 1935. 18 жовтня. №241 (1075). С. 4.
1016. Велика О. В Олександрівському педагогічному технікумі//Студент революції. 1926. №5-6. С. 38.
1017. Великий перелом в Вищій Школі//Червоний шлях. 1923. 13 квіт. №70 (119). С. 2.
1018. Вечір змички (Осередок ЛКСМУ Кам'янецького ІНО)//Червоний кордон. 1927. 10 груд. Ч. 100 (369). С. 2.
1019. Вечір пам'яті акад. І. П. Павлова//За комуністичне виховання: орган парткомітету, комітету ЛКСМУ та профкому Київського педінституту. Київ, 1936. 17 берез. №10 (31). С. 4.
1020. Вечори, присвячені ювілеєві Горького//Радянська Волинь. 1932. 27 верес. №134 (1380). С. 3.
1021. Викликають//Кузня освіти. 1931. 21 січ. №8 (23). С. 3.
1022. Виключаймо з лав пролетарського студентства//Кузня освіти. 1930. 23 лют. №7. С. 2.
1023. Вимагаємо негайно виключити//Кузня освіти. 1930. 23 лют. №7. С. 2.
1024. Випуск Інституту Народньої Освіти//Червоний кордон. 1927. 10 січ. Ч. 51 (320). С. 5.
1025. Випуск у Вінницькому євпедтехнікумі//Більшовицька правда. 1937. 9 лип. №155 (1491). С. 4.
1026. Виробнича й педагогічна практика в ІПО//За комуністичні кадри: декадна газета пролетарського студентства, професури і службовців Київського ІПО та ІСВ. Київ, 1931. 20 берез. №13 (28). С. 1.

1027. Від редакції Інститутської газети «За Комуністичні Кадри» з 10.04. по 1.05 ц.р.//За комуністичні кадри. Київ, 1932. 22 квітня. №5 (45). С. 1.
1028. Вірний Максим. Горбатого могила справить//Червоний кордон. 1924. 22 трав. Ч. 7. С. 3.
1029. Віхи нашої історії//Радянський студент. 1968. 29 жовт. №32 (575).
1030. Влаштуймо другі маневри//Кузня освіти. 1930. 24 квіт. №11. С. 1.
1031. Вносимо і викликаємо//За комуністичні кадри. Ржищів, 1931. 24 листоп. №6. С. 2.
1032. Вносять і викликають//Кузня освіти. 1931. 21 січ. №8 (23). С. 2.
1033. Вовчак. Вечір творчості М. Хвильового//Червоний шлях. 1923. 18 січ. №41 (90). С. 6.
1034. Врачевський. Добровеличківський педтехнікум пересолив//Студент революції. 1927. №7. С. 87.
1035. Г. А. Відберіть у них студентські квитки//Комсомолец Прикордоння. 1929. 16 лют. №3 (43). С. 2.
1036. Г. С. Робота драмстудії ІНО//Кузня освіти. 1929. 25 жовт. №1-2. С. 6.
1037. Г. Ш. Літмолодняк і літературні гуртки//Червоний кордон. 1927. 5 трав. Ч. 33 (302). С. 7.
1038. Гаєвський А. Матеріальний стан студентства//Червоний кордон. 1924. 3 лип. Ч. 19. С. 6.
1039. Гайван. Опанувати військові знання//За комуністичні кадри. Київ, 1931. 28 трав. №18 (33). С. 1.
1040. Галерея літунів//Студент революції. 1932. №1. С. 29.
1041. Гержедова. Підсумки навчального року//За більшовицькі кадри. Житомир, 1935. 1 лип. №1. С. 2.
1042. Гержедович. Борись за набір//За більшовицькі кадри. Житомир, 1935. 1 лип. №1. С. 5.
1043. Геринович В. Інститут Народньої освіти в Кам'янці на Поділлі в 1927-28 академ. рік//Червоний кордон. 1928. 7 лют. Ч. 17 (393). С. 6.

1044. Геринович В. Інститут народньої освіти на Поділлі в 1927-28 академ. році//Червоний кордон. 1928. 9 лют. Ч. 18 (394). С. 4.
1045. Геть чужаків//Студент революції. 1929. №3. С. 54.
1046. Г-ка. Уманські помії//Студент революції. 1932. №4. С. 33.
1047. Глабець М. І лектора немає//Студент революції. 1931. №17-18. С. 43.
1048. Глабець М. Про Липника, «липову» дирекцію і гнилий дух//Студент революції. 1932. №27. С. 33–34.
1049. Глезер М. Здоровье киевского пролетарского студенчества//Студент революції. 1925. №3. С. 46–48.
1050. Глушко Д. Проти ухилів//Кузня освіти. 1930. 20 листоп. №3 (18). С. 3.
1051. Глядач. «97». (До першої постановки п'єси у Кам'янці)//Червоний кордон. 1925. 11 черв. Ч. 116. С. 4.
1052. Гнідий Г. Платні вечори//Студент Прикордоння. 1929. 21 трав. Ч. 5. С. 3.
1053. Гнідий Г. Проскурівський педтехнікум//Студент Прикордоння. 1929. 6 черв. Ч. 6. С. 5.
1054. Голова робіткому. Більшовицька подяка//Студент революції. 1931. №21. С. 31.
1055. Головієнко М. Відмінними показниками зустріти з'їзд комсомолу//За комуністичні кадри. Київ, 1936. 29 січ. №4 (25). С. 1.
1056. Гонтар. Лубенці знайшли основну ланку//Студент революції. 1933. №7-8. С. 3.
1057. Гончар. Ми хочемо, щоб у нас було запроваджено вивчення музичної грамоти, вивчення і слухання великих композиторів світу//За більшовицькі педкадри. Луганськ, 1935. 26 верес. №12. С. 2.
1058. Гончар. «Незаможниця»//Студент революції. 1930. №35-36. С. 30.
1059. Горбунов, Чак, Жишко. Вивчаємо класиків марксизму//Молода гвардія. Одеса, 1935. 2 листоп. №201. С. 4.
1060. Господарювання Михайлевича//Студент революції. 1932. №1. С. 26.
1061. Гострий О. 5-ти річчя Радвлади на Україні//Червоний кордон. 1924. 14 лют. Ч. 65. С. 2.

1062. Готування наукових кадрів//Кузня освіти. 1929. 15 листоп. №3. С. 3.
1063. Гоца. До прийому в ВУЗи та профшколи//Червоний кордон. 1925. 9 лип. Ч. 124. С. 2.
1064. Гринюк. До виробпрактики ІСВ//За комуністичні кадри. Київ, 1931. 20 берез. №13 (28). С. 1.
1065. Грінберг А. Вовки в овечій шкурі//Комсомолец Прикордоння. 1929. 16 лют. №3 (43). С. 2.
1066. Грінберг А. Класовий ворог пробирається до культурних фортець//Комсомолец Прикордоння. 1929. 8 січ. №2 (43). С. 2.
1067. Грудницька М. Вирушили на село//Студент революції. 1931. №8-9. С. 1.
1068. Груша М. Хто платитиме?//Студент революції. 1932. №28. С. 30.
1069. Гулай В. До комсомольців III-го курсу літ. відділу//Кузня освіти. 1929. 19 груд. №5. С. 2.
1070. Д. Літературний суд//Червоний кордон. 1929. 8 січ. Ч. 3 (527). С. 7.
1071. Данковська Р. По ССРР. Друга всесоюзна конференція по краєзнавству в Москві//Путь просвещения: теория просвещения, методология, просветительная практика, быт: науч. журн. Харьков, 1925. №4 (24), апр. С. 230–231.
1072. Два проценти місячної стипендії//Більшовицька правда. 1936. 2 жовт. №127 (1262). С. 4.
1073. Двухлетие ДПС имени Октябрьской Революции//Студент революції. 1924. №7. С. 38–39.
1074. Демиденко. З купи листів: У Червоноградському педтехнікумі//Студент революції. 1931. №2. С. 34.
1075. Демонстрации протеста против убийства т. Воровского и ноты Керзона//Студент революції. 1923. №6. С. 104.
1076. День індустріалізації//Кузня освіти. 1930. 20 листоп. №3 (18). С. 3.
1077. День Червоної армії в Кам. ІНО//Червоний кордон. 1927. 26 лют. Ч. 16 (285). С. 8.

1078. Державною допомогою і помешканням студентів забезпечено//Радянська Волинь. 1929. 15 січ. №6 (1761). С. 6.
1079. Дешко І. Черги через ложки//Студент революції. 1932. №19-21. С. 30.
1080. Деятельность экономических организаций высших школ Киева. В ИНО//Студент революції. 1923. №2-3. С. 103–104.
1081. Джус, Мельник, Карасик, Кршевецький. Студенти їдуть в екскурсії//Більшовицька правда. 1937. 26 лип. №169 (1505). С. 4.
1082. Дитюк С. Е. Більшовицький привіт і поздоровлення новому загону радянських педагогів-випускників Житомирського педінституту//За більшовицькі кадри. Житомир, 1935. 1 лип. №1. С. 1.
1083. Дмитрієв. Глибокий сон//Студент революції. 1931. №19-20. С. 30.
1084. До випуску 3 курсу (укрвідділ)//Кузня освіти. 1930. 21 берез. №8. С. 1.
1085. До 130-річчя з дня народження М. В. Гоголя//Червоний кордон. 1939. 15 січ. №12 (2790). С. 4.
1086. До тижня охорони дитини//Червоний шлях. 1923. 18 лют. №48 (97). С. 4.
1087. Довгополов, Огульчанський. Обід на вікні//Студент революції. 1932. №31-32. С. 26.
1088. Дом Пролетарского Студенчества в Харькове//Студент революції. 1923. №4-5. С. 109.
1089. Допомога пролетарському студентству//Радянська Волинь. 1924. 19 верес. Ч. 41 (213). С. 3.
1090. Допоможемо відсталим//Студент революції. 1930. №5. С. 45.
1091. Дорохольський. У табор//Комсомолец Прикордоння. 1929. 13 лип. №21 (62). С. 3.
1092. Дорошенко. Виключаймо небажаний елемент//Кузня освіти. 1930. 18 січ. №6. С. 1.
1093. Дорошенко. Віддайте країні борг//Студент революції. 1930. №25. С. 45.
1094. Др. В. Г. Ще новий загін на культурно-освітньому фронті. Новий випуск Інституту народньої освіти//Червоний кордон. 1927. 2 лип. Ч. 50 (319). С. 2.

1095. Економробота//Питання та замітки Дніпропетровського інституту народної освіти. Дніпропетровськ, 1927. С. 39.
1096. Емпрос. Маріупольська наросвіта зриває набір//Студент революції. 1930. №14. С. 34.
1097. Ерве А. ІНО вирушив на допомогу дитині//Червоний шлях. 1923. 18 лют. №48 (97). С. 3.
1098. Єврейський педагогічний технікум//Житомирський вісник: інформ.-реклам. тижневик Житомирської обласної організації НСЖУ УРСР. Житомир, 1990. 20 лип. №29 (77). С. 5.
1099. Євстаф'єв В. М. Уваги з приводу стажорської конференції на соціально-економічному відділі факпрофосу у грудні 1926 року//Питання та замітки Дніпропетровського інституту народної освіти. Дніпропетровськ, 1927. С. 16.
1100. Жердя К. Фізкультуру – в студентські маси//Студент революції. 1930. №8. С. 38.
1101. Життя вищих шкіл//Червоний шлях. 1923. 18 квіт. №72 (121). С. 4.
1102. Життя студентів ІНО//Червоний шлях. 1923. 23 берез. №62 (111). С. 2.
1103. Ж-ний Я. Використаймо студентів під час «Тижня оборони»//Червоний кордон. 1928. 17 лип. Ч. 81 (457). С. 3.
1104. Жовтневий Л. Готуються до 60-річчя з дня смерті М. О. Некрасова//Червоне Полісся. 1938. 5 січ. №4 (3869). С. 4.
1105. Журавель П. Короткі відомості про розвиток та працю Факсоцвиху//Питання та замітки Дніпропетровського інституту народної освіти. Дніпропетровськ, 1927. С. 28-29.
1106. Журавель П. Робота Факсоцвиху//Питання та замітки Дніпропетровського інституту народної освіти. Дніпропетровськ, 1927. С. 30–32.
1107. Журавський І. За гідну зустріч//Студент революції. 1932. №11-12. С. 13.
1108. Журавський І., Турас К. Зламу ще не має//Студент революції. 1932. №17-18. С. 11.

1109. Жутовський В. А. Перед випуском у вишах. Випускники єврейського педтехнікуму їдуть в Біробіджан//Більшовицька правда. 1937. 26 берез. №89 (1405). С. 3.
1110. З інститутського літопису//Радянський студент. 1981. 26 лют. №6-7 (1016-1017). С. 4.
1111. З купи листів//Студент революції. 1931. №13. С. 33.
1112. З купи листів//Студент революції. 1931. №24. С. 29.
1113. З купи листів (Біо)//Студент революції. 1931. №15. С. 33.
1114. З купи листів (Бригада)//Студент революції. 1931. №29-30. С. 34.
1115. З купи листів (Є. І. Яришов)//Студент революції. 1931. №28. С. 34.
1116. З купи листів (І. Копернак)//Студент революції. 1931. №2. С. 34.
1117. З купи листів (І. Олянюк)//Студент революції. 1931. №13. С. 33.
1118. З купи листів (Л. Мороховський)//Студент революції. 1931. №29-30. С. 34.
1119. З купи листів (О. Помернюк)//Студент революції. 1931. №12. С. 33.
1120. З купи листів (О. Савченко)//Студент революції. 1931. №12. С. 33.
1121. З купи листів (Павло)//Студент революції. 1931. №16. С. 33.
1122. З купи листів (Пост «Студента революції»)//Студент революції. 1931. №33. С. 34.
1123. З купи листів (С. Мусієнко)//Студент революції. 1931. №12. С. 33.
1124. З купи листів (Студент)//Студент революції. 1931. №16. С. 33.
1125. З купи листів (Томбак)//Студент революції. 1931. №16. С. 33.
1126. З купи листів (Ударник)//Студент революції. 1931. №17-18. С. 50.
1127. З купи листів (Ф. Г.)//Студент революції. 1931. №12. С. 33.
1128. З «роману пам'яті»//Радянський студент. 1972. 27 січ. №2-3 (686-687). С. 3.
1129. З роботи мовно-літературної кафедри//За більшовицькі кадри. Житомир, 1935. 1 лип. №1. С. 3.
1130. За відмінну учобу//За комуністичне виховання. Київ, 1936. 16 січ. №2 (23). С. 3.
1131. За нову позику//За комуністичні кадри. Київ, 1931. 14 черв. №19 (34). С. 4.
1132. За пролетарський склад студентства//Кузня освіти. 1929. 19 груд. №5. С. 3.

1133. Загаба А. Бути гідним педагогом сталінської епохи//Червоне Полісся. 1938. 4 лип. №152 (4016). С. 3.
1134. Загірська К. Перевиконаємо//За комуністичні кадри. Київ, 1931. 8 жовт. №21 (36). С. 1.
1135. Заклинський Р. В тиждень смерті вождів//Червоний кордон. 1925. 29 січ. Ч. 78. С. 2.
1136. Заклинський Р. Осередок вищих шкіл//Червоний кордон. 1925. 25 січ. Ч. 77. С. 4.
1137. Заклинський Р. Партійне життя. Новий партосередок//Червоний кордон. 1925. 14 черв. Ч. 47. С. 2.
1138. Заклинський Р. Партосередок Кам'янець-Подільського ІНО//Студент революції. 1925. №7. С. 32.
1139. Заславський. У Білоцерківським педтехнікумі//Студент революції. 1927. №7. С. 90.
1140. Зеленюк. Дбаємо про тісний зв'язок з масами (Осередок ЛКСМУ в ІНО)//Червоний кордон. 1925. 11 жовт. Ч. 151. С. 2.
1141. Зет В. Усунуть від керівництва, хто придушує ініціативу та самокритику//Студент революції. 1930. №11. С. 28.
1142. Зібрання польських робітників і молоді в м. Кам'янці//Червоний шлях. 1923. 7 трав. №81 (130). С. 3.
1143. Зільберштейн А. Факультет Політосвіти Харківського ІНО//Записки Харківського інституту народньої освіти ім. О. О. Потебні/[відп. ред. О. С. Грузинський]. Харків, 1926. Т. 1. С. 119–133.
1144. Златопольский М. Пролетаризация Высшей школы в Одессе//Студент революции. 1923. №2-3. С. 96–101.
1145. Зміцнення роботи організації НОП//Радянська Волинь. 1924. 2 серп. Ч. 2 (174). С. 3.
1146. Зозуля М. Вогонь по хибах у партосвіті//Кузня освіти. 1930. 18 січ. №6. С. 2.
1147. Зоряний А. Зривають політнавчання//Студент революції. 1932. №17-18. С. 6.

1148. Зузик Д. Итоги анонимной переписи студенчества г. Харькова//Студент революции. 1923. №7-8. С. 5–12.
1149. И. П. О работе студенческих биологических семинаров ХИНО//Студент революции. 1923. №6. С. 95–96.
1150. Институт теоретических наук//Вісті Кам'янець-Подільського повітового революційного комітету та Кам'янецького бюро Комуністичної партії (більшовиків) України. 1921. 25 січ. №44. С. 2.
1151. І. В. Освітою на попа. Переглянути шефську роботу//Червоний кордон. 1924. 8 трав. Ч. 3. С. 3.
1152. Ів. Б. Про директора і його кобилу//Студент революції. 1933. №4. С. 26.
1153. Ів. С. Хто ж, нарешті, загляне сюди?//Студент революції. 1930. №18-19. С. 44–45.
1154. Іваницький. Ще одна перемога п'ятирічки//Радянська Волинь. 1931. 13 лют. №21 (2089). С. 1.
1155. Іваніщенко. Про умови й побут//Студент революції. 1926. №1. С. 48–49.
1156. Ідеологічний стан осередку//Кузня освіти. 1929. 15 листоп. №3. С. 3.
1157. Ізраєцький В. О. З юнацьким завзяттям//Студент революції. 1930. №26-27. С. 23.
1158. Імперіалістичним хижакам і їхнім агентам з «Промислової партії»//Кузня освіти. 1930. 20 листоп. №3 (18). С. 1.
1159. Інститут соцвиху на допомогу збиральній кампанії//Радянська Волинь. 1933. 5 лип. №92 (2516). С. 1.
1160. Інститут теоретичних наук//Вісті Кам'янець-Подільського повітового революційного комітету та Кам'янецького бюро Комуністичної партії (більшовиків) України. 1921. 28 січ. №47. С. 2.
1161. Ірклієвський Д. Донецький ІНО//Студент революції. 1927. №1. С. 81.
1162. Ісерович М. Нам дали путівку в життя//Більшовицька правда. 1935. 30 черв. №149 (983). С. 3.
1163. Іщенко Настя (студентка учительського інституту). Спасибі любимому Сталіну//Радянська Волинь. 1936. 14 листоп. №144 (3523). С. 3.

1164. К. До попередніх підсумків соцзмагання//За більшовицькі педкадри: орган партійної, комсомольської і профспілкової організацій Чернігівського педінституту. Чернігів, 1935. 23 черв. №2. С. 1.
1165. К. Загін Далекосхідної армії//Кузня освіти. 1929. 7 груд. №4. С. 2.
1166. К. Ось вони зривачі соцзмагання//За комуністичні кадри. Київ, 1931. 10 берез. №12 (27). С. 3.
1167. К. С. та Т. Б. Цілковита бездіяльність//Студент революції. 1932. №1. С. 22.
1168. Ка Та-ба. Слідкуйте за літунами//Студент революції. 1931. №24. С. 29.
1169. Калімбей Д. Крячко редагує газету, яка не виходить//Студент революції. 1933. №1. С. 20.
1170. Кам'янецький пролетаріат протестував проти насильства капіталу//Червоний шлях. 1923. 11 квіт. №69 (118). С. 3.
1171. Кам'янець-Подільський інститут народної освіти//Червоний кордон. 1930. 8 трав. №49 (719). С. 4.
1172. Кардаш Г. Бердянський педтехнікум//Студент революції. 1927. №4. С. 65-66.
1173. Карпач Н. У Київському ІНО//Студент революції. 1927. №8. С. 63.
1174. Касперович. Все на допомогу пролетарському студентству//Херсонський коммунар: ежедневная газета: орган Херсонського окркома КП(б)У, окрисполкома и окрпрофбюро. Херсон, 1925. 15 март. №60 (924). С. 1.
1175. Кірцман Ф. Антисемітку виключено зі складу студентів//Комсомолец Прикордоння. 1929. 31 груд. №38 (79). С. 4.
1176. Клименко Й. ІНО на лікнепроботі//Кузня освіти. 1930. 23 трав. №13. С. 1.
1177. К-н О. Ворог напирас. До чистки вишів (ХІНО)//Студент революції. 1929. №4. С. 49.
1178. Коваленко О. До підсумків осіннього набору//За комуністичні кадри. Київ, 1931. 8 жовт. №21 (36). С. 3.
1179. Ковалиський В. Забезпечити політехнічну практику в готуванні педагогічних кадрів//Радянська Волинь. 1931. 17 трав. №66 (2134). С. 2.
1180. Кожевніков. Новий прийом//Студент революції. 1927. №7. С. 84-85.

1181. Козарев. Потрібно запровадити спеціалізацію на II-му курсі ІНО//Студент Прикордоння. 1929. 29 листоп. Ч. 2. С. 3.
1182. Козуб П. Культробота вузів на Одещині//Студент революції. 1927. №8. С. 20.
1183. Кокот. Ювілей 10-річчя літературної діяльності М. Горького в Житомирі//Радянська Волинь. 1932. 3 квіт. №137 (1398). С. 3.
1184. Колектив педтехнікума виконав завдання IV кварталу//За більшовицьку молодь. Житомир, 1933. 21 жовт. №9. С. 2.
1185. Колядин. До питання про Кубучі//Студент революції. 1926. №1. С. 35–37.
1186. Комар. Участь ІПО в 3-й більшовицькій весні//За комуністичні кадри. Київ, 1932. 3 квіт. №4 (44). С. 1.
1187. Комарицький В. Розгорнути більшовицьку боротьбу за здійснення постанов пленумів ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У//За більшовицькі педкадри. Чернігів, 1935. 23 черв. №2. С. 2.
1188. «Комсомолец Прикордоння» допоміг. Досрочно переобрано бюро осередку при Кам. ІНО//Комсомолец Прикордоння. 1929. 28 лют. №7 (48). С. 2.
1189. Комуніста Літашенка виключено з партії//За комуністичні кадри. Київ, 1932. 1 лют. №3 (43). С. 1.
1190. Кондрацький. Новий загін червоних учителів вливається в армію робітників на культурному фронті (3 нагоди VI-го випуску Кам'янець-Подільськ. ІНО)//Червоний кордон. 1929. 15 черв. Ч. 63 (587). С. 4.
1191. Костецький. Навчаємося військової справи//Студент революції. 1927. №8. С. 60.
1192. Кравченко К. Галерея ворогів//Студент революції. 1931. №5. С. 25.
1193. Красзнавча конференція//Червоний кордон. 1926. 6 черв. Ч. 43 (214). С. 4.
1194. Кріпити єдиний фронт!//Студент революції. 1931. №19-20. С. 31.
1195. Кролевець, Оніщенко, Фрідман. Перебудувати роботу фізичної кафедри//За більшовицькі педкадри. Чернігів, 1935. 23 черв. №2. С. 2.
1196. Круглик П. На кордоні (Кам'янецький ІНО)//Студент революції. 1924. №7. С. 40.

1197. Круглик П. Суд над педагогом Кам'яниччини//Червоний кордон. 1925. 31 трав. Ч. 113. С. 2.
1198. Круть М. Про наші стінгазети і студкорів//Студент революції. 1925. №7. С. 47–48.
1199. Кршивецкий В. Студентські їдальні – забута дільниця//Червоний кордон. 1931. 27 верес. №116 (856). С. 2.
1200. Кунда. Олімпіада студентської самодіяльності//Червоне Полісся. 1938. 28 квіт. №97 (3961). С. 4.
1201. Купріянов. Перевищено показники всіх попередніх років//Більшовицька правда. 1935. 30 черв. №149 (983). С. 3.
1202. Курневич М. В. До питання про систему педагогічної практики на факсоцвиху ІНО//Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти/[редкол.: В. Герінович (ред.), Ф. Кондрацький, М. Курневич, І. Любарський]. Кам'янець на Поділлі: друкар. ім. Леніна, 1926. Т. 1. С. 1–3.
1203. Куций Г. Пророкування песимістів не збулися//Студент революції. 1930. №9. С. 1.
1204. Куций Г. Таким не місце у радянському виші//Студент революції. 1930. №18-19. С. 48.
1205. Куцін. Не зупинятися на досягнутому//Студент революції. 1932. №23-24. С. 21.
1206. Кучмій Ф. На допомогу сусідам//Студент революції. 1931. №8-9. С. 1.
1207. Л. За дискредитацію – геть з комсомолу (Педтехнікум, Могилівщина)//Комсомолец Прикордоння. 1928. 10 квіт. №10. С. 1.
1208. Л. Д. Перевибори в Кам'янецькому Інституті Народної Освіти//Червоний кордон. 1929. 21 лют. Ч. 19 (543). С. 1.
1209. Л. З. Студенти обурені//Студент революції. 1931. №19-20. С. 27.
1210. Л. К. Студентське свято у Вінниці//Більшовицька правда. 1935. 2 лип. №150 (984). С. 3.
1211. Лави збільшуються (До 3-го випуску студентів ІНО)//Червоний кордон. 1926. 6 січ. Ч. 2 (173). С. 1.

1212. Лазарис А. Вторая Всесоюзная конференция по краеведению и пролетарское студенчество//Студент революції. 1925. №1. С. 55–57.
1213. Лановий І. Геть з вишу//Студент революції. 1932. №17. С. 33.
1214. Лев Г. Перша ластівка//Студент революції. 1931. №2. С. 28.
1215. «Легка кавалерія» КІНО//Кузня освіти. 1929. 7 груд. №4. С. 4.
1216. Легкий Кіннотчик. «Пришилася»//Студент Прикордоння. 1930. 1 лют. Ч. 5 (12). С. 4.
1217. Лесь То. Останній сигнал//Студент революції. 1930. №26-27. С. 56.
1218. Лист до редакції (О. Кімлач)//Студент революції. 1931. №7. С. 47.
1219. Литвиненко В. Вечір О. С. Пушкіна//За комуністичне виховання. Київ, 1936. 16 січ. №2 (23). С. 4.
1220. Л-ич. Ліквідуємо прорив на фронті безвірницької роботи//За комуністичні кадри. Київ, 1931. 28 трав. №18 (33). С. 3.
1221. Ліміт. Відсіч буржуазним поглядам//Студент революції. 1932. №11-12. С. 8.
1222. Лінивий В. Через піввіку//Радянська Житомирщина: орган Житомирського обкому КП(б)У та обласної ради депутатів трудящих, Житомирського міськкому КП(б)У та міської ради депутатів трудящих. Житомир, 1987. 1 лип. №126 (15904). С. 3.
1223. Літературний вечір//Червоний кордон. 1930. 29 січ. Ч. 11 (681). С. 4.
1224. Літературний рух на Проскурівщині//Більшовицька правда. 1935. 26 берез. №70 (904). С. 4.
1225. ЛК на роботі//Кузня освіти. 1930. 24 квіт. №11. С. 1.
1226. Лобер Д. Б'ємо на сполох. Прибуває понад 600-700 студентів. Гуртожитків немає. Сотні студентів залишаються на вулицях//Наддніпрянська правда. 1929. 28 верес. №225 (476). С. 6.
1227. ЛОП. У далекому закутку//Студент революції. 1927. №5. С. 95.
1228. Лукашевич О. Штучний дощ//Студент революції. 1932. №1. С. 25.
1229. М. Б-ов. Киевское студенчество//Студент революції. 1924. №1-2. С. 78.
1230. М. Наукова екскурсія в Товтри//Червоний кордон. 1927. 26 жовт. Ч. 83 (352). С. 2.

1231. М. Первый дом пролетарского студенчества//Студент революции. 1922. №1. С. 96–97.
1232. М. А. З діяльності І.Н.О. Колектив І.Н.О. на полі//Червоний кордон. 1924. 8 трав. Ч. 3. С. 4.
1233. М. О. Х. Серед юних піонерів. В таборі//Червоний кордон. 1925. 3 верес. Ч. 140. С. 2.
1234. М. Х. Готуємось до ювілею М. Горького//Радянська Волинь. 1932. 23 верес. №132 (2378). С. 2.
1235. М. Я. Серед польського студентства//Червоний кордон. 1925. 1 берез. Ч. 87. С. 4.
1236. МАВ. З життя студентів Київа (в Кубучі)//Студент революції. 1924. №3. С. 46–47.
1237. Мазирко В. З життя студентства Херсонського ІНО//Студент революції. 1925. №4. С. 40–42.
1238. Мазний О. Сумський педтехнікум//Студент революції. 1927. №1. С. 82.
1239. Мазний О. У гуртожитках Сумського педтехнікуму//Студент революції. 1927. №6. С. 86.
1240. Маланевич, Дудковський, Брехерман. Справа постачання Кам'янецького студентства в брудних руках//Червоний кордон. 1932. 30 верес. №136 (1036). С. 4.
1241. Малина Б. Лекції на чемоданах//Більшовицька правда. 1935. 26 жовт. №247 (1081). С. 3.
1242. Маляр. Студентська допомога селу//Студент революції. 1931. №19-20. С. 27.
1243. Мангольд В. Нелюблю і кончено//Студент Прикордоння. 1929. 18 груд. Ч. 8 (10). С. 4.
1244. Манфор. Увага допризивній військовій підготовці//Студент революції. 1927. №1. С. 20–21.
1245. Матеріальні умови студентства//Кузня освіти. 1929. 15 листоп. №3. С. 4.
1246. Мациборко, Ковбенько, Хазін, Василевський, Іванчин. Студенти залишені напризволяще//Червоний кордон. 1935. 9 лют. №32 (1616). С. 5.

1247. Медівка С. До порядку т.т. з Дніпропетровського!//Студент революції. 1933. №4. С. 27.
1248. Мезенцев. На фронті утильзбору//Студент революції. 1930. №11. С. 43.
1249. Мельниченко. Кімната №15//За більшовицькі педкадри. Чернігів, 1935. 23 черв. №2. С. 2.
1250. Мельничук М. Економлять на студентських шлунках//Студент революції. 1931. №5. С. 13.
1251. Мельничук М. Кубло куркульських синків//Студент революції. 1931. №4. С. 27.
1252. Менський М. Про колгоспи забули//Студент революції. 1932. №11-12. С. 12.
1253. «Механічні громадяни» у виші//Студент революції. 1929. №4. С. 47.
1254. Мироненко В. Мовчун//Студент революції. 1931. №29-30. С. 31.
1255. Мироненко В., Матвійцова В. Екскурсія Полтавського педтехнікуму//Бюлетень Полтавського педагогічного технікуму ім. Михайла Драгоманова. Полтава, 1926. №1. С. 39–47.
1256. Мірошніченко. Уславлений технікум (Ще про польпедтехнікум у Києві)//Студент революції. 1929. №5-6. С. 30.
1257. Місяць дитини і Вищі школи//Червоний шлях. 1923. 18 лют. №48 (97). С. 3.
1258. «Місяць лісу»//Червоний кордон. 1924. 2 листоп. Ч. 54. С. 4.
1259. Мітинг інтелігенції м. Києва//Червоний кордон. 1938. 28 листоп. №274 (2751). С. 1.
1260. Міш. Студенти без квартир//Більшовицька правда. 1935. 28 жовт. №249 (1083). С. 3.
1261. Мовчан І. Завдання студентів-відпускників на літо//Радянська Волинь. 1929. 22 черв. №68 (1814). С. 4.
1262. Мозолук Д. Вражіння з села студентів ІНО//Червоний кордон. 1923. 18 квіт. №72 (121). С. 3.
1263. Моисеев А. Обзор работы Харьковского Комитета улучшения быта учащихся (КУБУЧ) 2-го созыва//Студент революції. 1924. №1-2. С. 103–131.
1264. Моложавий І. Липові безвірники//Студент революції. 1931. №16. С. 30.

1265. Н. М. Не дбають про добір майбутніх учителів//Більшовицька правда. 1935. 14 серп. №186 (1020). С. 4.
1266. На варті весь народ//Більшовицька правда. 1937. 14 черв. №134 (1470). С. 2.
1267. На виклик ІСВ//Радянська Волинь. 1933. 23 трав. №70 (2594). С. 2.
1268. На допомогу пролетарському студентству//Радянська Волинь. 1924. 31 жовт. Ч. 77 (249). С. 5.
1269. На мушку//Комсомолец Прикордоння. 1928. 9 черв. №16. С. 4.
1270. На хвилях самопливу//Студент революції. 1932. №23-24. С. 13.
1271. Назаренко М. Ударники вугільного фронту//Студент революції. 1932. №22. С. 27.
1272. Назустріч 20 роковинам Червоної Армії і Військо-Морського флоту. Житомир//Червоне Полісся. 1938. 15 лют. №37 (3901). С. 4.
1273. Назустріч першому травню. По технікумах і вишах//Більшовицька правда. 1935. 28 квіт. №98 (932). С. 4.
1274. Наймушин. Профспілчанська робота серед студентів Кам'янецьких ВУЗів//Червоний кордон. 1928. 15 трав. Ч.55 (431). С. 4.
1275. Налагодити виробниче життя//За комуністичні кадри. Київ, 1931. 10 берез. №12 (27). С. 1.
1276. Наукові працівники та студентство вимагають рішучої кари контрреволюціонерам//Сільськогосподарська освіта. Харків, 1929. №12, грудень. С. 57.
1277. Науменко Р. Полтавський Інститут Народньої Освіти//Студент революції. 1924. №1-2. С. 90–91.
1278. Наша відповідь шкідникам//Кузня культури: газета осередків КП(б)У, ЛКСМУ та профкому педтехнікуму. Біла Церква, 1930. 9 груд. №1. С. 2.
1279. Не вистачає часу й сил//Студент Прикордоння. 1929. 21 трав. Ч. 5. С. 2.
1280. Невсипущий Е. Вінницький Інститут Народньої Освіти//Студент революції. 1923. №4-5. С. 98–99.
1281. Недвіга. Не місце Вахниній в інституті//За більшовицькі педкадри. Луганськ, 1935. 26 верес. №12. С. 1.

1282. Нелітун. Поширюємо справу авіабудівництва//Червоний кордон. 1924. 27 листоп. Ч.60. С. 4.
1283. Несподіваний провал//Студент революції. 1930. №5. С. 46.
1284. Нестеренко В. Кам'янецька філія УВО//Подільнин: приватна газета. Кам'янець-Подільський, 2003. 14 лют. С. 4.
1285. Нехтман І. П. Виправдайте високе звання радянського учителя//Більшовицька правда. 1935. 30 черв. №149 (983). С. 3.
1286. Новий загін бійців педагогічного фронту//Колгоспна правда. 1937. 30 черв. №149 (3272). С. 3.
1287. Новий загін педагогів//Більшовицька правда. 1935. 6 липня. №154 (988). С. 4.
1288. Новий загін педагогів//Більшовицька правда. 1935. 8 серп. №181 (1015). С. 4.
1289. Новий загін радянських педагогів//Радянська Волинь. 1936. 2 лип. №33 (3412). С. 1.
1290. Новий КУБУЧ//Студент революції. 1923. №4-5. С. 98.
1291. О. Треба підтягнутися//Юнацька правда. 1925. 26 квіт. Ч. 27-28 (79-80). С. 8.
1292. Обушний Л. Жовтень та матеріальна забезпеченість студентства//Студент революції. 1927. №7. С. 23–25.
1293. Овчаренко М. Не вистачає лікарської допомоги//Студент революції. 1925. №4. С. 44.
1294. Огляд діяльності Волинського Комітету поліпшення побуту учнів//Студент революції. 1924. №6. С. 77–78.
1295. Око. Гострим ланцетом//Студент революції. 1929. №1-2. С. 67.
1296. Олександр. Осередок ТСО-Авіахіму при Кам'янецькому ІНО//Червоний кордон. 1928. 14 серп. Ч. 92 (468). С. 3.
1297. Олесь Віта. Тримаємо зв'язок з в'язнями підшефної тюрми. (Осередок МОПРу при Кам. І.Н.О.)//Комсомолец Прикордоння. 1928. 17 берез. №5. С. 1.
1298. Оплесками «боряться» з правою ідеологією//Студент революції. 1930. №9. С. 34–35.

1299. Опортуністів відкликано з хлібозаготівлі//За комуністичні кадри. Київ, 1932. 1 лют. №3 (43). С. 1.
1300. Остапенко Х. Дещо про Глухівський педтехнікум//Студент революції. 1927. №8. С. 59–60.
1301. П. Перший зліт ударників//За більшовицькі педкадри. Луганськ, 1935. 1 трав. №8 (31). С. 1.
1302. П. 3-ко. Тривога//За комуністичні кадри. Ржищів, 1931. 21 жовт. №5. С. 2.
1303. Павлов. Хемфак – підшефам//Кузня освіти. 1930. 21 берез. №8. С. 2.
1304. Пазушко В. Аж стипендія ляскає//Студент революції. 1931. №5. С. 14.
1305. Пазушко В. Ударники перевиборів//Студент революції. 1931. №4. С. 19.
1306. Парти́йна освіта//Кузня освіти. 1929. 15 листоп. №3. С. 3.
1307. Парти́йне життя//Червоний кордон. 1924. 14 верес. Ч. 40. С. 4.
1308. Парти́йне життя. Комосередок Вищих Шкіл (літня робота)//Червоний кордон. 1924. 14 верес. Ч. 40. С. 4.
1309. Паталашніна. Антисанітарія навколо гуртожитку//За більшовицькі педкадри. Луганськ, 1935. 14 жовт. №14. С. 1.
1310. Пацика Е. Парти́йне життя. Святкування шестиріччя комсомолу//Червоний кордон. 1924. 13 листоп. Ч. 56. С. 2.
1311. Педінститут//Більшовицька правда. 1935. 21 трав. №115 (949). С. 1.
1312. Перебудування комсомольської роботи проходить досить мляво//Комсомолец Прикордоння. 1929. 1 січ. №1 (42). С. 2.
1313. Передплачуємо – викликаємо//Кузня освіти. 1930. 21 берез. №8. С. 2.
1314. 1 техмат 1 група//За комуністичні кадри. Київ, 1931. 14 черв. №19 (34). С. 4.
1315. Петляк Ф. ІНО в 1922-1923 рр.//Радянський студент. 1980. 16 жовт. №27 (1003). С. 2.
1316. Петляк Ф. Перші випускники//Радянський студент. 1980. 6 листоп. №30 (1006). С. 2.
1317. Петляк Ф. 1921//Радянський студент. 1980. 2 жовт. №25-26 (1001-1002). С. 2–3.

1318. Підсумки студентської олімпіади самодіяльного мистецтва//Більшовицька правда. 1936. 24 трав. №118 (1253). С. 3.
1319. Піклування про дітей//Червоний кордон. 1923. 28 січ. №41 (90). С. 3.
1320. Піонтківський Л. Іновці розворушили роботу//Радянська Волинь. 1931. 19 лют. №25 (2093). С. 1.
1321. Плани реалізували з перевищенням//Червоний кордон. 1931. 7 жовт. №21 (861). С. 2.
1322. Плугатар. Рік «Плугу» у Кам`янці (Підсумки і висновки)//Червоний кордон. 1925. 1 трав. Ч. 105. С. 4.
1323. По Радянській Україні//Більшовицька правда. 1936. 11 лип. №158 (1293). С. 4.
1324. По Радянській Україні. Черговий випуск//Червоний кордон. 1939. 2 лип. №149 (2927). С. 4.
1325. По С.Р.С.Р. Перевірка в інститутах і робітфаках//Червоний кордон. 1924. 4 верес. Ч. 37. С. 4.
1326. По С.Р.С.Р. Прийом до Вузів//Червоний кордон. 1924. 4 верес. Ч. 37. С. 4.
1327. По-бойовому допомогли//За комуністичні кадри. Ржищів, 1931. 24 листоп. №6. С. 2.
1328. Подільський І. Потрібні дотермінові випуски//Студент революції. 1930. №7. С. 12.
1329. Поз. Студенти голосують... ногами//Студент революції. 1931. №33. С. 31.
1330. Покидьки радянського студентства. (Замість обвинувачувального слова на процесі «СВУ» та «СУМ»у)//Студент революції. 1930. №9. С. 1–7.
1331. Поліпшити роботу семінарів (На обговорення)//Студент революції. 1930. №11. С. 18.
1332. Політбої – на принципову більшовицьку височінь//Наддніпрянська правда. Херсон, 1932. 14 лют. №36 (1186). С. 3.
1333. Полтава. ИНО (От нашего полтавского корреспондента)//Студент революции. 1923. №2-3. С. 120.

1334. Полтавський педагогічний технікум ім. Михайла Драгоманова в 1926 році (перше півріччя)//Бюлетень Полтавського педагогічного технікуму ім. Михайла Драгоманова. Полтава, 1926. №1. С. 8–13.
1335. Поляк М., Синиця Т. Із життя семінарів та практикумів біологічного відділу ІНО//Студент революції. 1924. №1-2. С. 85–86.
1336. Польовий К. «Ізми»//Червоний шлях. 1923. 14 лют. №4 (96). С. 2.
1337. Помернюк О. Семенко не думає про завтра нашої країни//Студент революції. 1931. №1. С. 25.
1338. Помернюк О. Д. Тікають з технікумів//Студент революції. 1932. №2-3. С. 29.
1339. Помернюк О. Д. Шепетівці – тракторобуду//Студент революції. 1931. №27. С. 29.
1340. Помощь беспризорным детям//Студент революції. 1923. №4-5. С. 109.
1341. Помощь Воздушному Флоту//Студент революції. 1923. №6. С. 104.
1342. Порада А. 5 завдань студента-відпускника на селі//Радянська Волинь. 1928. 27 груд. Ч. 147 (1754). С. 2.
1343. Порядок видачі дипломів про закінчення вишів//Більшовицька правда. 1936. 29 жовт. №250 (1285). С. 4.
1344. Похилевич Д. До проблеми готування наукових кадрів//Кузня освіти. 1930. 20 листоп. №3 (18). С. 1.
1345. Почему мы против «Студенческого дня»//Студент революції. 1923. №4-5. С. 9–10.
1346. Почуття огиди і гніву//Радянська Волинь. 1937. 15 черв. №137 (3698). С. 2.
1347. Пошивайло Ф. Педагогічна практика//Бюлетень Полтавського педагогічного технікуму ім. Михайла Драгоманова. Полтава, 1926. №1. С. 14–26.
1348. Праведников. Из опыта работы//Студент революції. 1925. №5. С. 43–44.
1349. Празднование Октябрьской годовщины в ВУЗах Одессы//Студент революції. 1923. №2-3. С. 125.
1350. Праця Озету//Кузня освіти. 1930. 12 черв. №15. С. 6.
1351. Прейс К. Потрібні екскурсії//Студент революції. 1927. №8. С. 22.

1352. Привіт випускникам//Червоне Полісся. 1938. 4 лип. №152 (4016). С. 3.
1353. Приємський В. Що перше?//Студент Прикордоння. 1929. 21 травня. Ч. 5. С. 2.
1354. Прийом до вузів//Шлях освіти. Харків, 1925. №1-2. С. 246.
1355. Прийом до Київського ІНО//Червоний кордон. 1928. 12 лип. Ч. 79 (455). С. 4.
1356. Присяжнюк К. По комсомольських осередках. Наша перша річниця (осередок ЛКСМУ ІНО)//Червоний кордон. 1925. 15 листоп. Ч. 161. С. 2.
1357. Приходько, Корнілов, Литвинов. Опанувати німецьку мову//За більшовицькі педкадри. Луганськ, 1935. 14 жовт. №14. С. 1.
1358. Про матеріально-побутові умови студентства КІПО//За комуністичні кадри. Київ, 1932. 1 листоп. №10 (41). С. 1.
1359. Про прийом до ІНО//Червоний кордон. 1926. 10 лип. Ч. 52 (223). С. 4.
1360. Про роботу профкому Робос при ІНО//Записки Київського інституту народної освіти. Київ: вид. Київ. ІНО, 1927. Кн. II. С. 209–212.
1361. Пролетаризація вишу//Кузня освіти. 1929. 15 листоп. №3. С. 3.
1362. Пролетарське студентство й професура міста Кам'янця ганьблять запродавців капіталу//Червоний кордон. 1930. 18 берез. №30 (700). С. 4.
1363. Пролетарське студентство рішуче засуджує антирадянський виступ проф. Тимченка і вимагає звільнити його із викладання мовознавства в Радянському ВИШі//Кузня освіти. 1931. 5 лют. №9 (24). С. 3.
1364. Пролетарське студентство рішуче засуджує пропаганду «аполітичності»//Кузня освіти. 1931. 21 січ. №8 (23). С. 2.
1365. Пролетарський привіт кращим студентам-ударникам//Кузня освіти. 1930. 20 листоп. №3 (18). С. 3.
1366. Пролетарське студентство бореться за пролетарську науку//Червоний шлях. 1923. 21 лют. №49 (98). С. 1.
1367. Протести Кам'янецького студентства//Червоний кордон. 1925. 10 квіт. Ч. 98. С. 1.

1368. Профком Черкаського педтехнікума. Як ми працюємо на позавишівській роботі//Студент революції. 1930. №11. С. 43.
1369. Профробота в ВУЗах. В інституте народного образования. Харків//Студент революції. 1923. №6. С. 97.
1370. Профробота в ВУЗах Харкова//Студент революції. 1923. №2-3. С. 122.
1371. Прохоров. Робота Харківського КУБУЧа в истекшем году и перспективы будущего//Студент революції. 1924. №6. С. 78–84.
1372. Пташки перелітні//Студент революції. 1932. №16. С. 34.
1373. Пушкарський. Дніпропетровський І.Н.О.//Студент революції. 1927. №1. С. 83.
1374. Пуха І. Педагогический техникум//Суббота плюс. Запорожье, 2000. 17 авг. № 33 (76). С. 3.
1375. 5-й випуск Могилівського педтехнікуму//Червоний кордон. 1928. 12 лип. Ч. 79. С. 5.
1376. Робота студлечучреждений//Студент революції. 1923. №6. С. 103.
1377. Робота Харківського Кубуча//Студент революції. 1922. №1. С. 95–96.
1378. Рафалюк Г. Відмінник//Червоне Полісся. 1938. 4 лип. №152 (4016). С. 3.
1379. Рачинська. У Харківськiм Інституті Народної Освіти//Студент революції. 1924. №8-9. С. 47–48.
1380. Рашпіль А. Інститут відповідає за село//Студент революції. 1933. №5. С. 25.
1381. Резанов В. И. Проработка литературного материала в учреждениях Соцвоса//Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти. Ніжин, 1925. Кн. 4-5. С. 55–81.
1382. Р-ий М. Стаж і практика в УСРР//Студент революції. 1927. №23. С. 46–49.
1383. Рішуча відсіч правому опортунізму//Студент революції. 1930. №24. С. 1.
1384. Рішуче вдарити по шовінізму та антисемітизму//Студент революції. 1931. №3. С. 26.
1385. Р-н. 67 нових освітників//Радянська Волинь. 1925. 16 верес. Ч. 210 (335). С. 4.
1386. Робота в вищих школах//Червоний шлях. 1923. 12 берез. №57 (106). С. 2.

1387. Робота К.В.Д.//Кузня освіти. 1929. 25 жовт. №1-2. С. 6.
1388. Робота студентських гуртків і семінарів//Бюлетень Чернігівського інституту народної освіти. Чернігів, 1924. 15 листоп. №3. С. 23–25.
1389. Робота шефтовариства//Кузня освіти. 1931. 15 лют. №10 (25). С. 2.
1390. Робфаковець. В ремонті//Студент революції. 1925. №7. С. 44–45.
1391. Робфаковець. Не треба нам хрестів//Червоний шлях. 1923. 8 квіт. №68 (117). С. 2.
1392. Розенберг М. Химкружок при Соцвесе//Питання та замітки Дніпропетровського інституту народної освіти. Дніпропетровськ, 1927. С. 42-43.
1393. Розтрепенко В. Минуле нічого не навчило//Студент революції. 1931. №28. С. 28.
1394. Рум`яний. Естафеті «За кадри» – більшовицький розгін//За комуністичні кадри. Ржищів, 1931. 21 жовт. №5. С. 1.
1395. Рутківський. Село жде допомоги (село В. Дубечня на Київщині)//Кузня освіти. 1929. 25 жовт. №1-2. С. 2.
1396. С. В. Історія одного гуртожитку (майже фантастична)//Студент революції. 1930. №22. С. 47.
1397. С. В. Наслідки незадовільної партмасової роботи//За комуністичне виховання. Київ, 1936. 6 берез. №8 (29). С. 1.
1398. С. В. Чому дезертують у Корсуні//Студент революції. 1932. №2-3. С. 33.
1399. С. Г. На обід – чай//Студент революції. 1932. №16. С. 25.
1400. С. К. Естафету прогавили//Червоний кордон. 1931. 7 жовт. №121 (861). С. 2.
1401. С. Л. Вопросы высшего образования на X-м съезде Советов//Студент революции. 1923. №4-5. С. 3.
1402. С. С. Вирвати з коренем//За комуністичні кадри. Ржищів, 1931. 24 листоп. №6. С. 2.
1403. С. С. У спілці селянських письменників «Плуг»//Червоний кордон. 1924. 14 лют. Ч. 65. С. 2.

1404. Савченко М. Про красназавчі осередки кам'янецьких ВУЗів//Студент революції. 1926. №1. С. 50.
1405. Савченко О. Декада штурму «хвостів»//Студент революції. 1931. №4. С. 28.
1406. Савчук. Шепетівський педтехнікум//За соціалістичне село. Ізяслав, 1932. 25 черв. №49 (83). С. 4.
1407. Саленко Ю. Збираємо насінньо-фонд//Студент революції. 1932. №11-12. С. 13.
1408. Сваричевський. Як ми святкували Жовтень (Могилів-Подільський педтехнікум)//Студент революції. 1927. №7. С. 89–90.
1409. Свириденко. Ворожі дії Грюкача//За більшовицькі педкадри. Луганськ, 1935. 6 листоп. №16. С. 3.
1410. Свій. А грали добре//Червоний кордон. 1925. 11 черв. Ч. 116. С. 4.
1411. Свій. Нещасна аптечка (Проскурівський Педтехнікум)//Студент Прикордоння. 1929. 20 берез. Ч. 2. С. 4.
1412. Свято Жовтня в І.Н.О.//Червоний кордон. 1924. 16 листоп. Ч. 57. С. 4.
1413. Свято пролетарського студентства м. Кам'янця//Червоний шлях. 1923. 25 лют. № 51 (100). С. 2.
1414. Севастьянов, Ельперина, Новицький. Експерсія в природу//Більшовицька правда. 1936. 24 черв. №144 (1279). С. 4.
1415. Селяне шанують пам'ять Леніна (С. Мікша-Китайгородська)//Червоний кордон. 1925. 29 січ. Ч. 78. С. 3.
1416. Сенчило В. Педагогічному інституту імі П. Г. Тичини – 50//Уманська зоря: орган Уманського міського і районного комітетів КПУ, міської і районної ради народних депутатів. Умань, 1980. 2 вересня. С. 3.
1417. Середа А. Итоги социально-академической проверки Вузов и нового приема в харьковские вузы//Студент революції. 1924. №8-9. С. 9–14.
1418. Синиця І. Увагу колгоспно-виховавчій роботі//Студент революції. 1930. №4. С. 44.
1419. С-кий. З гімназії – до нової радянської школи//Студент революції. 1927. №7. С. 86.

1420. Скасування виробничого стажу для осіб, що закінчили ВУЗи//Сільськогосподарська освіта. 1929. №7-8, лип.-серп. С. 78.
1421. Складаю військово-технічний іспит//Більшовицька правда. 1935. 23 жовт. №245 (1079). С. 4.
1422. Скліфас О. «Кар'єра бита»//Студент революції. 1931. №5. С. 26.
1423. Скриженко Ф. У Ржищеві потрібна перевірка//Студент революції. 1933. №7-8. С. 39.
1424. Скромнов. Вивчаючи Сталінську Конституцію//Радянська Волинь. 1937. 23 берез. №69 (3630). С. 3.
1425. Слідом за листом//Студент революції. 1933. №5 С. 28.
1426. Сойфер М. В Миколаївському ІНО//Студент революції. 1926. №1. С. 40.
1427. Солодкий Н. Літ. гурток «Плуга» ХІНО//Записки Херсонського інституту народньої освіти імени Н. К. Крупської. Херсон, 1926. Ч.1. 1925-1926 академ. рік. С. 72.
1428. Солодкий Н. Три культрейди ХІНО//Записки Херсонського інституту народньої освіти імени Н. К. Крупської. Херсон, 1926. Ч.1. 1925-1926 академ. рік. С. 152–154.
1429. Солодкий Н. «Хождіння в народ»//Студент революції. 1926. №1. С. 42–43.
1430. Соп П. Покращити культурно-побутові умови студентства. Боротись за культурний інтернат, за культурну студентську їдальню//Радянська Волинь. 1932. 17 груд. №173 (2419). С. 2.
1431. Спектор. «Ще встигнемо». м. Зінов'євське//Студент революції. 1932. №28. С. 12.
1432. Спектор Д. До кінця очистити інститут від ворогів і їх посібників//Більшовицька правда. 1937. 15 жовт. №237 (1573). С. 4.
1433. Список товаришів, що дезертирували з роботи лікнепу в Бульварному підрайоні//Кузня освіти. 1930. 23 лют. №7. С. 2.
1434. Справа була в Умані//Студент революції. 1932. №2-3. С. 33.
1435. Ставицький В. Не в хвості//Студент революції. 1932. №11. С. 42.

1436. Степківський П. Санітарний стан гуртожитків євпедтехнікуму незадовільний//Радянська Волинь. 1932. 19 квіт. №54 (2300). С. 2.
1437. Стипендіальний фонд ім. Петровського//Радянська Волинь. 1928. 7 лют. №16 (1623). С. 1.
1438. Стипендії для незаможного студентства//Радянська Волинь. 1927. 22 жовт. №125 (1579). С. 2.
1439. Стипендії для незаможного студентства//Червоний кордон. 1927. 26 жовт. Ч. 83 (352). С. 2.
1440. Стругацький. В провінції (стінгазети вузів): за новий побут//Студент революції. 1926. №2. С. 25.
1441. Студент. В Кубучі//Червоний кордон. 1925. 30 лип. Ч. 130. С. 2.
1442. Студент. Від життя не відстаємо (Волинський ІНО)//Студент революції. 1930. №10. С. 40.
1443. Студент. Гріються над примусами//Студент революції. 1933. №4. С. 26.
1444. Студент. Досягли 100%//Студент революції. 1931. №16. С. 30.
1445. Студент. За 518 і 1040//Студент революції. 1931. №16. С. 31.
1446. Студент. Пожвавити роботу. (Партосередок при Кам. ІНО)//Студент Прикордоння. 1927. 17 верес. Ч. 72 (341). С. 3.
1447. Студент. Почекайте... до весни//Студент революції. 1931. №7. С. 28.
1448. Студенти в таборі//Червоний кордон. 1928. 12 лип. Ч. 79 (455). С. 3.
1449. Студенти готуються до 125-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка//Червоне Полісся. 1938. 12 жовт. №236 (4100). С. 4.
1450. Студенти плямують виступ професора Єфремова//Червоний кордон. 1928. 27 листоп. Ч. 135 (511). С. 2.
1451. Студенти ХІНО навчають неписьменних//Наддніпрянська правда. Херсон, 1930. 10 січ. №8 (562). С. 6.
1452. Студентство – дітям//Червоний шлях. 1923. 2 берез. №53 (102). С. 4.
1453. Студентська бригада зворушила роботу//Радянська Волинь. 1931. 13 лют. №21 (2089). С. 1.

1454. Студентська бригада рапортує//Радянська Волинь. 1931. 16 лют. №23 (2091). С. 2.
1455. Студентське свято//Більшовицька правда. 1935. 28 черв. №147 (981). С. 4.
1456. Студкор Д. Б. Культосвітня праця у Харківському ІНО//Студент революції. 1924. №1-2. С. 85.
1457. Студкор «Комсомолец»//Студент Прикордоння. 1929. 1 трав. Ч. 4. С. 2.
1458. Студкор Х. Студентство Миколаївського ІНО//Студент революції. 1924. №6. С. 64.
1459. Студкорский. Улучшаем положение студенчества (Николаевский КУБУЧ)//Студент революції. 1924. №7. С. 49–50.
1460. Стуканов М. Громадська робота Бердянського педтехнікуму//Студент революції. 1927. №7. С. 88–89.
1461. Сукачов Л. Далі ні кроку//Студент революції. 1932. №10. С. 31.
1462. Суліма С. Вовки в овечій шкурі//Студент Прикордоння. 1929. 29 листоп. Ч. 2 (9). С. 4.
1463. Суліма С. Канонада по ворогах//Студент Прикордоння. 1929. 18 листоп. Ч. 1 (8). С. 3.
1464. Суліма С. Не допускати рецидиву//Студент Прикордоння. 1928. 14 черв. Ч. 17. С. 1.
1465. Съезды РКП(б) о молодежи//Студент революції. 1929. №5. С. 102–103.
1466. С-ята І. Помилки приймальної комісії//Студент революції. 1930. №15. С. 45.
1467. Т. Тут не все гаразд//Кузня освіти. 1930. 18 січ. №6. С. 4.
1468. Т. О. К. 59 нових робітників на фронт освіти//Червоний кордон. 1925. 1 жовт. Ч. 148. С. 4.
1469. Табачник. Усунути перешкоди//Кузня освіти. 1930. 18 січ. №6. С. 2.
1470. Тавура Я. Що дала вечірка запитань і відповідей//Червоний кордон. 1924. 11 груд. Ч. 64. С. 4.
1471. Таким студентам не місце в пролетарському ВИШі//Кузня освіти. 1930. 21 берез. №8. С. 3.

1472. Танюк С. У студентській їдальні не все гаразд//За комуністичні кадри. Київ, 1931. 11 квіт. №15 (30). С. 3.
1473. Театральні квитки для студентів//Більшовицька правда. 1935. 29 листоп. № 274 (1108). С. 4.
1474. Темпи «по-наркомосівськи»//Студент революції. 1930. №20-21. С. 39.
1475. Тимощук Г. Стріляю влучно//Більшовицька правда. 1935. 12 черв. №134 (968). С. 4.
1476. Титаренко. Профком Харківського Педагогічного Технікуму//Студент революції. 1927. №8. С. 64–65.
1477. Тихий. Пожвавити військову роботу//Кузня культури. Біла Церква, 1930. 9 груд. №1. С. 2.
1478. Ткаченко М. Основні моменти роботи Харківського ОБПС за січень-квітень 1927 року//Студент революції. 1927. №4. С. 62–63.
1479. Ткаченко О. Громадська праця студентів ХІНО//Записки Херсонського інституту народньої освіти імени Н. К. Крупської. Херсон, 1926. Ч.1. 1925-1926 академ. рік. С. 68–70.
1480. Ткачук. До Міськради обрали кращих ударників//Кузня освіти. 1931. 21 січ. №8 (23). С. 1.
1481. Товбіс Б. Попередні підсумки роботи учительського інституту//Колгоспна правда. 1939. 15 черв. №135 (3857). С. 3.
1482. Томбак. Всі за прикладом оцих перших// Радянська Волинь. 1931. 27 лютого. №28 (2096). С. 1.
1483. Томбак, Скороход. Висуваємо зустрічний//Радянська Волинь. 1931. 5 черв. №75 (2143). С. 3.
1484. Трофімов М. З фронту боротьби за марксо-ленінську теорію (До підсумків політбою комсомольського колективу ІСВ)//Кузня освіти. 1931. 21 січ. №8 (23). С. 2.
1485. Трудящі Кам'яччини відзначають ювілей М. Горького//Червоний кордон. 1932. 24 черв. Ч. 133 (1033). С. 3.

1486. Трудящі – Червоній касарні//Червоний кордон. 1929. 19 лют. Ч. 18 (542). С. 2.
1487. Труш А. Як бюрократи «знищили» студента//Студент революції. 1932. №28. С. 28.
1488. Тюлягін С. Так гартувалася молодь//Радянський студент. 1971. 25 лют. №4-5 (655-656). С. 2.
1489. У Житомирі. Розподіл місць по вузах//Радянська Волинь. 1925. 4 серп. Ч. 175 (300). С. 4.
1490. У місті. «Геть руки від Китаю»//Червоний кордон. 1924. 5 жовт. Ч. 46. С. 4.
1491. У місті. ІНО в підшефному районі//Червоний кордон. 1924. 11 верес. Ч. 39. С. 4.
1492. У січневі дні 1924-го...//Радянський студент. 1970. 23 квіт. №12 (629). С. 2.
1493. Увічнемо пам'ять М. Коцюбинського//Радянська Волинь. 1929. 25 квіт. №46 (1801). С. 4.
1494. Увічнення пам'яті Максима Горького//Більшовицька правда. 1936. 16 лип. №162 (1297). С. 4.
1495. Ударник. Витруїти мерзотну спадщину//За комуністичні кадри. Ржищів, 1931. 21 жовт. №5. С. 2.
1496. Ударники на зміцнення обороноздатности СРСР//Червоний кордон. 1930. 27 листоп. №127 (797). С. 3.
1497. Українська контрреволюція перед пролетарським судом//Червоний кордон. 1930. 8 квіт. №38 (708). С. 2.
1498. Умови вступу до Житомирського педтехнікуму//Радянська Волинь. 1926. 11 серп. Ч. 91 (1395). С. 6.
1499. Урочисте засідання в ІНО//Червоний кордон. 1926. 10 січ. Ч. 3 (174). С. 2.
1500. Устименко. Хиби організації відпочинку студентства влітку//Студент революції. 1926. №1. С. 47–48.
1501. Ф. Г. П. Шкідники соцзмагання//Студент революції. 1930. №6. С. 13.
1502. Ф. Нансен в Харькове//Студент революції. 1923. №4-5. С. 109.
1503. Ф. Ф. Розтратники кадрів//Студент революції. 1930. №25. С. 44.

1504. Федорук С. А як у вас?//Комсомолец Прикордоння. 1928. 14 черв. №17. С. 1.
1505. Федорук С. Втягнути професуру до роботи осередку «Безвірник». (Кам'янець-Подільський ІНО)//Червоний кордон. 1928. 29 листоп. Ч. 136 (512). С. 6.
1506. Федорук С. Нездорові тенденції вижити//Студент Прикордоння. 1930. 1 лют. Ч. 5 (12). С. 4.
1507. Федорук С. Об'явимо боротьбу політичній неписьменності студентства//Студент Прикордоння. 1929. 11 черв. Ч. 7. С. 5.
1508. Федорук С. Робота розпочалась//Студент Прикордоння. 1930. 6 січ. Ч. 4 (11). С. 3.
1509. Федчун Ф. Одностайно підписалися на позику//За більшовицькі педкадри: орган комітетів КП(б)У, ЛКСМУ та профорганізацій Одеського укрпедінституту. Одеса, 1935. 14 трав. №7. С. 1.
1510. Финкельштейн Е. Из жизни Харьковского ИНО//Студент революції. 1923. №4-5. С. 108.
1511. Фомичов Д. Академічне життя студентів//Питання та замітки Дніпропетровського інституту народньої освіти. Дніпропетровськ, 1927. С. 37–38.
1512. Фомін В. 240 студентів на городі ХЦРК//Студент революції. 1931. №4. С. 28.
1513. Френкель І., Ліберберг П. П'ять років студполіклініки//Радянський студент: одnodенна газета Київського пролетстуду. Київ, 1928. Ч. 1, трав. С. 2.
1514. Фукліїв Н. Студенти-болгари на культурному фронті//Студент революції. 1926. №2. С. 22.
1515. Х. та Ч. Відповідальні головоляпи//Студент революції. 1926. №1. С. 51.
1516. Харьков. В доме Пролетарского Студенчества//Студент революції. 1923. №6. С. 94–95.
1517. Харьков. Институт Народного Образования//Студент революції. 1923. №2-3. С. 114–115.

1518. Хвиля Б. «Мамо, до колективу не записуйтесь»//Студент революції. 1931. №2. С. 24.
1519. Хвиля В. Два ешелони//Студент революції. 1931. №2. С. 29.
1520. ХІНО//Наддніпряньська правда: щоденна робітнича газета Херсонського окрКП(б)У, ОВК, ОРПС та міськради. Херсон, 1930. 11 січ. №9 (563). С. 6.
1521. Ход-ий. Наша преса//Студент революції. 1925. №4. С. 48.
1522. Хроника. В атеистическом кружке студентов ИНО//Студент революції. 1923. №2-3. С. 121.
1523. Хроніка//Студент революції. 1926. №1. С. 64.
1524. Хроніка//Червоний кордон. 1929. 12 берез. Ч. 26 (550). С. 4.
1525. Хроніка. В Н.К.О. Плата за навчання в вузах//Студент революції. 1926. №5-6. С. 47.
1526. Хроніка. Кваліфікаційні комісії при вузах//Студент революції. 1926. №1. С. 89.
1527. Хроніка. На будівництво дирижабля «Правда»//Кузня освіти. 1930. 1 листоп. №2 (17). С. 4.
1528. Хроніка. Нормування житлової площі для студентства//Студент революції. 1927. №7. С. 90.
1529. Хроніка за I триместр 1925-1926 акад. рік//Записки Херсонського інституту народньої освіти імені Н. К. Крупської. Херсон, 1926. Ч.1. 1925-1926 академ. рік. С. 71–72.
1530. Це було у січні 1924...//Радянський студент. 1969. 23 січ. №3 (586). С. 1.
1531. Цердя К. Зв'язок з письменниками Донеччини//Студент революції. 1930. №22. С. 44.
1532. Циганко П. В Олександрійському педтехнікумі//Студент революції. 1927. №8. С. 62.
1533. Цифри і факти//Радянський студент. 1957. 7 листоп. №20 (200). С. 4.
1534. Чернова Т. Моя мрія здійснилася//Більшовицька правда. 1937. 5 груд. №278 (1614). С. 3.
1535. Чижук Л. До бойової школи//Кузня освіти. 12 черв. №15. С. 3.

1536. Числа перемоги//За комуністичні кадри. Ржищів, 1931. 24 листоп. №6. С. 1.
1537. Член гуртка. Літгурток І.Н.О.//Червоний кордон. 1928. 1 трав. Ч. 50 (426). С. 5.
1538. Чому тане новий набір//Студент революції. 1930. №5. С. 14.
1539. Чуєшков А. Наш осередок//Студент революції. 1930. №2. С. 23.
1540. Шакало М. Б. Велике право громадян СРСР//Колгоспна правда. 1938. №148 (3571). С. 4.
1541. Шарів. Голос Харківщини//Студент революції. 1927. №2-3. С. 19–26.
1542. Шахмарданбен В. В Кам`янці. День Авіахіму в Кам`янці//Червоний кордон. 1925. 19 лип. Ч. 127. С. 4.
1543. Шварц І. Доброхем і студентство//Студент революції. 1924. №6. С. 27–29.
1544. Шварцман П. Кошториси і люди//Більшовицька правда. 1937. 20 берез. №64 (1400). С. 2.
1545. Шевченко. Вороги//За більшовицькі педкадри. Луганськ, 1935. 6 листоп. №16. С. 3.
1546. Шило. Вовке в овечій шкірі//Студент Прикордоння. 1929. 18 груд. Ч. 8 (10). С. 4.
1547. Шилюк І. Літературна заграва (Коростишев)//Студент революції. 1929. №1-2. С. 68–69.
1548. Шимко О. Формуложер//Студент революції. 1931. №1. С. 25.
1549. Шкільний К. Студент мусить дбати про охайну чисту кімнату//За більшовицькі педкадри. Чернігів, 1935. 23 черв. №2. С. 2.
1550. Шпильова В. Єднання юних сердець//Радянський студент. 1981. 19 листоп. №30 (1040). С. 2
1551. Шумський. Підсилимо роботу в підшефному селі //Кузня освіти. 1929. 7 груд. №4. С. 2.
1552. Ю. Ф. За педагогічну дисципліну//Кузня освіти. 1929. 7 груд. №4. С. 3.
1553. Юдасо. Краєзнавчий гурток//Кузня освіти. 1929. 7 груд. №4. С. 3.
1554. Юдевич. Оборонна робота в учительському інституті//Радянська Волинь. 1937. 4 берез. №53 (3614). С. 4.

1555. Юдіп, Лернер. Студенти і тут зворушили//Радянська Волинь. 1931. 15 лют. №22 (2090). С. 1.
1556. Я. Вовк в овечій шкурі//Кузня освіти. 1930. 20 груд. №5 (20). С. 4.
1557. Я. Ось його обличчя//За комуністичні кадри. Київ, 1931. 10 берез. №12 (27). С. 3.
1558. Я. Б. Літературний злодій//Студент революції. 1931. №5. С. 27.
1559. Я. П. За раціоналізацію плянів//Студент Прикордоння. 1929. 1 трав. Ч. 4. С. 1.
1560. Я. С. Культурное шефство//Студент революції. 1923. №6. С. 93.
1561. Яблонський Д. Галерея ворогів//Студент революції. 1931. №28. С. 27.
1562. Явтушенко П. Життя колективу при ІНО//Червоний шлях. 1923. 26 квіт. №76 (125). С. 4.
1563. Явтушенко П. Нове кування...//Червоний шлях. 1923. 13 квіт. №70 (119). С. 2.
1564. Явтушенко П. Що робиться в вищих школах. Верх зрізаний, але корінь цілий//Червоний шлях. 1923. 3 трав. №79 (128). С. 3.
1565. Як ми працюємо на позавишівській роботі//Студент революції. 1930. №11. С. 43.
1566. Як святкували день 1-го Травня в м. Кам'янці//Червоний шлях. 1923. 7 трав. №81 (130). С. 3.
1567. Як хиби в роботі партгрупи бригади відзначають: ударників немає//Кузня освіти. 1931. 21 січ. №8 (23). С. 3.
1568. Ялачова Г. Справа в їдальні//Студент революції. 1932. №16. С. 25.
1569. Янчук С. П. Повний сил і радості//Більшовицька правда. 1935. 30 черв. №149 (983). С. 3.

Монографії, книги, брошури та статті

1570. Авдієнко М. О. Народня освіта на Україні. Харків: ЦСУ, 1927. 106 с.
1571. Автушенко І. Б. До проблеми розвитку освіти України в 1920-1930-і роки//Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

- Серія: історія/[редкол.: В. Ф. Колесник (відп. ред.), М. В. Гримич, Б. М. Гончар та ін.]. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2004. Вип.71-72. С. 7–10.
1572. Адамський В. Матеріали Державного архіву Хмельницької області як джерело до історії становлення вищої освіти на Поділлі//Наукові записки: зб. пр. молодих вчених та аспірантів/[редкол.: П. С. Сохань (гол. ред.), Я. Р. Дашкевич, Г. В. Боряк та ін.]. Київ: Ін-т укр. археограф. та джерелознавст. ім. М. С. Грушевського НАН України, 2009. Вип.17. С. 336–345.
1573. Аймермахер Карл. Политика и культура при Ленине и Сталине. 1917-1932/пер. с нем. Москва: АИРО-XX, 1998. 208 с.
1574. Аксакова Н. Формування колективів студентів педагогічних вищих навчальних закладів УСРР у 1920-ті роки//Схід: Економіка. Історія. Філософія: аналіт.-інформ. журн./[редкол.: В. Білецький (ред.), С. Тимченко, Ф. Турченко та ін.]. Донецьк: ТОВ «Східний видавничий дім», 2012. №3 (117), трав.-черв. С. 74–77.
1575. Аксакова Н. О. Організації студентів педагогічних ВНЗ УСРР у 1920-ті роки//Історичні і політологічні дослідження: наук. журн./[редкол.: П. В. Добров (гол. ред.), В. М. Нікольський, К. В. Балабанов та ін.]. Донецьк: Донецьк. нац. ун-т, 2013. № 1 (51). С. 113–120.
1576. Алтухова О. І. Про польський педагогічний технікум в м. Проскурові//Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: зб. наук. пр. за матеріалами міжнарод. наук. конф., м. Хмельницький, 23-24 червня 1999 р./[редкол.: А. І. Мельник (гол.), Ю. І. Блажевич, Л. В. Баженов та ін.]. Хмельницький: Поділля, 1999. С. 347–350.
1577. Амалиева Г. «Сочувствую РКП(б), так как она дала мне возможность учиться в вузе...». Социальная поддержка и контроль студентов Казанского университета в 1920-е годы//Советская социальная политика 1920-1930-х годов: идеология и повседневность/[под ред. П. Романова и Е. Ярской-Смирновой]: сб. ст. Москва: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2007. С. 414–428.
1578. Антонович Д. І. Українська культура. Мюнхен: E. Mohlthalters Buch u Kunstdruckerei, 1988. 519 с.

1579. Бабенко Л. Відгомін «великого терору» в житті і творчості полтавського письменника Леоніда Бразова//Краєзнавство: наук. журн./[редкол.: П. Тронько (гол.), В. Адамовський, О. Бажан та ін.]. Київ, 2010. №1-2. С. 241–250.
1580. Бабенко Л. Кудрицький Євген Михайлович//Реабілітовані історією: у 27 томах. Полтавська область/[упоряд. О. А. Білоусько]. Київ, Полтава: Оріяна, 2007. Кн.5. С. 216–222.
1581. Бабенко Л. Політичні репресії 1920-1930-х років у Полтавському педагогічному інституті//Альманах Полтавського державного педагогічного університету «Рідний край»/[редкол.: М. Степаненко (гол. ред.), М. Наєнко, Г. Білик та ін.]. Полтава: Полтав. нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка, 2009. Вип. 2 (21). С. 196–209.
1582. Бабенко Л. Як викорінювали український буржуазний націоналізм у викладанні української мови в Полтавському педінституті (Євген Михайлович Кудрицький)//Альманах Полтавського державного педагогічного університету «Рідний край»/[редкол.: М. Степаненко (гол. ред.), М. Наєнко, Г. Білик та ін.]. Полтава: Полтав. нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка, 2009. Вип. 1 (2009). С. 126–130.
1583. Бабко Ю. В. Партійне будівництво на Україні у 1933-1937 рр. Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1971. 180 с.
1584. Бабюк Л. Я. Освіта жінок радянської України крізь призму їх повсякденного життя у 1920-1928-х рр.//Гілея: наук. вісник: зб. наук. пр./[редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), І. Н. Войцехівська, Б. М. Гончар та ін.]. Київ: ПП «Вид-во «Гілея», 2017. Вип. 116 (1). С. 38–43.
1585. Бакіров В. С. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна: віхи історії//Краєзнавство: наук. журн./[редкол.: П. Тронько (гол.), О. Бажан, Л. Баженов та ін.]. Київ, Кам'янець-Подільський: Зволейко Д. Г., 2006. №1-4. С. 121–125.
1586. Башкір О. Становлення державного педагогічного інституту//Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології/[редкол.: А. А. Сбруєва (гол.),

- О. Є. Антонова, Дж. Бішоп та ін.]. Суми: Сумс. держ. пед. ун-т ім. А. С. Макаренка, 2016. № 7 (61). С. 37–46.
1587. Берквенс А., Штеттер Э., Шибко В. Я. и др. Восстановление доверия к политике благодаря участию молодежи: Грузия, Молдова, Украина. Б.м, б.р. 85 с.
1588. Берковський В. Г. До історії Проскурівського педагогічного технікуму (1921-1926 рр.)//Матеріали III науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України»/[редкол.: Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич, С. М. Єсюнін та ін.]. Хмельницький: Мельник А. А., 2011. С. 256–263.
1589. Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму (1917-1937 рр.). Харків: Вища шк., 1974. 144 с.
1590. Білобровець В. «Червона грань» – студентський журнал Волинського ІНО//Волинь-Житомирщина: іст.-філологіч. зб./[редкол.: В. Єршов, В. Мойсієнко]. Житомир, 1998. Вип.2. С. 138–143.
1591. Білоусько О. А., Єрмак О. П., Ревегук В. Я. Новітня історія Полтавщини (перша половина ХХ століття). Полтава: Оріяна, 2005. 312 с.
1592. Близнюк Л. С. Розвиток народної освіти на Житомирщині в 1933-1941 роках//Розвиток народної освіти на Житомирщині за 40 років радянської влади: зб. ст./[редкол.: В. Є. Ющак (гол. ред.), І. А. Харченко, Д. Я. Трухній та ін.]. Житомир: Житомир. обл. вид-во, 1957. С. 51–60.
1593. Бондар О. В. Підготовка дошкільних працівників в УСРР у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст.//Наукові праці: наук.-метод. журн./[ред.-видавн. рада: Л. П. Клименко (гол.), О. П. Мещанінов, М. І. Михальченко та ін.]. Миколаїв: Чорномор. держ. ун-т ім. П. Могили, 2004. Т.32. Вип. 19. Історія. С. 39–43.
1594. Борисёнок Е. Феномен советской украинизации. 1920-1930-е годы/Ин-т славяноведения РАН. Москва: Европа, 2006. 256 с.
1595. Борисов Ю. С. Изменения социального состава учащихся в высших и средних специальных учебных заведениях (1917-1940 гг.)//Культурная

- революція в СРСР 1917-1965 гг.: сб. ст./[редкол.: М. П. Ким (отв. ред.), Ю. С. Борисов, М. А. Вылцан и др.]. Москва: Наука, 1967. С. 129-143.
1596. Боровик А. З історії відзначення ювілеїв Чернігівського національного педагогічного університету//Сіверянський літопис: всеукр. наук. журн./[редкол.: В. О. Дятлов (гол. ред.), О. Б. Коваленко, М. К. Бойко та ін.]. Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 2016. №4 (130). С. 190–195.
1597. Боровик А. Чернігівський інститут народної освіти за часів керівництва С. І. Воробйова//Сіверянський літопис: всеукр. наук. журн./[редкол.: В. О. Дятлов (гол. ред.), О. Б. Коваленко, М. К. Бойко та ін.]. Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 2014. №6 (120). С. 356–363.
1598. Боровик А. Чернігівський інститут соціального виховання за директора М. А. Балицького (1929-1931 рр.)//Сіверянський літопис: всеукр. наук. журн./[редкол.: В. О. Дятлов (гол. ред.), О. Б. Коваленко, М. К. Бойко та ін.]. Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 2015. №1 (121). С. 195–202.
1599. Быстряков А. Джойнт на Днепропетровщине. Днепропетровск: Свидлер А. Л., 2009. 132 с.
1600. Васильчук Г. М. Радянська Україна 20-30-х рр. ХХ ст.: сучасний історіографічний дискурс. Запоріжжя: Запорізь. нац. ун-т, 2008. 314 с.
1601. Верт Николая. История советского государства. 1900-1991/пер. с фр. Москва: Прогресс-Академия, 1992. 480 с.
1602. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи. Одеська область/[ред. рада вид.: В. Г. Кремень (гол.) [та ін.]; редкол. тому: О. Я. Чебикін (гол.) [та ін.]. Київ: Знання України, 2012. 319 с.
1603. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи. Житомирська область/[ред. рада вид.: В. Г. Кремень (гол.) [та ін.]; редкол. тому: П. Ю. Саух (гол.) [та ін.]. Київ: Знання України, 2009. 491 с.
1604. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Харківська область/[ред. рада вид.: В. Г. Кремень (гол.) [та ін.]; редкол. тому: І. Ф. Прокопенко (гол.) [та ін.]. Київ: Знання України, 2009. 431 с.

1605. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи. Хмельницька область/[ред. рада вид.: В. Г. Кремень (гол.) [та ін.]; редкол. тому: О. М. Завальнюк (гол.) [та ін.]. Київ: Знання України, 2010. 447 с.
1606. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Черкаська область/[ред. рада вид.: В. Г. Кремень (голова) [та ін.]; редкол. тому: А. І. Кузьмінський (голова) [та ін.]. Київ: Знання України, 2010. 351 с.
1607. Вища школа Української РСР за 50 років/[кер. авт. кол., відп. ред. В. І. Пічов]. Київ: Київ. держ. ун-т ім Т. Г. Шевченка, 1967. 395 с.
1608. Войналович Л. П. Зміст професійної підготовки вчителів на національних відділеннях інститутів народної освіти в Україні в 20-х роках ХХ століття//Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка/[редкол.: П. Ю. Саух (гол. ред.), С. І. Покутній (відп. ред.), І. А. Акімов та ін.]. Житомир: Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка, 2009. Вип. 47. С. 145–150.
1609. Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелитопольский пединститут: страницы истории. Мелитополь: изд. дом Мелитоп. городс. типографии, 2014. 170 с.
1610. Герасименко О. О. Стан здоров'я студентства УСРР у 1920-ті роки (за матеріалами вибіркового перепису)//Історичні і політологічні дослідження: зб. наук. пр./[редкол.: П. В. Добров (гол. ред.), В. М. Нікольський, М. Є. Безпалов та ін.]. Донецьк: Донецьк. нац. ун-т, 2003. №5/6 (17/18), грудень. С. 81–86.
1611. Геринович В. До історії Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти//Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти/[редкол.: В. Геринович (ред.), Ф. Кондрацький, М. Курневич, І. Любарський та ін.]. Кам'янець на Поділлі: друкар. ім. Леніна, 1927. Т. 2. С. 1–24.
1612. Год Б. В., Єрмак О. П. Заклади вищої педагогічної освіти в Полтаві у 1918-1933 роках//Історична пам'ять: наук. зб./[редкол.: М. І. Степаненко (гол. ред.), Ю. В. Волошин, Б. В. Год та ін.]. Полтава: Полтав. нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка, 2010. Вип. 2. С. 104–118.
1613. Головатый Н. Ф. Социология молодежи: курс лекций: Киев: МАУП, 1999. 224 с.

1614. Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки/[ред. рада: В. А. Смолій (гол.), І. М. Дзюба, С. В. Кульчицький та ін.; відп. ред. В. М. Литвин; авт. кол.: С. І. Білоконь, О. М. Веселова, Т. В. Вронська та ін.]. Київ: Наук. думка, 2003. 888 с.
1615. Голуб Ф. ЛКСМУ в культурно-національному будівництві. Б. м.: Держ. вид-во України, 1929. 60 с.
1616. Горбуров К. Переддень «Великого терору» у Польському педагогічному інституті у Києві//Політичні репресії в Українській РСР 1937-1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: матеріали всеукр. наук. конф., м. Київ, 15 березня 2012 р./[упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2013. С. 90–106.
1617. Греченко В. А., Головка О. В. Становлення та утвердження тоталітарної партії в Україні (1918-1941 рр.): монографія. Харків: Ніка Нова, 2012. 402 с.
1618. Греченко В. А., Ярмиш О. Н. Україна в добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.): монографія. Харків: Нац. ун-т внутр. справ, 2001. 276 с.
1619. Гринько А. І. Вищі навчальні заклади Хмельниччини в роки голодомору 1932-1933 рр.//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / [редкол.: П. Т. Тронько (гол.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 9. С. 287-300.
1620. Гринько А. І. Діяльність закладів середньо-спеціальної, професійно-технічної та партійної освіти Хмельниччини під час голодомору 1932-1933 р.//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./ [редкол.: П. Т. Тронько (гол.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 10. С. 307–321.
1621. Гринько А. І. Діяльність Кам'янець-Подільського та Вінницького інститутів соціального виховання у 1932-1933 рр.//Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка/[редкол.: О. М. Завальнюк (гол.), О. В. Кеба, І. М. Конет та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. Вип. 2. С. 14–17.

1622. Гринько А. І. Становище Кам'янець-Подільського та Вінницького інститутів соціального виховання у 1932-1933 рр. (за документами Центрального державного архіву вищих органів влади, управління України)//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: П. Т. Тронько (гол.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. Т. 16. С. 196–205.
1623. Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917-1965)/за ред. доц. С. А. Литвинова. Київ: Рад. шк., 1966. 260 с.
1624. Гриценко М. С. Розвиток радянської школи на Україні. Київ: Рад. шк., 1958. 71 с.
1625. Гришко В. І. Молодь України пореволюційного сорокаліття під софетами: загальний огляд і деякі підсумки боротьби молоді в підсоветській Україні за 40 років (1918-1958 рр.). Ульм: Україна, 1958. 224 с.
1626. Грищенко М. М. Сорок років розвитку радянської школи в Українській РСР//Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР (1917-1957): Наукові записки науково-дослідного інституту педагогіки Міністерства освіти Української РСР. Серія педагогічна/[редкол.: М. М. Грищенко (відп. ред.), О. Р. Мазуркевич, В. Ю. Ніколаєнко та ін.]. Київ: Рад. шк., 1957. Т. VI. С. 5–134.
1627. Грищенко Ю. Культурно-освітні процеси в середовищі болгар УСРР//Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: міжвідомч. зб. наук. пр./[редкол.: С. В. Віднянський (відп. ред.), О. А. Іваненко, І. І. Вовканич та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2016. Вип. 25. С. 186–205.
1628. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: нариси політичної історії. Київ: Либідь, 1993. 288 с.
1629. Гусаров В. К., Молостов В. А. Становлення МОДР на Україні (1922-1925 рр.)//Укр. іст. журн. Київ, 1972. №11. С. 63–70.
1630. Гутянський С. К. Здійснення ленінських принципів народної освіти на Україні. Київ: вид-во АН УРСР, 1960. 108 с.

1631. Даниленко В. М. Науково-педагогічна інтелігенція в роки голоду//Укр. іст. журн. Київ, 2003. №5. С. 145–155.
1632. Даниленко В. М. Рабочий класс и культурная революция на Украине. Киев: Наук. думка, 1986. 215 с.
1633. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні, 20-30-ті рр. Київ: Либідь; вид-во Канад. ін-ту укр. студій, 1991. 340 с.
1634. Дарманський М. М., Телячий Ю. В., Шумлянська Л. Ф. 80 років освітнього шляху. Сторінки історії Хмельницького педучилища, педколеджу, гуманітарно-педагогічного інституту. Хмельницький: Поділля, 2001. 132 с.
1635. Двірна К. Створення і ліквідація Польського педагогічного інституту в м. Києві в 30-х роках ХХ ст. (архівна розвідка)//Волинські історичні записки: зб. наук. пр./[редкол.: О. М. Швидак (гол. ред.), С. М. Міщук, А. В. Шевчук та ін.]. Житомир: Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка, 2011. Т. 6. С. 149–155.
1636. Дем'яненко Н. Педагогічна парадигма вищої школи України: генеза й еволюція//Філософія освіти: наук. журн./[редкол.: В. П. Андрущенко (гол. ред.), М. І. Михальченко, Л. С. Горбунова та ін.]. Київ: Ін-т вищ. освіти АПН України, 2006. №2 (4). С. 256–265.
1637. Дем'яненко Н. Педагогічна практика у професійній підготовці вчителя в Україні (20-ті роки)//Рідна школа. Київ, 1996. №3. С. 74–76.
1638. Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка вчителів в Україні (XIX – перша третина ХХ ст.): монографія. Київ: ІЗМН, 1998. 328 с.
1639. Дем'янчук Г. С., Дем'янчук Б. Г., Дем'янчук А. Г. Українське краєзнавство: сторінки історії. Київ: Вид. центр «Просвіта», 2010. 296 с.
1640. Дичек Н. П. З історії педагогічної освіти на Україні в 20-ті роки//Укр. іст. журн. Київ, 1989. №9. С. 83–87.
1641. Діптан І. Полтава в період непу (1921-1928 роки): проблеми та шляхи їх реалізації//Альманах Полтавського державного педагогічного університету «Рідний край»/[редкол.: М. Степаненко (гол. ред.), М. Наєнко, Н. Баландіна та ін.]. Полтава: Полтав. нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка, 2011. Вип. 1 (24). С. 195–205.

1642. Довгань К. Г. Наукове студентське товариство у відновленому Київському університеті (1933-1941)//Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: історія: зб. наук. пр./[редкол.: В. Ф. Колесник (відп. ред.), М. В. Гримич, Б. М. Гончар та ін.]. Київ: ВПЦ «Київ. ун-т», 2005. Вип. 80-81. С. 68–70.
1643. Драч О. Співробітники Черкаського педагогічного інституту – жертви сталінських репресій//Освітня Черкащина – жертви радянського тоталітарного режиму: документ. вид./[упоряд.: В. В. Масненко (наук. ред.), В. С. Романов, С. О. Шамара]. Черкаси: Брама Україна, 2009. С. 213–218.
1644. Дудник О. М., Охват П. І. До 20-річчя агробіостанції Черкаського державного педагогічного інституту//Наукові записки: Черкаський державний педагогічний інститут імені 300-річчя возз'єднання України з Росією [присвячується 40-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції]/[редкол.: О. В. Тканко (відп. ред.), Ю. В. Солодовник, А. І. Бондаренко та ін.]. Черкаси: обл. типолітографія, 1957. Т. XI. С. 195–204.
1645. Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет імені В. Г. Короленка: з історії перших десятиліть діяльності//Альманах Полтавського державного педагогічного університету «Рідний край»/[редкол.: М. Степаненко (гол. ред.), М. Наєнко, Г. Білик та ін.]. Полтава: Полтав. нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка, 2009. Вип. 2 (21). С. 6–23.
1646. Єршов В. Політичні репресії в Житомирському педінституті 1933-1941 рр.//Волинь-Житомирщина: іст.-філологіч. зб. /[редкол.: В. Єршов, В. Мойсієнко, В. Білобровець та ін.]. Житомир: б. в., 1998. Вип. 3. С. 37–71.
1647. Єфіменко Г. Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932-1938). Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2001. 304 с.
1648. Жезицький В. Й. Репресії в середовищі молоді в другій половині 20-х рр.//Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. ст./[редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.), В. К. Андрушко, Л. А. Гречина та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 1996. Вип. 1. С. 408–416.

1649. Житомирський державний педагогічний університет імені Івана Франка: іст. нарис/[редкол.: В. В. Власенко, О. Л. Дубасенюк, О. С. Кузьмін, І. М. Кучерук (гол.) та ін.]. Київ: Техніка, 2002. 88 с.+ 32 с. кол. вкл.
1650. Житомирський державний університет імені Івана Франка: ювілейн. вид./[редкол.: П. Ю. Саух, В. Г. Кремень, М. В. Попович та ін.]. Київ: Логос Україна, 2009. 200 с.
1651. Жмудський О. З. Київський університет за 125 років. Київ, 1959. 62 с.
1652. Журавлев А. М. Исторический опыт государственного регулирования социального состава студентов педагогических учебных заведений в 1920-1930-е годы//История государства и права: науч.-прав. изд. Москва, 2008. №13. С. 24–27
1653. Журавлев А. М. Исторический опыт государственного регулирования социального состава студентов педагогических учебных заведений в 1920-1930-е годы//История государства и права: науч.-прав. изд. Москва, 2008. №14. С. 22–24.
1654. Завальнюк О. М. «Більшовики приймають рішення, щоб їх виконувати»//Голод на Поділлі: книга свідчень/[ред.-упоряд.: В. Мацько]. Кам'янець-Подільський, 1993. С. 23–33.
1655. Завальнюк О. М. Геринович Володимир Олександрович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 28 с. (Сер. «Керівники навчального закладу»).
1656. Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.). Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2006. 632 с.
1657. Завальнюк О. М. Кам'яничина і Всеукраїнський голодомор 1932-1933 рр.//Кам'яничина в контексті історії Поділля: наук. зб. / [редкол.: Л. В. Баженов (відп. ред.), І. С. Винокур, Г. Б. Грубі та ін.]. Кам'янець-Подільський: б. в., 1992. Т. 2. С. 46–48.

1658. Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1920 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 644 с.
1659. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Бучинський Петро Миколайович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 32 с. (Сер. «Керівники навчального закладу»).
1660. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1918-2012 рр.): іст. нарис. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. 340 с.
1661. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Клепатський Павло Григорович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 28 с. (Сер. «Керівники навчального закладу»).
1662. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Хведорів (Федоров) Михайло Михайлович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 24 с. (Сер. «Керівники навчального закладу»).
1663. Задорожна Л. В. Проблеми становлення педагогічної інтелігенції та її роль в соціокультурному просторі Дніпропетровщини в умовах трансформації українського суспільства в 20-х рр. XX ст.//Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. пр./[редкол.: П. С. Григорчук (відп. ред.), Ю. А. Зінько, Л. В. Баженов та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2008. Вип. XIV. С. 356–361.
1664. Запорізький національний університет: історія і сучасність (1930-2005): ювілей. книга/[гол. ред. ради проф. С. М. Тимченко]. Запоріжжя: Дике поле, 2006. 248 с.
1665. Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта на Україні. Б. м., б. в., 1927. 410 с.
1666. Зінько Ю., Григорчук П., Тучинський В. Інститут історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла

- Коцюбинського: історія та сучасність//Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення (краєзнавчі дослідження): матеріали XXIII всеукр. наук. іст.-краєзнавч. конф., м. Вінниця, 20-21 жовтня 2011 р./[редкол.: Ю. А. Зінько (відп. ред.), Ю. С. Степанчук, С. М. Василюк та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2011. С. 32–37.
1667. Зотін М. Педагогічна освіта на Україні. Харків: Держ. вид-во Укр., 1926. 216 с.
1668. Ильухов А. А. Регулирование социального состава студенчества СССР в 20-30-е гг. XX в.//Преподавание истории и обществоведения в школе: науч.-метод. журн./[редкол.: А. Ю. Лазебникова (гл. ред.), Н. М. Паникарова, Л. Н. Алексашкина и др.]. Москва, 2014. №. 6. С. 61–65.
1669. История Украинской ССР: в 10 томах/[АН УССР, Ин-т истории; редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (гл. ред.) и др.; редкол. тома: С. В. Кульчицкий (отв. ред.) и др.]. Киев: Наук. думка, 1984. Т. 7: Украинская ССР в период построения и укрепления социалистического общества (1921-1941). 720 с.
1670. Іванцова Н. І. До питання становлення та розвитку заочної освіти в Україні в кін. 20-х – на поч. 30-х рр. XX ст.//Література та культура Полісся: зб. наук. пр./[редкол.: Г. В. Самойленко (гол. ред.), М. К. Бойко, О. Д. Бойко та ін.]. Ніжин: Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя, 2010. Вип. 60. С. 113–120.
1671. Іващенко В. Ю. «Свої» та «чужі» в університетській пам'яті (на матеріалах спогадів про Харківський університет 1920-1930-х рр.)//Харківський історіографічний збірник/[редкол.: С. І. Посохов (гол. ред.), К. В. Астахова, О. М. Богдашина та ін.]. Харків: Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2016. Вип. 15. С. 174-187.
1672. Іллінський В. М. Хмельницьке педагогічне училище – кузня вчительських кадрів середньої кваліфікації на Поділлі (з історії училища)//Культура Поділля: історія і сучасність: матеріали другої наук.-практ. конф., присвяч. 500-річчю м. Хмельницького, м. Хмельницький, 27-29 серпня 1993 р./[редкол.: П. Я. Слободянюк (гол.), А. Г. Філінюк, Ю. І. Блажевич та ін.]. Хмельницький: Поділля, 1993. С. 44–46.

1673. Історія Дніпропетровського національного університету/[редкол.: М. В. Поляков (гол. ред.), С. І. Світленко (наук. ред.), М. М. Дронь та ін.]. Вид. 3-є, перероб і доп. Дніпропетровськ: Дніпропетров. нац. ун-т, 2003. 232 с.
1674. Історія Дніпропетровського національного університету/[редкол.: М. В. Поляков (гол. ред.), С. І. Світленко (наук. ред.), М. М. Дронь та ін.]. 4-те вид., перероб. і доповн. Дніпропетровськ: Дніпропетров. нац. ун-т, 2008. 308 с.
1675. Історія Одеського університету (1865-2000): наук. вид./[редкол. В. А. Сминтина (гол. ред.), В. О. Іваниця, М. П. Коваленко та ін.]. Одеса: Астропринт, 2000. 226 с.
1676. Історія української культури: у 5 т. Т. 5. Кн. 1/[редкол.: М. Г. Жулинський (гол. ред.), М. П. Бондар, М. М. Сулима та ін.; авт.: Б. М. Ажнюк, М. П. Бондар, Д. О. Горбачов та ін.]. Київ: Наук. думка, 2001. 864 с.
1677. Історія української культури: у 5 т. Т. 5. Кн. 4/[редкол.: М. Г. Жулинський (гол. ред.), М. П. Бондар, М. М. Сулима та ін.; авт.: Л. Ф. Артюх, В. Д. Бондаренко, Т. В. Гардашук та ін.]. Київ: Наук. думка, 2001. 944 с.
1678. Історія Української РСР: в 10-ти томах/[АН УРСР, Ін-т історії; редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (гол.) та ін.; редкол. тому: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін.]. Київ: Наук. думка, 1977. Т. 6. УРСР в період будівництва та зміцнення соціалістичного суспільства. 544 с.
1679. Калакура Я. С., Войцехівська І. Н., Корольов Б. І. та ін. Історичне джерелознавство: підруч. Київ, 2002. 488 с.
1680. Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення/[за заг. ред. проф. О. М. Завальнюка]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. 408 с.
1681. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка: ювілейне вид. /[авт.-упоряд. Я. Білейчук; редкол.: О. М. Завальнюк, В. С. Степанков, В. В. Шеремета та ін.]. Київ: вид-во «Логос Україна», 2008. 199 с.
1682. Капеллер Андреас. Мала історія України/пер. з нім. Київ: К.І.С., 2007. 264 с.

1683. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. Київ: Глобус, Вік; Едмонтон: Канад. ін-т Укр. студій Едмонтон. ун-ту, 1992. 176 с.
1684. Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і рр.). Київ: Наук. світ, 1991. 96 с.
1685. Катренко Г. П. Херсонському педагогічному інституту – 40 років. Нова Каховка, 1967. 34 с.
1686. Квакин А. В., Постников Е. С. Завоевание высшей школы: Профессорско-преподавательский состав и студенчество России в пореволюционное время (1917 – конец 1930-х годов). Москва: изд. дом «Ветераны спецслужб»; науч. журн. «Экономика-Право-Политика-Безопасность», 2009. 528 с.
1687. Київський університет за 50 років радянської влади/[редкол.: І. Т. Швець (гол. ред.), А. А. Чухно, П. Г. Богач та ін.]. Київ: вид-во Київ. ун-ту, 1967. 193 С.
1688. Ким М. Коммунистическая партия – организатор культурной революции в СССР. Москва: Гос. изд-во полит. л-ры, 1955. 340 с.
1689. Климов А. З історії вищої педагогічної освіти на Луганщині: 30-ті роки ХХ ст.//Краєзнавство: наук. журн./[редкол.: П. Тронько (гол. ред.), В. Адамовський, О. Бажан та ін.]. Київ: б. в., 2009. №1-2. С. 228–234.
1690. Климов А. О. Вища педагогічна освіта на Луганщині в 30-ті роки ХХ століття//Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка/[редкол.: В. С. Курило (гол. ред.), С. Я. Харченко, С. В. Савченко та ін.]. Луганськ: Луганс. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2009. №20 (183). С. 289–299.
1691. Климов А. О., Курило В. С. Луганський педагогічний університет імені Тараса Шевченка. Історія. Сьогодення. Перспективи. Луганськ: Альма-матер, 2006. 120 с.
1692. Кліцаков І. О. Педагогічні кадри України (1917-1937 рр.). Донецьк: Юго-Восток, 1997. 310 с.
1693. Кліцаков І. О. Підготовка і виховання учительських кадрів на Україні (1927-1937 рр.)//Укр. іст. журн. Київ, 1990. №2. С. 57–69.

1694. Коваль Б. Вища і середня спеціальна освіта на Україні//Українська радянська культура: зб. ст./[редкол.: М. Погребінський, Ф. Сарана]. Київ: Держ. вид-во. політ. л-ри, 1957. С. 78–97.
1695. Коляда І. А. Студентські будівельні загони в УРСР: до історії молодіжного руху (1920-1980 рр.)//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./[редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), І. Н. Войцехівська, Б. М. Гончар та ін.]. Київ: ВІР УАН, 2012. Вип. 58 (3). С. 166–174.
1696. Коляда Т. Система розвитку освіти на Житомирщині в 20-х рр. ХХ ст.//Молодь в історії Житомирщини: наук. зб. за матеріалами студ. наук. конф., м. Житомир, 27 вересня 2007 р./[редкол.: П. Ю. Саух (співгол.), І. В. Орлов (співгол.), О. М. Швидак та ін.]. Житомир: Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка, 2007. С. 29–34.
1697. Коляденко С. М. Кадрове забезпечення єврейських шкіл на Житомирщині в 20-30 рр. ХХ ст.//Житомир в історії Волині і України: тези всеукр. наук. краєзнавч. конф., м. Житомир, 7-10 вересня 1994 р. / [редкол.: М. Ю. Костриця (відп. ред.), В. О. Єршов, В. С. Киричанський та ін.]. Житомир: ЖО СЖУ, 1994. С. 130–131.
1698. Коляска І. В. Освіта в Радянській Україні: перекл. з англ. мови з доповн. і додатк. Б. м., б. р. 246 с.
1699. Комарніцький О. Б. Антирадянські настрої викладачів і студентство педагогічних навчальних закладів Поділля у 30-ті рр. ХХ ст.//Духовні витоки Поділля: науковці в історії краю: матер. V всеукр. наук.-практ. конф., м. Хмельницький, 23 квітня 2014 р./[редкол.: І. М. Шоробура (гол.), Б. С. Крищук (відп. ред.), О. М. Галус та ін.]. Хмельницький: Хмельн. гум.-пед. академ., 2015. С. 151–156.
1700. Комарніцький О. Б. Антирадянські настрої вінницьких студентів у ході боротьби правлячого режиму проти політичної опозиції 1930-х рр.//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.), В. А. Смолій, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. Т. 20. С. 382–391.

1701. Комарніцький О. Б. Антирелігійна робота серед студентів педагогічних навчальних закладів Правобережної України у 1920-1930-х рр.//Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: Науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж» 2'2014)/[редкол.: А. Г. Філінюк (співгол.), О. Г. Погорілець (спів гол.), Л. В. Баженов (заст. гол.) та ін.]. Хмельницький : ІРД, 2014. Ч. 2. С. 384–392.
1702. Комарніцький О. Б. Бібліотеки і студентство педагогічних навчальних закладів Правобережної України у 1920-1930-х рр.//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство/[редкол.: С. А. Копилов (гол.), В. С. Прокопчук (відп. ред.), С. Д. Абрамович та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 4. С. 77–83.
1703. Комарніцький О. Б. Виконання планів прийому студентства до педагогічних вишів радянської України у першій половині 1920-х рр.//Музейна справа на Поділлі: історія та сучасність: зб. наук. пр. за підсумками всеукр. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 15 травня 2015 р./[редкол.: В. С. Травінський (гол.), Л. В. Баженов, О. М. Завальнюк та ін.]. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2015. С. 240–245.
1704. Комарніцький О. Б. Виробнича практика у житті студентів педагогічних навчальних УСРР у 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ ст.//Проблеми дидактики історії: зб. наук. пр./[редкол.: С. А. Копилов (гол., наук. ред.), В. В.Газін, В. А. Дубінський та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2016. Вип. 7. С. 100–113.
1705. Комарніцький О. Б. Військово-оборонна робота серед студентів педагогічних вишів Правобережної України у міжвоєнний період//Воєнні аспекти історії Поділля ХХ-ХХІ ст.: матер. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 29 жовтня 2014 р./[редкол.: В. А. Дубінський (гол.), О. М. Завальнюк, Л. В. Баженов, О. Б. Комарніцький (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський, 2014. С. 43–50.

1706. Комарніцький О. Б. Віковий склад студентів педагогічних вишів радянської України у 1920-1930-х рр. (на матеріалах Правобережжя)//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів. Вип. 13. У 3-х т./[редкол.: С. А. Копилов (гол.), І. М. Конет (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2014. Т. 1. С. 24–25.
1707. Комарніцький О. Б. Віковий склад студентства педагогічних навчальних закладів радянської України (20-30-ті рр. XX ст.)//Пріоритетні напрямки розвитку суспільних наук у XXI столітті: матер. міжнарод. наук.-практ. конф., м. Херсон, 26-27 лютого 2016 р./[редкол.: В. Л. Федяєва (гол. ред.), І. В. Шапошникова, Л. О. Цибуленко та ін.]. Херсон: Вид. дім «Гельветика», 2016. С. 22–26.
1708. Комарніцький О. Б. Влада і студентство педагогічних навчальних закладів Правобережної України: перехід на платну вищу освіту (20-ті рр. – перша половина 1930-х рр.)//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. Степанков (відп. ред.), В. Смолій, Л. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2015. Т. 25. С. 342–351.
1709. Комарніцький О. Б. Вплив матеріального становища на навчальну діяльність студентів Кам'янець-Подільського інституту соціального виховання (педінституту) у першій половині 30-х рр. XX ст.//Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції/[редкол.: О. М. Завальнюк, В. І. Войтенко, Л. В. Баженов]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 2. С. 208–217.
1710. Комарніцький О. Б. Вшанування студентами педагогічних навчальних закладів радянської України пам'яті та творчості культурних діячів і науковців (20-30-ті рр. XX ст.)//Анатолій Олексійович Копилов: Особистість у вимірі епохи: Спогади. Дослідження: зб. матер. наук. -практ. конф. /[уклад.: В. А. Дубінський, В. С. Степанков; відп. ред. В. С. Степанков]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2016. Вип. 2. С. 142–145.

1711. Комарніцький О. Б. Голодомор 1932-1933 рр. і студентство педагогічних навчальних закладів Правобережної України//Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій ХХ століття (Україна у Другій світовій війні (1939-1945 рр.): зб. наук. пр./[редкол.: Л. Г. Білий (гол. ред.), А. В. Авсієвич, В. Г. Байдич та ін.]. Хмельницький: Хмельн. ін-т МАУП, 2015. Вип. 9. С. 160–175.
1712. Комарніцький О. Б. Громадська діяльність студентів Вінницького інституту соціального виховання (педагогічного, учительського інституту) у 30-ті рр. ХХ ст.//Краєзнавство: історичний досвід та перспективи розвитку: матер. II-ї міжнарод. наук.-практич. конф., м. Вінниця, 13-15 жовтня 2010 р./[редкол.: Н. І. Морозова (відп. за вип.), О. І. Кізян, Т. П. Кристофорова та ін.]. Вінниця: Балюк І. Б., 2011. Вип. 3. С. 21–22.
1713. Комарніцький О. Б. Громадська діяльність студентів Кам'янець-Подільського інституту народної освіти//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.), В. А. Смолій, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 19. С. 502–510.
1714. Комарніцький О. Б. Громадська діяльність та матеріальне становище студентства Проскурівського польського педагогічного технікуму//Анатолій Олексійович Копилов: Особистість у вимірі епохи: Дослідження. Спогади. Документи. Бібліографія/[уклад.: О. М. Завальнюк, В. С. Степанков; відп. ред. В. С. Степанков]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. С. 168–176.
1715. Комарніцький О. Б. Громадсько-політична діяльність студентства педагогічних технікумів Житомирщини у 20-і рр. ХХ ст.//Волинські історичні записки: зб. наук. пр./[редкол.: С. М. Міщук (гол. ред.), Л. В. Баженов, В. К. Баран та ін.]. Житомир: Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка, 2012. Т. 9. С. 124–129.
1716. Комарніцький О. Б. Громадсько-політична діяльність та матеріальне становище студентів педагогічних технікумів Житомирщини у 30-ті рр. ХХ

- ст.//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.), В. А. Смолій, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. Т. 22. С. 399–410.
1717. Комарніцький О. Б. Громадсько-політична діяльність та повсякденне життя студентської молоді Вінницького педагогічного технікуму (20-30-ті рр. ХХ ст.)//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: О. П. Реєнт (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2012. Т. 19. С. 95–112.
1718. Комарніцький О. Б. Громадсько-політична робота студентів польських педагогічних навчальних закладів радянської України (20-30-ті рр. ХХ ст.)//Intermagum: історія, політика, культура: матер. щоріч. міжнарод. наук. конф. «Польща-Україна: спільні шляхи до свободи. В єдності сила. Співпраця польсько-українська в переломних моментах історії та сучасності», м. Житомир, 4 листопада 2016 р./[за заг. ред. В. О. Венгерської]. Житомир: Полісся, 2016. Вип. 3. С. 222–233.
1719. Комарніцький О. Б. Громадсько-політична робота студентів Херсонського ІНО (ІСВ, педінституту)//Минуле і сучасність: Херсонщина. Таврія. Каховка: зб. матеріал. всеукр. наук.-практ. конф., м. Каховка, 16-17 вересня 2016 р./[упоряд. М. В. Гончар]. Каховка, Херсон: Гілея, 2016. С. 70–73.
1720. Комарніцький О. Б. Громадсько-політичне життя студентів педагогічних навчальних закладів Луганська у 1920-1930-х рр.//Луганщина: краєзнавчі розвідки: матер. регіон. наук.-практ. конф., м. Старобільськ, 20 квітня 2017 р./[редкол.: В. С. Курило, А. В. Бадер, О. І. Бублик та ін.]. Старобільськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2017. С. 36–43.
1721. Комарніцький О. Б. Гурткова науково-дослідна робота студентів педагогічних навчальних закладів Поділля та південно-східної Волині у 20-30-х рр. ХХ ст.//Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєзн. зб./[редкол.: Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич (співгол.), С. М. Єсюнін та ін.]. Хмельницький: Мельник А. І., 2015. Вип. 4. С. 113–122.

1722. Комарніцький О. Б. Державна політика щодо комплектування студентами педагогічних вишів УСРР (1919-1921 рр.)//Науковий діалог «Схід-Захід»: матер. III всеукр. наук. конф. з міжнарод. участю, м. Кам'янець-Подільський, 7 червня 2014 р./[редкол: О. С. Токовенко (наук. ред.), П. І. Гнатенко, В. Г. Городяненко та ін.]. Дніпропетровськ: вид-во «Інновація», 2014. С. 18–21.
1723. Комарніцький О. Б. Діяльність кас взаємодопомоги і студентство педагогічних навчальних закладів УСРР у 20-30-ті рр. XX ст. //Таврійські історичні наукові читання: матер. міжнарод. наук.-практ. конф., м. Київ, 27-28 січня 2017 р./[редкол.: В. П. Казарін гол., С. М. Ховрич, В. М. Дудник та ін.]. Київ: Таврійс. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського, 2017. С. 19–23.
1724. Комарніцький О. Б. Діяльність профспілкових організацій студентів педагогічних навчальних закладів УСРР у середині 20-х – у 30-х рр. XX ст.//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. Степанков (відп. ред.), В. Смолій, Л. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2016. Т. 26. С. 389–401.
1725. Комарніцький О. Б. Діяльність студентських самоврядних організацій педвишів Правобережжя на початку 1920-х рр.//Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє: матер. міжнарод. наук.-практ. конф., м. Київ, 8 травня 2015 р. Київ: ГО «Київська наукова суспільствознавча організація», 2015. С. 12–15.
1726. Комарніцький О. Б. До питання про партійний склад студентства педтехнікумів УСРР (20-30-ті рр. XX ст.)//Історико-красознавчі дослідження: традиції та інновації: матер. II міжнарод. наук. конф., м. Суми, 24-25 березня 2016 р./[редкол.: В. С. Бугрій (наук. ред.), С. О. Авхутська, О. В. Вовк та ін.]. Суми: ФОП Цьома С. П., 2016. С. 180–183.
1727. Комарніцький О. Б. До питання про самоорганізацію студентів Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (20-ті рр. XX ст.)//Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка/[редкол.: О. М. Завальнюк (гол.), О. В. Кеба, І. М. Конет та

- ін.] Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2009. Вип. 1. С. 26–27.
1728. Комарніцький О. Б. До питання про соціальні чистки студентського складу педагогічних навчальних закладів Правобережної України у 1930-х рр.//Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєзн. зб./[редкол.: Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич (співгол.), С. М. Єсюнін та ін.]. Хмельницький: Мельник А. І., 2015. Вип. 6. С. 87–94.
1729. Комарніцький О. Б. До питання про участь студентства у житті бібліотек педагогічних навчальних закладів Поділля та Південно-Східної Волині (1920-1930-ті рр.)//Бібліотечна справа на Поділлі: минуле і сучасність: матер. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 21 червня 2016 р./[редкол.: В. А. Дубінський (гол.), О. М. Завальнюк, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський, 2016. С. 52–56.
1730. Комарніцький О. Б. Документи Державного архіву Вінницької області про студентство педагогічних навчальних закладів Хмельниччини у 1920-ті – першій половині 1930-х рр.//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: О. П. Реєнт (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2013. Т. 20. С. 100–112.
1731. Комарніцький О. Б. Документи Держархіву Хмельницької області про ставлення режиму до антирадянських настроїв кам'янецького студентства у першій половині 1930-х рр.//Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.), С. А. Копилов, А. Г. Філінюк та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2013. Вип. 6. С. 92–101.
1732. Комарніцький О. Б. Доля Огієнкового університету (за сторінками кам'янецької преси 1921-1923 рр.)//Іван Огієнко і сучасна освіта та наука: наук. зб. Серія: історична та філологічна/[редкол.: О. М. Завальнюк (гол. ред.), Є. І. Сохацька (відп. ред.), Л. І. Бондарчук та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. Вип. VII. С. 96–105.

1733. Комарніцький О. Б. Журнал «Студент революції» про навчальну та громадську діяльність студентства вищих педагогічних навчальних закладів України (1930-1933 рр.)//Краєзнавство: наук. журн./[редкол.: П. Тронько (голов. ред.), О. Бажан, Л. Баженов та ін.; Нац. спілка краєзнав. України, Ін-т іст. України НАН України]. Київ: ТОВ НВП «Ферокол», 2011. Вип. 4 (77). С. 32–37.
1734. Комарніцький О. Б. Журнал «Студент революції» про подільське студентство середини 20-х рр. ХХ ст.//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. Т. 12. С. 367–376.
1735. Комарніцький О. Б. Журнал «Студент революції» про студентство педагогічних навчальних закладів Поділля на початку 30-х рр. ХХ ст.//Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення: матер. ХХІІІ всеукр. наук. іст.-краєзнавч. конф., м. Вінниця, 20-21 жовтня 2011 р./[редкол.: Ю. А. Зінько (відп. ред.), Ю. С. Степанчук, С. М. Василюк та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М.Коцюбинського, 2011. С. 392–395.
1736. Комарніцький О. Б. Зарубіжні історики про студентство педагогічних вишів України у 1920-1930-х рр.//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів. Вип. 12. У 5-ти т./[редкол.: С. А. Копилов (гол.), І. М. Конет (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2013. Т. 1. С. 22–23.
1737. Комарніцький О. Б. Комплектування студентами педвишів УСРР у другій половині 20-х рр. ХХ ст.: аналіз нормативно-правової бази//Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.), С. А. Копилов, С. В. Олійник та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2014. Вип. 7. С. 354–369.
1738. Комарніцький О. Б. Комсомольські осередки і студенти педагогічних навчальних закладів Правобережної України (20-30-ті рр. ХХ ст.)//Освіта,

- наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: О. П. Реєнт (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2015. Т. 22. С. 190–203.
1739. Комарніцький О. Б. Краєзнавча діяльність студентів педагогічних навчальних закладів Правобережної України у 20-30-х рр. ХХ ст.//Краєзнавець Хмельниччини: наук.-краєзнавч. зб./[редкол.: Л. В. Баженов (гол.), В. С. Прокопчук, І. О. Старенький та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 8. С. 57–64.
1740. Комарніцький О. Б. Культурно-освітня діяльність студентства педагогічних вишів серед населення Поділля у 1920-ті рр.//«Просвіта»: минуле та сучасне: матер. регіон. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 4 грудня 2013 р./[редкол.: В. А. Дубінський (гол.), О. Б. Комарніцький (відп. ред.), В. В. Полятинчук та ін.]. Кам'янець-Подільський, 2014. С. 132–139.
1741. Комарніцький О. Б. Матеріали архівного фонду Кам'янецької окружної інспектури народної освіти як джерело до вивчення історії студентства Кам'янець-Подільського інституту народної освіти//Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів Національного архівного фонду України: наук. зб. за підсумками всеукр. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 20-21 вересня 2012 р./[редкол.: С. А. Копилов, В. Г. Байдич, А. Г. Філінюк (наук. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. С. 319–329.
1742. Комарніцький О. Б. Матеріали фондів Держархіву Хмельницької області як джерело до вивчення партійного життя, політосвітньої та громадської діяльності студентства Кам'янець-Подільського інституту народної освіти//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: О. П. Реєнт (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. Т. 18. С. 536–569.
1743. Комарніцький О. Б. Матеріали фонду Р. 1586 Держархіву Хмельницької області як джерело до вивчення матеріального становища студентства

- Кам'янець-Подільського інституту народної освіти//Іван Огієнко і сучасна освіта та наука: наук. зб. Серія: історична та філологічна/[редкол.: О. М. Завальнюк (гол. ред.), Є. І. Сохацька (відп. ред.), Л. І. Бондарчук та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. Вип. VIII. С. 62–75.
1744. Комарніцький О. Б. Матеріальне становище студентів Вінницького інституту соціального виховання (педагогічного, учительського інститутів) у 30-х рр. ХХ ст.//Краєзнавство: наук. журн./[редкол.: П. Тронько (голов. ред.), О. Бажан, Л. Баженов та ін.]. Київ: Телесик, 2011. Ч. 1. С. 191–196.
1745. Комарніцький О. Б. Матеріальне становище студентів Волинського ІНО//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів. Вип. 11. У 3-х т./[редкол.: С. А. Копилов (гол.), І. М. Конет (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. Т. 1. С. 37–39.
1746. Комарніцький О. Б. Матеріальне становище студентів Кам'янець-Подільського інституту народної освіти у 1920-ті рр.//Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.), С. А. Копилов, А. Б. Задорожнюк та ін.] Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2009. Вип. 2. С. 100–109.
1747. Комарніцький О. Б. Матеріальне становище студентів Проскурівського педагогічного технікуму (20-30-ті рр. ХХ ст.)//Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка/[редкол.: О. М. Завальнюк (гол.), О. В. Кеба, І. М. Конет та ін.] Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. Вип. 3. С. 15–16.
1748. Комарніцький О. Б. Матеріальне становище та антирадянські настрої студентства вищих педагогічних навчальних закладів України на початку 30-х рр. ХХ ст. (на матеріалах журналу «Студент революції»)//Науковий вісник

- Чернівецького університету: зб. наук. пр.: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини/[редкол.: О. В. Добржанський (наук. ред.), Л. Р. Винар, Ю. І. Макар та ін.]. Чернівці: Чернівецьк. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2012. Вип. 590-591. С. 157–162.
1749. Комарніцький О. Б. Могилів-Подільський педагогічний технікум у 1920-1930-х рр.: формування складу та навчальна діяльність студентів//П'ята Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція: матер. конф., м. Могилів-Подільський, 16-17 жовтня 2015 р./[редкол.: С. Д. Гальчак (гол.), Л. В. Баженов (співгол.), Ю. А. Зінько (співгол.) та ін.]. Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2015. С. 363–370.
1750. Комарніцький О. Б. Навчальна діяльність студентів Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (соціального виховання, педінституту) у 20-ті – першій половині 30-х рр. ХХ ст.//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 13. С. 137–158.
1751. Комарніцький О. Б. Навчальна діяльність студентства Вінницького педагогічного ВНЗ у 1930-х рр.//Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.), С. А. Копилов, А. Г. Філінюк та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. Вип. 4. С. 476–484.
1752. Комарніцький О. Б. Навчальна та науково-дослідна робота студентів Житомирського педвишу у 20-30-ті рр. ХХ ст.//Проблеми дидактики історії: зб. наук. пр./[редкол.: С. А. Копилов (гол., наук. ред.), В. В. Газін, В. А. Дубінський та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2013. Вип. 4. С. 84–101.
1753. Комарніцький О. Б. Навчальні плани як основа підготовки учителів у педагогічних вишах УСРР у першій половині 1920-х рр.//Вектор: зб. наук.-метод. праць Кам'янець-Подільського планово-економічного технікуму-інтернату/[редкол.: М. М. Тріпак (гол.), О. О. Мазур, В. М. Федорчук,

- О. Б. Комарніцький (заст. гол. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Рута, 2016. Вип. 1. С. 45–62.
1754. Комарніцький О. Б. Організація педагогічної практики студентів педагогічних навчальних закладів Правобережної України (1920-1930-ті рр.)//Проблеми дидактики історії: зб. наук. пр./[редкол.: С. А. Копилов (гол., наук. ред.), В. В. Газін, В. А. Дубінський та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 6. С. 149–168.
1755. Комарніцький О. Б. Організація та проведення сільськогосподарської практики студентів педагогічних навчальних закладів Правобережжя (20-30-ті рр. ХХ ст.)//Український селянин: зб. наук пр./[редкол.: А. Г. Морозов (відп. ред.), В. І. Марочко, С. В. Корновенко та ін.]. Черкаси: Черкас. нац. ун-т, 2015. Вип. 15. С. 50–53.
1756. Комарніцький О. Б. Освітні критерії відбору молоді для вступу у педагогічні виші УСРР (20-ті рр. ХХ ст.)//Проблеми та перспективи розвитку освіти, науки і техніки в Україні та світі: зб. пр. за матер. всеукр. наук.-практ. конф./[редкол.: С. М. Ховрич (відп. ред.), І. Г. Адамська, О. І. Гуржій та ін.]. Київ, Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я. М., 2016. С. 22–25.
1757. Комарніцький О. Б. Партійна та політосвітня діяльність студентів Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (1920-ті рр.)//Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика: зб. ст./[редкол.: В. М. Даниленко (відп. ред.), О. В. Добржанський, Г. В. Касьянов та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2011. Вип. 16. С. 268–277.
1758. Комарніцький О. Б. Партійна, політосвітня та громадська діяльність студентства Житомирського інституту народної освіти//Культурний простір Житомирщини-Волині ХІХ-ХХ ст.: матер. всеукр. наук.-краєзнавч. конф., м. Житомир, 24 квітня 2012 р./[редкол.: М. Ю. Костиця (відп. ред.), Л. В. Баженов, О. О. Бейдик та ін.]. Житомир: М. Г. Косенко, 2012. Вип. 47. Т. 2. С. 251–260. Наук. зб. «Велика Волинь»: праці Житомир. наук. -краєзнавч. тов-ва дослідників Волині.

1759. Комарніцький О. Б. Парти́йний склад студентів педагогічних навчальних закладів радянської України у 1920-1930-х рр. (на матеріалах Правобережжя)//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів. Вип. 14. У 3-х т./[редкол.: С. А. Копилов (гол.), І. М. Конет (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Т. 1. С. 25–27.
1760. Комарніцький О. Б. Парти́йний та комсомольський осередки і студентство Київського педагогічного вишу (20-30-ті рр. ХХ ст.)//Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: історія/[редкол.: І. К. Патриляк (відп. ред.), І. Бутулis, Й. Вайченоніс та ін.]. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2015. №1 (124). С. 21–26.
1761. Комарніцький О. Б. Парти́йно-комсомольські осередки студентів Вінницького педвузу у 30-ті рр. ХХ ст.: підтримка правлячого режиму//Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. пр./[редкол.: П. С. Григорчук (відп. ред.), Ю. А. Зінько, В. М. Даниленко та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2010. Вип. ХVІІІ. С. 230–235.
1762. Комарніцький О. Б. Педагогічні навчальні заклади Черкащини у 20-30-ті рр. ХХ ст.: реорганізації та формування студентського складу//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.), В. А. Смолій, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. Т. 23. С. 416–424.
1763. Комарніцький О. Б. Політико-освітня робота у селах студентів педагогічних вишів Поділля і Південно-Східної Волині (20-30-ті рр. ХХ ст.)//Матеріали І Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України», м. Хмельницький, 22 вересня 2016 р. /[редкол.: Л. В. Баженов (гол.), С. М. Єсюнін (відп. ред.), В. Г. Байдич та ін.]. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2016. С. 199–205.

1764. Комарніцький О. Б. Правобережне студентство педагогічних вишів України у 1920-1930-х рр.: аналіз архівних фондів//Педагогічний дискурс: зб. наук. пр./[редкол.: І. М. Шоробура (гол. ред.), О. М. Галус, Б. С. Крищук та ін.]. Хмельницький: ХГПА, 2013. Вип. 15. С. 344–349.
1765. Комарніцький О. Б. Проблема збереження студентського контингенту педагогічних навчальних закладів радянської України у 1930-х рр.//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів. Вип. 15. У 3-х т./[редкол.: С. А. Копилов (гол.), І. М. Конет (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2016. Т. 1. С. 22–23.
1766. Комарніцький О. Б. Профспілкова організація студентів Кам'янець-Подільського інституту народної освіти у 20-ті рр. ХХ ст. (за матеріалами фонду Р. 1566 Державного архіву Хмельницької області)//Краєзнавець Хмельниччини: наук.-краєзнавч. зб./[редкол.: Л. В. Баженов (гол.), А. О. Михайлик, В. С. Прокопчук та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. Вип. 3. С. 37–46.
1767. Комарніцький О. Б. Радянські історики післявоєнної доби про студентство вищих педагогічних навчальних закладів Правобережної України 20-30-х рр. ХХ ст.//Проблеми історії України: зб. наук. пр./[редкол.: В. М. Ботушанський (наук. ред.), Л. В. Баженов, П. П. Брицький та ін.]. Чернівці: Чернівецьк. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2014. Т. 17. С. 92–98.
1768. Комарніцький О. Б. Репресії радянського режиму проти студентів Кам'янецького педагогічного ВНЗ наприкінці 20-х – у першій половині 30-х рр. ХХ ст.//Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.), С. А. Копилов, А. Г. Філінюк та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. Вип. 3. С. 297–306.
1769. Комарніцький О. Б. Робітфаки та підготовчі курси як напрями підготовки майбутніх студентів педагогічних вишів радянської України у 20-30-х рр. ХХ

- ст. (на матеріалах Правобережжя)//Матеріали XIV Подільської історико-краєзнавчої конференції/[редкол.: С. А. Копилов (співгол.), О. П. Реєнт (співгол.), Л. В. Баженов (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2014. С. 345–354.
1770. Комарніцький О. Б. Соціальний склад студентів педагогічних вишів радянської України у 1920-1930-х рр. (на матеріалах Правобережжя)//Музейна справа на Поділлі: історія та сучасність: зб. наук. пр. за підсумками всеукр. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 15 травня 2015 р. /[редкол.: В. С. Травінський (гол.), Л. В. Баженов, О. М. Завальнюк та ін.]. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2015. С. 256–262.
1771. Комарніцький О. Б. Соціальні чистки студентського складу педагогічних вишів УСРР на початку 1920-х рр.: на матеріалах Правобережжя//Іван Огієнко і сучасна освіта та наука: наук. зб.: Серія: історична та філологічна/[редкол.: С. А. Копилов (гол. ред.), Л. М. Марчук (відп. ред.), В. С. Прокопчук та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. XI. С. 71–78.
1772. Комарніцький О. Б. Стажування студентів педагогічних навчальних закладів Правобережної України (середина 20-х рр. ХХ ст.)//Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.), С. А. Копилов, С. В. Олійник та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 8. С. 321–332.
1773. Комарніцький О. Б. Статевий склад студентів педагогічних навчальних закладів радянської України у 1920-1930-х рр.//Науковий діалог «Схід-Захід»: матеріали IV всеукр. наук. конф. з міжнарод. участю, м. Кам'янець-Подільський, 25 травня 2015 р./[редкол.: О. С. Токовенко (наук. ред.), П. І. Гнатенко, В. Г. Городяненко та ін.]. Дніпропетровськ: вид-во «Інновація», 2015. Ч. 1. С. 86–89.
1774. Комарніцький О. Б. Степан Сірополко про становище студентства педагогічних навчальних закладів радянської України у 20-х – на початку 30-х

- рр. XX ст.//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: бібліотекознавство. Книгознавство. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2013. Вип. 3. С. 104–111.
1775. Комарніцький О. Б. Стипендіальне забезпечення студентства педагогічних вишів УСРР у 30-х рр. XX ст.//Virtus: Scientific Journal/Editor-in-Chief M. A. Zhurba. February, issue 11. Montreal, Svatove, 2017. S. 233–236.
1776. Комарніцький О. Б. Студенти і партійні осередки педагогічних навчальних закладів міст Правобережної України (перша половина 20-х рр. XX ст.)//Науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж» 2'2015)/[редкол.: А. Г. Філінюк (співгол.), О. Г. Погорілець (співгол.), Л. В. Баженов (співгол.) та ін.]. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2015. С. 291–300.
1777. Комарніцький О. Б. Студенти Кам'янець-Подільського інституту народної освіти і відзначення загальнодержавних заходів//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів/[редкол.: О. М. Завальнюк (гол.), О. В. Кеба, С. Д. Абрамович та ін.]. Вип. 9. У 5-ти т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. Т. 1. С. 42–43.
1778. Комарніцький О. Б. Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920-1930-х рр.: монографія/наук. ред. – проф. О. М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2017. 984 с.
1779. Комарніцький О. Б. Студенти-педагоги УСРР: проблеми формування нового політичного світогляду (кінець 20-х рр. – 30-ті рр. XX ст.)//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки /[редкол.: В. Степанков (відп. ред.), В. Смолій, Л. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2017. Т. 27. С. 350-361.
1780. Комарніцький О. Б. Студенти педагогічних навчальних закладів Харківщини: чисельність, склад і випробування соціальними чистками (20-30-

- ті рр. ХХ ст.)//Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: історія/[редкол.: С. І. Посохов (відп. ред.), Л. Ю. Посохова, В. В. Калініченко та ін.]. Харків: Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2016. Вип. 52. С. 56–64.
1781. Комарніцький О. Б. Студентство Вінницького інституту народної освіти у першій половині 20-х рр. ХХ ст.//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 14. С. 185–197.
1782. Комарніцький О. Б. Студентство Вінницького педагогічного технікуму у 20-30-ті рр. ХХ ст.: формування складу, навчальна діяльність//Вісник інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2012. Вип. 10. С. 67–73.
1783. Комарніцький О. Б. Студентство Житомирського педвишу у 20-30-х рр. ХХ ст.: формування контингенту, статевий, національний, партійний, соціальний, віковий склад//Нариси з історії освіти на Житомирщині: монографія/[за заг. ред. Г. Г. Махоріна; авт. кол.: Г. Махорін, О. Дудар, Ю. Малихін, О. Комарніцький та ін.]. Житомир: Полісся, 2014. С. 117–124.
1784. Комарніцький О. Б. Студентство Житомирського педвузу в 30-ті рр. ХХ ст.: партійна, політосвітня та громадська діяльність//Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. пр./[редкол.: П. С. Григорчук (відп. ред.), Ю. А. Зінько, В. М. Даниленко та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2012. Вип. ХХ. С. 101–108.
1785. Комарніцький О. Б. Студентство і українізаційні процеси у педагогічних навчальних закладах Правобережжя у 20-30-х рр. ХХ ст.//Історія, культура та освіта: християнський вимір (присвячується вшануванню пам'яті Блаженнішого Володимира, митрополита Київського і всієї України, 1000-річчю упокоєння князя Київського Володимира Великого, 220-річчю створення Подільської єпархії): зб. наук. пр./[редкол.: Л. Г. Білий (гол. ред.),

- В. Р. Адамський, А. В. Авсієвич та ін.]. Хмельницький: Хмельн. ін-т МАУП., 2015. Вип. 4. С. 110–122.
1786. Комарніцький О. Б. Студентство інститутів педагогічного профілю радянської України у 1920-1930-х рр.: аналіз партійного складу//Треті Череванівські читання: зб. наук. ст. за матеріалами всеукр. наук. конф., м. Полтава, 17-18 березня 2016 р./[редкол.: М. І. Степаненко (гол. ред.), Л. Л. Бабенко, П. А. Кравченко та ін.]. С. 46–53.
1787. Комарніцький О. Б. Студентство Кам'янець-Подільського інституту народної освіти в період репресій (20-ті рр. ХХ ст.)//Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: наук. зб. Серія: історична та філологічна/[редкол.: О. М. Завальнюк (гол. ред.), Є. І. Сохацька (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2009. Вип. VI. С. 52–60.
1788. Комарніцький О. Б. Студентство Кам'янець-Подільського інституту народної освіти на початку 20-х рр. ХХ ст.//Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр./[редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.), А. Г. Болебрух, О. М. Бут та ін.]. Дніпропетровськ: Дніпропетровс. нац. ун-т, 2008. Вип. 6. С. 284–291.
1789. Комарніцький О. Б. Студентство Кам'янець-Подільського інституту народної освіти у другій половині 20-х рр. ХХ ст.: на матеріалах газети «Червоний кордон»//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: П. Т. Тронько (гол.), О. М. Завальнюк, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіум, 2010. Т. 16. С. 173–185.
1790. Комарніцький О. Б. Студентство Кам'янець-Подільського інституту народної освіти у середині 1920-х рр.: матеріальне становище, навчальна і політична діяльність (на матеріалах газети «Червоний кордон»)//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: П. Т. Тронько (гол.), О. М. Завальнюк, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіум, 2010. Т. 15. С. 63–77.

1791. Комарніцький О. Б. Студентство Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (соціального виховання, педінституту) у 20-ті рр. – першій половині 30-х рр. ХХ ст.: на матеріалах газети «Радянський студент»//Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка/[редкол.: О. М. Завальнюк (голова), О. В. Кеба, І. М. Конет та ін.] Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. Вип. 2. С. 21–24.
1792. Комарніцький О. Б. Студентство Кам'янець-Подільського інституту народної освіти: формування складу, навчальна діяльність, антирадянські настрої, матеріальне становище (на матеріалах партійних фондів Держархіву Хмельницької області)//Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: матер. IV міжнарод. наук.-практич. конф., м. Кам'янець-Подільський/[редкол.: О. М. Завальнюк (гол.), О. Б. Комарніцький (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2016. С. 167–175.
1793. Комарніцький О. Б. Студентство Кам'янець-Подільського інституту соціального виховання (педінституту) у першій половині 30-х рр. ХХ ст.: соціальний та національний склад, партійність, настрої, участь у політичних кампаніях//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: П. Т. Тронько (гол.), О. М. Завальнюк, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 10. С. 322–333.
1794. Комарніцький О. Б. Студентство Кам'янець-Подільського педагогічного технікуму у першій половині 1930-х рр.//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: П. Т. Тронько (гол.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. Т. 17. С. 171–193.
1795. Комарніцький О. Б. Студентство Київського інституту народної освіти (соціального виховання) у 1920-ті – на початку 1930-х рр.: на матеріалах журналу «Студент революції»//Дні науки історичного факультету: матер. III міжнарод. наук. конф. молодих учених, присвяч. 65-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні/[редкол.: В. Ф. Колесник (гол.), О. Ю. Комаренко,

- І. В. Семеніст та ін.]. Київ: Наук. тов-во студ. та аспірантів іст. ф-ту Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2010. Вип. III. У 4-х ч. Ч. 1. С. 93–95.
1796. Комарніцький О. Б. Студентство Корсунського педтехнікуму у 20-30-ті роки ХХ століття//Корсунщина в історії України: зб. матер. наук.-практ. конф., м. Корсунь, 15 грудня 2015 р./[редкол.: П. Я. Степанькіна (відп. ред.), Л. Г. Овсієнко, С. Ю. Степанькін та ін.]. Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2016. С. 158–171.
1797. Комарніцький О. Б. Студентство педагогічних навчальних закладів Бердичева у 20-30-х рр. ХХ ст.: прийоми, партійність, кількісний, соціальний, національний та статевий склад//Бердичів від давнини до сьогодення. Науковий збірник «Велика Волинь»: матер. всеукр. наук.-краєзн. конф., м. Бердичів, 12-13 листопада 2015 р. Вип. 52/[ред. рада: І. Д. Дячук, О. В. Петрівська, П. С. Скавронський (упоряд.) та ін.]. Бердичів: ФОП Мельник М. В., 2015. С. 141–149.
1798. Комарніцький О. Б. Студентство педагогічних навчальних закладів Донеччини у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. (на матеріалах журналу «Студент революції»)//Історична регіоналістика на зламі століть: матер. міжнарод. наук. конф., м. Луганськ, 25-26 квітня 2011 р./[уклад.: В. І. Абакумова; відп. за вип. І. В. Довжук]. Луганськ: Луганс. нац. ун-т ім. В. Даля, 2011. С. 33–36.
1799. Комарніцький О. Б. Студентство педагогічних навчальних закладів Житомирщини на початку 1930-х рр. (за матеріалами журналу «Студент революції»)//Матеріали III Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, м. Житомир, 12-13 листопада 2010 р./[відп. за вип. Л. В. Гуцало]. Житомир: Житом. держ. ун-т, 2010. С. 154–156.
1800. Комарніцький О. Б. Студентство педагогічних навчальних закладів Поділля наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. (за матеріалами місцевих молодіжних газет)//Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції/[присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винкура]/[редкол.:

- О. М. Завальнюк (гол.), В. І. Войтенко (співгол.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. С. 498–506.
1801. Комарніцький О. Б. Студентство педагогічних навчальних закладів радянської України 1920-1930-х рр. в оцінці сучасних українських науковців//Історіографічні дослідження в Україні: зб. наук. пр./[редкол.: В. А. Смолій (гол.), О. А. Удод (відп. ред.), Д. С. Вирський та ін.]. Київ: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2016. Вип. 26. С. 418–438.
1802. Комарніцький О. Б. Студентство педагогічних навчальних закладів Сіверщини у 20-ті – на початку 30-х рр. ХХ ст. (на матеріалах журналу «Студент революції»)//Сіверщина в історії України: зб. наук. пр./[редкол.: С. А. Слесарев (гол.), О. М. Титова, С. І. Білокінь та ін.; Нац. заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України, УТОПК]. Київ, Глухів: ТОВ НВП «Ферокол», 2010. Вип. 3. С. 306–309.
1803. Комарніцький О. Б. Студентство педагогічних навчальних закладів УСРР у другій половині 1920-х рр.: формування контингенту (на матеріалах Правобережної України)//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. /[редкол.: О. П. Реєнт (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіум, 2014. Т. 21. С. 129–140.
1804. Комарніцький О. Б. Студентство педагогічних технікумів Житомирщини у 20-ті рр.: формування складу, навчальна діяльність//Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.), С. А. Копилов, А. Г. Філінюк та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка 2012. Вип. 5. С. 293–304.
1805. Комарніцький О. Б. Студентство педагогічних технікумів містечок Вінниччини у середині 20-х – 30-ті рр. ХХ ст.//Науковий вісник «Межибіж»: матер. III наук.-краєзнавч. конф. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України»/[редкол.: О. Г. Погорілець (гол.), Л. В. Баженов, А. М. Трембіцький та ін.]. Меджибіж, Хмельницький: Мельник А. А., 2010. Ч. 2. С. 166–176.

1806. Комарніцький О. Б. Студентство педагогічних технікумів Південно-Східної Волині у 20-30-ті рр. ХХ ст.//Матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції «Південно-Східна Волинь: від давнини до сьогодення»/[редкол.: Л. В. Баженов (гол.), С. М. Єсюнін (відп. ред.), В. В. Сміховський та ін.]. Шепетівка, [Хмельницький]: Мельник А. А., 2015. С. 162–171.
1807. Комарніцький О. Б. Студентство педагогічних технікумів України на початку 30-х рр. ХХ ст. (на матеріалах журналу «Студент революції»)//Література та культура Полісся: зб. наук. пр./[редкол.: В. С. Самойленко (відп. ред., упоряд.), Н. К. Бойко, О. Д. Бойко та ін.]. Ніжин: Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя, 2011. С. 65: Соціальні аспекти регіонального та загальноукраїнського історико-культурного розвитку. С. 105–116.
1808. Комарніцький О. Б. Студентство Проскурівського педагогічного технікуму у середині 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ ст.: формування контингенту студентів, навчальна та громадсько-політична діяльність//Матеріали ІІІ науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України»/[редкол.: Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич, С. М. Єсюнін (відп. ред.) та ін.]. Хмельницький: Мельник А. А., 2011. С. 263–272.
1809. Комарніцький О. Б. Студентство Проскурівського польського педагогічного технікуму: основні результати діяльності//Україна і Польща: історичне сусідство: зб. матеріалів міжнарод. наук. конф. м. Вінниця, 17-18 травня 2012 р./[редкол.: Ю. Зінько (відп. ред.), К. Висоцька, А. Войнаровський та ін.]. Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2012. С. 457–468.
1810. Комарніцький О. Б. Студентство Проскурівського польського педагогічного технікуму: формування студентського контингенту та навчальна діяльність//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. А. Смолій, Л. В. Баженов, В. П. Газін, В. С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. Т. 21. С. 449–456.
1811. Комарніцький О. Б. Студентство Шепетівського педагогічного технікуму у 20-30-ті рр. ХХ ст.//Матеріали всеукраїнського науково-краєзнавчої

- конференції «Хмельниччина в контексті історії України»/[редкол.: Л. В. Баженов (гол.), С. М. Єсюнін (відп. ред.), О. М. Брицька та ін.]. Хмельницький: Мельник А. А., 2012. С. 226–231.
1812. Комарніцький О. Б. Студентські партійно-ідеологічні гуртки в педагогічних навчальних закладах України (20-30-ті рр. ХХ ст.)//Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.), С. А. Копилов, С. В. Олійник та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2016. Вип. 9. С. 278–289.
1813. Комарніцький О. Б. Сучасні українські науковці про педагогічні навчальні заклади радянської України 20-30-х рр. ХХ ст.//Розвиток професійної культури майбутніх фахівців: виклики, досвід, стратегії і перспективи: матер. II всеукр. наук.-практ. конф., м. Ірпінь, 27 квіт. 2017 р./[редкол.: В.О.Радкевич (гол.), Л.М.Єршова, П.Г.Лузан та ін.]. Павлоград: ІМА-прес, 2017. С. 46–48.
1814. Комарніцький О. Б. Сучасні українські науковці про студентство педагогічних вишів Правобережжя 1920-1930-х рр.//Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: Науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж» 1'2014)/[редкол.: А. Г. Філінюк (співгол.), О. Г. Погорілець (співгол.), Л. В. Баженов (заст. гол.) та ін.]. Хмельницький: ІРД, 2014. Ч. 1. С. 203–225.
1815. Комарніцький О. Б. Українське студентство педагогічних навчальних закладів як об'єкт вивчення вченими 20-30-х рр. ХХ ст.//Україна у світовому історичному просторі: зб. матер. всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 8 квітня 2016 р./[редкол.: К. В. Балабанов (гол. ред.), О. П. Реснт, В. Ф. Лисак та ін.]. Маріуполь: Маріуп. держ. ун-т, 2016. С. 72–76.
1816. Комарніцький О. Б. Умови для проживання студентства педагогічних навчальних закладів Поділля у 1920-х рр.//Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції з міжнародною участю «Хмельниччина: історія і сучасність», м. Хмельницький, 27 вересня 2017 р./[редкол.: Л. В. Баженов

- (гол.), С. М. Єсюнін (відп. ред.), В. Г. Байдич та ін.]. Хмельницький: Мельник А. А., 2017. С. 127–132.
1817. Комарніцький О. Б. Участь студентів педагогічних навчальних закладів Правобережжя у діяльності військово-оборонних громадських об'єднань у міжвоєнний період//Велика Вітчизняна війна: уроки історії: зб. матер. всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 70-річчю визволення України від німецько-фашистських загарбників, м. Хмельницький, 28 жовтня 2014 р./[редкол.: Л. Л. Місінкевич (гол.), Л. В. Баженов, В. С. Прокопчук та ін.]. Хмельницький: Хмельн. ун-т упрал. та права, 2014. С. 296–307.
1818. Комарніцький О. Б. Участь студентства педагогічних навчальних закладів радянської України у вивченні історико-культурних та географічних процесів у житті малої батьківщини (20-30-ті рр. ХХ ст.)//Чорноморський літопис: наук. журн./[редкол.: В. А. Смолій (гол. ред.), Г. В. Боряк, Я. В. Верменич та ін.]. Миколаїв: Чорномор. держ. ун-т імені Петра Могили, 2016. Вип. 11. С. 94–99.
1819. Комарніцький О. Б. Фонди державних архівів областей як джерела до вивчення історії студентства педагогічних навчальних закладів УСРР (20-30-ті роки ХХ ст.)//Архіви України: наук.-практ. журн./[редкол.: Т. Баранова (гол. ред.), Анджей Бернат, І. Бондарчук та ін.]. Київ: Держ. арх. служба Укр., 2016. №2. С. 59–73.
1820. Комарніцький О. Б. Формування складу та навчальна діяльність студентства педагогічних технікумів Житомирщини у 30-ті рр. ХХ ст.//Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2013. Вип. 4. С. 17–18.
1821. Комарніцький О. Б. Формування студентського контингенту Вінницьких державних педагогічного і учительського інститутів у середині – другій половині 30-х рр. ХХ ст.//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів: у 5-ти томах/[редкол.: О. М. Завальнюк (гол.), І. М. Конет (відп. ред.), О. В. Кеба та ін.]. Кам'янець-

- Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. Вип. 10. Т. 1. С. 57–58.
1822. Комарніцький О. Б. Формування студентського контингенту Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (соціального виховання, педінституту) у 20-ті – першій половині 30-х рр. ХХ ст.//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів/[редкол.: О. М. Завальнюк, О. В. Кеба, С. Д. Абрамович та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2009. Вип. 8. У 5-ти т. Т. 1. С. 38–39.
1823. Комарніцький О. Б. Формування студентського контингенту педвишів УСРР (1921-1926 рр.): нормативно-правова база//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. Степанков (відп. ред.), В. Смолій, Л. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. Т. 24. С. 314–326.
1824. Комарніцький О. Б. Шефство студентів педагогічних навчальних закладів України над підрозділами Червоної армії (20-30-ті рр. ХХ ст.)//Evropský filozofický a historický diskurz. Svazek 2. Vydání 3. Praha: Vydavatel Berostav Družstvo Vlastislavova, 2016. S. 15–22.
1825. Комарніцький О. Б., Комарніцька Л. М. До питання про підготовку учителів-дефектологів у 1920-х рр.//Вектор: зб. наук.-метод. пр. Подільського спеціального навчально-реабілітаційного соціально-економічного коледжу. Інновації партнерської взаємодії освіти, економіки та соціального захисту в умовах інклюзії та прагматичної реабілітації соціуму: матер. міжнарод. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 24-25 квітня 2017 р./[редкол.: М. М. Тріпак (гол.), О. Н. Коркушко, Анета Зелінська та ін.]. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. С. 125-127.
1826. Комарніцький О. Б., Моштак М. В. Профспілкова організація студентів, аспірантів та докторантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. нарис. Кам'янець-Подільський: Буйницький О. А., 2009. 216 с.

1827. Кондрашов В. «З корінням вирвати національно-контрреволюційні елементи з Н. П. І.» (Погром у Ніжинській вищій школі на початку 30-х років)//Сіверянський літопис: всеукр. наук. журн./[редкол.: С. Павленко (гол. ред.), О. Астаф'єв, Г. Боряк та ін.]. Чернігів: Чернігів. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 1998. № 2 (20), берез.-квіт. С. 13–15.
1828. Кононенко В. Національна освіта єврейських громад Поділля//Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення (краєзнавчі дослідження): матеріали XXIII всеукр. наук. іст.-краєзнавч. конф., м. Вінниця, 20-21 жовтня 2011 р./[редкол.: Ю. А. Зінько (відп. ред.), Ю. С. Степанчук, С. М. Василюк та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2011. С. 177–181.
1829. Конончук І. Ніжинська вища школа та національне відродження на Чернігівщині 20-30-х років ХХ ст.//Ніжинська старовина: зб. регіон. історії та пам'яткознавства. Серія: Ніжинознавчі студії/[редкол.: С. І. Посохов (гол. ред.), О. Б. Коваленко, О. М. Титова та ін.]. Київ: Центр пам'яткознавства НАН Укр. і УТОПШК, 2012. Вип. 13 (16). С. 15–21.
1830. Копчук А. М. Розвиток літературної творчості на Поділлі (1921-1925 рр.)//VII Подільська історико-краєзнавча конференція: тези доповідей/[редкол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур (відп. ред.), С. К. Гуменюк та ін.]. Кам'янець-Подільський: б. в., 1987. С. 61–62.
1831. Корж Л. В. Історія становлення і розвитку Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка. Суми: Сумськ. держ. пед. ун-т ім. А. С. Макаренка, 1999. 88 с.
1832. Коротенко Н. М. Організація соціалістичних змагань в університетах УСРР УРСР у період 1933-1941 рр.//Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України: наук.-практ. зб./[редкол.: М. Л. Головка (гол. ред.), В. Г. Андрійчук, Б. І. Андрусишин та ін.]. Київ, 2009. №5. С. 114–119.
1833. Коротеєва-Камінська В. О. Українознавчий аспект змісту педагогічної освіти (1917-1945 рр.). Київ: Логос, 1997. 262 с.
1834. Коцур В., Демуз І. Діяльність Переяслав-Хмельницького педагогічного училища (1932-1987 рр.) в контексті розвитку освіти Київщини//Наукові

- записки з української історії: зб. наук. ст./[редкол.: В. П. Коцур (відп. ред.), В.М. Орлик, В. П. Шевчук та ін.]. Переяслав-Хмельницький: ДВНЗ «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди», 2010. Вип. 25. С.187–198.
1835. Кравчук Х. Організації загальностудентського представництва в УСРР у 1920-ті рр.//Схід: інформ.-аналіт. журн. /[редкол.: В. І. Кравченко, С. Р. Лях, В. О. Пірко та ін.]. Донецьк, 2009. №8 (99), листоп. С. 31–35.
1836. Кравчук Х. А. Організації Комуністичної спілки молоді України у ВНЗ УСРР у 1920-і роки//Наука. Релігія. Суспільство: наук. журн./[редкол.: А. І. Шевченко (гол.), О. З. Беліков, Н. Ю. Белікова та ін.]. Донецьк: Наука і освіта, 2010. №3. С. 90–95.
1837. Кравчук Х. А. Стипендія як головний чинник соціального захисту студентства УСРР у 1920-ті рр.//Історичні і політологічні дослідження: зб. наук. пр./[редкол.: П. В. Добров (гол. ред.), М. Є. Безпалов, Г. П. Єрхов та ін.; Донецький національний університет, історичний факультет]. Донецьк, 2008. №1-2 (37-38). С. 290–296.
1838. Крамар О. С. Проблеми налагодження міжнародних контактів організованого студентства України в умовах становлення тоталітаризму (20-і рр. ХХ ст.)//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр. /[редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), Б. І. Андрусин, І. Н. Войцехівська та ін.]. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2009. Вип. 18. С. 111–120.
1839. Красовицкая Т. Ю. Модернизация России: национально-культурная политика 20-х гг. Москва: ИРИ РАН, 1998. 414 с.
1840. Красько О. Академічне життя у спогадах студентів та професорів Харківського університету (1920-1930-ті рр.)//Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. пр./[редкол.: С. І. Посохов (гол. ред.), К. Ю. Бардола, Ю. П. Волосник та ін.]. Харків: Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2012. Вип. 15. С. 246–253.
1841. Крилов І. Система освіти в Україні (1917-1930): досліді і матеріали. Мюнхен, 1956. 96 с.

1842. Кришталь С. Формування мережі робітфаків в УСРР у 1920-х рр.//Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія/[редкол.: І. Зуляк (гол. ред.), М. Алексієвець, Л. Алексієвець та ін.]. Тернопіль: вид-во Терноп. нац. пед. ун-ту імені Володимира Гнатюка, 2016. Вип. 2. Ч. 1. С. 63–68.
1843. Куделко С. М., Тарасов Л. И. Харьков: хроника столетий. Харьков: Сага, 2011. 394 с.
1844. Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20-30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень. Донецьк: НОРД-ПРЕСС, 2004. 455 с.
1845. Кузьменко М. М. Система освіти в УСРР у 1920-х рр.: історико-теоретичний аспект//Укр. іст. журн. Київ, 2004. №5. С. 66–80.
1846. Кузьменко Н. М. Вища освіта та педагогічна думка на Чернігівщині (XVIII-XX ст.): монографія. Київ: Обрії, 2012. 342 с.
1847. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиліття (1919-1928). Київ: Основи, 1996. 396 с.
1848. Кульчицький С. В. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ: Наш час, 2007. 424 с.
1849. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). Київ: Альтернативи, 1999. 336 с. (Сер. «Україна крізь віки». Т. 11).
1850. Курило В. С. Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у XX столітті. Луганськ: Луганс. держ. пед. ун-т, 2000. 460 с.
1851. Курносів Ю. О., Бондар А. Г. У навчанні та праці: підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР. Київ: Наук. думка, 1964. 344 с.
1852. Куртуа С., Верт Н., Панне Ж-Л., Пачковский А., Бартосек К., Марголін Дж-Л. Чёрная книга коммунизма = Le Livre Noir du Communisme. Москва: Три века истории, 2001. 864 с. [URL:http://goldentime.ru/nbk_01.htm](http://goldentime.ru/nbk_01.htm) (дата звернення: 3 вересня 2017 р.).
1853. Лавріненко О. А. Практична професійна підготовка вчителя в Україні (1917-1926 рр.)//Педагогіка і психологія. Київ, 1997. №4. С. 216–223.

1854. Лаврут О. Дозвілля студентів УСРР у 20-ті рр. ХХ ст.//Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. статей/[редкол.: С. І. Білоконь, В. М. Даниленко (відп. ред.), О. В. Добржанський та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2009. Вип. 15. С. 144-153.
1855. Лаврут О. Політична поведінка студентської молоді в непівській Україні//Краєзнавство: наук. журн./[редкол.: П. Тронько (гол. ред.), В. Адамовський, О. Бажан та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2010. Ч. 3. С. 64–71.
1856. Лаврут О. О. «Відчит до Центрального бюро пролетарського студентства при ВУРПС. До II конференції пролетарського студентства України» як джерело до вивчення життя студентства закладів УСРР 20-х рр. ХХ ст.//Література та культура Полісся: зб. наук. пр./[редкол.: Г. В. Самойленко (відп. ред. і упоряд.), М. К. Бойко, О. Д. Бойко та ін.]. Вип. 65. Соціальні аспекти регіонального та загальноукраїнського історико-культурного розвитку. Ніжин: Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя, 2011. С. 97–105.
1857. Лаврут О. О. Громадська діяльність студентства УСРР в 20-х рр. ХХ ст.//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./[редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), Б. І. Андрусин, І. Н. Войцехівська та ін.]. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2009. Вип. 26. С. 71–80.
1858. Лаврут О. О. Деякі аспекти становлення соціального портрету студентства у 20-ті роки ХХ ст.//Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]: наук. журн./[Л. П. Клименко (гол.), О. П. Мещанінов, М. О. Багмет та ін.]. Миколаїв: Чорномор. держ. ун-т ім. П. Могили, 2010. Вип. 127. Т. 140. С. 32–36.
1859. Лаврут О. О. Діяльність студентів у гуртках//Наукові праці: наук.-метод. журн./[ред.-видавн. рада: Л. П. Клименко (гол.), О. П. Мещанінов, М. І. Михальченко та ін.]. Миколаїв: Черноморс. держ. ун-т ім. П. Могили, 2009. Т. 115. Вип. 102. Історія. С. 27–35.
1860. Лаврут О. О. Екскурсії студентів УСРР: досвід 1920-х років//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./[редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.),

- Б. І. Андрусишин, І. Н. Войцехівська та ін.]. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2009. Вип. 24. С. 98–105.
1861. Лаврут О. О. Краєзнавча діяльність студентів УСРР періоду 20-х років ХХ ст.//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./[редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), Б. І. Андрусишин, І. Н. Войцехівська та ін.]. Київ: ВІР УАН, 2012. Вип. 58 (3). С. 115–122.
1862. Лаврут О. О. Організація харчування студентів УСРР у 20-ті рр. ХХ ст.//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./[редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), Б. І. Андрусишин, І. Н. Войцехівська та ін.]. Київ: ВІР УАН, 2010. Вип. 32. С. 68–75.
1863. Лаврут О. Політична поведінка студентської молоді в непівській Україні//Краєзнавство: наук. журн./[редкол.: П. Тронько (гол. ред.), В. Адамовський, О. Бажан та ін.]. Київ: Телесик, 2010. Ч. 3. С. 64–71.
1864. Лаврут О. О. Прояви девіантної поведінки студентів УСРР у 1920-ті роки//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./[редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), Б. І. Андрусишин, І. Н. Войцехівська та ін.]. Київ: ВІР УАН, 2010. Вип. 39. С. 73–80.
1865. Лаврут О. О. Стажування студентів вищих навчальних закладів в УСРР періоду 20-х років ХХ ст.//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./[редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), Б. І. Андрусишин, І. Н. Войцехівська та ін.]. Київ: ВІР УАН, 2011. Вип. 44 (№2). С. 120–129.
1866. Лаврут О. О. Студентська преса в УСРР періоду 20-х рр. ХХ ст.//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./[редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), Б. І. Андрусишин, І. Н. Войцехівська та ін.]. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2009. Вип. 28. С. 45–56.
1867. Лазарева О. Становлення Харківського державного педагогічного інституту під керівництвом його першого директора Й. Г. Подольського (1931-1934 рр.)//Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології/[редкол.: А. А. Сбруєва (гол.), О. Є. Антонова, Дж. Бішоп та ін.]. Суми: Сумс. держ. пед. ун-т ім. А. С. Макаренка, 2016. № 9 (63). С. 73–85.

1868. Левківський М. В. Історія педагогіки: навч.-метод. посіб. Вид. 4-те. Київ: Центр учбової л-ри, 2011. 190 с.
1869. Левченко В. Становлення та розвиток напрямів освітянського краєзнавства в вищій школі Одеси в 1920-30-х роках//Краєзнавство: наук. журн./[редкол.: П. Тронько (гол. ред.), О. Бажан, Л. Баженов та ін.]. Київ: ТОВ НВП «Ферокол», 2011. Вип. 3. С. 61–66.
1870. Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920-1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту: монографія/відп. ред. В. М. Хмарський; наук. ред. Т. М. Попова. Одеса: ТЕС, 2010. 428 с.
1871. Лескевич М. А. Становлення радянської вищої педагогічної школи на Україні//Радянська школа. Київ, 1958. №2. С. 70–75.
1872. Лещенко М. П. Нелегко відкривається минуле//Реабілітовані історією: у 27 томах. Хмельницька область/[редкол. тому: М. П. Вавринчук (гол.), В. С. Грищук, Л. Л. Місінкевич; упоряд.: Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур]. Хмельницький: Мельник А. А., 2009. Кн. 2. С. 198–210.
1873. Липинський В., Кравчук Х. Організаційне становлення студентських профспілок УСРР у 1920-ті роки//Краєзнавство: наук. журн./[редкол.: П. Тронько (гол. ред.), О. Бажан, Л. Баженов та ін.]. Київ: ТОВ НВП «Ферокол», 2011. Вип. 4. С. 25–32.
1874. Липинський В. В. До історіографії розвитку нової системи освіти в УСРР у 20-ті рр.//Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст./[редкол.: С. І. Білокінь, В. М. Даниленко (відп. ред.), О. В. Добржанський та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2001. Вип. 5. С. 128-134.
1875. Липинський В. В. Концепція та модель освіти в УСРР у 20-ті рр.//Укр. іст. журн. Київ, 1999. №5. С.3-14.
1876. Липинский В. В. Кто защитит студента? Студенческие организации Украины: история и современность. Донецк: редакц.-издат. отдел Донецк. управл. по печати, 1991. 116 с.
1877. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки: монографія. Донецьк: РВА Донецьк. держ. техн. ун-т, 2000. 247 с.

1878. Лисий А. Історичний факультет ВДПУ (1930-ті – 1941 рр.)//Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення (краєзнавчі дослідження): матеріали ХХІІІ всеукр. наук. іст.-краєзнавч. конф. м. Вінниця, 20-21 жовтня 2011 р. /[редкол.: Ю. А. Зінько (відп. ред.), Ю. С. Степанчук, С. М. Василюк та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2011. С. 63–69.
1879. Лисий А. К. Репресії проти студентства та викладачів історичного факультету Вінницького учительського інституту в 30-х рр. ХХ ст.//Вісник інституту історії, етнології і права: зб. наук. пр./[редкол.: Ю. А. Зінько (відп. ред.), І. М. Романюк, О. К. Струкевич та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2010. Вип. 8. С. 42–45.
1880. Лузан П. Г., Васюк О. В. Історія педагогіки та освіти в Україні: навч. посіб. 2-е вид., доп. і перероб. Київ: ДАКККіМ, 2010. 296 с.
1881. Лутай М. Ректори, викладачі, студенти Житомирського педагогічного інституту жертви сталінського тоталітарного режиму. URL: http://eprints.zu.edu.ua/4878/1/Lytai_2.pdf (дата звернення: 14 лютого 2016 р.).
1882. Лютов Л. Н. Советская молодежь на закате непа. 1927-1929 гг.//Вопросы истории: ежемесеч. журн. Москва, 2011. №11. С. 128–134.
1883. Ляпіна О. В. Інститути народної освіти (1920-ті – початок 1930-х рр.): порівняльний аспект//Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр./[редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.), А. Г. Болебрух, О. М. Бут та ін.]. Дніпропетровськ: Дніпропетров. нац. ун-т, 2008. Вип. 6. С. 263–271.
1884. Ляпіна О. В. Становлення інститутів народної освіти в УРСР (перша половина 1920-х рр.)//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./[редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), Б. І. Андрусишин, І. Н. Войцехівська та ін.]. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2009. Вип. 18. С. 56–65.
1885. Ляпіна О. В. Студенти міста Києва у 1920-ті рр.//Соціальна історія: наук. зб./Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2009. Вип. V. С. 52–59.

1886. Магочій Павло-Роберт. Ілюстрована історія України/пер. з англ. С. Біленького. Київ: Критика, 2012. 447 с.
1887. Магочій Павло-Роберт. Україна: історія її земель та народів/пер. з англ.: Е. Гейдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук. Ужгород: вид-во В. Падяка, 2012. 794 с.
1888. Мазур І. В. Реформування та модернізація системи освіти України в першій половині 20-х рр. ХХ ст. (на прикладі губернських центрів)//Вісник інституту історії, етнології і права: зб. наук. пр./[редкол.: Ю. А. Зінько (відп. ред.), І. М. Романюк, О. К. Струкевич та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2010. Вип. 8. С. 45–48.
1889. Мазуренко О. «Саме життя тепер поема»//Реабілітовані історією: У 27 томах. Черкаська область/[редкол. тому: П. І. Гаман (гол.), В. Т. Поліщук, П. М. Жук та ін.; ред.-видавн. група: П. М. Жук, В. І. Захарченко, С. І. Кривенко та ін.]. Черкаси: вид-во «Черкаський ЦНТЕІ», 2006. Кн. 5. С. 294–299.
1890. Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917-1985 рр.). Київ: Либідь, 1992. 196 с.
1891. Майборода В. К. Особливості розвитку системи вищої педагогічної освіти в УРСР (1917-1941 рр.)//Укр. іст. журн. Київ, 1990. №11. С. 58–64.
1892. Майборода В. К. Про становлення та розвиток вищої педагогічної освіти (1917-1928 рр.)//Укр. іст. журн. Київ, 1987. №5. С. 96–102.
1893. Майборода С. В. Державне управління вищою освітою в Україні: структура, функції, тенденції розвитку (1917-1959 рр.): монографія. К. : вид-во УАДУ, 2000. 305 с.
1894. Мандрикiна Т., Ноздрiна Л. Педагогiчний погляд у 30-i роки ХХ столiття//Азовский вестник: комитет информации Запорожской облгосадминистрации. Бердянск, 2007. 14 сент. № 33 (876). С. 3.
1895. Марочко В. І., Гьотц Хіллiг. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1921-1941). Київ: Наук. світ, 2003. 302 с.
1896. Мартин Малиа. Советская трагедия. История социализма в России. 1917-1991/пер. с англ. Москва: РОССПЭН, 2002. 580 с.

1897. Марчуков А. В. Украинское национальное движение: УССР. 1920-1930-е годы: цели, методы, результаты/Ин-т рос. истории РАН. Москва: Наука, 2006. 599 с.
1898. Маслов С. На революционной работе в России. 1 апреля 1929 – 1 ноября 1930. Белград: б. м., 1930. 68 с.
1899. Маслов С. Россия после 4 лет революции. Париж: Русская печать, 1922. 207 с.
1900. Матвієнко В. Ржищівський індустріально-педагогічний коледж//Заклади освіти Київщини: минуле та сучасне/[редкол.: І. Л. Лікарчук (гол.), Н. І. Клокар, О. П. Ситніков та ін.]. Київ: вид. О. М. Ешке, 2002. С. 499–501.
1901. Мацько В. Альманах «Буяння», його значення в культурному житті Поділля//Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2012 рік: реком. бібліогр. довід./[укл. В. О. Мельник, відп. за вип. Н. М. Синиця; упр. культури, туризму і курортів Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц. ОУНБ ім. М. Островського]. Хмельницький: б. в., 2011. С. 61–63.
1902. Медынский Е. Н. Народное образование в СССР. Москва: Гос. учеб.-пед. изд-во Министерства просвещения РСФСР, 1947. 264 с.
1903. Мельник Е. М., Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський інститут народної освіти: розвиток, досягнення та утрати (1921-1930 рр.)//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: А. О. Копилов (відп. ред.), Л. В. Баженов, І. С. Винокур та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1998. Т. 1. С. 28–40.
1904. Мельниченко А. М. В. И. Ленин и становление народного образования на Украине (Деятельность Коммунистической партии по созданию советской системы народного образования на Украине. 1917-1920 гг.). Киев: Вища шк., 1982. 184 с.
1905. Мельниченко Г. М. Компартия України на чолі становлення радянської вищої школи в республіці (1920 р.)//Укр. іст. журн. Київ, 1979. №11. С. 71–80.
1906. Мельничук С. Рацул А. Діяльність Народного комісаріату освіти з реалізації завдань естетичної підготовки та естетичного виховання майбутніх

- учителів//Історико-педагогічний альманах: зб. наук. пр. /[редкол.: О. Сухомлинська (гол. ред.), Л. Березівська, О. Біда та ін.]. Умань: Уман. держ. пед. ун-т ім. П. Тичини, 2012. Вип. 2. С. 121–124.
1907. Миколаївський державний університет: іст. нарис (1913-2003 рр.)/[укл.: Я. І. Журецький, С. І. Павлік, Л. В. Старовойт]. Київ: Златографт-дизайн, 2003. 256 с.
1908. Мироненко О. Головніші етапи з історії Херсонського інституту народної освіти імені Н. К. Крупської//Записки Херсонського інституту народної освіти імені Н. К. Крупської. Херсон, 1926. Ч. 1. 1925-1926 академ. рік. С. 9–13.
1909. Михайлов Б. Д. Історія міста Мелітополя. Запоріжжя: ВТК «Запоріжжя», РВВ «Видавець», 1998. 240 с.
1910. Михайлов Б. Д. Мелітополь: природа, археологія, історія. Запоріжжя: Дике поле, 2002. 280 с.
1911. Міщенко І. В. Діяльність середніх навчальних закладів при Київському польському педагогічному інституті (перша третина ХХ століття)//Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.), С. А. Копилов, А. Г. Філінюк та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. Вип. 4. С. 382–391.
1912. Міщенко І. В. Проскурівський польський педагогічний технікум (1932-1935 рр.)//Краєзнавець Хмельниччини: наук.-краєзнавч. зб. /[редкол.: Л. В. Баженов (гол.), С. Е. Баженова, О. П. Григоренко та ін.]. Кам'янець-Подільський: Сисин О. В., 2011. С. 129–137.
1913. Міщенко І. В. Студентство Проскурівського польського педагогічного технікуму (30-ті рр. ХХ ст.)//Вінниччина: минуле та сьогодення (краєзнавчі дослідження): матеріали ХХV всеукр. наук. іст.-краєзнавч. конф., м. Вінниця, 11-12 жовтня 2013 р. /[редкол.: Ю. А. Зінько (відп. ред.), А. В. Войнаровський, Л. М. Спірідонова та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2013. С. 428–431.

1914. Міщенко І. В. Умови навчання та проживання студентів Польського педагогічного інституту в Києві//Гілея: наук. вісник: зб. наук. пр. /[редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), І. Н. Войцехівська, Б. М. Гончар та ін.]. К. : ПП «Вид-во «Гілея», 2014. Вип. 88 (9). С. 38–41.
1915. Молодь. URL:<https://uk.wikipedia.org/wiki/Молодь> (дата звернення: 12 липня 2017 р.).
1916. Молоткіна В. Критерії класифікації громадських організацій України, які займалися культурно-освітньою роботою в період нової економічної політики (1921-1929 рр.)//Наукові записки з української історії: зб. наук. ст./[редкол.: В. П. Коцур (гол. ред.), В. Й. Борисенко, А. П. Коцур та ін.]. Переяслав-Хмельницький: ДВНЗ «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди», 2008. Вип. 21. С. 218–226.
1917. Молоткіна В., Хмельницька Л. Діяльність молодіжних громадських організацій у вищих навчальних закладах Київщини//Наукові записки з української історії: зб. наук. ст. /[редкол.: В. П. Коцур (відп. ред.), В. М. Орлик, В. П. Шевчук та ін.]. Переяслав-Хмельницький: ДВНЗ «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди», 2009. Вип. 22. С. 163–169.
1918. Молоткіна В. К. Культурно-освітня діяльність молодіжних організацій на Правобережній Україні в 20-ті роки ХХ ст.//Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини: зб. наук. пр./[редкол.: В. О. Єршов (гол. ред.), Л. В. Баженов, П. В. Білоус та ін.]. Житомир: Волинь, 1999. Ч. 2. С. 353–359.
1919. Морозан О.О. Позанавчальна діяльність майбутніх педагогічних працівників на Миколаївщині у 20-30-ті роки ХХ століття//Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В.О.Сухомлинського: іст. науки/[редкол.: В. Д. Будак (гол. ред.), М. М. Шитюк, А. М. Бахтін та ін.]. Миколаїв: Миколаїв. держ. ун-т ім. В. О. Сухомлинського, 2008. Вип. 21. URL: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Nvmdu/Ist/2008_21/Morozan.pdf (дата звернення: 10.03.2017).
1920. Москальова Н. П. Вища школа України у 20-30-ті роки: технології формування//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./[редкол.: В. М. Вашкевич

- (гол. ред.), І. Н. Войцехівська, Б. М. Гончар та ін.]. Київ: ВІР УАН, 2012. Вип. 65 (10). С. 70–74.
1921. Мошик І. Вищі навчальні заклади Чернігівщини в українізаційних процесах 20-х – початку 30-х років ХХ ст.//Ніжинська старовина: зб. наук. пр./[редкол.: С. І. Посохов (гол. ред.), О. Д. Бойко, І. В. Вербта та ін.]. Київ: Центр пам'яткознавство НАН України, УТОПІК, 2010. Т. 10 (13). С. 65–74.
1922. Мошик І. Особливості та проблеми формування студентського контингенту ВНЗ Чернігівщини у 20-х роках ХХ століття//Українознавство: наук. журн./[редкол.: П. П. Кононенко (гол. ред.), Т. П. Кононенко, Б. М. Ажнюк та ін.]. Київ: НДІ українознавства МОН України, 2010. №2. С. 63–69.
1923. Мошик І. Регіональна вища освіта Чернігівщини у 20-х рр. ХХ ст.//Сіверянський літопис: всеукр. наук. журн./[редкол.: В. О. Дятлов (голов. ред.), М. К. Бойко, О. Д. Бойко та ін.]. Чернігів: Чернігів. держ пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 2009. №2-3 (86-87), берез.-черв. С. 137–145.
1924. Мошик І. В. Особливості та проблеми формування студентського контингенту вузів Чернігівщини у 30-ті рр. ХХ ст.//Сіверщина в історії України: зб. наук. пр./[редкол.: С. А. Слесарев (гол.), О. М. Титова, С. І. Білоконь та ін.]. Київ, Глухів: ТОВ НВП «Ферокол», 2010. Вип. 3. С. 302–306.
1925. Мошик І. В. Політичні репресії викладацького складу вишів Чернігівщини у 30-ті рр. ХХ ст.//Сіверщина в історії України: зб. наук. пр. /[редкол.: С. А. Слесарев (гол.), О. М. Титова, С. І. Білокінь]. Київ, Глухів: Нац. заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України, УТОПІК, 2011. Вип. 4. С. 401–406.
1926. Нариси історії Запорізької обласної партійної організації/[редкол.: О. С. Шерстюк (гол.), М. П. Киценко, М. М. Всеволожський та ін.]. Київ: Вид-во політ. л-ри Укр., 1968. 356 с.
1927. Нариси історії Поділля: на допомогу вчителю/[авт. кол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур, С. К. Гуменюк та ін.]. Хмельницький: облполіграфвидав, 1990. 328 с.

1928. Нариси історії Полтавської обласної партійної організації/[редкол.: М. М. Губерський (гол.), І. Т. Буланий, І. Ю. Горобець та ін.]. Харків: Прапор, 1970. 452 с.
1929. Нариси історії Сумської обласної партійної організації/[редкол.: І. Я. Макухін (гол.), І. Т. Гриченко, П. В. Козирєв та ін.]. Харків: Прапор, 1981. 304 с.
1930. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.)/[відп. ред. Ю. О. Курносів; авт. кол.: С. І. Білоконь, О. Д. Бойко, Г. С. Брега та ін.]. У 3-х кн. Київ: Б. в., 1994. Кн. II. 172 с.
1931. Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації/[редкол.: Т. В. Главак (гол.), О. Ф. Осетров, Ю. Н. Скринник, А. Ф. Суровий; авт. кол.: М. Ф. Александра, І. С. Зеленюк, В. Г. Кулаїв та ін.]. Львів: Каменярь, 1972. 256 с.
1932. Нариси історії Черкаської обласної партійної організації/[редкол.: Г. В. Суховершко (кер.), В. І. Бурий, В. І. Грибенко та ін.]. Дніпропетровськ: Промінь, 1981. 256 с.
1933. Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації/[редкол.: О. І. Дериколенко (гол.), Б. І. Коваленко, А. І. Левенко та ін.]. Київ: вид-во політ. л-ри Укр., 1970. 416 с.
1934. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.): колект. монографія/[відп. ред. С. В. Кульчицький]: в 2 ч. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2010. Ч. 2. 382 с.
1935. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР. 1917-1967/[редкол.: А. Г. Бондар (відп. ред.), О. Г. Дзевєрін, Б. С. Кобзар та ін.]. Київ: Рад. шк., 1967. 484 с.
1936. Насмінчук Г. Й. До історії створення Спілки селянських письменників «Плуг» на Кам'янецьчині//VII Подільська історико-краєзнавча конференція: тези доп./[редкол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур (відп. ред.), С. К. Гуменюк та ін.]. Кам'янець-Подільський: б. в., 1987. С. 62–63.

1937. Натикач П. Духовне життя Волині в 20-30-х роках ХХ ст.//Матеріали ІІ Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 90-річчю Житомирського державного університету імені Івана Франка, м. Житомир, 2-3 жовтня 2009 р./[відп. за вип. Л. В. Гуцало]. Житомир: Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка, 2009. С. 73–75.
1938. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова: 1834-2004: Історія. Сьогодення. Перспективи/[авт. кол.: В. П. Андрущенко, Г. І. Волинка, Н. Г. Мозгова та ін.]. Київ: Навч. книга, 2005. 255 с.
1939. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова: іст. нарис, 1920-2000/[укл.: П. В. Дмитренко, О. Л. Макаренко]. Київ: Четверта хвиля, 2000. 220 с.
1940. Нестеренко В. А. Кам'янець-Подільський в 1933 році//Голод 1932-1933 років на Хмельниччині: причини, наслідки, уроки: матеріали республ. наук.-практ. конф., м. Хмельницький, 20 жовтня 1993 р. /[редкол.: А. Г. Філінюк (гол.), П. Я. Слободянюк, Л. О. Тимофєєва та ін.]. Хмельницький, 1993. С. 39–40.
1941. Нестеренко В. А. Освітні заклади поляків на Поділлі в 30-ті роки ХХ ст.//Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: зб. наук. пр. за матеріалами міжнарод. наук. конф., м. Хмельницький, 23-24 червня 1999 р./[редкол.: А. І. Мельник (гол.), Ю. І. Блажевич, Л. В. Баженов та ін.]. Хмельницький: Поділля, 1999. С. 343–347.
1942. Нестеренко В. А. Технікуми Кам'янця-Подільського в 1920-і – в першій половині 1930-х рр.//Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність: зб. наук. пр. за підсумками ІІ міжнарод. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 14-15 травня 2005 р./[редкол.: О. М. Завальнюк (гол.), А. Г. Філінюк, В. О. Савчук та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, 2005. С. 45–48.
1943. Нестеренко В. А. Українізація на Поділлі в 20-30-ті роки ХХ ст. (основні напрямки, недоліки та особливості)/Вид. 2-е, доп. та виправл. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2003. 68 с.

1944. Нестеренко В. А. Українська науково-освітня інтелігенція Кам'янця-Подільського у 1930-і роки//Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. пр./[редкол.: П. С. Григорчук (відп. ред.), Л. В. Баженов, В. П. Газін та ін.]. Вінниця: ДП «ДКФ», 2004. Вип. 8. С. 180–185.
1945. Николишин С. Культурна політика большевиків і український культурний процес: публіцистичні рефлексії. Ульм: На чужині, 1947. 120 с.
1946. Ніколіна І. І. Формування учительських кадрів загальноосвітніх шкіл України в умовах суспільно-політичного життя 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст.//Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. пр./[редкол.: П. С. Григорчук (відп. ред.), Л. В. Баженов, В. П. Газін та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2006. Вип. XI. С. 223–232.
1947. Олійник М. П. Трансформаційні процеси на Поділлі в добу непу (1921-1928 рр.): монографія. Хмельницький: «Поліграфіст-2», 2015. 480 с.
1948. Островий В. М. В. О. Геринович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (1923-1928 рр.)//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 6. С. 122–133.
1949. Островий В. М. Навчальний процес у Кам'янець-Подільському інституті народної освіти у 1923-1928 рр.//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: П. Т. Тронько (гол.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 13. С. 159–173.
1950. Падун С. П. Викладання історичних дисциплін у Катеринославському інституті народної освіти (1921-1933 рр.)//Вісник Дніпропетровського університету. Серія: історія і археологія/[редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.), А. Г. Болебрух, В. В. Іваненко та ін.]. Дніпропетровськ: Дніпропетров. нац. ун-т, 2002. Вип. 10. С. 314–319.
1951. Паначин Ф. Г. Педагогическое образование в СССР. Важнейшие этапы истории и современное состояние. Москва: Педагогика, 1975. 224 с.

1952. Паніотов І. І. Комуністична партія України в боротьбі за розвиток народної освіти (1931-1941 рр.). Харків: вид-во Харків. ун-ту, 1973. 188 с.
1953. Парфиненко А. Ю., Посохов С. И. Страницы истории студенческой науки в Харьковском университете. Харьков: НМЦ «МД», 2002. 116 с.
1954. Писарська Г. В. Педагогічне училище в 1917-1941 роках//Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини: зб. наук. пр./[редкол.: В. О.Єршов (гол. ред.), Л. В. Баженов, П. В. Білоус та ін.]. Житомир: Волинь, 1999. Ч. 1. С. 59–67.
1955. Пиха Д. Д. Патріотичні товариства сприяння Червоній армії та обороні СРСР на Україні (До 40-річчя Тсоавіахіму)//Укр. іст. журн. Київ, 1967. №1. С. 122–124.
1956. Південноукраїнський державний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського. 1817-2007: історичний поступ. Сучасність. Майбутнє/[ред. рада: О. Я. Чебикін (гол.), І. Г. Захарченко, Н. В. Яблонська та ін.; авт.: О. Я. Чебикін, І. А. Болдирєв, А. О. Добролюбський та ін.]. Одеса: Друк. дім «Фаворит», 2007. 240 с.
1957. Платова Е. Жизнь студенчества России в переходную эпоху 1917-1927 гг. Санкт-Петербург: СПбУАП, СПбГУ, 2001. 229 с.
1958. Подкур Р. За повідомленням радянських спецслужб. Київ: Рідний край, 2000. 238 с.
1959. Подобєд О. А. Андрій Малишко – знаменитий випускник Київського інституту соціального виховання//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./[редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), І. Н. Войцехівська, Б. М. Гончар та ін.]. Київ: ВІР УАН, 2012. Вип. 64 (9). С. 64–69.
1960. Посвістак О. А. Культурно-освітня і наукова інтелігенція Поділля та влада на початку 20-х рр. ХХ ст.: зародження політичного конфлікту//Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: іст. науки/[редкол.: В. А. Смолій, В. С. Степанков (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 16. С. 254–262.

1961. Посвістак О. А. Культурно-освітня і наукова інтелігенція Поділля у 1920-х рр. в матеріалах фонду Кам'янець-Подільського окружного комітету КП(б)У (Ф. П.-3) Державного архіву Хмельницької області//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів, м. Кам'янець-Подільський, 11-12 березня 2009 р./[редкол.: О. М. Завальнюк (гол.), О. В. Кеба, С. Д. Абрамович та ін.]. Вип. 8. У 5-ти т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2009. Т. 1. С. 66–67.
1962. Посвістак О. А. Політичні репресії проти культурно-освітньої інтелігенції Поділля на початку 1920-х рр.//Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. ст./[редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред.), О. Г. Бажан, А. Г. Болебрух та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2007. Вип. 34. С. 23–34.
1963. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часів революції 1917-1920 рр. Київ: Печатне видавн. тов-ва «Друкар», 1920. 128 с.
1964. Постников Е. С. Российское студенчество в условиях новой экономической политики (1921-1927 гг.). Тверь: Твер. гос. ун-т, 1996. 188 с.
1965. Постолатій В. В. Педагогічна освіта на Кіровоградщині (1865-1965 рр.). Кіровоград: Нашвидав, 2006. 144 с.
1966. Прилуцький В. Комсомол – головний провідник більшовицького впливу на молодь України у 20-30-ті роки ХХ ст.//Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: зб. наук. пр./[редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.), В. М. Даниленко, Я. В. Верменич та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2003. Вип. 8. С. 331–355.
1967. Прилуцький В. Побут студентів в УСРР в 1920-х рр.//Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомч. зб. наук. пр./[редкол.: В. Даниленко, В. Марочко, О. Веселова, С. Кульчицький (відп. ред.) та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2006. Вип. 15. С. 85–107.
1968. Прилуцький В. Репресивні заходи проти молоді в УСРР у період формування тоталітарного ладу (1920-1936 рр.)/Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: матеріали міжнарод. наук.-

- теоретич. конф., м. Київ, 25 листопада 2000 р. / [редкол.: В. А. Смолій, С. В. Кульчицький, В. І. Марочко та ін.]. Київ, Нью-Йорк: М. П. Коць, 2003. С. 227–237.
1969. Прилуцький В. Участь студентства УСРР в суспільно-політичному та культурному житті в 1920-ті роки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомч. зб. наук. пр. / [редкол.: В. Смолій (відп. ред.), В. Даниленко, Я. Верменич та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2007. Вип. 16. Ч. 2. С. 147–162.
1970. Прилуцький В. І. Матеріально-побутові умови життя студентства радянської України 1920-х рр. // Укр. іст. журн. Київ, 2008. №3. С. 86–101.
1971. Прилуцький В. І. Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920-1939 рр.). Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2001. 249 с.
1972. Пристайко В. Як ДПУ боролось з українською академічною наукою // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: наук.-публіцистич. журн. Київ, 1994. №1. С. 70–88.
1973. Прокопенко И. Ф., Кочат Д. А., Микитюк А. Н. Подготовка учительских кадров в Харькове в советский период: концептуальные подходы, практический опыт: учеб. пособ. по спецкурсу. Харьков: Изд-во Харк. гос. пед. ин-та им. Г. С. Сковороды, 1992. 92 с.
1974. Прокопчук В. Ф. А. Кондрацький – ректор Вінницького інституту народної освіти (1922-1924 рр.) // Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення (краєзнавчі дослідження): матеріали XXIII всеукр. наук. іст.-краєзнавч. конф., м. Вінниця, 20-21 жовтня 2011 р. / [редкол.: Ю. А. Зінько (відп. ред.), Ю. С. Степанчук, С. М. Василюк та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2011. С. 56–60.
1975. Прокопчук В. С. Інституціоналізація краєзнавчого руху Правобережної України 20-х років ХХ – початку ХХІ ст.: етапи, форми, напрями діяльності: [монографія] / наук. ред. П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. 600 с.

1976. Прокопчук В. С. Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х рр. ХХ – початку ХХІ ст.: від репресій, занепаду до відродження, розквіту. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. 600 с.
1977. Прокопчук В. С. Кондрацький Франц Андрійович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 28 с. (Сер. «Керівники навчального закладу»).
1978. Прокопчук В. С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність: монографія/вид. 2-ге, доповн. Кам'янець-Подільський: Зволейко Д. Г., 2014. 312 с.
1979. Прокопчук В. С. Леонід Лупан: повернення із забуття//Реабілітовані історією: у 27 томах. Хмельницька область/[редкол. тому: М. П. Вавринчук (гол.), В. С. Грищук, Л. Л. Місінкевич; упоряд.: Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур]. Хмельницький: Мельник А. А., 2009. Кн. 2. С. 248–260.
1980. Прокопчук В. С. Під егідою Українського Комітету краєзнавства. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. 312 с.
1981. Прокопчук В. С., Філінюк Л. Ф. Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету: роки становлення й розквіту: іст. нарис/Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, Наук. б-ка. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2008. 284 с.: іл.
1982. Равкин З. И. Советская школа в период восстановления народного хозяйства 1921-1925 гг./под ред. проф. П. Н. Шимбирева. Москва: Гос. учеб.-пед. изд-во Министерства просвещения РСФСР, 1959. 276 с.
1983. Регейко І. Ю. Підготовка наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації в Україні у ХХ – початку ХХІ століття: історіографічні аспекти//Педагогічний дискурс: зб. наук. пр. /[редкол.: І. М. Шоробура (гол. ред.), В. Є. Берека, О. М. Галус (відп. ред.) та ін.]. Хмельницький: Хмельницьк. гум. -пед. академ., 2010. Вип. 7. С. 189–194.
1984. Регейко І. Ю. Підготовка наукових і науково-педагогічних кадрів у 20-ті роки ХХ століття в Україні//Педагогічний процес: теорія і практика: зб. наук.

- пр./[редкол.: С. Сисоєва (гол. ред.), Л. Хоружа, О. Безпалько та ін.]. Київ: ЕКМО, 2010. Вип. 1. С. 110–121.
1985. Рожков А. Ю. В кругу сверстников: Жизненный мир молодого человека в советской России 1920-х годов: в 2 т. Краснодар: Перспективы образования, 2002. Т. 1. 404 с.
1986. Розвиток народної освіти і педагогічної науки на Харківщині: монографія/[редкол.: І. Ф. Прокопенко (гол.), В. І. Євдокимов, В. В. Корнілов; авт. кол.: В. І. Євдокимов та ін.]. Харків: Харк. держ. пед. ін-т ім. Г. С. Сковороди, 1992. 334 с.
1987. Ростикус Р. П. З історії Кам'янець-Подільського педінституту до Великої Вітчизняної війни//Доповіді та повідомлення на звітній науковій сесії кафедр [Кам'янець-Подільського державного педагогічного] інституту за 1962 р.: тези/[редкол.: М. Д. Березовчук, С. І. Білецький, М. Й. Семиліт]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. друкарня ім. Леніна, 1963. С. 25–28.
1988. Рубльов О. Викриття «агентури польського фашизму» в УСРР: справа «Польської військової організації» 1933-1934 рр. Мета, механізми, фабрикації, наслідки//Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: матеріали міжнарод. наук.-теоретич. конф., м. Київ, 25 листопада 2000 р. / [редкол.: В. А. Смолій, С. В. Кульчицький, В. І. Марочко та ін.]. Київ, Нью-Йорк: М. П. Коць, 2003. С. 201–227.
1989. Русначенко А. Нариси новітньої історії України. Київ: видавець Олег Філюк, 2015. Кн. 2. 716 с.
1990. Рябченко О. Життя студентів радянської України у сатирико-гумористичній літературі 1920-х років//Київська старовина. Київ, 2008. №5. С. 46–64.
1991. Рябченко О. «Нам ніколи гратися в кохання...»: студенти радянської України 1920-х рр.//Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомч. зб. наук. пр./[редкол.: С. Кульчицький (відп. ред.), Я. Верменич, В. Даниленко та ін.]. Київ: Ін-т іст. Укр. НАН України, 2013. Вип. 22. С. 290–303.

1992. Рябченко О. Реконструкція студентської повсякденності 1920-х років: джерельні пріоритети//Історіографічні дослідження в Україні/[редкол.: В. А. Смолій (гол.), О. А. Удод (відп. ред.), Д. С. Вирський та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2008. Вип. 19. С. 378–392.
1993. Рябченко О. Студенти радянської України 1920-1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації: монографія. Харків: ХНАМГ, 2012. 456 с.
1994. Рябченко О. Студентство у символічному просторі міста радянської України (1920-ті рр.)//Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр. /[редкол.: В. Ф. Колесник (гол.), Г. А. Скрипник, В. К. Борисенко (відп. ред.) та ін.]. Київ: УНІСЕРВ, 2009. Вип. 28. С. 22–31.
1995. Рябченко О. Л. Житлові умови студентів радянської України у 1920-1930-ті роки//Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету/[редкол.: Ф. Г. Турченко (гол. ред.), Г. М. Васильчук, О. М. Ігнатуша та ін.]. Запоріжжя: Запорізь. нац. ун-т, 2013. Вип. XXXVI. С. 134–140.
1996. Рябченко О. Л. «Звертаюся до Вас, як до рідного батька...»: Листи до владних структур як джерело вивчення повсякденності студентства України (1920-ті рр.)//Київська старовина. Київ, 2008. №4. С. 108–125.
1997. Рябченко О. Л. Новомова і культура мовлення студентів радянської України 1920-х рр.// Актуальні проблеми філології та перекладознавства: зб. наук. пр./[редкол.: М. Є. Скиба (гол. ред.), Н. М. Бідюк, А. П. Грицева та ін.]. Хмельницький: ФОП Бідюк Є. І., 2016. Вип. 10. Т. 3. С. 28-36.
1998. Рябченко О. Л. Перші сторінки історії газети//Найстаріша вузівська газета України (до 70-річчя багатотиражної газети Харківського державного університету)/[наук. ред. С. М. Куделко; уклад. О. О. Нерух, С. І. Посохов]. Харків: Харк. держ. ун-т, 1997. С. 22–25.
1999. Рябченко О. Л. Повсякденне життя українських студентів у 1930-ті роки//Література та культура Полісся: зб. наук. пр./[редкол.: Г. В. Самойленко (відп. ред. і упоряд.), М. К. Бойко, О. Д. Бойко та ін.]. Вип. 65. Соціальні

- аспекти регіонального та загальноукраїнського історико-культурного розвитку. Ніжин: Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя, 2011. С. 116–125.
2000. Рябченко О. Л. «Прошу виключити мене з комсомолу й дати можливість вільно мислити»: студентські виклики політиці «пролетаризації» вищої школи України в перше радянське десятиліття//Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: історія/[редкол.: М. М. Вегеш (гол.), С. В. Віднянський, Д. Д. Данилюк та ін.]. Ужгород: вид-во Ужгород. нац. ун-ту «Говерла», 2011. Вип. 27. С. 79–92.
2001. Рябченко О. Л. Радянська влада і колективи вищої школи: проблема взаємодії//Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921-1928): кол. монографія/[відп. ред. С. В. Кульчицький; авт. кол.: Л. В. Гриневич, Т. М. Євсєєва, Г. Г. Єфіменко та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2015. Т. 1. С. 571–655.
2002. Рябченко О. Л. Студенти і професори вищих навчальних закладів радянської України у 1920-ті роки: метаморфози співпраці//Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: історія/[редкол.: С. І. Посохов (відп. ред.), Ю. В. Буйнов, В. М. Духопельников та ін.]. Харків: Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2010. Вип. 42. С. 134–149.
2003. Рябченко О. Л. Студентство в полі зору держави-комуни//Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917-1938 рр.)/[відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: С. В. Кульчицький, В. Ю. Васильєв, Г. Г. Єфіменко та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2013. Т. 2. С. 601–702.
2004. Рябченко О. Л. Студентство радянської України у пошуках «пролетарської» ідентичності (1920-ті рр.)//Укр. іст. журн. Київ, 2009. №4. С. 129–143.
2005. Рябченко О. Л. Формування контингенту студентів вищих навчальних закладів радянської України (кінець 1920-х – 1930-ті рр.)//Сторінки історії: зб. наук. пр./[редкол.: Н. Ф. Гнатюк (гол. ред.), Т. Ю. Горбань, Г. Ф. Беляков та ін.]. Київ: Нац. техн. ун-т «КПІ», 2011. Вип. 33. С. 124–135.

2006. Рябченко О. Л. Харківський інститут народної освіти ім. О. О. Потебні (1921-1930 рр.). Харків: Харків. держ. академія міськ. госп., 2000. 214 с.
2007. Рябченко О. Л. Чистки студентського складу вищих навчальних закладів Радянської України (1920-ті рр.)//Укр. іст. журн. Київ, 2010. №5. С. 136–152.
2008. Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа. 1820-1995. Ніжин: НГПІ, 1995. 105 с.
2009. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжинська вища школа: від Гімназії вищих наук до університету. Ніжин: Ніжин. держ. пед. ун-т, 2000. 288 с.
2010. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжинський державний педагогічний університет імені Миколи Гоголя. Ніжин: Ніжин. держ. пед. ун-т ім. М. Гоголя, 1999. 288 с.
2011. Свистович С. Система радянських громадських об'єднань Української СРР у 20-30-ті роки ХХ століття//Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: зб. наук. пр./[редкол.: С. В. Кульчицький (гол. ред.), В. М. Даниленко, Я. В. Верменич та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2007. Вип. 16 (2). С. 16–26.
2012. Семко С. Склад та матеріальна забезпеченість студентів ІНО//Записки Київського інституту народної освіти. Київ: вид. Київ. ІНО, 1927. Кн. II. С. 195–200.
2013. Сімдесят п'ять років науково-педагогічної діяльності Херсонського педагогічного інституту ім. Н. К. Крупської: кол. монографія/[ред. моногр. А. І. Ніцой; редкол.: Ю. В. Бондарчук, В. М. Дарієнко, І. І. Кобилецький та ін.]. Херсон, 1994. 137 с.
2014. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ: Наук. думка, 2001. 912 с.
2015. Слезин А. А. Политическое просвещение молодежи 1920-х годов как звено системы политического контроля//Политика и общество: науч. журн./[редкол.: А. Д. Керимов (гл. ред.), Роберт Бадинтер, Ф. М. Бурлацкий и др.; РАН, Институт социально-политического исследования]. Москва, 2010. №3(69). С. 52–59.

2016. Слуцький О. Б. Радянське культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни. Київ: вид-во АН УРСР, 1957. 212 с.
2017. Смирнова Т. «Бывшие люди» в Советской России. Москва: Мир истории, 2003. 296 с.
2018. Советская культура в реконструктивный период (1928-1941)/[редкол.: М. П. Ким (отв. ред.), Ю. С. Борисов, В. Т. Ермаков и др.; АН СССР, Институт истории СССР]. Москва: Наука, 1988. 608 с.
2019. Сороколит Т. С. Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія//Матеріали III науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України»/[редкол.: Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич, С. М. Єсюнін та ін.]. Хмельницький: Мельник А. А, 2011. С. 442–452.
2020. Сосніна К. Експериментально-туристична справа в СРСР (1919-1936)//Магістеріум: зб. наук. пр. Історичні студії/[редкол.: В. С. Брюховецький (відп. ред.), Г. В. Боряк, В. А. Брехуненко та ін.]. Київ: Нац. ун-т «КМА», 2010. Вип. 41. С. 28–32.
2021. Спиридонова Д. С. З історії розвитку середньої спеціальної та вищої освіти в Донбасі (1921-1929 рр.)//Укр. іст. журн. Київ, 1974. №8. С. 51–56.
2022. Ставицький В. А. Підготовка вчителів початкової школи в Українській РСР (1917-1941 рр.). Умань: Освіта, 1970. 97 с.
2023. Стадник О. О. Формування освітнього і культурного середовища на Поділлі в 1920-30-х рр.//Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. пр./[редкол.: П. С. Григорчук (відп. ред.), Л. В. Баженов, В. П. Газін та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2005. Вип. 9. С. 255–258.
2024. Степанчук Ю. С. Пролетаризація вищої школи та формування нової інтелігенції в Україні у 20-ті рр. ХХ ст.//Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. пр./[редкол.: П. С. Григорчук (відп. ред.), Л. В. Баженов,

- В. П. Газін та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2003. Вип. 5. С. 96–97.
2025. Степанчук Ю. С. Студентство у соціальній структурі населення України у 20-х рр. ХХ ст.// Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. пр./[редкол.: П. С. Григорчук (відп. ред.), Л. В. Баженов, В. П. Газін та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2004. Вип. 8. С. 177–180.
2026. Страшко Є. Гоголівський інститут у 20-30-х роках//Сіверянський літопис: всеукр. наук. журн. /[редкол.: С. О. Павленко (голов. ред.), М. К. Бойко, О. Д. Бойко та ін.]. Чернігів: Чернігів. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 2000. №5 (35), жовт.-листоп. С. 24–27.
2027. Строкатів З. Сільське господарство в інститутах народної освіти//Записки Ніжинського інституту народної освіти/[гол. ред. М. Петровський]. Ніжин, 1930. Кн. X. С. 211–222.
2028. Субтельний О. Україна: історія. 2-е вид. Київ: Либідь, 1992. 512 с.
2029. Суровий А. Ф. Вінницький інститут народної освіти (1920-ті рр.)//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: П. Т. Тронько (гол.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 10. С. 300–306.
2030. Суровий А. Ф. Підготовка учительських кадрів на Поділлі в 1920-х рр.//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: П. Т. Тронько (гол.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. Т. 2. С. 57–71.
2031. Суровий А. Ф. Проскурівський педагогічний технікум (1920-ті рр.)//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: П. Т. Тронько (гол.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 9. С. 253–264.
2032. Суровий А. Ф. Професійно-технічна освіта на Поділлі (1920-ті роки)//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: П. Т. Тронько

- (гол.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 6. С. 280–293.
2033. Суровий А. Ф. Профспілки Кам'янеччини у 1920-х роках//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. А. Смолій, Л. В. Баженов, В. П. Газін, В. С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 19: На пошану академіка В. А. Смолія. С. 481–493.
2034. Суровий А. Ф. Технікуми Поділля в 1920-х роках//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: П. Т. Тронько (гол.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 14. С. 147–171.
2035. Суровий А. Ф., Петляк Ф. А. З історії Кам'янець-Подільського інституту соціального виховання//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: П. Т. Тронько (гол.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1998. Т. 1. С. 40–50.
2036. Сучасна молодь: баласт чи двигун розвитку країни. URL: <https://voxukraine.org/2016/02/17/suchasna-molod-balast-chy-dvygun-ua/> (дата звернення: 10 липня 2017 р.).
2037. Тарнавська С. В. Матеріально-фінансове забезпечення вищих навчальних закладів УСРР в 1920-х – на початку 1930-х років//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./[редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), І. Н. Войцехівська, Б. М. Гончар та ін.]. Київ: ВІР УАН, 2012. Вип. 57 (2). С. 111–115.
2038. Тимошенко Ю. О. Історичні умови та специфіка розвитку спорту й фізичного виховання в радянській Україні в 20-40-ві роки ХХ ст./відп. ред. О. І. Гуржій. Київ: ТОВ «НВП»Інтерсервіс», 2014. 446 с.
2039. Тихомиров В. И. Роль партийных организаций Украины в подготовке кадров советских учителей в педагогических учебных заведениях//Наукові записки [Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту]. Серія історико-філологічна/[редкол.: О. О. Бойко (ред.) Є. Ю. Сокрутенко,

- М. Д. Березовчук]. Хмельницький: Вінниц. обл. книж. -газет. вид-во, 1959. Т. VIII. С. 20–38.
2040. Ткаченко В. В. Діяльність науково-дослідних кафедр у вищих навчальних закладах та організація галузевої науки в УСРР у 1920-1930 роках//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр. /[редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), Б. І. Андрусин, І. Н. Войцехівська та ін.]. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2009. Вип. 23. С. 75–83.
2041. Ткачук П. Д. Зміцнення матеріально-технічної бази і забезпечення учительськими кадрами загальноосвітньої школи (1933-1937 рр.)//Укр. іст. журн. Київ, 1980. №7. С. 109–113.
2042. Троян М. Сторінки історії профспілкової організації Сталінського педагогічного інституту (1930-1940 роки)//Нові сторінки історії Донбасу: зб. ст./[редкол.: О. В. Стежкіна (гол. ред.), В. А. Моргун (співгол.) та ін.]. Вінниця: Донецьк. нац. ун-т, 2016. С. 211–222.
2043. Тучинський В. А. Становлення і розвиток вищої та професійної освіти в місті Вінниці у 30-х рр. ХХ ст.//Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження: матеріали ХХІ Вінницької наук. іст.-краєзнавч. конф., м. Вінниця, 25-26 жовтня 2007 р./[редкол.: Ю. А. Зінько (відп. ред.), А. В. Войнаровський, Ю. С. Степанчук та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2007. С. 297–300.
2044. У Эньюань. Непманы, их характеристика и роль // Отечественная история. Москва, 2001. № 5. С. 78-87.
2045. Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича/упоряд. С. В. Ульяновська; вст. сл. І. М. Дзюби. Київ: Либідь, 1993. 592 с.
2046. Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя: колект. монографія/[редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.); авт. кол.: Н. Т. Гогохія, В. В. Головка, В. В. Гудзь та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2012. 786 с.

2047. Український державний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. 1920-1995: іст. нарис/[редкол.: М. І. Шкіль (гол. ред.), П. П. Хропко, О. Г. Лозовицький та ін.]. Київ: ТОВ «Толока», 1995. 169 с.
2048. Фицпатрик Шейла. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город/пер. с англ. Л. Ю. Пантина. 2-е изд. Москва: Рос. полит. энциклопед., 2008. 336 с.
2049. Харківський державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди/[за ред. академ. І. Ф. Прокопенка]. Харків: ОВС, 2001. 176 с.
2050. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років/[авт. кол.: В. С. Бакіров, В. М. Духопляников, Б. П. Зайцев та ін.]. Харків: Фоліо, 2004. 750 с.
2051. Херсонський державний університет: іст. нарис (1917-2007)/[авт. кол.: Ю. І. Беляєв, О. В. Мішуков, В. Л. Федяєва, І. В. Самсакова]. Херсон: Херсон. держ. ун-т, 2007. 352 с.
2052. Хлівний І. Р. Педагогічна освіта за 15 років//Комуністична освіта. Харків, 1932. №11-12. С. 53–71.
2053. Хоменко В. Звенигородка: історична хроніка. Черкаси: Інтроліга ТОР, 2012. 68 с.
2054. Хомич П. І. Культурні перетворення на Поділлі в 1920-1930 роках//Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції, м. Кам'янець-Подільський, жовтень 1965 р./[редкол.: І. С. Винокур, С. К. Гуменюк, Л. А. Коваленко (відп. ред.)]. Хмельницький: Хмельн. обл. друкарня, 1965. С. 36–37.
2055. Хоруженко Х. Політичні засоби регулювання соціального складу студентства УСРР у 1920-ті роки//Схід: Економіка. Історія. Філософія: аналіт.-інформ. журн./[редкол.: В. Білецький (ред.), С. Тимченко, Ф. Турченко та ін.]. Донецьк: ТОВ «Східний видавничий дім», 2013. №1 (121), січ.-лют. С. 119–122.
2056. Хоруженко Х. Стан здоров'я студентів в УСРР у 1920-ті роки//Схід: аналіт.-інформ. журн./[редкол.: В. Білецький (ред.), С. Тимченко, Ф. Турченко та ін.]. Донецьк: ТОВ «Східний видавничий дім», 2014. №2 (128). С. 116–119.

2057. Хоруженко Х., Липинський В. Комітети покращення побуту учнів і студентів у вищих навчальних закладах УСРР у 1920-ті роки//Краєзнавство: наук. журн./[редкол.: О. Реєнт (гол. ред.), О. Бажан, Б. Андрусин та ін.]. Київ: НСКУ, Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2015. Вип. 3-4. С. 174–179.
2058. Цвілюк С. А. Українізація України: тернистий шлях національно-культурного відродження за доби сталінізму: монографія/вид. 2-е, перероб. і доп. Одеса: Астропринт, 2009. 384 с.
2059. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки/Інститут історії України НАН України. Київ: [б. в.], 1999. 482 с.
2060. Черкаський державний університет імені Богдана Хмельницького: 1921-2001: іст. нарис/[уклад.: І. І. Кукурудза, О. Г. Перехрест; редкол.: А. І. Кузьмінський (гол.), О. П. Безкопильний, О. І. Богатирьов та ін.]. Київ: АртЕк, 2001. 128 с.
2061. Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. Історія. Звершення. Особистості/[редкол.: А. І. Кузьмінський (гол.), В. І. Бойко, Л. В. Швидка та ін.]. Київ: Світ успіху, 2009. 208 с.
2062. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20-30 роки ХХ століття). Київ: Асоціація «Україна», 1995. 215 с.
2063. Чернолуцький В. Б. Технікуми в системі освіти УСРР (1922-1929 рр.) //Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету/[редкол.: Ф. Г. Турченко (відп. ред.), П. С. Сохань, С. Р. Лях та ін.]. Запоріжжя: Просвіта, 2001. Вип. Х. С. 121–129.
2064. Шарапов Ю. П. Первая «оттепель». Нэповская Россия в 1921-1928 гг.: вопросы идеологии и культуры. Размышления историка. Москва, 2005. 360 с.
2065. Шевчук Г. М. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 роках. Київ: вид-во АН УРСР, 1963. 436 с.
2066. Шерстюк Ф. Ю. Викриття і розгром Комуністичною партією України націоналістичного ухилу в 1926-1928 рр.//Укр. іст. журн. Київ, 1958. №3. С. 73–83.

2067. Шульга І. Г. Голод на Поділлі. До 60-річчя голодомору 1933 р. Вінниця: Континент-ПРИМ, 1993. 226 с.
2068. Щупак І. Я. Некоторые вопросы подготовки еврейских национальных кадров (на материалах техникумов Украины, 1920-е – 30-е гг.)//Єврейське населення Півдня України: дослідження і документи/[редкол.: Ф. Г. Турченко (гол.), М. Д. Некоз, С. Ф. Орлянський та ін.]. Запоріжжя, 1994. Вип. 1. С. 74–80.
2069. Щупак І. Розвиток єврейської національної освіти в Україні 1920-1930-х рр.//Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету/[редкол.: Ф. Г. Турченко (відп. ред.), П. С. Сохань, Л. Е. Беренштейн та ін.]. Запоріжжя, 2000. Вип. XII. С. 119–128.
2070. Щур Ю. І. «На грані двох світів»: український національний рух на Наддніпрянщині (1920-1955 рр.). Запоріжжя: Просвіта, 2011. 200 с.
2071. Юрженко О., Першина З., Вязовський Г. Одеському університету – сто років. Одеса: Маяк, 1965. 100 с.
2072. Якубова Л. Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. – початок 30-х років ХХ ст. Київ: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 1999. 331 с.
2073. Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти на Україні (1921-1932 рр.). Київ: вид-во Київ. ун-ту, 1965. 256 с.
2074. Ящук І. П. Особливості формування системи вищої педагогічної освіти в Україні (20-30-ті рр. ХХ століття)//Педагогічний дискурс: зб. наук. пр./[редкол.: І. М. Шоробура (гол. ред.), В. Є. Берека, О. М. Галус та ін.]. Хмельницький: Хмельн. гум.-пед. академія, 2009. Вип. 6. С. 203-211.
2075. Hildermeier Manfred. Geschichte der Sowjetunion 1917-1991. Entstehung und Niedergang des ersten sozialistischen Staates. Munchen: Verlag C. H. Bech, 1998. 873 s.
2076. Hildermeier Manfred. Stalinismus Vor dem Zweiten Weltkrieg. Neue Weg der Forschung. Munchen: Oldenbourg, 1998. 345 s.
2077. Martin Terry. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union. 1923-1939. Ithasa: Cornell University Press, 2001. 496 p.

Автореферати дисертацій і дисертації

2078. Дірявка Ю. П. Українська комуністична партія (укапістів): утворення, діяльність та ліквідація (1920-1925 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Дніпропетровський національний університет. Дніпропетровськ, 2008. 20 с.
2079. Королева В. В. Состав, быт и социально-экономическое положение студенчества Европейской части РСФСР (1921-1932 гг.): дисс... канд. ист. наук: 07.00.02/ГО ВПО «Орловский государственный университет». Орел, 2005. 199 с.
2080. Кравчук Х. А. Організації студентів в УСРР у 1920-і рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2011. 19 с.
2081. Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20-30-х рр. XX ст.: еволюція соціально-історичного типу: автореф. дис... докт. іст. наук: 07.00.01/Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2005. 26 с.
2082. Кузьмічова В. А. Музична освіта студентів педагогічних навчальних закладів України (1917-1933 рр.): автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01/Харківський державний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. Харків, 2000. 20 с.
2083. Кульгускина Л. В. Государство и молодое поколение в конце 1920-х – 1930-е годы: опыт создания новой ментальности: автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02/Алтайский государственный университет. Барнаул, 2005. 22 с.
2084. Лавріненко О. А. Практична професійно-педагогічна підготовка учителя у вищих закладах освіти (1917-1928 рр.): автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04/Інститут педагогіки і психології освіти АПН України. Київ, 1998. 19 с.
2085. Лаврут О. О. Студентство Радянської України в 20-ті рр. XX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Донецький національний університет. Донецьк, 2004. 19 с.

2086. Лаврут О. О. Студентство Радянської України в 20-ті рр. ХХ ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Донецький національний університет. Донецьк, 2004. 221 с.
2087. Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920-1930 рр.): автореф. дис... канд іст. наук: 07.00.01/Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2009. 16 с.
2088. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки: автореф. дис... докт. іст. наук: 07.00.01/Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2001. 40 с.
2089. Майборода В. К. Становлення і розвиток національної вищої педагогічної освіти в Україні (1917-1992 рр.): дис... докт. пед. наук у формі наук. доповіді: 13.00.01/АПН України, Інститут педагогіки. Київ, 1993. 58 с.
2090. Матвійчук Н. С. Підготовка вчительських кадрів в Україні (20-30-ті роки ХХ століття): автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04/АПН України, Інститут педагогіки і психології професійної освіти. Київ, 1997. 19 С.
2091. Мірошниченко М. І. Вища школа Радянської України в 1920-1928 рр.: проблеми розвитку, досвід, уроки: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02/Київський університет імені Тараса Шевченка. Київ, 1993. 16 с.
2092. Місечко О. Є. Формування системи професійної підготовки вчителя іноземної мови у педагогічних навчальних закладах України (1900-1964 рр.): автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.04/Інститут педагогіки НАПН України. Київ, 2011. 43 с.
2093. Міщенко І. В. Польська педагогічна освіта в умовах коренізації та утвердження тоталітаризму в Правобережній Україні: дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2015. 297 с.
2094. Молоткіна В. К. Культурно-освітня діяльність громадських організацій в умовах НЕПу (1921-1929 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2005. 20 с.

2095. Мошик І. В. Роль вищих навчальних закладів Чернігівщини у підготовці української інтелігенції (20-ті – 30-ті роки ХХ ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 09.00.12/Національний науково-дослідний інститут українознавства. Київ, 2011. 20 с.
2096. Прилуцький В. І. Молодіжні організації в УСРР в умовах становлення тоталітарного режиму (1920-1927 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02/Інститут історії України НАН України. Київ, 1994. 18 с.
2097. Рябченко О. Л. Повсякденне життя студентів радянської України (1921-1936 рр.): автореф. дис... докт. іст. наук: 07.00.01/Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2012. 39 с.
2098. Сасімов А. А. Вища школа Радянської України (1928-1939 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Київський університет імені Тараса Шевченка. Київ, 1998. 16 с.
2099. Яшанов А. С. Військово-оборонні громадські об'єднання в Україні (20-ті – 30-ті роки ХХ ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2012. 20 с.

Довідкова та енциклопедична література

2100. Адрес-календарь на 1923 год (для Херсонского и Днепропетровского уездов Одесской губернии): Херсонско-Днепровский справочник. Херсон: 2-я гос. типо-литография им. В. И. Ленина, 1923. 137 с.
2101. Бикова Т. Б., Гриневиц Л. В. Україна: хроніка ХХ століття. Рік 1930: довід. вид. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2011. 236 с.
2102. Большая советская энциклопедия/[редкол.: А. М. Прохоров (гл. ред.), Н. К. Байбаков, В. Х. Василенко и др.]. Москва: Сов. энциклопед., 1976. Изд. 3-е. Т.25. 600 с.
2103. Голодомор-геноцид 1932-1933 рр. на території Миколаївщини//Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Миколаївська область/[редкол.: О. М. Гаркуша (гол.), М. М. Шитюк, А. М. Бахтін та ін.]. Миколаїв: вид-во «Шамрай», 2008. С. 6–22.

2104. Гриневич В. А. Україна: хроніка ХХ століття: довід. вид. Рік 1939. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2007. 228 с.
2105. Гриневич Л. В., Прилуцький В. І. Україна: хроніка ХХ століття: довід. вид. Рік 1928-1929. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2007. 316 с.
2106. Довідник студента та вступника у виші, втиші, технікуми УСРР на 1935-1936 учбовий рік: з додатком інформації про окремі виші, втиші і технікуми. Харків: Укр. робітник, 1935. 176 с.
2107. Календар-довідник на 1927 рік/[за ред.: М. А. Авдієнка]. Харків, 1927. 458 с.
2108. Книга пам'яті про жертви Голодомору 1932-1933 років в Україні: Хмельницька область/[редкол.: І. К. Гавчук (співголова), І. В. Гладуняк (співголова), П. Я. Слободянюк (наук. ред.), Г. Г. Осадча (відп. ред.) та ін.]. Хмельницький: ТОВ «Поліграфіст-2», 2008. Кн. 2. 1167 с.
2109. Колесник В. Ф., Патриляк І. К. Київський національний університет імені Тараса Шевченка//Енциклопедія історії України: у 8 т. /[редкол.: В. А. Смолій (гол.), В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін.]. Київ: Наук. думка, 2007. Т. 4. Ка-Ком. С. 260–263.
2110. Комаренко Т. О. Інститути народної освіти//Енциклопедія історії України: в 5 т. /[редкол.: В. А. Смолій, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін.]. Київ: Наук. думка, 2005. Т. 3. Е-Й. С. 504.
2111. Комаренко Т. О. Інститути професійної освіти//Енциклопедія історії України: в 5 т. /[редкол.: В. А. Смолій, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін.]. Київ: Наук. думка, 2005. Т. 3. Е-Й. С. 504.
2112. Комаренко Т. О. Інститути соціального виховання//Енциклопедія історії України: в 5 т. /[редкол.: В. А. Смолій, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін.]. Київ: Наук. думка, 2005. Т. 3. Е-Й. С. 504.
2113. Кон И. С. Молодежь//Большая советская энциклопедия/[редкол.: А. М. Прохоров (гл. ред.), Н. К. Байбаков, А. А. Благонравов и др.]. Москва: Сов. энциклопед., 1974. Изд. 3-е. Т.16. С. 478–479.
2114. Марочко В., Мовчан О. Голодомор 1932-1933 років: хроніка. Київ: вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 294 с.

2115. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні/[редкол.: В. Ющенко (гол.), І. Васюник, І. Юхновський та ін.; авт. кол.: І. Юхновський (кер.), В. Верстюк, В. Борисенко та ін.]. Київ: вид-во О. Теліги, 2008. 1000 с.
2116. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Донецька область/[редкол.: О. Л. Третяк (гол.), М. І. Сливка, С. Ф. Бледнов та ін.]. Донецьк: СПД Бледнов, 2008. Ч. 1. 784 с.
2117. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Донецька область/[редкол.: О. Л. Третяк (гол.), О. Ю. Коваленко, С. Ф. Бледнов та ін.]. Донецьк: вид-во КП «Регіон», ФОП «Колесніченко», 2009. Ч. 2. 784 с.
2118. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Житомирська область/[редкол.: М. А. Черненко (гол.), В. М. Врублевський, І. О. Рафальський та ін.; авт. кол.: І. А. Копійченко та ін.]. Житомир: Полісся, 2008. 1116 с.
2119. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні: місто Київ/[редкол.: Л. М. Черновецький (гол.), Д. Я. Басс, В. К. Борисенко; авт. кол.: В. І. Марочко (відп. ред.) та ін.]. Київ: Фенікс, 2008. 584 с.
2120. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Миколаївська область/[редкол.: О. М. Гаркуша (гол.), М. М. Шитюк, А. М. Бахтін та ін.]. Миколаїв: вид-во «Шамрай», 2008. 864 с.
2121. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Одеська область/[редкол.: М. Д. Сердюк (гол.), М. Л. Скорик, Л. Г. Білоусова та ін.]. Одеса: Астропринт, 2008. 1008 с.
2122. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Херсонська область. Б. м., б. р. 707 с.
2123. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Чернігівська область/[редкол.: В. М. Хоменко (гол.), С. В. Бутко, В. Ф. Верстюк та ін.]. Чернігів: Деснянська правда, 2008. 1060 с.
2124. Новий тлумачний словник української мови/[укл.: В. Яременко, О. Сліпушко]. Київ: вид-во «Аконіт», 2001. Т. 2. 912 с.

2125. Новий тлумачний словник української мови/[укл.: В Яременко, О. Сліпушко]. Київ: вид-во «Аконт», 2001. Т. 4. 944 с.
2126. Пашенко В. О., Гриньова М. В. Студент//Енциклопедія освіти/[редкол.: В. Г. Кремень (гол. ред.), О. Я. Савченко, В. П. Андрущенко та ін.]. Київ: Юрінком Інтер, 2008. С. 879-880.
2127. Педагогическая энциклопедия/[редкол.: И. А. Капров (гл. ред.), Ф. Н. Петров (гл. ред.), А. И. Богомолов и др.]. Москва: изд-во «Сов. энциклопед.», 1968. Т.4. 911 с.
2128. Полоцкий А. Высшие учебные заведения других союзных республик//Большая советская энциклопедия/[под. общ. ред. Н. И. Бухарина, В. В. Куйбышева, М. Н. Покровского и др.; гл.ред. О. Ю. Шмидт]. Москва: Акц. общ-во «Сов. энциклопедия», 1929. Т. 14. Высшее-Гейлинкс. С.40–41.
2129. Полтавський педагогічний інститут ім. В. Г. Короленка//Полтавщина: енциклопед. словн./[редкол.: А. В. Кудрицький (відп. ред.), І. Л. Бутич, В. Н. Жук та ін.]. Київ: вид-во «Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана», 1992. С. 767–769.
2130. Реабілітовані історією. У 27 томах. Вінницька область/[редкол. тому: І. С. Гамрецький (гол.), В. П. Лациба, С. С. Нешин та ін.; упоряд.: В. П. Лациба (кер.), В. І. Білокінь, К. Д. Бухін та ін.]. Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. Кн. 1. 908 с.
2131. Реабілітовані історією: У 27 томах. Вінницька область/[редкол. тому: Л. М. Спірідонова (гол.), В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін.; упоряд.: В. П. Лациба (кер.), В. І. Білоконь, К. Д. Бухін та ін.]. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. Кн. 2. 848 с.
2132. Реабілітовані історією: У 27 томах. Вінницька область/[редкол. тому: Л. М. Спірідонова (гол.), В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін.; упоряд.: В. П. Лациба (кер.), В. І. Білоконь, К. Д. Бухін та ін.]. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2010. Кн. 3. 784 с.
2133. Реабілітовані історією: у 27 томах. Дніпропетровська область/[редкол. тому: Є. І. Бородін (гол.), В. В. Іваненко, О. Г. Бажан та ін.; упоряд.: Є. І. Бородін, О. Г. Бажан, В. В. Іваненко та ін.]. Дніпропетровськ: Монолит, 2009. Кн. 1. 880 с.

2134. Реабілітовані історією: у 27 томах. Запорізька область/[редкол. тому: А. І. Стрюк (гол.), О. П. Бережний, П. П. Ребро та ін.; наук.-ред. підрозділ: П. П. Ребро (кер.) та ін.]. Запоріжжя: Дніпров. металург, 2004. Кн. 1. 584 с.
2135. Реабілітовані історією: у 27 томах. Запорізька область/[редкол. тому: С. В. Лімарчук (гол.), О. О. Клепаков, О. Г. Бойко та ін.; наук.-ред. підрозділ: С. Д. Рев'якін (зав.) та ін.]. Запоріжжя: Дніпров. металург, 2010. Кн. 5. 524 с.
2136. Реабілітовані історією: У 27 томах. Київська область/[редкол. тому: В. П. Кондрук (гол.), О. П. Реєнт, І. Х. Чистик та ін.; авт. кол.: П. П. Бачинський, Т. Ф. Григор'єва, В. О. Животівський та ін.]. Київ: Основи, 2007. Кн. 2. 1040 с.
2137. Реабілітовані історією: у 27 томах. Луганська область/[редкол. тому: В. В. Просін (гол.), В. М. Голенко, В. В. Михайличенко та ін.; ред.-упоряд.: В. В. Михайличенко]. Луганськ: б. в., 2004. Кн. 1. 728 с.
2138. Реабілітовані історією: у 27 томах. Луганська область/[редкол. тому: З. Т. Гузар (гол.), Е. О. Дідоренко, В. В. Михайличенко та ін.; ред.-упоряд.: В. В. Михайличенко]. Луганськ: б. в., 2005. Кн. 2. 701 с.
2139. Реабілітовані історією: у 27 томах. Луганська область/[редкол. тому: В. М. Голенко (гол.), А. В. Путинцев, В. В. Михайличенко та ін.; ред.-упоряд.: В. В. Михайличенко]. Луганськ: б. в., 2008. Кн. 3. 695 с.
2140. Реабілітовані історією: у 27 томах. Миколаївська область/[редкол. тому: О. В. Садиков (гол.), В. А. Войнолович, С. С. Макарчук та ін.]. Київ, Миколаїв: Світогляд, 2005. Кн. 1. 870 с.
2141. Реабілітовані історією: у 27 томах. Миколаївська область/[редкол. тому: Карцев С. М. (гол.), С. С. Макарчук, Т. І. Бугаєнко та ін.]. Київ, Миколаїв: Світогляд, 2006. Кн. 2. 707 с.
2142. Реабілітовані історією: у 27 томах. Полтавська область/[редкол. тому: С. А. Соловей (гол.), О. А. Білоусько, О. М. Пустовгар та ін.; упоряд.: О. А. Білоусько, Т. П. Пустовіт]. Київ, Полтава: АСМІ, 2009. Кн. 1. 432 с.
2143. Реабілітовані історією: у 27 томах. Полтавська область/[упоряд. О. А. Білоусько]. Київ, Полтава: Оріяна, 2007. Кн. 5. 720 с.

2144. Реабілітовані історією: у 27 томах. Сумська область/[редкол. тому: І. О. Яговдик (гол.), І. В. Богданова, В. Б. Звагельський та ін.]. Суми: ВВП «Мрія-1», 2013. Кн. 2. 756 с.
2145. Реабілітовані історією: у 27 томах. Сумська область/[редкол. тому: І. С. Боршош (гол.), О. М. Корнієнко, І. Г. Федоренко та ін.]. Суми: ТОВ «Мрія-1», 2015. Кн. 3. 496 с.
2146. Реабілітовані історією: у 27 томах. Харківська область/[редкол. тому: І. М. Балута (гол.), Н. В. Лапчинська, В. І. Астахова та ін.; авт. кол.: Л. Б. Ровчак, І. В. Шуйський, В. А. Золотарьов та ін.]. Харків: Оригінал, 2014. Кн. 2. 672 с.
2147. Реабілітовані історією: У 27 томах. Хмельницька область / [редкол. тому: В. Д. Гаврішко (гол.), В. С. Гришук, Л. Л. Місінкевич та ін.; упоряд.: Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур]. Хмельницький, 2010. Кн. 3. 1126 с.
2148. Реабілітовані історією: У 27 томах. Хмельницька область / [редкол. тому: Л. В. Стебло (гол.), В. Р. Адамський, Л. Л. Місінкевич та ін.; упоряд.: Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур]. Хмельницький: ТОВ «Поліграфіст-2», 2014. Кн. 5. 896 с.
2149. Реабілітовані історією: У 27 томах. Черкаська область/[редкол. тому: П. І. Гаман (гол.), В. Т. Поліщук, П. М. Жук та ін.; ред.-видавн. група: П. М. Жук, В. І. Захарченко, С. І. Кривенко та ін.]. Черкаси: вид-во «Черкаський ЦНТЕІ», 2006. Кн. 5. 452 с.
2150. Словник української мови/[редкол.: І. К. Білодід (гол.), А. А. Бурячок, В. О. Винник та ін.]. Київ: Наук. думка, 1973. Т. 4. 840 с.
2151. Словник української мови/[редкол.: І. К. Білодід (гол.), А. А. Бурячок, В. О. Винник та ін.]. Київ: Наук. думка, 1979. Т. 10. 658 с.
2152. Советская историческая энциклопедия/[редкол.: Е. М. Жуков (гл. ред.), Е. А. Болтин, Е. А. Волина и др.]. Вид. 2-е. Москва: Сов. энциклопедия, 1966. Т. 9. 999 с.
2153. Советский энциклопедический словарь/[науч.-ред. совет: А. М. Прохоров (председ.), И. В. Абашидзе, П. И. Азимов и др.]. Москва: Сов. энциклопед., 1989. 1295 с.

2154. Студентство//URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Студентство> (дата звернення: 01.10.2017).
2155. Студентство//Енциклопедія українознавства/[редкол.: В. Кубійович (гол. ред.), В. Голубницький, А. Жуковський та ін.]. Репринт. вид. Львів: НТШ, 2000. Т.8. С. 3076–3083.
2156. Теория и методология исторической науки: терминологич. словарь/отв. ред. А. О. Чубарьян. Москва: Аквилон, 2014. 576 с.
2157. Україна: хроніка XX століття. Рік 1921: довід. вид. /[упоряд. О. Мовчан]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2006. 289 с.
2158. Україна: хроніка XX століття. Рік 1922: довід. вид. /[упоряд. О. Мовчан]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2005. 235 с.
2159. Україна: хроніка XX століття. Рік 1925: довід. вид. /[упоряд. : О. Мовчан]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2006. 312 с.
2160. Україна: хроніка XX століття. Роки 1923-1924: довід. вид. /[упоряд. О. Мовчан]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2009. 255 с.
2161. Українська Радянська Енциклопедія/[редкол.: М. П. Бажан (гол. ред.), О. К. Антонов, Ф. С. Бабичев та ін.]. Вид. 2-е. Київ: гол. ред. УРЕ, 1982. Т. 7. 528 с.
2162. Українська Радянська Енциклопедія/[редкол.: М. П. Бажан (гол. ред.), О. К. Антонов, Ф. С. Бабичев та ін.]. Вид. 2-е. Київ: гол. ред. УРЕ, 1984. Т. 11. Кн. 1. 608 с.
2163. Херсон: довідник на 1939 рік. Херсон, 1939. 116 с.
2164. Хроника социалистического строительства на Украине (1921-1925)/[сост.: С. А. Кокин, В. И. Марочко, О. Н. Мовчан; отв. ред. С. В. Кульчицкий; АН УССР, Ин-т истории]. Київ: Наук. думка, 1989. 232 с.
2165. Энциклопедический словарь/[редкол.: Б. А. Введенский (гл. ред), Н. Н. Аничков, А. Н. Баранов и др.]. Москва: гос. изд-во «Большая советская энциклопедия», 1955. Т.3. 744 с.
2166. Юркова О. В. Україна: хроніка XX століття. Рік 1935: довід. вид. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2011. 231 с.

ДОДАТКИ

Додаток А [319, арк. 61]

Розподіл абітурієнтів інститутів УСРР за куріями на 1926-1927 н.р.

Типи навчальних закладів	Куріальний розподіл абітурієнтів (%)				
	робітники	селяни	трудова інтелігенція	службовці	кустари
Інженерно-технічні	70	15	5	8	2
Сільськогосподарські	20	60	10	8	2
Педагогічні	15	35	30	17	3
Соціально-економічні	40	20	15	21	4
Медичні	20	30	24	21	5
Художні	15	25	36	20	4

Додаток Б [879, с. 22–24]

Дані про розподіл абітурієнтів по вишам відповідно до принципу районування (1929 р.)

Назви навчальних закладів	Райони комплектування/округи
Волинський ІНО	Волинський, Коростенський, Шепетівський
Дніпропетровський ІНО -факультет соціального виховання -факультет професійної освіти	Дніпропетровський, Запорізький, Артемівський Дніпропетровський, Запорізький, Криворізький, Мелітопольський, Сталінський, Маріупольський, Кременчуцький
Донецький ІНО	Донбас
Кам'янець-Подільський ІНО	Кам'янецький, Могилівський і Проскурівський
Київський ІНО -факультет соціального виховання -факультет професійної освіти	Київський, Уманський, Бердичівський, Білоцерківський, Шевченківський правобережна частина УСРР (відділ іноземних мов – вся Україна)
Миколаївський ІНО	Миколаївський, Першотравневий, Зінов'євський
Ніжинський ІНО	Ніжинський, Роменський, Прилуцький
Одеський ІНО -факультет соціального виховання -факультет професійної освіти	Єврейський і німецький відділи – вся Україна, український – Одеський, Вінницький, Тульчинський округи, Автономна Молдавська СРР Одеський, Миколаївський, Херсонський, Першотравневий, Зінов'ївський, Кам'янецький, Могилівський, Проскурівський, Тульчинський, Вінницький
Полтавський ІНО	Кременчуцький, Полтавський, Лубенський
Харківський ІНО -факультет соціального виховання -факультет професійної освіти -факультет політичної освіти	Харківський, Ізюмський, Кам'янський, Старобільський, Сумський Лівобережна Україна Вся Україна
Херсонський ІНО	Херсонський, Криворізький, Мелітопольський
Чернігівський ІНО	Чернігівський, Глухівський, Конотопський

Додаток В [881, с. 28; 1326; 1665, с. 44; 2025, с. 179]
Динаміка прийому студентів у вищі навчальні заклади України
у 1923-1924 – 1925-1926 н.р.

Навчальний рік	Типи навчальних закладів						
	Індустріально-технічні	Сільськогосподарські	Соціально-економічні	Педагогічні	Медичні	Мистецькі	Разом
1923-1924 н.р. норми прийому фактичний прийом	920	1000	850	3500	1250	575	8095
	1073	949	874	1771	1267	304	6238
1924-1925 н.р. норми прийому фактичний прийом	625	730	600	2225	650	700	5530
	634	753	590	1732	515	268	4492
1925-1926 н.р. норми прийому фактичний прийом	650	915	860	2140	1000	400	5965
	804	1001	916	2059	921	305	6016

Додаток Д
Дані про прийом студентів до інститутів народної освіти УСРР
(1921-1925 рр.)

Назви навчальних закладів	Роки														
	1921 р.			1922 р.			1923 р.			1924 р.			1925 р.		
	План прийому	Подано заяв	Зараховано до складу студентів	План прийому	Подано заяв	Зараховано до складу студентів	План прийому	Подано заяв	Зараховано до складу студентів	План прийому	Подано заяв	Зараховано до складу студентів	План прийому	Подано заяв	Зараховано до складу студентів
Вінницький ІНО [30, арк. 27зв.; 256, арк. 82, 112]	165	*	*	150	*	45	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Волинський ІНО [32, арк. 50; 51, арк. 22зв.; 66, арк. 659; 317, арк. 38]	275	*	*	200	*	118	*	*	*	*	*	70	*	62	*
Глухівський ІНО [1923, с. 143]	165	*	*	100	24	9	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Катеринославський ІНО [43, арк. 75; 66, арк. 424]	555	*	*	850	*	*	*	*	209	*	*	*	*	*	267
Кам'янець-Подільський ІНО [551, арк. 91; 564, арк. 18зв.; 571, арк. 195; 1987, с. 25–28]	275	*	*	200	*	171	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Київський ІНО [54, арк. 97зв.; 150, арк. 21; 753, арк. 15]	675	*	605	845	113 4	750	*	*	*	*	503	374	*	*	*
Миколаївський ІНО [45, арк. 15; 56, арк. 20; 65, арк. 747; 66,	220	*	*	150	*	*	*	*	88	*	137	71	*	123	77

арк. 1024; 745, арк. 2]															
Одеський ІНО [46, арк. 59; 1144, с. 98]	605	*	282	1000	*	127	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Полтавський ІНО [1641, с. 199; 1645, с. 12]	440	*	*	200	*	*	*	*	*	*	*	69	120	155	127
Харківський ІНО [152, арк. 115; 160, арк. 55; 2006, с. 74]	635	502	266	1000	*	354	770	*	345	*	*	*	*	520	405
Херсонський ІНО [464, арк. 11, 69; 2100, с. 44]	270	*	*	150	*	*	100	*	*	*	*	93	*	*	81
Чернігівський ІНО [38, арк. 12; 739, арк. 28; 740, арк. 26; 743, арк. 53]	165	*	179	100	*	14	*	75	75	*	*	*	*	61	46

*Даних не виявлено

Додаток Е
Дані про прийом студентів до інститутів народної освіти та
педтехнікумів в УСРР (1926-1929 рр.)

Назви навчальних закладів	Роки											
	1926 р.			1927 р.			1928 р.			1929 р.		
	План прийому	Подано заяв	Зараховано до складу студентів	План прийому	Подано заяв	Зараховано до складу студентів	План прийому	Подано заяв	Зараховано до складу студентів	План прийому	Подано заяв	Зараховано до складу студентів
Волинський ІНО [85, арк. 243–244; 290, арк. 13; 319, арк. 40, 50; 330, арк. 48]	100	135	103	100	173	100	*	*	*	*	*	274
Дніпропетровський ІНО [85, арк. 235–236; 106, арк. 12; 1511, с. 38; 1673, с. 48]	*	*	*	*	731	283	*	*	365	*	*	530
Кам'янець-Подільський ІНО [85, арк. 227–228; 106, арк. 8; 478, арк. 5; 482, арк. 20, 84; 679, арк. 368, 441; 1043]	*	130	92	*	250	128	*	91	*	*	*	151
Київський ІНО [85, арк. 230–231; 106, арк. 9; 1355; 1361]	*	*	*	*	1350	463	348	*		1192	*	545 (за іншими даними – 782)
Луганський ІНО [85, арк. 224–225]	*	*	*	*	158	92	*	*	*	*	*	237
Миколаївський ІНО [85, арк. 208–209]	*	*	*	*	203	124	*	*	*	*	*	*
Ніжинський ІНО [86, арк. 8; 106, арк. 9]	*	*	*	*	180	115	*	*	*	*	*	174
Одеський ІНО [71, арк. 23в.; 85, арк. 205–206; 106, арк.	*	*	272	*	613	283	420	*	273	*	*	575

11; 422, арк. 21]													
Полтавський ІНО [72, арк. 3зв.; 85, арк. 202–203; 1612, с. 109]	120	*	66	*	242	121	*	*	*	*	*	*	*
Харківський ІНО [73, арк. 1зв.–2; 85, арк. 187–188; 106, арк. 10; 160, арк. 55; 1538; 2050, с. 332]	410	*	374	*	1137	400	*	*	*	720	1551	699 (за іншими даними – 752 і 768)	
Херсонський ІНО [70, арк. 1зв.; 85, арк. 198–199; 460, арк. 95]	*	*	107	120	185	106	*	211	121	*	*	275	
Чернігівський ІНО [85, арк. 195–196; 86, арк. 9; 87, арк. 3зв.; 106, арк. 8]	*	*	67	*	169	94	*	*	*	*	*	242	
Артемівський ПТ [76, арк. 216зв.; 85, арк. 249–250]	*	*	124	*	138	77	*	*	*	*	*	*	*
Бердичівський ПТ [106, арк. 1]	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	41	
Бердянський ПТ [370, арк. 129–130; 795, с. 177, 309]	*	*	*	*	113	54	*	*	195	*	247	181	
Білоцерківський ПТ [106, арк. 1]	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	135	
Вінницький український ПТ [216, арк. 63]	*	*	*	*	*	*	120	500	*	*	*	*	*
Вінницький єврейський ПТ [85, арк. 161–162]	*	*	*	*	132	69	*	*	*	*	*	*	*
Вовчанський ПТ	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	84	
Гадяцький ПТ	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	105	
Глухівський ПТ	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	67	
Дніпропетровський російський ПТ [85, арк. 170–171; 106, арк. 1]	*	*	*	*	98	54	*	*	*	*	*	113	
Житомирський єврейський ПТ [85, арк. 158–159]	*	75	*	*	109	57	*	*	*	*	*	*	*
Житомирський український ПТ [336, арк. 148зв.– 149; 339, арк. 40; 345, арк. 12; 346, арк. 296–297зв.]	*	115	56	*	116	46	*	182	78	*	*	*	*
Зінов'євський ПТ [1965, с. 48]	*	*	74	*	*	87	*	143	92	*	*	*	*
Золотоношський ПТ [76, арк. 44зв.; 106, арк. 2]	*	*	49	*	*	*	*	*	*	*	*	88	
Ізюмський ПТ [106, арк. 1]	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	82	
Київський єврейський ПТ [85, арк. 163–164]	*	*	*	*	83	38	*	*	*	*	*	*	*
Київський	*	*	*	*	102	82	*	*	*	*	*	*	*

арк. 2]													
Старобільський ПТ [76, арк. 102зв.; 106, арк. 2]	*	*	41	*	*	*	*	*	*	*	*	*	60
Тулчинський ПТ [74, арк. 152; 106, арк. 1]	*	*	94	*	*	*	*	*	*	*	*	*	124
Уманський ПТ [76, арк. 204зв.]	*	*	142	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Харківський український ПТ [1476, с. 64]	*	*	*	*	*	148	*	*	*	*	*	*	*
Хортицький німецький ПТ [85, арк. 155–156]	*	*	*	*	51	45	*	*	*	*	*	*	*
Черкаський ПТ [730, арк. 4]	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	475	164
Шепетівський ПТ [106, арк. 2; 666, арк. 73, 153зв.; 669, арк. 115–115зв.]	*	*	*	*	188	72	*	*	81	*	*	*	66

*Даних не виявлено

Додаток Ж [806, с. 18]

Приєм студентів за партійним складом до вишів УСРР у 1928-1929 н.р.

Типи вишів	Приєм студентів в інститути (%)		Приєм студентів у технікуми (%)	
	комуністи	комсомольці	комуністи	комсомольці
Індустріально-технічні	36,1	30,6	15,1	31,5
Індустріально-технічні (робітничі)	-	-	21,8	34,6
Сільськогосподарські	15,9	34,8	11,6	39,4
Соціально-економічні	33,4	33,5	23,2	32,2
Педагогічні	13,3	32,0	3,3	39,4
Медичні	9,5	28,0	3,5	24,1
Мистецькі	4,8	21,3	4,9	26,8
Разом	18,4	31,4	8,7	36,4

Додаток З [141, арк. 123; 908, с. 157–158; 935, с. 73; 931, с. 21; 1665, с. 46]

Розподіл студентів вишів УСРР за соціальним складом

Навчальні роки	Соціальний склад (%) / Розподіл вишів за типами						
	Індустріально-технічні	Сільсько-господарські	Соціально-економічні	Педагогічні	Медичні	Мистецькі	Разом
	Робітники						
1922-1923 н.р.	*	*	*	15,7	*	*	*
1923-1924 н.р.	46,4	14,4	19,9	5,7	8,4	12,8	16,9
1924-1925 н.р.	69,1	20,1	37,6	6,5	3,9	25,0	22,5
1925-1926 н.р.	72,2	18,7	42,4	15,0	21,8	18,7	28,6
	Селяни						
1922-1923 н.р.	*	*	*	31,9	*	*	*
1923-1924 н.р.	11,3	40,8	16,0	19,1	13,4	18,7	19,4
1924-1925 н.р.	10,5	43,7	17,8	19,5	10,8	15,0	20,8
1925-1926 н.р.	8,2	43,5	19,0	20,7	20,1	16,4	22,2
	Службовці						
1922-1923 н.р.	*	*	*	42,5	*	*	*
1923-1924 н.р.	28,6	39,9	50,1	63,5	68,8	56,9	52,6
1924-1925 н.р.	11,2	34,3	42,7	66,0	55,7	40,6	47,2

1925-1926 н.р.	15,9	25,4	35,7	59,7	46,7	63,0	42,7
	Інші						
1922-1923 н.р.	*	*	*	9,8	*	*	*
1923-1924 н.р.	13,7	4,9	14,0	11,1	9,4	11,6	11,1
1924-1925 н.р.	9,2	1,9	11,9	8,0	29,6	19,4	9,5
1925-1926 н.р.	3,7	12,4	2,9	4,6	11,4	1,9	6,5

*Даних не виявлено

Додаток И [1615, с. 6; 1877, с. 169]
Динаміка прийому за національним походженням до вишів УСРР
у 1923-1924 – 1925-1926 н.р.

Навчальні роки	Типи навчальних закладів						
	Індустріально-технічні	Сільсько-господарські	Соціально-економічні	Педагогічні	Медичні	Мистецькі	Разом
	Україні						
1923-1924 н.р.	33,1	71,3	32,0	63,7	22,5	34,5	43,7
1924-1925 н.р.	38,3	70,9	43,1	66,6	35,6	37,9	51,4
1925-1926 н.р.	47,5	80,0	49,5	66,9	26,8	56,5	57,9
	Росіяни						
1923-1924 н.р.	28,9	17,3	19,3	11,5	12,6	25,8	20,1
1924-1925 н.р.	33,7	14,3	20,4	11,8	17,1	28,5	20,6
1925-1926 н.р.	29,9	10,4	17,2	10,9	11,9	17,6	17,8
	Євреї						
1923-1924 н.р.	27,3	6,8	42,9	20,2	61,3	30,0	30,8
1924-1925 н.р.	18,4	7,0	33,7	16,8	43,8	27,9	24,2
1925-1926 н.р.	18,5	5,5	29,3	16,5	41,4	21,4	19,6
	Німці						
1923-1924 н.р.	0,9	0,3	0,2	1,9	0,3	0,6	0,5
1924-1925 н.р.	0,6	0,2	0,4	1,7	0,8	0,3	0,4
1925-1926 н.р.	0,4	0,4	0,2	1,9	0,2	0,5	0,5
	Поляки						
1923-1924 н.р.	1,0	0,7	0,4	0,8	0,3	1,4	0,5
1924-1925 н.р.	1,9	0,6	0,3	1,3	0,5	0,9	0,5
1925-1926 н.р.	1,7	0,8	0,3	1,4	0,8	0,7	0,7
	Інші						
1923-1924 н.р.	7,9	3,7	4,8	1,9	2,8	7,8	4,4
1924-1925 н.р.	7,8	7,1	2,2	1,8	1,7	4,4	5,0
1925-1926 н.р.	3,5	3,0	3,2	2,4	2,5	3,4	3,5

Додаток К [931, с. 24–25]
Склад студентів щодо одержаної освіти перед вступом
до педагогічних ВНЗ УСРР (1923-1924 – 1925-1926 н.р.)

Навчальні роки	Навчальні заклади, які закінчили вступники (%)							
	Робітфаки	Профшколи	Трудові школи	Дореволюційні середні школи	Домашня освіта	Технікуми	Учительські семінарії	Початкова школа
1923-1924 н.р.	1,2	20,6	10,7	58,9	2,6	6,0	-	-
1924-1925 н.р.	4,2	11,0	8,5	63,2	3,8	7,4	1,9	-
1925-1926 н.р.	14,1	20,0	9,5	39,4	4,2	11,9	0,7	0,2

Додаток Л [931, с. 27–28; 1665, с. 63–64]
Динаміка прийому до педагогічних ВНЗ УСРР за віком
(1923-1924 – 1925-1926 н.р.)

Навчальні роки	Розподіл студентів за віком (%)									
	17 р.	18 р.	19 р.	20 р.	21 р.	22 р.	23 р.	24-28 р.	29-33 р.	34 р. і більше
	Інститути									
1923-1924 н.р.	0,1	6,1	9,5	10,9	11,6	11,8	6,6	29,0	10,1	4,3
1924-1925 н.р.	-	0,6	7,0	10,0	10,0	14,2	6,5	34,9	13,3	3,5

Додаток Н
Дані про прийом студентів до педтехнікумів (1930-ті рр.)

Назви технікумів	Роки																	
	1930 р.			1931 р.			1932 р.			1933 р.			1934 р.			1935 р.		
	План прийому	Подано заяв	Зараховано студентів	План прийому	Подано заяв	Зараховано студентів	План прийому	Подано заяв	Зараховано студентів	План прийому	Подано заяв	Зараховано студентів	План прийому	Подано заяв	Зараховано студентів	План прийому	Подано заяв	Зараховано студентів
Бердичівський ПТ [106, арк. 1; 194, арк. 3; 239, арк. 2; 242, арк. 7; 247, арк. 31]	90	*	*	270	*	*	210	*	202	*	*	*	*	*	*	120	588	*
Бердянський ПТ [373, арк. 1, 3]	*	*	285	270	324	275	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Білоцерківський ПТ [106, арк. 1, 3; 119, арк. 5]	90	*	*	300	*	*	*	*	199	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Вінницький єврейський ПТ [194, арк. 3; 239, арк. 2; 242, арк. 7; 247, арк. 11, 31]	60	*	*	120	*	*	90	218	*	*	*	*	*	*	*	90	201	*
Вінницький український ПТ [192, арк. 12; 194, арк. 3; 207, арк. 24; 242, арк. 7; 247, арк. 11; 253, арк. 86; 254, арк. 48; 1466]	90	414	*	270	*	*	*	*	*	*	*	*	136	635	*	105	650	*
Гадяцький ПТ [98, арк. 39]	*	282	205	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Дніпропетровський російський ПТ [134, арк. 20]	*	*	*	*	*	*	*	*	*	240	160	*	*	*	*	*	*	*
Житомирський єврейський ПТ [1697, с. 131]	*	*	*	120	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Кам'янець-Подільський ПТ [106, арк. 1; 124, арк. 1; 239, арк. 2; 530, арк. 2, 54; 532, арк. 19, 30. 45зв.; 538, арк. 2]	*	*	146	270	*	*	*	205	180	*	278	186	*	*	*	*	*	*
Київський польський ПТ [95, арк. 3; 96, арк. 3; 880, с. 16]	60	*	145	*	*	*	*	*	*	*	*	*	120	*	*	*	*	*
Київський російський ПТ [755, арк. 9; 756, арк. 10; 760, арк. 84; 763, арк. 1; 536, арк. 49]	*	*	*	*	*	*	*	*	*	180	*	126	*	295	211	*	*	*

Київський український ПТ [536, арк. 49]	*	*	*	*	*	*	*	*	*	90	*	73	*	*	*	*	*	*
Конотопський [441, арк. 215; 442, арк. 42, 58]	*	*	*	*	*	*	*	*	*	180	516	194	120	770	133	*	*	*
Коростенський ПТ	90	*	*	120	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Коростишівський ПТ	*	*	*	150	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Корсунський ПТ [106, арк. 1, 3]	*	*	*	300	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Маріупольський грецький ПТ [111, арк. 34; 2072, с. 191]	115	*	35	*	*	*	240	190	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Мархлевський польський ПТ [880, с. 16]	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	90	*	*	*	*	*
Мелітопольський ПТ [1609, с. 55, 57]	*	*	*	150	20	*	*	*	*	*	*	*	150	625	*	*	*	*
Миколаївський ПТ [400, арк. 41]	*	*	*	180	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Могилів-Подільський ПТ [98, арк. 32; 106, арк. 2]	80	*	68	120	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Немирівський ПТ [194, арк. 3; 239, арк. 2; 242, арк. 7; 247, арк. 11, 31]	*	*	*	*	*	*	120	140	*	*	*	*	*	*	*	90	483	*
Новомосковський ПТ [253, арк. 86]	90	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Преславський болгарський ПТ [112, арк. 5]	*	*	*	*	*	*	120	*	90	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Проскурівський польський ПТ [716, арк. 18; 880, с. 16; 1576, с. 348; 1912, с. 133; 1913, с. 428; 1941, с. 345]	*	*	*	*	*	*	*	*	96	120	*	*	120	*	*	120	*	*
Проскурівський український ПТ [106, арк. 1; 121, арк. 6; 194, арк. 3; 239, арк. 2]	270	691	*	270	*	*	120	84	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Ржищівський ПТ [106, арк. 2; 536, арк. 49]	*	*	*	90	*	*	*	*	*	*	*	79	*	*	*	*	*	*
Тулчинський ПТ [106, арк. 2; 194, арк. 3; 242, арк. 7; 247, арк. 11, 31]	*	*	*	150	*	*	180	*	*	*	*	*	*	*	*	150	689	*
Уманський ПТ [194, арк. 3]	*	*	*	*	*	*	150	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Шепетівський ПТ [106, арк. 3; 239, арк. 2]	*	*	*	150	259	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*

*Даних не виявлено

Додаток П

Дані про деяких студентів педагогічних навчальних закладів, яких у 1929 р. відрахували за приховання свого соціального походження

Прізвище, ім'я	Навчальний заклад	За що відрахували
Артасевич В. [93, арк. 12]	Білоцерківський ПТ	Батько був священиком
Архелюк К. [513, арк. 21]	Кам'янець-Подільський ІНО	За антисемітизм
Барг Е. [654, арк. 10]	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був непманом
Бернасівський К. [465, арк. 7]	Херсонський ІНО	Батько був священиком
Білянкіна О. [685, арк. 2]	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був крамарем
Бобух [205, арк. 81]	Вінницький український ПТ	Позбавлений виборчих прав
Божко Ф. [957]	Київський ІНО	Батько був куркулем
Бондаренко [689, арк. 2зв.]	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був священиком
Бондарь М. [2034, с. 163]	Гайсинський ПТ	Батько був жандармом
Бульбах Н. [1035]	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був офіцером царської армії
Вайнштейн В. [1463]	Кам'янець-Подільський ІНО	Був керівником сіоністської організації
Вайсер Ф. [655, арк. 22]	Кам'янець-Подільський ІНО	Батьки були торговцями
Вайсман М.-А. [1092]	Київський ІНО	Батько був власником шкірного заводу
Велігурська [967]	Київський ІНО	Батько був куркулем
Вітковська С. [619, арк. 21]	Кам'янець-Подільський ІНО	«Соціально-чужий елемент»
Волькіна [465, арк. 33]	Херсонський ІНО	Батько був куркулем
Врублевський Ю. [962]	Проскурівський ПТ	Батько був власником парового млина
Всеволод Х. [93, арк. 12]	Білоцерківський ПТ	Батько був священиком
Галицький Б. [163, арк. 32]	Київський польський ПТ	Батько був куркулем
Ганіцька [655, арк. 22]	Кам'янець-Подільський ІНО	Батьки були спекулянтами
Ганіцька С. [619, арк. 21]	Кам'янець-Подільський ІНО	Позбавлена виборчих прав
Герр Т.	Херсонський ІНО	Походив з дворянського роду
Гоношенко М. [465, арк. 1]	Херсонський ІНО	Активно допомагав білогвардійцям під час громадянської війни
Гончар О.	Білоцерківський ПТ	Позбавлений виборчих прав
Гончаренко П. [93, арк. 12]	Білоцерківський ПТ	Батько був жандармом
Горнштейн [1177]	Харківський ІНО	Батько був власником крамниці
Гощина [496, арк. 3–4зв.]	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був фармацевтом
Грушко-Грушенко Н. [654, арк. 10; 656, арк. 66]	Кам'янець-Подільський ІНО	Служив в армії УНР
Гулько О. [619, арк. 21]	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був приставом
Драбчук [685, арк. 2]	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був жандармом
Дубина В.	Київський ІНО	У 1917 р. – офіцер царської армії

Дяченко В. [1022]	Київський ІНО	Батько був куркулем, мав батраків
Євдокимова Г. [465, арк. 11]	Херсонський ІНО	Батьки були позбавлені виборчих прав
Єршова В. [1022]	Київський ІНО	Була заарештована в контрреволюційній справі генерала Булавина, за що «відсиділа» у в'язниці 1,5 року
Желовський О. [496, арк. 16; 654, арк. 10; 714, арк. 47]	Кам'янець-Подільський ІНО	Батьки були торговцями
Зембіцький [655, арк. 22]	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був священиком
Іванець П. [465, арк. 14]	Херсонський ІНО	Батько був куркулем
Іванов Ю. [655, арк. 22]	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був священиком
Ліів О. [688, арк. 2зв.]	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був жандармом
Карніч І. [496, арк. 3–4зв.]	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був священиком
Кедровський С. [1092]	Київський ІНО	Батько був куркулем
Кельман	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був керівником хедеру
Ковальський Т. [655, арк. 22]	Кам'янець-Подільський ІНО	Служив в армії УНР
Ковдій Н. [93, арк. 12]	Білоцерківський ПТ	Батько був священиком
Коган Лія [654, арк. 10; 714, арк. 47]	Кам'янець-Подільський ІНО	Батьки були торговцями
Коган Любов [714, арк. 1, 47]	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був орендатором млина
Кожушко К. [1295, с. 67]	Нероновицький ПТ	Батько мав 60 дес. землі
Козакова [1175]	Кам'янець-Подільський ІНО	За антисемітизм
Корнич І. [654, арк. 10]	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був священиком
Корнієнко Н. [1993, с. 162–163]	Одеський ІНО	Батько був жандармом, інспектором шкіл, мав власне помістя, служив у білогвардійській армії
Косовська В. [619, арк. 21]	Кам'янець-Подільський ІНО	За приховання соціального стану батьків
Кравченко П. [93, арк. 12]	Білоцерківський ПТ	Батько був священиком
Крижанівська [516, арк. 12]	Проскурівський ПТ	Батько був священиком
Кудря П. [1092]	Київський ІНО	Батько був дворянином
Куценко П. [1022]	Київський ІНО	Брав участь у «бандитизмі» на Ніжинщині
Лейдер [496, арк. 3–4зв.]	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був орендатором млина
Лейдерман Р. [617, арк. 22; 655, арк. 22]	Кам'янець-Подільський ІНО	Батьки були спекулянтами
Лернер В.	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був власником мануфактурної крамниці
Лернер Й. [689, арк. 1зв.; 1457]	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був власником мануфактурної крамниці
Лисенко [967]	Київський ІНО	Батько був куркулем
Лідерман Р. [496, арк. 16; 1035]	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був орендатором млина
Лічман В. [692, арк. 2зв.; 1216]	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був орендатором млина
Ляховецький Т. [1463]	Кам'янець-Подільський ІНО	Був начальником карального загону армії УНР у добу Директорії УНР

Макаренко [1177]	Харківський ІНО	Батько був куркулем
Макаренко С. [1295]	Нероновицький ПТ	Батько був середняком
Мар'єновський Л. [1092]	Київський ІНО	Батько був крамарем, здавав в оренду власний будинок
Матвієва [795, с. 182]	Бердянський ПТ	Позбавлена виборчих прав
Матлак Д. [656, арк. 65–66]	Кам'янець-Подільський ІНО	Служив в армії УНР
Меєр [205, арк. 81]	Вінницький український ПТ	Позбавлений виборчих прав
Меєрович Д. [685, арк. 2]	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був орендарем ставків
Меламед М. [1092]	Київський ІНО	Батько був рабином
Михайленко [465, арк. 44]	Херсонський ІНО	Батько був куркулем
Михайленко В. [1993, с. 34]	Харківський ІНО	Два брати служили в армії Денікіна і емігрували, а третій перебував в армії УНР і загинув
Нейман Б. [617, арк. 7; 1035]	Кам'янець-Подільський ІНО	Батьки були торговцями, позбавлені виборчих прав
Новаковська [619, арк. 21]	Кам'янець-Подільський ІНО	За приховання соціального стану батьків
Новицька В. [1295]	Нероновицький ПТ	Батько був священником
Обознюк І. [93, арк. 12]	Білоцерківський ПТ	Батько вороже ставився до хлібозаготівель та інших господарських кампаній
Оборотюк О. [688, арк. 2зв.]	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був жандармом
Овчарук В. [1035]	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був офіцером царської армії
Оліференко [465, арк. 14]	Херсонський ІНО	Батько був куркулем, позбавлений виборчих прав
Оніщенко М. [465, арк. 1]	Херсонський ІНО	Батько був куркулем, брата розстріляли за «контрреволюцію», інші брати емігрували
Панєвіна Г. [1177]	Харківський ІНО	Батько був поміщиком
Панич Г. [1092]	Київський ІНО	Батько був крамарем
Пашинський В. [656, арк. 65–66; 679, арк. 32]	Кам'янець-Подільський ІНО	Служив в армії УНР
Перчин Т. [1022]	Київський ІНО	Батько платив експертний податок
Пилянкевич І. [679, арк. 32]	Кам'янець-Подільський ІНО	Служив в армії УНР
Плотнікова Є. [494, арк. 2; 686, арк. 2зв.; 1546]	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був колезьким реєстратором
Побігайло С. [2034, с. 163]	Гайсинський ПТ	В селі брав участь у зриві роботи по боротьбі з «шкідниками», вів дезорганізаційну лінію
Попель [496, арк. 3–4зв.]	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був начальником в'язниці
Придна [795, с. 182]	Бердянський ПТ	Батько був куркулем, мала зв'язки з церквою
Пурисман А. [1065]	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був орендарем Тарасівської цукроварні
Рабінович С. [655, арк. 81; 714, арк. 47]	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був орендарем броварні
Рой П. [1295]	Нероновицький ПТ	Батько був куркулем-офіцером, активним діячем банди Христового
Руденчик [465, арк. 33]	Херсонський ІНО	Батько був куркулем
Савчук [619, арк. 21]	Кам'янець-Подільський ІНО	«Соціально-чужий елемент»
Сандогурська Ш. [617, арк. 20; 654, арк. 10; 656, арк. 65]	Кам'янець-Подільський ІНО	Батьки були спекулянтами

Сатаневич [1132]	Київський ІНО	Батько був священиком
Семашкевич В. [957]	Київський ІНО	Брата розстріляли більшовики, сам студент мав зв'язки з «бандою»
Сердюк [465, арк. 1]	Херсонський ІНО	Батько був куркулем
Сивак К. [655, арк. 22]	Кам'янець-Подільський ІНО	Служив в армії УНР
Сікора Г. [1035]	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був таємним агентом поліції
Сіріс Р. [619, арк. 21]	Кам'янець-Подільський ІНО	Батьки займалися торгівлею, позбавлені виборчих прав
Соломко С. [686, арк. 2зв.; 1243]	Кам'янець-Подільський ІНО	За антисемітизм
Тищенко [1092]	Київський ІНО	Служив в армії УНР, брав участь у заворушеннях проти радянської влади в с. Полстовики, батько був куркулем
Турлук В. [655, арк. 22]	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був куркулем
Цілуйко О. [1295]	Нероновицький ПТ	Батько був купцем II гільдії, мав 150 дес. землі
Чабан М. [655, арк. 22; 685, арк. 2; 1463]	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був орендаром млина
Чорний [617, арк. 19]	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був священиком
Шаботенко І. [957]	Київський ІНО	Батько був куркулем, мав 15 дес. землі
Шанін Л. [1092]	Київський ІНО	Батько був корабельником, позбавлений виборчих прав
Шапіро С. [654, арк. 7; 714, арк. 47]	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був різником
Шаповал В. [952]	Київський ІНО	Батько був куркулем
Швідлер Р.	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був орендаром млина
Швідлер Ц. [655, арк. 19; 688, арк. 2зв.; 1462]	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був орендаром млина
Шейнштейн [655, арк. 22]	Кам'янець-Подільський ІНО	Батько був орендаром млина
Шулькевич	Білоцерківський ПТ	Батько був священиком
Щербина К. [93, арк. 12]	Білоцерківський ПТ	Батько був жандармом
Юргенсон Л. [1177]	Харківський ІНО	Батько був надвірним радником
Яковишина О. [2034, с. 163]	Гайсинський ПТ	Батько був дяком, позбавлений виборчого права

Додаток Р

Дані про деяких студентів педагогічних навчальних закладів, відрахованих у 1930-ті рр. за приховання свого соціального походження

Прізвище, ім'я	Навчальний заклад	Рік	За що відраховували
Авраменко Ф. [1545]	Луганський педінститут	1935	Батько був куркулем: мав 30 дес. землі, 2 корови, дрібну худобу, декілька коней
Айбіндер М. [777, арк. 22зв.]	Запорізький ІСВ	1932	Батько був торговцем
Бабинський [534, арк. 58]	Кам'янець-Подільський ПТ	1933	«Класово-ворожий елемент, що приховав своє минуле, пролізши до технікуму»
Бабков К. [786, арк. 9]	Харківський ІНО	1931	«Соціально-ворожий елемент»
Бавуров [271, арк. 97]	Дніпропетровський ПО	1931	Батько був куркулем
Баштовий [1924, с. 304]	Глухівський педінститут	1935	Батько був куркулем: мав 12 дес. землі і вітряний млин
Бедниченко В.	Миколаївський учительський	1938	Батько був куркулем

[397, арк. 4]	інститут		
Бейтхер В. [404, арк. 93зв.]	Одеський німецький педінститут	1935	Батько був кюстером (церковним старостою)
Беліменко К. [1609, с. 62]	Мелітопольський педінститут	1935	Дід був депутатом Державної Думи Росії
Беренц [409, арк. 2, 36]	Одеський німецький педінститут	1934	За приховування соціального походження
Берман Б. [515, арк. 25]	Кам'янець-Подільський ІНО	1930	Батько займався спекуляцією, була членом сіоністської організації, «видавала» себе за емігрантку (прибула з Галичини)
Білінська К. [720, арк. 229, 231]	Проскурівський польський ПТ	1934	Батько був куркулем
Білошицька [306, арк. 135]	Житомирський учительський інститут	1937	Батьки були «контрреволюційними елементами»
Боград С. [521, арк. 53]	Кам'янець-Подільський ІНО	1930	Батько був «журналістом-контрреволюціонером», якого у 1926 р. розстріляли за антирадянську діяльність
Боднар М. [198, арк. 16]	Вінницький педінститут	1935	Батько був церковним старостою
Бойко М. [794, с. 57]	Бердянський учительський інститут	1937	Батько був офіцером білогвардійської армії
Бойченко М. [403, арк. 98]	Миколаївський ПТ	1935	«Класово-чужий елемент»
Борисов І. [780, арк. 68]	Запорізький педінститут	1934	Приховав своє соціальне походження
Брадій [1251]	Первомайський ПТ	1931	Батько був куркулем
Браунгель В. [409, арк. 62]	Одеський німецький педінститут	1935-1936 н.р.	За приховування соціального походження
Бродовська М. [718, арк. 21; 720, арк. 144–144зв., 148, 163]	Проскурівський польський ПТ	1934	Батько був куркулем
Бургер Я. [404, арк. 103]	Одеський німецький педінститут	1935	Батько був куркулем
Бут Г. [775, арк. 77]	Запорізький ІНО	1931	«Соціально-чужий елемент»
Бутенко [178, арк. 72]	Кременчуцький педінститут	1935	Був офіцером білогвардійської армії
Важненко І.	Запорізький ІНО	1931	Батько був куркулем, розкуркулений і висланий за межі УСРР
Важненко М. [775, арк. 43]	Запорізький ІНО	1931	Була дружиною І.Д.Важненка
Ващенко [1993, с. 165]	Ніжинський педінститут	1934	Приховав факт розстрілу батька у 1918 р. як контрреволюціонера
Вишневський А. [718, арк. 21; 720, арк. 144–144зв., 148, 163]	Проскурівський польський ПТ	1934	Батько був куркулем
Вінс І. [409, арк. 17]	Одеський німецький педінститут	1935	За приховування соціального походження
Вовк Д. [418, арк. 73]	Одеський ПЮ	1931	Батько був куркулем
Волошин [403, арк. 3]	Миколаївський ПТ	1935	Батько був куркулем
Гайдаренко П. [1251]	Первомайський ПТ	1931	Батько був куркулем
Галіцький [1545]	Луганський педінститут	1935	Батько був куркулем
Гальперіна [509, арк. 83]	Кам'янець-Подільський ІСВ	1932	Батько був лісопромисловцем

Гаркуша В. [782, арк. 63в.]	Запорізький педінститут	1935	Батько був куркулем: мав 10 дес. землі, орендував 15 дес., 3 коней, 2 корови, молочарню, використовував найману працю, розкуркулений
Гельмель В. [404, арк. 109]	Одеський німецький педінститут	1935	Батько був поміщиком, мати позбавлена виборчих прав, дядько був білогвардійцем
Геннер Г. [404, арк. 111зв.]	Одеський німецький педінститут	1935	Батько був куркулем
Герліх [409, арк. 37]	Одеський німецький педінститут	1934	За приховування соціального походження
Гірш [409, арк. 17]	Одеський німецький педінститут	1935	За приховування соціального походження
Глазер [404, арк. 125зв.–126]	Одеський німецький педінститут	1935	Мав зв'язок з «класово-чужим елементом»
Глущенко [403, арк. 3]	Миколаївський ПТ	1935	Батько був куркулем
Голуб [509, арк. 83]	Кам'янець-Подільський ІСВ	1932	Батько був нафтопромисловцем
Гольденберг [1635, с. 152–153]	Польський педінститут	1935	Була донькою контрабандиста
Гопфауф [404, арк. 154зв.]	Одеський німецький педінститут	1935	Батько був спекулянтом, засуджений до 9 років ув'язнення
Гопфауф Р. [409, арк. 62]	Одеський німецький педінститут	1935-1936 н.р.	Батько був спекулянтом
Гущенко О. [1112]	Ржищівський ПТ	1931	Походив з сім'ї крамаря
Дайн І. [416, арк. 3зв.]	Одеський ІПО	1931	Батько був куркулем
Джога В. [515, арк. 14–15]	Кам'янець-Подільський ІНО	1930	У 1922 р. був членом «Просвіти» (брав участь у роботі драматичного гуртка). Як і його односельці, підозрювався у підтримці повстанського отамана Я.Гальчевського. Брат служив в армії УНР. Під час вступу у виш приховав своє соціальне походження, назвавшись сином батрака
Діденко І. [776, арк. 31зв.]	Запорізький ІНО	1931	Батько був спекулянтом
Дітчук-Задворний [416, арк. 3зв.]	Одеський ІПО	1931	Батько був куркулем
Доніш М. [1251]	Первомайський ПТ	1931	Батько був куркулем
Дорошенко С. [777, арк. 35]	Запорізький ІСВ	1932	Батько був куркулем
Драчук В. [775, арк. 62]	Запорізький ІНО	1931	Батько був куркулем
Дрот [402, арк. 30]	Миколаївський ПТ	1933	Батько був куркулем
Дяченко Н. [775, арк. 71–71зв.]	Запорізький ІНО	1931	Мав куркульське господарство, позбавлений виборчих прав
Ейфельд В. [408, арк. 26]	Одеський німецький педінститут	1938	Належав до родини поміщиків
Жидачевський М. [515, арк. 24]	Кам'янець-Подільський ІНО	1930	Батько на одному із сільських сходів заявив, що вступає в ТСОЗ, аби його син закінчив інститут. Перед цим він говорив: «Не піду в СОЗ [ТСОЗ], там у мене заберуть коні, що я буду робити, хто буде працювати на дітей».
Забора [271, арк. 100]	Дніпропетровський ІПО	1931	Батько був куркулем: мав 120 дес. землі, 60 коней, використовував найману працю. Заарештований ДПУ
Завгородний П.	Черкаський ІСВ	1931	Був куркулем вступив до ТСОЗу лише

[1122]			під загрозою бути висланим за межі України
Заїка І. [785, арк. 17]	Харківський ІНО	1931	Батько був куркулем, позбавлений волі на 2 роки з конфіскацією майна
Заїчко М. [785, арк. 31]	Харківський ІСВ	1931	«Соціально-ворожий елемент», заарештований ДПУ
Захарченко [1112]	Ржищівський ПТ	1931	Батько був спекулянтом, позбавлений виборчих прав
Зелінгер Е. [404, арк. 93зв.]	Одеський німецький педінститут	1935	Батька розкуркулили
Зелінські (брат і сестра) [170, арк. 139]	Польський педінститут	1935	Батько був куркулем, мав зв'язок з ксендзами
Ігнатченко [795, с. 204]	Бердянський ПТ	1931	Батько був куркулем, вів розкладницьку роботу в артілі «Зоря»
Ільєв [509, арк. 83]	Кам'янець-Подільський ІСВ	1932	Батько був поміщиком
Ільєва [534, арк. 58]	Кам'янець-Подільський ПТ	1933	«Класово-ворожий елемент, що приховав своє минуле, пролізши до технікуму»
Кальвиш [306, арк. 135]	Житомирський учительський інститут	1937	Батьки були «контрреволюційними елементами»
Камлай [170, арк. 139]	Польський педінститут	1935	Була донькою торговця, брат офіцер польської армії
Кашепала Р. [456, арк. 2]	Харківський інститут лінгвістичної освіти	1936	Батько займався мануфактурною торгівлею
Квятковська Ю.	Проскурівський польський ПТ	1934	Батько був куркулем
Квятковська Я. [715, арк. 225; 720, арк. 162; 722, арк. 12]	Проскурівський польський ПТ	1934	Батько був куркулем
Келлер Ф. [404, арк. 93]	Одеський німецький педінститут	1935	Батька розкуркулили
Ковальчук М. [303, арк. 8]	Житомирський учительський інститут	1935	Батьки були «контрреволюційними елементами»
Ковтун [403, арк. 3]	Миколаївський ПТ	1935	Батько і тесть були куркулями
Козицький [166, арк. 97]	Польський педінститут	1933	Був офіцером армії О.Колчака
Кольба С. [404, арк. 154зв.]	Одеський німецький педінститут	1935	Батько був крупним фабрикантом
Кордюков І. [112, арк. 86]	Преславський болгарський ПТ	1931	Батька розкуркулили
Кореньова С. [775, арк. 65зв.]	Запорізький ІНО	1931	Батько був священником
Косовська-Розенкранц [509, арк. 83]	Кам'янець-Подільський ІСВ	1932	Була дружиною «петлюрівця» і сестрою офіцера білогвардійської армії
Кох Р. [404, арк. 154]	Одеський німецький педінститут	1935	За приховування соціального походження
Кравченко [403, арк. 3]	Миколаївський ПТ	1935	Батько був куркулем
Кубрак М. [1117]	Ржищівський ПТ	1931	Батько був куркулем
Кулик [451, арк. 8]	Ізюмський ПТ	1934	Батько був поміщиком
Кулик А. [795, с. 204]	Бердянський ПТ	1931	Батько був куркулем
Кушнір Г. [515, арк. 22]	Кам'янець-Подільський ІНО	1930	Батько був куркулем, не цікавилася «політичними питаннями, не дорожила комсомольським квитком», не брала активної участі у роботі осередку ЛКСМУ
Ланер [409, арк. 3,	Одеський німецький	1934	За приховування соціального

37]	педінститут		походження
Лапінська Г. [715, арк. 228]	Проскурівський польський ПТ	1934	Батько був куркулем
Лейер Ф. [409, арк. 62]	Одеський німецький педінститут	1935-1936 н.р.	За приховування соціального походження
Литвин Ф. [1924, с. 304]	Ніжинський ІСВ	Бл. 1932 р.	Приховав інформацію щодо перебування у 1918 р. в організації «Просвіта» і офіцерській сотні
Лінд Е. [409, арк. 17]	Одеський німецький педінститут	1935	За приховування соціального походження
Лінда Е. [404, арк. 87]	Одеський німецький педінститут	1935	Батько був куркулем, засуджений за невиконання плану хлібозаготівлі
Максименкова Н. [782, арк. 3]	Запорізький педінститут	1935	Батько був куркулем: мав 30 дес. землі, орендував 70 дес., використовував найману працю, позбавлений виборчих прав
Малюк Н. [795, с. 204]	Бердянський ПТ	1931	Батько був куркулем
Массон Р. [409, арк. 62]	Одеський німецький педінститут	1935-1936 н.р.	За спекуляцію
Матишук В. [787, арк. 110]	Харківський педінститут	1934	Приховання свого соціального походження
Мейгефер Ф. [404, арк. 109зв.]	Одеський німецький педінститут	1935	Батько був куркулем, господарство якого у 1920 р. було розкуркулено і продано
Міллер В. [409, арк. 62]	Одеський німецький педінститут	1935-1936 н.р.	За приховування соціального походження
Мільштейн Д. [515, арк. 22]	Кам'янець-Подільський ІНО	1930	Мав зв'язок з «чуждим» елементом: одружився з дівчиною, позбавленою виборчих прав, жив з «нетрудових» прибутків
Місецький Й. [1576, с. 350]	Проскурівський польський ПТ	1934	Батько був куркулем
Мощенко Н.Г. [1831, с. 41]	Сумський педінститут	Бл. 1933-1935 рр.	Батько був торговцем, позбавлений виборчих прав
Непечетій [777, арк. 22зв.]	Запорізький ІСВ	1932	«Контрреволюційний елемент» (брав участь у банді Чайковського у 1919 р., переховувався на Лисій горі)
Несер І. [404, арк. 125зв.–126]	Одеський німецький педінститут	1935	Батько був куркулем
Новодід Г. [781, арк. 26]	Запорізький педінститут	1934	Була донькою, розстріляного у 1922 р. «контрреволюціонера»
Носікова [293, арк. 5]	Волинський ІНО	1930	За приховання соціального стану (донька священика), протекціонізм (влаштувала свою сестру на посаду учителя), «байдуже» ставлення до партобов'язків
Олексеєнко Л. [1831, с. 41]	Сумський педінститут	Бл. 1933-1935 рр.	За приховання куркульського походження
Олійник [271, арк. 97]	Дніпропетровський ІПО	1931	Батько був жандармом
Онокало М. [788, арк. 56]	Харківський педінститут	1933	Батько був розкуркулений і висланий як «політично-ворожий елемент» за межі УСРР
Островський [306, арк. 135]	Житомирський учительський інститут	1937	Батьки були «контрреволюційними елементами»

Островський С. [494, арк. 15]	Кам'янець-Подільський ІНО	1930	За зв'язок з «куркульським елементом» (батьком дружини), не передачу своєї землі (4,5 дес.) колгоспу, за пияцтво
Парицька [509, арк. 83]	Кам'янець-Подільський ІСВ	1932	Батько був поміщиком
Пархоменко В. [777, арк. 22зв.]	Запорізький ІСВ	1932	Батько був куркулем: мав млин, маслобійню. Розкуркулений
Пересипкіна Н. [781, арк. 41]	Запорізький педінститут	1934	Батько був куркулем, позбавлений виборчих прав і розкуркулений
Пилипенко [1924, с. 304]	Ніжинський педінститут	1934	Належав до родини «бандитів-петлюрівців», яка влаштувала пиятики банді М.Панкрата
Подольський Ю. [1251]	Первомайський ПТ	1931	Батько був куркулем та спекулянтом
Прищенко І. [794, с. 57]	Бердянський учительський інститут	1937	Батько був «ворогом народу»
Процович В. [722, арк. 12]	Проскурівський польський ПТ	1935	Батько був куркулем
Пурир [235, арк. 37]	Вінницький педінститут	1936	Батько був власником підприємства з обробки шкіри
Реннер [409, арк. 37]	Одеський німецький педінститут	1934	За приховування соціального походження
Рожківська Д. [416, арк. 3]	Одеський ІПО	1931	Батько був куркулем
Розентул Р. [515, арк. 14]	Кам'янець-Подільський ІНО	1930	Батько займався торгівлею, родичі були спекулянтами
Савченко Г. [402, арк. 30, 46]	Миколаївський ПТ	1933	Батько був куркулем
Седін М. [378, арк. 68]	Мелітопольський ПТ	1933	«Класово-ворожий елемент»
Скопець Ф. [1112]	Ржищівський ПТ	1931	Приховав свій соціальний стан
Скоркіна А. [795, с. 203]	Бердянський ПТ	1931	Батько був позбавлений виборчого права
Снісаренко А. [776, арк. 32зв.]	Запорізький ІНО	1931	Батько був управителем панського маєтку і втік з білогвардійцями. Студент вів розкладницьку роботу
Стешенко Г. [776, арк. 3]	Запорізький ІНО	1931	Батько був куркулем, мати виключена з колгоспу
Столяр Д. [235, арк. 37]	Вінницький педінститут	1936	Походив із сім'ї торгівців
Сухомлішко Б. [393, арк. 31]	Миколаївський педінститут	1935	Батько був спекулянтом, позбавлений виборчих прав
Телігова [720, арк. 88, 144–144зв.; 721, арк. 27]	Проскурівський польський ПТ	1934	За спекуляцію
Товстоп'ят Л. [978]	Черкаський ІСВ	1931	Була донькою колишнього поліцейського
Третяк [416, арк. 10]	Одеський ІПО	1931	Батько був куркулем
Фетер [404, арк. 61зв.]	Одеський німецький педінститут	1934	Батько був поміщиком
Фінкільштейн [420, арк. 54зв.]	Одеський ІПО	1933	Батько був куркулем і скупником хліба
Флоріна [1422]	Одеський ІПО	1931	Походив з родини заможних «куркульських люців»
Фризан Г. [404, арк. 109зв.]	Одеський німецький педінститут	1935	Батько був куркулем, мати позбавлена виборчих прав
Харківченко [178, арк. 72]	Кременчуцький педінститут	1935	Батько був непманом
Хідловський [509, арк. 83]	Кам'янець-Подільський ІСВ	1932	Батько був управляючим поміщицького маєтку

Цанько [166, арк. 97]	Польський педінститут	1933	Рідний брат – майор польської жандармерії, організував диверсії в Україні
Цебро В. [1609, с. 62]	Мелітопольський педінститут	1935	Дід був дяком
Центнер В. [404, арк. 125зв.–126]	Одеський німецький педінститут	1935	Батько був поміщиком
Чередник Г. [775, арк. 36]	Запорізький ІНО	1931	Батько був заможним селянином, використовував найману працю
Чечуй [385, арк. 69]	Миколаївський педінститут	1934	Батько був куркулем, спекулянтом
Шавло М. [775, арк. 28]	Запорізький ІНО	1931	Батько був заможним селянином, позбавлений виборчих прав
Шварц Л. [409, арк. 62]	Одеський німецький педінститут	1935-1936 н.р.	За приховування соціального походження
Швачинська О. [533, арк. 8зв.]	Кам'янець-Подільський ПТ	1932	Батько був священиком
Швачка З. [198, арк. 16]	Вінницький педінститут	1935	«Приховала» своє соціальне походження
Швейнфардт В. [404, арк. 102зв.]	Одеський німецький педінститут	1935	Батько був куркулем, брав участь в антирадянському повстанні
Шевальє Є. [404, арк. 103]	Одеський німецький педінститут	1935	Батько був торгівцем, розстріляний як білогвардієць за участь в антирадянському повстанні
Шевченко С. [416, арк. 3]	Одеський ІПО	1931	Батько був куркулем (мав 30 дес. землі)
Шевчук [534, арк. 58]	Кам'янець-Подільський ПТ	1933	«Класово-ворожий елемент, що приховав своє минуле, пролізши до технікуму»
Шейгерт Л. [404, арк. 93зв.]	Одеський німецький педінститут	1935	Батька розкуркулили
Шейко О. [135, арк. 54]	Канівський ПТ	1933	Походила з куркулів, а її сім'я «пролізла в колгосп з метою [його] розвалити». Батько ігнорував господарсько-політичні кампанії
Шелімов [1192]	Харківський ІСВ	1931	Батько до 1917 р. мав 200 га землі. До інституту вступив із сфальсифікованими документами «колгоспника». Однак під час сфабрикованої справи «промислової партії» підтримав останню, за що і був виключений із вишу
Шепель Г. [379, арк. 63]	Мелітопольський ПТ	1935	Батько був куркулем: мав вітряний млин, 15 коней, 5 корів, 30 овець, 3 наймити
Шимельфарб Б. [303, арк. 8]	Житомирський учительський інститут	1935	Батьки були позбавлені виборчих прав
Шмідт Е. [404, арк. 125зв.–126]	Одеський німецький педінститут	1935	Батько був куркулем
Штейн Г. [404, арк. 110зв.]	Одеський німецький педінститут	1935	Батько був куркулем
Штейнбух Е. [780, арк. 16]	Запорізький педінститут	1933	Батько був власником майстерні, де виготовляв войлочні та приводні паси, використовував найману працю
Шульц Г. [404, арк. 110]	Одеський німецький педінститут	1935	Батько був куркулем
Якименко [1557]	Київський ІПО	1931	Батько був куркулем
Яковенко М. [795, с. 203]	Бердянський ПТ	1931	Батько був куркулем
Ялі Л. [785, арк. 22]	Харківський ІСВ	1931	Батько був позбавлений виборчих прав
Ярещенко [178, арк. 72]	Кременчуцький педінститут	1935	Батько був священиком

Ясенюцька [306, арк. 178]	Житомирський учительський інститут	1937	Батьки були «контрреволюційними елементами»
---------------------------	------------------------------------	------	---

Додаток С
Дані про чисельність студентів інститутів народної освіти УСРР у першій половині 1920-х рр.

Назви навчальних закладів	Навчальні роки									
	1920-1921 н.р.		1921-1922 н.р.		1922-1923 н.р.		1923-1924 н.р.		1924-1925 н.р.	
	Вересень-грудень	Січень-серпень	Вересень-грудень	Січень-серпень	Вересень-грудень	Січень-серпень	Вересень-грудень	Січень-серпень	Вересень-грудень	Січень-серпень
Київський ІНО [8, арк. 55зв.; 18, арк. 4; 34, арк. 35, 94, 227; 54, арк. 83; 65, арк. 302; 854, с. 22–23; 1009; 1687, с. 21; 1939, с. 12]	4145 (за іншими даними – 3448 або 4896)	3260	2070	*	*	2364 (на 1 січня), 2078 (на 1 квітня)	2064		2419	1612
Харківський ІНО [47, арк. 31; 65, арк. 227; 66, арк. 181; 157, арк. 128; 854, с. 22–23; 2006, с. 74; 2049, с. 17]	*	*	1500		2208	*	1680	1715	1859	1664
Катеринославський ІНО [13, арк. 82–82зв.; 17, арк. 32зв.; 43, арк. 90; 267, арк. 18–19зв.; 854, с. 22–23; 1663, с. 359; 1673, с. 44, 56; 1890, с. 47]	*	*	1389	1531	1149		854	824	1184	832
Одеський ІНО [22, арк. 1; 46, арк. 2зв., 12зв.; 62, арк. 14зв.–16, 29зв.–30; 63, арк. 5; 1870, с. 157, 165; 1956, с. 36]	497		1282	*	887	*	853	*	520	603
Полтавський ІНО [36, арк. 6зв., 13; 425, арк. 64; 854, с. 22–23; 1277; 1333; 1645, с. 13]	*	*	553		494	491	416	400	161	192
Кам'янець-Подільський ІНО [8, арк. 61; 523, арк. 35; 526, арк. 4зв.; 557, арк. 138, 217; 564, арк. 17зв.; 571, арк. 116зв.–117, 119, 174–175зв.; 573, арк. 1; 647, арк. 4зв.; 648, арк. 4зв.; 854, с. 22–23; 874, с.	*	775	885	1141	273 (на 1 вересня), 355 (на 1 жовтня)	290 (на 1 січня), 388 (у березні)	202	*	185	203

264; 1308; 1949, с. 160; 1987, с. 25–28]										
Волинський ІНО [16, арк. 22; 25, арк. 15зв.; 32, арк. 1зв., 9, 19зв., 42, 90, 143а; 51, арк. 30зв.; 65, арк. 562; 330, арк. 6; 796, с. 100]	*	*	619	*	278	241 (за іншими даними – 320)	307	242	225	228
Чернігівський ІНО [8, арк. 52; 38, арк. 9–10; 739, арк. 30; 740, арк. 66, 88; 742, арк. 1зв.; 744, арк. 1зв., 44; 854, с. 22–23; 1846, с. 221, 226, 228; 1888, с. 47; 1922, с. 66]	393	344	311		267	259	168	173	264	215 (наприкінці н.р. – 208)
Херсонський ІНО [37, арк. 15; 458, арк. 10, 35, 49; 461, арк. 22, 65в; 464, арк. 11; 842, с. 30; 1685, с. 7; 2013, с. 9; 2051, с. 31]	*	*	*	*	*	258 (на 1 січня), 268 (на 1 березня), 316 (на 27 червня)	481	*	231	215 (на 1 січня), 193 (у березні), 185 (у квітні)
Миколаївський ІНО [45, арк. 22зв.; 65, арк. 747; 389, арк. 37, 49, 66зв.; 390, арк. 20, 24]	*	*	*	196	*	164 (на 1 квітня), 188 (на 1 травня)	239	*	284	249
Златопільський ІНО [21, арк. 8]	*	*	232	*	*	*	*	*	*	*
Ніжинський ІНО [8, арк. 52; 35, арк. 16зв., 28, 127; 854, с. 22–23; 1921, с. 67]	*	*	383	*	192	102	*	149	281	176
Вінницький ІНО [8, арк. 61; 28, арк. 49; 30, арк. 1; 41, арк. 7зв.; 48, арк. 83, 114; 153, арк. 85; 257, арк. 61; 559, арк. 17; 1978, с. 67; 2023, с. 257]	212 (за іншими даними – 250)		*	198	106	92	145	225	*	*
Черкаський ІНО [8, арк. 58]			150	*	*	*	*	*	*	*
Глухівський ІНО [31, арк. 11, 18зв.; 153, арк. 85; 1922, с. 66; 2073, с. 212]	137		*	*	101	120	*	*	*	*
Донецький (Луганський) ІНО [50, арк. 113зв.; 65, арк. 446]	-	-	-	-	-	-	183	*	47	66

*Даних не виявлено

Додаток Т
Дані про чисельність студентів інститутів народної освіти УСРР у другій половині 1920-х рр.

Назви навчальних закладів	Навчальні роки									
	1925-1926 н.р.		1926-1927 н.р.		1927-1928 н.р.		1928-1929 н.р.		1929-1930 н.р.	
	Вересень-грудень	Січень-серпень	Вересень-грудень	Січень-серпень	Вересень-грудень	Січень-серпень	Вересень-грудень	Січень-серпень	Вересень-грудень	Січень-серпень
Харківський ІНО [73, арк. 1зв.-3; 86, арк. 9; 160, арк. 53; 855, с. 37; 1667, с. 211; 1973, с. 20; 1986, с. 101; 2006, с. 79; 2050, с. 331, 332; 2049, с. 18]	1914	2061	1944	1691	1697	1780	*	*	2220	
Київський ІНО [62, арк. 591, 592, 632; 86, арк. 8; 106, арк. 9; 900, с. 5; 960; 855; 1667, с. 211]	1538 (у вересні), 1374 (у жовтні)	772	*	1049 (на 1 січня), 1202 (наприкінці н.р.)	1349	*	*	*	2152	
Катеринославський (Дніпропетровський) ІНО [62, арк. 399зв., 448; 86, арк. 8; 89, арк. 3; 106, арк. 12; 269, арк. 28; 855, с. 37; 1105, с. 29; 1667, с. 211]	993	1039	791	1162	1169, 1147 (на початку н.р.)	1184	1176		1350	
Одеський ІНО [62, арк. 87, 88зв.; 71, арк. 2зв.; 86, арк. 9; 89, арк. 18; 106, арк. 11; 413, арк. 7; 855, с. 37; 1870, с. 165, 356]	728	742	829	806	944	946	1036	1042	1353	1399
Полтавський ІНО [68, арк. 100; 72, арк. 3зв.; 425, арк. 65зв.; 855, с. 37; 1645, с. 13, 20; 2129, с. 768]	273	*	294	245	292	326	532		821	861
Чернігівський ІНО [86, арк. 9; 87, арк. 3зв.; 90, арк. 29; 106, арк. 8; 743, арк. 53зв.; 747, арк. 3; 748, арк. 1зв.; 855, с. 37; 1667, с. 211; 1846, с. 234-235]	189	*	181	173	197	*	555	384	673	626
Кам'янець-Подільський ІНО [62, арк. 474зв., 526зв.; 86, арк. 8; 92, арк. 8; 106, арк. 8; 527, арк. 3зв.; 650, арк. 18; 705,	236	200	230	298	250	*	380	*	384	

арк. 39; 900, с. 5; 1667, с. 211; 1949, с. 170]										
Волинський ІНО [62, арк. 171зв.; 86, арк. 8; 106, арк. 8; 319, арк. 57; 320, арк. 19; 326, арк. 41зв.; 900, с. 5]	251	259	248	190	221	190	*	*	617	
Херсонський ІНО [58, арк. 1зв.; 86, арк. 9; 458, арк. 97зв., 107зв.; 460, арк. 95; 855, с. 37; 889, с. 75; 982]	209 (у вересні), 247 (у жовтні)	*	223	206	238	*	278	*	248	407
Ніжинський ІНО [83, арк. 4зв., 84; 86, арк. 8; 106, арк. 9; 855, с. 37]	234	204	299	196	223	*	*	*	488	
Миколаївський ІНО [86, арк. 8; 855, с. 37; 1667, с. 211]	231	*	*	167	217	*	*	*	*	*
Донецький (Луганський) ІНО [106, арк. 12; 1161]	148	154	167	161	202	340	*	*	474	

*Даних не виявлено

Додаток У
Дані про чисельність студентів педтехнікумів УСРР
у другій половині 1920-х рр.

Назви технікумів	Навчальні роки									
	1925-1926 н.р.		1926-1927 н.р.		1927-1928 н.р.		1928-1929 н.р.		1929-1930 н.р.	
	Вересень-грудень	Січень-серпень	Вересень-грудень	Січень-серпень	Вересень-грудень	Січень-серпень	Вересень-грудень	Січень-серпень	Вересень-грудень	Січень-серпень
Вінницький [202, арк. 47; 206, арк. 14; 253, арк. 65; 855, с. 39; 900, с. 13; 1667, с. 207]	180	*	*	188	253	280	*	*	225	
Тулчинський [74, арк. 76зв., 79зв., 152зв.; 78, арк. 49зв.; 86, арк. 24; 92, арк. 12; 106, арк. 2; 900, с. 13]	213	202	177	141	222	*	250	*	340	
Харківський [60, арк. 146зв., 177зв.; 61, арк. 233; 86, арк. 25; 160, арк. 56; 855, с. 39; 1476, с. 64-65; 1667, с. 210]	195 (на початку н.р.), 172 (у грудні)	*	194	197	201	178	*	*	*	*
Кременчуцький [74, арк. 269зв., 272зв., 301, 304; 86, арк. 23]	172	87	170	146	192	*	*	*	*	*

Вовчанський [86, арк. 25; 106, арк. 2; 160, арк. 56; 855, с. 39; 1667, с. 208]	141	*	*	215	184	183	*	*	304	
Зінов'євський [60, арк. 42зв., 71зв.; 86, арк. 22; 855, с. 39]	131	*	155	148	184	*	*	*		
Шепетівський [86, арк. 25; 90, арк. 33; 666, арк. 154зв., 157зв.; 669, арк. 115, 116зв., 117зв.; 855, с. 39; 900, с. 11; 1667, с. 210; 2034, с. 166]	141	138	206	200	182	230	251		215	
Добровеличківський [86, арк. 24; 855, с. 39; 1667, с. 207]	174	*	*	185	180	*	*	*	*	*
Уманський [76, арк. 175зв., 204зв.; 86, арк. 21; 855, с. 39; 900, с. 12; 1667, с. 210]	127	105	189	159	180	*	*	*	*	*
Охтирський [86, арк. 25; 106, арк. 2; 160, арк. 56; 855, с. 39; 1667, с. 207]	110	*	*	183	179	224	*	*	293	
Київський [86, арк. 22; 855, с. 39; 900, с. 12; 1667, с. 208]	161	*	*	145	176	*	*	*		
Проскурівський [86, арк. 22; 92, арк. 10; 106, арк. 2; 855, с. 39; 900, с. 13; 1634, с. 20; 1667, с. 209; 2031, с. 258; 2034, с. 158]	183	162	*	181 (у січні), 184 (наприкінці н.р.)	174	*	267	*	261	
Гадяцький [68, арк. 66; 86, арк. 24; 106, арк. 2; 855, с. 39; 1667, с. 207]	151	138	*	131	172	*	*	*	315	
Сумський [75, арк. 219, 221зв.; 86, арк. 24; 855, с. 39]	85	73	*	173	169	*	*	*		
Білоцерківський [86, арк. 21; 93, арк. 11; 106, арк. 1; 855, с. 39; 900, с. 12; 1667, с. 207]	172	*	*	159	162	*	*	*	379	380
Олександрійський [86, арк. 23; 855, с. 39; 1667, с. 209]	118	*	*	134	160	*	*	*		
Нероновицький [68, арк. 73; 75, арк. 103, 104; 86, арк. 24; 106, арк. 1; 1667, с. 209]	138	97	158	156		*	*	*	266	
Маріупольський [86, арк. 23; 371, арк. 33, 62; 855, с. 39; 1667, с. 207; 1850, с. 358]	142	*	151	150	154	*	*	*	289	227
Пирятинський [68, арк. 43; 74, арк. 196зв.; 855, с. 39]	144	138	*	161		*	*	*		
Малинський [86, арк. 23; 855, с. 39]	*	*	*	75	156	*	*	*		

Могилів-Подільський [74, арк. 2зв., 64зв., 67; 86, арк. 24; 92, арк. 11; 106, арк. 2; 265, арк. 17; 1419]	86	*	138	127 (на 1 січня), 157 (наприкінці н.р.)	156 (на початку н.р.), 153 (у грудні)	*	*	*	306	229
Глухівський [60, арк. 190зв., 295зв.; 86, арк. 21; 106, арк. 1; 855, с. 39]	74	*	153	167	154	*	*	*	241	
Вінницький єврейський [106, арк. 2; 187, арк. 17; 192, арк. 163; 855, с. 39; 1665, с. 101, 329]	96	*	162	163	152	225			203	
Нікопольський [68, арк. 140; 86, арк. 23; 106, арк. 1; 855, с. 39; 1667, с. 208]	129	129	*	173	150	*	*	*	328	
Прилуцький [68, арк. 52; 86, арк. 24; 106, арк. 2; 855, с. 39; 1667, с. 209]	126	129	*	122	149	*	*	*	295	
Київський польський [86, арк. 22; 855, с. 39; 900, с. 12; 1667, с. 210; 1911, с. 384]	102	*	*	128	145	*	225		*	*
Артемівський [76, арк. 114зв., 117зв., 216зв., 219; 86, арк. 21; 1850, с. 358]	81	65	189	143 (у січні), 138 (наприкінці н.р.)	139	*	*	*	*	*
Бердянський [86, арк. 23; 106, арк. 2; 370, арк. 1зв., 13зв.; 371, арк. 36; 373, арк. 3; 795, с. 46, 179, 292; 855, с. 39; 1667, с. 207]	150 (на 1 жовтня), 143 (на 20 листопада)	144	125	158	136	*	307	*	299	456
Дніпропетровський російський [86, арк. 21; 106, арк. 1; 270, арк. 47, 126; 855, с. 39; 900, с. 11; 1667, с. 210]	171	*	*	211**	136	*	213**		226**	
Городнянський [86, арк. 25; 855, с. 39; 1667, с. 209]	130	*	*	113	135	*	*	*		
Красноградський [68, арк. 121; 86, арк. 24; 106, арк. 2; 425, арк. 62]	80	*	111	*	132	*	*	*	454	
Київський єврейський [86, арк. 22; 855, с. 39; 900, с. 12; 1667, с. 210]	127	*	*	166	131	*	*	*	*	*
Мар'їнський (Сталінський) [74, арк. 227зв., 230; 86, арк. 24; 106, арк. 2]	*	*	122	119	131	*	*	*	180	
Ржищівський [86, арк. 22; 106, арк. 2; 855, с. 39; 900, с. 12; 1667, с.	186	*	*	169	130	*	*	*	223	

209]										
Конотопський [68, арк. 33; 76, арк. 4зв.; 86, арк. 25; 106, арк. 2; 436, арк. 6зв., 26; 440, арк. 5зв.; 855, с. 39; 900, с. 13]	99	*	112	139	130	263	255	*	307	
Житомирський [86, арк. 21; 288, арк. 22; 327, арк. 9, 45зв., 47зв.; 330, арк. 47; 333, арк. 25–28; 337, арк. 2зв., 5зв.; 855, с. 39]	119	98 (наприкінці н.р.), 105 (у червні), 102 (на початку липня)	128	123	129	*	*	*	*	*
Мелітопольський [86, арк. 23; 375, арк. 1; 376, арк. 1зв.; 377, арк. 1, 3зв.; 863, с. 23]	94	134	110	153	129	*	163		199	
Корсунський [68, арк. 19, 23; 86, арк. 25; 106, арк. 2; 855, с. 39; 900, с. 13; 1667, с. 208]	149	133	*	157	126	*	*	*	301	
Золотоношський [86, арк. 23; 90, арк. 32; 106, арк. 1; 855, с. 39; 1667, с. 208]	131 (у вересні), 165 (у грудні)	120 (у лютому), 116 (наприкінці н.р.)	165	171	125	*	*	*	278	
Коростишівський [86, арк. 21; 106, арк. 1; 336, арк. 26зв., 28зв.; 855, с. 39]	125	121	*	165	125	*	*	*	363	
Харківський єврейський [61, арк. 13зв.; 1665, с. 101]	127	135	*	*	*	*	*	*	*	*
Куп'янський [86, арк. 23; 106, арк. 1; 855, с. 39; 1667, с. 208]	130		*	128	123	*	*	*	202	
Полтавський [68, арк. 116; 86, арк. 24; 425, арк. 58; 855, с. 39; 1334, с. 8; 1667, с. 209]	192	158	160	127	123	*	*	*	*	*
Лубенський [68, арк. 58; 86, арк. 23; 855, с. 39; 1667, с. 208]	131	122	*	119	122	*	*	*	*	*
Бердичівський [86, арк. 21; 106, арк. 1; 284, арк. 8; 855, с. 39; 900, с. 12]	83	*	*	140 (у січні), 134 (на початку березня)	121	*	*	*	282	
Остерський [86, арк. 25; 855, с. 39; 900, с. 14; 1667, с. 209]	133	*	*	170**	121	*	*	*	*	*
Павлоградський [68, арк. 124; 86, арк. 22; 855, с. 39]	86	*	*	117	121	*	*	*	*	*
Новомосковський [86, арк. 22; 106, арк. 1; 855, с. 39; 1667, с. 209]	162	*	*	147	120	*	*	*	609	

209]										
Запорізький [68, арк. 129; 86, арк. 22; 368, арк. 8зв.; 1374]	106	101	*	109	119	*	*	*	260	
Ізюмський [86, арк. 24; 106, арк. 1; 855, с. 39; 1667, с. 208]	103	*	*	119	116	*	*	*	182	
Гайсинський [86, арк. 25; 855, с. 39; 1667, с. 207; 2034, с. 162]	86	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Київський російський [86, арк. 22; 855, с. 39; 1667, с. 210]	165	*	*	151	113	*	*	*	*	*
Преславський болгарський [86, арк. 23; 106, арк. 2; 112, арк. 159; 855, с. 39; 1514; 1627, с. 193; 1667, с. 210]	176	бл. 200	152	150	112	*	*	*	198	143
Одеський єврейський [61, арк. 30зв., 63а; 86, арк. 24; 855, с. 39; 1665, с. 329]	123	*	140	140	111	*	*	*	*	*
Черкаський [68, арк. 10, 13зв.; 76, арк. 229зв., 232зв.; 86, арк. 25; 730, арк. 4; 855, с. 39]	107	103	*	107	111	*	*	*	264	
Кам'янський [86, арк. 22; 855, с. 39; 1667, с. 208]	164	*	*	121	110	*	*	*	*	*
Старобільський [76, арк. 57зв., 102зв., 105; 86, арк. 24; 106, арк. 2]	75	68	100	93	109	*	*	*	296	
Житомирський єврейський [86, арк. 21; 90, арк. 27зв.–28; 329, арк. 11зв., 16зв.; 331, арк. 215; 855, с. 39; 1098; 1665, с. 331]	106	64	*	114 (на початку січня), 122 (наприкінці н.р.)	100	137 (наприкінці лютого), 110 (наприкінці н.р.)	*	*	*	*
Пришибський німецький [86, арк. 23; 855, с. 39; 1665, с. 102, 331; 1667, с. 210]	116	111	115	108	97	*	*	*	*	*
Новоград-Волинський [60, арк. 349зв.; 328, арк. 11зв.; 347, арк. 60; 350, арк. 40; 351, арк. 1; 352, арк. 57, 76зв., 101зв.]	102	65	77 (на початку н.р.), 70 (у грудні)	84	82	*	*	*	*	*
Хортицький [86, арк. 22; 106, арк. 1; 855, с. 39; 900, с. 12; 1665, с. 102, 331; 1667, с. 210]	43	71**	94**	91**	54	*	*	*	286	

*Даних не виявлено

**У т.ч. враховано слухачів робітфаків (педкурсів)

Додаток Ф [1607, с. 160]
Кількість студентів у вишах УСРР (перша
половина 30-х рр. XX ст.)

Типи навчальних закладів	Число студентів на початок року			
	1930 р.	1931 р.	1932 р.	1933 р.
Індустріально-технічні	9912	31892	43776	56333
Соціально-економічні	4697	4614	3881	6784
Педагогічні	11935	16283	22855	23914
Медичні	5059	6361	6968	9589
Сільськогосподарські	6949	7756	9056	7537
Художні і музично-театральні	2338	2189	2211	2237
Всього	40890	69095	88747	106394

Додаток Х
Дані про чисельність студентів інститутів педагогічного профілю
радянської України у першій половині 1930-х рр. (денна форма навчання)

Місто / Назви навчальних закладів	Навчальні роки									
	1930-1931 н.р.		1931-1932 н.р.		1932-1933 н.р.		1933-1934 н.р.		1934-1935 н.р.	
	Вересень-грудень	Січень-серпень	Вересень-грудень	Січень-серпень	Вересень-грудень	Січень-серпень	Вересень-грудень	Січень-серпень	Вересень-грудень	Січень-серпень
м. Київ										
- ІСВ [106, арк. 5; 109, арк. 175; 115, арк. 53; 165, арк. 21; 767, арк. 6]	1543		1402	*	1596	1297	-	-	-	-
- ППО [106, арк. 4; 115, арк. 11; 1358]	953		638	*	732		-	-	-	-
- педінститут [116, арк. 75-77; 134, арк. 49]	-	-	-	-	-	-	1486	1096	*	*
- Польський (ІСВ) педінститут [106, арк. 6; 110, арк. 15; 115, арк. 55; 126, арк. 14; 134, арк. 49; 177, арк. 84; 769, арк. 3; 771, арк. 2; 772, арк. 2; 1616, с. 98; 2097, с. 101]	165		180	*	720	504	403 (за іншими даними – 672)	160	*	320 (у січні), 298 (у квітні)
м. Харків										
- ІСВ [105, арк. 23; 106, арк. 5]	1108	1166	-	-	-	-	-	-	-	-
- ППО [106, арк. 4; 115, арк. 25]	845		789	*	*	*	-	-	-	-
- ІНО [115, арк. 84]	-		955	*	*	*	-	-	-	-
- педінститут [134, арк. 49; 178, арк. 180]	-		-	-	-	-	568	*	939	
м. Дніпропетровськ										
- ІСВ [106, арк. 5;]	564		424	*	*	*	-	-	-	-

115, арк. 41; 1674, с. 54, 56]										
- ІПО [106, арк. 4]	845	446	*	*	*	-	-	-	-	-
м. Одеса										
- ІСВ [106, арк. 5; 115, арк. 71]	970	667	*	*	*	-	-	-	-	-
- ІПО [106, арк. 4; 115, арк. 20; 421, арк. 53]	581	604	*	*	*	-	-	-	-	-
- педінститут [134, арк. 49; 177, арк. 84]	-	-	-	-	-	1406	*	*	*	934
- німецький педінститут [409, арк. 8, 18, 31]	-	-	-	-	-	*	*	452 (у вересні), 434 (на 24 жовтня), 403 (на 1 листопада)	384 (на 1 січня), 375 (на 25 лютого), 369 (на 1 травня)	
м. Полтава										
- ІСВ	806	650				-	-	-	-	-
педінститут [106, арк. 6; 115, арк. 74]	-	-	-	-	-	442				
м. Кам'янець-Подільський										
- ІСВ [132, арк. 91; 509, арк. 83; 634, арк. 74зв.-75; 636, арк. 5, 38, 88; 639, арк. 238; 658, арк. 65]	679	563	540 (у січні), 533 (у квітні), 530 (у липні)	608	507 (у січні), 496 (у лютому)	-	-	-	-	-
- педінститут [245, арк. 163; 636, арк. 199; 639, арк. 116; 643, арк. 5, 26]	-	-	-	-	-	470	406	613	602 (у січні), 605 (у лютому)	
м. Херсон										
- ІСВ [104, арк. 52; 106, арк. 6; 115, арк. 88; 130, арк. 213; 466, арк. 32; 467, арк. 10]	673	627	488	*	551	528	-	-	-	-
- педінститут [134, арк. 49; 177, арк. 84]	-	-	-	-	-	-	443	*	*	422
м. Луганськ										
- ІНО [106, арк. 5]	661	-	-	-	-	-	-	-	-	-
- ІПО [115, арк. 101; 1952, с. 59]	-	563	*	790		-	-	-	-	-
- педінститут [134, арк. 49; 177, арк. 84; 1952, с. 59, 67]	-	-	-	-	-	1192	*	966	952	
м. Чернігів										
ІСВ [106, арк. 6; 115, арк. 97; 118, арк. 192; 1924, с. 303]	661	561	554	509	503	-	-	-	-	-
педінститут [134, арк. 49]	-	-	-	-	-	364	*	*	*	
м. Запоріжжя										
ІНО [106, арк. 5]	641	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ІПО [115, арк. 99]	-	318	*	*		-	-	-	-	-
ІСВ [374, арк. 21]	-	123		*		-	-	-	-	-
педінститут [134, арк. 49; 177, арк. 84]	-	-	-	-	-	430	*	*	433	

м. Миколаїв									
- ІСВ [106, арк. 6; 115, арк. 62]	629	511	*	*		-	-	-	-
- педінститут [134, арк. 49]	-	-				568	*	*	*
м. Житомир									
- ІСВ [106, арк. 5; 115, арк. 43; 131, арк. 88–89, 138; 177, арк. 84; 296, арк. 41]	626	545	*	557	480 (у січні), 429 (у березні), 271 (у червні)	-	-	-	-
- педінститут [131, арк. 88–89; 134, арк. 49; 177, арк. 84]	-	-				450	*	*	373 (у квітні)
м. Ніжин									
- ІСВ [106, арк. 6; 115, арк. 64; 130, арк. 62]	558	500	*	*	572	-	-	-	-
- педінститут [134, арк. 49; 178, арк. 105]	-	-				812	*	747	*
м. Кременчук									
- ІСВ [106, арк. 6; 115, арк. 56]	478	298	*	*		-	-	-	-
- педінститут [134, арк. 49]	-	-	-	-		500	*	*	*
м. Суми									
- ІСВ [102, арк. 22; 106, арк. 6; 115, арк. 77; 130, арк. 238зв.]	428	*	481	646	497	-	-	-	-
- педінститут [134, арк. 49]	-	-	-	-	-	720	*	*	*
м. Зінов'євськ									
- ІСВ [106, арк. 6; 130, арк. 11; 1965, с. 60]	423		338	469	331	-	-	-	-
- педінститут [134, арк. 49; 177, арк. 84]	-	-	-	-	-	434	*	*	328
м. Вінниця									
- ІСВ [106, арк. 6; 115, арк. 33; 123, арк. 9; 127, арк. 363; 132, арк. 160; 193, арк. 16, 18, 75; 1622, с. 202]	419	275	360	398	435 (на початку січня), 364 (у середині березня)	-	-	-	-
- педінститут [177, арк. 84; 195, арк. 15; 196, арк. 1; 197, арк. 20; 198, арк. 5]	-	-	-	-	-	376	437	*	507 (у січні), 437 (у березні), 390 (у квітні)
м. Черкаси									
- ІСВ [106, арк. 7; 726, арк. 3]	399 (за іншими даними – 249)	*	*	*	*	-	-	-	-
- педінститут [134, арк. 49; 177, арк. 84]	*	*	*	*	*	364	*	*	510
м. Новомосковськ									
- ІСВ	*	*	383	673	492 (на 1 січня), 320 (на 1	-	-	-	-

						квітня)				
- педінститут [132, арк. 7, 173]	-	-	-	-	-	-	470	*	*	364
м. Артемівськ										
- ІСВ [106, арк. 6; 108, арк. 15; 115, арк. 29]	374	200	436	*	*	-	-	-	-	-
- педінститут [134, арк. 49]	-	-	-	-	-	-	300	*	*	*
м. Бердичів										
- ІСВ [106, арк. 6; 115, арк. 31; 122, арк. 23; 193, арк. 1, 18]	373	99	*	226 (у березні), 212 (у квітні)	*	308	-	-	-	-
- педінститут [134, арк. 49; 243, арк. 15]	-	-	-	-	-	-	380	*	*	468
м. Сталіно										
- ІПО [106, арк. 4; 115, арк. 22]	370	275	*	*	*	-	-	-	-	-
м. Лубни										
- ІСВ [106, арк. 6; 115, арк. 58]	347	201	*	*	*	-	-	-	-	-
- педінститут [134, арк. 49]	-	-	-	-	-	-	477	*	*	*
м. Умань										
- ІСВ [106, арк. 7; 115, арк. 80, 95; 193, арк. 18, 26]	339		115 (у жовтні), 260 (у грудні)	277	*	*	-	-	-	-
- педінститут [134, арк. 49; 177, арк. 84]	-	-	-	-	-	-	379	*	*	245
м. Кривий Ріг										
- ІПО [106, арк. 4; 115, арк. 14; 130, арк. 240]	240	323	216	456	245	-	-	-	-	-
- педінститут [134, арк. 49; 177, арк. 84]	-	-	-	-	-	-	395	*	*	380
м. Мелітополь										
- ІСВ [115, арк. 60; 132, арк. 107]	*	123	*	*	147	-	-	-	-	-
м. Бердянськ										
- ІСВ [127, арк. 64–66; 131, арк. 26; 132, арк. 162]	*	*	*	156	286	-	-	-	-	-
- педінститут [134, арк. 49]	-	-	-	-	-	-	202	*	*	*
м. Глухів										
- ІСВ [115, арк. 35; 434, арк. 15зв.]	*	167	163	*	*	-	-	-	-	-
- педінститут [134, арк. 49]	-	-	-	-	-	-	379	*	*	*

*Даних не виявлено

Додаток Ц

Дані про чисельність студентів педтехнікумів радянської України у першій половині 1930-х 653р. (денна форма навчання)

Назви технікумів	Навчальні роки									
	1930-1931 н.р.		1931-1932 н.р.		1932-1933 н.р.		1933-1934 н.р.		1934-1935 н.р.	
	Вересень-грудень	Січень-серпень	Вересень-грудень	Січень-серпень	Вересень-грудень	Січень-серпень	Вересень-грудень	Січень-серпень	Вересень-грудень	Січень-серпень
Бердянський [131, арк. 29; 372, арк. 66, 68, 69; 373, арк. 2-3; 795. С. 17, 207, 220, 253, 292, 298, 303]	669 (на початку семестру), 569 (на 1 грудня)	651 на 1 січня), 569 (на 20 квітня), 782 (на 1 травня)	780	683 (на початку семестру)	*	*	229	*	*	*
Білоцерківський [119, арк. 2зв.]	*	*	*	*	520	*	*	*	*	*
Бердичівський [124, арк. 7; 135, арк. 38; 200, арк. 30; 243, арк. 15]	*	*	570		488		323		621	
Конотопський [441, арк. 187, 192; 442, арк. 39; 444, арк. 1]	*	*	*		442		386	308	331	301
Новомосковський [98, арк. 3; 132, арк. 7, 173]	685	*	*	383	*	492 (на 1 січня), 320 (на 1 квітня)	*	*	*	*
Луганський [119, арк. 5зв., 70]	*	*	435		448	*	*	*	*	*
Проскурівський [121, арк. 6; 239, арк. 55]	*	*	*	455	417		*	*	*	*
Глухівський [434, арк. 15зв.]	*	*	316	*	*		*	*	*	*
Тулчинський [239, арк. 55; 243, арк. 66]	*	*	*	*	*	274	*	*	348	406
Мелітопольський [1609, с. 57]	*	*	*	*	*	*	*	*	Бл. 400	
Коростишівський [120, арк. 30]	*	*	379		*	*	*	*	*	
Маріупольський грецький [111, арк. 95; 133, арк. 5. 9; 2062, с. 108; 2072, с. 191]	*	*	505	*	405	300	*	*	*	
Первомайський (Добровеличківський) [107, арк. 334зв.]	*	367	420	390	*	*	*	*	*	
Немирівський [239, арк. 55; 243, арк. 15]	*	*	*		*	*	257	*	447	
Шепетівський [239, арк. 55]	*	*	*		*	330	*	*	*	
Золотоношський [120, арк. 2, 4]	*	*	273		363	*	*	*	*	

Кам'янець-Подільський [121, арк. 61; 195, арк. 14; 239, арк. 55; 530, арк. 160, 218; 532, арк. 4, 62; 537, арк. 183в.; 545, арк. 3; 549, арк. 16]	*	216	300	306	423	360	272	285 (у березні), 275 (у квітні)	364	354
Вінницький український [239, арк. 55; 253, арк. 90; 254, арк. 106; 255, арк. 69, 111]	260	*	*	*	*	345	357	311	*	290 (у січні), 297 (у березні)
Хортицький німецький [134, арк. 37]	*	*	*	*	300	*	*	*	*	*
Київський польський [110, арк. 34; 126, арк. 15–15зв.; 768, арк. 1]	*	*	246	*	239	185	*	*	465	*
Преславський болгарський [112, арк. 1, 5, 50, 52, 122, 123]	223	*	317	236	264	*	*	*	*	*
Миколаївський [399, арк. 26, 58; 402, арк. 18; 403, арк. 18, 37, 97]	208	144	*	*	*	*	299	294 (на 1 січня), 258 (на 1 липня)	292	286 (на 1 січня), 262 (на 18 березня), 250 (на 15 червня)
Вінницький єврейський [121, арк. 67; 239, арк. 55; 1828, с. 180]	290	*	369		*	185	*	*	*	270
Житомирський єврейський [134, арк. 76]	*	*	*	*	*	260	*	*	*	*
Мар'їнський [98, арк. 89]	260	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Дніпропетровський російський [134, арк. 26]	213	*	*	*	*	299	*	*	*	*
Запорізький [135, арк. 84; 369, арк. 1; 863, с. 48]		*	*	*	*	205	274	232		275
Київський російський [120, арк. 45; 754, арк. 2; 757, арк. 3; 760, арк. 25, 59, 82; 762, арк. 1; 763, арк. 2, 8, 9]	117		*	144	109		*	230	292	248
Проскурівський польський [126, арк. 15–15зв.; 196, арк. 26; 239, арк. 55; 715, арк. 130, 252, 260; 720, арк. 104; 721, арк. 24–25]	-	-	-	-	32	68	138 (у вересні), 146 (у грудні)	143	215	201 (у січні), 212 (у серпні)
Одеський єврейський [107, арк. 13]	102		171		*	*	*	*	*	*

Харківський ПТ політехнічної освіти [448, арк. 20, 43; 449, арк. 42зв.; 450, арк. 24; 452, арк. 29]	*	62	*	149	109	125	*	135	157
Нововітебський єврейський [1599, с. 90]	-	-	-	-	-	-	90	*	140
Калініндорфський єврейський [134, арк. 3]	-	-	-	-	-	-	44	*	*

*Даних не виявлено

**Додаток Ш [1665, с. 46; 854, с. 31]
Динаміка соціального складу студентів
інститутів УСРР (1922-1925 рр.)**

Типи інститутів	Навчальні роки / соціальні групи (%)											
	1922-1923 н.р.				1923-1924 н.р.				1924-1925 н.р.			
	робітники	селяни	службовці	інші	робітники	селяни	службовці	інші	робітники	селяни	службовці	інші
Індустріально-технічні	18,9	15,7	56,5	8,9	21,2	15,7	37,1	26,0	34,4	9,4	38,2	18,0
Сільськогосподарські	10,9	48,8	28,2	12,1	11,2	49,2	28,0	11,6	12,9	34,8	44,5	7,8
Соціально-економічні	7,8	10,4	72,2	9,6	9,8	10,4	75,5	4,3	15,6	10,8	67,4	6,2
Медичні	9,4	6,9	72,5	11,2	12,0	14,2	62,6	11,2	8,8	24,7	57,1	9,4
Педагогічні	10,6	19,0	37,3	33,1	10,6	26,0	42,2	21,2	9,6	24,2	50,8	15,4
Мистецькі	11,5	33,3	50,0	5,2	8,8	19,1	42,0	30,1	13,1	12,7	51,9	22,3
Разом	12,3	21,4	46,9	19,4	15,6	24,9	46,7	12,8	14,8	17,3	55,7	12,2

**Додаток Щ [59, арк. 8, 19]
Розподіл студентів інститутів і технікумів УСРР за партійністю
(1925-1926 н.р.)**

Типи навчальних закладів	Інститути		Технікуми	
	Члени та кандидати в члени КП(б)У (%)	Члени та кандидати в члени ЛКСМУ (%)	Члени та кандидати в члени КП(б)У (%)	Члени та кандидати в члени ЛКСМУ (%)
	Індустріально-технічні	13,0	8,2	5,2
Сільськогосподарські	12,9	11,6	2,9	19,7
Соціально-економічні	22,8	11,4	6,9	11,4
Педагогічні	6,8	9,4	1,8	24,5
Медичні	4,3	3,1	1,5	8,6
Мистецькі	2,8	5,1	3,2	10,3
Разом	10,4	7,9	5,7	18,5

**Додаток Ю [1, арк. 177; 59, арк. 9; 152, арк. 59; 1665, с. 83; 1570, с. 97; 1945, с. 44; 1946, с. 229; 1682, с. 168; 2014, с. 752; 2028, с. 346; 2045, с. 80]
Динаміка національного складу студентів інститутів УСРР
(1922-1930 рр.)**

Національність	Роки	Типи навчальних закладів (%)						Разом
		Індустріально-технічні	Сільськогосподарські	Соціально-економічні	Педагогічні	Медичні	Мистецькі	
Українці	1922-1923 н.р.	*	*	*	32	*	*	19
	1923-	20,2	53,1	40,7	44,2	22,1	40,5	30,5

	1924 н.р.							
	1924-1925 н.р.	23,9	57,6	24,8	51,3	26,1	43,2	36,3
	1925-1926 н.р.	31,2	64,6	34,2	58,5	31,3	54,9	43,9
	1926 р.	32,5	68,7	36,3	58	33,2	48,8	45,1
	1927 р.	32,9	71,7	46,3	62,9	36,1	55,9	48,7
	1927-1928 н.р.	*	*	*	70,7	*	*	54
	1928-1929 н.р.	*	*	*	69,2	*	*	56,1
	1929-1930 н.р.	*	*	*	64,9	*	*	*
Росіяни	1922-1923 н.р.	*	*	*	24,2	*	*	*
	1923-1924 н.р.	30,6	30,9	19,4	19,4	18,8	25,1	23,0
	1924-1925 н.р.	23,9	30,7	17,3	16,8	19,8	22,7	22,9
	1925-1926 н.р.	27,7	22,6	21,4	15,7	23,8	19,8	21,9
	1926 р.	29,2	21,3	21,1	14,1	17,7	22	20,3
	1927 р.	32,2	20	17,8	12,2	17,4	14,6	20,1
	1927-1928 н.р.	*	*	*	8,4	*	*	16,6
	1928-1929 н.р.	*	*	*	11,8	*	*	15,8
	1929-1930 н.р.	*	*	*	10,3	*	*	*
Євреї	1922-1923 н.р.	*	*	*	31,5	*	*	*
	1923-1924 н.р.	45,1	11,1	60,5	30,8	53,0	31,5	41,3
	1924-1925 н.р.	42,9	9,2	55,5	30,1	51,8	31,0	37,9
	1925-1926 н.р.	35,5	8,7	40,9	22,9	42,0	23,0	30,8
	1926 р.	35,8	9,2	41,7	26,7	48,6	28	33,4
	1927 р.	31,9	7,4	34,7	23,5	46	28,3	29,7
	1927-1928 н.р.	*	*	*	16,3	*	*	25
	1928-1929 н.р.	*	*	*	15,4	*	*	23,3
	1929-1930 н.р.	*	*	*	7,5	*	*	*
Німці	1922-1923 н.р.	*	*	*	*	*	*	*
	1923-1924 н.р.	0,6	0,3	0,2	0,3	0,2	0,9	0,4
	1924-1925 н.р.	0,8	0,2	0,3	0,3	0,2	0,3	0,4
	1925-1926 н.р.	0,6	0,3	0,3	0,6	0,2	0,2	0,4
	1927-1928 н.р.	*	*	*	1,6	*	*	0,7
	1928-1929 н.р.	*	*	*	0,6	*	*	1,5
	1929-1930 н.р.	*	*	*	1,9	*	*	*
Поляки	1922-1923 н.р.	*	*	*	0,4	*	*	*

	1923-1924 н.р.	0,8	0,4	0,2	0,3	0,5	0,5	0,5
	1924-1925 н.р.	0,8	0,4	0,2	0,3	0,5	0,7	0,6
	1925-1926 н.р.	0,8	0,4	0,5	0,3	0,3	0,6	0,5
	1927-1928 н.р.	*	*	*	0,4	*	*	0,7
	1928-1929 н.р.	*	*	*	1,1	*	*	2,0
	1929-1930 н.р.	*	*	*	1,8	*	*	*

*Даних не виявлено

Додаток Я [59, арк. 17; 158, арк. 12; 1570, с. 99]
Динаміка національного складу студентів технікумів УСРР
(1923-1930 рр.)

Національність	Роки	Типи навчальних закладів (%)						Разом
		Індустріально-технічні	Сільсько-господарські	Соціально-економічні	Педагогічні	Медичні	Мистецькі	
Українці	1923-1924 н.р.	45,4	74,4	49,5	80,7	7,6	11,2	56,9
	1924-1925 н.р.	42,9	79,6	56,2	73,1	14,7	20,9	55,5
	1925-1926 н.р.	46,8	80,2	52,3	74,7	28,2	30,9	58,6
	1926 р.	46,5	79,6	47,5	74,6	16,6	30,8	57,9
	1927 р.	45,2	78,3	36,8	75,6	23,3	31,1	57,8
	1929-1930 н.р.	*	*	*	80,4	*	*	*
Росіяни	1923-1924 н.р.	22,9	13,5	23,1	5,1	11,1	27,9	18,7
	1924-1925 н.р.	24,0	9,8	15,5	7,9	12,4	28,2	17,8
	1925-1926 н.р.	20,8	8,4	15,3	6,2	10,3	28,0	16,5
	1926 р.	31,6	10,7	17,9	6,2	12,5	29,4	18,2
	1927 р.	30,3	10,2	20,7	5,2	11,5	28,8	17,6
	1929-1930 н.р.	*	*	*	4,5	*	*	*
Євреї	1923-1924 н.р.	28,6	9,1	25,6	9,9	79,2	57,5	20,8
	1924-1925 н.р.	30,0	7,3	25,3	11,1	71,0	47,9	21,8
	1925-1926 н.р.	28,4	8,4	30,0	11,8	58,9	36,7	19,9
	1926 р.	19	7,6	33,9	12,1	59,5	37,7	20,1
	1927 р.	21,3	8,7	40,5	12,4	63,6	36,8	20,3
	1929-1930 н.р.	*	*	*	7,5	*	*	*
Німці	1923-1924 н.р.	0,7	0,4	0,2	1,9	-	0,8	1,1
	1924-1925 н.р.	0,2	0,1	0,1	2,2	-	-	0,9
	1925-1926 н.р.	0,7	0,3	0,3	2,4	-	0,7	1,1
	1926-1927 н.р.	*	*	*	2,2	*	*	*
	1929-	*	*	*	1,9	*	*	*

	1930 н.р.							
Поляки	1923-1924 н.р.	1,0	1,1	0,7	0,6	1,0	1,0	0,9
	1924-1925 н.р.	0,8	0,4	0,5	1,2	0,1	0,2	0,7
	1925-1926 н.р.	1,0	0,6	0,3	1,5	0,5	0,7	1,1
	1926-1927 н.р.	*	*	*	0,5	*	*	*
	1929-1930 н.р.	*	*	*	1,8	*	*	*

*Даних не виявлено

Додаток АА
Освітній рівень студентів інститутів народної освіти
у 1925-1926 н.р.

Назви навчальних закладів	Відсоток студентів, які до вступу у виш здобули середню освіту	Закінчили (у %)						Відсоток студентів, які до вступу у виш не мали середньої освіти			
		Дореволюційну середню школу	Робітфак	Професійну школу	Курси	Навчалися в інших ВНЗ	Трудову школу	Неповну середню	Здобули домашню освіту	Здобули іншу освіту	
Волинський [62, арк. 299]	90,8	53,9	6,4	10,6	19,5	0,4	6	-	3,2	-	
Кам'янець-Подільський [62, арк. 475]	88,9	36,4	2,2	48,6	-	1,7	8,9	-	2,2	-	
Київський [62, арк. 593]	82,7	30,3	12,2	4,7	22,9	12,6	14,6	-	2,3	0,4	
Ніжинський [83, арк. 5]	82	6,9	8,1	4,1	60,1	2,8	3,2	-	14,8	-	
Херсонський [458, арк. 108зв.]	80,3	54,5	-	25,8	-	-	-	2,4	17,3	-	
Одеський [62, арк. 94]	75,7	40	8,4	11,3	-	16	5,4	15,2	3,7	-	
Чернігівський [746, арк. 5]	68,4	13,5	3,6	9,9	14,4	27	28,8	0,9	1,9	-	
Дніпропетровський [62, арк. 400]	59,3	33,8	6,1	2,9	16,5	-	3,9	24,7	12,1	-	
Полтавський [68, арк. 100]	*	*	*	5	*	*	*	*	*	*	

*Даних не виявлено

Додаток ББ
Освітній рівень студентів педтехнікумів у 1925-1926 н.р.

Назви технікумів	Відсоток студентів, які до вступу у виш здобули середню освіту	Закінчили (у %)								
		Доревольційну середню школу	Робітфак	Професійну школу	Курси	Навчалися в інших ВНЗ	Відсоток студентів, які до вступу у виш не мали середньої освіти			
							Трудову школу	Неповну середню	Здобули домашню освіту	Здобули іншу освіту
Конотопський [436, арк. 8]	69,7	-	-	1	68,7	-	27,3	-	-	3
Могилів-Подільський [74, арк. 6]	66,4	5,3	-	3,1	58	-	13	-	20,6	-
Кременчуцький [74, арк. 273]	39,3	1,2	-	10,7	1,2	26,2	44	11,9	4,8	-
Тулчинський [74, арк. 80]	34,4	-	-	9,8	24,6	-	57,9	7,1	-	0,6
Житомирський український [327, арк. 47зв.-48; 337, арк. 5зв.]	16,2	1	-	1	2,1	12,2	73,5	9,2	1	-
Лубенський [68, арк. 58]	13,1	5,7	-	7,4	-	-	86	-	-	0,9
Полтавський [1334, с. 8]	11,4	-	-	4,4	-	7	79,7	7	1,9	-
Коростишівський [327, арк. 47зв.-48]	5,8	0,8	-	2,5	-	2,5	77,7	-	16,5	-
Житомирський єврейський [329, арк. 11зв.-12]	1,4	1,4	-	-	-	-	66,7	2,9	29	-
Новоград-Волинський [328, арк. 11зв.-12]	-	-	-	-	-	-	64,6	16,9	16,9	1,6

Додаток ВВ [74, арк. 80–80зв., 200–201, 273–273зв.; 76, арк. 5–5зв., 60–60зв., 118–118зв., 176–176зв., 233–233зв.; 325, арк. 28зв.–29; 327, арк. 47зв.–48; 328, арк. 11зв.–12; 329, арк. 11зв.–12; 336, арк. 149–149зв.; 352, арк. 87; 436, арк. 7зв., 26зв.; 1334, с. 8]

Розподіл студентів педтехнікумів УСРР за віком (1925-1926, 1926-1927 н.р.)

Назви технікумів/навчальний рік	Вік (%)				
	Всього студентів	16-19 р.	20-23 р.	24-28 р.	29-35 р. і старші
Артемівський -1925-1926 н.р.	65	18,4	69,2	12,4	-
Житомирський український -1925-1926 н.р.	98	35,7	51	11,2	2,1
-1926-1927 н.р.	125	60	32	7,2	0,8
Житомирський єврейський -1925-1926 н.р.	69	55,1	36,2	5,7	3
Золотоношський -1925-1926 н.р.	116	32,7	58,6	7,7	1
Конотопський					

-1925-1926 н.р.	100	31	65	2	2
-1926-1927 н.р.	112	34,8	61,6	3,6	-
Коростишівський -1925-1926 н.р.	121	53,7	36,4	6,6	3,3
Кременчуцький -1925-1926 н.р.	87	42,6	45,9	11,5	-
Могилів-Подільський -1925-1926 н.р.	128	32,8	52,3	10,9	4
Новоград-Волинський -1925-1926 н.р.	65	32,3	61,5	3,1	3,1
-1926-1927 н.р.	77	37,6	55,8	3,8	2,8
Пирятинський -1925-1926 н.р.	136	26,5	59,5	11	3
Полтавський -1925-1926 н.р.	158	58,2	39,8	1,2	0,8
Старобільський -1925-1926 н.р.	68	48,5	42,6	5,9	3
Тульчинський -1925-1926 н.р.	183	42,6	55,7	1,7	-
Уманський -1925-1926 н.р.	105	42,8	49,5	5,7	2
Черкаський -1925-1926 н.р.	103	16,5	52,4	29,1	2

**Додаток ДД [59, арк. 10, 16]
Розподіл студентів вишів УСРР за статтю (1925-1926 н.р.)**

Типи навчальних закладів	Інститути		Технікуми	
	чоловіків (%)	жінок (%)	чоловіків (%)	жінок (%)
Індустріально-технічні	95,7	4,3	94,0	6,0
Сільськогосподарські	88,2	11,8	88,4	11,6
Соціально-економічні	87,0	13,0	78,9	21,1
Педагогічні	53,1	46,9	45,3	54,7
Медичні	53,6	46,4	35,8	64,2
Мистецькі	71,8	28,2	55,6	44,4
Разом	71,4	28,6	71,2	28,8

Додаток ЕЕ [158, арк. 19; 805, с. 212; 833, с. 648; 1594, с. 110; 1833, с. 48;
2065, с. 75]

**Динаміка українізації вищих навчальних закладів УСРР
(1923-1926 рр.)**

Типи навчальних закладів	Розподіл вишів за мовою викладання (%)											
	Українські				Українсько-російські				Російські і національних меншин			
	1923	1924	1925	1926	1923	1924	1925	1926	1923	1924	1925	1926
	Інститути											
Індустріально-технічні	-	-	-	-	25	25	25	25	75	75	75	75
Сільськогосподарські	28,5	28,5	28,5	28,5	14,3	28,5	28,5	71,5	57,2	43	43	-
Соціально-економічні	-	-	-	-	-	33	33	33,3	100	66,7	66,7	66,7
Педагогічні	30,8	39	33,3	41,7	23,1	31	58,4	58,3	46,1	30	8,3	-
Медичні	-	14	-	20	14	14	20	-	86	72	80	80
Мистецькі	-	14	-	20	14	14	20	-	86	72	80	80
Разом	19,5	24	20	28,5	14,6	29,6	37,1	45,8	65,9	46,4	42,9	25,7
	Технікуми											
Індустріально-технічні	*	*	6,2	20	*	*	31,3	26,7	*	*	62,5	53,3
Сільськогосподарські	*	*	50	54,5	*	*	31,8	22,7	*	*	18,2	22,8
Соціально-економічні	*	*	-	20	*	*	60	60	*	*	40	20
Педагогічні	33,3	55	59,0	72,9	21,1	21,1	19,7	6,8	45,6	23,9	21,3	20,3

Медичні	*	*	33,4	-	*	*	33,3	66,7	*	*	33,3	33,3
Мистецькі	*	*	27,3	42,8	*	*	27,3	42,8	*	*	45,4	14,4
Разом	16,3	35	38,9	45,7	14,4	23,1	23,1	21,2	69,3	40,9	38	33,1

*Даних не виявлено

Додаток ЖЖ
Діяльність циклових комісій, що працювали у
педвишах у 1925-1926 н.р.

Педагогічний виш/циклова комісія	Кількість членів комісії		Відбулося засідань на рік	Відвідування засідань (%)	
	у т.ч. викладачів	у т.ч. студентів		у т.ч. викладачів	у т.ч. студентів
Волинський ІНО [62, арк. 308]					
– педагогічної практики	6	3	*	*	*
– педагогічна (соціального виховання)	7	3	*	*	*
– виробнича комісія сільськогосподарського циклу	6	3	*	94	61
– виробнича комісія індустріально- технічного циклу	5	2	*	*	*
– суспільствознавча	6	3	*	*	*
Дніпропетровський ІНО [62, арк. 401]					
– педагогічна комісія факультету професійної освіти	8	2	14	75	83
– агрономічно-біологічна	25	8	19	37	62
– фізико-математична	13	5	16	43	66
– суспільствознавча	10	10	18	70	80
– педагогічна комісія факультету соціального виховання	15	3	16	80	100
– суспільствознавча	10	3	13	50	100
– виробнича	15	5	14	90	100
Київський ІНО [62, арк. 602–602зв.]	20	9	14	45	61
– педагогічна комісія факультету соціального виховання					
– педагогічна комісія факультету професійної освіти	8	4	17	51	63
– фізико-математична	22	13	20	45	60
– хімічна	12	8	14	70	40
– суспільствознавча	14	8	13	50	62
– біолого-геолого-географічна	29	15	25	42	66
– літературно-лінгвістична	13	7	14	50,3	58
Одеський ІНО [62, арк. 111зв.]					
<i>факультет професійної освіти</i>	29	15	22	30	60
– агрономічно-біологічна					
– технічно-математична	14	11	13	40	53
– педагогічна	12	8	21	79	39
– історична	10	12	17	53	47
– літературна	12	6	12	47	36
<i>факультет соціального виховання</i>	17	8	16	45	53
– біологічно-математична					
– педагогічна	17	5	17	46,7	58,8
– історична	7	5	3	71,4	100
– мовно-літературна	18	5	4	22,2	25
– громадознавча	25	9	9	28,8	54,3
Харківський ІНО [2006, с. 61]					
<i>факультет політичної освіти</i>					
– виробнича	8	5	*	*	*
– суспільствознавча	9	5	*	*	*
– політикоосвітня	5	5	*	*	*

Чернігівський ІНО [58, арк. 23]					
– педагогічна	9	4	*	*	*
– виробнича	11	4	*	*	*
– соціально-економічна	7	3	*	*	*
Глухівський ПТ [60, арк. 203зв.]	9	4	36	80	85
– педагогічна					
– суспільствознавча	4	4	25	90	80
– виробнича	4	4	41	95	84
– обл. іково-контрольна	2	1	5	100	100
– методична	6	3	17	98	95
Житомирський український ПТ [337, арк. 15]					
– педагогічна	9	3	*	*	*
– суспільствознавча	4	3	*	*	*
– виробнича	5	3	*	*	*
Зінов'євський ПТ [60, арк. 54зв.]	7	3	15	80	95
– педагогічна					
– виробнича	3	3	13	95	83
– соціальна	2	3	4	100	95
Коростишівський ПТ [325, арк. 137]					
– педагогічна	7	13	*	*	*
– суспільствознавча	4	3	*	*	*
– виробнича	7	4	*	*	*
Мелітопольський ПТ [375, арк. 5зв.]	8	2	10	70	60
– педагогічна					
– соціально-економічна	3	1	9	90	100
– виробнича	5	1	7	80	70
Могилів-Подільський ПТ [74, арк. 15]					
– педагогічна	10	3	*	*	96
– суспільствознавча	6	3	*	*	100
– виробнича	8	4	*	*	75
Нероновицький ПТ [75, арк. 57]					
– педагогічна	12	3	*	*	61,4
– виробнича	6	3	*	*	59,9
– соціально-економічна	6	3	*	*	80
Новоград-Волинський ПТ [60, арк. 362–362зв.; 328, арк. 18]	7	4	11	57	100
– педагогічна					
– соціально-економічна	4	4	12	75	75
– виробнича	4	4	18	100	100
Прилуцький ПТ [61, арк. 114зв.]	7	2	30	80	80
– педагогічна					
– виробнича	4	2	14	75	60
– суспільствознавча	5	3	11	70	65
Сумський ПТ [75, арк. 230]					
– педагогічна	7	3	*	*	82
– виробнича	2	2	*	*	90
– суспільствознавча	4	2	*	*	85
– методичне бюро	12	7	*	*	92
– навчально-контрольна	3	2	*	*	100
Тульчинський ПТ [74, арк. 89–89зв.]					
– педагогічна	12	3	*	*	100
– суспільствознавча	3	1	*	*	100
– виробнича	5	2	*	*	100
Уманський ПТ [76, арк. 185–185зв.]					
– педагогічна	10	3	*	*	100
– соціально-економічна	6	3	*	*	96
– виробнича	8	5	*	*	65,6
Харківський український ПТ [60, арк.	10	3		70	80

159зв.] – педагогічна			*		
– виробнича	6	3	*	65	80
– соціально-економічна	5	3	*	80	89
Черкаський ПТ [68, арк. 14; 76, арк. 242] – педагогічна	10	3	*	*	86
– соціально-економічна	7	3	*	*	98
– виробнича	6	3	*	*	89

* Даних не виявлено.

Додаток 33
Дані про успішність студентів деяких інститутів і технікумів педагогічного профілю у 1930-х рр.

Назви навчальних закладів / навчальний рік	Успішність %					
	Абсолютна успішність	Якісна успішність	Навчалися на:			
			дуже добре (відмінно)	добре	задовільно	незадовільно
Артемівський ІСВ						
перший семестр 1932-1933 н.р.	88	40	-	40	48	12
другий семестр 1932-1933 н.р. [131, арк. 132]	98	65	-	65	33	2
Артемівський педінститут						
1937-1938 н.р. [1952, с. 68]	94,9	*	*	*	*	5,1
Бердянський ІСВ						
другий семестр 1932-1933 н.р. [131, арк. 27]	69	17,9	1,5	16,4	51,1	31
Вінницький педінститут						
зимова сесія 1933-1934 н.р. [195, арк. 19; 196, арк. 8; 198, арк. 9]	91,7	42,6	10,3	32,3	49,1	8,3
літня сесія 1933-1934 н.р. [229, арк. 2]	90,6	40	5,6	34,4	50,6	9,4
березень 1936 р. [233, арк. 35]	92,4	47,6	15,5	32,1	44,8	7,6
літня сесія 1938-1939 н.р. [201, арк. 7]	99,4	64,7	31,5	33,2	34,7	0,6
Глухівський ІСВ						
перший семестр 1931-1932 н.р.	94,5	*	*	*	*	5,5
другий семестр 1931-1932 н.р. [434, арк. 15зв.]	93,2	*	*	*	*	6,8
Житомирський ІСВ						
зимова сесія 1932-1933 н.р. [131, арк. 83]	95,2	37	*	*	*	4,8
літня сесія 1932-1933 н.р. [300, арк. 11]	96,7	*	*	*	*	3,3
Житомирський педінститут						
зимова сесія 1933-1934 н.р. [300, арк. 22]	88,4	29,5	2,6	26,9	58,9	11,6
літня сесія 1934-1935 н.р. [1041]	92,7	46,8	13,3	33,5	45,9	7,3
1936-1937 н.р. [306, арк. 38]	91,6	*	*	*	*	8,4
1938-1939 н.р.	96,7	*	*	*	*	3,3
Житомирський учительський інститут						
1938-1939 н.р. [309, арк. 3]	99,4	*	*	*	*	0,6
Запорізький педінститут						
літня сесія 1938-1939 н.р.	82,6	*	*	*	*	17,4

Запорізький учительський інститут						
літня сесія 1938-1939 н.р. [276, арк. 2–2зв.]	71,2	*	*	*	*	28,8
Зінов'євський ІСВ						
перший семестр 1932-1933 н.р.	84,8	36,9	3,3	33,6	47,9	15,2
другий семестр 1932-1933 н.р. [130, арк. 6]	93,4	57,4	12,4	45	36	6,6
Кам'янець-Подільський ІСВ						
перший семестр 1931-1932 н.р.	78	*	*	*	*	22
другий семестр 1931-1932 н.р. [634, арк. 85]	86	*	*	*	*	14
другий семестр 1932-1933 н.р. [639, арк. 217]	90	42	8	34	48	10
Кам'янець-Подільський педінститут						
зимова сесія 1933-1934 н.р. [639, арк. 138]	84	*	*	*	*	16
літня сесія 1933-1934 н.р. [639, арк.100, 184, 216]	95	38	7	31	57	5
зимова сесія 1934-1935 н.р. [245, арк. 159]	97,2	55,2	21,8	33,4	42	2,8
Київський педінститут						
зимова сесія 1935-1936 н.р. [1055; 1130]	95,4	51,3	16,4	34,9	44,1	4,6
перший семестр 1935-1936 н.р. [863, с. 61]	98,2	65,6	32,3	33,3	32,6	1,8
Кіровоградський педінститут						
літня сесія 1938-1939 н.р. [276, арк. 2зв.]	85,4	*	*	*	*	14,6
Криворізький ШО						
зимова сесія 1932-1933 н.р.	87,8	55,2	-	35,3	52,5	12,2
літня сесія 1932-1933 н.р. [130, арк. 239зв.]	88,4	41,5	8,8	32,7	46,9	11,6
Криворізький педінститут						
літня сесія 1938-1939 н.р. [276, арк. 2]	82	*	*	*	*	18
Лубенський ІСВ						
зимова сесія 1932-1933 н.р.	95,1	45,1	5,2	39,9	50	4,9
літня сесія 1932-1933 н.р. [130, арк. 132]	97,5	50,3	1,9	48,4	47,2	2,5
Миколаївський ІСВ						
другий семестр 1934-1935 н.р. [131, арк. 34]	96,5	46,5	11,5	35	50	3,5
Миколаївський педінститут						
літня сесія 1936-1937 н.р. [396, арк. 13]	94,5	48,3	16,3	32	46,2	5,5
Нікопольський ІСВ						
літня сесія 1932-1933 н.р. [130, арк. 117]	90,9	43,3	43,3		47,6	9,1
Новомосковський ІСВ						
перший семестр 1932-1933 н.р.	84,9	37,3	-	23,3	61,6	15,1
зимова сесія 1932-1933 н.р.	81	31	-	31	50	19
літня сесія 1932-1933 н.р. (заочна форма навчання) [132, арк. 5, 175–175зв.]	88,5	33,3	3,1	30,2	55,2	11,5
Полтавський педінститут						
літня сесія 1938-1939 н.р. [276, арк. 2зв.]	69,3	*	*	*	*	30,7
Польський ІСВ						

1932-1933 н.р.	83,6	32,7	4,2	28,5	50,9	16,4
Польський педінститут						
літня сесія 1934-1935 н.р. [772, арк. 73]	94,2	39,7	7,3	32,4	54,5	5,8
Уманський ІСВ						
зимова сесія 1932-1933 н.р. [132, арк. 23]	83,3	38,7	11	27,7	44,6	16,7
Херсонський ІСВ						
другий семестр 1932-1933 н.р. [130, арк. 206]	93,8	48,5	9,1	34,4	45,3	6,2
Херсонський педінститут						
1937-1938 н.р.	60	*	*	*	*	40
другий семестр 1938-1939 н.р. [469, арк. 1]	89	*	*	*	*	11
Бердичівський ПТ						
перший семестр 1932-1933 н.р. [124, арк. 24] I курс	*	*	-	22	57,4	20,6
II курс	*	*	-	26,7	60,5	12,8
III курс	*	*	-	27,5	66,3	6,2
Бердянський ПТ						
другий семестр 1932-1933 н.р. [131, арк. 30]	83,1	21,8	-	21,8	61,3	16,9
Вінницький єврейський ПТ						
другий семестр 1934-1935 н.р. [200, арк. 13]	*	*	*	*	*	11,1
Вінницький український ПТ						
перший семестр 1933-1934 н.р. [255, арк. 44зв., 69зв.]	93,4	*	*	*	*	*
другий семестр 1934-1935 н.р. [255, арк. 111]	88,3	23,5	1,2	22,3	64,8	11,7
другий семестр 1935-1936 н.р. [239, арк. 278]	97,2	44,8	*	*	*	*
Дніпропетровський російський ПТ						
перший семестр 1932-1933 н.р. [133, арк. 28]	90,9	30,4	-	30,4	60,5	9,1
другий семестр 1932-1933 н.р. [133, арк. 31]	90,4	33,6	3,6	30	56,8	9,6
Житомирський єврейський ПТ						
перший семестр 1932-1933 н.р. [133, арк. 90]	93,5	*	*	*	*	*
Запорізький ПТ						
другий семестр 1932-1933 н.р.	97,1	25,5	3,5	22	71,6	2,9
другий семестр 1933-1934 н.р.	94,7	36,7	5,3	31,4	58	5,3
літня сесія 1933-1934 н.р.	90,1	40,4	8,5	31,9	49,7	9,9
Кам'янець-Подільський ПТ						
1931-1932 н.р.	*	*	-	50	32,2	7,8
1932-1933 н.р.	*	*	**	45	46,1	8,9
перший семестр 1933-1934 н.р. [532, арк. 23, 51, 62]	91,4	35,6	2,2	32,4	56,8	8,6
перший семестр 1934-1935 н.р. [537, арк. 23]	94,1	30,1	4,3	25,8	64	5,9
Київський польський ПТ						
другий семестр 1933-1934 н.р.	88,3	44,9	18	26,9	43,4	11,7

другий семестр 1934-1935 н.р. [768, арк. 12]	92,3	46,3	7	39,3	46	7,7
Київський російський ПТ						
1930-1931 н.р. [754, арк. 1]						
шкільний факультет	87	*	*	*	*	13
дошкільний факультет	90	*	*	*	*	10
на 20.10.1931 р.	78	*	*	*	*	22
перший семестр 1931-1932 н.р. [120, арк. 50]	91	40	*	*	31	9
перший семестр 1932-1933 н.р. [761, арк. 1]	86,2	*	13,8	70,4		13,8
другий семестр 1932-1933 н.р. [761, арк. 23]	87	55	20	35	32	13
другий семестр 1933-1934 н.р.	92,4	50,5	19	31,5	42	7,6
другий семестр 1934-1935 н.р. [762, арк. 16]	98,5	51,4	14,6	36,8	48,1	1,5
Конотопський ПТ						
перший семестр 1932-1933 н.р.	87,2	11,2	-	11,2	76	12,8
другий семестр 1932-1933 н.р. [441, арк. 225]	87,4	15,6	-	17	71,8	11,6
перший семестр 1933-1934 н.р.	88,2	11,2	0,2	11	77	11,8
другий семестр 1933-1934 н.р. [442, арк. 40]	90,3	18,9	0,7	18,2	71,4	9,7
перший семестр 1935-1936 н.р. [445, арк. 35]	89,3	17,5	2,6	14,9	71,8	10,7
Куп'янський ПТ						
перший семестр 1934-1935 н.р.	89,7	34	4,5	21,5	55,7	10,3
Лебединський ПТ						
перший семестр 1934-1935 н.р.	93,7	22,1	2,5	19,6	71,6	6,3
Лозівський ПТ						
перший семестр 1934-1935 н.р. [451, арк. 13]	94,3	24,8	3,5	21,3	69,5	5,7
Луганський ПТ						
перший семестр 1932-1933 н.р. [119, арк. 63]	96,5	29,1	-	29,1	67,4	3,5
Миколаївський ПТ						
перший семестр 1934-1935 н.р. [403, арк. 23]	98	40,5	7,1	33,4	57,5	2
Новомосковський ПТ						
перший семестр 1932-1933 н.р.	88	8	-	8	88	4
зимова сесія 1932-1933 н.р.	92	8		8	84	8
другий семестр 1932-1933 н.р.	90,7	23,7	2,7	21	67	9,3
літня сесія 1932-1933 н.р. [132, арк. 179]	89,2	21,7	2,7	19	67,5	10,8
Охтирський ПТ						
перший семестр 1934-1935 н.р. [451, арк. 13]	94,4	22	0,5	21,5	72,4	5,6
Переяславський ПТ						
другий семестр 1934-1935 н.р. [1834, с. 188]	94,1	40,6	6,4	34,2	53,5	5,9
Проскурівський польський ПТ						
перший семестр 1933-1934 н.р. [719, арк. 10зв.]	88,8	34,9	7,5	27,4	53,9	11,2
другий семестр	88,6	37,3	6,3	31	51,4	11,4

1933-1934 н.р. [719, арк. 2]						
Проскурівський український ПТ						
1931-1932 н.р. [121, арк. 10]	92	*	*	*	*	8
Тульчинський ПТ						
перший семестр 1934-1935 н.р.	93	29,2	3,3	25,9	63,7	7
другий семестр 1934-1935 н.р. [243, арк. 67, 76; 245, арк. 181, 234]	98,2	33,6	3,3	30,3	64,6	1,8
Харківський ПТ політехнічної освіти						
зимова сесія 1932-1933 н.р. [449, арк. 3]	95	51	18	33	44	5
літня сесія 1934-1935 н.р. [452, арк. 34]	98,5	40,3	9,9	30,4	58,2	1,5

*Даних не виявлено

Додаток III

Дані про відрахування студентів деяких педагогічних навчальних закладів за неуспішність і пропуски занять у 20-30-х рр. ХХ ст.

Назва навчального закладу/ навчальний рік (період)	Відраховано		
	загальна кількість відрахованих	у т.ч. за неуспішність	у т.ч. за порушення трудової дисципліни
Волинський ІНО			
перший триместр 1923-1924 н.р. [32, арк. 92зв.]	*	*	26
1 січня – 15 березня 1933 р. [132, арк. 160]	71	7	56
Київський ІНО			
1 січня – 1 квітня 1923 р. [34, арк. 35]	384	65	*
Одеський ІНО			
перший триместр 1923-1924 н.р. [1870, с. 231]	*	*	40
1924 р. [410, арк. 21; 411, арк. 1]	*	43	*
Харківський ІНО			
1925-1926 н.р.	*	77	145
1926-1927 н.р. [2050, с. 335, 336]	*	29	57
Житомирський ІСВ			
1 вересня 1932 р.– 1 червня 1933 р. [130, арк. 91]	159	3	*
Херсонський ІСВ			
1932-1933 н.р. [130, арк. 213]	204	17	142
Чернігівський ІСВ			
1932-1933 н.р. [130, арк. 199]	149	*	123
Кам'янець-Подільський педінститут			
перший семестр 1933-1934 н.р. [639, арк. 139, 219]	136	54	41
другий семестр 1933-1934 н.р. [639, арк. 186]	34	15	*
перший квартал 1935 р. [245, арк. 163; 643, арк. 68]	32	18	*
Мелітопольський педінститут			
перше півріччя 1936 р. [1609, с. 32]	*	31	*
Миколаївський педінститут			
1936-1937 н.р. [396, арк. 3]	96	23	47

Одеський німецький педінститут			
1 січня – 1 серпня 1935 р. [409, арк. 1]	26	8	*
Польський педінститут			
другий семестр 1933-1934 н.р. [772, арк. 11]	23	6	2
Дніпропетровський учительський інститут			
17 березня 1938 р. [275, арк. 6]	14**	*	*
Вінницький український ПТ			
1933-1934 н.р. [255, арк. 69]	*	11	*
Січень-квітень 1935 р. [255, арк. 279]	*	7	*
Житомирський український ПТ			
1925-1926 н.р. [327, арк. 45зв.]	21	10	3
грудень 1926 р. [338, арк. 5]	*	9	*
Житомирський єврейський ПТ			
1925-1926 н.р. [329, арк. 16зв.]	21	7	*
Київський польський ПТ			
1934-1935 н.р. [768, арк. 1]	90	27	*
Київський російський ПТ			
1934-1935 н.р. [762, арк. 3; 763, арк. 1, 5]	98	12	7
Конотопський ПТ			
перший семестр 1934-1935 н.р. [445, арк. 53]	57	7	*
Коростишівський ПТ			
1925-1926 н.р. [325, арк. 26зв.]	7	1	2
Миколаївський ПТ			
перший квартал 1935 р. [403, арк. 96]	23	6	-
Новоград-Волинський ПТ			
1925-1926 н.р. [328, арк. 9зв.]	13	4	7
Одеський єврейський ПТ			
1931-1932 н.р. [107, арк. 14]	32	6	*
Проскурівський польський ПТ			
1933-1934 н.р. [715, арк. 260]	18	8	6
перший семестр 1934-1935 н.р. [719, арк. 15; 722, арк. 1]	15	8	*
Тульчинський ПТ			
1934-1935 н.р. [243, арк. 66]	30	4	*
Харківський ПТ інструкторів політехнічної освіти			
1933-1934 н.р. [450, арк. 24зв.]	15	9	*
1934-1935 н.р. [452, арк. 29]	17	9	*
Хортицький німецький ПТ			
1 жовтня 1932 р. – 15 травня 1933 р. [133, арк. 38]	56	15	*

*Даних не виявлено

**Враховано студентів I курсу

Додаток КК

Дані про кількість випускників інститутів народної освіти

Назви навчальних закладів	Випущено у: (рік)									
	1921 р.	1922 р.	1923 р.	1924 р.	1925 р.	1926 р.	1927 р.	1928 р.	1929 р.	1930 р.
Волинський ІНО [16, арк. 17, 22; 32, арк. 3зв.; 51, арк. 38зв.; 326, арк. 41зв.; 1385]	97	*	25	53	67	54	*	*	*	*
Глухівський ІНО [31, арк. 42]	19	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Кам'янець-Подільський ІНО [557, арк. 120; 604, арк. 5, 15зв.; 612, арк. 158; 662, арк. 15; 1029; 1094; 1316; 1533]	*	15	61	54	31	59	92	*	55	125

Катеринославський ІНО [13, арк. 102зв.; 1663, с. 360]	Бл.50	*	*	*	*	*	*	*	119	*	*
Київський ІНО [54, арк. 72, 76]	*	*	*	195	*	*	*	*	*	*	*
Луганський ІНО [1952, с. 57]	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	62
Ніжинський ІНО [31, арк. 42; 55, арк. 35зв.]	27	*	*	16	*	*	*	*	*	*	*
Одеський ІНО [413, арк. 7]	*	*	*	*	*	*	*	*	*	219	*
Полтавський ІНО [65, арк. 664; 425, арк. 68; 1645, с. 13]	*	*	57	141	48	68	61	-	95	46	
Харківський ІНО [16, арк. 22; 2164, с. 197]	426	*	*	*	139	*	*	*	*	*	*
Херсонський ІНО [37, арк. 15зв.; 458, арк. 97зв., 114зв., 117зв.; 1529, с. 71; 2051, с. 52]	*	10	*	18	45	*	*	*	*	*	52
Черкаський ІНО [1606, с. 153; 2060, с. 13]	бл. 170										
Чернігівський ІНО [31, арк. 42; 746, арк. 3; 747, арк. 3; 748, арк. 1зв.; 1846, с. 228, 232, 233, 236]	24	*	*	41	42	52	47	-	99	*	

* Даних не виявлено

Додаток ЛЛ
Дані про кількість випускників інститутів педагогічного профілю
(30-ті рр. ХХ ст.)

Назви навчальних закладів	Випущено у: (рік)								
	1931 р.	1932 р.	1933 р.	1934 р.	1935 р.	1936 р.	1937 р.	1938 р.	1939 р.
Артемівський ІСВ [115, арк. 29]	36	*	*	-	-	-	-	-	-
Дніпропетровський ІСВ [115, арк. 41]	32	*	*	-	-	-	-	-	-
Житомирський ІСВ [130, арк. 90]	183	106	96	-	-	-	-	-	-
Кам'янець-Подільський ІСВ [824, с. 24; 1029; 1316; 1533]	84	115	157	-	-	-	-	-	-
Київський ІСВ [115, арк. 53]	188	*	*	-	-	-	-	-	-
Кременчуцький ІСВ [115, арк. 56]	57	*	*	-	-	-	-	-	-
Лубенський ІСВ [115, арк. 58]	63	*	*	-	-	-	-	-	-
Миколаївський ІСВ [115, арк. 62]	90	*	*	-	-	-	-	-	-
Ніжинський ІСВ [115, арк. 64]	64	*	*	-	-	-	-	-	-
Одеський ІСВ [115, арк. 71]	86	*	*	-	-	-	-	-	-
Полтавський ІСВ [115, арк. 74; 1645, с. 21]	117	120	150	-	-	-	-	-	-
Сумський ІСВ [115, арк. 77; 1831, с. 28]	41	*	*	-	-	-	-	-	-
Уманський ІСВ [130, арк. 15]	*	*	98	-	-	-	-	-	-
Херсонський ІСВ [115, арк. 88; 117, арк. 7зв.]	88	127	*	-	-	-	-	-	-
Черкаський ІСВ [115, арк. 95; 727, арк. 114]	47	63	*	-	-	-	-	-	-
Чернігівський ІСВ [115, арк. 97]	125	*	*	-	-	-	-	-	-
Київський ІПО [115, арк. 11; 125, арк. 38]	101	97	*	-	-	-	-	-	-
Одеський ІПО [115, арк. 20; 421, арк. 39]	76	*	*	-	-	-	-	-	-
Харківський ІПО [115, арк. 25]	101	*	*	-	-	-	-	-	-
Харківський ІНО [115, арк. 84]	142	*	*	-	-	-	-	-	-
Вінницький педінститут [201, арк. 19; 238, арк. 42; 1201; 1285]	-	-	-	183	*	*	157	157	244
Житомирський педінститут [1041; 1289; 1324; 1603, с. 83]	-	-	-	*	130	100	*	понад 700**	285
Кам'янець-Подільський педінститут [639, арк. 65; 662, арк. 15; 1029]	-	-	-	*	138	*	*	*	*
Мелітопольський педінститут [1609, с. 72; 1909, с. 159; 1910, с. 174]	-	-	-	1346**		*	*	117	156
Миколаївський педінститут [396, арк. 17]	-	-	-	*	*	*	202	*	*
Ніжинський педінститут [2008, с. 69]	-	-	-	238	*	*	*	*	*
Полтавський педінститут [1645, с. 21; 1895, с. 174; 1928, с. 256]	-	-	-	118	*	*	155	300	320
Сумський педінститут [1831, с. 45]	-	-	-	*	*	88	*	*	*
Харківський педінститут [2049, с. 19]	-	-	-	*	*	*	350	*	*

157зв.; 117зв.]	669, арк.													
--------------------	-----------	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

* Даних не виявлено

Додаток НН [636, арк. 104]
Результати «політбою» між курсами Кам'янець-Подільського інституту соціального виховання (1932 р.)

№ п/п	Відділ, курс	Оцінки		
		добре (у %)	задовільно (у %)	незадовільно (у %)
1.	Соціально-економічний, I к.	17	27	56
2.	Літературно-мовний, I к.	28	64	8
3.	Аграрно-біологічний, I к.	44	44	12
4.	Технічно-математичний «А», I к.	44	37	19
5.	Технічно-математичний «Б», I к.	19	50	31
6.	Соціально-економічний, II к.	37	28	38
7.	Аграрно-біологічний, II к.	31	38	31
8.	Соціально-економічний, III к.	46	31	23
9.	Технічно-математичний, III к.	13	64	23
10.	Літературно-мовний, III к.	40	40	20

Додаток ПП
Дані про організацію індивідуальних соцмагань в інститутах та технікумах педагогічного профілю у 1930-ті рр.

Назви навчальних закладів / навчальний рік	Кількість ударних груп	Кількість студентів, охоплених індивідуальним соцмаганням	% до загальної кількості студентів	Кількість ударників	% до загальної кількості студентів, охоплених індивідуальним соцмаганням
Артемівський ІСВ -1932-1933 н.р. [131, арк. 134]	*	*	100	158	62
Бердянський ІСВ -1932-1933 н.р. [132, арк. 162]	*	271	94,7	95	35,1
Вінницький ІСВ - 1931-1932 н.р. [221, арк. 16зв.] - 1932-1933 н.р. [132, арк. 158–159]	20	150 263	56 72,3	* 216	* 82,1
Дніпропетровський ІПО - 1931-1932 н.р. [274, арк. 44]		956	*	114	11,9
Дніпропетровський ІСВ - 1931-1932 н.р. [274, арк. 43]		425	*	393	92,5
Житомирський ІСВ - 1930 р. [293, арк. 47] - 1931 р. [296, арк. 31] -1933 р. [300, арк. 22–23]	107 114 *	* * *	* * 95	* * *	87 98 *
Зінов'євський ІСВ - 1932-1933 н.р. [139,	*	*	*	48	*

арк. 9]					
Глухівський ІСВ -1931-1932 н.р. [434, арк. 15зв.]	*	*	*	41	25,2
Кам'янець- Подільський ІСВ (педінститут)					
- 1930-1931 н.р. [504, арк. 1]	*	*	*	*	81
- перший семестр 1932-1933 н.р. [636, арк. 10]	*	*	*	*	74
- осінь 1934 р. [245, арк. 164]	*	802	*	173	21,6
Київський ІПО - другий семестр 1932- 1933 н.р. [125, арк. 33]	*	*	*	350	*
Криворізький ІПО - 1931-1932 н.р. [274, арк. 45]	*	344	*	114	33,1
Ніжинський ІСВ - 1932-1933 н.р. [132, арк. 70]	*	*	*	198	*
Новомосковський ІСВ - 1932-1933 н.р. [132, арк. 6, 178зв.]	*	303	83,8	152	50,2
Польський педінститут - другий семестр 1933- 1934 р. [772, арк. 9]	*	*	*	394	*
Уманський ІСВ - 1932-1933 н.р. [130, арк. 19]	*	168	*	63	37,5
Черкаський ІСВ - 1932-1933 н.р. [132, арк. 138]	*	*	*	225	80
Педтехнікуми					
Бердичівський - 1932-1933 н.р. [124, арк. 24зв.]	*	*	*	*	60
Бердянський - 1932-1933 н.р. [131, арк. 31]	*	*	61,7	*	85,6
Вінницький - перший семестр 1933-1934 н.р. [255, арк. 70, 112]	*	*	*	90	*
Глухівський -1931-1932 н.р. [434, арк. 15зв.]	*	*	*	*	67,3
Дніпропетровський російський - весна 1932 р. [274, арк. 45] - весна 1933 р.	*	123 170	*	103 *	83,7 *
Житомирський єврейський - 1935-1936 н.р. [313, арк. 7]	*	*	*	180	*

Запорізький - другий семестр 1933- 1934 н.р. [369, арк. 5]	*	*	*	38	*
Кам'янець- Подільський - 1931-1932 н.р. [121, арк. 59]	*	*	*	*	72
Київський польський - 1934-1935 н.р. [768, арк. 13]	*	*	*	40	*
Київський російський - 1930-1931 н.р. [754, арк. 8]	*	*	*	*	75
- перший семестр 1931-1932 н.р. [120, арк. 50]	*	*	*	*	72
- другий семестр 1931- 1932 н.р. [755, арк. 4]	*	*	80	*	80
- 1933-1934 н.р. [760, арк. 95]	*	120	*	*	*
- 1934-1935 н.р. [762, арк. 17]	*				
Конотопський -перший семестр 1933-1934 н.р.	*	*	*	66	19
- другий семестр 1933- 1934 н.р. [442, арк. 42]	*	*	*	47	15
- перший семестр 1934-1935 н.р. [444, арк. 5зв.]	*	*	*	68	*
-у грудні 1935 р. [445, арк. 12]	*	*	*	62	*
- другий семестр 1935- 1936 н.р. [443, арк. 53]	*	*	*	36	*
Коростишівський - 1934-1935 н.р. [120, арк. 30]	*	304	80,4	*	*
Миколаївський - 1933-1934 н.р. [402, арк. 29]	*	*	*	50	*
- 1934-1935 н.р. [403, арк. 30]	*	*	*	34	*
Проскурівський польський - 1933-1934 н.р. [719, арк. 2зв.]	*	*	*	30	*
Харківський ПТ політехнічної освіти - 1934-1935 н.р. [452, арк. 36]	*	*	*	80	50,9

*Даних не виявлено

Додаток РР

Дані про деяких студентів педагогічних навчальних закладів, які у 1930-ті рр. відбували покарання у виправно-трудовах колоніях

Прізвище, ім'я, по батькові	Навчальний заклад	Коли був засуджений	На який термін засуджений
Автономов В. [2140, с. 386]	Миколаївський педінститут	14 листопада 1937 р.	10 років

Ажажа Д. [2137, с. 258]	Луганський педінститут	27 грудня 1937 р.	8 років
Бондарчук С. [2131, с. 246]	Вінницький український ПТ	29 квітня 1933 р.	3 роки
Борзило П. [2137, с. 397]	Луганський педінститут	15 червня 1936 р.	3 роки
Брониківський В. [2131, с. 274]	Могилів-Подільський ПТ	26 березня 1933 р.	5 років
Бурик Г. [2144, с. 324]	Лебединський ПТ	28 серпня 1937 р.	3 роки
Верфоломіїв Ф. [2131, с. 313, 412]	Вінницький український ПТ	26 березня 1933 р.	5 років
Вовк Т. [2131, с. 379]	Вінницький український ПТ	29 квітня 1933 р.	3 роки
Голгодюк С. [2131, с. 480]	Вінницький український ПТ	25 серпня 1930 р.	3 роки
Гребенюк І. [2146, с. 263]	Харківський педінститут іноземних мов	27 листопада 1938 р.	7 років
Даниленко М. [2146, с. 275]	Харківський педінститут	4 березня 1937 р.	2 роки
Слагін П. [2141, с. 377]	Миколаївський педінститут	14 листопада 1937 р.	10 років
Заграничний П. [822, с. 66]	Київський ІСВ	8 квітня 1933 р.	3 роки
Залізник П. [2141, с. 414]	Миколаївський педінститут	14 листопада 1937 р.	10 років
Зелюк П. [1924, с. 305]	Чернігівський педінститут	*	10 років
Зінчук А. [2148, с. 286]	Шепетівський ПТ	22 листопада 1931 р.	3 роки
Ільницький В. [2131, с. 830]	Вінницький український ПТ	13 січня 1930 р.	3 роки
Капсан П. [2146, с. 331]	Харківський педінститут	4 березня 1937 р.	3 роки
Коваль І. [2144, с. 403]	Полтавський ПТ	21 вересня 1932 р.	3 роки
Коробчин А. [2147, с. 910]	Кам'янець-Подільський ІСВ	20 травня 1933 р.	10 років
Кудлаєнко О. [2142, с. 380]	Немирівський ПТ	11 грудня 1937 р.	6 років
Кшивинський Й. [2142, с. 438]	Проскурівський польський ПТ	26 лютого 1934 р.	3 роки
Лінник М. [2149, с. 177]	Київський ППО	23 січня 1933 р.	5 років
Матушевський Б. [2136, с. 500]	Київський ІНО	19 квітня 1930 р.	5 років
Мовчан М. [2144, с. 601]	Харківський ППО	3 квітня 1933 р.	10 років
Мусидрай І. [822, с. 64]	Уманський ІСВ	8 квітня 1933 р.	3 роки
Орешко І. [1924, с. 305]	Чернігівський педінститут	*	4 роки
Орлов В. [2138, с. 698]	Луганський педінститут	8-10 березня 1937 р.	10 років
Пономаренко П. [2144, с. 291]	Лебединський ПТ	28 серпня 1937 р.	2 роки
Принцевський Т. [2139, с. 160]	Луганський педінститут	22 липня 1936 р.	5 років
Пустовойт І. [1924, с. 305]	Чернігівський педінститут	*	3 роки
Семенова-	Донецький педінститут	2 листопада 1937 р.	5 років

Латоненко В. [2145, с. 190]			
Сирота І. [2146, с. 543]	Харківський педінститут	4 березня 1937 р.	3 роки
Ситник М. [1924, с. 305]	Чернігівський педінститут	*	3 роки
Соловей Р. [2146, с. 556]	Харківський педінститут	19 квітня 1935 р.	5 років
Сулима В. [2146, с. 569]	Харківський педінститут	4 березня 1937 р.	3 роки
Супруненко-Шереховська [1878, с. 67]	Вінницький педінститут	*	8 років
Ткаченко В. [2144, с. 192]	Сумський педінститут	6 березня 1938 р.	10 років
Улітін П. [2146, с. 592]	Одеський німецький педінститут	23 листопада 1935 р.	10 років
Черваньов І. [2139, с. 549]	Луганський педінститут	27 грудня 1937 р.	8 років
Шаповалов І. [2146, с. 589]	Луганський педінститут	27 грудня 1937 р.	10 років

Додаток СС

Інструкція для мешканців Будинків пролетарського студентства вишів Кам'яця-Подільського (1925-1926 н.р.) [705, арк. 149]

1. В БПС мають право мешкання виключно студенти, яким відведено кімнати через жилсекцію КППС. Жилсекція КППС відводить кімнати лише по відношенням (командировкам) Виконбюро. 2. Студент-мешканець, котрий отримує в користування державне майно, як одіяло, простиню, матрац, електричну лампочку і інш. несе за нього персональну відповідальність. 3. При від'їзді у відпустку або куди інше на термін більше як 15 днів, студент-мешканець повинен обов'язково здати на склад КППС всі одержані речі, повідомивши про те старшину будинка. 4. Псування або пропажа речей державних буде поповнюватися за рахунок стипендії студента... Студент несе відповідальність за справність нерухомого майна, як то вікна, шибки, двері, ручки і інш. 5. Перехід мешканців з однієї кімнати в другу, а також обмін речами як стіл, ліжко і інш. без дозволу жилсекції забороняється. 6. Всяке перебування в будинках Пролетстуда приватніх осіб (хоч би і одну добу), а також і студентів без відома жилсекції КППС категорично забороняється. 7. Для охорони БПС на час відсутності мешканців (з приводу лекцій, демонстрацій, зборів, відвідування театру чи інш.) встановлюється чергування по БПС студентів-мешканців від 7 г. ранку до 1 г. ночі. Чергу вартування веде по алфавітному списку старшина БПС. 8. Термін користування речами згідно інструкції Центру слідує: одіяло – 5 років, простиня – 1, матрац – 3, наволочка – 1, електрична лампочка – 1, шмата [ганчірка] для миття підлоги – 1 місяць, щітка для замітання – 1 рік, відра чисті – 2, відра для миття підлоги – 2, щітка для витирання порошу – 3. 9. Обов'язково необхідно: а) кожний день до 7 г. ранку підмести підлогу кімнати; б) переводити вартування по умивальнику черговим студентам, а саме: уборка біля умивальника, наливання і виноса води та інш.; в) один раз в три дні в середу і

неділю витрушувать одіяла і верхню одіж до 2 г. дня; г) раз в тиждень в неділю до 11 г. ранку перевести уборку кімнат, як то: миття підлоги, витирання порошу на стінах, витирання вогкою тряпкою шибок, вивітрювання матраців і инш.; д) кожний тиждень давати до прання в прачешну КППС постільну білизну; е) провітрювати кімнати, для чого відкривати вікна на весь день; ж) не плювати і не кидати на підлогу огарків. 10. Від виконання ріжного роду нарядів по БПС (миття підлоги, уборка кімнат, коридорів, вартування біля умивальників по будинку) не звільняється абсолютно ніхто з мешканців будинку. 11. Старшинам БПС вміняється в обов'язок суворо стежити за тими мешканцями, котрі навмисно будуть порушувати необхідний лад в БПС... 12. Необхідно остаточно ліквідувати ріжні вигуки, свисти та дикі крики... Пора прикоротити також вживання материнщини.

Додаток ТТ

Інформація про забезпечення студентів деяких педагогічних навчальних закладів меблями і постільною білизною (1930-ті рр.)

Назви навчальних закладів	Кількість студентів, що проживали в гуртожитку	Забезпеченість студентів меблями (шт.)				Забезпеченість студентів постільною білизною (шт.)				
		Ліжок	Столів	Стільців	Тумбочок	Ковдр	Подушок	Матраців	Простиралл	Наволочок
Бердичівський педінститут - 1935 р. [196, арк. 44]	345	345	68	160	100	*	*	*	*	*
Бердянський ІСВ - серпень 1933 р. [134, арк. 4]	*	Забезпечено на 75%	*	*	*	Забезпечено на 40%	*	Забезпечено на 75%		
Дніпропетровський ІПО - 1933 р. [1247]	338	*	*	*	*	*	*	138	*	*
Новомосковський ІСВ - перший семестр 1932-1933 н.р. [132, арк. 7]	256	Забезпечено на 100%				93	*	243	9	*
Уманський ІСВ - січень 1933 р. [130, арк. 16]	170	202	*	*	*	138	*	305	138	475
Лубенський учительський інститут - осінь 1936 р. [431, арк. 24]	692	692	160	640	340	*	200	886	2303	2053
Бердичівський ПТ - грудень 1934 р.	351	*	61	288	52	*	*	*	*	*

[196, арк. 45]										
Бердянський ПТ - 15 грудня 1930 р. [372, арк. 70]	258	130	*	*	*	50	*	90	50	*
Вінницький єврейський ПТ - 1934-1935 н.р. [242, арк. 8, 33; 247, арк. 32-33]	221	250	*	*	79	221	*	197	570	500
Вінницький український ПТ - жовтень 1934 р. [255, арк. 89, 143] - 1935 р. [242, арк. 7, 8; 246, арк. 31; 247, арк. 33] - початок 1936-1937 н.р. [254, арк. 230]	*	190	18	70	51	140	*	190	440	430
	*	201			90	120	*	220	441	442
	*	242				410	*	351	1175	680
Житомирський єврейський ПТ - 1933 р. [134, арк. 26]	100	*	*	*	*	55	*	70	*	120
Кам'янець- Подільський ПТ - 1933 р. [532, арк. 46-46зв.; 538, арк. 2зв.] - жовтень 1934 р. [536, арк. 93; 549, арк. 29-29зв.]	188	200 247	30	10	50	195 170	*	111 198	50	40 350
Київський польський ПТ - 1934-1935 н.р. [768, арк. 27]	230	250	*	*	100	*	*	*	750	500
Київський російський ПТ - 1934-1935 н.р. [762, арк. 26]	219	323	100	*	118	300	*	330	872	*
Конотопський ПТ - 1 липня 1933 р. - 1 січня 1934 р. - 1 січня 1935 р. [442, арк. 41; 444, арк. 6; 445, арк. 14, 42]	294 250 245	325 325 343	24 24 51	5 5 24	25 25 92	63 135 233	*	300 300 301	138 230 307	502 502 426
Луганський ПТ - жовтень 1933 р.	*	*	*	*	*	*	*	*	Забезпечено на 15%	*
Маріупольський грецький ПТ - жовтень 1933 р. [536, арк. 24]	*	*	*	*	*	*	*	*	Забезпечено на 35%	*
Миколаївський ПТ - 1 січня 1934 р. [402, арк. 32-33]	243	223	60	80	20	85	223	223	25	223
Немирівський ПТ - серпень 1935 р. [242, арк. 8; 544, арк. 11]	258	316	*	*	*	150	*	250	445	250

Проскурівський польський ПТ - 1934-1935 н.р. [719, арк. 3; 720, арк. 107]	164	190	*	*	100	183	*	212	194	165
Тульчинський ПТ - 1934-1935 н.р. [242, арк. 8, 33; 247, арк. 32-33]	450	600	*	*	298	475	*	570	673	620

*Даних не виявлено

Додаток УУ
Дані про стипендіальне забезпечення студентів педтехнікумів
у другій половині 1920-х рр.

Назви технікумів	Навчальний рік/кількість студентів, що отримували стипендії									
	1925-1926	%	1926-1927	%	1927-1928	%	1928-1929	%	1929-1930	%
Артемівський [76, арк. 118зв., 219]	30	46,2	30	30	*	*	*	*	*	*
Бердичівський [69, арк. 80]	30	36	*	*	*	*	*	*	*	*
Бердянський [370, арк. 3; 371, арк. 67; 795, с. 46, 98, 292]	40	27,7	63	52,1	*	*	61	*	150	46,1
Білоцерківський [69, арк. 79зв.]	30	17,4	*	*	*	*	*	*	*	*
Вінницький єврейський [192, арк. 101]	*	*	*	*	61	30	*	*	80	39,4
Вінницький український [205, арк. 4, 29, 59зв.-60; 216, арк. 23]	*	*	*	*	50 (листопад 1927 р.) 81 (березень 1928 р.)	15,8 28,9	102	*	*	*
Гадяцький [68, арк. 66; 1227]	30	21,7	30	22,9	*	*	*	*	*	*
Гайсинський [69, арк. 80]	25	29,1	*	*	*	*	*	*	*	*
Глухівський [60, арк. 295зв.]	*	*	30	19,6	*	*	*	*	*	*
Дніпропетровський російський [270, арк. 47, 126]	*	*	*	*	45	33,1	87	*	*	*
Добровеличківський [1034]	*	*	30	21,1	*	*	*	*	*	*
Житомирський єврейський [329, арк. 19зв.]	32	40	*	*	*	*	*	*	*	*
Житомирський український [287, арк. 10; 333, арк. 18; 342, арк. 4; 362, арк. 14]	36	40	41	33,3	54	41,8	*	*	*	*
Запорізький [368, арк. 10]	30	29,7	*	*	*	*	*	*	*	*
Зінов'євський [60, арк. 74]	*	*	40	25,8	*	*	*	*	*	*

Золотоношський [76, арк. 5зв., 46]	43	37,1	48	40,7	*	*	*	*	*	*
Київський єврейський	64	50,3	*	*	*	*	*	*	*	*
Київський польський [69, арк. 79зв.]	70	68,6	*	*	*	*	*	*	*	*
Київський російський	40	24,2	*	*	*	*	*	*	*	*
Київський український	50	31	*	*	*	*	*	*	*	*
Конотопський [440, арк. 5зв.]	*	*	*	*	*	*	103	39,2	*	*
Коростишівський [330, арк. 220; 325, арк. 29зв.; 362, арк. 15]	35	28	*	*	40	32	*	*	*	*
Корсунський [68, арк. 20]	35	26	*	*	*	*	*	*	*	*
Красноградський [68, арк. 120; 425, арк. 63]	20	25	30	23,1	*	*	*	*	*	*
Кременчуцький [74, арк. 273зв., 304]	22	25,3	36	24,7	*	*	*	*	*	*
Лубенський [68, арк. 56]	30	24,6	*	*	*	*	*	*	*	*
Маріупольський [371, арк. 33зв.]	*	*	*	*	*	*	*	*	87	30,1
Мелітопольський [376, арк. 3]	*	*	30	27,3	*	*	*	*	*	*
Могилів-Подільський [69, арк. 80; 74, арк. 67; 1419]	40	46,5	66	51,9	*	*	*	*	*	*
Нероновицький [75, арк. 104]	54	34,6	*	*	*	*	*	*	*	*
Нікопольський [68, арк. 138]	40	31	*	*	*	*	*	*	*	*
Новоград-Волинський [349, арк. 15; 352, арк. 76зв., 99зв.; 362, арк. 15]	34	59	32	41,5	39	46,9	*	*	*	*
Одеський єврейський [61, арк. 66]	110	78,6	*	*	*	*	*	*	*	*
Пирятинський [74, арк. 201]	63	46,3	*	*	*	*	*	*	*	*
Полтавський [425, арк. 57; 1334, с. 8]	50	31,6	50	35	*	*	*	*	*	*
Прилуцький [68, арк. 50–51]	35	27	*	*	*	*	*	*	*	*
Проскурівський [69, арк. 80]	40	23,5	*	*	*	*	*	*	*	*
Ржищівський [69, арк. 79]	30	16,1	*	*	*	*	*	*	*	*
Сталінський [74, арк. 230]	*	*	51	42,9	*	*	*	*	*	*
Старобільський [76, арк. 60зв., 105]	30	44,1	32	34,4	*	*	*	*	*	*
Сумський [75, арк. 221зв.]	25	34,2	*	*	*	*	*	*	*	*
Тулчинський [74, арк. 155; 78, арк. 4зв.]	40	19,8	68	48,2	*	*	*	*	*	*
Уманський [69, арк. 80; 76, арк. 207]	35	30,4	35	22	*	*	*	*	*	*
Харківський	90	46,4	97	49,2	*	*	*	*	*	*

український [60, арк. 180; 1476, с. 65]										
Черкаський [69, арк. 80]	30	28	*	*	*	*	*	*	*	*
Шепетівський [69, арк. 79зв.; 90, арк. 33; 666, арк. 160]	35	24,8	49	26	*	*	*	40	*	*

* Даних не виявлено

Додаток ФФ [855, с. 32]
Дані про розподіл стипендій та їх розмір між студентами вишів УСРР у 1926-1927 н.р.

Типи закладів	Кількість закладів, що надали відомості	Кількість студентів	% задоволення стипендіями всіх видів	Отримували стипендії в розмірі (%)					
				До 10 крб	10-15 крб	15-20 крб	20-25 крб	25-30 крб	Понад 30 крб
Інститути									
Індустріально-технічні	5	6853	43	-	-	-	21,5	13,7	7,8
Сільськогосподарські	7	4032	47,5	-	-	-	28	14,4	5,1
Соціально-економічні	4	3690	43,4	-	-	-	37,8	0,4	5,2
Педагогічні	12	6315	50,3	1,1	1,1	1,2	43,3	0,1	3,5
Медичні	5	5882	20,5	-	0,5	0,1	18,2	0,3	1,4
Мистецькі	4	1424	11,9	0,1	-	0,1	8,6	2,5	0,6
Разом	37	28196	37,3	0,2	0,4	0,3	28,1	5,7	4,4
Технікуми									
Індустріально-технічні	29	7027	20,2	0,4	0,8	5,0	8,9	2,2	2,9
Сільськогосподарські	22	3718	29,1	3,5	5,2	11,0	8,5	0,8	0,1
Соціально-економічні	6	1975	17	-	0,5	-	10,5	2,7	3,3
Педагогічні	61	8986	33,5	3,7	5,6	14	10,1	0,04	0,02
Медичні	3	637	19,2	-	3,9	-	13,5	0,2	1,6
Мистецькі	10	2152	10,9	-	-	0,2	3,4	6,9	0,4
Залізничного транспорту	10	1107	32,5	2,5	4,7	6,1	9,1	9,7	0,4
Водного транспорту	3	538	36,4	1,9	13,6	11,7	4,6	3,7	0,9
Художньо-промислові	2	160	38,8	8,1	16,9	13,8	-	-	-
Разом	146	26300	25,9	2,1	3,6	8,3	8,8	2,0	1,1